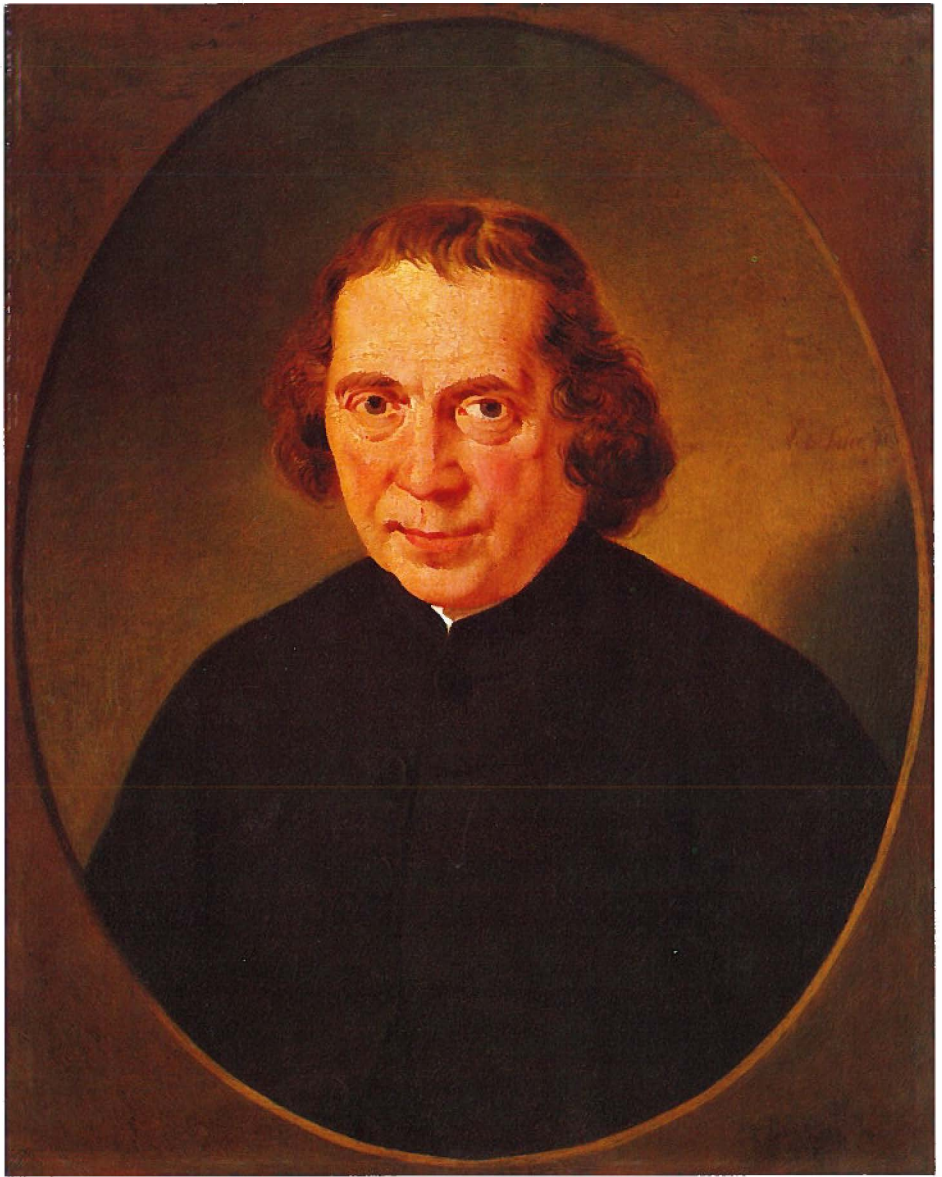

OM HET
ALGEMEEN
VOLKSGELUK

*Twee Eeuwen
Particulier Initiatief*

*Jan Nieuwenhuysen geschilderd door Adriaan de Lelie
Rijksmuseum Amsterdam*

OM HET ALGEMEEN VOLKSGELUK

*Twee Eeuwen
Particulier Initiatief
1784-1984*

Gedenkboek ter gelegenheid van het
tweehonderdjarig bestaan van de

MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN

onder redactie van

DRS. W.W. MIJNHARDT en PROF. DR. A.J. WICHERS

---

*De titel van dit boek is ontleend aan de
omschrijving van de doelstelling der Maatschappij,
zoals die – enkele malen licht gewijzigd – in haar Wet
(de statuten) 165 jaar lang is voorgekomen;
van 1805 tot 1970*

Copyright © 1984
Maatschappij tot Nut van 't Algemeen - Edam
Zetwerk en druk: Salland - Deventer
Bindwerk:
b.v. boekbinderij v.h. P. Abberingh - Groningen
ISBN 90 9000 802 0

---

*De uitgave van dit boek
is mede mogelijk gemaakt door een gift van het*
PRINS BERNHARD FONDS

TEN GELEIDE

In dit boek is veel te vinden over het wel en wee van de vereniging de "Maatschappij tot Nut van 't Algemeen" gedurende twee eeuwen. Wie nader speurt naar jaren van wee – het waren er gelukkig niet zovele – zal zien, dat de (negen-tien)zeventiger jaren een ongunstige periode vormden voor onze Maatschappij, doch óók dat in 1981 een aanzienlijk vernieuwd hoofdbestuur aantrad, dat zich onder andere direct geplaats zag voor de actualiteit van voorbereidingen voor het jubileum van 1984. Begin 1982 benoemde het hoofdbestuur daarom het Dagelijks Bestuur tot Jubileumcommissie; in die formatie voorgezeten door de heer Prof. Dr A. J. Wichers. Nog in het voorjaar van 1982 kwam de samenwerking tot stand tussen de voorzitter van de Jubileumcommissie en de heer Drs W. W. Mijnhardt, waarmee de redactie gevormd was voor dit boek (dat van toen af 2¹/₂ jaar later van de pers moest komen ...).

Sedertdien hebben het hoofdbestuur en de Jubileumcommissie alleen maar geluiden omtrent goede samenwerking vernomen: binnen het redactieduo zowel als van dat duo met de auteurs. Dit laatste geldt in het bijzonder de schrijvers/samenstellers van de twee grootste bijdragen aan dit boek, de heer P. N. Helsloot, thans directeur van een Welzijnsinstelling maar in de periode 1962-1972 één van de Secretarissen van de Maatschappij en hoofdzakelijk auteur van het uitvoerige overzicht van de Geschiedenis der Maatschappij, en voorts mevrouw drs F. B. Schenk, historica, samenstelster van het omvangrijke documentatiedeel. Aan hen, èn aan de auteurs van de artikelen in de tweede afdeling van dit boek, komt de dank toe van het hoofdbestuur, een dank die het gaarne brengt en waar ook in betrokken dient te worden de heer K. Booden, rustend uitgever, voor zijn begeleiding van deze uitgave.

De dank van het hoofdbestuur gaat ook uit naar het Bestuur van het Prins Bernhard Fonds voor de omvangrijke gift die de uitgave van dit boek mogelijk maakte.

Het hoofdbestuur van de
Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

G. Haremaker R.A.,
voorzitter.

INHOUD

		blz.
	TEN GELEIDE	V
	VOORWOORD VAN DE REDACTIE	IX
	OVER AARD EN ALGEMEENHEID VAN DE MAATSCHAPPIJ <i>A. J. Wichers</i>	XI
	Deel 1 De Nutsbeweging <i>P. N. Helsloot Een geschiedenis van 200 jaar volksontwikkeling. Met bijdragen van A. J. Wichers en P. Krom Jr.</i>	
	INLEIDING EN VERANTWOORDING	3
1	DE OPRICHTING EN EERSTE DADEN 1784-1795	7
	<i>Tijdsomstandigheden 7 De oprichting 9 Politieke druk 12 In het vrijere Amsterdam 14 Onderwijs 15 Bibliotheken 16 Ontwikkelingswerk 17 Interne organisatie 18</i>	
2	DE GROTE ONTPLOOIING 1795-1813	20
	<i>Tijdsomstandigheden 20 Onderwijs 20 Bibliotheken 23 Uitgaven 24 Ontwikkelingswerk 25 Maatschappelijke zorg 27 Overige activiteiten 29 Interne organisatie 30</i>	
3	UITBOUW IN HET KONINKRIJK 1813-1840	34
	<i>Tijdsomstandigheden 34 Onderwijs 34 Bibliotheken 36 Uitgaven 36 Ontwikkelingswerk 37 Maatschappelijke zorg 38 Spaarbanken en verzekeringen 39 Overige activiteiten 41 Interne organisatie 42</i>	
4	VERDIEPING TIJDENS OPKOMEND LIBERALISME 1840-1870	45
	<i>Tijdsomstandigheden 45 Onderwijs 46 Bibliotheken 51 Uitgaven 52 Ontwikkelingswerk 54 Maatschappelijke zorg 56 Spaarbanken, hulpbanken en verzekering 58 Overige activiteiten 61 Interne organisatie 62</i>	
5	SOCIALE STRIJD: HET NUT OP EEN TWEESPRONG 1870-1887	66
	<i>Tijdsomstandigheden 66 Onderwijs 67 Bibliotheken 69 Uitgaven 70 Ontwikkelingswerk 71 Maatschappelijke zorg 73 Spaarbanken, hulpbanken en verzekering 76 Interne organisatie 79</i>	
6	DE RAPPORTENTIJD 1887-1914	83
	<i>Tijdsomstandigheden 83 Onderwijs 85 Bibliotheken 91 Uitgaven 96 Ontwikkelingswerk 97 Maatschappelijke zorg 102 Spaarbanken, hulpbanken en verzekering 105 Overige activiteiten 108 Interne organisatie 109</i>	
7	VAN SOCIALE TOT CULTURELE ORGANISATIE 1914-1940	115
	<i>Tijdsomstandigheden 115 Onderwijs 116 Pedagogiek als wetenschap 120 Bibliotheken 124 Uitgaven 125 Ontwikkelingswerk 127 Van volksvoordracht naar cultureel werk 135 Maatschappelijke zorg 137 Spaarbanken, hulpbanken en woningbouw 138 Overige activiteiten 140 Interne organisatie 142</i>	
8	BEZETTING EN DE MOEILIJKE VERNIEUWING 1940-1960	146
	<i>De oorlogsjaren 1940-1945 146 Geestelijk klimaat na de bevrijding in 1945 148 Onderwijs 149 Nutsseminarium en Nutsacademie 154 Bibliotheken 156 Uitgaven 158 Ontwikkelingswerk 159 Maatschappelijke zorg/spaar- en hulpbanken 163 Interne organisatie 165</i>	
9	HET NUT IN DE VERZORGINGSSTAAT 1961-1981	168
	<i>Tijdsomstandigheden 168 Onderwijs 168 Bibliotheken en Uitgaven 171 Ontwikkelingswerk 172 Maatschappelijke Zorg; Financiële en andere Nuttige Instellingen 176 Interne organisatie 177</i>	
	DE MAATSCHAPPIJ NA 1981, DE BLIK WEER VOORUIT	181

Deel 2 Bijdragen

1	HET NUT EN DE GENOOTSCHAPSBEWEGING <i>W. W. Mijnhardt</i>	187
2	DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN EN DE WINNAAR VAN DE EERSTE PRIJSVRAAG <i>Th. Clemens</i>	221
3	"GOD WIL HET WAAR GELUK VAN 'T ALGEMEEN" <i>Nutspublicaties van de eerste vijftig jaar over Godsdienst en Zede. A. de Groot</i>	231
4	DE NOORDBRABANTSE KATHOLIEKEN EN HET NUT IN DE EERSTE HELFT VAN DE NEGENTIENDE EEUW <i>Van participatie naar confrontatie A. W. F. M. van de Sande</i>	247
5	DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN EN HET TEKENONDERWIJS 1785-1900 <i>P. Knolle en J. A. Martis</i>	263
6	HET NUT EN DE ECONOMIE <i>W. D. Voorthuysen</i>	297
7	HET NUT EN DE "SOCIALE QUAESTIE" <i>Twee enquêtes 1872-1874, gehouden door het hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen P. D. 't Hart</i>	308
8	PACIFICATIE EN PROFESSIONE: KOHNSTAMM EN HET NUT <i>E. Mulder</i>	325
9	HET NUT TUSSEN BESCHAVINGSOFFENSIEF EN DE NADAGEN VAN DE VERZORGINGSSTAAT <i>A. L. T. Notten</i>	338

Deel 3 Documentatie *F. B. Schenk*

	<i>Documentatie betreffende de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen</i>	355
	VERANTWOORDING	357
	ALGEMENE DOCUMENTATIE A, B EN C	359
	<i>A. Ledentallen 359 B. Departementen 362 C. Hoofdbestuursleden 370</i>	
	ARCHIEVEN VAN DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN	373
	<i>Handleiding 373 Departementale archieven 374 Archief Hoofdbestuur 378 Lijst van Departementen met onvolledige Archieven opgenomen in het Archief van het Hoofdbestuur 379</i>	
	BIBLIOGRAFIE VAN WERKEN UITGEGEVEN DOOR DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN	385
	<i>Handleiding 385 A. Seriewerken 385 B. Werken van Algemene en Bijzondere aard 387 C. Prijsverhandelingen 1785-1846 398 D. Redevoeringen 1785-1873 401 E. Werken betreffende het Schoolwezen 403 F. Periodieken 408</i>	
	LITERATUUR VERSCHENEN OVER DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN	409
	NUTSSECRETARISSEN	415
	REGISTER VAN PERSONEN	420
	PERSONALIA VAN DE AUTEURS	429

VOORWOORD VAN DE REDACTIE

Een socioloog en een historicus die met elkaar de redactie vormden. De combinatie is niet toevallig, maar staat ook niet los van andere factoren. Zo is er de reeds uit het Ten Geleide gebleken betrokkenheid bij het bestuur van de Maatschappij van de een – Wichers – en is er voorts het specialisme van de ander – Mijnhardt. Dat specialisme is de achttiende eeuw in de Nederlandse geschiedenis, in het bijzonder de rol van genootschappen in die eeuw. Voorts was er hun nabijheid voor elkaar: in de Uithof te Utrecht waar de instituten van de Rijksuniversiteit gevestigd zijn waar zij aan zijn verbonden.

Zoals in het Ten Geleide eveneens wordt aangegeven troffen de redacteuren elkaar pas 2½ jaar voor de jubileumdatum. Dit liet een betrekkelijk korte tijd voor een boek dat de gelegenheid waardig moest worden. Weliswaar waren beide redacteuren wel enigszins op de hoogte van het verleden van de Maatschappij, maar toch niet zo goed dat zij zonder meer op bijdragen uit konden gaan. En van een voldragen studie kon in die korte tijd al helemaal geen sprake zijn, waar het immers gaat om een instelling die de twee eeuwen vol maakt en om een waarlijk groot aantal onderwerpen. Bovendien zijn er niet alleen de omvangrijke archieven van de Maatschappij als landelijke instelling, maar ook nog talrijke departementsarchieven. Weliswaar stelde dit vruchtbare studie in het vooruitzicht, maar ook een studie die voor een aantal jaren een volle dagtaak zou moeten zijn. Afgezien van de tijdnoed zou de Maatschappij zo'n studie ook niet zelf hebben kunnen bekostigen.

Anderzijds, en dat was de redactie een grote hulp, waren er wel de eerdere gedenkboeken en andere geschriften van en over de Maatschappij, én waren er ook de systematische aantekeningen van de heer Helsloot. Deze laatste waren samengesteld uit de belangrijkste documenten van de Maatschappij over bijna de volle periode van twee eeuwen. Hier moest nog in geordend worden om helderheid te verkrijgen, maar ook deze waren mede leidraad voor het ontwerp van dit boek.

Het werd spoedig duidelijk dat het boek zou gaan bestaan uit drie gedeelten: een bewerking van het manuscript-Helsloot, tot medewerking waaraan de auteur zelf bereid was, een gedeelte bestaande uit artikelen, en een deel documentatie. Voor de artikelen werden in het najaar van 1982 uitnodigingen geplaatst en werd in maart 1983 een auteursvergadering gehouden. Er werd getracht voor elke periode uit de geschiedenis van de Maatschappij een relevant aspect uit te kiezen en dat nader te doen belichten, rekening houdend met de beschikbaarheid van schrijvers. Per november 1982 kon voorts mevrouw Frederieke Schenk aangesteld wor-

den voor het samenstellen van de documentatie.

Het uiteindelijke boek is – onvermijdelijk – toch weer anders geworden dan de redacteuren zich voorstelden door enige wisseling van auteurs en onderwerpen. En achteraf kan men ook gemakkelijk ontdekken wat er ontbreekt en wellicht op betreurenswaardige wijze ontbreekt. Als men het geschiedenisoverzicht van de heer Helsloot doorleest ziet men dat de uitgaven van de Maatschappij wel series vormden waar een plan achter stak, zoals bij de serie schoolboekjes van omstreeks 1800. Hier zou bijvoorbeeld een (pedagogische) inhoudsanalyse op zijn plaats kunnen zijn geweest. En zo is er meer te noemen. Maar mogelijk kan hier nog wat goedge maakt worden doordat de redactie van het Tijdschrift voor Agologie heeft toegezegd een themanummer over de Maatschappij uit te willen brengen.

Verder kunnen de redacteuren alleen maar verklaren met genoegen aan dit boek – naar aanleiding van een heel bijzonder jubileum – gewerkt te hebben. Dit komt grotendeels door de auteurs, en dan niet alleen om de inhoud die zij boden, maar ook omdat niemand van hen de redactie in tijdnood heeft gebracht. Het komt voorts door de begeleiding van de heer K. Booden met zijn kennis van begroten, drukken en uitgeven. Dank aan allen! Het resultaat wordt nu in de publiciteit gegeven in de hoop dat het een wijd publiek zal kunnen dienen: met het geschiedenisoverzicht degenen die oriëntering zoeken, met de artikelen een aantal gerichte zoekers, en met de documentatie speciaal de vakhistoricus. De taakverdeling tussen de redacteuren was – handhavende hun gezamenlijke verantwoordelijkheid – dat Mijnhardt de artikelen en de documentatie voor zijn rekening nam en Wichers het manuscript-Helsloot.

Afzonderlijke dank komt toe aan het hoofdbestuur van de Maatschappij voor de vrije hand die de redactie gelaten werd, voorts aan mevrouw D. A. Lieshout-Bruinsel, die op het secretariaat van de Maatschappij een omvangrijk deel van de tekst heeft laten klaarmaken voor de drukker, en aan Drukkerij Salland te Deventer voor de rimpelloze samenwerking.

OVER AARD EN ALGEMEENHEID VAN DE MAATSCHAPPIJ

A. J. Wichers

Het Gedenkboek van 1934¹ opende met een veelzijdig bekend geworden artikel van de Leidse historicus, Prof. Dr. J. Huizinga. Het was getiteld: *Nederland's Geestesmerk*.

In dit artikel trachtte Huizinga aannemelijk te maken dat een goed deel van het Nederlands-zijn ligt in een niet-heroïsche degelijkheid. De herkomst ervan leidt hij af uit wat Nederlanders al enkele eeuwen lang te zamen hebben meegemaakt. Dit is ten eerste een staatsformatie die aanvankelijk niet als zodanig bedoeld was, maar die is voortgekomen uit een strijd om lokale en regionale, en soms nog al kleine, vrijheden en onafhankelijkheden. Is dit al weinig heroïsch, het was ook burgerlijk. Want het was vooral het burgerlijke element in de steden, met zijn handel en behoefte aan vrijheid en pacificatie van handelsroutes, dat van zich afvocht en al doende ontdekte dat het soeverein geworden was. Een militaire staat, aan de rand van een continent dat nog heel wat militarisme te zien zou krijgen, is Nederland nooit geworden, omdat datzelfde burgerlijke element de politieke toon bleef aangeven. Daarbij komt volgens Huizinga dat de sociale verschillen in de Republiek geringer waren dan elders en dat de Republiek ook intellectueel in niets achter liep, of zelfs voor korte en soms lange tijd de toon aangaf. Dit duidt allemaal op vastheid in de verhoudingen en in de eenmaal aangewende houdingen.

Geen wonder dan, volgens de aangehaalde auteur, dat de matiging van het burgerlijke het gewone gedragspatroon is geworden met alle nadelen, én, waar het hier op aan komt, met alle voordelen ervan. Zeker heeft Nederland hierbij historisch geluk gehad, inhoudende dat het land nooit door een militair krachtiger staat blijvend kon worden weggevaagd. Een gunstige constellatie daarvoor heeft zich, al werd het land driemaal overlopen, niet definitief voorgedaan. Ook is het latere Nederland, als opvolgerstaat van de Republiek, erin geslaagd zijn eerdere generaliteitslanden te loyaliseren en mede te betrekken in de gewoonten van de matiging, en zo kan men nog wel meer bijkomends bedenken om Nederland's rust te verklaren.

Wij releveren hier nog eens dat de onheroïsche burgerlijkheid historisch en sociaal voor het land niet ongunstig is gebleken; immers werd er op de meeste terreinen een "hoog gemiddelde" gehaald en zou dit zo zijn gebleven. De aanhalingstekens geven aan dat het woordgebruik dat van Huizinga zelf is. Op bladzijde 9 van het Gedenkboek 1934 treffen wij de passage aan: "Wie onze achttiende eeuw wil verstaan, moet de waarde van een hoog gemiddelde kunnen erkennen,

moet kunnen afzien van het zoeken naar treffende en gemakkelijk vatbare grootheid...". Op het einde van juist die eeuw is de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen ontstaan.

Het merkwaardige is dat Huizinga in zijn artikel zelf nergens de verbinding legt met het Nut, laat staan gemakkelijke frasen zou hebben neergeschreven als het Nut als zuivere (nog mooier: zuiverste) uiting van Nederland's burgerlijkheid of zelfs volksaard in de 18e en 19e eeuw. Maar blijkens het voorwoord van het Gedenkboek heeft Huizinga het artikel op verzoek van het hoofdbestuur geschreven. Daarbij gold de afspraak met Prof. Dr Ph. Kohnstamm dat de laatste pas echt de verbinding met het Nut zou leggen. Dat doet Kohnstamm verderop in het boek op zijn eigen literair-filosofische wijze, waar wij hier niet op in behoeven te gaan. En het hoofdbestuur, ook wel wetende hoe burgerlijk het ledenbestand overwegend was, heeft de bijdrage van Huizinga vooraan geplaatst. Wie anders trouwens dan de burgerij – of het had de adel moeten zijn – zou in de 150 jaren vóór 1934 een zo wijdloperige instelling hebben kunnen besturen; al zullen wij hier verderop nog wel een element aan toevoegen. Dat is het leidinggevend agrarisch element, afkomstig uit die delen van het platteland waar men in initiatief nauwelijks voor het stedelijk milieu onderdeed.

Doch keren wij terug naar de Maatschappij als zodanig. Wat het onheroïsch-degelijke betreft behoeft men het overzicht over de geschiedenis van de Maatschappij in dit boek – onder de titel De Nutsbeweging, van P. N. Helsloot – maar te raadplegen om het tegen te komen. Zeer degelijk en volstrekt onheroïsch (en daardoor misschien toch nog wat heroïsch, en in elk geval verdienstelijk) was het om al vóór 1800 te beginnen met de onderwijsvernieuwing in Nederland, compleet met nieuwe boekjes en onderwijzersopleiding, en dan 100 jaar lang te moeten aandringen op leerplicht. Degelijk en onheroïsch (en daardoor misschien toch nog wat heroïsch) was het eveneens om al vóór het jaar 1800 te beginnen met kleuteronderwijs en dan ondanks voortdurende aandrang tot 1956 te moeten wachten totdat de overheid dit onderwijs gaat regelen. Daarna werden de meeste van deze scholen, alsmede de eigen Nutsinspectie ervan aan die overheid overgedragen. Andere zaken van lange bemoeienis waren het bibliotheekwezen en de spaarbanken, beide op bescheiden wijze roemrijk. Daarnaast kwamen er nog zaken voor van kortere inspanning, of zelfs van zeer korte, zoals het uitzenden van enkele tientallen arbeiders naar de Wereldtentoonstelling in Parijs in 1878, om hen daar kennis te laten nemen van de mogelijkheden van moderne vakbekwaamheid.

Bij al deze zaken werd er druk geknibbeld, hetgeen het onheroïsche onderstreept. Maar in de tweehonderd jaar is er al doende toch veel van blijvende waarde tot stand gebracht. Veel institutioneel "meubilair" in de 19e en in de eerste helft van de 20e eeuw was "Nutsmeubilair", particulier tot stand gebracht en dus waarlijk Nederlands in de Huizinga-zin. In de reeds genoemde bijdrage De Nutsbeweging komt men ook het gezag tegen dat de Maatschappij bezat: het gezag bijvoorbeeld dat uitging van de post van Algemeen Secretaris der Maatschappij, en het gezag dat vele Nutsrapporten over actuele kwesties verwierven.

Er is een modieus marxisme gangbaar² dat in de opvoedende bezigheid van het

Nut een angstreactie van de vorige eeuwse burgerij wil zien — angst voor revolutie — alsmede de afkoop en de sussing van het geweten met betrekking tot het proletariaat. Wederom bij Helsloot kan men vinden dat, zeker in de jaren omstreeks 1870, er sprake was van Nutsactiviteit omdat men zich sociaal niet op zijn gemak voelde. Wie zou anders verwachten in de tijd van de Parijse Commune. Maar over het geheel genomen is deze benadering een miskenning van de oprechtheid van de inzichten en van het bijbehorend levensgevoel onder een aanzienlijk deel van de vorige eeuwse burgerij. Dat levensgevoel en die inzichten worden bovendien pas tegen het einde van de eeuw geleidelijk aan uitgedaagd, en dan nog gedeels door het opkomend confessionalisme in de politiek, dat men ziet als een voortzetting van conservatisme uit het begin van de eeuw. Wie zal voorts betwijfelen dat het Nut indertijd ontstaan is uit de oprechte sociale belangstelling van enkele eenvoudige predikanten en andere overwegend kleinstedelingen die een samenleving wilden waarin allen zouden delen in een nieuw wereldbeeld en in een daarmee samengaande betere toekomst. En hoe anders dan gepaard gaande aan innerlijke zekerheid zou men de vrijzinnig-democratische activiteiten van het Nut aan het einde van de 19e eeuw moeten verklaren, of de samenwerking die men later menigmaal zocht met socialistisch getinte organisaties. Hier was het Verlichtingsinzicht werkzaam dat ook te vinden was bij de stichting van de Verenigde Staten, die maar enkele jaren eerder ontstonden dan het Nut. Dit inzicht hield in dat de samenleving door gebruik van de rede en bij degelijk gedrag, aan ieder een passende plaats zou bieden. Het begeleidende levensgevoel was dat men met die inzichten geheel op de hoogte van de tijd leefde, hetgeen de innerlijke zekerheid versterkte. En ook al hebben we nu de verlichtingsformules als te eenvoudig verlaten, zij waren toen een krachtig ferment. De modernste tijden zijn ermee ingeluid, die dus ook in de eerste plaats door burgerijen op gang zijn gebracht. En het spreekt vanzelf dat wie toen in het denken en het levensgevoel van de verlichting stond, zich vergeleek met eerdere tijden en onmogelijk met de onze. Het komt de schrijver dezes voor dat het Nutsverleden, om het te begrijpen, tegen deze achtergrond moet worden geplaatst.

Er zijn meer aanduidingen van aard mogelijk dan die van onheroïsch-burgerlijk, en men vindt de volgende al spoedig opnieuw in het Gedenkboek 1934: "humanistisch". Men komt dit prominent tegen bij Huizinga, bij Kohnstamm, bij Hovens Greve, en bij andere auteurs. Humanistisch betekent hier: om de mens, ongeacht wie hij is, en om zichzelf wil, en dat betekent het nog. Maar men moet zich wel realiseren dat deze grondbetekenis in 1934 andere bijklanken had dan thans. Hoofd- en bijbetekenis waren toen nog meer die van de bewuste en gevormde mens die gewetensvol en redelijk overweegt. In de Verlichting wordt die mens sterk individueel gedacht. Waarschijnlijk denken enkele van de auteurs van 1934 daarbij ook aan de meer renaissancistische betekenis van de mens die cultureel georiënteerd is en geïnspireerd wordt door de antieken, al zal geen van hen dit voor het Nut overwegend gevonden hebben. Maar van welk accent ook voorzien, in de nog bijna volledig van christelijke religie doortrokken maatschappij van toen is deze humanistische mens waarschijnlijk én niet buitenkerkelijk én

niet strikt rechtzinnig gelovig, maar van het midden of meer vrijzinnig. De 19e eeuw was immers ook een eeuw van krachtige vrijzinnig christelijke manifestatie. Het Nut was daarmee weliswaar niet verbonden, maar er in veel van zijn standpunten wel mee verwant. Sedert de ontkerkelijking die in de 20e eeuw opkomt en het optreden van het Humanistisch Verbond sedert 1946, is de dagelijks gangbare betekenis van humanisme veranderd. Deze is veeleer geworden: dezelfde verlichtings- en eventueel klassieke eigenschappen, maar los van christendom en geloof en met meer accent op de collectieve processen waar de individu deel van uitmaakt en waarin deze zich moet ontplooiën. Aangezien de Maatschappij – uit een algemeenheidsstreven dat nog aan de orde komt – ook nooit is toegetreden tot het bestel van organisaties dat in relatie met het Humanistisch Verbond optreedt, kan de typering "humanistisch" voor wie, zoals voor de hand ligt, eerder afgaat op actuele connotaties, misleidend zijn. Maar naar wezen is het Nut als een humanistische organisatie te typeren. Dat dit niet meer vanzelfsprekend christen-humanistisch is werd in 1969 door de Algemene Vergadering ingezien. In dat jaar werd de verklaring geschrapt dat de Maatschappij op christelijke grondslag zou staan. Sedert de oprichting had deze verklaring in de Wet (de statuten) gestaan. Na 1945 vindt men beide elementen, christen-humanisten en "modern-humanisten", naast ook anderen, in het hoofdbestuur en in andere besturen terug T. T. ten Have was lange tijd wel de bekendste Nuts-prominent, tevens modern humanist.

Een volgende typering die ons moet bezig houden sluit weer goed aan op "burgerlijk", maar is meer politiek getint. Deze typering kan ontleend worden aan een van de vruchtbaarste perioden uit het bestaan van de Maatschappij en luidt: "vrijzinnig democratisch". Deze term stamt uit het begin van deze eeuw en diende om er, uit de gesplitste liberale gelederen, de links-liberalen mee aan te duiden. Dat waren zij die wel hervormingen wilden (waaronder algemeen kiesrecht) en die zich wel wilden verstaan met sociaal-democraten. In de geschiedschrijving van Helsloot zal men deze fraaie periode tegenkomen als "De Rapportentijd", met als hoogtepunt de tijd van het kabinet Pierson-Goeman Borgesius, waarin een verscheidenheid van zaken uit het Nutsstreven werd omgezet in wetgeving. Daaronder waren de Woningwet van 1901 en de reeds genoemde Leerplichtwet van 1900. Er is in die tijd, net als in de jaren na 1795, een goede band tussen Landsbestuur en Nutsbestuur. Dat laatste telt zelf, en in zijn commissies die de rapporten maken, vele bekende Nederlanders waaronder velen uit Joods Amsterdam. Het kabinet Pierson-Goeman Borgesius zit van 1897-1901. Daarna volgt de lange periode van confessionele kabinetten. Maar dat betekent niet dat het vrijzinnig democratisch Nutselement is uitgewerkt. In de jaren 1913-1917 werkt de Nutsman en vrijzinnig democraat Dr. D. Bos de onderwijspacificatie uit voor het kabinet Cort van der Linden.

Bij Helsloot zal men tegenkomen dat de departementen wel eens conservatiever waren dan het hoofdbestuur. Dit dwong in 1878 de progressief liberaal en later vrijzinnig democratisch kamerlid Mr A. Kerkdijk om af te treden als algemeen secretaris. Men had zijn programma van tegemoetkoming aan sociaal de-

mocratische verlangens bij herhaling afgekeurd. En ook de genoemde Kohnstamm kon zich boos maken over een nieuw conservatisme. Bij hem gaat het om het "geestelijk imperialisme" waarmee soms in de latere decennia van de 19e eeuw het staatsonderwijs (de openbare school waar men zelf in zo belangrijke mate mede de grondslag had gelegd) werd verdedigd, namelijk met anti-orthodoxie. Maar als men nagaat wat het Nut, zowel vóór als ná de vrijzinnig democratische bloeitijd heeft weten te realiseren, dan kan dat niet op starheid van geest berusten en is de typering "vrijzinnig democratisch", naast de andere, nog zo vreemd niet voor zo ongeveer de eeuw tussen 1850 en 1950. Tegelijk appelleert de naam opnieuw aan een christendom dat in Maatschappijverband in de eerste plaats om het zedelijk beginsel wordt aangehangen. Wij zagen reeds dat de Wet (de statuten) tot 1970 de verklaring bevatte dat de Maatschappij een vereniging zou zijn op christelijke grondslag. Maar reeds in 1870 werd verklaard dat dit in zedelijke zin moest worden opgevat en niet in leerstellige. Dit had toen de toetreding van Joodse landgenoten mogelijk gemaakt.

Wij behandelen nog een laatste typering, alvorens we naar de "algemeenheid" toegaan die uit de Maatschappij zelf – getuige haar naam – het meest naar voren wordt gebracht. Het is de typering "betrekkelijk plattelands", waarvan de belangrijkste inhoud is dat het platteland in de Maatschappij bepaald niet ontbreekt. Van de Maatschappij is zelfs wel gezegd dat die in de eerste plaats het platteland (zij het alleen ten Noorden van de Grote Rivieren) zou vertegenwoordigen. Het is de moeite waard hierop in te gaan.

Uit het voorgaande is al gebleken dat een typering van voluit plattelands niet juist kan zijn. Zeker de begintijd van de Maatschappij was nog al stedelijk, hoewel in opvallende mate kleinstedelijk. Maar ook daarna hebben steden nooit aan het departementenbestand ontbroken. Gaan we dit verder na, dan blijkt voor de laatste 50 jaar vastgesteld te kunnen worden dat de aantallen departementen de aantallen gemeenten per inwonercategorie vrijwel congruent te volgen³. Wie een blik werpt op de bijgevoegde kaartjes (blz. XVI) die de spreiding aangeven van de departementen in diverse jaren, zal zien dat er een kaartje bij is van 1934 en een van 1982. In 1934 waren er meer dan 350 departementen en in 1982 120 tot 130. De congruentie blijkt in beide gevallen op te gaan. De steden zijn niet ondervertegenwoordigd bij de departementen.

Niettemin is hier wel een interessante zaak aan de orde, zelfs al moet het in de eerste plaats een perceptie heten dat de Maatschappij zo op het platteland georiënteerd zou zijn. In de jaren dertig vond de Maatschappij bovendien ook van zichzelf dat zij vooral de belangen van het platteland moest verdedigen. Men deed dat bijvoorbeeld toen men het Volkshogeschoolwezen verwelkomde en er mee ging samenwerken, en men deed dat bepaald ook toen men bij de regering bepleitte dat de kleine kantongerechten niet mochten worden opgeheven. Men kan hier uitvoeriger over lezen in "De Nutsbeweging" in dit boek.

De oplossing van het perceptievraagstuk is waarschijnlijk dat het publiek er alom aan gewend was dat niet-boeren zaken bijna steeds stedelijke zaken waren. Als men dan het Nut zulke zaken op het platteland zag brengen, dan gaf dat allicht

Aantallen departementen in diverse jaren

de afstraling van "iets plattelands" voor het Nut zelf. Hier is de documentatie achterin dit boek eveneens illustratief. Daar kan men nagaan waar er zoal Nutsdepartementen zijn voorgekomen. Men kan er zijn plaatsenkennis van Nederland mee verrijken. Maar wil men met de typering de nodige objectiviteit betrachten, dan kan men niet spreken van voluit plattelands (en evenmin van al-Nederlands omdat het Zuiden ontbreekt). Zo komt men, al is het niet fraai, tot "betrekkelijk plattelands".

Terloops werd op de bijgevoegde kaartjes gewezen. Deze laten nog enkele andere trekken zien of vermoeden. Het gaat hier om ongelijke verdelingen van de departementen over het land. Ongelijke verdeling is er niet alleen door de betrekkelijke leegte van het Zuiden, maar lijkt eveneens voor te komen tussen Oost en West Nederland. De kaartjes van 1810 en 1834 tonen dit het sterkst en later wordt dit niet geheel ongedaan gemaakt. Misschien denkt men ook hier dat correcties met aantallen gemeenten in Oost en West of met inwoneraantallen het verschil zouden kunnen doen verdwijnen. Maar dat is niet het geval⁴. Het Nut heeft, hoezeer ook doorgedrongen tot in kleine plaatsen, toch een overwicht behouden van Westelijke en vooral van Noordelijke departementen.

Bij het zien van deze gegevens kan de schrijver van dit artikel nauwelijks anders dan teruggrijpen op een eigen studie van ongeveer twintig jaar geleden⁵. Toen opgemerkte karakteristieken komen hier terug. Het streven in die eerdere studie was om verschillen in initiatief en andere kenmerken van de plattelandsbevolking (tesamen de "mentaliteit" te noemen) die – een intrigerend verschijnsel – van streek tot streek scherp kunnen verschillen, in kaart te brengen en, zo mogelijk, te verklaren.

Ten eerste bleek toen dat de kustprovincies in initiatief meestal voorlagen op de landprovincies. Allerlei voorzieningen die in de loop van de vorige eeuw en in het begin van deze steeds belangrijker werden, waren er in de kustprovincies meestal eerder: coöperaties, landbouwonderwijs, enzovoort, en, zoals hier blijkt, ook het Nut. Moeilijk leek de verklaring niet: het economisch leven was er vanouds gevarieerder en de mensen waren er vaker (betere grondsoorten) welvarend. In de landprovincies was het leven langer zelfverzorgend en geïsoleerd geweest.

Maar wie naar de kaart van 1810 kijkt merkt op dat de ontwikkeling van Nutsdepartementen in Zuid-Holland en Zeeland later op gang was gekomen dan in Noord-Holland, Friesland en Groningen. Zeeland doet zelfs niet eens opvallend mee. Voorts ligt de correcte scheiding tussen Noord- en Zuid-Holland in mentaliteitsopzicht niet bij de administratieve provinciegrens maar bij het IJ. Veel schrijvers⁶ hebben gewezen op de sterke verschillen tussen plattelanders (althans in het verleden; na 1950 is Nederland snel gaan nivelleren) onder andere van ten noorden van het IJ (Waterlanders en Westfriezen) en ten zuiden van dat water (Hollanders). Op menige kaart en in menige studie⁷ komen deze verschillen, waaronder die bij de "IJ-grens", frappant tot uitdrukking. Dan gaat het om kaarten van heel uiteenlopende zaken: het volgen van landbouwonderwijs, stemgedrag bij verkiezingen, keuze tussen coöperatie en private handelsonderneming. Het Nut

houdt zich aanvankelijk ook aan deze grens, maar maakt er zich na 1810 (correcter: na 1815, want dan ontstaan de omstandigheden waarin de Maatschappij een nationaal succes wordt) gedeeltelijk van los. Het kustprovinciepatroon komt dan min of meer voor den dag. Het onderscheid tussen de Noordrand, bestaande uit Holland ten noorden van het IJ, Friesland en Groningen, en de rest van de kustprovincies is over het algemeen dat de Noordrand rijker is aan sociale initiatieven dan die rest⁸. Dat blijkt hier opnieuw uit het eerder opnemen van de Nutsgedachte in de Noordrand. Bovendien past de betrekkelijke vrijzinnigheid die het Nut kenmerkte, zowel politiek als kerkelijk, goed in die Noordrand met veel doopsgezinden en veel vrijzinnige hervormden. genoemde oudere publicatie werden beschreven. Opvallend is dat Drentse Zanddorpen vaak heel gunstig afstaken in initiatief; ze hebben ook al spoedig Nutsdepartementen. Iets dergelijks geldt voor het IJsseldal. De situatie klopt eveneens volledig voor de zuidelijke provincies. In veel zaken van de vorige eeuw en van het begin van deze kwam dit Zuiden laat opdagen, meestal strikt onder leiding van de geestelijkheid. Dit gold ook voor zaken als landbouwcoöperatie en landbouwonderwijs. In overeenstemming daarmee is dat het Nut, dat door de geestelijkheid geweerd werd, op het platteland in het Zuiden niet en in de steden weinig voorkwam.

Deze snelle rondgang door plattelands Nederland in afgelopen tijden, die voor de Maatschappij heel relevante tijden waren, levert eigenlijk nog twee extra inzichten op. Ten eerste blijkt terloops dat er platteland te vinden is, in Nederland zelfs veel, dat spontaan initiatief heeft. De voorstelling die we hebben, zeker voor het verleden, is dat nieuwe dingen meestal in de stad beginnen. In een iets ander verband kwamen we hier reeds op, en dikwijls was dit ook zo. Maar dat behoeft nog niet te betekenen dat het platteland zonder initiatief moet zijn, vooral niet waar het typisch eigen aangelegenheden betreft, waaronder landbouw. Zo kan ook het aangehaalde artikel van Huizinga meebrengen dat het platteland tekort komt. Want als de burgerijen Nederland min of meer gemaakt hebben: die wonen meestal in de steden. We zien hier dat in een land als Nederland met zoveel platteland dat spontaan genoeg is voor eigen en veelzijdig initiatief, dit platteland ook uit zichzelf producent is van onheroische degelijkheid. De Nederlandse mentaliteit, aannemende dat die door Huizinga goed getypeerd is, heeft dan een zeer breed grondvlak gehad, waaruit zij ontstaan en gevoed is.

Het tweede is dat het agrarische element, naar men mag verwachten, van meet af aan belangrijk is geweest in de Maatschappij. Misschien wil men opmerken dat het waarschijnlijk de predikant of de schoolmeester, anders wel de burgemeester, zullen zijn geweest die het departement in hun dorp hebben opgericht. Dit is niet onwaarschijnlijk en komt overeen met hun functie. Maar dat wist niet uit dat het bepaalde streken zijn waar zo'n oprichting aanslaat (of wordt tegengewerkt en er dan niet komt) en in andere minder. Er is geen studie voorhanden waarin deze zaken voor het Nut goed zijn nagezocht. Maar in de vele gedenkschriften van departementen komt men, behalve de plaatselijke notabelen, voortdurend mensen tegen met als vermelding van hun beroep: veehouder, akkerbouwer, boer. Het lijkt daarom plausibel aan het Nut een hechte rechtstreekse verankering on-

der de zelfstandige landbouwende bevolking toe te kennen. Hoe zou het Nut het anders zo lang op het platteland hebben uitgehouden. Van de Maatschappij kan men dan zeggen dat deze, met haar intellectuele top in Amsterdam en in het nationale vlak en met de beschreven solide basis op het platteland, een nationale instelling mag heten.

De kaartjes brengen ons op nog een aspect, waar trouwens al zijdelings aan geraakt is. Dit is dat er wel enige fasering is te onderscheiden in de opbouw van het departementenbestand.

De eerste fase duurt maar kort. Zij kan in zekere zin de dissidente (wellicht doperse), maar ook de (klein)stedelijke, fase genoemd worden. Dat hangt samen met het ontstaan van de Maatschappij uit een initiatief van onder andere enkele Waterlandse predikanten die niet tot de officiële kerk behoren. Men kan dit in dit boek – door Helsloot – beschreven vinden. Zij waren doopsgezind (Jan Nieuwenhuijzen, Hoekstra) of Luthers (Loggen) en vonden tot de Bataafse Revolutie (1795), behalve bij een aantal verlichtingspredikanten (Martinet te Zutphen en Le Sage ten Broek te Rotterdam) veel minder gehoor bij de overige predikanten van de Nederduits Gereformeerde Kerk en bij de Prinsgezinden. De spreiding van de eerste drie jaren omvatte de plaatsen: Amsterdam, Bodegraven, Rotterdam, Woerden, Westzaandam, Oostzaan, Leiden, Alkmaar, Utrecht en Gouda. Deze spreiding, hoewel reeds met een sterk Noordhollands accent (het Moederdepartement Edam is er ook nog), lijkt nog al stedelijk en daardoor vooral het oude gezegde te illustreren van "stadslucht maakt vrij". Zover valt na te gaan waren het relatief veelvuldig de religieuze en politieke minderheden in die plaatsen – de stadslucht had ook hen vrij gemaakt – die de eerste besturen opleverden. Vandaar de typering van deze fase. Met zie voorts het artikel van Mijnhardt in deze bundel dat hier verder zicht op geeft.

Wellicht reeds meteen na de eerste drie jaren (de hoofvergadering is dan van Edam naar Amsterdam verhuisd waar het politiek veiliger is) maar zeker na 1795 (Bataafse Omwenteling) zet de tweede fase in, waarin er verdere spreiding volgt. Predikanten uit de Grote Kerk – vaak immers de toonaangevende cultuurdragers in een plaats – doen dan meer onbezwaard mee. Men gaat ze prominent aantreffen onder de oprichters van departementen en ze worden ook nog al eens voorzitter⁹. Niet alleen in de steden ontstaan er departementen bij, maar ook op het platteland van de Noordrand. Zo komt het tot ongeveer de eerste bijgevoegde kaart, die van 1810¹⁰.

De overgang naar de derde fase, die van het definitieve succes, verloopt wellicht nog meer ongemerkt. Het is de fase waarin er veel kleine Zuidhollandse departementen ontstaan, doch eveneens de fase waarin zichzelf respecterende grotere plaatsen elders al gauw een Nutsdepartement moeten hebben. Mijnhardt meent – men zie zijn artikel – dat in 1820 de faam van de Maatschappij geheel gevestigd is. Niet onwaarschijnlijk is dat dit verband houdt met het Koningschap van Willem I. Deze vorst is de Maatschappij welgezind. Er gaan na 1815 stichtingsgolfjes optreden, zoals in de jaren 1830-1840 in de grotere plaatsen op de Veluwe.

Betrekkelijk "leeg" en het langst leeg blijft het katholieke Zuiden. Een stichtingsgolfje ontstaat er daar nog, zeer verlaat, in de jaren 1950. Dit is het gevolg van de industrialisatie en het ontstaan van forensendorpen; vooral in de regio Eindhoven. Een belangrijk motief is dat men scholen wil stichten die onttrokken zijn aan de (katholieke) gemeentebesturen. Ook voor andere delen van het land kan men zeggen dat het Nut zelden ontbreekt waar er forensendorpen zijn: in het Gooi, bij Haarlem, bij Groningen. Hier komt een 20e eeuwse middenklassefacet van het Nut voor den dag.

Er hebben trouwens ook steeds opheffingen van departementen plaats gehad, soms een aantal jaren later gevolgd door heroprichting. In verband met het laatste is geleidelijk de praktijk ontstaan dat de departementen een formeel non actief konden ingaan. Zij konden dan gemakkelijker weer geactiveerd worden. In het documentatiedeel van dit boek kan men nagaan dat er in de tweehonderd jaar zo'n 550 departementen hebben bestaan. Maar het grootste aantal tegelijk bestaande – we zagen dit reeds – was nooit meer dan ruim 350.

Een ruim aantal typeringen werd hiervoor verzameld. Maar binnen de Maatschappij zelf zocht men het niet in dit soort omschrijvingen, waar ook weer beperking van uitgaat. In eigen ogen was men een vereniging van personen, werkzaam voor het algemeen en met de bedoeling het werk zoveel mogelijk met allen, die daartoe in staat waren, uit te voeren; dóór het algemeen vóór het algemeen zou de slagzin kunnen zijn geweest. Hoe is het met die algemeenheidspretentie gegaan, en is die verenigbaar met voorgaande beschrijvingen?

Wij zien dat aan de Maatschappij in de loop van haar geschiedenis wisselende beperkingen zijn aangelegd op die algemeenheid van deelname in het werk. Bijna steeds gingen de beperkingen niet uit van de Maatschappij zelf. Alvast vooruitgrijpend kunnen wij zeggen dat de Maatschappij niet zelf verzuilde, maar telkens werd ingezuild.

Voor 1795 vond die inzuiling plaats – wij hebben het zojuist gezien – doordat de officiële kerk, en ook de heersende partij, niet en zeker niet algemeen meededen. Maar in dit eerste begin was er wel enige roomskatholieke deelname. Die geraakt echter spoedig passeé, waarover men kan lezen in de bijdrage van Clemens in deze bundel over pastoor P. Schouten. Nadien heeft het Nut niet meer op steun uit deze kerk mogen rekenen.

Na 1795 en tot ongeveer 1840 is het aanzienlijk anders dan in het begin. Wellicht was de Maatschappij toen wel het dichtst bij de algemeenheid in de werkuitvoering, afgezien van het katholieke wantrouwen. Maar in die tijd gaat er tevens iets anders meewegen, namelijk een kleine départicularisering van de Maatschappij door de protectie van de Koning. In het Zuiden krijgen wij dan te doen met het verschijnsel van katholieke "gouvernementelen" die toch toetreden tot het Nut en over wie men kan lezen in de bijdrage van Van de Sande over departementen in Noord-Brabant en Limburg. Door hen, en door de protestantse Noorderlingen in die plaatsen, kwam het dat er in hoofdplaatsen toch een Nutsdepartement gevestigd was.

Dergelijke gouvernementelen waren er tussen 1815 en 1830 eveneens in Vlaams België, maar na de Afscheiding verdwijnen daar spoedig de Nutsdepartementen. Maar in 1851 komt er het Willemsfonds – genoemd naar de pionier van de Vlaamse Beweging, Jan Frans Willems¹¹ – voor in de plaats. Het Willemsfonds bestaat nog en gelijkt in veel opzichten – behalve vooral in de Vlaamse Strijd die men nog steeds moet voeren – op het Nut.

Maar na 1830 beginnen er zich nieuwe inperkingen af te tekenen. Dit gaat voort totdat het Nederland van het zuilenstelsel van 1920-1970 is bereikt. In dit bestel zijn zoals bekend, de meer liberaal en vrijzinnig geaarde organisaties hoofdzakelijk zuil tegen wil en dank; maar niettemin vaak in staat tot opvallende activiteit, zoals het Nut in zijn vrijzinnige democratische jaren.

Voor het Nut verschijnen de eerste tekenen van deze langdurige inzuiling in de tijd van de rechtzinnige Afscheiding van 1834. Er wordt gepredikt tegen de "geest der eeuw": de geest van de Verlichting. In de jaren 1840 aarzelt de bekende O. G. Heldring (van de protestants-christelijke Heldring Stichtingen die nog bestaan) nog ten aanzien van de Maatschappij. Zal hij zijn sociale initiatieven daar onder brengen of niet, is zijn vraag. Ondanks herhaalde uitnodiging treedt hij niet toe.¹² In de jaren 1870 en 1880 volgt A. Kuyper met onder meer zijn zeer bekend geworden brochure tegen de Maatschappij. Kuyper is de ziel van de schoolstrijd, het begin immers van de verzuiling. Vijftig jaar later gaat ook de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen er noodgedwongen toe over hier en daar bijzondere scholen te stichten, maar dan voor bijzonder neutraal onderwijs, als het openbare onderwijs te zeer ondermijnd is.

Intussen vindt er ook een afbakening plaats naar het socialisme toe. Een eerste aanzet wordt hiertoe gegeven – men zie er Helsloot op na – als A. Kerdijk als algemeen secretaris en H. P. G. Quack als voorzitter in de achtientachtiger jaren een te behoudende Algemene Vergadering tegenover zich vinden, zoals reeds beschreven. Maar concreter wordt dit als in 1924 het Instituut voor Arbeiders Ontwikkeling (I.V.A.O.) wordt opgericht als een "rood Nut", zij het voor eigen achterban. Er was bij het oude Nut ongetwijfeld een hoge sociale drempel aanwezig, en men ergerde er zich aan een te vaak voorkomend paternalisme. Met deze nieuwe organisatie blijft echter, aldus Helsloot, de verstandhouding goed, en aanzienlijk beter dan zelfs na de pacificatie met confessionele organisaties.

Men ziet dat de algemeenheid van het Nut, als Maatschappij van brede samenwerking voor anderen, telkens nog al wat averij heeft opgelopen, al moet hieronder de jongste tijd nog aan de orde komen die wellicht weer betere kansen biedt. Maar eerst ligt er nog de vraag over de verhouding tussen de algemeenheid als streven en als een pretentie, en ook als een identiteit, en de voorgaande beschrijvingen van aard.

Eerst zij opgemerkt dat men met algemeenheid als pretentie en als slagwoord een controversiële identiteit, en ook een behoudende geest, kan trachten te maskeren. Wie "algemeen" is behoeft zich oppervlakkig gezien niet te legitimeren, en als alles maar samen blijft gebeuren kan ook niemand ver uit de band springen. Voor een sociaal sterke partij kan zo'n algemeenheid wel aangenaam zijn. Deze houding is ongetwijfeld in het Nut voorgekomen. Maar het woord als slagwoord

kan ook, of tevens, gemakzucht en gebrek aan voorstellingsvermogen inhouden. Hovens Greve, de algemeen secretaris in de jaren dertig, kon tot kapittelende opmerkingen komen over Nutsleden die voor de Maatschappij geen enkele identiteit begerden, en uitgangspunten, noch doeleinden konden of wilden formuleren.

Maar dit alles kan niet zijn wat de Maatschappij 200 jaar oud heeft doen worden. Wat wel tot dit lange overleven heeft bijgedragen is de verenigbaarheid van de algemeenheidspretentie met de voorgaande typeringen op grond van de gemeenschappelijke noemer in dit alles. De algemeenheid kan men zien als uiting van zowel humanisme als van vrijzinnige democratie, de twee in dit opzicht belangrijkste typeringen uit het voorgaande. Beide willen een brede samenwerking open houden en niet spoedig besloten zien dat een groepering zich gaat afzonderen of dat er iets zou moeten worden opgelegd of afgedwongen. Het ideaal is de individuele en maatschappelijke ontplooiing en een zo hoog mogelijk cultureel gehalte. In Nutsogen moet dit in redelijke verstandhouding – zonder heroïek van gezochte strijd – tot stand komen.

Inmiddels hebben we gezien wat van deze algemeenheid het tegendeel is, leidend tot verzuiling. Het is de anti-these die voortkomt uit de wens, vaak in een minderheidspositie geuit, om tot grondige culturele of maatschappelijke wijzigingen te komen. Het oude, of datgene waartegen men zich afzondert, belichaamt dan zozeer het kwaad, dat zelfs kritische samenwerking beperkt moet blijven. In het isolement moet men zijn kracht zoeken. Een dergelijke anti-these werd door Abraham Kuiper – het woord is van hem – na 1870 sterk gepropageerd. En het was feitelijke praktijk in het roomse zuiden. Ook het socialisme zou dit, vooral op radicale vleugels, zo nu en dan propageren, zoals in de jaren 1970 als de radicaliteit zich centraler weet te plaatsen en het zogeheten conflictmodel opkomt als politieke stijl. Het waren slechte jaren voor het Nut. Weliswaar ontstond dit ook goeddeels om andere redenen – het opgaan van veel Nutsinstellingen in andere door schaalvergroting – maar het sociale verkeersklimaat van de ontevredenheid en van de contestatie – ook een woord van die tijd – vormden geen goed Nutsklimaat¹³.

Voor de Maatschappij zijn de twee eeuwen nu vol, en de vraag kan gesteld worden onder welke identiteit zij verder wil gaan. Dit is ongetwijfeld onder behoud van de hierboven omschreven identiteit van humanitaire gezindheid, en van brede samenwerking. Misschien zijn de kansen daartoe nu wel beter dan ooit. Met dat deel van de sociaal-democraten dat niet radicaliseerde is er sedert het opkomen van de stroming – toen het Nut al een eeuw oud was – steeds goede verstandhouding geweest. Van hen kwamen er steeds vertegenwoordigers voor in de besturen. Niet radicaliserenden zullen er in de toekomst ongetwijfeld ook zijn en, nu de standenmaatschappij goeddeels is opgelost, moet het verkeer met hen zelfs gemakkelijker kunnen worden. Bij de confessionelen stond hun vooropstelling van de confessionaliteit in maatschappelijke zaken gedurende de laatste eeuw de verstandhouding in de weg. Maar nu dat in de laatste decennia minder is geworden is ook in die gelederen een ruimere kring van mensen voor het Nut

bereikbaar geworden. In de contacten van de Maatschappij zijn deze ontwikkelingen in de laatste jaren goed merkbaar. De samenstelling van de besturen is anders geworden. Wie weet komt de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in de toekomstige tijd wel dichterbij de algemeenheid van de deelname in haar werk dan ooit tevoren.

Daarbij komt nog iets, waarvoor wij aansluiten bij het laatste deel van hoofdstuk 9 in "De Nutsbeweging", het naschrift over ná 1981. Men vindt daar het beeld gebruikt, en op de Maatschappij toegepast, van een monumentaal woonhuis dat gerestaureerd en opnieuw bewoond gaat worden. Dit beeld impliceert nationale waarde, en hier moet nu de nadruk op vallen. Wij noemden het Nut in het voorbijgaan al een nationale instelling. Maar na de verdiensten van twee eeuwen zal het ook een "monument" van Nederlandse cultuur mogen heten, waardoor het van nationale waarde is geworden. Zo bezien zou de Maatschappij, terwijl haar financiële doen en laten particulier is, toch niet meer geheel een particuliere instelling zijn, maar nationaal bezit. Als zodanig, maar handhavend het karakter van humanitaire organisatie, zou het bestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen deze geliefde instelling haar derde eeuw in willen loodsen.

Ter afsluiting volgt hier de inhoud van artikel 2 van de Wet der Maatschappij van 1983, handelend over doelstelling. De woorden van dit artikel geven – sober zoals dat in statuten betaamt – een goede neerslag van het voorgaande én een goede grondslag ervoor.

Artikel 2 luidt:

1. De Maatschappij stelt zich ten doel het welzijn in de ruimste zin, van individu en gemeenschap te bevorderen.
2. Bij haar arbeid gaat de Maatschappij uit van een gezindheid tot dienstverlening aan de medemens, berustende op een godsdienstige of andere levensbeschouwing.
3. De Maatschappij is onafhankelijk van enige groepering van levensbeschouwelijke, politieke of economische aard.
4. De Maatschappij streeft naar de grootst mogelijke toegankelijkheid ten aanzien van het lidmaatschap der Maatschappij en ten aanzien van de deelneming aan het door haar en haar districten, departementen en instellingen georganiseerde werk.

NOTEN

1. Gedenkboek 1934, zie bibliografie.
2. Voorbeeld bij uitstek is Michielse, H. C. M., De burger als andragoog, een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk, 1848-1972 (Meppel/Amsterdam, 1977). Doordat dit boek een zo lange periode omvat komt het Nut er veelvuldig "gedemaskeerd" in voor.
3. Uitgewerkt in het rapport: van der Wouw, D., Nutsdepartementen (Edam 1983) 60 e.v.
4. Vergelijkt men het bestand aan departementen in 1934 met het aantal gemeenten, telkens per provincie, of vergelijkt men dit bestand met de bevolkingsaantallen, ook per provincie, dan komen Groningen en Friesland telkens heel goed voor de dag. Er zijn daar maar weinig minder departementen dan er gemeenten zijn (Friesland met zijn uitgestrekte gemeenten!) en is er één departement per ongeveer 10 000 inwoners. Voorts steken, door de grote steden, Noord- en Zuid-Holland niet eens zo duidelijk af, maar voldoen Utrecht en Zeeland wel weer aan de optisch gewekte verwachting, en zo ook wel Drente, Overijssel en Gelderland: Drente in een gunstige tussenpositie en Overijssel en Gelderland betrekkelijk gunstig als men de katholieke gemeenten

niet meerekent. Globaal blijft het wel juist dat er een overwicht is van westelijke en vooral van noordelijke departementen.

5. Wichers, A. J. De Oude Plattelandsbeschaving, (Assen, 1965).
6. Zie het Handboek Pastorale Sociologie dat in 1953 en volgende jaren is uitgekomen onder redactie van W. Banning (Den Haag 1953/59). Het gaat hier met name om de delen II en III.
7. Een merkwaardige illustratie geeft Tosseram, B. G. L. M., Het Melkwinningengebied van Amsterdam (Purmerend 1936). Men had in Amsterdam de ervaring dat men met de melkleveranciers van ten Zuiden van het IJ anders moest omgaan dan met die uit het Waterland. Zij traden anders op en waren anders georganiseerd.
8. In de Oude Plattelandsbeschaving (Zie 3) vindt men de theorie ontwikkeld dat streekmentaliteit in de loop van vele eeuwen is opgebouwd en de sociale en politieke ervaring weergeeft die de bevolking heeft opgedaan. Vaak lijkt die neerslag veel wantrouwen te bevatten tegenover overheden, steden en buitenlanders, hetwelk een passiverende uitwerking heeft. De initiatieven moeten dan van boven en van buitenaf blijven komen (hetgeen langzame processen oplevert wegens dit wantrouwen), en de kwalificatie "boer" is weinig eervol. De Friese landen (te beginnen bij het IJ omdat het gebied ten Noorden daarvan een pas late Hollandse verovering is, en vervolgens Friesland en Groningen) zijn volgens deze opvatting nooit van hun initiatief ontdaan en kunnen daarom ook zelf de stuwende kracht, dan wel een gemakkelijk op te wekken kracht, zijn in de maatschappelijke aanpassing en vernieuwing. In de vorige en in het begin van deze eeuw, waarin er veel veranderde, gold dit stuwen in de eerste plaats de modernisering van de landbouw, hetwelk dus weinig van boven af behoefde te komen. Maar ook in andere zaken had men initiatief: de drankbestrijding, het leren voor onderwijzer om "vooruit" te komen, enzovoort. De "Friese Onderwijzer" is hierdoor lang een begrip geweest, want men vond hem het gehele land door. Geen landstreek heeft de eeuwen door ook zoveel rechtstreeks vanuit dorpen georganiseerde handel en scheepvaart gekend als het Noordhollandse platteland van ten noorden van het IJ. Het blijkt hier dat men "het Nutdepartement" kan toevoegen aan het rijtje van gemakkelijk genomen of gesteunde initiatieven. Op grond van dit alles zal niemand betwijfelen dat het Noordrand-initiatief al even weinig militair-heroïsch georiënteerd was als dat van de Hollandse stedelijke burgerij.

Als redenen van ontstaan van de noordelijke (w.o. de "Friese") vrijheid kunnen samenvattend worden aangegeven: geringe feodalisering van het bestuur in oudere tijden en vanouds gespreide en gediversificeerde economische activiteit. Ook Drente dat als arm zandgebied zo vaak gunstig voor den dag komt bezat eeuw in eeuw uit non feodaal zelfbestuur.

9. Helaas worden deze zaken in de gedenkschriften van de departementen – vele hebben uiteraard al een eeuwfeest of een anderhalve eeuwfeest achter de rug – vaak weinig precies uitgewerkt, of zijn de bronnen niet nauwkeurig genoeg, waardoor kwantificeren moeilijk is. Enkele goede voorbeelden van langdurige domineesvoorzitterschappen leveren Deventer en Vlissingen op.
10. De kaart van 1810 is strikt genomen de kaart van 1834 minus de oprichtingen tussen 1811 en 1834. Maar er kunnen ook opheffingen zijn geweest – ongetwijfeld zelfs – maar dat daar invloed van uitgaat op het patroon is niet te verwachten.
11. Zie Gedenkboek 125 Jaar Willemsfonds, 1851-1976 (Gent 1976).
12. Beschreven door Ph. Kohnstamm in Gedenkboek 1934. De auteur ontleent dit aan de autobiografie van O. G. Heldring van 1881.
13. De ontmoediging die vaak uitging van de situatie in de jaren zestig en zeventig wordt beschreven in een sociologische studentenscriptie, Knigge, J. C., Tot Nut van de Maatschappij in het Algemeen (Utrecht/Edam, 1984).

Deel Een

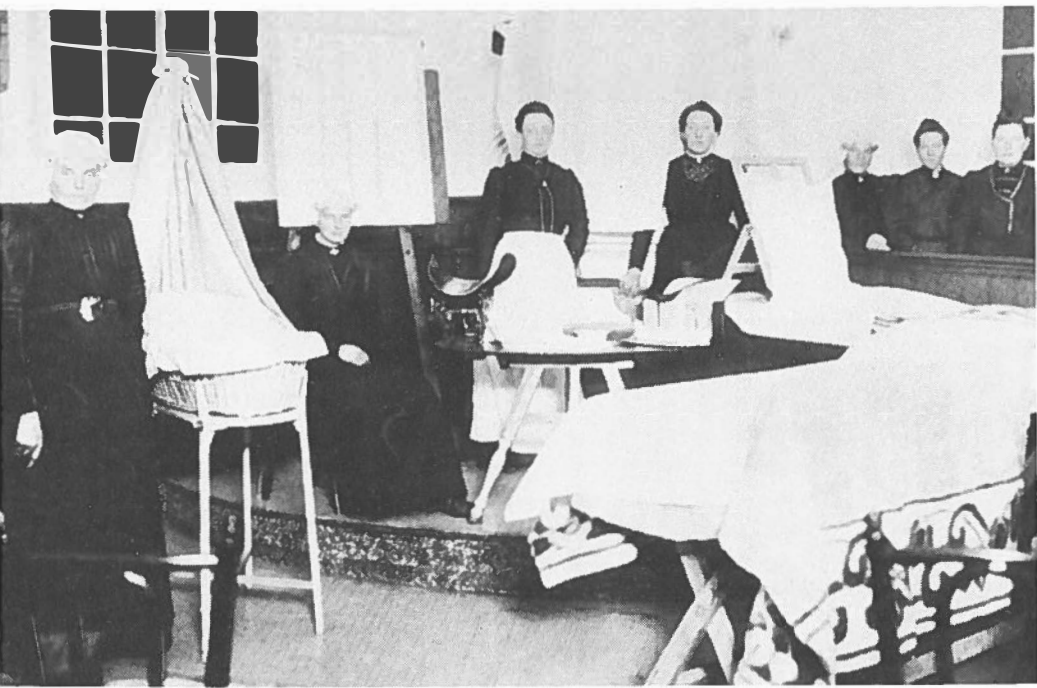
De Nutsbeweging

Een geschiedenis van 200 jaar volksontwikkeling

P. N. Helsloot

met bijdragen van A. J. Wichers en P. Krom Jr.

*Of is de taak van
's mensen ontwikkeling en
vorming dan ooit afgedaan?
(Gedenkschriften 1809)*

Cursus Kinderverzorging te Woudsend

Kleuterschool, plaats onbekend

INLEIDING EN VERANTWOORDING

Kijkend naar het verleden ontrolt zich voor de toeschouwer het beeld van opeenvolgende generaties, van maatschappelijke stromingen en botsingen, van nooit statische en nooit harmonische groeperingen van mensen. Meestal hebben we deze beelden ook gevat in termen als volk, cultuur of tijdperk, maar eigenlijk kan de voortdurende stroom van de geschiedenis daarmee geen recht worden gedaan.

Wanneer thans, voor het eerst, een schets wordt gegeven van 200 jaren volksontwikkelingswerk, verricht door een en dezelfde organisatie, de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, zal die geschiedenis ook wel iets van dat onrecht bevatten. Want wie zal het "ware" gezicht bepalen? En bovendien heeft deze Maatschappij niet tweehonderd jaar hetzelfde gezicht behouden. Zo heeft onder andere de gemaakte indeling in tijdvakken – hoewel ontleend aan de Nutshistorie zelf – iets willekeurig als men een *beweging* volgt. Wij hopen echter zo goed mogelijk gekozen te hebben; men kan dit in het volgende nagaan.

Om het vlottende dat er in 200 jaren wel moet zijn geweest te accentueren hebben wij het woord "beweging" in de titel opgenomen, hoewel de term Nutsbeweging in deze kring zelf nooit is gebruikt.

Een andere zaak is de raadpleging van de bronnen. Voor de schrijver, die geen historicus van professie is, kwam de Nutsgeschiedenis voor als een grote legpuzzel waarvoor wel overal stukjes waren te vinden, maar nergens de plaat. Het vinden van het totale beeld was juist de opdracht, even boeiend als het leggen van een puzzel.

Het raadplegen van het archiefmateriaal en het maken van aantekeningen daaruit is al vele jaren geleden begonnen. Dát met deze arbeid werd begonnen is geen toeval: de schrijver was een van de ambtelijke secretarissen van het hoofdbestuur van de Maatschappij. Achteraf gezien zou het beter zijn geweest als de schrijver, toen zijn bedoeling vaste vorm verkreeg om de geschiedenis van de Maatschappij in enige volledigheid te schrijven, meer het accent zou hebben gelegd op de documentatie en verantwoording van het naspeuringswerk. Hij hoopt dat de geringe nadruk hem niet al te zeer aangerekend wordt. Als dat zo is, dan is dit een verontschuldiging voor het feit dat niet van alle citaten en mededelingen van gebeurtenissen de vindplaats of bron wordt aangegeven. Op hoofdplaatsen echter wordt de verwijzing meestal wel gegeven en voorts is het uiteraard mogelijk de werkwijze weer te geven. Deze was: de jaarverslagen te lezen, alsmede en vooral de beschrijvingsbrieven van de jaarvergaderingen en de "handelingen"

van die belangrijke algemene vergaderingen aller departementen. Voorts, zo veel mogelijk, alle rapporten en publicaties van elk jaar. Natuurlijk werden tevens de belangrijkste publicaties van anderen over de Maatschappij geraadpleegd, alsmede de gedenkboeken van de Maatschappij zelf en vele van de gedenkschriften en feestgeschriften van Nutsdepartementen en instellingen. Uiteraard werd ook bij de bekendste vaderlandse historici nagegaan, hoe zij "het Nut" plaatsten. Deze opsomming toont aan dat notulen van afzonderlijke hoofdbestuursvergaderingen niet als regel werden geraadpleegd. Bij gedetailleerdere studie zou dit wel nodig zijn, ofschoon ook deze merkwaardige hiaten kunnen bevatten.

Het werk was in eerste instantie klaar in 1979, toen de schrijver al een aantal jaren niet meer bij de Maatschappij werkte, waarna in 1982 contact met de redactie van dit gedenkboek tot stand kwam. Een aanzienlijke omwerking, met name in overleg met professor Wichers en een bewerking van enkele delen door hem, heeft daarna plaats gehad. Voorts is hoofdstuk 9 onder verantwoordelijkheid van de heer Wichers gebracht; het materiaal van de schrijver reikte oorspronkelijk tot 1960, maar voor daarna kon hij nog wel handreiking doen. Verdere handreiking voor die periode deed de heer P. Krom Jr., vice-voorzitter van de Maatschappij.

De redacteurs konden natuurlijk geen verantwoording dragen van wat niet was vastgelegd, zodat deze schets in dubbele betekenis de selectie van de schrijver mag worden genoemd; ten eerste: omdat alle geschiedschrijving immers berust op selectie, maar ten tweede: omdat de samensteller meer dan van de beroepshistoricus verwacht mag worden, moet vragen op zijn greep te willen vertrouwen. Dat de redacteurs dit laatste gedaan hebben, nadat zo kritisch mogelijk de tekst is doorgelicht, stemt de schrijver tot tevredenheid en grote erkentelijkheid.

Uit deze uiteenzetting zal duidelijk zijn dat dit geschiedenisverhaal er een zal zijn uit de gezichtspunten van het landelijk Nut, die soms zéér verschillen van wat er in vele departementen leefde. Dit laatste kon niet in de vereiste nuance, laat staan volledigheid, beschreven worden, hoe nieuwsgierig men daar soms naar zal worden. Deze relatie van centraal bestuur tot plaatselijke autonome afdelingen komt in het verhaal herhaaldelijk aan de orde.

Nog iets over de indeling. Van begin af aan heeft de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen zichzelf gezien als een instelling voor *volksontwikkeling*, en dat betekende – zeker 150 jaar lang – voor ontwikkeling van het "lagere volk", de achtergestelden. Wij zullen zien dat de doelstellingen, afgezien van de mate van welslagen, in de loop van de tijd wel veranderen. Maar de 200 jaar overziende, en vooral de oorsprong inachtnemend, stond die volksontwikkeling voorop. Daarbij zijn onder het werk van volksontwikkeling zaken te verstaan die wij er nu niet gemakkelijk meer bij zouden rekenen, los van andere verschillen die in de loop van twee eeuwen in het begrip zijn opgetreden. Wij denken hierbij in het bijzonder aan het onderwijs, dat 100 tot 150 jaar lang een hoofdzorg van de Maatschappij is geweest, vaak ver vooruitdenkend voor kerk en staat uit. Het onderwijs moest in de ogen van de besturen der Maatschappij allereerst verbeterd worden om verheffing van het onwetende, en in de meeste gevallen armoedige volk mogelijk te maken.

Per hoofdstuk is derhalve eerst een korte inleiding gegeven over het tijdvak en de *tijdsomstandigheden*. Daarna wordt direct het *onderwijs* als werkterrein behandeld. Dan volgt meestal het een en ander over het *bibliotheekwerk* en over de vele *uitgaven* van de Maatschappij die vaak in verband staan met onderwijs en bibliotheekwezen. Dan volgen de activiteiten voor de geestelijke volksverheffing, het *ontwikkelingswerk* in engere zin. Volgende rubrieken zijn de *maatschappelijke zorg*, waarbij juist de materiële situatie van het volk centraal staat, zoals dat tenslotte ook het geval is bij de *spaar- en hulpbanken* en andere sociaal-economische activiteiten, die meer dan een eeuw lang zelfs prominent zijn geweest. De bespreking van de *interne organisatie* van de Maatschappij besluit elke periode.

Uiteraard kon niet steeds dezelfde lengte per tijdvak en per rubriek worden aangehouden en was de indeling niet altijd vol te houden. Temeer geldt dan dat wie per onderwerp wil lezen er goed aan doet in het inhoudsoverzicht na te gaan waar hij of zij kans maakt het gezochte te vinden.

Wanneer, zoals uiteraard te verwachten is, na het verschijnen van deze schets nieuwe studies gemaakt zullen worden van de geschiedenis van een Nutsdepartement of -instelling, dan hopen wij hiermee een kader aangereikt te hebben waarin de plaatselijke gebeurtenissen uit het verleden gevat kunnen worden.

1

DE OPRICHTING EN EERSTE DADEN

1784-1795

Tijdsomstandigheden

Grote rivieren beginnen als onaanzienlijke stroompjes. Het viel eigenlijk niet te verwachten dat de grondslag voor het Nederlandse volksontwikkelingswerk te Edam zou worden gelegd, noch dat de overigens niet bijzonder opvallende predikant Jan Nieuwenhuijzen het initiatief zou nemen tot de oprichting van de organisatie daarvoor. Het begin had evengoed elders en door anderen kunnen plaats hebben. En het begin te Edam was zo verward dat het ook daarom doet denken aan een toevallige bronbeek. Bijna logisch was het dan ook dat al na enige jaren de basis werd verplaatst naar het centrum van de Republiek, naar Amsterdam. Ook de leiding is lange tijd overgedragen geweest aan Amsterdammers.

Zoals voor die tijd voor de hand ligt kwam het idee van een nieuw genootschap voort uit een gesprekskring. Deze had leden uit Monnickendam en Edam die welkelijks bijeenkwamen om te discussiëren, voornamelijk over onderwerpen betreffende de natuurlijke godsdienst. Jan Nieuwenhuijzen, doopsgezind vermaner te Monnickendam, was er lid van en bracht daar zijn denkbeeld van een genootschap voor de volksontwikkeling ter sprake. Zelf schrijft hij in terugblik:

”Ik keerde mijne gedachten af van de hooger geplaatsten en bepaalde dezelve op den zogenaamden gemeenen burger in ons Vaderland. Daar zag ik velen zuchten om en reikhalzen naar wijsheid: maar de weg om tot dezelve te komen, was zo stijl, – zo moeilijk, – zelfs zo kostbaar – om te beklimmen, dat duizenden den moed lieten zakken, en zich aemechtig nederzetterden. Is er, dacht ik toen, geen middel, om deeze naar wijsheidzoekenden de behulpzame hand te bieden – hen toe te lichten? – Zou men voor hen geene geschriften kunnen vervaardigen, opgesteld in eenen eenvoudigen en duidelijken stijl, berekend voor hunne vatbaarheid? – Zou men niet alomme die geschriften, voor eenen geringen prijs verkrijgbaar gemaakt, kunnen verspreiden?”

Aldus Jan Nieuwenhuijzen in zijn ”Verhandeling over de voortreffelijkheid der Wijsheid’ van 1798. Maar alvorens wij verder gaan de oprichting en de eerste jaren van de Maatschappij te beschrijven moeten wij toch eerst wel de omstandigheden nagaan waarbinnen zich deze afspeelde. Dat men in het Edams-Monnickendams gezelschap over de natuurlijke godsdienst praatte, riekt naar de Verlichting, en evenzo het idee van Jan Nieuwenhuijzen om het volk verhefbaar te achten en het te willen verheffen. Het is gebruikelijk geworden om het Nut als een vrucht van de Verlichting, eventueel als een bij uitstek nuchter – Nederlandse

belichaming van die Verlichting, te zien. Waarschijnlijk is dit niet ten onrechte, want het was nogal geavanceerd in die dagen om niet van de overgeleverde openbaring uit te gaan, en het was zeker ook geavanceerd, hoewel een zich verbreidende gedachte in Europa, om de ontplooibaarheid van de mens te veronderstellen en te willen hanteren. Anderzijds was deze belichaming van de verlichtingsgedachte in de Republiek niet geheel uniek in Europa. Ook elders komen er Nutachtige instellingen voor, zelfs onder praktisch gelijke naam, zoals het geval is in Duitssprekende gebieden. Daar kwamen "gemeinnützige Gesellschaften" voor van soms oudere stichtingsdatum dan het Nederlandse Nut. Nog altijd is er te Zürich de "Schweizerische Gemeinnützige Gesellschaft", dat een aantal kantonale genootschappen omvat. Deze organisaties zijn zowel in Europa als in de Republiek deel van een breder verschijnsel: leesgezelschappen, discussiegenootschappen, sociëteiten, geleerde genootschappen en academies, al of niet "koninklijk". Ze streefden er veelal naar om door de verspreiding van nieuwe kennis en ontwikkeling de natie – in de praktijk vooral de burgerij als "denkend deel" van die natie – te moderniseren. Maar sommige van die lichamen beoogden directer de stoffelijke vooruitgang en weer andere de algemeen maatschappelijke vooruitgang zoals de nu jubilerende Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en, in de Republiek, nog een aantal meer plaatselijke, doch verdwenen, genootschappen. Onder deze laatsten moet Felix Meritis te Amsterdam (anno 1777) genoemd worden, welk vermoedelijk het bekendste is geweest. Naast voordracht en discussie behoorden prijsverhandelingen (bekroonde verhandelingen naar aanleiding van een prijsvraag), kabinetten (verzamelingen van educatieve aard) en het inrichten van bibliotheken tot de methodiek. We geven hier de namen van die oude genootschappen uit de Republiek (met hun jaartal van oprichting) die naast het Nut nog zijn blijven bestaan. Verder kan verwezen worden naar het artikel van Mijnhardt in deze bundel, waarin het Nut nader geplaatst wordt in het sociale en genootschapsleven van die tijd.

Nog bestaand zijn o.m. de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem (1752), de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden (1766), het Zeeuws Genootschap der Wetenschappen (1769), het Bataafs Genootschap der proefondervindelijke wijsbegeerte te Rotterdam (1769), het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (1773), de Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel (aanvankelijk als "oeconomische Tak der Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen", 1777), Teyler's Genootschap te Haarlem (1778).

Er zijn nog andere omstandigheden te noemen bij de oprichting van de Maatschappij – toen nog Genootschap – in 1784. Dat zijn de politiek-bestuurlijke, die door velen uit de Verlichtingsbeweging zozeer gehekelde werden, ook in de Republiek. Het zijn omstandigheden die gemaakt hebben dat de beginjaren van de Maatschappij te Edam bepaald schokkend zijn verlopen. Dat heeft ook daarmee te maken dat de mannen van het "eerste uur", hoewel het Nut van meet af aan a-politiek wilde optreden, overwegend van een bepaalde politieke kleur waren: de patriotse.

Men kent de geschiedenis van de Republiek van na ± 1750. De Prinsen Willem

IV en Willem V zijn niet in staat of bereid om, nadat het stadhouderschap in 1747 met aanzienlijke macht bekleed werd, paal en perk te stellen aan de willekeur van de regentenheerschappij. Er ontstaan anti-orangistische bewegingen, mede gevoed door zaken als de opstand van de Amerikaanse koloniën tegen Engeland, gevolgd door de Onafhankelijkheidsverklaring en de Constitutie, en de verloren vierde Engelse Zeeoorlog. Het wordt zo roerig in de Republiek, dat er in 1787 Duitse troepen verschijnen om het gezag van de Prins te steunen. Het jaar 1787 is dan ook tevens, en in deze samenhang, een belangrijk Nutsjaar. De zetel van de Maatschappij wordt dan uit het Prinsgezinde Edam verplaatst naar het in elk geval vrijere Amsterdam.

Een volgend belangrijk jaartal is 1795, het jaar waarin de Bataafse Republiek wordt uitgeroepen en er een nationaal werkklimaat ontstaat waarin de Maatschappij zich kan gaan ontplooien.

De oprichting

Wij nemen nu de draad van de oprichting en de eerste jaren als zodanig weer op. Daarbij volgen wij wat de eerste verenigingsjaren betreft hoofdzakelijk de beschrijving van de historicus en hoogleraar Th. Jorissen. Zijn beschrijving komt voor in de Volksalmanak van 1884 en werd daarna in verkorte vorm nog eens herdrukt in het Gedenkboek van 1934. Wij zullen wederom korter zijn dan in 1934, maar de episode 1784-1787 mag in dit overzicht van de geschiedenis van de Maatschappij natuurlijk niet geheel ontbreken.

Hierboven werd reeds geciteerd uit de latere aantekeningen van Jan Nieuwhuijzen, die men onder andere ook in de Volksalmanak van 1884 kan vinden. Wij citeren verder: "Maar ik vestigde mijne aandacht ook op de loflijke en geleerde genootschappen onzes Vaderlands; en in het bijzonder op de twee door de Nederlandsche Maatschappij, te Haarlem opgericht, uitgegevene stukken: *Over de zedelijke en ligchaamlijke opvoeding der Kinderen*. Ik las dezelve, en gevoelde haare innerlijke waarde. Jammer, dacht ik, dat zij door de, voor den gemeenen man, te hoogen prijs niet kunnen gekocht en gelezen worden; daar, zonder eene goede opvoeding, de kinderen geen braave menschen, geene waare Vaderlanders, geene deugdzame Christenen kunnen worden; noch de wijsheid met alle haare edele deugden bij hen gekend, gewaardeerd en beoefend worden. Om dit voor ons Vaderland zo heilzaam doel te bereiken, dacht mij niets nuttigers te wezen, dan eene Maatschappij van zulke braave en waare menschevrienden op te richten, die door hunnen arbeid, en eene jaarlijksche toelaage van eene kleine somme, bijvoorbeeld van slechts *ééne Ducaat*, mijne pogingen hielpen schraagen. Ik stelde mijn plan aan eenige mijner goede vrienden voor. Het werd goedgekeurd. Men sloeg handen aan het werk. Onze Maatschappij werd opgericht."

Nieuwhuijzen wilde dus een nieuw genootschap, afwijkend van de opzet van de eerder gestichte genootschappen. In het Verslag van de Oprichtingsvergadering lezen we dan: "dat met vermijding deezer gebreken, (het) zich bevljigtigde om die onderwerpen, welken tot verbetering en verlichting door die Genootschappen

behandeld waren, op een eenvoudige, korte en duidelijke wijze voor te draagen, en derzelver Verhandelingen voor eenen geringen prijs uit te geeven: ten einde ook allen daardoor gelegenheid te verschaffen, om met nut te leezen, te onderzoeken en dus zich zoowel in 't godsdienstige en burgerlijke, als in het vak der nutte kunsten, bekwaam te maaken”.

Overigens meer dan het voorstel is niet van Jan Nieuwenhuijzen afkomstig. Het was zijn zoon Martinus, opgenomen in des vaders kring, die de gedachten verder uitwerkte en tot een plan kwam. Jan Nieuwenhuijzen werd zelf ook geen voorzitter of secretaris van het genootschap, hij hield geen redevoeringen, bedreef geen propaganda en schreef zelfs geen Nutsboek; hij kreeg wel alle eer de stichter te zijn van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en een verering die uitgroeide tot een ware cultus. Zijn beeltenis werd later in druk verspreid, borstbeelden werden tentoongesteld, een grafmonument in de kerk te Monnickendam werd opgericht, scholen en straten werden naar hem vernoemd en nog in 1970 werd voor alle zekerheid in de Wet der Maatschappij in het eerste artikel vastgelegd dat op 16 november 1784 Jan Nieuwenhuijzen de organisatie heeft opgericht. Zijn portret, geschilderd door De Lelie, hangt als een nationaal eerbewijs in de historische afdeling van het Rijksmuseum te Amsterdam. Maar wel was het dus een Nieuwenhuijzen die de plannen verder uitwerkte: Martinus Nieuwenhuijzen, die toen arts was te Edam. Zijn korte levensbeschrijving vindt men in het documentatiegedeelte als dat van de eerste der Algemeen Secretarissen.

In een voorspel behoort ook een voorloper van de volksontwikkeling. Zijn naam is bekend, althans als wij G. W. Kernkamp mogen volgen in zijn herdenkingsboekje van 1906: "Jan Nieuwenhuijzen herdacht". Het is de patriot J. H. Swildens (1745-1809). Als student reeds heeft deze gepleit voor de verbetering van schoolboeken. Hij wilde zijn leven wijden aan de hervorming van het volks- onderwijs. Zijn "Vaderlandsch A.B. boek voor de Nederlandsche Jeugd" uit 1781 moest "noodwendige vaderlandsche kundigheden verspreiden en daardoor de volksverlichting bevorderen". Het boekje werd inderdaad het prototype van honderden leer- en leesboeken uit de volgende tijd. Eveneens wilde Swildens het onderwijs onttrekken aan de kerk en het aan de staat opleggen als belangrijkste taak en hij was al uit op verbetering van de volkszang en volkslectuur. Zijn zelf geschreven liedjes leerde hij aan kinderen uit de achterbuurten en hij liep er zelf 's avonds op straat mee te venten. Maar in tegenstelling tot het richtsnoer van het Nut, verbond Swildens volksontwikkeling met propaganda voor de politiek der patriotten. Zeer waarschijnlijk zijn vader en zoon Nieuwenhuijzen door Swildens beïnvloed. Of er direct contact tussen de oprichters van het Nut en Swildens heeft bestaan over het in 1784 opgestelde plan voor een nieuw genootschap is, aldus Kernkamp, wel beweerd, maar niet aangetoond.*)

In 1784 ontwikkelde de juist afgestudeerde doctor Martinus dus een voorlopig

*) In de bijdrage van Mijnhardt in dit boek komt men een aanvulling, deels ook een correctie, tegen op het hier vermelde. Behalve Swildens blijkt ook A. B. Fardon als duidelijk voorloper gezien te moeten worden; zie blz. 195. Voorts geeft voetnoot 75 op blz. 218 aan dat Swildens geholpen zou hebben bij het opstellen van het plan voor een Genootschap door Jan Nieuwenhuijzen.

plan voor het te stichten genootschap, dat hij aan de gesprekskring voorlegde. Stelde de vader zich vooral voor op gemoedelijke en stichtelijke wijze de kennis en de deugden van het volk te verbeteren, op de stichtingsvergadering van 16 november 1784 in de doopsgezinde pastorie van Edam (thans Jan Nieuwenhuizenplein 9) werd op aandringen van de zoon besloten aan die taak toe te voegen "de verbetering van het schoolwezen en de opvoeding der jeugd als de voornaamste grondslag zijnde ter vorming, verbetering en beschaving van den burger". In het definitieve plan is de invloed van Jan nog overheersend; het onderwijs en de opvoeding krijgen slechts één alinea, al zal het weldra hoofdactiviteit worden. Op voorstel van Martinus werd als naam aangenomen: "Genootschap van Konsten en Wetenschappen, onder de zinspreuk: Tot Nut van 't Algemeen". Op de oprichtingsvergadering werd tevens besloten tot verspreiding van een rondschrijven, waarin de bedoeling (het plan) werd uiteengezet, met een uitnodiging om tot de nieuwe vereniging toe te treden.

Het plan (een document uit onze geschiedenis) begon met de volgende inleiding. "Elk weldenkend Nederlander, die een wezentlijk belang in den bloei en welstand van zijn Vaderland stelt, die overweegt, wat een Mensch, een Christen, aan zijn Natuurgenooten, aan zijn Medechristenen verschuldigd is, moet een teder medelijden over den staat des gemeenen Mans in ons Vaderland gevoelen. Onkunde in verscheide nuttige wetenschappen heeft onder velen onzer handwerkenden landgenoten plaats; velen van hen zullen mogelijk niet in staat zijn, om de eenvoudigste bewijzen voor de aanwezigheid van God en de waarheid van den Christelijken Godsdienst voor te stellen, noch hunnen pligt als mensch, als burger en als Christen te beseffen, noch kennis hebben aan andere kunsten en wetenschappen, die hen tot nuttige leden der maatschappij, tot braave opvoeders en verzorgers hunner kinderen en huisgenooten kunnen maken".

Het plan vervolgt met de opmerking dat het verre van de oprichters was om te denken dat er geen brave en deugdzame gewone mensen en handwerkslieden zouden leven, integendeel, dat velen van hen een voorbeeld konden zijn voor de vermogende mensen. Onkunde en de daaruit voortvloeiende zedeloosheid moest eerder aan onvermogen dan aan kwaadwilligheid worden toegeschreven. Daarmede was een stelling ingenomen die de grondslag vormde niet voor neerbuigende filantropie maar voor onafgebroken arbeid aan de volksontwikkeling.

Het plan komt samengevat neer op de volgende punten:

1. een nieuwe organisatie zal zich bezig houden met de ontwikkeling van de onderontwikkelden en armen;
2. de leden van het genootschap zullen personen zijn die door hun ontwikkeling en door hun geld in staat zijn de anderen te helpen, en die bereid zijn daadwerkelijk mee te helpen;
3. het voornaamste middel zal zijn het uitgeven van eenvoudige boeken bestemd voor de minder ontwikkelden;
4. men zal zich ook toeleggen op verbetering van het onderwijs.

Deze punten zullen in de eerste honderd Nutsjaren werkelijk worden uitgevoerd, al is het wel zo dat nog enkele essentiële zaken later worden toegevoegd,

zoals de nadruk op de uitvoering van het doel door plaatselijke departementen en instellingen, en het middel van de (voor)lezingen.

De zinspreuk Tot Nut van 't Algemeen doelde – in tegenstelling met de betekenis die men er nu aan geeft – niet op iedereen, maar op de "onderste" lagen van het volk. Hoe men in de eerste jaren tegenover de "gemeene man" en vrouw stond, bleek uit een opmerking door J. J. le Sage ten Broek gemaakt tijdens de eerste bijeenkomst van het departement Rotterdam in 1785, waarbij hij erop wees dat de depressie der lagere klassen in de hand wordt gewerkt door hun onkunde. Hij noemde het een schandelijk vooroordeel dat de gewone mens maar werken moest en verder niets behoefde te weten. Hij wilde "een gemeen" dat beschaafd is door het bezit van nuttige kunsten, wetenschap, zedekunde en godsdienstige beginselen, waardoor het volk sterk zou zijn. Het was zijn inzicht dat ontwikkeling is: "de grondzuil en de sterkte van een gelukkige en veilige samenleving". De filantropie van het Nut was in deze ogen een "oprechte mensenliefde", die praktisch werkzaam wilde zijn en die welbewust of onbewust bijdroeg tot veranderingen in de sociale orde.

Wie waren trouwens, behalve de Nieuwenhuijzens, de oprichters? Op het eerste gezicht (voor ons) waren zij mannen van verschillende richting: J. A. Hoekstra, doopsgezind leraar te Edam, Jan Roos, opziender van 's lands zegel, J. L. Loggen, Luthers predikant te Monnickendam en H. Bakker, wiens maatschappelijke betrekking niet achterhaald is (aldus Jorissen in de Volksalmanak van 1884). Voor de tijdgenoot waren zij echter een duidelijk "dissenters" gezelschap: er waren mensen prominent in die geen leden waren van de officiële kerk. Aangezochte hervormde predikanten (drie achtereenvolgens) wezen een plaats in het bestuur af. Hoekstra werd de eerste voorzitter, Martinus Nieuwenhuijzen de eerste secretaris en Roos de penningmeester. Van dit bestuur uit werd het Plan toegezonden aan diegenen "bij dewelken men het best meende te zullen slagen".

Hoewel men geen patriots gezelschap was of begeerde te zijn, zullen ook de ontvangers van de circulaire vaak opposanten van het bestaande regiem zijn geweest. Dat dit alles de burgemeesters van Edam niet ontgaan is zullen wij nog zien.

Politieke druk

Op de circulaire met het Plan waren binnen enkele maanden reeds voldoende aanvragen binnengekomen – enige honderden – om de kosten goed te maken van het drukken van statuten en andere uitgaven. Het voorlopig bestuur kon dan ook op 21 januari 1785 te Edam reeds een ledenvergadering beleggen, waarop de eerste opgave voor een prijsvraag – de eerste van een lange reeks prijsvragen – werd vastgesteld. Alsof men bij het begin beginnen wilde, werd als vraag opgegeven: welke bewijzen leveren natuur en rede op voor het bestaan van God? Als antwoord werd bekroond, op de eerste officiële algemene vergadering, gehouden in augustus van hetzelfde jaar, een geschrift van P. Schouten, rooms-katholiek pastoor te Oegstgeest, over wiens deelname in de Maatschappij – en dat

van andere roomskatholieken – meer volgt in een afzonderlijk artikel. Deze prijsverhandeling opende de grote rij van Nutspublicaties. Zij werd in het Engels en Duits vertaald en beleefde vele drukken. Dergelijke stichtelijke boekjes, volgens de opzet niet-leerstellig, goedkoop en eenvoudig van taal – immers bedoeld voor iedereen – voorzagen blijkbaar in een behoefte. Maar het godsdienstige genre zou voor de Maatschappij toch tot de uitzonderingen blijven behoren. Spel-, lees- en rekenboeken en zedekundige opwekkingen gingen eigenlijk direct al de boventoon voeren. Het statutaire christelijk karakter van het Nut was hiermee echter bevestigd. Het christelijk beginsel zou de Maatschappij, zoals het verhaal verder zal leren, trouwens nog een aantal interne moeilijkheden en gewetenskwesaties bezorgen. Pas in 1970 verdween de algemeen-confessionele basis uit de statuten. Maar eind 18e, begin 19e eeuw, waren zedelijke verheffing en religie nog onscheidbaar.

De voorspoedige uitbreiding van de Maatschappij maakte het nodig medebestuurders buiten Edam te verkiezen. Deze waren prof. J. J. le Sage ten Broek te Rotterdam, G. Brender à Brandis te Amsterdam, ds. J. F. Martinet te Zutphen, ds. D. Hovens te Leiden en ds. B. Bosch te Diemen. Het was een bijzonder groepje van patriotten en "rode dominees" avant la lettre, enkelen trouwens wel behorend tot de officiële kerk. In 1785 viel vervolgens het besluit Nutsdepartementen in te stellen, als plaatselijke vereniging ingeval er een minimum aantal leden aanwezig was. Het was Amsterdam, waar het eerste Nutsdepartement werd opgericht (2 april 1785). In dat jaar volgde ook de vorming van departementen te Bodegraven, te Rotterdam, te Woerden, te West-Zaandam en te Oostzaan. In 1786 zou Leiden volgen en in 1787 Alkmaar, Utrecht en Gouda. Het Edamse departement werd als "hoofdvergadering" aangemerkt.

Maar in Edam pakten er zich politieke wolken samen boven het prille genootschap. Het stadsbestuur was prinsgezind. De meeste Edamse Nutsleden moesten zich, uit vrees voor de magistraten, althans in naam, als prinsgezind voordoen. Het eerste bestuur had het genootschap zoals te doen gebruikelijk onder protectie gesteld van de heren burgemeesteren. Natuurlijk was het de burgemeesters bekend dat de aanhangers van het genootschap zowel in als buiten Edam hoofdzakelijk uit patriottische kringen voortkwamen. Zij achtten het daarom gewent van de protectie gebruik te maken en hun invloed op de bestuurskeuze te doen gelden. Onder andere deden zij een poging om Martinus Nieuwenhuijzen uit de sleutelpositie van secretaris weg te werken. Het was machtspolitiek op kleine schaal. Een prinsgezinde voorzitter ging bij een gelegenheid zelfs zover een opstandig patriottisch lid eigenhandig een pak slaag te geven, waarbij bloed en gescheurde kleren te pas kwamen. Waarschijnlijk is dit het enige geval in de Nutsgeschiedenis waarbij van lichamelijk geweld gebruik werd gemaakt.

De toestand in Edam ontging de besturen van de andere Nutsdepartementen niet en zij wilden er niet in berusten dat het genootschap in de macht van de behoudende politieke partij kwam. In 1787 betoonden leden te Rotterdam, Leiden, Bodegraven, Alkmaar e.a. zich onwillig afgevaardigden voor de jaarlijkse vergadering te Edam te benoemen. Het departement Bodegraven verzocht toen G. Brender à Brandis en zijn medebestuurders te Amsterdam, als vertegenwoordi-

ger van het oudste en grootste departement, een bijzondere vergadering bijeen te roepen "om scheuring te voorkomen". Het hoofdbestuur te Edam, nog uitgenodigd om aan deze bijeenkomst deel te nemen, weigerde natuurlijk. Secretaris Martinus Nieuwenhuijzen werd daar bovendien ervan beschuldigd de aanlegger van het snode voornemen van een vergadering buiten Edam te zijn. Hij werd uit de vergadering van het Edamse bestuur gesloten. Martinus, tot dan toe reglementair en gematigd opgetreden, trok nu de consequenties. Hij verzamelde alle papieren van het genootschap en vertrok. Maar hij ging verder dan de Edamse heren bedoelden. Hij verliet Edam voorgoed, daarbij huis en meubelen aan zijn vijanden overlatend. Zo heftig was de partij-strijd! Via zijn ouders te Monnickendam, kwam hij in Amsterdam, waar hij zich definitief vestigde en waar hij meewerkte aan het besluit om het genootschap, nu de Maatschappij, te verplaatsen naar Amsterdam. De druk, door de Edamse beschermheren op het genootschap uitgeoefend, aldus Jorissen, had het met ondergang bedreigd. De departementen hebben de Maatschappij gered, door haar te onttrekken aan de bedoelingen van de lokale Edamse regering en haar in staat te stellen zich onafhankelijk te ontwikkelen.

Desondanks was in deze eerste drie jaren de basis gelegd. De doelstelling was geformuleerd, departementen waren opgericht, de financiën waren geregeld. De eerste boeken verschenen en er was een gehonoreerd secretaris aangesteld. Het geheel was nog wel betrekkelijk onaanzienlijk want echte resultaten waren er nog nauwelijks. Maar er was blijkbaar een levensvatbare geest in de organisatie, namelijk een humaniteitsideaal, waarover Kohnstamm in het Gedenkboek van 1934 schreef dat het typisch-Nederlands zou zijn: heel weinig mystiek en in het geheel geen magie, bezonnen en met affectbeheersing, en daarom zich afreagerend in de daad.

In het vrijere Amsterdam

In het jaar 1787 werd te Amsterdam de vergadering dus gehouden in tegenwoordigheid van Martinus en trouwens ook van Jan Nieuwenhuijzen. "Edam" werd afgezworen en het hoofdbestuur werd verplaatst naar Amsterdam. De naam werd veranderd in "Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen". (Het dubbele-punts-teken in de naam hoort er inderdaad bij, maar is omstreeks 1890 vervalten). Een maand na de verplaatsingsvergadering werd het eerste nieuwe hoofdbestuur samengesteld. Het bestond uit W. van Barneveld, B. Bosch, G. Brender à Brandis, D. van Hinlopen, J. Hugli, B. zur Muhlen, J. F. Muller en C. Rensing. Jan Nieuwenhuijzen werd voor het leven tot boventallig lid van het centrale bestuur benoemd: zijn zoon bleef secretaris.

Ondanks zorgelijke tijden – vele patriotten die uitwijken na de Pruisische interventie en het herstel van Prinsgezinden, ook in Amsterdam – kon de Maatschappij werkzaam blijven. Het aantal departementen steeg geleidelijk, al was het wel een tijd van ook weer opheffing en dan wederoprichting van departementen. Tussen 1787 en 1795 kwam een dertigtal afdelingen definitief tot stand. Zelfs

te Paramaribo ontstond in 1794 een "koloniaal" Nutsdepartement. Het aantal persoonlijke leden liep op tot ruim 2400. Noord-Holland was nog duidelijk het zwaartepunt van de Maatschappij, al verbreidden de departementen zich reeds in andere provincies. Te Amsterdam steeg het aantal leden tot boven 500, waardoor – er was anders geen zaal groot genoeg – de vorming van twee aparte departementen nodig bleek.

Het mag geen wonder heten dat de jonge Maatschappij ook nu wordt tegengewerkt. Met Felix Meritis, Doctrina et Amicitia en Teyler's Genootschap bleef men middelpunt van vijandige gevoelens, ook van kerkelijke zijde. Zo werd uit de enig eigenlijke toegelaten kerk de beschuldiging verspreid dat de Maatschappij stukken uitgaf die niet van zuivere rechtzinnigheid in de leer getuigden en zelfs dat zij vervalsingen van de Heidelbergse catechismus waren. Hoofdbestuur en departementen slaagden er echter in zich te houden aan de stelregel om zich niet met politiek en kerk in te laten en de volksontwikkeling boven de partijen te stellen.

In de Inleiding tot deze schets werd de structuur van de komende hoofdstukken besproken: na een inleiding per hoofdstuk zou een zoveel mogelijk vaste volgorde van onderwerpen worden aangehouden. Dit eerste hoofdstuk is natuurlijk een bijzonder omdat de "eerste schreden" van de Maatschappij wel enige extra toelichting vergen. Maar hier voor het eerst nemen we toch de beloofde structuur reeds op, zij het dat wij nog tamelijk kort kunnen zijn en nog niet alle onderwerpen kunnen paraderen. Het volgende heeft betrekking op de jaren 1787-1795.

Onderwijs

Het onderwijs hield de Maatschappij nu onmiddellijk bezig. Tekenend voor de grondige aanpak is wel dat de oprichting van een nationale kweekschool tot vorming van onderwijzers centraal stond, al gelukte deze vooreerst niet. Maar het uitgeven van goede schoolboeken werd wel met succes bekroond. Martinus Nieuwenhuijzen zelf was auteur van "Trap der Jeugd", "Het onderwijs in spellen, lezen en schrijven", "Het kunstmatig lezen", "Vaderlandsche deugden", "Levensschetsen van vaderlandsche mannen en vrouwen" (samen met A. Loosjes) en wat volksliedjes. Zij waren vrij van de gezwollen stijl van de tijd. Naast deze boekjes, voor gebruik in school en bij opvoeding, kwamen ook enkele werken uit die aanwijzingen gaven voor de verbetering van het (lagere) schoolwezen en de educatie, al bleven deze nog aan de buitenkant. In 1793 verscheen voorts "Nederduitsche spraakkunst" door L. van Bolhuis en in 1792-1794 een rekenboek door H. Aeneae. In enkele jaren werden een opmerkelijk boekenfonds gevormd, waarin vele herdrukken nodig waren. De nutsboekjes behaalden soms oplagen van 5000 à 6000 stuks. Zij werden voor lage prijs verkocht of door de leden gratis verspreid. Geklaagd werd evenwel – en deze klacht zal zich in de gehele historie herhalen – dat niet de gewone man, maar de burgerij de boeken van de Maatschappij las. Een voorstel om daarom, in plaats van boeken, een populair weekblad uit te geven werd in 1791 echter verworpen. Er werd door Martinus Nieuwenhuijzen zelfs

een plan voor een "schoolbibliotheek", dat wil zeggen een serie leerboeken voor de gehele leerstof der lagere school ontworpen, welke serie uit drie afdelingen moest bestaan:

1. voorbereidende kundigheden (onder andere lezen en rekenen);
2. godsdienstige en burgerlijke plichten;
3. nationale burgerlijke kundigheden (onder andere aardrijkskunde, geschiedenis, economie, staatsinrichting).

Elk deel was weer in boektitels uitgewerkt. In de prijsvragen van de jaren daarna vindt men van deze onderwerpen terug. Die prijsvragen waren dus niet willekeurige opgaven maar volgens plan opgemaakt.

Ook Nuts lagere scholen werden door de departementen opgericht, de eerste te Leiden (1792) en te Dordrecht (1793). Te Zaandam werd een Frans-Latijnse school gesticht. In 1788 werden voorstellen besproken om te komen tot oprichting van industriescholen voor meisjes, aldus de verslagen uit die tijd (waarvan we niet zeker weten of ze volledig zijn).

Het schoolbezoek werd op de eigen scholen systematisch bevorderd door het uitdelen van prijzen aan de leerlingen. Voorts bestond er een uitgewerkt maar niet uitgevoerd plan voor een "boekzaal" voor schoolmeesters, waaronder verstaan werd een tweemaandelijks onderwijskundig tijdschrift met schoolnieuws uit binnen- en buitenland ten dienste van de onderwijsvernieuwing.

Bedenkt men dat deze aanpak van de verbetering van het onderwijs geschiedde in een moeilijke politieke en economische periode, en dat centrale leiding van de staat nog niet bestond, dan beseft men des te meer welk een mobilisatie van krachten door het Nut is bewerkstelligd. Een overtuigde tegenstander van het Nut als dr. Abraham Kuyper had dit besef, toen hij veel later schreef: "dan voelt ieder, dan den volke een weldaad is geschied. Eerst sedert dien tijd is het onderwijs onderwijs geworden" (Uit: "De "Nuts" – beweging", 1869).

Bibliotheken

Een tweede weg van volksontwikkeling werd in dit tijdvak geopend, en wel de weg van de uitleenbibliotheek. In het jaar 1791 nam het departement Haarlem het initiatief zo'n bibliotheek te stichten. Dit betekende de oprichting van de eerste niet-commerciële instelling voor het uitlenen van boeken, niet alleen in Nederland, maar ook in Europa (aldus o.a. het rapport Volksbibliotheken van 1913) en waarschijnlijk dus in de wereld. Driehonderd lezers werden in het eerste jaar in Haarlem ingeschreven. Kampen volgde in 1794, Dordrecht en Wormerveer in 1795. Deze initiatieven zijn aanvankelijk, als men de jaarverslagen van die tijd leest, blijkbaar voortgekomen uit het inzicht van plaatselijke besturen, en niet naar voorschriften van het hoofdbestuur; welke laatste pas tien jaar later richtlijnen verstrekte. De in de organisatie van de Maatschappij besloten autonomie der departementen ziet men hier in praktijk, waarbij ditmaal blijkt dat departementen wel eens voor konden zijn op het hoofdbestuur en op besluiten van de landelijke jaarvergadering. Men enige overdrijving is het Nut wel eens de voortzetting

van de bestuursvorm van de Republiek genoemd, met die typische nadruk op het vrij en zelfstandig beheer der departementen en met het ontbreken van een centrale macht, die voorschriften geeft. Inderdaad heeft de vrije wisselwerking tussen landelijk en plaatselijk denken en doen menigmaal een gelukkig evenwicht en daardoor wellicht de beste resultaten opgeleverd. Maar de omgekeerde situatie zullen wij ook nog tegenkomen: hoofdbestuur en departementen, die elkaar niet verstaan. Maar in elk geval werd op deze vrije wijze door het Nut aan het eind van de 18e eeuw de basis gelegd voor wat eens de openbare leeszaal en bibliotheken zouden worden. Men houde evenwel in het oog dat al het Nutswerk, ook dat wat zich met het uitlenen van leesboeken bezig hield, gericht was op de lagere klasse, die het overgrote deel van het volk uitmaakte. Het boekbezit, met als basis vanzelfsprekend de Nutsuitgaven, was daarom van eenvoudige inhoud. Behalve eenvoudig was het overwegend ook educatief van aard. De bibliotheek was, zoals elke Nutsinstelling, niet erop uit om verstrooiing te bieden maar om te dienen als instrument van volksofvoeding. Dit was althans heel lang de intentie.

Ontwikkelingswerk

Naast onderwijs en bibliotheekwerk kunnen meteen ook die met het Nut ontstane bijeenkomsten van leden en niet-leden genoemd worden, die "Nutsavonden" en "Nutslezingen" heten. Deze instituten hebben zulke diepe wortels geschoten dat volgens Van Dale de termen, ook al lijken ze nu weer te verdwijnen, deel zijn gaan uitmaken van onze taal. Geen ander instrument der volksontwikkeling in ons land is misschien ook meer verguisd. Terecht zijn deze bijeenkomsten vaak aangeklaagd om hun verwording tot gelegenheden van vermaak, gezelligheid of dorperij. Niettemin moet erkend worden dat deze voorlezingen een blijvend verschijnsel zijn geweest en daardoor een middel voor de directe opvoeding van volwassenen, zij het waarschijnlijk niet van elke rang. Zij zijn in elk geval een eerste methode geweest van sociaal-cultureel vormingswerk met volwassenen. In volgende hoofdstukken zal op de "Nutslezing" (in dit tijdvak nog aangeduid als "volksonderwijs", niet te verwarren met het latere begrip volksonderwijs) verder worden ingegaan. Van belang is vast te stellen dat de Nutsbijeenkomsten als bijzondere activiteit der departementen dateren uit de eerste jaren der Maatschappij. Was het Nut trouwens niet uit een gesprekskring voortgekomen?

De geestdrift en aandrang tot het beramen van plannen waren met dit alles nog niet bevredigd, getuige de voortdurende beraadslagingen in de jaarvergaderingen en de vele commissies. Daarbij ging het over zaken als: bestrijding van de slavernij als een toen opkomend onderwerp, het uitgeven van volksromans – een exemplaar zag in 1792 het licht onder de titel "Hendrik en Anna" – en van een jaarlijkse almanak. Het paste bij het algemeen christelijk karakter van het Nut dat in dit rijtje ook behoort een voorstel om de Bijbel opnieuw te vertalen; voor het volk natuurlijk. Men besloot niettemin hier verder niet op in te gaan, niet

alleen omdat deze onderneming voor de Maatschappij moeilijk uitvoerbaar zou zijn, maar ook omdat deze gevaarlijk was.

Dr. A. C. J. de Vrankrijker (in *Volksontwikkeling*, 1962) heeft als motieven van het openbare leven in het tijdperk 1780-1840 onderscheiden: medelijden, beschaving brengen, kennis verbreiden, vooroordelen wegnemen, godsdienstzin versterken, verdraagzaamheid bevorderen, vakmensen kweken, deugden bevorderen, zuiver ontwikkelend werken, geluk vergroten, opstand voorkomen (door evolutie). Geen kleinigheid zoveel beweegredenen te bezitten, maar bij de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen zijn ze wel terug te vinden, in allerlei combinaties. Met grote naïviteit (in onze ogen) werd soms een nauw verband gelegd tussen geloof, deugd, geluk en plichtsbetrachting. Vooral met het begrip deugd werd, zo zouden we nu menen, wat gemakkelijk omgesprongen. Af en toe werd er ook een onmiskenbaar paternalisme ten toon gespreid. Maar achter het samenstel van motieven steekt een vertrouwen in de medemens, een gezindheid tot verandering van het bestaande.

Een andere beoordelaar van deze tijd, dr. H. P. Meppelink (zie bibliografie) beschrijft het bovenstaande zo: "Het karakter van "welzijnsorganisatie" resp. "welvaartsorganisatie" van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de Maatschappij van Nijverheid vindt zijn geestelijke basis in de idee van de "ordre naturel", de door God geschapen orde tot geluk der mensheid, opgebouwd rondom het vrijheidsprincipe. Men leefde in het optimisme van het individualisme en het intellectualistische rationalisme dat uiteindelijk zou voeren tot de volmaakte maatschappij. Op de schouders van de gezeten burgerij rustten hierbij belangrijke taken: deze dienden bij te dragen tot de zedelijke en materiële verheffing van de massa, door opvoeding en onderwijs; deze dienden ook de sociaal-pathologische verschijnselen, die zich voordeden op de weg naar grotere volmaaktheid, te corrigeren. Het vervullen van deze taken was naastenliefde, in vrijheid te betrachten."

Interne organisatie

Het Nut heeft ook het eerste voorbeeld gegeven van vrijwel onbeperkte toelating tot het lidmaatschap. De mogelijkheid van ballotage en dus van uitsluiting van lidmaatschap was nog regel bij nagenoeg elke vereniging. In het door het hoofdbestuur ontworpen eerste artikel van de Wet der Maatschappij luidde het: "Elk, van wat rang of godsdienst ook, waar ook wonende en welk een tijd, zal als lid van dit genootschap aangenomen kunnen worden." Dit artikel kwam echter niet geheel onveranderd in de Wet van 1788, want daar luidt het: "Elk, van wat rang in de burgerlijke, en van welke gezindte in de christelijke maatschappij, waar ook wonende of op welken tijd, zal als lid van deze Maatschappij kunnen aangenomen worden." Men bleef wat voorzichtig bij het heersende regiem en wilde de beschuldiging anti-christelijk te zijn de kracht ontnemen. De bedoeling was echter niet anders dan die van de (betere) tekst van het hoofdbestuur. Wel zou de vastgestelde regel later toch problemen opleveren: bij de toelating van

joodse landgenoten tot het lidmaatschap. In de Nutsuitgaven die voor ruime verspreiding bestemd waren werd opzettelijk de richting van predikanten-auteurs verzwegen, omdat men wel wist dat vermelding van een gezindte aanleiding zou geven aan andersgezinden de geschriften ongelezen te verwerpen. Het ideaal van de onbepaalde toelating werd echter ook om andere redenen niet gerealiseerd, zoals door de heffing van de traditionele contributie van f 5,- (de oude dukaat), die niet voor elke "rang in de burgerlijke maatschappij" te betalen was. Voorts was er een hoge sociale drempel. De toetreding van iedere burger bleef evenwel een gewetenszaak van het Nut, zoals wij verder nog zullen zien; men trachtte dan drempels te verlagen.

In deze periode valt nog het overlijden op jonge leeftijd van Martinus Nieuwenhuijzen (1793). Hij wordt als algemeen secretaris opgevolgd door de niet minder krachtige figuur van Gerrit Brender à Brandis, die tot zijn overlijden in 1802 de spil van de groeiende organisatie zal zijn. Maar dit behoort reeds tot het volgende hoofdstuk.

2

DE GROTE ONTPLOOIING

1795-1813.

Tijdsomstandigheden

Zeker voor deze tijd van veel wisselingen, grotendeels ook een harde tijd, kan het nuttig zijn de algemene omstandigheden te releveren.

In 1795 komen er Franse troepen aan in ons land, tegelijk met uitgeweken patriotten. De Republiek der Verenigde Nederlanden gaat ten onder; de Prins wijkt uit naar Engeland, en de Bataafse Republiek wordt uitgeroepen. Er komt een nationale vergadering naar Frans model, met afgevaardigden uit districten. Nieuwe Staatsregelingen ontstaan, die echter door invloeden van binnen uit of van buiten af telkens weer voorlopig blijken te zijn. De bekendste invloeden van buiten af zijn de opgedrongen komst van Lodewijk Napoleon als Koning van Holland in 1806, en de inlijving bij Frankrijk van 1810. Maar als in 1813/1815 het Koninkrijk der Nederlanden ontstaat, is het resultaat niettemin een eenheidsstaat die in vele opzichten aanzienlijk verschilt van de oude Republiek. Kan men staatkundig spreken van een tijdvak van verwarring, in economisch opzicht is dit niet anders: teruglopende handel en nijverheid door de afsnijding van de toegang tot overzeese bronnen, velerlei rentedervingen, door de burgerij geleden op belegde kapitalen, en een oplopende staatsschuld wegens (Franse) oorlogslasten.

Toch krijgt het Nut zijn kansen, en wel omdat het met een aantal van zijn voor mannen in het proces van vernieuwing is betrokken, en de opeenvolgende overheden, Lodewijk Napoleon inbegrepen, wel belangstelling hebben voor wat er uit de Nutskring naar voren komt, met name op het gebied van onderwijs.

Onderwijs

Gezaghebbers in de Bataafse Republiek toonden dus het oor wel te luisteren te willen leggen bij de jonge Maatschappij om het onderwijs uit de diepten te halen waarin dit nog altijd verzonken was: slecht opgeleide meesters (kosters, oud-militairen), slechte lokalen, een primitieve tuchthandhaving (de plak, de roede), geen klassikale scheiding naar gelang de vordering van de kinderen, en dergelijke. De Nationale Vergadering benoemde in 1796 een commissie uit haar midden om een Plan voor Openbaar Nationaal Onderwijs te ontwerpen. Terstond diende het hoofdbestuur een adres in waarin het zijn wensen voor de onderwijsverbetering uiteenzette. Door de Regeringscommissie om uitwerking verzocht, ant-

woordde het hoofdbestuur uitvoerig met een geschrift: "Algemene Denkbeelden over het Nationaal Onderwijs" (1796). Het was opgesteld door H. Tichelaar, A. H. van Gelder en C. Wertz, drie leden van dit hoofdbestuur. In een visie die nog modern aandoet (aldus L. C. J. Bigot in het Gedenboek 1934, maar vooral dr. N. L. Dodde in "Een onderwijsrapport" 1971) legden zij de basis voor een aanzienlijk verbeterd (lager) onderwijs aan allen.

Onder meer kwamen deze wensen naar voren, die wij enigszins uitvoerig weer-geven om het contrast te tonen tussen wat toen gangbaar was en waar wij nu mee vertrouwd zijn: het landsbestuur zorgt voor het onderwijs en de opvoeding van alle kinderen zonder onderscheid naar stand of geslacht. Dit onderwijs wordt geregeld bij de wet, staat onder landstoezicht en wordt voor zoveel nodig bekostigd uit belastingen. In alle steden en dorpen dienen goede en doelmatige schoolgebouwen te bestaan en van 's landswege worden er voldoende kweekscholen voor onderwijzers opgericht. Voorts worden de onderwijzers bezoldigd door staat en gemeente en wordt de gang van het onderwijs gebonden aan een verantwoorde didactiek en een beredeneerd rooster: zo'n rooster voor de dagen van de week en de uren van de dag was bijgevoegd. De bestaande schoolboeken worden afgeschaft en vervangen door betere, met als grondslag een nieuw Handboek voor de Onderwijzer. Het godsdienstonderwijs dient niet leerstellig te zijn, maar een opvoedend en zedekundig karakter te hebben.

Men heeft meermalen opgemerkt dat vanaf 1801 en tot 1920 er in de onderwijsontwikkeling slechts graduele verschillen voorkomen, maar dat de principiële opzet zich ongewijzigd heeft doorgezet.

Het is met de eerste poging om te komen tot nationale regeling van het onderwijs overigens niet zo vlot gegaan als zojuist wellicht werd gesuggereerd en in "progressieve" kring werd gehoopt. De zaak bleef eerst nog wat liggen. Wel werd er – men stond nog dicht bij de oude republiek – overleg gepleegd met het provinciaal bestuur van Holland over tenminste de invoering van de leerboeken der Maatschappij in de scholen aldaar, en bleef ook het hoofdbestuur in contact met de landsoverheid. Pas bij het optreden van de nieuwe minister van nationale opvoeding, J. H. van der Palm, in 1799, kwam er iets meer schot in de zaak. Maar zijn wet op het lager onderwijs van 1801 moest door politieke verwickelingen spoedig weer ingetrokken worden, welk lot ook de tweede wet van 1803 beschoeren was. Tenslotte kwam onder het eenhoofdige bewind van raadspensionaris R. J. Schimmelpenninck de definitieve wet van 1806 tot stand. Deze volgde weliswaar niet geheel, maar toch in vele hoofdpzichten, het Nutsrapport. Maar zo tevreden was men er in de Nutskring mee, dat men deze wet in de eerste helft van de 19e eeuw herhaaldelijk noemt een "heerlijk gedenkstuk", of nog mooier: "het laatste geschenk van de republiek aan de wereld". In elk geval was hier een tijdperk van voorbereiding met succes afgesloten en had de Maatschappij reeds een aanzienlijke bijdrage geleverd aan de modernisering van het onderwijs. "Alle schoolonderwijs zal zodanig moeten worden ingerigt, dat onder het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, de verstandelijke vermogens der kinderen ontwikkeld en zij zelve opgeleid worden tot alle maatschappelijke en christelijke

deugden”, zo heette het bij die wet van 1806 (aangehaald in het Nutsgedenboek 1934).

Aan de verwerkelijking van een en ander in de praktijk droegen vervolgens vele departementen bij. Omstreeks 1795-1796 werden te Amsterdam en Haarlem – wat eerder dus niet gelukt was – de eerste Nutskweekscholen voor onderwijzers opgericht. Te Rotterdam volgde de stichting van een dergelijk instituut in 1801. Andere Nutskweekscholen kwamen er, tot 1811, in Groningen, Leiden, Den Haag, Delft, Utrecht en Dordrecht (aldus M. de Vroede in *Pedagogische Studiën*, 1969). Door de moeilijke omstandigheden gingen deze kweekscholen, behalve die te Haarlem, in de Franse tijd wel weer ten onder. Maar ze hebben vermoedelijk mee aangegeven welke kant het op moest. Ook in de lagere scholen zelf werden trouwens nog wel toekomstige onderwijzers gevormd: volgens het eenvoudige systeem de beste leerlingen op school te houden als "ondermeester". Dit trachtte men dus geleidelijk aan te ondervangen. In allerlei plaatsen trachtten voorts ook de lokale Nutsbestuurders het onderwijs te verbeteren, hetzij door het stichten van (model)scholen, hetzij door druk uit te oefenen op de overheid om het bestaande onderwijs te verbeteren. Hierbij was het groeiende aantal Nuts-schoolboeken van gewicht. Het doen invoeren van deze schoolboeken was op zichzelf al een belangrijk middel tot verbetering.

Ze werden bijvoorbeeld reeds in 1797 op de acht stadsscholen van Amsterdam ingevoerd, die trouwens door toedoen van de Amsterdamse Nutsdepartementen al waren omgevormd. Nuts lagere scholen werden gesticht onder andere te Haarlem (1801), Rotterdam (1796), Groningen (1797), Sloterdijk (1796), Amsterdam, Leiden, Utrecht, Bergen op Zoom, Den Haag, Sneek, Alkmaar en Delft, aldus jaarverslagen. Zelfs een instituut voor voortgezet onderwijs opende zijn poorten: te Haarlem, en daarop prijkte de naam Door Aankweeking Volmaakter (1806). Maar of deze opsomming volledig is?

Omstreeks 1800 werd door het Nut ook aandacht besteed aan de opleiding van kleuterleidsters, toen genoemd onderwijzeressen van kleine kinderen. Het oprichten van afzonderlijke kweekscholen werd toen echter nog gerekend tot de meer wenselijke dan uitvoerbare dingen. Wel reeds werd er in 1809 een matres-school opgericht. Dat was toen de naam voor een kleuterschool, en het geschiedde door het departement Krommenie.

In deze periode valt ook het begin van wat eens het technisch vakonderwijs voor jongens zou worden. Bij de volgende korte beschrijving baseren wij ons, behalve op de diverse verslagen van die tijd op H. P. Meppelink's geschrift van 1961. Voorts vindt men in deze bundel de bijdrage van P. Knolle en A. Martis hierover. Vóór 1800 was er een eenzijdige afstemming op de schone kunsten als men met tekenen bezig was. Maar in de eerste decennia van de 19e eeuw kwam er een niet onbelangrijk aantal tekenscholen dat steeds meer gericht werd op de bouwkunde. Op deze nuttige richting werd ook gewezen door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, en vele plaatselijke Nutsdepartementen waren hierin actief. In de eerste 15 jaar van de eeuw kwamen er tekenscholen tot stand in Deventer, Schiedam, Bergen op Zoom, Zutphen en te Haarlem. Hier konden ook reeds werkende ambachtslieden het bouwkundig tekenen leren. Omstreeks 1818

werd in Leeuwarden in een door het gemeentebestuur afgestaan lokaal een speciale Nutstekenschool geopend voor jonge timmerlieden, metselaars en schilders, en evenzo in dezelfde tijd te Goes. Het merendeel van deze instellingen was veelal kosteloos toegankelijk. Dit was noodzakelijk voor jongens uit de lagere klassen.

De wet van 1801 noemde als een niet-verplicht aanhangsel bij de lagere school de "industrieschool", en ook daarop viel de aandacht van het Nutshoofdbestuur. Bij dit schooltype was er sprake van een verstrengeling van ethische en economische motieven. Het ging niet alleen om vakonderwijs, maar ook om het wennen aan arbeidzaamheid, om het onttrekken aan lediggang en het tegengaan van zedenverwildering bij de jeugd. In 1807 werd een Nutsprijsvraag uitgeschreven over de wenselijkheid en de inrichting van dit soort onderwijs. Een inzender, J. B. Floh, beschreef daarop het dubbele motief van leer- én arbeidsschool. Hij zag in de industrieschool zeker geen fabriek. Hij zou de school willen toevoegen aan de armenscholen en in een later stadium aan de gewone lagere scholen. Het hoofdbestuur kon zich toch niet geheel met deze opvattingen en ook niet met die van andere inzenders verenigen en een bekroning volgde niet. Men probeerde het nog enkele jaren opnieuw, waarna in 1817 het onderwerp werd afgevoerd. In 1817 komt er een Koninklijk Besluit op dit gebied, waarover verder in het volgende hoofdstuk (en bij Knolle en Martis). Arbeids- of industriescholen zonder vakopleidende functie bestonden er niettemin wel enige tijd in Sloterdijk bij Amsterdam, Bergen op Zoom, Oosterhout en Zutphen. De jeugd werd bezig gehouden om straatslijperij en bedelarij, een in die tijd ook onder jeugdigen veel voorkomend verschijnsel, tegen te gaan, terwijl het verdienen van enkele stuivers per week niet onbelangrijk was. Niettemin ziet men hier opnieuw hoezeer het Nutstreven erop gericht was het leerbelang te dienen zonder de praktijk uit het oog te verliezen en met het oog op die praktijk. Het ging om een niet eenvoudig evenwicht.

Bibliotheken

Maar niet tot het onderwijs beperkte het Nut zich in deze overgangperiode tussen twee eeuwen. Het aantal bibliotheken nam gestadig toe. In 1810 waren er dertig. Die te Schiedam telde in 1803 een 130 lezers, die te Wormer en Jisp (1600 inwoners) reeds 200 lezers. Allengs werden op de boekenplanken niet meer alleen de uitgaven der Maatschappij geplaatst, maar werden de bibliotheken tot verzamelingen van alles wat er aan bruikbare volkslectuur kon worden bijeengebracht. Het was in 1801 dat een ontwerp van een leesbibliotheek, door een commissie ad hoc vervaardigd, aan de departementen werd toegezonden. In de statuten van 1805 werd bepaald dat elk departement dat een leesbibliotheek had opgericht een apart "op groot papier" gedrukt exemplaar van de Nutsuitgaven zou ontvangen. Toen in 1807 door een legaat van P. van Damme het hoofdbestuur over financiële middelen beschikte, werd in de Algemene Vergadering voorgesteld een centrale maatschappelijke Leesbibliotheek op te richten, waaruit de

kleine en niet draagkrachtige departementen nuttige leesboeken voor de gewone man zouden kunnen putten; de departementen werden in het jaar daarop aange- maand om zoveel mogelijk volksbibliotheken in het leven te roepen. Er was een verband tussen het uitgeven van volksboekjes en de volksbibliotheken.

In 1812 poogde de Maatschappij richting te geven aan de administratie van de volksbibliotheken. Het voorstel van een model-reglement werd echter door de Algemene Vergadering verworpen. En ook moest men financiële grenzen in acht blijven nemen. In 1809 werd besloten niet meer alle uitgaven van de Maatschap- pij aan de departementale bibliotheken ten geschenke te geven, maar alleen nog de prijsverhandelingen, redevoevingen, leesboeken, dichterlijke werken, en van de schoolboeken uitsluitend die welke voor volwassenen betekenis hadden. Een voorbeeld van hoe het plaatselijk toeging is het departement Leeuwarden dat in 1813 een beleidsstuk uitgaf toen zijn bibliotheek over duizend boekdelen beschik- te, en dat bewaard is gebleven. Er werd propaganda gemaakt in de diverse stads- wijken, onder de verschillende kerkbesturen, onder de directies van gestichten, met bijvoeging van een catalogus. Deze aanpak bracht in één maand meer dan 200 nieuwe lezers aan. Minder juist vond het bestuur het om deze lezers zelf een catalogus in handen te spelen, omdat zij niet wisten hoe er mee om te gaan of er een juiste keus uit te doen; veel mensen hadden immers buiten de bijbel nog geen boek in handen gehad. Vaak was men daarbij arm, en aan hen werd dan kosteloos uitgeleend. Geen wonder dan ook dat gedurende de uitlening het bibliotheekbe- stuur vaak de keus van het boek deed "met eenen opslag van het oog"; men deed dit aan de hand van een in drie klassen verdeelde boekenlijst. Er was echter geen bezwaar de keus aan de lezer over te laten als deze dat wenste. Ook met de onder- wijzers was er overleg. Zij beschikten telkens drie maanden over een twintigtal geschikt geachte boeken. Voorts hield het bestuur een register bij van gewenste boeken, zodat bij de aankoop van nieuwe exemplaren de beste en doelmatigste konden worden aangeschaft.

Nederland was koploper met zijn volksbibliotheken, zo schreven wij reeds. Volgens dr. C. A. Steenbergen (Gedenkboek 1934) dateren vergelijkbare biblio- theken in Duitsland eerst van 1828, in Engeland en in de Verenigde Staten van omstreeks 1850, in Frankrijk van 1866. De confessionele volksbibliotheken in ons land verschijnen eerst in de tweede helft van de 19e eeuw. Pas een eeuw later komt de Openbare Leeszaalbeweging in ons land op, die buitenlandse voorbeel- den volgde. Er is wel eens gezegd dat het Nut het Nederlandse volk heeft leren lezen, en al is dit overdreven, er was wel iets belangrijks tot stand gekomen.

Uitgaven

We hebben zojuist de zich in deze periode snel uitbreidende bemoeienis met het onderwijs en de bibliotheken behandeld. Een vaste basis hierbij waren de eigen Nutsuitgaven. Er lag ook een programma ten grondslag aan de Nutsuitga- ven, waarvan het programma voor de schoolboeken in het vorige hoofdstuk reeds werd genoemd. Maar er was eveneens een lijst van prijsvragen welke elk jaar

door de Algemene Vergadering werd beoordeeld. Die leverde de verhandelingen die werden uitgegeven.

De door het hoofdbestuur verzorgde uitgaven omvatten tussen 1795 en 1813 al een zestigtal titels. Hiervan was een derde voor schoolgebruik. Onder de schoolboeken treft men aan een Technologisch Handboek (door J. Uilkens), een Natuurkundig Schoolboek (door J. Buys), een Vaderlandse Geschiedenis (door H. Wester) en een Algemeene Geschiedenis (door H. Curas en J. M. Schröck). Er zijn ook didactische publicaties zoals een "Handleiding voor schoolleeraars ten Plattelande", de "Verbetering van het Nationaal gezang", en "Straffen en belooningen in de scholen". Aan de volksontwikkeling in engere zin, het onderwerp dat wij hierna behandelen, waren uitgaven gewijd als: "Het belang der waare volksverlichting" (door H. W. van der Ploeg), en "Schets van den voor- en nadeligen invloed van het gedrag des werkmans op den bloei en welvaart der fabrieken, trafijken en handwerken" (door D. Boing en W. G. Reddingius). Voorts moeten nog genoemd worden de uitgaven op het gebied van spelling en grammatica. Maar dit komt bij overige activiteiten aan de orde.

Deze grote produktie werd nog aangevuld met een eigen almanak; jaarboekjes met practische gegevens. Die waren sinds de 16e eeuw in zwang en in de 19e eeuw maakten ze een bloeitijd door met name in de variant van de letterkundige almanak. Het kon niet anders of ook het Nut zou naar dit medium van volksvoorlichting grijpen. Aan het eind van de 18e eeuw nam het hoofdbestuur contact op met de Erven de Wed. C. Stichter, uitgevers van de belangrijkste almanak in die jaren, de nog steeds bekende Enkhuizer Almanak, die reeds een grote oplage bezat. Het slaagde er in tot overeenstemming te komen, waarbij van de goodwill van de bestaande almanak gebruik gemaakt kon worden terwijl de uitgevers de door het Nut beoogde verbetering van de almanak accepteerden. In het bekende kleine boekje werd dientengevolge van 1800 tot 1855 het zgn. Mengelwerk door de Maatschappij verzorgd. Daarna werd van 1855 tot 1892 een eigen Volksalmanak uitgegeven. Enkele Nutsdepartementen gaven wel regionale almanakken uit; wij kennen de Ommelander Almanak (van het departement de Marum en Winsum, eerst van 1801 tot 1807 en dan opnieuw in 1809), en een Zuid-Hollandse almanak. Trots werd door het hoofdbestuur opgemerkt dat de smakeloze Schaapherders Almanak, die op het platteland algemeen gebruikt werd, door de Nutsalmanak was weggevaagd.

Ontwikkelingswerk

Het "volksonderwijs" of de Nutslezingen verbreidden zich met de toeneming van het aantal departementen. Het actieve departement Haarlem richtte in 1795 een instituut voor Openbaar Volksonderwijs op. Daar werd getracht voor de minvermogenden kosteloos onderricht te geven in niet minder dan de zedekunde, de opvoeding van kinderen, de rechten van de mens, de geschiedenis van alle volken, de natuurkunde en de natuurlijke historie. Dit bleek te hoog gegrepen, te meer daar de commissie die het had bedacht, het ook min of meer moest doceren;

zoals veelal van Nutsleden werd verwacht dat zij een inbreng zouden leveren in de praktijk van de volksontwikkeling. De vakken werden nu beperkt tot drie: de zedekunde, de geschiedenis en de natuurkunde, en tevens werd de commissie uitgebreid tot 23 personen. Het Haarlemse departement zorgde er voor dat ook een landelijke Nutscommissie zich bezig ging houden met een onderzoek naar de beste manier om het onderwijs in de wetenschappen te geven aan het volk. Het beknopte rapport van deze commissie uit 1802, dat steunde op de ervaringen uit Haarlem en uit Leeuwarden en dat ook onze bron is, ging ervan uit dat mondelinge voordracht van een bepaalde stof meer ingang zou vinden dan de uitmuntendst geschreven boeken. Veel mensen lazen immers ook nog moeizaam. De commissie ontwierp dan ook een voorstel voor de Algemene Vergadering, waarin een plan was vervat met o.a. enkele bezoldigde centrale schrijvers van de voorlezingen, die plaatselijk in 45 minuten ten gehore gebracht moesten worden. Voorts zou het departement het gemeentebestuur om een verlicht lokaal moeten verzoecken. In de dagbladen en op aanplakbiljetten zouden de lezingen bekend gemaakt kunnen worden. Beneden de 14 jaar moest niemand worden toegelaten.

Dit ambitieuze voorstel vond geen genade bij de Algemene Vergadering. De commissie kwam in 1803 met een nieuw voorstel. Zij had gemerkt dat de bezwaren zich o.a. richtten tegen de inbreuk – de oude vete, toen nog jong – op de eigen vrijheid der departementen. Die wilden niet aan de leiband lopen van enkele bezoldigde schrijvers van verhandelingen. Maar men zag ook geen kans om aan het centrale schrijven te ontkomen. Daarom stelde men nu een landelijke werkgroep voor van 12 personen voor het maken van verhandelingen; de kosten werden daarbij becijferd op amper een stuiver per lid. Met dezé wijzigingen werd het plan goedgekeurd en in handen gesteld van het hoofdbestuur om het uit te voeren. De modellezingen zijn echter nooit tot stand gekomen. Niettemin maken de gedenkschriften van 1809 toch gewag van systematisch volksonderwijs, namelijk te Haarlem, Leeuwarden (1802), Monnickendam (1804), Leiden, Gouda en Enkhuizen. In dezelfde gedenkschriften wordt voorts gememoreerd dat Nutsdepartementen op dit terrein ook wel werkzaam zijn in hun eigen kring. Zij vergaderen dan regelmatig met de leden, bijvoorbeeld om de veertien dagen, om de maand of twee maanden; ten plattelande soms ook in de zomer. Bijna altijd werden deze bijeenkomsten besteed aan voorlezingen over onderwerpen "voor het hart, of voor den geest, meestal voor beiden belangrijk", maar in enkele plaatsen ook tot het onderling opgeven van vragen en het beantwoorden daarvan. Vooral in de kleinere gemeenten kan dit betekenis gehad hebben, omdat er buiten dit vrijwel niets was dat de dorst naar kennis kon bevredigen.

Het departement Groningen bezat nog een eigen instrument voor de ontwikkeling van de lagere klassen: het "Weekblad voor den zoogenaamden Gemeenen Man", later als maandschrift uitgegeven, waarvan het eerste exemplaar verscheen in 1797. Behandelde onderwerpen waren spaarzaamheid, natuur- en zedekunde, kwakzalvers, opvoedkwesties. Na een half jaar telde het blad een 400 lezers. Het maandblad genoot de eer in 1811 door Napoleon persoonlijk te worden verboden. Ook met rondgaande leesportefeuilles werd gepoogd om nuttige en aangename lectuur te verspreiden. In 1798 had Koog-Zaandijk hier al succes,

in 1809 gevolgd door het nabijgelegen Krommenie. Veel is er nadien in deze richting door de Maatschappij niet tot stand gebracht al worden er voortdurend wel hier en daar leesgezelschappen of circulerende leesportefeuilles opgemerkt.

Er was ook aandacht voor de zangkunst. Goede muziekbeoefening heeft de ijveraaars voor de volksopvoeding wel vaker na aan het hart gelegen en bij het Nut blijft het ook niet bij één keer. In 1803 werd nagegaan of er volksliedjes, voorzien van muziknoten, konden worden gedrukt. Een landelijke Nutscommissie vroeg zich voorts in 1807 af of Nederland wel over een Nationaal Gezang beschikte. De commissieleden meenden dat er hier nauwelijks van een eigen nationale kunst kon worden gesproken. Zij stelden de Algemene Vergadering voor: de departementen op te wekken zanggezelschappen of zangoefeningen op te richten of te bevorderen; er naar te streven dat het gouvernement op de best mogelijke wijze zou zorgen voor het onderwijs in de zangkunst in de openbare scholen, zoals in de stadsscholen van Amsterdam met veel vrucht geschiedde; te letten op de geschiktheid van schoolmeesters en kwekelingen voor dat onderwijs; het hoofdbestuur op te dragen een algemeen gezangboek voor de scholen uit te geven. De jaarvergadering stemde geheel met de voorstellen in, maar allerlei plannen kwamen pas aanzienlijk later tot uitvoering. Ook een in 1811 door de beide Amsterdamse departementen vervaardigd plan voor regelmatig onderwijs in het zingen bleef zonder gevolg.

Vanuit het departement Haarlem kwam in 1806 de suggestie om eens na te gaan of het op de weg der Maatschappij lag toneelstukken uit te geven. Een commissie van onderzoek ging op deze vraag diep in en concludeerde dat het doen schrijven en uitgeven van toneelstukken niet in de bedoeling van het Nut lag, want zo verwachtte men, de bedoelde eenvoudige stukken voor het volk zouden op het bestaande toneel niet vertoond worden. Nuchter oordeelde de commissie dat door een Nutstoneelstuk dat alleen een zedelijke inhoud en strekking zou hebben, de tempel der Muzen zou ontaarden in het verblijf van een oud-vaderlijke schoolmeester, wiens vervelende lessen niemand zich zou aantrekken; tenzij het stuk op zou vallen door fijne inkleding van denkbeelden, bloemrijke uitdrukkingen, stoute en keurige beelden. Maar met zulk een inkleding zou het weer niet bruikbaar zijn voor de klasse waarvoor de Maatschappij werkte. Men zag dus af van een moraliserende penetratie in het theater.

Toch zou het toneel de Maatschappij niet loslaten. Het toneel en de volksfeesten immers zijn óók onderwerpen die de volksontwikkelaars altijd hebben aange trokken, waarbij hun ethische benadering zich wel vaker slecht verdroeg met emotionele eisen, die het drama en het volksvermaak stellen.

Maatschappelijke zorg

Gegeven het tijdvak dat we behandelen, is het geen wonder dat armoede en armenzorg ook onderwerpen zijn voor de jonge Maatschappij. Er worden inderdaad verhandelingen aan gewijd. Daarin komt men reeds tot de slotsom dat armenzorg op moet houden bedeling te zijn en constructiever moet worden gericht.

Dit opbouwend richten houdt echter vooralsnog niet in dat men de maatschappelijke toestand poogt te verbeteren. De verbetering moet nog uit de persoon van de arme zelf komen.

In 1798 verscheen de bekroonde prijsverhandeling van P. Feenstra, antwoord gevende op de (tendentieuze) vraag: "daar luiheid en schaamteloosheid veelal de oorzaken zijn dat de armenkassen dagelijks door nieuwe lasten gedrukt en uitgeput worden, wat middel is er om de ijver en werkzaamheid bij de minvermogenen op te wekken?" De schrijver kwam tot de conclusie dat de enige, of althans geschiktste, weg was de opwekking van eigen ijver, werkzaamheid en leezucht. En, om de leezucht te wekken, daar was reeds het hiervoor genoemde "volksonderwijs" op gericht. Toch vindt men bij Feenstra nog een ander geluid, namelijk dat mensen eerst "werk en daardoor brood" moeten hebben voordat de verlichting door kon breken, maar hij vertrouwt dat de staat die voorwaarde wel zal scheppen. Verder zal het nog tot na 1840 duren, alvorens men oog gaat krijgen voor de wezenlijke betekenis van ook de maatschappelijke structuren in de reproductie van pauperisme.

De Bataafse omwenteling had intussen geen staatsarmenzorg gebracht, maar het kerkelijke en particuliere stelsel van filantropie in stand gelaten. Alleen werd de bevoorrechte positie van de Gereformeerde Kerk (oude naam van de Hervormde) opgeheven. Wel bevorderde de staat de kerkelijke en particuliere armenverzorging krachtig. Vele Nutsdepartementen werden eveneens geconfronteerd met grote armoede in hun plaatsen en deden in sommige gevallen veel goeds, onder andere door het betalen van het onderwijs voor kinderen van wie de ouders dit niet konden bekostigen. In dit verband mag ook de oprichting genoemd worden, in 1809, van een eerste "bus" of ziekenfonds. Dit was "Uit Voorzorg" in het departement Alphen aan den Rijn. Te Blokzijl kende men een fonds tot ondersteuning bij ziekte.

Hiermee was de Maatschappij dus al vroeg op het pad dat zij later verder zal betreden: dat van de materiële zelfzorg als middel om aan de behoefte te ontsnappen; hier dus in de vorm van sparen en verzekeren. Maatschappelijke zorg is het ook als men de overheid attendeert op de schadelijke toestand der gevangenen. De Maatschappij is hier de eerste. En evenzo was de Maatschappij een der eersten die wezen op noodzakelijke verbeteringen in het krankzinnigenwezen. Ook al was het moeilijk voor het Nut hier een eigen uitvoerende taak te vinden, het signaleren bij de overheid had natuurlijk wel betekenis. De Maatschappij werd langzamerhand een lichaam van gezag en zal dan ook inzake de zojuist genoemde onderwerpen herhaaldelijk de overheid aanschrijven. Het is wel onthullend om de adressen tot de regering van 1803 en 1805 te noemen, waarin de toenmalige wensen werden opgesomd: leerplicht, kweekscholen voor onderwijzers, werkhuisen tegen ledigheid, bestrijding van uitwassen bij het toneel, het weren van verkoop van zedeloze liederen, verbetering van gevangenen, kosteloze beschikbaarstelling van lokalen door de gemeentebesturen voor het werk der departementen, invoering van Nutsleerboeken in de scholen, het weren van horoscopetrekken, en aanmoediging van inenting der koepokstof. Men

merke op dat ook de kosteloze beschikbaarstelling van lokaliteiten voor het Nut zelf hierbij staat.

Overige activiteiten

Het hoofdbestuur ontplooidde nog een aantal initiatieven van sociaal-humane en van culturele aard, die in het voorgaande niet zo gemakkelijk onder te brengen zijn. Dat kan zijn om hun incidentele aard, maar vooral om hun algemene of nationale aard; soms is de Maatschappij helper van de overheid. Voor dit tijdvak gaat het om de spelling en de grammatica van de Nederlandse taal, de koepokinenting en de beloning van goede daden.

In het plan van 1784 was reeds gewezen op de noodzaak een "naar de regels der nederduitsche taal geschikte spelling" in te voeren. De Algemene Vergaderingen van 1796 en 1797 droegen aan G. Brender à Brandis, Hoito Tichelaar, Adriaan Loosjes Pz. en mr. Jan de Kruijff op een rondschrijven te zenden aan de genootschappen en schrijvers in de Republiek, om hen te verenigen tot het bereiken van een gelijke spelling van de taal. De brief werd verstuurd in 1798. De stellers gingen ervan uit dat het spraakgebruik vooropstond en dus dat de regels van de taal gevonden moesten worden en niet gemaakt. Merkwaardig eenvoudig – achteraf gezien – was hun idee hoe de spellingskwestie geregeld kon worden. Zij verzochten de ontvangers van het schrijven om zes deskundige personen op te geven, die met elkaar van mening verschilden over de spelling. Uit deze opgaven zou de Maatschappij twaalf deskundigen kiezen, die dan tot een beoordeling van de in zwang zijnde spellingen moesten zien te komen. Volgende generaties zouden nog heel wat meer commissies zien dan deze der twaalf wijzen, die nooit bij elkaar zijn geroepen.

In 1801 was er weer een gedeeltelijk andere Nutscommissie voor de spelling aan het werk. Hiervan maakte J. H. van der Palm, de minister van nationale opvoeding, deel uit. Deze commissie gaf er zich rekenschap van dat het de taak van de regering was geworden om de spelling te uniformeren. Maar omdat ook de Bataafse Maatschappij van Taal- en Dichtkunst te Amsterdam op dit gebied actief was geworden kon het Nut zich verder van deze last ontslagen achten.

In 1805 kwam de eerste officiële en uniforme spelling tot stand, vervaardigd door de Leidse hoogleraar M. Siegenbeek en onder auspiciën van het staatsbewind. Het hoofdbestuur besloot voortaan deze spelling, die meer dan een halve eeuw eenheid heeft gebracht, te volgen. Wat later gaf de Maatschappij zelf van Siegenbeek twee belangrijke taalkundige werken uit: Syntaxis of woordvoeging der Nederduitsche taal (1810) en Grammatica of Nederduitsche spraakkunst (1814). Met de taal bleef het hoofdbestuur zich ook bezig houden, vooral uit school-didactisch oogpunt. In het vorige hoofdstuk werd reeds Bolhuis' Beknopen Nederlandse spraakkunst (1793) genoemd. Thans komt hierbij de "Rudimenta of gronden der Nederduitsche sprake", uitgegeven in 1798, nieuwe uitgave in 1805, door de veelzijdige Nutsleraar Gerrit van Varik. In 1805 verscheen op last

van Van der Palm de Nederduitsche Spraakkunst van P. Weiland, die vergelijkbaar gezag verkreeg als de spellingsvoorschriften van Siegenbeek.

Op het terrein van de gezondheidszorg was de Maatschappij de inenting met koepokstof op het spoor gekomen. Door anderen werd reeds voor de toepassing geijverd, maar in 1803 en 1805 wendde het Nut zich met adressen tot het staatsbewind – wij zagen dit reeds – om op de noodzaak hiervan te wijzen. In 1808 verzocht het hoofdbestuur de medewerking van de eigen departementen om te bemiddelen bij de artsen en de school- en gestichtshoofden om dezen op het belang van de vaccinatie te wijzen. In 1815 verscheen er een Nutsboekje over deze inenting. Het ging om een ziekte – pokken – die volgens schatting in Europa het leven kostte aan "400 000 kinderen", aldus een cijfer dat in die tijd de ronde deed.

De handen vol kregen de Maatschappij en haar departementen het met de beloning van goede daden. Dit werk, dat toen als een middel van volksoontwikkeling – zelfs een krachtig middel – werd beschouwd, ving aan in 1800 en zou niet eerder ophouden dan in 1887. Een regen van ereblijken, getuigschriften en legpenningen zou het Nut bijna 90 jaar over Nederland doen neerdalen, waarbij de legpenningen inmiddels een gewild object voor de verzamelaars zijn geworden. In ons waterrijke land betekende dit werk voor een groot deel het belonen van mensen die anderen voor de verdrinkingsdood hadden behoed. Het wordt zelfs een min of meer officiële taak van de Maatschappij, zoals nog aan de orde komt, waarbij de Maatschappij tot redding van drenkelingen (van 1767 en ook nog bestaand) de Nutsmaatschappij terzijde stond, in feite reeds was voorgegaan.

Interne organisatie

Tot de organisatie van het Nut behoorde dat de statuten – "de Wet" – om de tien jaar zouden worden herzien. Zo sprak men van de Wet van 1795, van 1805, enzovoorts; de regel stierf uit in 1915.

Over de wetswijziging van 1805 behoeven we niets te melden, maar wel over de jubileumviering van 1809, bij het 25-jarig bestaan. Dit was niet alleen aanleiding tot het organiseren van een jubileum-feest en tot het uitgeven van gedenkschriften maar ook tot bezinning op de vraag, gesteld door het departement Groningen, of aan het Nut een andere wending gegeven moest worden. Maar het ingestelde onderzoek had tot resultaat dat noch het doel noch de inrichting van de werkzaamheden enige verandering behoeften. Men was van mening dat de Maatschappij nog steeds uniek was naar aard en bedoeling. En bij een evaluatie van de invloed der Maatschappij op de verlichting en de beschaving van het volk, die in de genoemde gedenkschriften werd gehouden, werd vastgesteld dat in het bestek van een kwart eeuw de leeslust was toegenomen, het bijgeloof "belachelijk" was geworden, veel zedebedervende zaken nauwelijks meer bekend waren, de inenting met koepokstof normaal was geworden en vooral de muren tussen christenen van verschillende overtuigingen omvergehaald waren. En heel duidelijk waren de verbeteringen van het schoolwezen aan te wijzen. In dit tijdvak was

het "barbaarse" onderwijs van de 18e eeuw, dat de oudere leden zich nog persoonlijk als bijzonder onaangenaam konden herinneren, veranderd in een werkelijke vorming der jeugd "volgens wetenschappelijke inzichten". Hieruit blijkt wel hoe tevreden men was over die 25 jaar, maar ook hoe "definitief" men zijn resultaten nog durfde te zien en zag. Duidelijk is ook dat men schreef vóórdat met het Réveil de christelijke tussenmuren weer stevig opgemetseld werden en het Nut daarmee een der kampen werd.

Hoewel reeds in 1800 kritiek daarop werd geuit, was het hoofdbestuur geheel toevertrouwd aan inwoners van Amsterdam. De landelijke bestuurders moesten voortkomen uit de twee Amsterdamse departementen. Deze maatregel was om praktische redenen genomen, want hoe zou men anders in die tijd voor het vele werk de mensen bij elkaar gekregen hebben? Intussen betekende dit wel dat Amsterdam ook door middel van de Maatschappij invloed over het gehele land kreeg: een versterking van zijn rol als culturele hoofdstad van het land.

De toelating van de joden, nu erkend als volwaardige staatsburgers, bleek voor het Nut een moeilijke zaak te zijn; het zou een zich lang voortslepende kwestie worden: tot 1864. In 1808 vroeg men zich af of de statutaire bepaling, dat de leden de christelijke godsdienst behoorden te zijn toegedaan, niet strijdig was met de "algemeene welwillendheid der maatschappij, en nog meer met de thans toenemende verlichting, daar dezelve een gedeelte der ingezetenen van dit land, de joden namelijk, van toetreding uitsluit." Toch was men van mening dat aard, zeden en gewoonten der joden, en in het bijzonder hun godsdienstige opvattingen, vergeleken met die van christenen, de eensgezindheid binnen de departementen zou verbreken. Inmiddels was in 1807 een Joods Genootschap tot Nut en Beschaving gesticht, hetgeen wellicht aanleiding was geweest tot de nadere bezinning in Nutsgelederen. Maar zelfs een voorstel van Rotterdam om althans een commissie te benoemen om de toelating van joden te onderzoeken er en een prijsvraag over uit te schrijven, haalt het niet. Rotterdam komt hier echter in 1810 op terug, en in datzelfde jaar komt er ook interventie van onverwachte zijde: van de koning.

Koning Lodewijk van Holland riep een delegatie van het hoofdbestuur bij zich en stelde de vraag waarom Israëlieten niet werden toegelaten en meer in het algemeen wilde hij weten wat de Maatschappij ten nutte van hen zou kunnen doen. Het antwoord luidde: de Maatschappij was gegrond op de beginselen van de christelijke godsdienst, hetgeen geen andere leden toeliet dan belijders van deze godsdienst. Wel echter konden geschikte Nutsgechriften gratis onder de Israëlieten worden verspreid en konden joden als gasten bij de departementsvergaderingen worden toegelaten. Voorts zou men pogingen doen om vooroordelen onder de christenen omtrent de joden tegen te gaan en wilde men de geest van verdraagzaamheid bevorderen.

Gesprekken met koningen en keizers waren in deze turbulente jaren voor het hoofdbestuur niet ongewoon. Het begon in 1806 met een gemakkelijke audiëntie bij de nieuwbakken koning Lodewijk bij diens inhaal in Amsterdam. De eersten die hem begroetten waren, door een misverstand, drie hoofdbestuurders van de Maatschappij (Van Hall, Sinderam en Ravekes). Tot ergernis van de autoriteiten dacht Lodewijk dat zij de belangrijkste functionarissen van de stad waren. Het

gelukte het drietal niet de koning duidelijk te maken wat het Nut precies was. "Waar bevindt die Maatschappij zich dan?" was de vraag van Louis Bonaparte, waarop Ravekes, nog niet gewend aan het koninkrijk, antwoordde: "Par toute la République, Majesté!" Hilariteit. Vandaar zeker dat in 1807 aan de koning een "exposé de l'origine, du but et des travaux de la Société d'Utilité Publique" werd aangeboden. In 1810 volgde het bovenvermelde tweede contact met de koning van Holland, slechts enige dagen voor diens afstand van de troon. Van deze koning had het departement 's-Gravenhage inmiddels het huis op de hoek Buitenhof-Hofvijver ten geschenke gekregen, dat lang een Nutsgebouw is geweest. Er werden een Nutsschool en bibliotheek in gevestigd, die daar – het gebouw bestaat nog – tot 1877 ondergebracht waren. Tijdens de inlijving bij Frankrijk behoorde een delegatie uit het hoofdbestuur tot de groeperingen die door keizer Napoleon werden te woord gestaan toen hij en de keizerin in Amsterdam verbleven. Maar de aanwezigheid van de delegatie berustte nu op de angst voor de gevolgen van het niet-verschijnen.

In 1813, enige weken na het herstel van de onafhankelijkheid, waren de hoofdbestuurders er snel bij om te verschijnen ten hove van de Soevereine Vorst, weer uit het Huis van Oranje. In 1814 volgde een tweede visite bij de vorst te Amsterdam, hetgeen een uitnodiging opleverde aanwezig te zijn bij de inhuldiging als Koning Willem I in 1815 en voor het bal daarna. In hetzelfde jaar werd het hoofdbestuur voorgesteld, eerst aan de Erfprins, later aan de Czaar van Rusland. Dit laatste was in het paleis te Amsterdam, en weer mocht men naar het bal. Met de koning was het hoofdbestuur dus op goede voet komen te staan, en zo is het wel gebleven, maar bals aan het hof komen in de Nutshistorie verder niet meer voor.

In het jaar dat de Bataafse Republiek door het koninkrijk van Lodewijk werd vervangen, stierf ook Jan Nieuwenhuijzen; op 81-jarige leeftijd. De Algemene Vergadering, die in augustus 1806 te Amsterdam bijeenkwam, werd door voorzitter Coenraad Wertz geopend met een rede te zijner nagedachtenis. De oude leuningstoel, waarin Nieuwenhuijzen zo dikwijls had plaats genomen, was met zwarte stof bekleed: die bleef tijdens dit "lijkfeest" onbezet. De dank van de Maatschappij werd in deze bijeenkomst bekrachtigd door het besluit een gedenkpenning te slaan en een gedenkteken op te richten in de kerk te Monnickendam. Dit gedenkteken, een marmeren grafmonument, werd vervaardigd door C. Sigault, naar een ontwerp van Jacques Kuijper. Het gebeente eronder werd in 1970 bij de restauratie van de kerk verwijderd.

Zoals in het vorige hoofdstuk al gemeld, werd de jong overleden Martinus Nieuwenhuijzen als bezoldigd algemeen secretaris opgevolgd door Gerrit Brender à Brandis. Ook van hem, eveneens man van nagenoeg het eerste uur, vindt men achterin een korte levensbeschrijving. Na veelzijdige activiteit, ook buiten de Maatschappij, overleed hij eveneens tamelijk jong: op 51-jarige leeftijd in 1802. Als zijn opvolger werd, nog in 1802, gekozen Hendrik Ravekes. Bijna veertig jaar lang zou deze vrijgezel, en man op de achtergrond, bouwen aan de uitbreiding van de organisatie, met welke hij zich op den duur geheel vereenzelvigde. Zijn biograaf W. H. Warnsinck noemt Ravekes' relatie tot het Nut minder die van een dienaar dan van een liefhebbende zoon. "Hij leefde dan ook geheel voor

haar; en toen de gebreken van ouderdom, omstreeks het jaar 1834, het hoofdbestuur op het nemen van voorzorg in deze bedacht maakten, greep het denkbeeld, dat men hem, met behoud van zijnen gewonen jaarwedde, buiten betrekking zou stellen, den zeventig-jarigen grijsaard zoo geweldig aan, dat men voor eene nieuwe beroerte beducht werd, en hem de verzekering gaf, dat hij als algemeene secretaris zou nederdalen in het graf". Hetgeen zoo geschieden. Ook van deze derde algemeen secretaris vindt men nadere biografische details achterin.

Met de komst van Ravekes wordt de post van algemeen secretaris omgezet in een functionaris-post met adviserend lidmaatschap van het hoofdbestuur in plaats van stemhebbend. Dat paste ook wel bij de aard van de nieuwe functionaris die naar buiten de uiterste bescheidenheid betrachtte. Die bescheidenheid zou hem volgens Warnsinck er ook toe gebracht hebben een dertigtal verhandelingen van zijn hand enige jaren voor zijn dood te vernietigen. Achter de schermen moet hij vaak een beslissende invloed hebben gehad op bijna veertig jaar ontwikkeling van de Maatschappij.

Tot 1810, het einde van de hierbeschreven periode, nam de omvang van de Maatschappij voorspoedig toe. Tussen 1795 en dat jaar waren er overal departementen ontstaan: in steden en dorpen, zelfs aan Kaap de Goede Hoop en in Embden, tot een totaal van ruim 100 departementen en meer dan 8000 leden. In de drie jaren van de inlijving bij het Franse Keizerrijk (1810-1813) deelde het Nut in algemene malaise en daalde het ledental sterk.

Zo gaf de Bataafsche Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen, zoals de naam van 1798 tot 1806 luidde, een belangrijke stoot tot de geestelijke ontwikkeling van Nederland. De algemene secretarissen, Brender à Brandis en Ravekes, speelden hierin een grote rol, en naast hen vele anderen onder wie: mr. Maurits Cornelis van Hall (1768-1858), politicus, rechter, advocaat, dichter, Kantiaan, als 22-jarige reeds lid van het hoofdbestuur en bij zijn dood op 90-jarige leeftijd nog hoofdbestuurder-honorair; Dirk van Hinloopen (1739-1811), handelaar, schrijver, beheerder van de financiën van de Maatschappij; Hoito Tichelaar, Fries predikant; Coenraad Wertz, onderwijsinspecteur, man achter de algemene denkbeelden over het onderwijs. Voorts noemen wij: mr. J. H. van der Schaaff; A. H. van Gelder; D. Boing; J. Buijs; Adriaan Loosjes Pz, spil ook van het departement Haarlem; H. W. van der Ploeg, schrijver over volkswontwikkeling. Zij, en vele anderen, ook en vooral in de plaatselijke departementen, verspreidden in deze vruchtbare jaren ontwikkeling bij jeugd en ouderen. Onder hen zijn nog al wat doopsgezinden; nog steeds, maar ook de predikanten uit de volkskerk ontbreken niet meer, zoals in de eerste jaren. Het Nut was verbreed.

3

UITBOUW IN HET KONINKRIJK

1813-1840

Tijdsomstandigheden

Na 1813 komen herstel van oorlogen en economische herleving op gang, waarbij bekend is hoezeer de Souvereine Vorst, na 1815 Koning Willem de Eerste, hierbij toon heeft aangegeven. De tijd van 1813-1840 is de tijd van zijn regiem, dat eerder een aan de eeuw aangepaste vorm van verlichte despotie was, dan van democratie. De staatsregelingen van 1813 en 1815, in een context van politieke reactie in Europa tot stand gekomen, brachten dit mee en de koning zelf leek zich hier heel wel bij te bevinden. Aan de eeuw aangepast waren ongetwijfeld zijn vele economische initiatieven: oprichting Nederlandse Bank en Rijksmunt (1814), oprichting Nederlandse Handel Maatschappij (1824), steun aan fabrieksvestigingen, het aanleggen van kanalen en straatwegen, niet alleen in noordelijk Nederland, maar ook in de zuidelijke Nederlanden, die immers van 1815-1830 deel uitgemaakt hebben van het nieuwe Koninkrijk. Wij zullen nog tegenkomen dat daarmee bepaald niet meteen de burgerlijke zelfvoldaanheid doorbroken en de armoede overwonnen was. Voor het Nut – voor zover men dat toen zo zag – was er dus nog genoeg te doen. Ook bij de koning was er wel een plaatsje voor de Maatschappij in zijn landsbeleid.

Onderwijs

De tijd van Willem de Eerste was de tijd van de uitbouw van het lager onderwijs en van de bouw van scholen, zulks volgens de onderwijswet van 1806. Alleen al in België werden tussen 1815 en 1830 meer dan 1000 staatscholen gesticht. Het Nut keek met welgevallen naar de staatsbemoeiing met het lager onderwijs en behoefde in deze tak van onderwijs geen belangrijke initiatieven meer te ondernemen. Nu werd de aandacht gericht op het onderwijs dat aan de lagere school voorafging en aan dat erop volgde. De eerste kleuterschool – vroegere Matressenschooltjes niet meegerekend – aangeduid als bewaarplaats voor kleine kinderen, werd gesticht in 1827 door het departement Brussel, ter plaatse nog door twee andere gevolgd. Gesteund door een koninklijke bijdrage werden hier kinderen van onvermogene ouders bijeengebracht. In 1823 werd door de Maatschappij al een Handleiding voor houderessen van kleine-kinderscholen uitgegeven, van de hand van de schoolopziener-predikant H. W. C. A. Visser. In de jaarvergadering van

1827 werd meegedeeld dat de koning schriftelijk de Maatschappij had gevraagd op het Brusselse pad verder te gaan en te voorzien in de behoefte aan goede kleine-kinderscholen voor de verarmde klasse, waarin de kinderen een geschikte lichamelijke en zedelijke opvoeding zouden kunnen ontvangen.

Te Zwolle en Kampen werden nu proeven genomen met de bewaarplaatsen, maar veel meer werd niet gedaan. Een in 1837 uitgeschreven prijsvraag voor een volledig handboek voor oprichters en onderwijzeressen van kleine-kinderbe-waarscholen bleef ook onbeantwoord en werd in 1842 ingetrokken.

Meer resultaten werden op dat moment geboekt bij het voortgezette onder-wijs, het zgn. herhalingsonderwijs. Uit deze term blijkt al dat het niet zozeer ging om voortzetting van het onderwijs na de lagere school, maar om het bijhouden van het reeds geleerde. De klacht was namelijk dat het in de lagere school geleerde "vervloeide". Het Amsterdamse (tweede) departement lanceerde het denk-beeld instellingen op te richten voor onderwijs tijdens "het gevaarlijkste levens-perk"; het idee kwam trouwens van Gerrit van Varik, de reeds eerder genoemde Amsterdamse leraar en auteur. Het hoofdbestuur besloot een onderzoek in te stellen naar de oorzaken van het verschijnsel. Van de 17 ingekomen antwoorden op de gebruikelijke prijsvraag werd dat van W. H. Suringar bekroond en uitgegeven (1823). In 1826 werden bovendien nog eens richtlijnen voor het herhalingson-derwijs vanwege het hoofdbestuur rondgestuurd. Zij waren opgesteld door de onvermoeibare hoofdbestuurder en fysicus Johannes Buijs.

Aan de wenken om in de departementen tot herhalingsonderwijs te komen werd op grote schaal gevolg gegeven. In 1837 volgden tussen 2000 en 3000 jongeren de lessen. Omstreeks dat jaar waren Nutsherhalingscholen gevestigd in meer dan 20 plaatsen. Het hoofdbestuur trok geld uit op de begroting om deze scholen te steunen.

In 1817 werd een Koninklijk Besluit uitgevaardigd dat bepaalde dat in alle ste-den van het rijk tekenscholen zouden worden opgericht, waar ook aan de hand-werksman gratis onderricht in de beginselen der bouwkunde zou worden gege-ven. Het ambachts- of technisch onderwijs werd daarmee een object van (voorlopig nog geringe) zorg van de overheid. Over de teken- en industriescholen, uit-gaande van het Nut, is in het vorige hoofdstuk reeds een en ander gezegd, waar wij nu op aansluiten. Opnieuw baseren wij ons hierbij op jaarverslagen en op Meppelink, en verwijzen wij weer naar Knolle en Martis in deze bundel. In 1825 wendde de minister van binnenlandse zaken zich ook rechtstreeks tot het hoofd-bestuur om te wijzen op de mogelijkheden voor de departementen om het vak-manschap van ambachtlieden te vergroten. Tussen 1820 en 1840 ontstonden naast de bestaande tekenscholen nieuwe instellingen in Zaandam, Den Helder, Tholen en Goor. De spinscholen en de weefscholen die men hier en daar aantrof, waren evenals de arbeids- of industriescholen nauwelijks opleidingen te noemen. Het waren allereerst werkinrichtingen. Toch heeft de Maatschappij, zoals ook al in het vorige hoofdstuk ter sprake kwam, ook aan de totstandkoming van deze inrichtingen meegewerkt.

Tegen 1810 werd een spinschool te Woerden opgericht, die door een 40 perso-nen werd bezocht en later werd uitgebreid met weefgetouwen. Omstreeks 1814

was het Groninger departement betrokken bij een spinschool, die een twintigtal vrouwen en kinderen werk verschafte. Te Middelharnis en Sommelsdijk besloten omstreeks 1815 Nutsdepartement, gemeentebestuur en armbesturen een spinschool op te richten, die spoedig 150 mensen aan het werk hield met het spinnen van vlas en die naar verluid de bedelarij ter plaatse deed verdwijnen. Deze instelling kreeg in 1818 een toelage van f 2000,— van de koning. De naam zegt alles: "Instituut van werkverschaffing aan den gemeenen man, ter wering van de bedelarij".

Andere van deze instellingen waren een inrichting voor spin- en breiwerk van het departement Leeuwarden dat 400 mensen actief liet zijn en eenzelfde instituut te Zwolle met 450 personen, meest vrouwen die thuiswerk verrichtten. Te Nieuwenhoorn kende men in 1828 een vlasspinnerij.

Bibliotheken

De groei van het bibliotheekwerk van de Maatschappij ging gestadig door. Tegen 1840 bezaten ongeveer 200 departementen een eigen volksbibliotheek. In 1818 echter werd nog het voorstel van het departement Leeuwarden verworpen dat aan het hoofdbestuur de opdracht wilde verstrekken tot het maken van een leidraad voor het beheer. Daarbij begeerde Leeuwarden — wel tekenend voor de tijd — ook toevoeging van titels van de 200 meest geschikte boeken voor jongeren en volwassenen, met een aanwijzing in welke orde die boeken moesten worden gelezen.

Tot 1846 krijgen de bibliotheken dan geen belangstelling meer van de zijde van de landelijke Algemene Vergadering, waaruit mogelijk een merkwaardige onderschatting van dit werk moet worden geconcludeerd, óf juist dat het goed liep en er geen aanleiding was richtlijnen te geven. Vele duizenden lezers maakten in alle delen van het land gebruik van de bescheiden boekvoorraad der Nutsbibliotheken; een bibliotheek kwam niet boven de 1000 à 2000 delen.

Uitgaven

In het tijdvak 1813-1840 werden circa 80 nieuwe titels toegevoegd aan de lijst van Nutspublicaties. Daarbij komt nog de jaarlijkse (Enkhuizer) Almanak. Gemiddeld kwamen dus drie nieuwe boeken per jaar van de pers, bij de eerste druk in een oplage die steeds gelijk was aan het aantal Nutsleden. Dat waren in 1821 reeds een 11 000 exemplaren, een oplage die door weinig andere boeken werd overtroffen. Men houde hierbij in het oog dat het ideaal van het Nut was dat de ontwikkeling van de minst ontwikkelden zich zou voltrekken via op elkaar afgestemde maatregelen: het uitgeven van zeer eenvoudig gestelde en goedkope boeken, die zo mogelijk door de leden werden verspreid, het houden van voorlezingen voor "minvermogenden", en het opnemen van de nutsboeken in de volksbibliotheken. Omdat men twijfels had of het ideaal wel zou worden bereikt, werd

een plan uitgewerkt om uittreksels of traktaatjes uit de boeken der Maatschappij te maken, die door de departementen voor hun rekening zouden worden verspreid. Maar de Algemene Vergadering wees in 1832 deze werkwijze af.

In de Gedenkschriften van 1834 laat men zich trouwens wel optimistisch uit over de mogelijkheid het ideaal te bereiken. Men zag toen al een belangrijke consequentie voor het niveau van de Nutsboeken in het verschiet: "Moest men in 1784 nog spellen leren, thans leest de gewone man", zo heette het in dit boek dat vervolgt met de opmerking dat omstandigheden zijn veranderd, dat de kundigheden waren toegenomen, omdat de kloof tussen de lagere en de middenstand, weliswaar niet materieel, maar naar verstandelijke beschaving gemeten, was gedempt. De inhoud van de boeken kon dus ook steeds steviger worden om te kunnen voldoen aan de wens naar meerdere en hogere kennis. Het zorgvuldig samengestelde boekenfonds bleef gericht op de terreinen godsdienst, zedekunde, opvoeding, huishoudkunde, natuurkunde en natuurlijke historie, voor zover het volwassenen betrof. In de bibliografie kan men nagaan wat het fonds als geheel omvatte. Er stak nog al wat optimisme achter wat men bereikt dacht te hebben of nog zou bereiken. Ook hier weer de idee van een rechte lijn omhoog, en van resultaten die definitief zijn.

Ontwikkelingswerk

In vorige hoofdstukken werden reeds de lezingen voor de minderontwikkelden genoemd. Zij namen reeds vòòr 1800 een aanvang. Tussen 1813 en 1840 stond deze wijze van werken evenzeer in de aandacht. De Algemene Vergadering van 1821 moedigde de departementen aan geregeld voorlezingen te houden voor de minvermogenden. Via de kranten moesten ook de gemeentebesturen in plaatsen waar geen departementen bestonden, worden uitgenodigd dergelijke lezingen te organiseren, aldus deze vergadering. In het daaropvolgend jaar constateerde het hoofdbestuur niettemin, dat het verzoek aan de departementen nog te weinig gevolg had gehad. Het departement Rotterdam had echter een afzonderlijke "inrichting" voor deze volksvoorlezingen. Over de Rotterdamse activiteiten vertelt E. J. van der Pot in zijn gedenkboekje over dit departement over de jaren 1785-1960 het volgende. De doopsgezinde predikant en schoolopziener Nicolaas Mes-schaert deed het voorstel leerzame lezingen voor de volksklasse te houden, in navolging van Haarlem en Groningen, en men begon ermee in 1818. Mannen uit de minder bedeelde klasse van welke (christelijke) gezindte ook, mits boven 18 jaar, kregen gratis toegangskaarten. De belangstelling viel erg mee en toen in 1822 de grens van 250 toehoorders was bereikt, moest op twee plaatsen bijeengekomen worden. In 1825 waren er 500 Rotterdamse leergierigen (op een inwonertal van 70 000). Per winterseizoen werd een tiental lezingen gehouden. Tevens werd dan lectuur uitgedeeld van zedekundige strekking.

Het departement Amsterdam – dit departement is nooit tot een eigen gedenkboek gekomen – kende sinds ongeveer 1826 regelmatig "volksonderwijs" in de wis-, natuur-, schei- en werktuigkunde. Dit had echter meer het karakter van aan-

vullend technisch onderwijs aan jonge handwerkslieden. In het jubileumjaar 1834 wordt niettemin melding gemaakt van totaal elf departementen die langer of korter lezingen verzorgden. Eerder is aangestipt dat de gewone vergaderingen der departementen, met hun Nutslezingen, ook als een overal verspreide vorm van ontwikkelingswerk moeten worden gezien, omdat er in 't algemeen nog weinig kennis onder de mensen verspreid was. Te Rotterdam maakte men sinds circa 1836 een officieel onderscheid tussen volksvoorlezingen en voorlezingen voor de leden. De voordrachten voor de leden waren meestal op de praktijk van het leven gericht; de natuurkunde werd proefondervindelijk uiteengezet, levensregels werden gegeven over spijs en drank, gezondheidszorg en opvoeding. Daarnaast werden godsdienstige, ethische of historische voorwerpen behandeld, terwijl ook het declameren van gedichten geliefkoosd was. Vrouwen werden als mensen van tweede rang niet altijd toegelaten, doch wel geapprecieerd als "opluistering".

In de jaren 1830 en 1831 kregen de bijeenkomsten veelal een politiek karakter, geplaatst als zij wel werden in het teken van de opwekking te strijden tegen de afscheiding van België. Was dit geen vergrijp tegen het strenge beginsel zich buiten alle staatkundige geschillen te houden? Wel nee! zeggen de Gedenkschriften van 1834, want er bestonden over deze zaak geen burgerlijke verschillen, "Oud-Nederland" was nooit zo eendrachtig geweest, dus kon men hiermee eenvoudig niet in strijd handelen met de Wet der Maatschappij. Aldus werd het beginsel op simpele wijze naar de hand gezet.

Na 1820 beijverde het Nut zich opnieuw om verbetering te brengen in de beoefening van de zangkunst en de muziek. In 1823 had men een "Handleiding bij het onderrigt in de toon- en zangkunst op lagere scholen" uitgegeven. Maar een ontwerp voor een genootschap tot bevordering van de toonkunst ondervond niet voldoende steun bij de muziekminnaars, en werd niet verder gepousseerd. Aan de departementen van het Nut werd dan ook weer aangeraden te trachten eigen zangscholen, zo mogelijk ook muziekscholen, op te richten.

Een volgend voorstel, in 1827, om prijsvragen uit te schrijven voor volksliederen die door componisten op muziek moesten worden gezet, werd aangenomen. Als gevolg van deze prijsvragen kwam er in 1834 een aantal bekroonde volksliederen uit. Zij waren van de dichters C. G. Withuys en Mr. C. P. E. Robidé van der Aa. Vervolgens werden er niet minder dan 86 composities voor deze liedjes gemaakt, maar niet een daarvan werd geaccepteerd. Dit laatste deed de Maatschappij besluiten zich verder te onthouden van opdrachten voor het maken van muziek.

Inmiddels kwam er toch een Maatschappij tot bevordering der Toonkunst tot stand en wel in 1829 en kon men het terrein aan die Maatschappij overlaten.

Maatschappelijke zorg

De sociale zorg, in dit tijdperk nog nauwelijks of in het geheel niet te onderscheiden van de volksontwikkeling, was niettemin een welbewust aspect van het werk van het Nut. In het voorafgaande is dit genoegzaam tot uiting gekomen.

Maar toen de Maatschappij van Weldadigheid in 1818 werd opgericht en zich tot het Nutsbestuur richtte met het verzoek om samenwerking, bleek het Nut zich bewust dat het bij de allerlaagste volksklasse niet dat succes had gehad, als verkregen was bij de geringe burgerstand en de hogere klassen. De nieuwe Maatschappij wilde paupers en bedelaars opvoeden tot een "eerlijk bestaan" door hen onder te brengen in landbouwkolonies op te ontginnen gronden. In het Nut vond men dat de samenwerking daarin kon bestaan dat de nieuwe Maatschappij van Weldadigheid in haar bemoeienis met de laagste volksklasse niet alleen letterlijk maar ook figuurlijk de grond zou beploegen waarin de Nutsmaatschappij kon zaaien. Vele Nutsleden werden tevens lid van de andere Maatschappij om op twee fronten werkzaam te zijn. Aan veelzaker zal bekend zijn dat de Maatschappij van Weldadigheid nog bestaat (met aangepast doel uiteraard) en in noord- en westelijk Drente kolonies gesticht heeft.

Het voorgaande neemt niet weg dat verscheidene Nutsdepartementen direct actief waren in allerlei sociale en armenzorg. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de instelling van een "begrafenisbus" in 1818 door het departement Makkum, welke instelling binnen twee jaar 90 deelnemerstelde. In dit kader kan voorts de drankbestrijding genoemd worden. In 1837 werd op voorstel van het departement Arnhem een prijsvraag uitgeschreven met de vraag of de invoering van een matigheidssociëteit, naar Engels en Amerikaans voorbeeld, een goede zaak zou zijn. Enig antwoord schijnt daarop niet te zijn ontvangen. Het jaar daarop wendde het hoofdbestuur zich tot de regering om van die kant beperking van het drankgebruik te verkrijgen. De landsregering begon zich in 1839 met dit vraagstuk te bemoeien. Er ontstond een schriftelijke gedachtenwisseling tussen regering en Nutsbestuur te Amsterdam over de middelen bij de bestrijding van de sterke drank.

Verdere pogingen om iets te doen aan verbetering van de verpleging en behandeling van krankzinnigen en gevangenen mislukten in feite. Het ontbrak in deze zaken de Maatschappij aan autoriteit (die recht en macht inhoudt), aan gezag (om verplichtingen op te leggen) en aan geld, zo stelden de Gedenkschriften anno 1834 nuchter vast. Wel verscheen in 1828 nog een "Handboek voor gevangenen" van W. H. Suringar, de schrijver ook van de handleiding voor het herhalingsonderwijs en lid van het hoofdbestuur tussen 1841 en 1849. Maar daarna wordt dit terrein overgelaten aan het inmiddels gevormde Genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen. De bemoeiing ten nutte van krankzinnigen werd in 1826, na een enquête onder de departementen, van het programma afgevoerd. Maar het afnemen van het aantal gevangenen met 50% in een halve eeuw, kon weer toegeschreven worden aan de verbeterde opvoeding en het verbeterde onderwijs, aldus stelden genoemde Gedenkschriften met trots vast.

Spaarbanken en verzekering

Onder Maatschappelijke zorg werd de begrafenisbus genoemd en uit het vorige hoofdstuk bleek dat er ook al eerder initiatieven waren die de kant opgingen van

de verzekering. In het vorige hoofdstuk hebben we dit al materiële zelf-zorg genoemd. Men kan ook van sociaal-materiële zorg spreken. In deze periode komen daar de spaarbanken bij en door deze laatste is de sociaal-materiële sector zo belangrijk geworden, dat wij er nu een afzonderlijke rubriek van maken voor dit en een aantal komende hoofdstukken.

In 1818 zendt het hoofdbestuur Algemene Regelen aan de departementen, aan het slot waarvan men refereert aan de "hoogst vereerende uitnodiging van Z.M. den Koning tot het oprichten van spaarbanken". Dit is volgens jaarverslagen enkele malen een mondeling verzoek geweest tijdens de jaarlijkse audiëntie verleend aan het hoofdbestuur, als de koning te Amsterdam vertoefde. Enig schriftelijk stuk is hiervan niet te vinden in het omvangrijke archief van 's Konings Staatssecretarie. Veel gegevens zijn verder te vinden in "De Nutsspaarbanken in Nederland 1817-1908" van J. Bruinwold Riedel (1909), waaraan wij ook overigens naast de jaarverslagen, enige gegevens ontleen.

Het zou dan ook wel eens zo kunnen zijn dat aan het Friese departement Bergum de erkenning toekomt van het eerste initiatief. In 1817 brengt Bergum het volgende in de Algemene Vergadering: "Daar het uit de ondervinding gebleken is, dat de zoogenaamde Hulp- en Spaarbanken, in Schotland opgerigt, eene heilzame strekking hebben, ter bevordering van Nijverheid, Spaarzaamheid en verbetering der Zeden, bij den gemeenen man en het dus alleszins wenschelijk ware, dat ook zulke Hulp- en Spaarbanken in het Koninkrijk der Nederlanden werden opgerigt, stelt het Departement voor om of onder opzigt van Hoofdbestuurders te doen vervaardigen, of als buitengewone Prysstoffe uit te schrijven: Eene beschrijving van de wijze, waarop zoodanige banken in het Vaderland zouden behooren te worden ingerigt, en door welke middelen men den arbeids- en handwerksman het beste zoude kunnen bewegen tot het deelnemen in dezelve".

Met voorbeeldige snelheid werd het idee in de jaren 1817 en 1818 uitgewerkt en zelf reeds in de praktijk gebracht. Met de gouverneur van Noord-Holland, die hiertoe was gemachtigd door de Minister, had het hoofdbestuur allereerst persoonlijk onderhandeld over de mogelijkheid een landelijke Algemene spaarbank op te richten, maar dit bleek onuitvoerbaar. Toen werden de departementen opgeroepen elk in hun kring spaarbanken te stichten als departementale instellingen, dus onder eigen beheer. Het hoofdbestuur stelde algemene regels op voor dergelijke banken (1818, van de hand van Joh. Buijs), die bij 115 departementen der Maatschappij als leidraad gediend hebben bij het ontwerpen der reglementen voor de plaatselijke spaarbanken.

De eerste echte Nutsspaarbank werd in 1818 echter geopend door een ander Fries departement, Workum. Als tweede volgde Haarlem. Het aantal steeg verbazend snel. In 1819 waren er reeds 48 (op 124 departementen met bijna 9000 leden). In 1825 telde men 49 spaarbanken met 3259 inleggers, in 1828 66, in 1834 71 spaarbanken.

Ook bij deze wijze van bevordering van financiële voorzorg, de aanmoediging om geld weg te leggen voor tijden van tegenslag, was het oog gericht op de onderontwikkelden. Het voorstel van Bergum sprak daarom van de arbeids- en handwerksman. De Nutsspaarbank te Haarlem richtte zich tot de dienstboden en

werklieden. Het ging er om een materiële basis te leggen voor de deugden van zuinigheid en spaarzaamheid. Inderdaad bleken dienstboden graag gebruik te maken van de nieuwe spaarinstellingen; de werklieden bereikte men meestal nog niet. Al spoedig was er de klacht, die op al het Nutswerk betrokken kon worden, dat de spaarbanken niet degenen aantrok voor wie zij bedoeld waren, maar een hoger ontwikkelde klasse, die reeds aan het sparen toe was.

Het beheer der Nutsspaarbanken werd zoals alle bestuurswerk van de Maatschappij onbezoldigd gevoerd. Alleen een boekhouder, of bij uitzondering een bestuurslid belast met de administratie, ontving enige vergoeding. Deze financiële belangeloosheid in het beheer en het ontbreken van winstdoeleinden waren de onmisbare grondslagen voor deze sociale instituten. In de meeste gevallen hebben de besturen zich ook weten te onthouden van patronage over de spaarders en werd een zakelijke relatie bewaard, aldus Bruinwold Riedel. Het systeem was echter dat de bestuurders persoonlijk zitting hielden tot het innen en uitkeren van spaargelden; ongetwijfeld had dit een "intiem karakter" ten gevolge dat ook onvrijheid betekende. Tot vrij kort geleden hebben duizenden bestuurders honderden spaarbanken beheerd, op spaarzame gevallen na getrouw en eerlijk, en met het besef tot nut van iedereen te werken. Het Nederlandse spaarbankwezen, thans een groot financieel bedrijf, met een inleg van miljarden guldens, gaat terug op de gemoedelijke maar doodernstige zittingen, waarbij op tafel de ijzeren geldkist stond, voorzien van twee verschillend werkende sloten, die slechts door twee bestuursleden, ieder met een andere sleutel, kon worden geopend.

Overige activiteiten

Ingewortelde gewoonten zijn vaak krachtiger dan wetten, en zo waren het door het nieuwe Koninkrijk ingevoerde tientallig stelsel en de andere munteenheden niet direct populair. Men was gehecht aan de vaak plaatselijk verschillende maten in het handelsverkeer. Het gouvernement deed daarom een beroep op de Nutsmaatschappij om te helpen de moderne uniforme berekeningswijzen ingang te doen vinden. Daarop propageerde het hoofdbestuur "de diepe wijsheid en praktische bruikbaarheid" van de nieuwe meetmethode, o.a. door de uitgave van "Het voordeel van gelijke maten en gewigten" door J. Visser (1834).

In het vorige hoofdstuk werd het uitreiken van ereblijken genoemd. Een Koninklijk Besluit van 18 januari 1825 zette het bestaande werk van het bekronen van menslievende daden om in een officiële taak. Die taak omvatte de beoordeling, toewijzing en terhandstelling van ereblijken voor edelmoedige daden, waarvan de overheid de opgaven zou inzenden bij het hoofdbestuur. In de kosten van het werk werd een subsidie gegeven. Er zat een koninklijke bijbedoeling achter: deze officiële functie moest strekken als middel tot spreading van de Maatschappij in de zuidelijke provincies, hetgeen paste in de integratie-politiek van Willem I. Zowaar dus toch wat officieel gezag en zelfs geld. Meer dan honderd bronzen of zilveren medailles en andere ereblijken werden per jaar op voordracht van diverse overheden, maar ook Nutsdepartementen, toegekend. Dat kon zijn wegens

redding van te water geraakte of door het ijs gezakte mensen en kinderen, wegens redding van schipbreukelingen of van gestrande personen, of wegens hulpbetoon bij brand. Het betrof hier uiteraard geen ridderorden, maar een "volksorde" voor gewone mensen die iets buitengewoons gedaan hadden.

Opmerkelijk is dat de beide activiteiten die wij hier noemen mede ten behoeve van de overheid uitgevoerd werden, iets dat later niet meer terug komt. Maar Koning Willem I zette wel meer particuliere organisaties aan het werk.

Interne organisatie

Tussen 1815 en 1830 speelde zich ook een hoofdstuk "het Nut in België" af, of juist gezegd, het Nut in de zuidelijke Nederlanden. Toen na de Afscheiding in 1830 de in het zuiden bestaande Nutsafdelingen wegvielen, schreef het hoofdbestuur in zijn jaarverslag enigszins cynisch dat het tenonder gaan van de departementen in België geen verlies maar winst betekende; het Nut was geen plant die in de Belgische grond tieren kon. Er was maar weinig belangstelling voor geweest, zeker onder de autochtonen. Voor het volgende volgen we goeddeels Dr. P. H. Ritter jr. in zijn beschrijving in "Nutswerk" in 1916. Het eerste departement op Vlaamse bodem werd in 1819 gesticht te Dixmuiden, maar het bestond slechts een paar jaar. Eerst toen de grotere Vlaamse steden belangstelling – voor een kwalificatie van die belangstelling zie echter verderop – toonden, ontplooidde zich meer activiteit. Het hoofdbestuur had trouwens eerst voorkeur gehad voor een zuster-maatschappij in de zuidelijke provincies. Achtereenvolgens werden Nutsdepartementen opgericht te Oostende, Brussel, Nieuwpoort, Ieperen, Brugge, Antwerpen, Dendermonde, Gent, Breedene, Leuven en in Wallonië als enige vestiging te Namen. Het hoofdbestuur zorgde voor een Franstalig geschriftje over de Maatschappij.

Een belangrijke invloed op de oprichting hadden officieren en ambtenaren, die van het noorden naar het zuiden verplaatst waren, of andere inwoners afkomstig uit het noorden. Een volgende invloed was dat het Nut in het zuiden een duidelijke begunstiging van de overheid genoot. Zoals we reeds zagen, paste dit (en niet een zuster-maatschappij) in de politiek van Koning Willem I. De koning zelf ontving herhaaldelijk bij zijn bezoek aan de zuidelijke steden deputaties van de plaatselijke departementen en betuigde dan nadrukkelijk zijn instemming. Geen wonder dat men gouverneurs van provincies en stedelijke autoriteiten zitting zag nemen in de besturen, naast soms een keur van aanzienlijken. Het Nut betuigde openlijk dat de ontluiking van departementen in het zuiden wel het uitzicht gaf dat "bij de verspreiding van haar eigen werkdadig nut, het hare toe te brengen tot de herstelling van alle Nederlanders tot een eenig volk". Wij zagen reeds wat men in 1830 schreef. Bedenkt men voorts nog dat het Nut in België werd aangezien voor een protestantse instelling, dan wordt het begrijpelijk dat de departementen de afscheiding van Nederland niet hebben overleefd.

Intussen had men tien jaren of nog korter het werk der Maatschappij in de praktijk gebracht: bibliotheken en spaarbanken waren opgericht, te Brussel en

Antwerpen waren kinderbewaarscholen ontstaan, in Oostende was gezorgd voor kosteloze vaccinatie voor minderbedeelden. De lezingen ontbraken evenmin, waarbij de secretaris van het departement Brugge als een van de bekendste sprekers optrad. Dit was de uit Amsterdam afkomstige P. van Genabeth, die in 1830 op de vlucht sloeg.

Terug naar Amsterdam. De werkzaamheden van het hoofdbestuur waren zo omvangrijk geworden dat er behoefte ontstond aan een eigen gebouw. Voor de opslag van boeken beschikte men enige tijd over een lokaal, maar dit was niet voldoende. In 1825 werd voor f 18 000,— aangekocht een 17e-eeuws Amsterdams grachtenhuis, dat de naam "Salamander" droeg en gelegen was aan de Kloveniersburgwal, naast het bekende Trippenhuys. Van 1826 tot 1907, ruim 80 jaar, vergaderde hier het hoofdbestuur en woonde en werkte er de algemeen secretaris. Het gebouw bezat een achteruitgang die naar het kantoor leidde, via de "Salamandersteeg", een zijstraatje van de St. Anthoniebreestraat.

In 1907 schreef de toenmalige secretaris dat deze achteruitgang door een morgens teegje hem een voortdurende ergernis was geweest. "Het scheen wel, of de Maatschappij in de duisternis werkte en alsof de samenkomsten en besprekingen "tot nut van 't algemeen" in het geheim moesten gehouden worden in het achtergedeelte van een groot huis dat alleen langs een geheimen toegang bereikbaar was. Menigen bezoeker, die langs dien weg het kantoor boven achter bezocht of den secretaris in zijn prachtige werkkamer, die met drie grote ramen het uitzicht gaf op den tuin, kwam spreken, was het aan te zien, dat hij niet bepaald opgefrischt was op den weg tot zijn doel".

In 1907 bracht het huis bij verkoop f 28 000,— op. De deftige gracht die de Kloveniersburgwal was geweest, begon een centrum van kantoren en magazijnen te worden. De Salamander werd later afgebroken. Ook het departement Amsterdam bezat een eigen zetel. Sinds 1802 was dat het gebouw op het Singel bij de Blauwburgwal, thans gebouw "de Zon". In 1823 werd dit geruild voor een monumentaal huis op de Nieuwezijds Voorburgwal, dat na de eerste Wereldoorlog werd afgebroken.

De bloei der departementen bleek uit het feit dat verscheidene van hen een eigen gebouw kochten om er te vergaderen en eventueel er een bibliotheek of spaarbank in onder te brengen. Omstreeks 1825 konden departementen als Warkum, Rotterdam, Purmerend, Hattem en Leeuwarden bogen op het bezit van een Nutsgebouw, althans voor zover de jaarverslagen ons inlichten. Het Rotterdamse gebouw aan de Oppert was in 1819 speciaal voor het Nut gebouwd. Daarna werd het enige malen verbouwd. In zijn grote zaal met voortreffelijke akoestiek hebben generaties van Rotterdammers genoten van lezingen en concerten. Op 14 mei 1940 werd het door Duitse bommen totaal vernield. Het departement Amersfoort verkreeg omstreeks 1836 een eigen gebouw met een grote zaal en andere vertrekken voor vergaderingen. Het Haagse Nutsgebouw is in het vorige hoofdstuk reeds genoemd.

Met het jaar 1840 bereikte de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen wel een nieuw hoogtepunt in haar bestaan. Aan de honderd departementen van 1813 waren voortdurend nieuwe toegevoegd. Het aantal bedroeg thans 242, met in totaal

13 860 leden. Het getal der departementen werd hoger aangeslagen dan het aantal persoonlijke leden omdat men meende dat de kracht der Maatschappij lag in de plaatselijke werkzaamheid. Hoe meer plaatsen bereikt waren, al was het met departementen die slechts enkele tientallen leden telden, hoe groter de werking van de Nutsgedachte kon zijn.

De twee Amsterdamse departementen hadden nog altijd veruit de meeste leden, t.w. 584 en 693, tezamen een 1250 inwoners van de hoofdstad. In Rotterdam waren er 553 in 1840, in Groningen 357, in Den Haag 345, in Utrecht 240 en in Leeuwarden 226 leden. In nagenoeg alle steden en in vele dorpen waren nutsdepartementen gevestigd, met uitzondering van Brabant en Limburg. In de rooms-katholieke gewesten had de Maatschappij weinig voet aan de grond gekregen, al bestonden er departementen te Maastricht, 's-Hertogenbosch en Breda. Naast het reeds genoemde departement Paramaribo in West-Indië (dat slechts tot 1849 bestond) kwam er in 1833 ook een Oost-Indisch departement tot leven en wel te Soerabaja. Dat zou tot 1851 het enige departement in het verre oosten blijven.

In 1834 was de Nutswet weer aangepast. Deze bevatte nu de term "de verspreiding van algemeen volksgeluk". Dit werd door elk Nutslid begrepen op dezelfde wijze als wij nu "welzijn" opvatten. Tot de Wet van 1970 aan toe bleef deze term gehandhaafd en de redactie heeft hem ook gekozen voor het gehele boek. Het Nut was een grote gevestigde organisatie geworden. Het zou – zo leek het – een bij uitstek nationale organisatie kunnen worden in het nog partijloze Nederland. Maar de partijstrijd stond al voor de deur.

4

VERDIEPING TIJDENS OPKOMEND LIBERALISME

1840-1870

Tijdsomstandigheden

Waren 1795 en 1813 belangrijke keerjaren in de Nederlandse geschiedenis, die hun weerslag hadden in de Nutsbeweging, 1840 was het ook en er zullen er meer volgen.

In 1840, als de Maatschappij al meer dan 50 jaar bestaat, moet de Nutsvriend, koning Willem I het veld ruimen voor zijn zoon. Tevens vindt er dan een herziening van de Grondwet plaats, die, zoals bekend pas in 1848 voluit liberaal zal worden. Ook kerkelijk was het land in beweging; de Afscheiding van 1834 en het Réveil richtten zich tegen een vlakke en sterk door de Staat gedomineerde Hervormde Kerk, en na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie (1853) kómen ook de katholieken steeds meer in beweging. Voorts beginnen trekschuit en diligence vervangen te worden door de stoomtrein en gaat ook in andere opzichten de machine zijn intrede doen. Sedert 1837 is er de Gids als tijdschrift van literaire vernieuwing.

Omstreeks 1870, het jaar dat wij in dit hoofdstuk als eindpunt nemen, moet men in liberale kring steeds meer rekening gaan houden met andere maatschappelijke en politieke grootheden in opkomst. Maar het bouwsel van staat dat men nagestreefd heeft staat dan stevig. Sedert 1868 is het staatsbestel definitief parlementair, dat wil zeggen dat de koning is teruggetreden als dagelijks actieve politieke grootheid. De armoede van vóór 1840 begint ook te wijken; een economische opleving zet in.

Wat directer op het Nut betrekking hebbend: in die tijd begint de geestelijke worsteling om de school, de instelling die de Maatschappij immers zo dierbaar is. Deze worsteling is de schoolstrijd, die ook nog zal voortduren na de Pacificatie van 1917, en die gemaakt heeft dat de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in feite zijn positie van een boven of buiten de partijen staande educatieve organisatie – want zo zag men zich wel – voor velen duidelijk moest prijsgeven. Maar het Nut móest zich wel met liberale ideeën laten identificeren, omdat deze nu eenmaal samenvielen met wat men binnen het Nut ervoer als progressief en dat dús – zo lag het voor die tijd – tevens niet-clericaal moest zijn. Het Nut werd een partij onder partijen in weerwil van alle bezweringen in statuten tegen enigerlei afhankelijkheid van staatkundige of godsdienstige groeperingen. Mensen als Groen van Prinsterer, Le Sage ten Broek, Alberdingk Thijm, later Abraham Kuyper, en niet te vergeten de R.K. bisschoppen, zij roepen allen op tot versterking van het

eigen confessionele gelid en dan is het gedaan met de gedachte van volksontwikkeling op nationale basis. De genoemde Le Sage ten Broek is uiteraard niet meer de hoogleraar-predikant, Nutsman van het eerste uur, maar diens zoon Joachim, die zich tot het roomskatholicisme bekeerd had en oprichter was van een Rooms-Catholieke Maatschappij, die echter spoedig verboden werd.

Een Nutsdepartement verspreidde reeds in 1851 een stuk dat de wenselijkheid bepleitte van een splitsing van de Maatschappij, zodat rooms-katholieke en protestants-christelijke afdelingen gevormd konden worden onder eigen hoofdbesturen. Maar zo werd er binnen het Nut in doorsnee niet gedacht. Wat er wel gedacht werd, was dat men het opnam voor de weldenkendheid of zelfs tegen obscurantisme en intolerantie. Dat was onder andere Abraham Kuyper goed bekend die dan ook schrijft in zijn brochure "De Nutsbeweging" van 1869: "Nee, dat is mij de weg niet, waarlangs het heil onzes volks moet gezocht. Dat is een ondergraven van elke vastheid van overtuiging, onder de leuze van strijd tegen ketterjacht en sectenijver en geloofshaat. Zoo maakt men ons volk telkens iets meer van zijn geloof en eindelijk zijn godsdienst zelf afhandig. En daarom aarzel ik geen oogenblik tegen dat "Nuts"-dogma: verdraagzaamheid door opheffing van belijdenisverschil, deze andere stelling over te plaatsen: eerbied voor anderer overtuiging juist door vastheid van eigen overtuiging gewekt."

Onderwijs

Met de regels van hierboven zijn we al overgeleden in het eerste onderwerp, het onderwijs. In 1841 wendde het hoofdbestuur zich nog eens per circulaire tot de departementen om de oprichting van bewaar-, herhaling-, leer- en werkscholen aan te bevelen. In het vorige hoofdstuk zagen we reeds dat deze schooltypen hoofdzorgen voor de Maatschappij waren geworden en reeds spoedig werd het centrale bestuur door verschillende departementen aangezocht tot het geven van voorlichting over deze scholen. Het stelde daarom voorlopig enkele algemene regelen voor bewaar-, leer- en werkscholen op. Bewaarscholen waren er al gesticht bij een aantal departementen en er volgden er meer. Dit onderwijs werd gezien als eerste en noodzakelijkste, nu aan de orde zijnde, schakel der volksopvoeding. Jaarlijks verscheen er een som geld op de landelijke begroting om de kosten te bestrijden van opleiding van onderwijzeressen van bewaarscholen.

In 1845 werden besloten een algemeen onderzoek naar de toestand in het lager onderwijs in te stellen met behulp van de departementen, omdat men kennelijk begreep dat de tijd rijp was voor verbeteringen in de kwaliteit van het lager onderwijs. Resultaten hiervan zijn niet bekend. Maar het departement Zwolle deed eveneens in 1845 het voorstel om een commissie te benoemen die zich zou bezig houden met de vraag of voor bijzondere scholen die enkel uit de opbrengst der schoolgelden bekostigd werden, openbare scholen in de plaats gesteld konden worden. De ingestelde commissie rapporteerde in instemmende zin op deze vraag. De bedoeling was te komen tot een algemene openbare volksschool met uitsluiting van vrijwel alle bijzonder onderwijs. Maar, zoals L. C. I. Bigot al be-

schrijft in het Gedenboek van 1934, werd dit belangrijk vraagpunt in de Nutskringen door de besluiten in de volksvertegenwoordiging ingehaald. Het doel de bijzondere scholen door openbare te doen vervangen, was, met het oog op de herziening van de Grondwet, waarbij vrijheid van onderwijs werd verleend, niet meer te bereiken. Een commissie ad hoc verklaarde op de Algemene Vergadering in 1849 nog dat de nieuwe grondwet door zijn bepalingen ten aanzien van de vrijheid van onderwijs, de zaak als 't ware had omgekeerd, en eigenlijk de particuliere onderneming op de voorgrond had gesteld. Maar dat hielp weinig meer zodat men tenslotte meende dat men over de grondwetsregel weliswaar verschillend kon oordelen, maar dat men er zich aan moest onderwerpen.

Tot deze slotsom en dan om heel principiële redenen, was het hoofdbestuur eigenlijk al in 1848 gekomen. Zo werd een adres aan de regering waarin de ernstige bezorgdheid over "het christelijk beginsel bij het onderwijs", moest worden uitgesproken bij besluit van de Algemene Vergadering van 1848 op voorstel van de departementen Leeuwarden en Uithuizen, niet door het hoofdbestuur samengesteld en verzonden, maar door een commissie. Men was het onderling niet eens. Het hoofdbestuur zelf achtte het in 1848 nodig zich tot de departementen te wenden met een circulaire van waarlijk liberale aard. Na er op gewezen te hebben dat wat "sommigen eene regtvaardige en alleszins gewenschte ordening toeschijnt, anderen daarvan met bezorgdheid de noodlottigste gevolgen voorzien", werd gesteld dat het beginsel van vrijheid van ieders godsdienstige begrippen bij het onderwijs door het Nut altijd krachtig was voorgestaan. Daarom zou de Maatschappij de consequenties moeten aanvaarden, ook nu het déze blijken te zijn. Immers, hij die het meest hecht aan deze eerbiediging, "behoort wel de eerste te zijn, aan anderen hetzelfde regt toe te kennen, dat hij voor zich begeert." Ten aanzien van de vrees in Nutskring, dat vele bijzondere scholen zouden verrijzen, wordt opgemerkt: "Die vrees is niet zonder grond. Indien er nu reeds scholen gevonden worden, die godsdienstige partijen vertegenwoordigen, is het te voorzien, dat die scholen in aantal en omvang zullen toenemen naarmate de gelegenheid voor hare oprigting te gereeder openstaat. Ja, het ligt zelfs binnen de grens der waarschijnlijkheid, dat de scholen, die sectenscholen mogen heeten, op enkele plaatsen andere inrigtingen van onderwijs zullen verdringen." En: "maar zou men nu, om dit mogelijke, schadelijke gevolg, het beginsel zelf: eerbiediging van elks godsdienstige overtuiging, willen verwijderd zien? Zou men den kostbaren boom willen omhakken, omdat er een schadelijke mosplant op groeien kan?" Intussen had het hoofdbestuur wel getracht om tenminste nog te redden wat er te redden viel. Het wenste aan het grondwetsartikel toegevoegd te zien: "In alle gemeenten wordt van overheidswege Lager Onderwijs gegeven, te regelen door de wet," en zich hiermee tot de regering gewend. Daarmee was het op een succesvol spoor gekomen, want na de vastlegging van de vrijheid van onderwijs bepaalde art. 194 van de grondwet-1848: Er wordt overal in het Rijk van overheidswege voldoende lager onderwijs gegeven. Intussen zou het nog negen jaren duren voor de onderwijswet, in overeenstemming met het grondwetsartikel, in het Staatsblad verscheen. Het waren jaren van voortgezette strijd op onderwijsge-

bied, en toen de wet van 1857 eindelijk was afgekondigd, waren eigenlijk alleen de liberalen er mee ingenomen.

Het Nut kon ook overigens tevreden zijn. Het onderwijsprogramma dat door het Nut was opgesteld, en dat het in de eigen scholen toepaste, werd zo goed als geheel voor alle scholen voorgeschreven. De departementale scholen hadden hun taak volbracht; ze waren de modellen geweest in de nieuw ontworpen wet. De meeste nutsscholen werden dan ook door de gemeentebesturen, die immers nu verplicht waren zelf lager onderwijs te doen geven, overgenomen. Alleen waar bijzondere omstandigheden dit meebrachten, bleven ze gehandhaafd. Pas bijna een eeuw later zal de Maatschappij – aarzelend – weer wat eigen lagere scholen stichten.

Volgen we opnieuw L. C. I. Bigot (in het Gedenboek 1934) dan zien we dat het Nut de zaak van het onderwijs op de voet blijft volgen. Zo besloot het hoofdbestuur om het schoolfonds van de Maatschappij telken jare met minstens f 6000, – te versterken om weerbaar te blijven. Voorts werd er besloten tot een persoonlijk onderzoek in België, Frankrijk, Zwitserland, Duitsland en Engeland naar de inrichting van het lager onderwijs, naar de beste methoden en hulpmiddelen en naar de verkregen uitkomsten. Uit geschriften moesten eveneens Amerikaanse toestanden worden opgespoord. Het reis-plan is echter niet verwezenlijkt. Het aandachtig volgen blijkt ook uit de kwestie van het schoolverzuim, dat reeds herhaalde malen door de Maatschappij tot voorwerp van belangstelling was gemaakt. De omvang van het verzuim kon echter alleen met regeringshulp worden nagegaan, waarom bij het Rijk op medewerking werd aangedrongen. Deze werd verkregen door nieuwe voorschriften voor de statistiek van het lager onderwijs. Aangezien in de kwestie van het schoolverzuim door de departementen alleen niet de gewenste verbetering kon worden gebracht, besloot de Algemene Vergadering na heftige discussie over de vraag of de regeling hiervan de taak van de staat was, aan te dringen op schoolplicht bij de wet. In deze tijd van schoolwet-agitatie vond de regering echter geen termen de wet op het lager onderwijs te wijzigen. In 1865 werd uit de landelijke kas der Maatschappij subsidie beschikbaar gesteld voor de nutsdepartementen die middelen gebruikten om de school aantrekkelijk te maken en daardoor het schoolverzuim te beperken.

Intussen ging het Nut eveneens verder met zijn zorg over de kwaliteit van de onderwijzenden. Evenals omstreeks 1800 vond men dat de opleiding achterbleef bij wat de wet vereiste of zou moeten vereisen en wilde men model leveren. De Algemene Vergadering nam in 1863 een voorstel aan tot steun aan de door het departement Arnhem in 1860 gestichte kweekschool voor onderwijzeressen. In 1870 werd de kweekschool voor onderwijzeressen te Haarlem gesticht, en in 1875 die te Groningen. Voorts kwamen er Nutskweekscholen in Leiden, Rotterdam, Utrecht en (een beperkte) in Leeuwarden. Een "tweede generatie" nutskweekscholen dus, waarbij de onderwijzeres niet werd vergeten.

Voorts lag het zingen het Nut na aan het hart. Dat bleek al uit vorige perioden, toen wij er onder het ontwikkelingswerk op kwamen. De bemoeienis van deze periode ligt meer in de onderwijs-sfeer, zodat we de zang nu hier behandelen. Er werd belang gehecht aan onderzoek en aan richtlijnen voor plaatselijke volks-

zangscholen, passend in het algemene streven om het onderwijs kwalitatief omhoog te brengen en algemeen beschavend te maken. Richtlijnen kwamen er in 1841. Daarbij gold de overweging dat gelijke inrichting en eenheid bij het zangonderricht onmisbaar zouden zijn. Het ging immers niet om individuele opvoeding, maar om een collectieve zaak, om het volksleven, om de volksmassa. Deze laatste term werd in deze tijd voor het eerst gebruikt. De zangscholen, zo meende men in de Maatschappij, moesten kosteloos onderwijs geven aan de minvermogenden. Daarbij wilde men een splitsing zien in scholen voor volwassenen en voor kinderen vanaf 9 jaar. De Maatschappij verstreekte subsidie en een deel van het honorarium van de onderwijzers. Ook aan de regering werd gevraagd om mee te werken aan deze verbetering van de zangkunst, in het bijzonder op de armenscholen.

Spoedig werd beseft dat de zangscholen moesten beschikken over bekwame zangleraren en dat deze niet voldoende aanwezig waren. Door middel van onderwijzers-zangverenigingen hoopte men in het tekort te kunnen voorzien. De Maatschappij stelde toeslagen in het uitzicht voor zulke verenigingen, waarin ook hulponderwijzers en kwekelingen werden toegelaten.

De door de Maatschappij aangeprezen leerwijze was die van W. Smits in diens Handleiding en schoolboek voor het volkszangonderwijs. Smits was directeur van de volkszangschool, opgericht door de beide Amsterdamse departementen. De methode-Smits werd zelfs als subsidie-voorwaarde gesteld. Men ziet hoever het Nutsbestuur wilde gaan, mogelijk ook om Nederland een achterstand in Europa te laten inhalen.

In 1855 werd door bemiddeling van 43 departementen aan 3000 leerlingen in zangscholen onderricht gegeven. Te Amsterdam waren het kosteloos zangonderwijs, de Burgerzangschool en de Volkszangvereniging gescheiden. Amsterdam zal wel niet de enige plaats zijn geweest waar gezongen werd naar rang en stand.

Het streven was intussen om het zangonderricht te doen opnemen in het gewone leerplan van de lagere school. Dat werd verwezenlijkt, althans in beginsel, in de schoolwet van 1857. Toen werd niet alleen het zingen, maar ook de gymnastiek, het tekenen en de handwerken voor meisjes in het programma van het lager onderwijs opgenomen. Daarmee namen de taken voor het Nut af, al bleven er nog lange tijd Nutssangscholen bestaan. Maar dat was omdat zij een goede aanvulling waren op het zingen op school, wat wel iets anders bleek te zijn dan onderwijs in zang. De Nutsscholen voor het zingen en voor de drie andere genoemde leervakken hadden weer de functie van modelscholen, welke resultaat later kon worden overgenomen door het "gewone" onderwijsstelsel.

Met lichamelijke opvoeding begon de bemoeienis van de Maatschappij omstreeks 1840, toen adressen hierover aan de Koning werden gezonden en er een prijsvraag werd uitgeschreven. Toen in 1843 van de hand van de onderwijzer R. G. Rijkers een "Practische handleiding voor kunstmatige lichaamsoefeningen ten dienste van huisgezin en verschillende inrichtingen van onderwijs en opvoeding" verscheen, die goed in de behoefte aan een handboek voorzag, trok de Maatschappij haar prijsvraag in. Zij zond de departementen dit boekje toe en drong daarbij krachtig aan op de invoering van lichaamsoefeningen in de departementsscholen. Te Groningen en Den Haag werden gymnastiekinrichtingen opge-

richt, weldra gevolgd door andere departementen. In 1857 was er een tiental instellingen voor gymnastiekonderricht, met als belangrijkste die te Amsterdam en Groningen. Deze waren dagelijks geopend en telden elk 200 tot 300 leerlingen. Het aantal gymnastiekscholen bleef circa 10 tot 1870, met meer dan duizend leerlingen. In de drie genoemde steden waren de Nutsinstituten toen echter al weer opgeheven of overgedragen aan de gemeente.

De Nutsgymnastiekscholen hebben mede bijgedragen tot de ontwikkeling van de gymnastiek en het turnen in Nederland, aldus het Koninklijk Nederlands Gymnastiek Verbond in een publikatie bij zijn 100-jarig bestaan in 1968. Dit Verbond, toen nog zonder het predikaat "Koninklijk", werd in 1868 te Amsterdam opgericht door een zevental gymnasten. Het Nut kon zich ook hier geleidelijk terugtrekken.

Als andere tak van onderwijs, buiten of aan de rand van het officiële schoolstelsel liggend, ontwikkelden zich in het tijdvak 1840-1870 in sterke mate de brei- en naaischolen voor meisjes. In 1853 bestonden ze reeds in meer dan veertig plaatsen. Zij schijnen spontaan te zijn gesticht door de departementen, zonder enige aansporing of voorlichting van landelijke kant. Het woord school was te weids; onder leiding van de echtgenoten van Nutsleden of van andere daarvoor genoeg bekwaam geachte vrouwen werden jonge meisjes, soms volwassenen, onderricht in verschillende handwerken, om ze te bekwamen voor hun latere taak als huismoeder, dienstbode of naaister. Vooral op het platteland waren de Nutsdepartementen actief bij het zorgen voor dit soort onderwijs, omdat daar de behoefte aan deze bekwaamheid het grootst was. Hoewel het vak nuttige vrouwelijke handwerken sinds 1857 deel van de lagere school was geworden, breidde het aantal departementen dat voorzag in dit onderricht zich uit: in 1862 bij 49 departementen, in 1870 bij 53 departementen. Het hoofdbestuur was hiermee niet gelukkig en vreesde dat de oude "brei- en naaiwinkel", een drilinstituut zonder enig opvoedkundig element, buiten de school werd gehandhaafd. Uitvoering van de schoolwet, die ook het beginsel inhield dat de school moest voorzien in onderricht dat voor de vrouwelijke jeugd levensnoodzaak was, moest eerst worden nagestreefd en bevorderd en niet het instandhouden van instellingen die niet zelden meer ter begunstiging van behoeftige docenten dan ten bate der leerlingen bleven bestaan. De vermanende woorden aan de departementen bleven echter zonder uitwerking. De naaischooltjes bleven nog lang in kleinere plaatsen bestaan.

In het midden van de eeuw komt er een kentering in het vakonderwijs voor de aanstaande arbeider, aldus Meppelink in zijn studie van 1961. Er komt vrijwel een einde aan het bestaan van de werkscholen verbonden met het lager onderwijs en eveneens aan de spin- en weefscholen. Het volksonderwijs in wis-, natuur- en werktuigkunde en de volksindustriescholen worden na 1860 niet meer aangetroffen. Als na 1860 de term werkschool nog voorkomt, wordt bedoeld het genoemde naai- en brei-onderwijs voor meisjes en vrouwen. Daarentegen verbreidde zich in de vijftiger jaren het vaktekenonderwijs voor de toekomstige ambachts- en werklieden, terwijl in de zestiger jaren de grondslag werd gelegd voor het lager technisch onderwijs. Wanneer in 1855 bij 14 departementen tekenscholen bestaan met zeer uiteenlopende leerstof, tekent het hoofdbestuur hierbij aan dat zij te los

staan van de lagere school en dat er tussen die volksschool en het bedrijvige leven nog een onnatuurlijke kloof bestond. Het hoofdbestuur gaf er toen nog de voorkeur aan dat praktische vaardigheid en geschiktheid voor een werkring werden verkregen in het organisme der volksschool. Men zag niet duidelijk dat daarvoor een vervolgschool op de lagere school nodig was. In 1856 verwierp overigens ook de Amsterdamse gemeenteraad nog een subsidieaanvraag van het departement Amsterdam voor onderwijs in natuur- en scheikunde aan ambachtsscholen, met het argument dat vakonderwijs minder nodig was en dat bekwame vaklieden wel in de praktijk gevormd werden. Die raad liep toen dus – achteraf gezien – nog een slag verder achter. In 1859 verwierp het hoofdbestuur weer de gedachte dat er werkscholen, ambachtsscholen, handel- en industriescholen zouden moeten komen naast of na de gewone volksschool. De oprichting van de eerste ambachtsschool was dan ook niet het werk van het Nut, maar van de in 1861 ontstane Maatschappij voor de Werkende Stand te Amsterdam, zoals ook de tweede ambachtsschool van het land, die 8 jaar later te Rotterdam werd gesticht, geen Nutsinstelling was. En behalve het Nut bleef ook de staat afzijdig bij deze scholen, als dag-scholen. Tussen 1864 en 1870 kwamen er echter wel 33 burgeravondscholen of avondtekenscholen voor ambacht en industrie tot stand. Deze waren functioneel de voortzetting van de tekenscholen uit de periode 1800-1860 en werden veelal wel door Nutsdepartementen opgericht. Daarmee was de basis gelegd voor het avondtechnisch onderwijs dat tot 1945 het dagonderwijs, gerekend naar het aantal leerlingen, zou blijven overtreffen, en waarin de Maatschappij een goed aandeel heeft gehad. Uit het jaar 1865 valt nog te melden dat het departement Amsterdam voorzag in een industrieschool voor de vrouwelijke jeugd, die later aan de gemeente is overgedragen.

Tussen de jaren 1850 en 1862 is ook het middelbaar onderwijs meermalen bij het hoofdbestuur aan de orde geweest. Nadat de wet op het middelbaar onderwijs in 1863 was aangenomen en er nieuwe middelbare scholen waren georganiseerd, kwamen langzamerhand ook de tekortkomingen hierbij aan het licht. In het volgende tijdvak zullen deze tot nieuwe werkzaamheden voor de Maatschappij leiden.

Bibliotheken

Het bibliotheekwerk nam in de jaren '40 een weer grotere vlucht, hoewel er reeds 200 volksbibliotheken door de departementen in stand werden gehouden. Het aantal klom tot 289 in 1850 en daarna nog tot 310 in 1870. Dit werk werd en bleef de meest verspreide instelling van het Nut. In het laatstgenoemde jaar was de boekenvoorraad in totaal 130 000 stuks; het aantal lezers was 23 000 en het aantal uitleningen 290 000. Het hoofdbestuur bleef echter lang volharden in een passieve houding ten opzichte van dit arbeidsveld. Het beperkte zich tot het toezenden van zo eens enkele tientallen boeken aan de bibliotheken. Dit toezenden van boeken geschiedde overigens ook, sinds 1856 door tussenkomst der departementen, aan andere instellingen: weeshuizen, gevangenen e.d., en soms ook

naar afgelegen plaatsen, waar een geschikte verantwoordelijke kon worden gevonden, ten behoeve van verspreid wonende lezers. Het hoofdbestuur bezat wel in Amsterdam een eigen boekerij, die evenwel geen centrale bibliotheek was die als model zou kunnen dienen voor de departementale bibliotheken en waaruit boeken voor de plaatselijke bibliotheken zouden kunnen worden afgestaan. De hoofdbestuurbibliotheek was eigenlijk een enigszins bonte verzameling van geschriften – waaronder vele in andere talen – die betrekking hadden op pedagogische, geschiedkundige, taalkundige en vormende onderwerpen en die vaak aan de Maatschappij ten geschenke waren gegeven. Pas in 1865 opent het hoofdbestuur te Amsterdam een centrale bibliotheek, waaruit boeken in bruikleen werden afgestaan aan departementale instellingen.

De gestage toename van het aantal volksbibliotheken betekende dat ook de kleine departementen deze allengs bijna allemaal onder hun instellingen telden. Een nieuw opgericht departement begon vaak zijn werkzaamheden met het openen van zulk een verzameling van boeken voor het volk. Ja, de wens een plaatselijke bibliotheek te bezitten was dikwijls de aanleiding om het departement in het leven te roepen. Men komt dit ook in menig jubileumboek van departementen tegen. De inrichting van de bibliotheken werd langzamerhand eveneens verbeterd. Niet alleen het boekenbezit werd vergroot, ook het doelmatig gebruik werd bevorderd. Vele boekerijen werden in rubrieken verdeeld. Afzonderlijke verzamelingen werden ingericht voor kinderen, jongelieden en volwassenen. Een goed ingerichte volksbibliotheek was vaak het voorbeeld voor anderen, ook buiten het Nut. Vele liefdadige instellingen, gevangenissen, andere genootschappen, ook gezagvoerders en garnizoenscommandanten, richtten boekverzamelingen in. Ook in het buitenland trokken deze instellingen van het Nut de aandacht en werden ze nagevolgd o.m. bij het Willemsfonds in België. In 1860 ontstonden de eerste afzonderlijke bibliotheken voor jongelieden (12-18 jaar), bestemd om de overgang te vormen van de (weinig ontwikkelde) schoolbibliotheken naar de voor volwassenen bestemde uitleeninrichtingen. Deze jeugdbibliotheken voerden in menig departement een apart bestaan. Elders ontstonden in toenemende mate welvoorziene jeugdrubrieken in de algemene catalogus. Curieus is dat het hoofdbestuur anno 1865 een verzuchting slaakte om een wettelijke regeling van het bibliotheekwerk, met als beginsel dat iedere gemeente zou zorgdragen voor een behoorlijke volksbibliotheek. De vervulling van deze wens zou meer dan honderd jaar op zich laten wachten. In Engeland en Amerika kwamen public library-bewegingen op gang; het onderwerp was toen blijkbaar aan de orde. Dit alles heeft het Nut echter niet belet om nog al wat weerstand te bieden toen – we zullen dit nog zien – in Nederland de openbare-leeszaalbeweging op gang kwam.

Uitgaven

In de veertiger jaren rees er twijfel of men voort moest gaan met het systeem der prijsvragen, met het meewerken aan de Enkhuizer Almanak en met het uitgeven van schoolboeken. Wat het eerste betreft had de ervaring geleerd dat er onge-

veer drie jaar lag tussen het tijdstip van het uitschrijven van een prijsvraag en het verschijnen van het boek. Maar het dubbele van deze tijdsduur kwam ook voor en dan kon de actualiteit geheel verloren zijn. Niet zelden moest de poging ook onderweg worden opgegeven. Daarbij kwam dat de meest deskundige personen zich meestal weinig geroepen voelden om aan de prijsvraag mee te doen daar de bekroning van een inzending tenslotte onzeker was. Mede omdat er geen echt plan was voor "prijsstoffen" – er was wel een zogeheten programma van prijsstoffen, maar dat was de lijst van wensen uit de departementen – kwam de gedachte op van een volksencyclopedie: J. P. Heye ijverde hier vooral voor. Maar ook hier werkte geleerd Nederland weinig mee, zodat de onderneming in 1851 werd opgeheven. Tien jaar later gaf men ook definitief het prijsvragensysteem op.

De medewerking aan de Enkhuizer Almanak, waarin de Maatschappij sinds 1800 het zgn. Mengelwerk verzorgde, begon op bezwaren te stuiten. Het grote lezerspubliek van de Enkhuizer Almanak werd door het Nut beziggehouden met ontspannende verhandelingen, anekdoten, gedichtjes en liedjes. In de taal waarin matrozen, soldaten en handarbeiders iets van hun eigen manier van spreken terugvonden, schreef Jan Pieter Heye b.v. in 1844 het onsterfelijke lied van de Zilvervloot voor het Nutsgedeelte in de Almanak. De Nutsleden kregen elk jaar een exemplaar van deze almanak (om hem door te geven), hetgeen de uitgever reeds een afzet van 15 000 stuks verzekerde. De wens groeide om onafhankelijk te zijn van een ander en een eigen jaarboekje voor het volk uit te geven. In 1855 werd de overeenkomst met de Erve Stichter opgeheven en kon worden overgegaan tot het uitgeven van een eigen "Volksalmanak", gericht op de "mingeoefende volksklasse". Voor een lage prijs werd de almanak in de handel gebracht, en ook de leden kregen weer een exemplaar ter verspreiding. J. P. Heye trad de eerste jaren als redacteur op. Na een aantal jaren bleek dat de Nutsleden zelf plezier begonnen te krijgen in de Volksalmanak, die naar vorm en inhoud steeds fraaier werd en de oorspronkelijke opzet op de achtergrond drong. De laatste Volksalmanak verscheen in 1892.

Het uitgeven van schoolboeken werd sinds 1858 niet langer als een eigen taak van de Maatschappij beschouwd. Wel werden nog enige tijd premies uitgelooft aan schrijvers en uitgevers van leer- en leesboeken, waardoor het uitgeven van verschillende schoolboeken werd gesteund. Ook werden wel de door anderen uitgegeven boeken aangekocht en aan de departementen toegezonden. Maar wel kwam men op het idee van het uitgeven van traktaatjes of kleine geschriften, ten behoeve van de gewone man en vrouw, als methodiek van volksopvoeding. Vanaf 1844 verscheen, naast de andere Nutsboeken, een lange reeks "kleine stukjes", waarvan er in serie 63 verschenen tot het jaar 1879. Dit was een praktisch en belangrijk stuk volksontwikkeling, waarbij ethische en populair-wetenschappelijke onderwerpen elkaar afwisselden.

Ontwikkelingswerk

Ook de Nutslezingen waren aan systematisering toe. Op verzoek van het hoofdbestuur stelde in 1858 een aantal personen onder leiding van J. P. Heye een voorstel op voor volksvoorlezingen. Een enthousiast rapport (Rapport Volks-Voorlezingen), nog in 1858 aan de Algemene Vergadering uitgebracht, was het resultaat. Volgens de opstellers stond het boven twijfel verheven dat de lezingen als krachtig hulpmiddel in stand moesten blijven voor duurzame en wijde invloed op de beschaving. Het ging er om over te gaan tot een meer samenhangend stelsel voor geheel het Nederlandse volk. Wel was er een twintigtal departementen aan te wijzen dat zelf al een meer systematische aanpak had ontwikkeld. Het betrof dan echter geen lezingen voor leden maar voor de minder ontwikkelden (of gecombineerd voor beide soorten toehoorders), terwijl daarbij ook de kleine stukjes (traktaten) van de Maatschappij werden uitgereikt. Door mondeling toe te lichten en door onderwerpen te behandelen in onderling verband, trachtte men tot een duidelijker opbouw te komen in zaken van wetenschap en zedeleer. Hoe kon dit systeem worden overgedragen aan de 280 andere departementen?

Het rapport ontwikkelde een veelomvattend plan, gebaseerd op de aanstelling van twee in volledige dienst zijnde lectoren, één lector voor geschiedenis, land- en volkenkennis, staathuishoudkunde, zedeleer, enz., en één voor natuurwetenschap, vooral in de toepassing op het dagelijks leven. Verder dacht men aan een sneeuwbal effect. De sneeuwbal zou dikker moeten worden door de lectoren te laten werken uit departementen die middelpunt konden zijn voor een kring van andere. Men dacht hierbij aan personen die met het onderwerp reeds "meer of min gemeenzaam" waren en deze op te leiden voor verdere verspreidingsarbeid. Voorts meenden de rapporteurs dat de lectoren, nu ze toch op zoveel plaatsen kwamen en immers in dienst waren van de Maatschappij, best enig inspectie- en voorlichtingswerk in de departementen konden doen. Vanwege de kijk die dit bevat op wat er in de departementen in die tijd aan Nutswerk aan de orde was (of volgens hoofdbestuurders aan de orde behoorde te zijn), volgt hier een samenvatting van het inspectiewerk dat de lectoren zouden moeten doen: "... de Instellingen der Departementen, het Volksonderwijs in de Wis- en Natuurkundige Wetenschappen, de Gymnastiekscholen en alles wat de Maatschappij op het gebied van Onderwijs, 't zij zelfstandig, 't zij in verband met de gewone School, wil en doet ... den toestand en de werking der Volksleesbibliotheken, het overwegen en voorstellen van wat het meest geschikt zou zijn tot uitbreiding en verspreiding, het helpen, regelen van Leesverenigingen, het inrichten van Leeskamers, ... Spaarbanken, Spaarkassen, Patronaat, onderlinge verzorging van Zieken, bevordering van Gezondheidsmaatregelen, opleiding tot Landbouw, Zeevaart, Nijverheid en Ambachten." Bij de volksvoorlezingen moest het de eenvoudigste mens duidelijk worden dat er een innig verband bestond tussen geschiedenis en wereldbestuur, staathuishoudkunde en volkswelvaart, uitbreiding van kennis en zedelijke kracht, natuur en God.

Het ontworpen plan deed een zware aanval op de nuchterheid der afgevaardigden in de jaarvergadering te Amsterdam. De lectoren werden sarcastisch betiteld

als priesters der wetenschap, als rondreizende toneelspelers die de plaats van bestemming niet bereikten, en als leesmachines. Na een felle discussie werd evenwel het voorstel met een krappe meerderheid van 261 tegen 224 stemmen aangenomen en het experiment gewaagd.

In 1859 werd de proef genomen door de aanstelling van twee lectoren die drie keer per jaar volksvoorzelingen hielden in daartoe aangewezen (33) departementen. Waar persoonlijk optreden van deze lectoren niet mogelijk was, werden afdrucken van de voorlezingen aan de departementen toegezonden. De proef mislukte, vooral omdat de Nutsdepartementen hun sprekers op de bijeenkomsten liever zelf uitkozen. In het vervolg werden er subsidies uit de landelijke kas gegeven voor het houden van volksvoorzelingen. Men kan hieruit concluderen dat de departementale autonomie in het geding was, maar ook dit: hoe goed de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen ook voertuig bleek te zijn voor het stichten van lokale instellingen voor speciale doeleinden, de besturen waren weinig genegen of in staat tot veel direct en systematisch vormingswerk onder de bevolking. De bijeenkomsten van de afdelingen waren telkens weer onafwendbaar ontmoetingen van gelijkgezinden en gelijkontwikkelden. De lectoren zelf hadden wel een goede kijk op deze problematiek; of, mogen we wel zeggen op deze oude Nuts-Adam. Zij constateerden onder andere het heffen van toegangsgelden of het houden van lezingen op ongeschikte tijdstippen, ten gevolge waarvan de arbeidende volksklasse verhinderd werd om te komen luisteren; maar ook de onbekwaamheid van velen om over de gegeven stof met de inleider een nagesprek te houden. Te weinigen uit het publiek waren in staat tot spreken in het openbaar. Deze en andere bezwaren zouden veel later leiden tot het meer gespecialiseerde systeem van b.v. de university extension en de volksuniversiteit.

Het hoofdbestuur trok als conclusie: de proef is mislukt, niet de zaak zelf. Maar hoe het dan wel moest, liet het hoofdbestuur in het midden. Het verschijnsel volksvoorzeling is niettemin daarna nog meermalen (ook in de volgende periode) tot enige bloei gekomen. Niet alleen de Amsterdamse Maatschappij voor de Werkende Stand trok in de jaren '60 duizenden toehoorders bij haar volksvoorzichten, ook het aantal Nutsdepartementen dat op dit gebied actief was nam in deze periode toe; tot circa 50. Het hoofdbestuur gaf de te behandelen onderwerpen aan, en had daar de onder Uitgaven genoemde ondersteunende eenvoudige geschriften voor: volksonderwijs; recht, plicht en belang van de werkman; verhouding tussen kennis, arbeid en kapitaal; communicatiewegen en vervoermiddelen; toepassing van de natuurkunde; land- en volkenkunde; kunst als middel tot volksveredeling. Het drong voorts aan op het leggen van een verband tussen de volksbibliotheken, de volksvoorzelingen en de leeskamers. Volgens F. Nagtglas, de Middelburgse Nutssecretaris, die 25 jaar ervaring had met omgang met de lagere klassen, zowel in de kazerne als in de arbeidersbuurten, waren er vier werkwijzen om tot beschaving van de geest te komen: a. volksvoorzelingen, b. bezoeken van tentoonstellingen, c. toneelvoorzellingen, d. muziekkuitvoeringen. Hij had een boekje geschreven (Volksvermaken, 1866) als uitvloeisel van een Nutsrapport uit 1864 over volksvermaken, dat aandrang op instelling van plaatselijke commissies, die zich moesten belasten met ook die andere zaken. De Algemene Vergade-

ring verwierp echter deze aanbeveling. De lezingmethode bleef het alleenrecht behouden, al werd er incidenteel in het Nutsbestaan wel aandacht aan die andere onderwerpen gegeven.

Maatschappelijke zorg

Volksontwikkeling en de toestand der bezitlozen, der armen, ze waren voor de Maatschappij tot Nut van 't "gemeen" nooit gescheiden geweest. Twee jaar vóór het verschijnen van het Communistisch Manifest schreven de hoofdbestuurders in het jaarverslag 1845/46: "In schier alle Landen der beschaafde wereld ziet men thans, meer dan ooit, met klimmende bezorgdheid op de behoeftige volksklassen, op haren nood en toenemend aantal neder. De Staat, de Kerk, de Wetgeving, de Hoogere Standen, de Philantropie, de Letterkunde zelfs, zij zoeken angstvallig rond naar de middelen, om het naderend onweer af te wenden".

In dit besef greep het Nut weer naar het middel der prijsvragen en vroeg de schrijvers een licht te werpen op de toestand van de armoede en de middelen tot verbetering. Als zodanig bedoeld en geschreven was G. Luttenberg's "Proeve van een onderzoek omtrent het Armwezen in ons Vaderland" uit 1841, dat door anderen is uitgegeven. Bij hem vormden armenzorg, onderwijs en godsdienstige opvoeding nog bijna een geheel. De economische zijde van het vraagstuk kreeg echter reeds ruimere plaats. Luttenberg (1793-1847), Zwols gemeentesecretaris, noemt als eerste oorzaken der armoede het gebrek aan arbeidsgelegenheid, de lage lonen, de stijging der huren en daarnaast de verwaarloosde opvoeding der jeugd, het drankmisbruik en het slechte gedrag van een deel van de bevolking. Als middelen tot verbetering noemt hij droogmaking van meren (Haarlemmermeer), ontginning van woeste gronden, oprichting van werkscholen, tekenscholen en opleidingscholen voor meisjes, verbetering van het volkskredietwezen, oprichting van fondsen ten behoeve van werklozen, bouw van goede en goedkope woningen, maatregelen tegen vreemdelingen zonder middelen van bestaan en ... verlaging der belastingen waardoor de lonen konden stijgen. Het belangrijkste middel zag Luttenberg echter in de opvoeding der kinderen, en hij vermeldde met lof het werk van het Nut.

In hetzelfde jaar 1841 ving een commissie aan om de Nutstaak bij het armenwezen te onderzoeken, terwijl van regeringswege de eerste enquête werd gehouden naar de arbeidstoestanden, met name de kinderarbeid. De Nutscommissie bestond uit W. H. Warnsinck, A. A. Stuart, T. W. Tijdeman, T. P. Treslong en de reeds genoemde G. Luttenberg. Zij waren van mening dat men het onderwerp van zulk belang niet op de gebruikelijke wijze onderling schriftelijk kon behandelen. De commissieleden vergaderden er daarom drie dagen achtereenvolgend over in januari 1842. Het lag niet op hun weg de materiële zijde van de armoede te onderzoeken en daarvoor oplossingen aan te geven – daarvoor was de Maatschappij van Nijverheid actief – maar zij zochten naar de zedelijke middelen om armoede te voorkomen en te verminderen. De middelen die zij aangaven kwamen voorna-

melijk overeen met de reeds bekende werkmethode en instellingen van de Maatschappij.

De commissie-Warnsinck bleef in de veertiger jaren lange tijd actief. In 1844 stelde zij een overzicht samen van door meer dan 50 Nutsdepartementen opgegeven en toegepaste middelen ter bestrijding van de armoede, dat alleen in de kring der departementen is verspreid. Op haar voorstel richtte de Maatschappij een adres tot de regering om te komen tot een wettelijke regeling van het armwezen. Hiermede gaf de Maatschappij, aldus Mr. J. Everts in het Gedenkboek 1934, de stoot tot een beweging, welke tenslotte in 1854 leidde tot de armenwet. Reeds in 1845 werd een wetsontwerp ingediend, dat niemand voldeed. De grondwetsherziening van 1848 bracht toen uitstel, en in dit stadium schreef het Nut een nieuwe prijsvraag uit.

Het in 1851 gepubliceerde antwoord van S. Blaupot ten Cate over "Armwezen en armverzorging" gaf blijk van een veranderd inzicht ten aanzien van de economische achtergronden van de armoede. Het belang van zedelijke, filantropische arbeid werd erkend, maar tevens dat deze nimmer was opgewassen tegen de economische armoede en er ook niet op was ingesteld om regelend op te treden. Hier was in hoofdzaak een taak weggelegd voor de staat. In tegenstelling tot het standpunt dat enige jaren later in de wet van 1854 werd neergelegd, werd de taak van de overheid gezien als een economische en ten dele ook een sociaal-politieke; er lag hier zelfs een eis van maatschappelijke rechtvaardigheid, maar tevens "dat ook de beweging der lagere volksklasse met geweld en onverwerping dreigt, als men zich niet tot betere leiding en wijziging begeeft." En "In zoover is elk opregt Christen en Vaderlander een socialist."

Een bij de zedelijke bestrijding der armoede aansluitende methode was die van het patronaat, een uit Frankrijk afkomstige gedachte. Door persoonlijke raad van huisbezoekers kon iets daadwerkelijks worden gedaan tegen de verkeerde levenswijze van behoeftige mensen. W. H. Suringar (1790-1872), bekend om zijn werkzaamheden voor het gevangeniswezen en om zijn stichting Nederlandse Mettray voor verwaarloosde jongens, tussen 1841 en 1849 lid van het hoofdbestuur en schrijver van diverse Nutspublicaties, was de eerste en voornaamste propagandist. Het hoofdbestuur beval de departementen in 1841 aan om commissies voor het patronaat op te richten. Zo werden te Rotterdam wijkcommissies uit de Nutsleden in het leven geroepen, die zich enkele jaren moeite gaven om door huisbezoek bij de allerarmsten opbouwend werk te doen, maar veel succes boekte men niet.

Verscheidene schrijvers, ook buiten het Nut, gaven in die tijd hoog op van het patronaat, maar het was eigenlijk al lang eerder aanwezig en het was ook elders te vinden. Zo schrijft J. P. Heye in 1850 over de volkszangverenigingen van het Nut dat de besturen tegelijk beogen een "voortdurend Toezicht, aanhoudende Bescherming, Raad en Hulp door Bestuurders der Vereniging over de Leden uit te oefenen en hen te verleen."

Een door de Algemene Vergadering van 1844 ingestelde landelijke commissie, bestaande uit J. van Gilse, W. Gerhards, L. Vroom en C. P. E. Robidé van der Aa, rapporteerde twee jaar later over maatregelen ter bevordering van de zede-

lijkheid onder de dienstboden. De leden waren van mening dat de klachten over de ondeugden van de dienstbare stand wel wat overdreven waren. De commissie wijst op de verandering in status die dit personeel de voorafgaande tijd heeft ondergaan: van leden van het gezin, dat voor zijn geluk mede afhankelijk was van het gedrag van de dienstbode(n), waren zij geworden tot loonbedienden, die in de grond vreemd stonden tegenover het huisgezin. Daardoor profiteerden zij ook niet meer van hetgeen men het patronaat van het gezin kon noemen. Uit statuten van organisaties uit Parijs en enkele Duitse steden maakte de commissie op dat plaatselijke verenigingen tot vorming en opleiding van dienstboden goede diensten zouden kunnen bieden. Het werk werd daarom aan de departementen overgelaten, waarbij het hoofdbestuur wel zorg droeg voor een handleiding voor "De behandeling van dienstboden". Deze was geschreven (1852) door mejuffrouw El. Schötling, die later bekend zou worden in de beweging voor vrouwenemancipatie als Elise van Calcar-Schötling (1822-1904). Het departement Rotterdam hield er enkele jaren een commissie voor de dienstbare stand op na, maar de onwil van de dienstboden om zich bij de commissie te laten inschrijven deed het werk spoedig staken. Zo hoorde men ook van deze patronage na enige tijd niets meer.

Er waren nog meer droevige zaken, gevolgen van armoede en van pauperisme, die de Maatschappij bezig hielden, zoals de landverhuizing, de staatsloterij, de woeker en de gevolgen van ziekte. We gaan nog even op enkele in. Tussen 1840 en 1850 nam de emigratie grote vormen aan; jaarlijks vertrokken 7000 Nederlanders naar andere landen om daar hun geluk te beproeven, vooral naar Noord-Amerika. Het departement Assen vroeg om een onpartijdig onderzoek naar de oorzaken en geschiedenis van de landverhuizing. Na twee jaar studeren kwam de aanbeveling om een permanente commissie te Amsterdam te belasten met het verzamelen van gegevens en het verstrekken van raad en inlichtingen. De ingestelde commissie werd in 1851 al weer opgeheven omdat de massale emigratie tot stilstand was gekomen. Het gebruikelijke Nutsboekje over dit onderwerp bleef achterwege. In dezelfde tijd deed de Maatschappij pogingen om de loterij, met name de staatsloterij, af te schaffen, omdat in deze een bron van blijvende armoede en onzedelijkheid werd gezien. De poging werd herhaald in 1865 met een verzoek aan de regering, dat geen resultaat boekte. Intensiever werd de bestrijding van de woeker ter hand genomen. Dit onderwerp nemen wij echter weer op onder Spaarbanken etc., daar deze bestrijding neerkwam op de oprichting van z.g. hulpbanken. Ook de ziekteverzekering vindt men daar ondergebracht.

Spaarbanken, hulpbanken en verzekering

Het Hoofdbestuur slaagde er in 1849 eindelijk in een nieuw model van een reglement op te stellen voor de grotere en kleinere Nutsspaarbanken. Bijna alle reglementen van de 90 bestaande spaarbanken werden naar dit model herzien of opgesteld. Vanaf dit tijdstip – 1848 was voor de financiële wereld een gevoelige schok geweest – vermeerderde het aantal spaarbanken weer. Ook buiten de departementen om, van gemeentewege of door particuliere n, werden er wel spaar-

banken opgericht, maar toch zijn de meeste van deze instellingen hun oorsprong eveneens verschuldigd aan het initiatief der Nutsdepartementen. Tegen het eind van 1851 telde de Maatschappij 95 spaarbanken. Van 1850 tot 1862 werden er 40 nieuwe opgericht en 10 opgeheven, wat het totaal bracht op 125 banken. Ter vergelijking: in 1860 was het aantal inleggers bij de Nutsspaarbanken 53 000, bij de 21 andere spaarbanken 10 000. Deze laatste groep had een schuld aan de inleggers van f 1 $\frac{1}{4}$ miljoen, de 125 Nutsspaarbanken van f 9 miljoen. Dat het getal spaarbanken bleef toenemen was mede te danken aan de welgeslaagde pogingen van het hoofdbestuur om de in kleine plaatsen gevestigde Nutsdepartementen over te halen tot het oprichten van deze financiële instituten. Sommige spaarbanken beproefden wel in kleine departementen filialen te vestigen, doch dit werd niet overal met succes bekroond.

Evenals het geval was met de bibliotheken maakt het hoofdbestuur ook hier de indruk zich weinig met het spaarbankwezen te bemoeien. De spaarbanken sloegen overal aan en er was blijkbaar geen andere organisatie zo geschikt om deze plaatselijke instellingen van de grond te krijgen als het Nut. Van meet af aan zullen de spaarbanken, ook toen zij nog geen rechtspersoonlijkheid bezaten, waarschijnlijk meestal onder eigen besturen, een min of meer eigen bestaan geleid hebben. Van alle Nutsinstellingen waren zij het minst verbonden met de andere delen van volksontwikkelingswerk. De financiën werden strikt gescheiden van die van de departementen. Geheel anders dus als bij de hulp- of kredietbanken, waarover verderop meer.

In het jaarboekje 1862-1863 verscheen voor het eerst een wat dieper gaande beschouwing van de werking der Nutsspaarbanken. Deze was opgesteld door J. van Deventer H.zn. Op dat moment was verreweg de grootste spaarbank die te Rotterdam met 12 000 inleggers en een inleg van f 2,2 miljoen. Andere grote spaarbanken waren gevestigd in Groningen, Leeuwarden en Utrecht, alle met 3000 inleggers. Minder groot waren de spaarbanken te Delft, Dordrecht, 's-Gravenhage, Leiden, Tiel en Zaandam. De Spaarbank voor de stad Amsterdam was geen Nutsinstelling; de Nutsspaarbank in de hoofdstad was in 1840 ter ziele gegaan. In een statistiek werd ook de maatschappelijke stand der inleggers vermeld. Deze was verdeeld naar dienstboden, handwerkslieden, ambachtslieden en kooplieden, landbouwers, militairen en zeelieden, beambten en bedienden, minderjarigen en personen zonder beroep, verenigingen en administratieën. Het talrijkst waren de minderjarigen, personen zonder beroep en dienstboden. Bekijkt men de geldsommen die zij jaarlijks inlegden, dan stonden zij onderaan in de rangorde. De rentevergoedingen werden zo bepaald dat de welgestelden geweerd werden. Een lage rente gaf ook grotere waarborgen voor de duurzaamheid van de spaarbank, omdat in moeilijke perioden het eerst het geld werd opgenomen door degenen voor wie de spaarbank het minst bestemd was.

Tegen het eind van de zestiger jaren begon bij het hoofdbestuur de vraag te leven wat het aan moest met deze uit de kluiten gegroeide dochter. Was het niet beter het aantal spaarbanken te beperken, bijvoorbeeld door alleen in de hoofdplaatsen banken in stand te houden met bijkantoren in de regio? Moesten de spaarbanken alleen filantropische instellingen blijven of ook economische instel-

lingen worden? Was feitelijk de Nutsspaarbank niet een middel tot geldbelegging geworden? De reservefondsen van de oude spaarbanken waren soms zo groot geworden dat ze bijna verlegenheid baarden. Moest de jaarlijkse overwinst misschien in zijn geheel aan de deelnemers worden uitgekeerd? Wat het wel juist het juridische bestaan van een spaarbank te koppelen aan het plaatselijk departement, gelet op hun verschillende doelstellingen, als weldadigheid en ondersteuning niet langer het doel van de spaarbanken zou zijn en meer en meer het economisch grondbeginsel werd toegepast?

Het waren duidelijke vragen, maar aan antwoorden kwam de Maatschappij vooralsnog niet toe.

In deze periode komt ook het vraagstuk van de woeker weer in de aandacht, zoals eerder in dit hoofdstuk gemeld. Toen in 1817 het departement Bergum om de oprichting van spaarbanken had gevraagd, had het tevens de hulpbanken op het oog. Met hulp- of voorschotbanken worden instellingen bedoeld die kredieten van beperkte omvang konden verstrekken en dusdoende het volkskredietwezen uit de handen van particuliere voorschieters, zeg maar woekeraars, konden houden. Alle aandacht werd echter aan de spaarbanken gegeven, waardoor de hulpbanken eerst vergeten werden. Pas in 1848 werd de stoot tot oprichting van hulpbanken gegeven door een artikel in het Tijdschrift voor Staatshuishoudkunde en Statistiek, waarvoor W. H. Suringar interessante informatie had verstrekt (n.l. over de opkomst van het stelsel der hulpbanken in Ierland) en waaraan hij ook concept-statuten had toegevoegd. Doch enkele jaren eerder, in 1844, had de regering aan het Nut al de tussenkomst gevraagd om de woekerhandel te weren en wel door maatregelen waardoor voorschotten op pensioenen konden worden gegeven. Enkele departementen, o.a. Leeuwarden en Breda gaven gevolg aan deze aanbeveling. De eerste hulpbank werd echter in 1848 gesticht te Middelburg. Deze ging niet rechtstreeks uit van het Nut. Maar de volledige oprichtingsstukken werden in het jaarverslag der Maatschappij afgedrukt, hetgeen doet vermoeden dat de oprichters nauw met het Nutsdepartement verbonden waren. In 1867 werd deze bank inderdaad onder beheer van het departement Middelburg gebracht.

In 1867 telde ons land 43 hulpbanken, waarvan een twintigtal van departementen uitging. Met dit volkskredietwezen werd een nieuw financieel middel toegevoegd aan het scala van plaatselijke Nutsactiviteiten. Het belang van dit middel werd nog groter toen in 1857 de oude Franse regeling van 1807 verviel, die een verbod had ingehouden van het nemen van een hogere rente dan 5% in burgerlijke zaken en 6% in handelszaken. Het liberale beginsel bracht met zich mee dat de staat dit ingrijpen in de economie niet langer kon verdedigen, terwijl anderzijds de woeker toch niet werd tegengehouden door verschillende mogelijkheden om de wet te ontduiken. Het zou tot de Geldschieterswet van 1932 duren voordat de overheid weer ingreep om misbruiken bij het lenen van geld aan onvermogen personen tegen te gaan.

Verschillende departementen waren uit eigen beweging actief geworden bij het verzekeren van de kosten van ziekte. Omstreeks 1850 waren er ziekenfondsen te Alphen, Andijk, Breda, Drachten, Edam, Kampen, Oude Wetering, Woudsend,

IJlst, Zutphen; meest dus in kleine plaatsen. Twintig jaar later was het getal Nutsziekenfondsen opgelopen tot 21, terwijl daarnaast 15 begrafenisbussen in stand werden gehouden. De in 1848 door het departement 's-Gravenhage gestichte inrichting tot het verlenen van hulp ingeval van ziekte en overlijden zou een zeer grote vlucht maken en een branche ervan zou later uitgroeien tot de enige landelijke Nutsinstelling op dit gebied, de Nutsziektekostenverzekering. In 1870 waren te Den Haag 5000 personen ingeschreven; in 1880 10 000. De cholera-epidemie van 1867 deed een zware aanslag op al deze ziekenfondsen, die zij echter doorstonden. De eerste tientallen jaren van hun bestaan waren deze Nutsziekenfondsen onder direct beheer gesteld van het plaatselijke departement dat dus ook aansprakelijk was voor het nakomen der verplichtingen. Maar van lieverlede werden de fondsen zelfstandige instellingen met eigen rechtspersoonlijkheid.

In 1866 verscheen op de agenda van de jaarvergadering te Amsterdam een voorstel van het departement Bellingwolde (Gr.) om zich te wenden tot de regering ter verkrijging van een nationale pensioenwet. De staat zou in het belang van de mingevoede volksklasse de taak der levensverzekeringmaatschappijen voor een deel op zich moeten nemen. Dit departement gaf zelf een boekje uit onder de titel "Het heil van velen", met een proeve van een pensioenwet met toelichtingen. Het voorstel kwam echter niet in behandeling. Laconiek geven de "Handelingen" van de 82e Algemene Vergadering daarvoor deze verklaring: "Er is geen vertegenwoordiger van Bellingwolde aanwezig; geen der overige departementen trekt zich het voorstel aan." In 1873 tracht het departement Marum het voorstel weer ter sprake te brengen. Op emotionele wijze werd echter de idee van een algemeen staatspensioen, die door mr. J. C. de Vries uit naam van het hoofdbestuur als van socialistische strekking werd bestempeld, van tafel geveegd. Zelfs het alternatieve voorstel van het departement 's-Gravenhage om een rapport over de wenselijkheid van een pensioenwet te laten uitbrengen kreeg geen enkele ondersteuning.

Overige activiteiten

Ook de verbetering van het nationale culturele peil lag de Nutsmensen wel aan het hart. Het hoofdbestuur liet in 1865 onderzoeken waaraan het lag dat het peil van het Nederlandse toneel zo was achteruitgegaan en op welke wijze het toneel weer ingang zou kunnen vinden bij alle standen. Als enige oorzaak werd aangegeven het gemis aan vorming van toneelkunstenaars, die het ontbrak aan intellectuele, muzikale en lichamelijke opleiding.

In 1868 werd een begin gemaakt met een eenvoudige Nutsopleiding voor acteurs te Amsterdam, die jaarlijks door 5 tot 10 "élèves" werd bezocht en onder leiding stond van een aparte commissie die de eerste keer was samengesteld uit J. G. de Hoop Scheffer, J. A. Molster, N. W. Berlage en A. Beeloo. Jaarlijks werd uit de landelijke kas f 2000,— ter beschikking gesteld. In 1872 werd een schikking getroffen met het Nederlandsch Toneelverbond, waarbij werd bepaald dat het Toneelverbond onder medewerking der Maatschappij zich met het verde-

re onderricht van de nog overgebleven cursisten zou belasten in een nieuwe Toneelschool. De medewerking van de Maatschappij bestond in het bijdragen van f 10 000,— voor de Toneelschool. Tot 1900 bleef het hoofdbestuur rechtstreeks vertegenwoordigd in het beheer van de Amsterdamse Toneelschool.

Van andere incidentele activiteiten van het Nut in het tijdvak 1840-1870 moeten nog genoemd worden de pogingen om de slavernij te doen afschaffen (reeds in de eerste jaren van haar bestaan had de Maatschappij zich tegen slavernij uitgesproken). In een adres aan de koning en de Staten-Generaal werd in 1857 gevraagd om een spoedige en volledige afschaffing van de slavernij in de koloniën. Waarschijnlijk heeft "De negerhut van oom Tom", dat dateert van 1852, in Nutskringen invloed gehad, in ieder geval heeft het hoofdbestuur getracht een vertaling van dit boek te laten maken. Men weet dat dit onderwerp internationaal aan de orde was in die tijd en dat de slavernij in Nederlands Oost-Indië werd afgeschaft in 1860 en in West-Indië in 1862. De drie miljoen neger-slaven in de Verenigde Staten kwamen in 1865 vrij, de Russische boeren in 1861.

Het belonen van uitstekende persoonlijke verrichtingen bleef een vaste taak van hoofdbestuur en departementen, al was in 1841 de rijkssubsidie ingetrokken. De regering nam toen het standpunt in dat het belonen van dergelijke daden een voorrecht was dat de koning toekwam. Het hoofdbestuur ging voor eigen rekening verder met het verlenen van ereblijken, waarvoor de Nutsdepartementen de voordrachten indienden. Het betrof vooral gevallen van langdurige dienst van onderwijzers, dienstdoden en werklieden.

Interne organisatie

Er was internationale belangstelling voor het werk van het Nut. Dit bleek uit herhaalde verzoeken uit het buitenland om informatie over de aanpak door de Maatschappij. Voorts werd deze belangstelling beantwoord door deelname aan internationale congressen, met name aan die van de Internationale Vereeniging voor de Verbreiding van Sociale Wetenschap. Zulke bijeenkomsten waren er te Brussel, Gent en Amsterdam. In 1867 werd deelgenomen aan de Wereldtentoonstelling te Parijs. Bij deze gelegenheid stelden Van Hees en Conrad Busken Huet een "aperçu" samen van het werk der Maatschappij en verleende de Franse keizer een "buitengewone eervolle vermelding".

Veelomvattend was geleidelijk aan het werk van het Nut in de samenleving geworden. Het was beschavingsarbeid die in die tijd driedig werd opgevat: a) behartiging van onderwijs voor de jeugd, in het bijzonder de vervolmaking van de volksschool, b) zedelijke en verstandelijke ontwikkeling van volwassenen, onder welke bemoeiingen de volksleesbibliotheek het eerste middel was, c) verbetering van de maatschappelijke toestand van de mingeoefende en mingeoede volksklasse, o.m. door middel van spaarbanken (Jaarboek 1861-1862).

De organisatie van de landelijke vereniging behoefde weinig verandering. De financiën waren gezond; het landelijke werk kon betaald worden uit de afdrachten der departementen, de zgn. quota, die elk jaar ongeveer f 35 000,— oprach-

ten. Dit was voldoende om de algemeen secretaris te honoreren, met een enkele assistent, het gebouw te Amsterdam in stand te houden en bescheiden subsidies te verstrekken voor plaatselijke initiatieven. De spil van het werk was nu de algemeen secretaris, mr. P. M. G. van Hees. Deze was in 1837 aan de oude Ravekes als adjunct toegevoegd en hem in 1841 opgevolgd. Tot 1881 zou hij zijn functie uitoefenen. Beide secretarissen omspannen, met elk veertig jaren, een periode van tachtig jaren Nutswerk. In 1869 ontving de ijverige maar niet naar buiten tredende Van Hees een ridderkruis wegens zijn persoonlijke verdiensten. Iets minder vleierend was trouwens hetgeen Quack schreef in zijn "Herinneringen" over deze landelijke secretaris: "De ziel daarvan (het Nut) was jaren-lang geweest de secretaris mr. P. M. G. van Hees met wien ik genoegelijk aanzat aan den middag-disch bij Hannier op 't Rokin. Hij was onuitputtelijk in kwinkslagen en anecdotes, doch gaf ons jongeren nooit den indruk van volledig den ernst van zijn betrekking te vertegenwoordigen. Daarbij kwam, dat de volksmond toen geneigd was met een lichten glimlach te begroeten het oud-jufferachtige, het kwezelachtige van de oude matrone van het Nut." Dit oordeel van de jonge Quack was zeker niet juist. Dat blijkt voldoende uit de verdieping en systematisering die het werk van het Nut in zijn ambtsperiode onderging. Dit vond onder andere zijn neerslag in de jaarlijkse Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen (1842-1853) of de Jaarboeken (1853-1884), die onder zijn redactie vielen; er is in dit hoofdstuk veel uit geput.

Het aantal departementen schommelde rond de 300, het getal leden tussen de 13 500 en 15 000. Hoewel het aantal plaatselijke activiteiten in deze periode sterk toenam, nam het ledental niet toe. De tegenwerking van orthodox-kerkelijke zijde, en de bewering: "de Maatschappij heeft haar tijd gehad", waren daar debet aan. Ook valt voor het eerst het verschijnsel waar te nemen dat de belangstelling voor de Nutsdepartementen in de steden achteruitging, maar op het platteland toenam. Dit moest wel tot negatieve resultaten leiden als men alleen naar het aantal persoonlijke leden keek. In 1868 ging het aantal leden echter toch weer vooruit, onder invloed van de algemeen maatschappelijke opleving en het positieve kiezen in de schoolstrijd.

Na de mislukte Nutsperiode in Vlaanderen, beleefde de Maatschappij in de vijftiger jaren ook een Oost-Indisch avontuur, dat eveneens ongelukkig afliep. Sedert 1833 bestond er te Soerabaja een Nutsdepartement, dat ledenbijeenkomsten hield en een kleine bibliotheek dreef. Achttien jaar lang was dit het enige departement in het verre Indië. In 1844 en 1850 kwam in vergaderingen van het hoofdbestuur ter sprake wat de Maatschappij zou kunnen doen ter bevordering van de opvoeding en het onderwijs onder de bevolking van Oost-Indië. In zijn openingsrede op de jaarvergadering van 1850 gaf prof. P. J. Veth enige beschouwingen over de werkring der Maatschappij in de overzeese gewesten. In dat jaar wendde het hoofdbestuur zich tot personen in Indië teneinde het totstandkomen van departementen aldaar aan te bevelen. Verrassend snel ontstonden er Nutsafdelingen te Semarang en Batavia (1851) en te Bandjoemas, Buitenzorg (Bogor) en Tegal (1852). Wellicht dat hierbij enige aansporing uit de ambtelijke hiërarchie van toen ook niet zonder uitwerking is gebleven. Te Batavia waren de initia-

tiefnemers in ieder geval de resident en de secretaris van het gouvernement.

De Indische departementen hebben zich enige jaren ingespannen voor ontwikkelingswerk: scholen, bibliotheken, spaarbanken; de bekende trits. Zo richtte het departement Semarang een avondherhalingsschool op voor jongelieden uit een geringe stand, het departement Soerabaja een school voor Mohammedaans-Javaanse kinderen. De oprichting van bibliotheken geschiedde door de departementen Soerabaja, Semarang en Bandjoemas. Het meeste succes hadden de Nutsspaarbanken te Batavia, Semarang en Soerabaja, die de departementen overleefden. In 1859 werden alle departementen in Indië met in totaal 400 leden door Amsterdam echter als opgeheven beschouwd. Dit was gevolg van een geschil tussen het hoofdbestuur en het departement Batavia. In 1852 was in beginsel goedgekeurd dat de "inlanders" als leden tot de departementen konden toetreden, onder volstreekte handhaving van de in de Nutswet neergelegde christelijke basis. Dit betekende in feite toch dat de gehele Indonesische bevolking van het lidmaatschap was uitgesloten. Het departement Batavia besloot daarom zich los te maken van de moedermaatschappij en vormde een eigen Maatschappij, al bleef een groepje leden het oorspronkelijke departement trouw. Maar behalve van de spaarbanken op de drie hoofdplaatsen hoort men al spoedig niets meer van het Indisch Nut. Onderzoek naar het Indische Nut is indertijd gedaan door dr. P. H. Ritter jr. en dr. E. B. Kielstra (Nutswerk, 1917).

De kwestie van de uitsluiting van de Islamitische "inlanders op Java" van het gewone lidmaatschap hield verband met de houding ten opzichte van de Israëlieten in Nederland. In 1834 was het besluit genomen om de status van donateurs in te voeren, als omweg om bijvoorbeeld het joodse volksdeel de gelegenheid te geven zich bij de Nutsgelederen te voegen. In 1849 was er, evenals in 1807, overigens weer sprake van een Maatschappij tot Nut der Israëlieten. Toen de vereiste herziening der landelijke statuten in 1854 naderde kwam, na ongeveer twintig jaren dus, de uitsluiting der joden weer in discussie. Reeds op de jaarvergadering van 1853 hield de voorzitter, jhr. mr. W. E. J. Berg van Dussen Muilkerk, een pleidooi om het lidmaatschap niet meer te beperken tot personen van christelijke gezindte. Maar tijdens de vergadering werd er een motie van zes departementen aangenomen, waarin werd uitgesproken dat bij de statutenwijziging geen verandering in de beginselen zou worden aangebracht, zonder voorafgaande beoordeeling door de wetgevende vergadering der departementen. Kennelijk was dit een waarschuwing, mede te verklaren door de stemming in dat jaar: de april-beweging.

Het volgende jaar nam de nieuwe voorzitter, dr. H. J. Spijker, bij zijn openingsrede opnieuw geen blad voor de mond. Hij wenste de Maatschappij te zien als een volksschool, niet als een volkskerk. Het Nut was z.i. een instituut tot verbetering der nationale zeden. Hij wenste weliswaar ook de christelijke beginselen der Maatschappij volstrekt en ongeschonden te handhaven, maar hij stelde dat beginsel gelijk met de ethische algemene menselijkheid, die niemand buiten de Maatschappij behoefde te houden. Verwonderlijk genoeg namen de Nutsdepartementen nu zonder debat de nieuwe statuten aan, waarin elke voorwaarde voor het lidmaatschap was vervallen.

Er kwam echter spoedig een heftige reactie. Het departement Leiden stuurde alle departementen een circulaire, waarin de vrees werd geuit dat de Maatschappij nu in godsdiensttwisten zou worden gemengd. In tijdschriften, dagbladen en vlugschriften werd het onderwerp ook ijverig besproken. Een aantal departementen trad onderling met elkaar in overleg om na te gaan hoe de statutenwijziging teruggedraaid kon worden. Het hoofdbestuur verdedigde de zojuist aanvaarde openheid van het lidmaatschap, maar was wel in zoverre bereid tot weer een statutenwijziging van de landelijke organisatie, dat aan elk departement het recht zou worden verleend volgens zelfstandig oordeel in elk voorkomend geval te beslissen. Aangezien vrijwel alle leden via de departementen werden aangenomen was dit een flinke tegemoetkoming. De jaarvergadering van 1855 kreeg niettemin een stormachtig verloop. Het hoofdbestuur leed bij de stemming over zijn voorstel een nederlaag: met 342 tegen 275 stemmen werd de tegemoetkoming afgewezen. Het voorstel van 13 departementen om het lidmaatschap van een christelijk kerkgenootschap weer als voorwaarde te stellen aan de Nutsleden behaalde hierna uiteraard de meerderheid (371 stemmen voor en 220 stemmen tegen). De joden waren dus na één jaar van tolerantie weer uitgesloten. De departementen hadden er blijkbaar behoefte aan om voor ieder goed duidelijk te maken dat ook zij – en niet alleen de orthodoxe stromingen – goed christelijk waren.

Maar in 1864 zou de uitsluiting toch voorgoed worden opgeheven. Hoewel er weer dezelfde discussie ontstond van voor- en tegenstanders, waren er nu 296 stemmen voor en 276 stemmen tegen de toelating. Daarbij komt dat er onder de tegenstemmers ook andere bezwaren een rol speelden, o.a. het onthouden van het recht van amendement aan de Algemene Vergadering.

Aan het afzonderlijke lidmaatschap van de vrouw werd toen nog helemaal niet gedacht. Dat komt pas weer 35 jaar later.

5

SOCIALE STRIJD: HET NUT OP EEN TWESPRONG

1870-1887

Tijdsomstandigheden

In het Nederland van omstreeks 1870 voltrekken zich structurele verschuivingen. De grote industrie komt op, waardoor het economisch zwaartepunt niet langer ligt bij landbouw en veeteelt (en handel), maar bij industrie (en handel), en er grote bevolkingsaanwas komt in de steden. Ook vakverenigingen en coöperaties ontstaan in die tijd, gevoed door een opkomend socialisme. Dit maakt dat het "armenprobleem" van gedaante wisselt en verkeert in de "sociale quaestie". De eerste sociale wetgeving – het zgn. kindernetje van 1874 – komt tot stand. Heel belangrijk voor het Nut is de vorming van politieke partijen, waaronder die van orthodoxe-protestanten en katholieken die zich zozeer kanten tegen het neutrale staatsonderwijs. Het liberalisme gaf nog wel de toon aan, maar was niet meer dominant. Het zal duidelijk zijn waarom we 1887 voor dit hoofdstuk als eindpunt nemen. In dat jaar wordt de kieswet zodanig herzien dat er nieuwe kiezers komen die de confessionele partijen zullen gaan versterken. Toch was het niet dit dat het Nut intern op een tweesprong zette. Dat was veeleer de keus van hoever met het socialisme mee te gaan, of beter wellicht nog: hoe links in het progressieve liberalisme. Die keus werd ook in 1887 gedaan.

Wat het Nut zelf betreft, ook in deze tijd waren er weer "navolg-Nutten", nu vooral in pogingen de arbeider directer te laten optreden. Had E. Hartman in 1854 al een Maatschappij tot Verbetering van den Werkenden Stand gesticht, in 1861 komt hij met een Maatschappij tot Nut van den Arbeidenden Stand om daarin arbeiders tot zelfwerkzaamheid te brengen, zoals in het oude Nut maar niet van de grond kwam. Hartman gaf ook een periodiek uit (De Werkman). Dan bestond er tussen 1851 en 1876 nog de Amsterdamse organisatie De Vriend van Armen en Rijken, opgericht door J. de Bosch Kemper. Ook hier doelstellingen die treffend lijken op die van het oude Nut: traktaatjes (waarvan er 300 zijn verschenen die voor 10 cent per stuk werden verkocht) en een weekblad. En dan de kerken die duidelijk gaan werken op invloed op de "werkende stand". Het Nut zou moeten kiezen in deze cultuurstrijd. Zulks terwijl er een kloof groeiende leek tussen het landelijk bestuur en de basis, welke laatste wel veel bezig was met zijn instellingen, maar vaak weinig wilde vernieuwen en aanpassen.

Onderwijs

In de schoolstrijd hield het Nut zich eigenlijk opmerkelijk rustig, al was de stellingname ten gunste van de neutrale openbare school onmiskenbaar. Naast het Nut trad nu op de militantere vereniging Volksonderwijs (van 1866, sinds 1870 landelijk georganiseerd), ter verdediging van de bedreigde staats lagere school. Alleen in het begin van dit tijdvak was er sprake van een speciale Nutsactie om het algemeen karakter van de volksschool ongerept in de schoolwet te bewaren. Daartoe diende het strijdschrift "De Vriendenkring te Vlasdorp. Gesprekken over de Nederlandsche Volksschool" (1869). Het werd verspreid in een oplage van 25 000 stuks. In datzelfde jaar zond het hoofdbestuur een voorlichtende circulaire aan de Nutsdepartementen, die volgens het jaarverslag 1868/1869 tot gevolg had: "Zij hebben hunne gehoorzalen wijd opengesteld, en de menigte ontvangen, die getuige en deelgenoot wenschte te zijn van de ernstige gedachtenwisseling over de vraag: wat der Nederlandsche jeugd het meest dienstig, wat voor het Vaderland onmisbaar is!". De agitatie leidde in ieder geval tot groei van het aantal departementen; tussen 1868 en 1870 kwamen er 17 nieuwe afdelingen bij. Maar verder meende de Maatschappij zich weer vooral te moeten toeleveren op de verbetering van het onderwijs als zodanig, op de invoering van goed bewaarschoolonderwijs en bijbehorende kweekscholen, op beroepsonderwijs en op scholen voor schipperskinderen. Dat komt allemaal nog aan de orde.

De betrekkelijke rust die hoofdzakelijk bewaard werd op het politieke front blijkt bijvoorbeeld uit de uitvoerige rapporten "Onderzoek naar de werking der wetten op het lager en middelbaar onderwijs en van haar onderling verband" (deel I van 1875 en deel II van 1876). Daarin waren maar enkele bladzijden gewijd aan de neutraliteit van het openbaar lager onderwijs. Op grond van deze rapporten adresseerde de Maatschappij in 1876 aan de koning met het verzoek verbeteringen aan te brengen in de lager onderwijswet van 1857. Iets eerder, in 1869, werd aan de Algemene Vergadering der Maatschappij een rapportje uitgebracht over de voorbereidingsklassen of bewaarscholen, waarin geconstateerd werd dat de meeste kinderen, afkomstig uit alle standen, in de vijf of zes eerste levensjaren opgroeiden in zekere zin zonder voldoende leiding. Hierdoor waren ze eigenlijk nog niet geschikt voor de lagere school, zodat die de kinderen eerst nog moest leren "zien, hooren, voelen en spreken". Ervan uitgaande dat de bewaarschool als voorbereidende klas al grond had in de lager onderwijswet van 1857, beval de commissie aan om die klas inderdaad toe te voegen aan de lagere school als een nieuwe eerste of laagste klas. In de jaarvergadering van 1873 kwam het kleuteronderwijs weer ter sprake. Gememoreerd werd dat het hoofdbestuur contact had gehad met enkele leden der Staten-Generaal die zich bezig hielden met een ontwerp-wet op de bewaarscholen, maar dat dezen er toch niet in slaagden zo'n ontwerp tot wet te doen verheffen. Thans werd het hoofdbestuur opgedragen bij de regering aan te dringen op een wettelijke regeling van bewaarscholen met name ten aanzien van het toezicht.

Een jaar later werd extra aandacht geschonken aan de behoefte aan crèches of "wieg-inrichtingen" voor kinderen beneden twee jaar van de mingevoede volks-

klasse. Door middel van crèches hoopte het departement Deventer de verwaarlozing en sterfte van baby's en peuters (de sterfte bedroeg meer dan een derde) te bestrijden. Het Nutsdepartement trok echter zijn voorstel in toen bleek dat de uitvoering de financiële krachten van de Maatschappij te boven ging.

De bewaarscholen kwamen vervolgens pas weer aan de orde in het begin van de tachtiger jaren. Reeds meer dan 40 jaar had men nu tevergeefs getracht een vaste plaats voor deze onderwijssector te veroveren. Nieuwe plannen zouden moeten omvatten de financiële ondersteuning van plaatselijke initiatieven, de verspreiding van goede geschriften en doeltreffende hulpmiddelen, en bovenal maatregelen voor de opleiding van geschikt personeel. Het "brede" plan beperkte zich in zijn uitwerking tot een examenplan voor onderwijzeressen aan bewaarscholen. Het werd een Nuts-examen, dat echter slechts eenmaal werd afgenomen. Een tweede plan, om ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan der Maatschappij een kweekschool voor bewaarschoolhouderessen te stichten, naast de bestaande kweekscholen te Leiden en Rotterdam, had na veel geharrewar uiteindelijk ook geen succes. Eerst zou de opleiding, een modelschool, te Haarlem gevestigd worden, waarvoor de gemeenteraad de grond reeds kosteloos had afgestaan. Maar de departementen protesteerden tegen de keuze van deze stad. Als oplossing werd daarna gekozen voor Utrecht, wegens de centrale ligging. Een pand aldaar werd aangekocht, maar weer van de hand gedaan, toen twijfel ontstond of men wel in staat zou zijn de jaarlijkse lasten van een kweekschool te dragen. De krachtige behartiging van het kleuteronderwijs bleek hier en daar dus nog wel eens slap.

We komen nu toe aan het kunst-industrieel onderwijs, waarover we omstreeks 1880 herhaaldelijk lezen in de jaarverslagen en in 1889 en 1890 ook in de Volksø!-manak. De term kunstindustriel werd in deze tijd gebruikt om aan te geven wat gedaan kon worden tegen het verval van de kunstnijverheid. Men was onder de indruk van een rijksrapport uit 1878, dat weer een gevolg was van de slechte resultaten van deze tak van de Nederlandse industrie op de Parijse wereldtentoonstelling. Als middelen om het verval op te heffen werden genoemd de oprichting van musea voor kunstnijverheid met daaraan verbonden kunst-industrie scholen, en het geven van goed tekenonderwijs, reeds in te voeren op de lagere school. In samenwerking met twee andere verenigingen ter bevordering van nijverheid werd getracht drie verzamelingen van voorwerpen voor kunst-industrieel onderwijs bijeen te brengen, later uit te breiden tot twaalf. Deze musea zouden bronnen zijn voor vergelijkende studie en voor ontwikkeling. In het buitenland waren voorbeelden van dergelijke kunstambacht-verzamelingen te vinden. De belangstelling van de departementen was echter gering. Alleen in Utrecht werd een poging gedaan een museum met cursussen op te richten. Later kwamen kunst en industrie toch nog tezamen in de Rijksschool voor kunstnijverheid te Amsterdam, die in 1881 werd ondergebracht in een vleugel van het in aanbouw zijnde Rijksmuseum. Eerste directeur werd J. R. de Kruyff, die van 1881-1884 lid was van het hoofdbestuur. Hij nam het initiatief tot toekenning van circa 10 studiebeurzen, vanwege de Maatschappij, aan onbemiddelde leerlingen voor dit nog onbekende instituut. Het was toen zaak om de school aan leerlingen te helpen, mede omdat kunstnijverheid nog een onbekend begrip was. De beurzen waren

van 3- of 4-jarige duur en negen werden er toegekend. Uit de Nuts-bursalen zijn goede vaklieden, vertegenwoordigers van de "nieuwe-kunst" voortgekomen, zodat het Nut hier op soortgelijke wijze een bijdrage leverde aan niveauverbetering als bij de toneelspeelkunst, die in het vorige hoofdstuk ter sprake kwam.

Voor andere activiteiten op onderwijsgebied in deze periode stipt Bigot – dezelfde bronnen raadplegend, die wij ook gezien hebben – in het Gedenboek van 1934 aan de oprichting van verschillende ambachts- en avondtekenscholen, van industriescholen en -cursussen voor meisjes, het inrichten van huishoudonderwijs en tal van kookcursussen, en de oprichting van gymnastiekscholen. In samenwerking met Volksonderwijs werd nu ook het onderwijs aan schipperskinderen ter hand genomen; in 1883, 1884 en 1895 werden kredieten voor dit doel verleend.

Tussen 1880 en 1890 kwam het onderwijs in handenarbeid herhaaldelijk aan de orde. In 1876 vestigde de toenmalige secretaris van de vereniging Volksonderwijs, mr. A. Kerdijk, de aandacht op dit soort onderwijs dat hij in Berlijn had leren kennen. In de respectievelijke besturen meende men dat een afzonderlijke vereniging niet nodig was, maar dat de afdelingen van Volksonderwijs en de Nutsdepartementen de aangewezen lichamen zouden zijn om de zaak in Nederland te propageren. Het Nut is inderdaad op deze wenk ingegaan. De Algemene Vergadering van 1880 trok een bedrag uit voor een cursus voor onderwijzers en voor steun aan departementen die plaatselijk het onderwijs in handenarbeid stimuleerden. In de daarop volgende jaren bleef de Maatschappij de handenarbeid steunen, ook toen in 1882 toch een vereniging tot bevordering van het onderwijs in handenarbeid was opgericht. In dit verband mag ook het Nutsboekje "Ontwikkeling van het schoonheidsgevoel in de lagere volksschool" (1878), geschreven door J. H. van Duinen, genoemd worden. In 1882 werd, volgens jaarverslag, op 38 plaatsen les in handenarbeid voor jongens gegeven.

Omstreeks 1872 werd er actie gevoerd om tot betere bezoldiging van de onderwijzers, de minimumlijders, te komen. De term werd toen letterlijk gebruikt! In het vorige hoofdstuk werd reeds genoemd de oprichting van Nutskweekscholen voor onderwijzeressen (Haarlem 1870, Groningen 1875). De Maatschappij schonk grote sommen om deze opleidingen mogelijk te maken, die men vooral moet zien als een bewustwording van de achterstand van de vrouw in het onderwijs. De uitdrukking "emancipatie der vrouw" werd in de jaarvergadering van 1870 ook letterlijk, maar wel schuchter gebruikt.

Bibliotheken

De meer dan 300 volksbibliotheken der departementen werden niet geldelijk, maar wel vanuit een centraal magazijn (de centrale bibliotheek) te Amsterdam met boeken geholpen. Zo werd in 1873 f 1500,- besteed, waardoor meer dan 8000 boekdelen in het magazijn konden worden opgenomen. Die boeken werden zoveel mogelijk aan plaatselijke bibliotheken afgestaan. De boekenvoorraad in het magazijn van het hoofdbestuur verminderde evenwel ook door het teruglopen van eigen publikaties. In 1880 moesten er aanvragen worden afgewezen. On-

der de zendingen die men deed waren er ook buitenlandse: aan afdelingen van het Willemsfonds in België en naar enkele plaatsen in de Verenigde Staten van Amerika. In Milwaukee, Wisconsin, heeft enige tijd zelfs een zustermaatschappij tot Nut van 't Algemeen bestaan. De departementen gaven zich hunnerzijds steeds meer moeite de leeslust te vergroten en de gelegenheid tot lezen en lenen, met name voor personen boven de schoolleeftijd, ruimer te stellen. Daarbij bleek een leidraad voor de keuze van boeken, die geschikt waren om in de volksbibliotheken te worden opgenomen, steeds meer nodig. Daarom begon het hoofdbestuur in 1878 met het samenstellen van een algemene boekenlijst van goede volkslectuur. Een eerste proeve van zulk een lijst werd in 1879 uitgegeven, met het verzoek aan de departementen deze te helpen aanvullen en verbeteren. Een tweede lijst verscheen in 1881, verdeeld in de rubrieken: 1. geschiedenis, 2. land- en volkenkunde, 3. natuurwetenschappen, 4. letterkunde. Eveneens in 1881 werden nieuwe denkbeelden uiteengezet over de wenselijk geworden meer algemene reorganisatie van de volksbibliotheken. De volgende wegen werden aangewezen: verbetering van de modellijst van boeken in de richting van een standaardcollectie, gemeenschappelijke inkoop om een lagere prijs te kunnen bedingen, uitlokking van goedkope volksuitgaven, zodanige inrichting van het boekbezit dat rekening werd gehouden met zowel het onontwikkelde lezerspubliek als met de meer ontwikkelde, rechtstreekse subsidiëring van plaatselijke bibliotheken voor de aankoop van boeken. Bij de invoering van deze maatregelen bedongen de departementen — zoals paste in een ver doorgevoerde plaatselijke autonomie — dat bij het verlenen van subsidie het hoofdbestuur geen recht had zich in te laten met de aankoop van titels.

In 1883 werd reeds aan honderd bibliotheken een financiële bijdrage verleend. Een nieuw tijdperk was dus aangebroken in het bibliotheekwerk: meer normering, planmatiger samenstelling van het boekenbezit, maar geen contrôle van hogerhand. Later is desondanks de voorwaarde ingevoerd dat subsidie alleen werd verleend na goedkeuring op de aan te schaffen boeken.

In 1884 werd de bibliotheek van de Maatschappij (niet te verwarren met het boekenmagazijn), voor wat betreft de daarin aanwezige schoolboeken en pedagogische werken die voornamelijk historische waarde bezaten, geschonken aan het Nederlands Onderwijzers Genootschap. Deze boeken werden opgenomen in de Pedagogische Bibliotheek van het Genootschap, die ondergebracht was in de Universiteits Bibliotheek van Amsterdam. De voor de departementale volksbibliotheken geschikte boeken werden toegevoegd aan het magazijn, dat tot even na 1900 heeft bestaan.

Uitgaven

Een van de vroegste hoofdtaken van de Maatschappij, het uitgeven van boeken, kwam minder centraal te staan. Het bekronen en uitgeven van prijschriften was gestaakt of tot de zeldzame uitzonderingen gaan behoren. Schoolboeken werden al langer niet meer door het Nut op de markt gebracht. De tijd der trak-

taatjes leek eveneens tot het verleden te behoren. Tussen 1879 en 1887 verscheen er nog een serie "kleine stukjes" met 19 titels. Het hoofdbestuur klaagde erover dat er geen schrijvers te vinden waren die voor het "volk" konden schrijven. Belangrijke nationale rapporten bleven in deze tijd eveneens achterwege, met uitzondering van het aangehaalde tweedelige rapport betreffende de onderwijswetgeving. Enkele jaren, het was omstreeks 1880-1884, werd nog getracht lectuur uit te geven die in rechtstreeks verband stond met de volksvoorlezingen, mede gezien het opdrogen van de overvloedige bron die De Vriend van Armen en Rijken was geweest. De kleine stukjes waren veelal overgedrukt. Het was vooral het departement Rotterdam dat de afnemer op dit terrein was. Dit departement was gewoon om na afloop van een lezing een geschriftje uit te delen, dat zijn weg vond ook in de huislijke kring naar men daar aangeeft. Er zou echter een nieuwe golf van eigen publikaties komen.

Ontwikkelingswerk

Volksvoorlezingen vonden in deze periode plaats in een vijftigtal plaatsen, meestal slechts een maal of enkele keren per jaar. Alleen in Leiden, Rotterdam en Velp, althans volgens verslagen, kwamen de departementen tot meer dan tien bijeenkomsten per jaar.

Daarnaast speelden overal de geregelde bijeenkomsten van de Nutsleden onderling een grote rol, als essentieel deel van het werk van elk departement. Voor de meeste leden was de mogelijkheid om de gezellige Nuts"vergaderingen" bij te wonen een belangrijk motief geworden voor het lidmaatschap. Bij hen speelde geen overheersende rol meer de oorspronkelijke drijfveer om met geestverwanten middelen te beramen voor de ontwikkeling van het volk. Die taak lieten zij meer en meer over aan de besturen der departementen of het hoofdbestuur, "nu de samenleving op een hoger plan was gekomen". Daarbij was er een reeks van andere genootschappen en verenigingen — er was een ware organisatiekoorts uitgebroken — tot stand gekomen die in werkwijze het voorbeeld van het Nut vaak hadden gevolgd maar zich meer gespecialiseerd op de werkerreinen van het Nut hadden begeben (b.v. Volksonderwijs, onderwijs in handenarbeid, tekenonderwijs, armenzorg).

In 1870 werd in het jaarverslag der Maatschappij een interessante zelfbeschouwing ten beste gegeven ten aanzien van de bijeenkomsten der departementen voor hun leden. Zij is van de algemeen secretaris Van Hees. "In de wijze van zamenstelling, het karakter en — mag men het zoo noemen — de gelaatstrekken der Departementsvergaderingen valt nog al eenig verschil op te merken, naar mate men die der talrijke Departementen in de grootere steden, of de zamenkomsten der Nuts-leden in de kleinere Departementen op het land gadeslaat. Hebben beide dit gemeen, dat er steeds een redenaar optreedt, die over een of ander onderwerp eene deftige rede houdt, welke door aandachtige, meestal zeer dankbare toehoorders lijdelijk wordt aangehoord, in de eerst bedoelde Departementen is de verhandeling bijna altijd de hoofdzaak, waarbij aller aandacht uitsluitend be-

paald wordt." De schrijver vindt dit een ontaarding tot "soirées littéraires" die op verwennerij kan uitlopen: "En gelukt het nu niet die hoogere eischen op den duur te bevredigen, dan gevoelen de verwende toehoorders zich teleurgesteld, worden onverschillig voor hun lidmaatschap; en zijn voor de oogmerken der Maatschappij zoo goed als verloren." Het verslag vervolgt dan met "Er is wel eens beweerd, dat wie de Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen in hare eigenaardigheid wil leeren kennen, haar veeleer in de dorpen dan in de steden moet gaan zoeken en gadeslaan. (...) Ontbreekt wel is waar ook in hunne zamenkomsten de ernstige verhandeling niet, toch geven de soms vrolijke Bijdragen, het zoogenaamd Na-Nut misschien, en vooral de tegenwoordigheid van der Leden vrouwen en kinderen, aan de zamenkomsten eene opwekkende rigting en huishoudelijke kleur. In den regel maken de Burgemeester, de Predikant, de Notaris, de Onderwijzer en eenige notabelen de kern uit van het Dorps-Departement. Deze allen hebben ook als openbare functionarissen, ieder op zijn beurt, belangen behoefte om de openbare zaak met de bestgezinde Gemeentenaren te bespreken en onder gemeenschappelijke zamenwerking het goede tot stand te brengen, dat ieder zijnerzijds beoogt."

Hier openbaart zich, behalve een rustieke paternalistische tevredenheid over de gang van zaken, een verschil tussen stedse en plattelandse departementen dat zal blijven en 100 jaar later zal leiden tot een gemakkelijker opheffen van deze stedse departementen dan van de plattelandse.

Na 1886 ontstond het begrip "lezingen namens het hoofdbestuur". Hierbij ging het om het gesubsidieerde optreden van sprekers over onderwerpen die in verband stonden met het streven der Maatschappij. Onder deze ruime (of vage) omschrijving kon zowel propaganda voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen worden verstaan, als verlevendiging van belangstelling in de volksontwikkeling. Deze voordrachten waren uiteraard toegankelijk voor niet-leden. In de winter van 1885-1886 traden elf door het hoofdbestuur uitgezochte personen op in 63 departementen. Een seizoen later waren het 15 deskundige inleiders, die 98 keer een departement bezochten. Het nieuwe systeem was kennelijk aangeslagen. Als onderwerpen werden behandeld: economische beschouwingen, het zedelijk beginsel in het socialisme, het zedelijk-opvoedend element in de volksschool, kwakzalverij, drankbestrijding, volksverhuizing naar de grote steden, vergelijking van de maatschappelijke toestanden sinds 1787, het nieuwe strafwetboek, het verzekeringswezen. Het waren geen volksvoorlezingen in de strikte zin des woords, zoals uit de onderwerpen reeds blijkt, maar wel populaire voordrachten. Een plotseling succes dus bovendien van iets dat al eerder geprobeerd was, maar nu misschien minder eisend. Hier ligt ook de oorsprong van de – later ook buiten het Nut begeerde – landelijke sprekerslijst, die eigenlijk nog bestaat als programma-gids, waar men als inleider zo maar niet op kwam. Merkwaardig is de discussie die op de landelijke jaarvergadering van 1873 plaats vond over het Centraal-Comité van Bestuurders van Volksvoordrachten, dat ontstaan was in 1869, door toedoen van de Maatschappij van den Werkenden Stand. Deze toont aan dat men ook buiten het Nut de methode van de volksvoordracht als belangrijk beschouwde voor de ontwikkeling voor volwassenen. Omdat het Nut de belangrijkste inbreng

had in het comité en het hoofdbestuur zich – begrijpelijk – tegen het voorstel keerde om het comité financieel te steunen, heeft het niet lang bestaan. Kennelijk was er onvrede over de Nutslezingen (te hoge drempel?), maar het is niet waarschijnlijk dat dit veel invloed (zeker niet op de drempelhoogte) heeft gehad.

Als een nevenbezigheid op het terrein der volksontwikkeling moet nog genoemd worden de bevordering van het aankweken van bloemen en planten, als een "veredelend volksvermaak". Omstreeks 1880 werd dit werk door verschillende departementen aangepakt, in navolging van vele reeds bestaande verenigingen met de naam Floralia (de eerste te Amsterdam). Zaden en stekken werden uitgereikt en van het gekweekte werd meestal een tentoonstelling gehouden. Het was een nevenactiviteit met een lang leven voor zich.

Maatschappelijk zorg

Niet meer de minvermogenden of mingevoeden of mingeoefenden waren degenen op wie het idealisme van het Nut zich kon richten, maar de langzaam ontwaakte arbeiders of werklieden. De arbeiders waren dus geen passief object meer. Het Algemeen Nederlands Werkliedenverbond was van 1871, de Sociaal-Democratische Bond van Domela Nieuwenhuis werd in 1881 opgericht. Het ging niet meer om armoede, maar om arbeid. De scheiding tussen de twee "naties", tussen rijken en armen binnen één volk, kon niet langer gehandhaafd blijven, was een uitspraak in die tijd. De Nutsbeweging had er bijna een eeuw veel aan gedaan om die scheiding op te heffen. Het zou consequent geweest kunnen zijn, als de Nutsbeweging zich thans had vereenzelvigd met de nieuwe stroom, met de arbeidersbeweging. Dat is niet gebeurd, maar de Nutsbeweging is er zeker door beïnvloed geweest. In 1869 werden twee besluiten genomen, die een nieuw engagement in de sociale kwesties inluiden. Allereerst was dit het besluit om jaarlijks aan de departementen geld ter beschikking te stellen uit de centrale kas voor de "verplaatsing van werklieden". Deze aandrang tot verplaatsing kwam voort uit de bekende klacht over de ongeschiktheid van de Nederlandse arbeider voor allerlei werkzaamheden, waardoor in fabrieken vaak buitenlanders in dienst genomen moesten worden. Om die onbekwaamheid te overwinnen was het nodig dat de arbeiders leerden zich elders in hun vak te bekwamen, maar er bestond vaak een diepe tegenzin bij de lagere bevolkingsgroepen om de geboorteplaats te verlaten. Het doorbreken van de geografisch te beperkte gezichtskring werd als noodzakelijk gezien en dat zou de arbeidende klasse dan bewust maken dat men "voor den besten arbeid het ruimste loon" kon verdienen. Departementen als Rotterdam en Dordrecht waren actief bij het uitzenden van jeugdige arbeiders.

Het tweede besluit had betrekking op een wettelijke regeling van kinderarbeid in fabrieken, gebaseerd op een initiatief van het departement Almelo. Dit idee lag geheel in de lijn van het Nutsstreven om het schoolbezoek te bevorderen en schoolverzuim tegen te gaan. De Maatschappij wendde zich in 1869 tot de koning en drong aan op bekorting van de werktijd voor kinderen.

Het jaar 1869 was ook het jaar waarin de Nutsboekjes verschenen over Eigen-

dom, Kapitaal en Interest, Arbeid en Loon; zulks op aansporing van het departement Rotterdam. Het hoofdbestuur schreef hierbij – de opmerking was trouwens reeds meermalen gemaakt – ”dat bij de zoo hoogst gewigtige vraagstukken van den dag, – de Arbeidersverenigingen, de verderfelijke werkstakingen en wat daarmede in verband staat, – de Maatschappij: Tot Nut van ’t Algemeen, niet geheel lijdelijk of onverschillig mogt blijven toezien”. Zij inzonderheid – meende men – was ”als vertrouwde van het volk, wel in de eerste plaats geroepen, om door goeden raad de minkundigen voor te lichten of teregt te wijzen.” Een paternalistische toon dus nog steeds, en duidelijk geeft de tekst ook aan hoe hoog men de eigen positie aansloeg.

In 1871 geraakt het ”arbeidersvraagstuk” of het ”maatschappelijk vraagstuk” zoals het Nut de sociale quaestie aanduidde opnieuw in de aandacht. Het hoofdbestuur – kennelijk onder de indruk van de Commune van Parijs – stelde het aan de orde op de jaarvergadering. Het ging er niet van uit dat eenstemmigheid zou kunnen worden bereikt over de rechten en plichten der kapitalisten en der arbeidende klasse, maar stelde dat slechts een juiste kennis van en inzicht in een bestaande toestand de middelen konden aangeven tot verbetering der verhoudingen. ”Niet jammeren, niet steunen op politie-geweld of op de kracht van vuurwapenen, maar onderzoeken naar den toestand der Maatschappij”; zo lichtte mondeling het hoofdbestuurslid Hubrecht de opvattingen van het centrale bestuur toe, en ook: ”Met terzijdestelling van allen strijd lust of elke neiging om in een of anderen zin partij te kiezen, wenscht het Hoofdbestuur het vraagstuk uitsluitend uit een humanitair standpunt aan het oordeel der Vergadering te onderwerpen.” De 242 vertegenwoordigde departementen stonden unaniem achter dit uitgangspunt. Besloten werd een geschrift uit te geven over ontstaan, aard en betekenis van het vraagstuk, en alle departementen op te dragen in hun omgeving de sociale toestanden na te gaan, met name de onderlinge verhouding tussen arbeidgevers en arbeiders, en daarover binnen één jaar te rapporteren. In een vragenlijst werd aangegeven hoe het onderzoek moest plaatsvinden. 150 departementen zonden binnen de aangegeven periode hun verslag in. Het gevraagde historische geschrift haalde vervolgens wel de fase van een volledige drukproef, maar het hoofdbestuur kwam met de auteur toch niet tot overeenstemming over de tekst, zodat het niet verscheen. In 1873 verscheen wel een overzicht van de ingezonden departementsverslagen, door het hoofdbestuur een ”bloemlezing” genoemd, en later nog een definitief overzicht. Een van de duidelijkste uitspraken uit het eerste overzicht was die over arbeid door kinderen en vrouwen, die bijna overal nog steeds regel bleek te zijn. De Nutsdepartementen verwierpen in meerderheid dat vrouwen en kinderen moesten werken om in het onderhoud van het gezin mede te voorzien. Daarbij was tevens de wens algemeen dat kinderarbeid verboden zou worden en tegelijkertijd leerplicht zou worden ingevoerd. Andere resultaten en conclusies waren: het aantal werkuren wisselt van 8 tot 14 uren per dag; de arbeidersbevolking is niet genegen zich buiten de geboorteplaats te verplaatsen; het loon is niet voldoende voor de betaling der levensbehoeften; over het algemeen bestaat er een goede verhouding tussen patroons en arbeiders; er zijn verschillende arbeidersverenigingen gevormd, veelal uit ontevredenheid met de bestaande

toestand, welke verenigingen worden toegejuicht als zij de morele en intellectuele ontwikkeling van de werkman tot doel stellen; de arbeiderswoningen zijn slecht en duur; algemene verspreiding van degelijk onderwijs en getrouw schoolbezoek zijn de beste bestrijding van verkeerde sociale toestanden; de veredeling van het vermaak van de arbeider kan een heilzame uitwerking hebben. Een mengsel dus van velerlei, met het een en ander van wat men waarschijnlijk graag wilde zien. Dat laatste slaat op de slotsom dat er in het algemeen een goede verhouding tussen arbeider en werkgever zou bestaan. Dit ging er bij het hoofdbestuur echter niet in. In het latere rapport werd aangetekend dat de relatie van patroon tot arbeider in feite op onverschilligheid voor het lot van medemensen berustte en dat de heersende stemming én in de steden én sinds kort ook op het platteland wees op minder goede betrekkingen.

Het tweede rapport bleef ook intern en verscheen in 1874. Het bevatte overzichten van de lonen in vele gemeenten, van de huren en de toestand van de arbeiderswoningen, en bovendien gaf het enkele voorbeelden van inkomsten en uitgaven van arbeidersgezinnen. Het pleitte voorts voor plaatselijke "raden van bemiddeling", waarin "de twee partijen" tot elkaar zouden kunnen komen. Het idee van raden van bemiddeling werd door het grootste deel der departementen verworpen, omdat getwijfeld werd aan de praktische uitvoerbaarheid en ook wel omdat zij geen wettelijke basis en dus geen gezag zouden bezitten. Wat meer voelde men voor de coöperatieve vereniging, die genoemd werd naast de mogelijkheid van winstdeling in de private onderneming. De Algemene Vergadering van 1874 nam een resolutie aan waarin de wens werd uitgesproken van een wettelijke regeling van coöperatieve verenigingen, die het meest in het belang van de arbeidende klasse werden geacht.

Verder ontbrak het in beide rapporten, waarvoor zoveel departementen een plaatselijk onderzoek hadden ingesteld, niet aan de aanprijzing van humane behandeling van de arbeiders. In 1874 was trouwens de belangstelling voor de maatschappelijke toestanden al weer enigmate verflauwd, volgens sommigen omdat de angst voor de "rode golf" was afgenomen.

Enige jaren werd het nu stil rond deze sociale onderwerpen; totdat zij in 1878-1880 weer terugkeerden in de belangstelling. Dit begon met een opmerkelijke daad: de uitzending van arbeiders naar de wereldtentoonstelling te Parijs. De gedachte kwam uit het onaanzienlijke departement Nieuwveen (Z.H.), doch sloot goed aan bij de kunstindustriële exposities en opleidingen, waar men al bemoeienis mee had gehad. In het Nieuwveense initiatief zouden Nederlandse werklieden zich op de hoogte kunnen gaan stellen van hetgeen in het buitenland werd vervaardigd op het gebied van "nijverheid en kunst", met het doel de nationale achterstand op dit gebied in te lopen. Uit de 150 werklieden die zich uit verschillende delen van het land hadden aangemeld, werden 16 personen uitgekozen voor een zevendaags bezoek aan de Franse hoofdstad. Na terugkeer stelden zij een verslag met schetstekeningen samen. Gezien het vluchtige karakter van deze reis deed het hoofdbestuur daarna het voorstel liever iets op gang te brengen dat vergeleken kon worden met het reizende leven van de Duitse handwerksgezellen. Een klein aantal jonge arbeiders tussen 19 en 23 jaar zou men financieel in staat willen

stellen voor een tijd van drie jaar hun vakkennis in het buitenland te voltooien. Het departement Nieuwveen keerde zich fel tegen dit voornemen. Het verweet het hoofdbestuur dat het door een te kleingeestige opzet de onderneming van het jaar daarvoor in feite had laten mislukken. Het departement wenste dat de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen zich aan het hoofd zou stellen van een beweging op grote schaal en zich niet zou beperken tot "den werkman te paaïen". Na dit kleine conflict werd voorlopig niet meer gerept van buitenlandse opleiding van arbeiders.

Van de arbeidsverhoudingen en de vakbekwaamheid naar een oude bekende, het drankmisbruik. Deze uitwas van slechte sociale toestanden bracht de Maatschappij tot nog al grootscheepse actie. In 1879 werd een adres gezonden aan de regering waarin maatregelen werden gevraagd tegen misbruik van sterke drank. Het ging er niet om de drinkers te vervolgen maar om de schenkers in hun vrijheid te beperken. Maar dit was de departementen niet genoeg, die wilden ook volksbeweging, volks-agitatie.

Hoewel het hoofdbestuur zich tegen deze methode verzette omdat zij niet zou passen in de beproefde werkwijze van geleidelijkheid en opwekking tot eigen werkzaamheid, werd onder leiding van de departementen Leeuwarden en Rotterdam toch doorgezet dat het Nut een volks-petitionnement zou organiseren. Dit middel was in de 19e eeuw, met o.a. zijn beperkte kiesrecht, niet ongebruikelijk en werd thans door de Maatschappij voor de eerste maal toegepast. Met medewerking van 200 departementen werden 48 000 handtekeningen verzameld onder een verzoek, dat in 1880 werd ingediend bij de Tweede Kamer. Wederom werd aangedrongen op het nemen van wettelijke maatregelen.

In 1882 richtte het hoofdbestuur zich nog eens tot de Tweede Kamer met het verzoek om spoedige behandeling van een nieuw wetsontwerp betreffende kinderarbeid. Maar het ontwerp werd tot teleurstelling van de Maatschappij door de regering ingetrokken. Al deze al dan niet geslaagde pogingen en initiatieven werden voorlopig afgesloten met een besluit uit 1884 dat opnieuw was gericht op de bevordering van de maatschappelijke vrede. Aan het centrale bestuur werd opgedragen een onderzoek in te stellen naar hetgeen door eigenaars of directeuren van ondernemingen, eventueel in samenwerking met het personeel, was gedaan voor het stoffelijk, geestelijk en zedelijk welzijn van de werklieden, en de resultaten van het onderzoek te publiceren. Het was een poging de Nutsmaatschappij meer in "de sociale richting" zoals in deze jaren de vaste term was, te krijgen en stond onder invloed van mr. H. P. G. Quack, sinds 1881 lid van het hoofdbestuur, en van de nieuwe algemene secretaris mr. A. Kerdijk. Onder het hoofd Interne organisatie komen we nader terug op deze en andere pogingen van deze opmerkelijke personen in de sociale richting.

Spaarbanken, hulpbanken en verzekering

De uitbreiding der Nutsspaarbanken voor wat betreft het aantal inleggers en de omzet was aanleiding een onderzoek in te stellen naar het reilen en zeilen in deze

instellingen. Het was immers een grote verantwoordelijkheid geworden, en het onderzoek zou zich ook uitstrekken tot de spaarkassen, de hulp- en beleenbanken en dergelijke instellingen, zelfs als die buiten betrekking tot het Nut stonden. Een commissie van deskundigen kwam in haar rapport van 1874 met belangwekkende gegevens. Bij de 200 onderzochte spaarbanken bleek er een jaarlijkse vermeerdering van de inleg plaats te vinden van bijna 3% en van het aantal inleggers van ruim 4%. Van de spaarbanken hielden er 80 slechts een keer per week zitting, waartegenover 32 instellingen stonden die elke dag geopend waren. Slechts enkele banken hadden een afzonderlijk waarborgkapitaal en bij een tiental stonden de plaatselijke Nutsdepartementen borg.

Het spaarbankwezen voldeed naar oordeel van de commissie niet aan de eisen die gesteld mochten worden. In slechts 180 van de 1134 gemeenten van het land waren spaarbanken aanwezig en de wijze waarop zij werkten was voor verbetering vatbaar. Er diende bij alle spaarbanken een opzettelijk bijeengebracht waarborgkapitaal te komen. In kleine plaatsen zouden filialen van bestaande grotere spaarbanken gevestigd moeten worden. Deze zouden zich van de post kunnen bedienen voor de verzending van de spaargelden. De vraag die actueel werd of het invoeren van een Rijkspostspaarbank naar Engels voorbeeld aan te bevelen was werd voorlopig ontkennend beantwoord. De grote kapitalen waarom het ging durfde de commissie niet aan de staat toe te vertrouwen! Daarbij meende men dat de posterijen niet op het Britse peil stonden.

Het op geringe schaal verspreide onderzoeksrapport heeft wel enige verbetering ten gevolge gehad, maar afdoende was het niet. De eventuele vestiging van een postspaarbank bleef bovendien actueel. Een tweede rapport uit 1875 was geheel aan dit idee gewijd. Maar de conclusie bleef: geen invoering van een rijkspostspaarbank. Wel stelde men samenwerking voor van de postkantoren met de bestaande spaarbanken.

Enige jaren later – in 1880 – werd de Rijkspostspaarbank toch opgericht, waardoor de situatie nogal veranderde. Het aantal Nutsspaarbanken (in 1876: 187) daalde nu met 20 instellingen, zulks op grond van de mening van deze sluiters, dat hun taak nu beëindigd was.

Was de Nutstaak inderdaad afgelopen, nu van staatswege het veel grotere net van postbanken werd opgericht? Een derde rapport (1882) gaf geen algemeen antwoord op deze vraag, maar stelde dat een juist antwoord slechts mogelijk was voor elk departement afzonderlijk, naar gelang de plaatselijke toestanden. De departementen werden voorts uitgenodigd volgens een nieuwe modelreglement te gaan werken en hun spaarinstellingen duidelijker rekenplichtig te maken aan de departementen, maar tevens de aansprakelijkheid der departementen voor een eventueel tekort van hun spaarbank tegenover de inleggers uit te sluiten. Het modelreglement voorzag ook in de opbouw van een reservefonds. Op grote schaal werden de plaatselijke spaarbanken aan deze richtlijnen aangepast, zodat naar de toenmalige inzichten de inrichting der spaarbanken bevredigend kon worden genoemd. Niettegenstaande het feit dat het aantal inleggers bij de Rijkspostspaarbank ieder jaar belangrijk toenam, bleef dit ook het geval bij de meeste Nutsspaarbanken. In Rotterdam kocht de spaarbank, verreweg de grootste Nuts-

instelling op dit gebied, tegen de som van honderdduizend gulden de erkenning van haar zelfstandigheid ten opzichte van het departement. Toen deze zelfstandigheid na enkele jaren (in 1892) werd geëffectueerd verviel ook de naam Nuts-spaarbank. Het zal daarna nog vele malen gebeuren dat verzelfstandigde Nutsinstellingen ook de naam Nut prijsgeven. Maar ook het andere gaat voorkomen: Nutsinstellingen die weinig band meer met de Maatschappij hebben.

In het rapport van 1874 was ook aandacht geschonken aan de voorschotbanken (hulpbanken), waarvan de Maatschappij er een twintigtal kende. Dit was de helft van alle kredietinstellingen op deze basis in Nederland. De verwantschap met de liefdadigheid en de armenzorg was bij de meeste hulpbanken nog sterk. Enkele hadden een meer zakelijk karakter en wensten dan niets anders te zijn dan een gelegenheid waar solide minvermogenden krediet konden krijgen. Het rapport gaf echter de voorkeur aan een geheel andere opzet: die van de coöperatieve voorschotverenigingen. Er werd voor gepleit dat in ieder geval alle bepalingen die aan liefdadigheid herinnerden zouden worden verwijderd. Als enige voorwaarde voor het verkrijgen van een krediet mocht worden gesteld de soliditeit van leners en borgens; het bedrag van de rente, door de leners te betalen, moest volledig de kosten dekken die waren verbonden aan het werk van de hulpbank. Veel uitwerking schijnt het rapport niet gehad te hebben. Een reorganisatie der hulp- en voorschotbanken heeft niet plaatsgehad en coöperatieve voorschotbanken zijn nauwelijks opgericht. Kort na de eeuwwisseling heeft het denkbeeld van coöperatieve kredietverstrekking geleid tot de schepping der Boerenleenbanken en Raiffeisenbanken.

Op verzoek van de Vereeniging ter Bevordering van Fabriek- en Handwerksnijverheid te Den Haag nam de Maatschappij in 1879-1880 deel in een gemengde commissie die de mogelijkheid onderzocht van de oprichting van een algemeen pensioenfonds voor werklieden (en van een wet op de arbeid). Voor het Nut namen hieraan deel de hoogleraren mr. N. G. Pierson en mr. H. B. Greven. De tweeledige opdracht werd uitgewerkt in twee rapporten, waaraan ook meewerkten het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond en de Nederlandse Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid. Nadat de Nutsmaatschappij zich in beginsel achter het denkbeeld had gesteld dat er een nationaal fonds voor de pensioenen in het leven moest worden geroepen, werd er gewerkt aan de uitvoering van het voornemen. In 1881 stelde een nieuwe gemengde werkgroep onder leiding van Greven een concreet plan op voor zo'n particulier fonds. Het mocht noch door de staat noch door de winstbeogende verzekeringsmaatschappijen beïnvloed worden. Het zou door de arbeiders zelf worden gekweekt en meebestuurd. Bovendien was het uitgebreid tot arbeidsters en dienstboden. Het fonds zou lagere tarieven kunnen berekenen dan elke andere instelling.

Het plan vond instemming: de Maatschappij benoemde een commissie (Greven), die mee moest helpen het fonds in werking te stellen en trok een bedrag van f 1000,— uit ter bestrijding van de administratiekosten in de aanloopfase. In 1882 krabbelde de Maatschappij echter terug. In een uitvoerig memorandum van het hoofdbestuur werd uiteengezet dat het voor de Maatschappij te riskant was zich achter het pensioenfonds te stellen. In de jaarvergadering lichtte Quack toe dat

een nieuw tijdperk op verzekeringsgebied was ingetreden. De particuliere maatschappijen waren wakker geschud, wellicht door wat "dezerzijds" was gedaan, meende hij. In 1884 nam de Maatschappij toch nog deel in de Nederlandse Pensioenvereniging voor Werklieden, die anders was opgezet dan het voorgenomen Nutsfonds en minder risico meebracht.

Interne organisatie

In het voorgaande – onder Maatschappelijke zorg – werd reeds aan een aantal zaken van interne organisatie geraakt, zoals het aftreden van de oude heer Van Hees als algemeen secretaris en het opkomen van mr. A. Kerdijk als zodanig. Dat was in 1881. Wij hebben gezien dat de jaren van dit hoofdstuk ook deels de jaren waren van mr. H. P. G. Quack, als lid van het hoofdbestuur, en later als voorzitter. Het liep wel tussen Quack en Kerdijk, maar beiden zijn ze ook vóór het einde van de hier behandelde periode al weer verdwenen: het Nut was hen te conservatief in diër voege dat het in hun visie te weinig inspeelde op het bewustwordingsproces onder arbeiders. Hier ligt meteen een keerpunt, in elk geval een keuzemoment in de Nuts-geschiedenis: arbeid vóór den minderen man doch zonder hem, wordt door de arbeider steeds minder aanvaard, maar het omgekeerde, mét de arbeider alias den minderen man samen te gaan, was te veel voor het Nut. Het is belangwekkend na te gaan hoe Quack het een en ander beschrijft.

Over het Nut zoals het ca. 1880 reilt en zeilt: "Het was de gezeten burgerij die aan het werk was geweest. Voor het lager onderwijs had het Nut overal pal gestaan. Spaarbanken waren zoveel doenlijk opgericht. Lezingen werden voortdurend in alle steden en dorpen, waar de Nuts-departementen waren verzezen, welkelijks of maandelijks gehouden. Men had de beoefening van maatschappelijke deugden overal gepredikt, kleine subsidies voor nuttige doeleinden verstrekt, en waar het mogelijk was een genoegelijke, behagelijke, tevreden atmosfeer pogen te verspreiden. Doch het was niet te ontkennen: het hart-zelf van dat leven voor het algemeen – zooals de oprichter dit had bedoeld – was van lieverlee zwakker gaan kloppen. Het moest met smart erkend worden, dat het Nut, in de laatste vijf en twintig jaren, de teekenen des tijds niet meer begreep. Toen de arbeidersbeweging begon aan te zwellen had het dien stroom buiten zijn sfeer gehouden. De armen hingen het Nut slap aan het lijf. Het Nut scheen verouderd."

En over Kerdijk schreef hij: "Op dat tijdstip, men schreef 1881 – trad nu de heer Van Hees af, en kwam een nieuwe secretaris aan het roer. Wij noemen mr. A. Kerdijk. Had de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen niet bestaan, Kerdijk zou haar hebben geschapen. Geen werkkring leek hem beter geschikt, om zijn denkbeelden omtrent sociale onderwerpen te verwerkelijken dan deze. Hij zou nieuw frisch leven in de oude vormen, die reeds bestonden, pogen te blazen."

Na nog wat biografische details over Kerdijk, over zijn ontmoeting (reeds als professor) met hem en over hun verhouding (van geen volkomen vriendschap) vervolgt Quack, daarmee tevens het maatschappelijk aanzien beschrijvend dat het ambt van algemeen secretaris van de Maatschappij had: "Zijn loopbaan was

in overeenstemming met zijn beginselen. Hij was eerst school-opziener te Delft, daarna (13 november 1880) directeur van de Rijkspostspaarbank, die hij, hij alléén met den heer Hofstede, den hoofddirecteur der posterijen, organiseerde. Doch nauwelijks was die regelings-arbeid volbracht, of open kwam de betrekking van secretaris van het Nut van het Algemeen. Hij meende dáár het terrein der volkomen ontplooiing van zijn werkzaamheid te zien, en aanvaardde – hij was 35 jaren oud – die nieuwe betrekking.

Ongeveer op hetzelfde tijdstip werd ik door de departementen tot lid van het hoofdbestuur gekozen, en ging ik dus met hem samenwerken.”

Het duo Quack-Kerdijk, voorzien van een duidelijke visie op de toekomst der samenleving, progressief, links-liberaal, begon derhalve in 1881 aan de aanpassing van de Maatschappij, die dan bijna een eeuw bestaat, aan de nieuwe tijd. Zij wilden het Nut sturen in "sociale richting". Quack's herinneringen vermelden over het jaar 1885, als de tienjaarlijkse herziening van de Wet onder voorzitterschap van Quack zelf aan de orde is: "Twee punten van vernieuwing der Wet – die door de Algemene Vergadering later werden bekrachtigd – stonden bij ons op den vóórgrond. Allereerst een verbetering der samenstelling van het hoofdbestuur. Het mocht niet langer zuiver Amsterdamsch blijven. Wij namen dus op onder de nieuwe voorschriften (art. 43), dat de helft van de leden van het hoofdbestuur, alsmede de algemeene secretaris, in Amsterdam hun woonplaats zouden hebben, maar dat de overige zes leden buiten Amsterdam woonachtig moesten zijn. Dit was intusschen niet van het grootste gewicht. Het belangrijkste was, dat wij het eerste artikel der Wet, hetwelk 't doel der Maatschappij omschreef, nader aanvulden in de richting, die wij beiden vóórstonden. Voortaan zou dat eerste artikel aldus luiden: "Het doel der Maatschappij is: naar de beginselen van den Christelijken godsdienst, algemeen volks-geluk te bevorderen. Te dien einde tracht zij mede te werken tot verbetering van den verstandelijken, zedelijken en maatschappelijken toestand des volks, bepaaldelijk door invloed te oefenen op de opvoeding en het onderwijs, de veredeling van volks-begrippen en **DE VERHEFFING ZOOVEL VAN HET ARBEIDS-VERMOGEN ALS VAN DEN LEVENS-STANDAARD DER WERKLIEDEN**". Die laatste woorden waren zoowel mij als Kerdijk uit het hart gegrepen.”

Een speciaal middel vond Kerdijk noodzakelijk om de nieuwe richting vruchtbaar te maken: het uitgeven van een weekblad. Een eerste poging daartoe was het door de Maatschappij Elsevier te Rotterdam uitgegeven volksblad De Zwaluw. Dit geïllustreerde maandblad, naar het voorbeeld van "The British Workman", en ook wel naar "Eigen Haard" en de "Katholieke Illustratie", werd door de Maatschappij onder haar leden verspreid (17 800 exemplaren voor f 6500,- per jaar), terwijl het hoofdbestuur contróle had op strekking en inhoud. De Nutsleden werden geacht het blad kosteloos in hun omgeving te verspreiden. De eerste aflevering verscheen in januari 1882. Voor het publiek was de prijs 5 cent per nummer. In 1883 besloten de departementen het hoofdbestuur niet meer te volgen in zijn wens voort te gaan met dit middel van volksopvoeding. Zij verwierpen die – niet geringe – begrotingspost. In december 1883 verscheen daardoor het laatste nummer van De Zwaluw.

Kerdijk berustte hierin niet en kwam in 1885 met een nieuw plan. Na het aannemen van de nieuwe grondslag in de statuten, ging hij in 1886 onderhandelingen aan met de uitgever dr. H. D. Tjeenk Willink te Haarlem, die ook het voornemen had een maatschappelijk gericht orgaan uit te geven. Het hoofdbestuur stemde in met dit nieuwe periodiek onder redactie van Kerdijk, dat de departementen tot nieuw sociaal leven moest opwekken. Op eigen risico van Tjeenk Willink en Kerdijk kwam op 1 januari 1887 het blad uit. De eerste nummers vielen verkeerd bij de departementen, vooral toen onomwonden werd uiteengezet dat het algemeen kiesrecht niet langer mocht worden tegengehouden. Het hoofdbestuur verkreeg opnieuw niet de verwachte goedkeuring van de afgevaardigden der Nutsdepartementen. Het tijdschrift werd nu verder uitgegeven als Sociaal Weekblad, maar niet onder de auspiciën van het Nut. Maar in dat jaar legde ook Kerdijk zijn functie van algemeen secretaris teleurgesteld neer, zij het dat het tevens het moment was waarop hij door Amsterdam gekozen werd in de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Als kamerlid bleef hij nog tot 1901 ijveren voor de sociale pacificatie en zich verzetten tegen de leer van de klassenstrijd. Het Sociaal Weekblad overleefde Kerdijk en bleef tot 1911 bestaan.

Quack werd in 1887 herkozen, maar bedankte ook verder voor het lidmaatschap van het hoofdbestuur. De jaren 1886 en 1887 waren in allerlei opzichten jaren van grote sociale en politieke beroeringen: vervolging van socialisten na het Palingoproer, parlementaire enquête naar de arbeidstoestanden, en verbreding van het kiesrecht tot niet-bezitters. Na 103 jaar Nutsbeweging kwam er aldus een einde aan de aspiratie een nationale beweging te zijn met welhaast een alleenrecht voor de ontwikkeling en opheffing van de vierde stand, van de arbeiders en hun gezinnen. Ook werd steeds duidelijker dat het werk eveneens niet meer alle gezindten gold.

Opgemerkt moet worden dat het vooral de Nutsdepartementen, de Nutsleden in het land waren geweest die koersverlegging verhinderden en "Amsterdam" dwongen tot een behoudende koers. In het Gedenkboek 1934 klaagt Kohnstamm deze Nutsgelederen van 1887 aan: "Welk een zwaren misslag tegen de Nederlandsche gedachte hebben zij begaan. Het afglijden van de Nederlandsche arbeidersbeweging in de typisch Deutsche mentaliteit der klassenstrijdler hebben zij voor een niet gering deel te hunner verantwoording. Een ontwikkeling in de lijn der Engelsche Labourpartij, die zooveel meer in de lijn ligt van onzen volksaard, is misschien juist door dezen gang van zaken afgesneden." Of, wat Kohnstamm stelt, werkelijke speelruimte is geweest en of er daarmee veel minder antithese zou zijn ontstaan, blijft natuurlijk de vraag.

Inmiddels had de interne organisatie onder het conflict niet geleden. Men was zich trouwens niet zo erg bewust van de gemaakte wending als men het zo al kan noemen, want het hoofdbestuur veranderde niet zodanig van signatuur dat het aan het einde van de eeuw niet nog links-liberale successen kon boeken. Het belangrijkste onderdeel van de jubileumactiviteiten bij het 100-jarig bestaan in 1884, de opening van een centrale kweekschool voor kleuterleidsters, ging niet door. Wel gaf de Maatschappij zichzelf tot geschenk het huis te Edam waarin tot oprichting was besloten en waar het hoofdbestuur aanvankelijk zijn zetel had. Dit

”stichtingshuis” werd eerst ten gebruike afgestaan aan het plaatselijk Nutsdepartement en in 1981, bijna een eeuw later, weer de zetel van secretariaat en hoofdbestuur der Maatschappij. Het departement Monnickendam, enigszins gebelgd dat het als woon- en sterfplaats van Jan Nieuwenhuijzen geen vruchten plukte van het eeuwfeest, vroeg en verkreeg een bedrag om een huis voor de bewaarschool te kunnen kopen.

Het feest als zodanig werd echter te Amsterdam gevierd: gedurende drie dagen in augustus. In het Vondelpark vóór het Paviljoen werd ter opening een openbaar concert gegeven. De gekleurde vetglaasjes, het bengalse vuur en de erewijn ontbraken daarbij niet. De volgende avond kwamen de afgevaardigden der departementen in het Paleis van Volksvljijt bijeen om een zanguitvoering aan te horen door een koor van 250 personen, samengesteld uit 9 Amsterdamse gezelschappen. Zij brachten de Nutscontate van Daniël de Lange ten gehore. Op de derde dag kwam men bijeen in de Koningszaal van Artis om te luisteren naar een kinderkoor en de feestrede van landelijk voorzitter J. A. Böhringer. Zijn centrale thema was, ”dat de middenklasse meer voor het volk moet doen dan in de laatste vijftig jaar is geschied. De Maatschappij leere weer van haar stichters, wat een later geslacht haar een poos bijna deed vergeten, dat zij in den arbeid voor de lagere volksklasse haar reden van bestaan heeft.” Opmerkelijk is dat enigerlei bijeenkomst in een kerk ontbreekt, waardoor dit teken van algemene christelijkheid niet (meer) werd gesteld.

Het getal van plaatselijke afdelingen steeg tot de grootst bereikte hoogte, nl. 343. Er kwamen tot 1885 nog steeds nieuwe departementen bij, zoals het later zo belangrijke departement Eindhoven. Het aantal persoonlijke leden nam elk jaar ook lange tijd aanzienlijk toe: tot het jaar 1880, en tot een voorlopig hoogste aantal van ongeveer 17 500 leden. De stijging tussen 1870 en 1880 is 25% geweest, daarna ging het weer even snel achteruit. Ook het getal der plaatselijke departementen liep na 1885 terug. Die stijging en die daling hadden duidelijk in de eerste plaats te maken met de intensiteit van de schoolstrijd en de deelname van de Nutsbeweging daarin; mogelijk ook met de sociale strijd.

6

DE RAPPORTENTIJD

1887-1914

Tijdsomstandigheden

De periode die nu beschreven gaat worden kan eveneens gelden als een bloeiperiode van de Maatschappij, zij het wel in een bepaalde zin. Wij beschreven de keuze die in de voorafgegane periode was gemaakt: niet socialistisch, maar "algemeen" en in feite liberaal. Maar wat dit laatste betreft, althans geldend voor het hoofdbestuur, wel progressief-liberaal en vrijzinnig democratisch. Dit alles zal nog nader blijken uit wat er in deze periode tot stand is gekomen, onder andere aan de vele rapporten die deze tijd kenmerken en waaraan de naam van dit hoofdstuk werd ontleend.

Maar welke waren de landspolitieke omstandigheden waarin het Nut moest werken? Wij schreven al dat het die waren van een terreinverliezend liberalisme. Markant in deze periode is de onderwijswet van 1889, van het ministerie-Mackay, die het mogelijk maakt dat het bijzonder (confessionele) onderwijs gesubsidieerd gaat worden. Dit wekt in vele plaatselijke Nutskringen sombere verwachtingen en een gevoel van nederlaag. Voorts zijn er de uitbreidingen in het kiesrecht in dit tijdvak, die in de eerste plaats de confessionele partijen ten goede komen, leidend tot een lange reeks van confessionele kabinetten vanaf 1901. Het Nut is in de verdediging gedrukt. Men luistert naar het departement Bedum als het in 1889 op de jaarvergadering onomwonden het volgende betoogt: het Nut is liberaal, en laten wij dat nu eens duidelijk vastleggen in de statuten. Volgens het verslag moet de toelichting zijn geweest dat men het als Nutsleden ook weleens moe was om ingevolge de statutaire bepalingen, die verbieden om zich met politieke partijen in te laten, geen kleur te kunnen bekennen. De Maatschappij staat, volgens Bedum, bekend als een instelling van de liberale partij en zou het dat ook zijn, aangezien nauwelijks 1% van de leden tot de anti-liberale groep behoren. Is het niet dwaas dat het volk, in welks belang de departementen zoveel instellingen in het leven roepen, zeker op het platteland, voor een groot deel tot de anti-liberale partij behoort en dus profiteert van de Maatschappij, op ander terrein haar zoveel mogelijk tegenwerkt, zo vraagt men zich af. Het Nut zou bovendien tegen zijn eigen belang strijden bij het star vasthouden aan de neutraliteit, omdat dit verhindert dat men zich in grote getale als lid aansluit. Bij "interne" aangelegenheden in dit hoofdstuk komen wij hierop terug, en dan zal blijken dat het hoofdbestuur niet ingaat op de wensen van het kennelijk geïrriteerde Bedum.

Dit neemt niet weg dat de tijd vóór 1901, maar ook nog lang daarna, zeker wel

een tijd was waarin men zijn invloed vergrootte als men vertrouwd was met en in de liberale kring. Dit was voor de Maatschappij het geval, zodat de jaren 1890 wat dit betreft geleken op die van een eeuw eerder, tussen 1795 en 1810, toen er ook sprake was van een sterk gelijk opgaan van regering en Nut. Het laatste liberale kabinet, Pierson-Goeman Borgesius van 1897-1901, was dan ook in zekere zin een oogsttijd voor het Nut, vooral door toedoen van Goeman Borgesius zelf als minister van Binnenlandse Zaken. Onder dit "kabinet van de sociale rechtvaardigheid" kwamen tot stand: een verzekering van werklieden tegen ongevallen, wetten tot de verbetering van woontoestanden en van de volksgezondheid, eindelijk ook de leerplicht voor kinderen van 7-13 jaar. Als hoofdbestuursleden die tevens bekende liberalen waren treft men omstreeks 1900 aan: mr. H. Goeman Borgesius, mr. G. A. van Hamel, mr. M. W. F. Treub, mr. H. L. Drucker, mr. A. C. Wertheim, H. Snijders, mr. I. A. Levy en dr. D. Bos, die als partijleden of minister invloed hadden op de landspolitiek.

Omdat dit hoofdstuk zijn naam ontleent aan de vele, vaak heel belangrijke, rapporten uit de bestreken periode, volgt hier een lijstje. De behandeling van de inhoud, voor zover dat hier mogelijk is, volgt onder de gebruikelijke rubrieken.

Onder de rapporten nemen die op sociaal terrein de belangrijkste plaats in, als een erfenis van Kerdijk-Quack en als toch een realisatie van de "sociale richting". Het waren de rapporten:

- 1890 De arbeiderswoningen in Nederland.
- 1896 Het vraagstuk der volkshuisvesting.
- 1891 De begrafenisfondsen in Nederland.
- 1895 De ziekenfondsen in Nederland.
- 1894 Rapport werkloosheid.
- 1895 Het vraagstuk der armverzorging.
- 1898 Rapport omtrent het vraagstuk van de verzorging der verwaarloosde kinderen.
- Aan onderwijskundige problemen waren gewijd:
  - 1892 Het onderwijs in handenarbeid in Nederland.
  - 1897 Rapport omtrent den toestand der opleiding van het onderwijzend personeel in bewaarscholen, in 1896.
  - 1900 Rapport over het Leerlingenwezen in Oostenrijk, Zwitserland en Duitschland.
  - 1903 Rapport inzake het herhalingsonderwijs.
  - 1904 Rapport inzake arbeid, verricht door leerplichtige kinderen.
  - 1906 Rapport over het voorbereidend onderwijs en de kleinkinderbewaarplaatsen.
  - 1908 Rapport over het onderwijs per correspondentie.
- De spaarbanken en andere financiële instellingen kwamen aan de orde in:
  - 1892 Leidraad voor de oprichting van volksbanken.
  - 1902 De rechtskundige vormen van spaarbanken, productieve en credietassociaties in Nederland.
  - 1904 Rapport over de banken van leening, particuliere leenbanken en huizen van koop met recht van wederkoop in Nederland.

Tenslotte kregen de werkwijzen in de volksonwikkeling de aandacht in:

1895 Persoonlijke bemoeiingen van meer ontwikkelden in 't belang van minder ontwikkelden (Toynbee-werk).

1899 Verslag omtrent "University Extension" (wetenschappelijke leergangen volwassenen).

In de bibliografie achterin vindt men telkens de samenstellers van deze rapporten vermeld.

Onderwijs

Met het aantreden van het ministerie-Mackay in 1888 was de schoolstrijd weer aangewakkerd. Op basis van de grondwetswijziging van een jaar eerder kon nu een wijziging van de lager onderwijswet worden verwacht die tegen de wensen van de voorstanders van het openbaar onderwijs zou ingaan. In de Nutsjaarvergadering deden departementen het voorstel bij voorbaat te protesteren, omdat zij vreesden voor een achteruitgang van het aantal openbare scholen en opleidingsinstituten, en voor vergroting van de klassen en vermindering van de salarissen aldaar; de spoeling zou dunner worden, zo zal de Algemene Vergadering van 1889 gemeend hebben. Gewenst werd: kosteloos openbaar onderwijs en leerplicht, en de bijzondere school alleen als een aanvulling. Uit de houding van het hoofdbestuur bleek ook hier weer dat het een wat andere, praktischer en meer vruchtziende, kijk had dan vele departementen. Het wilde de vraag of het bijzonder-confessioneel onderwijs al of niet gesubsidieerd moest worden terzijde laten, aangezien dit een godsdienstig-staatkundige kwestie was die volgens de statuten buiten de Nutsbemoeiingen moest blijven. Het wilde de zaak uitsluitend onderwijskundig benaderen en verklaarde zich bereid zich tot de regering te wenden om te wijzen op punten als leerplicht; opleiding, onderwijsbevoegdheid en aantal der onderwijzers; schoolgeld, en waarborgen voor de deugdelijkheid van het bijzonder onderwijs. Daartoe werd besloten.

De Wet-Mackay werd aangenomen en de bijzondere school kreeg subsidie. Teneinde de nadelige gevolgen voor het openbaar onderwijs te keren werd op voorstel van het hoofdbestuur tijdens de jaarvergadering van 1890 besloten tot instelling van een gemengde commissie in samenwerking met de vereniging Volksonderwijs. Het doel zou zijn te letten op de werking van de wet van 1889, het nemen van maatregelen in het belang van het openbaar onderwijs, het steunen van het herhalingsonderwijs, en de ondersteuning van ouders die hun kinderen naar de openbare school wilden zenden.

De gemengde commissie kwam te berusten op een "convenant" tussen Nut en Volksonderwijs, dat tot 1908 heeft bestaan. De commissie benoemde in verschillende plaatsen correspondenten, welke functie ook door departementen vervuld kon worden. Een schoolfonds werd bijeengebracht en beheerd door het hoofdbestuur. Het geld werd aan bovenvermelde doeleinden besteed. Na enkele jaren ontstond er een conflict met Volksonderwijs over de verhouding tussen de financiële bijdragen in het fonds van beide partners. In het convenant was dit niet gere-

geld, en het Nut was van mening dat Volksonderwijs te weinig over had voor het gemeenschappelijke werk. Toen het ook niet meer nodig was herhalingonderwijs te bekostigen omdat de gemeenten deze taak wettelijk hadden overgenomen, werden schoolfonds en commissie geliquideerd. In het fonds was in achttien jaren tijds f 60 000,— gestort, maar slechts de helft was uitgegeven. Aan de verdeling moest een arbiter te pas komen.

Er werd een nieuw schoolfonds gesticht in 1906, het Nieuwenhuijzenfonds voor Onderwijs, vernoemd naar Jan Nieuwenhuijzen ter gelegenheid van diens honderdste sterfdag. Dit kwam feitelijk onder beheer van een nieuw en belangrijk lichaam, de Nutscommissie voor Onderwijs, tevens opvolgster van de gemengde commissie.

De aanneming van de zgn. onderwijs-novelle van 1905 van de regering Kuiper deed verwachten dat de protestants-christelijke en rooms-katholieke scholen zich sterk zouden uitbreiden ten kosten van de openbare scholen. Opnieuw meende het Nut dat het nodig was te getuigen van onverzwakte belangstelling voor het openbaar onderwijs. Men besloot zo krachtig mogelijk, alsook initiërend, op te treden bij het lager onderwijs, bij het vakonderwijs en bij het "hoger onderwijs". Wat het lager onderwijs betreft moest in de eerste plaats de openbare school worden gesteund, doch hield men open dat er bijzondere, voor allen toegankelijke, Nutsscholen op "vrijzinnige" grondslag konden worden opgericht waar de openbare school ten gevolge van het nieuwe beleid zou worden opgeheven. Wat het vakonderwijs aangaat werd besloten modelcursussen op te richten die tot voorbeeld konden strekken bij de te verwachten regeling door de overheid. Naar het voorbeeld van reeds bestaande cursussen zouden overal waar de gelegenheid zich voordeed cursussen worden begonnen voor hoger onderwijs buiten de universiteiten. De nieuwe onderwijscommissie bestond uit dr. A. Bos (voorzitter), dr. H. F. R. Hubrecht, L. C. T. Bigot, prof. dr. A. G. van Hamel, Johanna W. A. Naber, Th. Nolen, H. Snijders, mr. M. Tydeman jr en Kl. de Vries. Als secretaris fungeerde de algemeen secretaris, Bruinwold Riedel. Al wat het Nut deed in de volgende jaren op het gebied van het onderwijs, geschiedde door of na raadpleging van deze Nutscommissie voor Onderwijs.

Zoals blijkt uit de opdracht zich met "hoger onderwijs" bezig te houden (d.w.z. met university extension, waarover nader bij de volksontwikkelingsrapporten) werd de ontwikkeling van de jeugd en van volwassenen als een geheel gezien. Dit is de lijn van de Maatschappij sedert haar eerste dagen. Deze integratiegedachte was eveneens zeer eigen aan de voorzitter, de politicus dr. D. Bos, die zijn opvatting in 1908 nog had neergelegd in zijn boek "Onze volksopleiding".

Een groot moment voor het Nut was de invoering van de leerplicht in 1901. Herhaaldelijk had het Nut zich door de eeuw heen tot de regering gewend met het verzoek tot invoering van deze educatieve grondplicht voor iedere burger. Het was de Nutsman, tevens man van Volksonderwijs, Goeman Borgesius, die als minister de Leerplichtwet wist in te voeren.

Uit het voorgaande blijkt dat de Maatschappij veel heeft gedaan om de openbare lagere school zo aantrekkelijk mogelijk te houden. Er bleek al van samenwerking met Volksonderwijs, maar die was er ook met onderwijzersbonden.

Stichting van eigen scholen werd niet dan bij uitzondering bevorderd om de openbare school niet nog verder leeg te zuigen. Dit verklaart mede dat het bestand van bijzonder-neutrale Nuts lagere scholen bescheiden is gebleven. Voorts werden er subsidies verleend: voor schoolbibliotheken, voor onderwijs aan schipperskinderen, voor schoolreisjes, gymnastiekcursussen etc. Ook werden door de Maatschappij een 10 tot 15 cursussen voor de hoofdacte van een toelage voorzien, maar hier nam het Rijk de subsidiëring weldra over.

De kleuterscholen, ook wel voorbereidend onderwijs genoemd, of kleinkinderbewaarplaatsen, of bewaarscholen, behielden de onverflauwde aandacht van het Nut. De departementen hielden in 1910 al 83 van deze scholen met 7250 leerlingen in stand, tegen slechts 4 lagere scholen. Tegelijkertijd, en onafscheidelijk, was er de belangstelling voor de opleiding van hulppersoneel of helpsters in de kleuterbewaarscholen. In 1890 werden acht departementen met kleine bedragen gesteund bij het oprichten van cursussen tot de vorming van helpsters.

In 1897 verscheen een "Rapport omtrent den toestand der opleiding van het onderwijzend personeel in bewaarscholen, in 1896". Er werd betoogd, dat de lagere school zou moeten bestaan uit drie afdelingen, aansluitend bij de wijze waarop zich bij het kind indrukken en voorstellingen vormen, zodat het kind tenslotte kan komen tot zelfbewust oordelen en handelen. Die afdelingen waren het voorbereidend onderwijs met 3- of 4-jarige cursus, het lager onderwijs met 6-jarige cursus en tenslotte, direct in aansluiting bij de praktische eisen van het leven, het herhalings- of voortgezet onderwijs gedurende twee jaren. In het aanvangsonderwijs viel de volle sympathie van de rapporteurs op de methode van Fröbel, waarop in het lager onderwijs vervolg moest komen met; "handenarbeid, schooltuinen en schoolwandelingen".

Dit weidse plan, dat de titel van het rapport ver overschreed, kreeg een ongunstig onthaal. De departementen schrokken van de taak een leerplan op te moeten stellen van een dergelijke veel omvattende strekking. Het hoofdbestuur trok zijn voorstellen tot uitvoering van het rapport dan ook in en bleef zich beperken tot jaarlijkse subsidies aan departementen ten behoeve van de opleiding van het hulppersoneel.

In 1904 werd andermaal besloten tot het houden van een onderzoek naar de toestand van het voorbereidend onderwijs. Na twee jaar studie volgde het rapport van de hiervoor ingestelde commissie dat een vrijwel volledig beeld gaf van het bestaande bestand van bewaarscholen, voorbereidende klassen aan lagere scholen (gering aantal) en kinderbewaarplaatsen of crèches (voor kinderen van zes weken tot 4 jaar). Het is niet goed gesteld met dit voorbereidend onderwijs en dus ontstaat opnieuw de roep om een rijkswet en om rijkssubsidie teneinde alle kwesties van pedagogiek, bevoegdheden, en ook van gezondheidszorg oplosbaar te maken. De aanpak ging het particulier initiatief te boven, maar wel weer werd er nadruk gelegd op het Fröbelonderwijs.

In de uitgewerkte schets (niet een van de grote rapporten) "De Grondslag van ons Volksonderwijs", van 1911, die een credo was van de Nutscommissie voor Onderwijs, werd nogmaals een lans gebroken voor het door de staat zo miskende kleuteronderwijs, of zoals het genoemd werd het Fröbelbewaarschool-onderwijs

voor 3-6 jarigen. Een leerplan voor een drieklassige bewaarschool was aan deze Grondslag toegevoegd. Deze brochure was een snelle reactie op de dikke delen van het rapport van de zgn. Ineenschakelingscommissie uit 1910, een staatscommissie die nog was ingesteld door het kabinet-Kuyper in 1903. Haar opdracht was "het voorbereiden van voorstellen aan de Regering tot reorganisatie van het lager, het middelbaar en hooger onderwijs, voor zooverre deze tot een betere ineenschakeling van de onderscheidene deelen van het onderwijs noodig zal blijken". Ofschoon de Nutscommissie veel waardering had voor onderdelen van het staatsrapport, betuigde deze toch haar ontevredenheid omdat het bewaarschool-onderwijs niet eens genoemd werd en omdat het lager onderwijs bleef zoals het was. Het Nut onder leiding van dr. Bos wilde verdergaande hervormingen. Behalve een regeling van het Fröbelonderwijs werd in "De Grondslag" gevraagd om een achtjarige lagere school voor de leeftijd 6-14/15 jaar, gedekt door leerplicht, en voorts werden de wensen weer opgesomd voor het herhalingsonderwijs en de opleiding van leerkrachten.

Het onderwijs in handenarbeid, sinds 1880 door het Nut financieel gesteund, verliep minder gunstig dan werd verwacht. Dit was aanleiding een poging te doen deze sector van het onderwijs wat nieuw leven in te blazen. Er werd een enquête ingesteld naar de toestand van dit onderwijs en aanbevelingen werden er opgesteld voor vernieuwing. Het rapport "Het onderwijs in handenarbeid in Nederland" van 1892 gaf het gevraagde beeld, dat inderdaad weinig opwekkend was; van enige organisatie in dit type onderwijs was nauwelijks sprake. Ten einde de publieke opinie in de wenselijke richting te beïnvloeden gaf het rapport de denkbeelden weer van enige bekende voorstanders. Deze uiteenzettingen hebben een belangrijke invloed uitgeoefend, onder andere in de Vereeniging tot Bevordering van het Onderwijs in Handenarbeid. Sedertdien was er een opleving merkbaar, niet in het minst ook doordat de handenarbeid op de kweekscholen werd ingevoerd, zo melden diverse stukken van de Algemene Vergaderingen uit het begin van de jaren '80, en het Gedenkboek 1934.

Het vak- of beroepsonderwijs voor jongens en meisjes kwam ook voor op het lijstje van de Nutsbemoeiingen in deze periode. Het ging vooral om het leerlingstelsel en het huishoudonderwijs. Nederland was bij het buitenland nog steeds ten achter in het beroepsonderwijs, maar zoals op zovele terreinen van maatschappelijke en educatieve aard waren de laatste jaren van de 19e eeuw die van een nieuwe opzet. Het ambachtelijk of technisch vakonderwijs voor jongens kreeg een vastere plaats in Nederland. De dagambachtsschool werd als schooltype geconsolideerd, al waren er nog weinig van. De avondtekenscholen telden in het land in 1880 zo'n 7000 leerlingen, in 1900 reeds 11 500 leerlingen. Er was een aarzelend begin van subsidiëring van rijkswege. Na 1900 ging ook bij deze tak van onderwijs de verzuiling naar godsdienstige richting een rol spelen, gevoed vanuit de "standsorganisaties". Het Nut had in het technisch onderwijs een niet onaanzienlijk aandeel; in 1910 hielden de departementen in stand drie ambachtsscholen (in Tiel, Sneek en Wageningen), één cursus hout- en marmerschilderen, één cursus timmeren, vierendertig tekenscholen, vier tekencursussen voor volwassen ambachtlieden en twee vaktekenscholen.

Baanbrekend was ook de Nutsarbeid ten behoeve van de nog prille ontwikkeling van het leerlingwezen in ambacht en industrie. De gewezen algemeen secretaris A. Kerdijk had op zich genomen een onderzoek in te stellen naar de regelingen voor het leerlingenstelsel in het buitenland. Dit onderzoek bleef echter rusten door zijn vertrek en werd in 1892 aan een nieuwe commissie opgedragen. Ook deze had het er zeer moeilijk mee en probeerde tevergeefs van de opdracht af te komen. Na acht jaar studie en enquêtes in Duitsland, Frankrijk, Zwitserland en Oostenrijk (uit Duitsland kwamen niet minder dan 117 beantwoorde vragenlijsten terug) kwam eindelijk in 1900 het Rapport over het Leerlingenwezen in Oostenrijk, Zwitserland en Duitsland uit. In 1907 liet de Nutscommissie voor Onderwijs de van alle markten thuis zijnde secretaris Bruinwold Riedel een schets schrijven van het leerlingenwezen in Nederland, met voorbeelden van toepassing van dat stelsel. Hij stelde als dringende eis dat het particulier initiatief krachtig zou optreden bij ontbreken van wettelijke voorzieningen, opdat een einde zou worden gemaakt aan de totaal ongeregelde toestand in de opleiding, die deze naam niet verdiende, van jongens in fabriek of werkplaats, of van meisjes in huishouding of atelier. De Nutscommissie bood subsidies aan ten behoeve van het sluiten van leerling-contracten met bijbehorend toezicht door bevoegden, en verstrekte modellen van leerovereenkomsten.

Bruinwold Riedel pleitte voor subsidiëring van op vrijwillige basis door patrouns en vakverenigingen getroffen regelingen. De vakverenigingen konden z.i. daarbij samenwerken met Nutsdepartementen en afdelingen van de Maatschappij van Nijverheid. Hij vatte het ideale onderwijsstelsel voor de arbeider zo samen: "Dat de leerlingen voldoende lager onderwijs genieten, voorafgegaan door dat Fröbelonderwijs, 't welk voor de goed-ingerichte lagere school voorbereidt; dat zij daarna de herhalingschool doorlopen, welke althans in het laatste jaar voorbereidend vakonderwijs moet geven, in verband met het vak hunner keuze, zoodat de leerlingen, goed voorbereid, in de werkplaats komen en dan een praktische vakopleiding genieten, aangevuld met aanvullend vakonderwijs, ... Daarom moet het lager onderwijs, in verband met de toekomstige vakopleiding, worden ingericht naar één leidend beginsel, dat praktisch en doeltreffend toegepast wordt gedurende de geheele opleiding van het kind uit het volk en uit den middenstand van zijn 4de – zijn 18 of 19e jaar". Een deel van deze visie werd later neergelegd in de Nijverheidsonderwijswet van 1919, die behalve het schoolberoepsonderwijs ook het leerlingenstelsel als beroepsopleiding regelde.

Sinds 1894 was op de begroting der Maatschappij een post uitgetrokken voor de oprichting van cursussen in koken en huishouden voor vrouwen en meisjes uit de volksklasse. In dat jaar was in de serie Nutsvolks geschriften verschenen een korte omschrijving van het huishoudonderwijs van de hand van Martine Wittop Koning, in 1900 gevolgd door een Proeve van een leidraad voor volks cursussen in koken en huishouden "Onze Volkskeuken", van dezelfde schrijfster in samenwerking met E. S. Bienfait.

In een tiental plaatsen werden nu door toedoen van Nutsdepartementen kook- en huishoudcursussen opgericht en voor eigen rekening voortgezet. Zij werden landelijk begeleid door Jvr. Jeltje de Bosch Kemper en twee leden van het hoofd-

bestuur. Dat er niet meer cursussen waren vond zijn oorzaak in de kosten van aanschaffing van een inventaris en de bezoldiging van een bevoegde lerares. Om deze bezwaren op te heffen stelde het hoofdbestuur in 1909 een "reizende keuken" in, d.w.z. er werd gezorgd voor de inventaris en de lerares, die uitgezonden werden, zodat de departementen nog alleen behoefden te voorzien in een geschikt lokaal. De cursus verzorgd door deze wandelende school duurde in elke plaats zes weken, vijf dagen per week. Gehoopt werd dat de zesweekse cursus telkens zoveel enthousiasme zou wekken, dat er een permanente plaatselijke cursus in het leven zou worden geroepen. De centrale reizende keuken sloeg zo aan, dat er een tweede keukeninventaris moest worden aangeschaft. Een latere poging om daarnaast ook nog reizend kook- en huishoudonderwijs met een duur van drie maanden ingang te laten vinden had geen succes. De Nutscommissie voor Onderwijs publiceerde in 1908 een beschrijving van "Het vakonderwijs in koken en huishoudonderwijs", geschreven door de algemene secretaris. Het reizend huishoudonderwijs werd in 1921 stopgezet, toen de Nijverheidsonderwijswet volledig in de behoefte ging voorzien.

Als laatste activiteit op onderwijsgebied en zeker niet de minst interessante mag gelden het streven om een basis te leggen voor het schriftelijk onderwijs. Toen het Nut over deze onderwijsvorm zijn licht deed schijnen omstreeks 1904 bestond er bijna nog geen schriftelijk onderwijs in Nederland. De eerste instituten voor schriftelijk onderwijs werden pas tussen 1913 en 1923 opgericht, aldus mr. M. D. van Wolferen in "Het schriftelijk onderwijs in Nederland" (1968). De algemene secretaris had in een nummer der Mededelingen van 1903 een artikel geplaatst over "onderwijs per post", waarin hij gegevens verstrekke over een correspondentieschool in Amerika en hij zich afvroeg of een dergelijke Nutsschool niet een belangrijk element in de volksofvoeding zou zijn. Het departement Rotterdam diende daarop het voorstel in na te laten gaan of dat denkbeeld te verwezenlijken was. Dr. D. Bos, L. B. Fikkert en Th. Nolen werden met deze taak belast; als rapporteur trokken zij aan de secretaris van de redactie van het Maandblad voor Handelonderwijs en Handelswetenschappen P. H. Uri, omdat tot dan toe eigenlijk alleen in handelsvakken schriftelijk onderwijs werd gegeven. Hun rapport "Onderwijs per correspondentie" (1908) liet zien hoe de situatie was in de V.S. en tien Europese landen alsmede in het eigen land. Zij trokken de conclusie dat bij vele takken van vakonderwijs en op het terrein van algemeen ontwikkelend onderwijs deze vorm van onderricht een nuttig hulpmiddel kon zijn. Voorgesteld werd de oprichting van een centraal bureau van advies voor deze vorm van studie. Uit de arbeid van het bureau zou moeten blijken of er een gecentraliseerde inrichting voor schriftelijk onderwijs nodig zou zijn. Men had dus niet direct het oog op een instituut dat schriftelijke cursussen organiseerde, maar op een bureau voor informatie en bemiddeling. In januari 1909 reeds werd het bureau geïnstalleerd. Eerste voorzitter werd dr. D. Bos, de geestelijke vader van het idee; directeur werd de algemeen secretaris der Maatschappij; leden werden circa vijftien deskundigen voor allerlei vakinrichtingen. Het bureau verzekerde zich van de medewerking van een groot aantal leraren en leraressen die bereid waren in verschillende vakken als een schriftelijke docent op te treden of advies te geven

omtrent te raadplegen handboeken bij eigen studie, als zij daartoe door het hoofdbestuur werden uitgenodigd. In de pers en bladen van vakverenigingen werd algemene bekendheid gegeven aan dit Nutsinstituut. De eerste jaren kwamen bijna 100 verzoeken per jaar om inlichtingen of om opgave van docenten in behandeling. Het adviesbureau voor eigen studie bleef tot 1926 werken. Pas na 1945 hervatte het Nut zijn bemoeiing met het schriftelijk onderwijs, zij het indirect, maar wel bekroond met de oprichting van een inspectieapparaat.

Bibliotheken

Tot 1890 waren de volksbibliotheken, zuivere exponent van de Nutsbeweging, een onweersproken middel geweest van volksopvoeding. Voor de deftige burgerij waren er in sommige steden de "leesmusea", voor het gewone volk waren er de eigenlijke volksbibliotheken. In genoemd jaar strekten de departementen hun zorg uit over niet minder dan 340 van deze instellingen met een 40 000 vaste lezers (rapport Volksbibliotheken 1913). In de negentiger jaren ontstond los van het Nut de public library-beweging die zich vaak tegenover het Nut (en ook andersom) zou plaatsen. Eigenlijk zette de neergang van de volksbibliotheek toen al in, maar deze instelling bleek zo taai dat de principiële en bijna volledige vervanging door de openbare leeszaal en bibliotheek nog zou duren tot de invoering van de Bibliotheekwet van 1975, en zelfs toen ging op kleine plaatsen nog een aantal Nutsbibliotheken door met het uitlenen van boeken.

Een onbepaalde duur was inderdaad deel van het ideaal dat de beheerders van een volksbibliotheek wel voor ogen zweefde. Niemand beter dan dr. C. A. Steenbergen, na 1920 aangesteld tot landelijk staffunktionaris voor het bibliotheekwerk, kon het probleem van de verhouding tussen openbare bibliotheek en volksbibliotheek vanuit dit ideaal uiteenzetten: "... tien jaar lang werkte ik zelf in een echte Amsterdamsche volksbibliotheek, en ik zie nóg de stralende jongensgezichten en het enthousiasme van sommigen over een "mooi" boek. Ik vergeet ook niet, dat onze bibliotheken voor meer dan de helft bestonden en bestaan uit "boeken waar je wat aan hebt": romans van de beste schrijvers, levens- en reisbeschrijvingen, die ook zonder extra-aanbeveling bij duizenden hun bestemming vervulden, voorgelezen door den vader des huizes in ouderwetschen familiekring (ook nu nog niet geheel uitgestorven), of zwiingend in een stil hoekje genoten door frissche jonge geesten, die een wereld zouden willen doorvliegen, of onbedorven harten, ontvankelijk voor de echte schoonheid, die zich juist in den grootsten eenvoud uitspreekt. Ik vergeet vooral niet de groote belezeneid en menschenkennis van zooveel geboren opvoeders: predikanten, onderwijzers, meestentijds juist in de kleinste departementen met zóó beperkten lezerskring, dat ieder getrouwe bijna tot persoonlijk vriend van den bibliothecaris groeit, als hij het al niet was. (...) Hier is ook nog de waarlijk patriarchale verhouding van den "leider" en zijn volk, groot en klein. Ik geloof niet, dat één openbare leeszaal met al haar schatten zooveel kan bereiken!"

Tegenover de volksbibliotheek onder de bezielde, opvoedkundige leiding die

zijn beste vruchten afwierp in de kleinste verhoudingen, stond volgens Steenberg de openbare, vrij toegankelijke, professionele bibliotheek die het boek slechts liet spreken via catalogi en rangschikking, en de lezer vooral gelegenheid gaf zelf te zoeken. Het historisch gelijk zou echter niet met hen zijn die rustiek-patriarchale gedachten als hierboven omschreven aanhingen en dat waarschijnlijk wel behaaglijk vonden. Niettemin, voorlopig bloeide het werk nog en tot 1909 werden op de jaarlijkse begrotingen der Maatschappij niet onbelangrijke bedragen voor subsidies aan de departementale bibliotheken uitgetrokken. Daarvan werd plaatselijk dankbaar gebruik gemaakt. Ook aan het aankopen van boeken werd, tot 1900, jaarlijks een bedrag besteed. Het hoofdbestuur kocht naar zijn oordeel geschikte boeken, waarmee tevens enige richting kon worden gegeven aan het plaatselijke boekenbestand. Althans dat was de bedoeling, maar veel genoeg van deze ten geschenke aangeboden boeken heeft "Amsterdam" nooit gehad. De departementen wensten zelf – het is al meer gebleken – de boeken te kopen en zelf te beslissen welke boeken voor hun omgeving geschikt waren. Zij verklaarden dat de ervaring met de geschenksendingen geleerd had dat het hoofdbestuur noch de smaak noch de ontwikkeling van de lezers in de dorpen kende. Op grond van die overweging werd aan het hoofdbestuur de taak om centraal boeken in te kopen ontnomen. De begrotingspost hiervoor werd geschrapt. De autonomie der departementen, hun eigengereidheid soms misschien ook, bleek zelden duidelijker dan wanneer het erom ging de eigen bibliotheken te houden.

Langs andere wegen moest het hoofdbestuur zijn invloed op de verbetering der volksbibliotheken doen gelden. De in 1879 uitgegeven lijst van boeken die geschikt waren bevonden om opgenomen te worden in de volksbibliotheken werd in 1889 gevolgd door een lijst van boeken voor de bibliotheken voor jongeren. Beide lijsten werden in 1895 herzien en opnieuw uitgegeven. Deze catalogi, in 1904 in een derde versie uitgegeven, hebben jarenlang als een goed bruikbare leidraad gediend voor het aankopen van nieuwe boeken door bibliotheken, ook door bibliotheken buiten de Maatschappij. De afzonderlijke catalogus voor jongeren gaf de stoot tot het oprichten van meer jeugdbibliotheken, waarvan er in 1912 vijftig waren.

Inmiddels was te Utrecht in 1892 de eerste openbare bibliotheek geopend. Op het Nederlands Taal- en Letterkundig Congres van 1893 te Arnhem werd een pleidooi gehouden voor de oprichting van de vrije openbare bibliotheek in iedere gemeente. Dit kreeg de steun van Quack, die zich op het standpunt plaatste dat de overheid moest optreden wanneer het particulier initiatief niet bij machte bleek een zaak van openbaar belang voldoende te behartigen. Hij deelde mee dat hij vroeger als lid van het hoofdbestuur van het Nut gemerkt had dat deze landelijke organisatie de middelen niet bezat om de reorganisatie der Nutsbibliotheken door te zetten. Bij het congres lag reeds een resolutie om aan de regering te vragen haar aandacht te wijden aan de oprichting van openbare bibliotheken. Maar op dat moment kwam de algemeen secretaris, Bruinwold Riedel, in het geweer. Hij betoogde dat volksopvoeding buiten de school geen taak van de overheid was en dat het Nut reeds ruim een eeuw dit werk met succes ter hand had genomen en

tot verbetering ervan bereid was. Bij deze opvatting sloot zich aan de rooms-katholieke politicus H. J. A. M. Schaepman, die vanuit zijn visie geen staatsbemoeiing wenste op het gebied des geestes. Dit merkwaardige verbond van Nut en rooms-katholieke politiek had tot gevolg dat de uiteindelijke resolutie een tegen-gestelde strekking kreeg: "Het Congres, erkennende de goede uitkomsten, die zijn verkregen en nog verder zijn te verwachten met de openbare volksbibliothe-ken der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en andere particuliere vereenigen- gen, acht het nog niet nodig de wenschelijkheid der staatsbemoeiing inzake de openbare bibliotheken uit te spreken". Dit incident is beschreven in De Geschie- denis der Leeszaalbeweging in Nederland, een gedenkboek uit 1933.

De voorkeur voor het particulier initiatief boven overheidsbeheer was overigens geen Nutsbeginsel zoals deze historische schets voldoende heeft aange- toond, maar een door Bruinwold Riedel nog al eens bereden stokpaardje. Voorts zal uit het vervolg duidelijk worden dat meer "groten" uit het Nut en menig de- partementsbestuur zich niet hierachter plaatsten, noch achter wat dr. Steenber- gen later zal stellen (doch dat hiervoor reeds vermeld werd).

Pas in 1899 werd te Dordrecht de tweede openbare bibliotheek opgericht. Het Nut moest zich nu officiëler uitspreken over de gewenste ontwikkeling van het bibliotheekwerk in Nederland. Die gelegenheid kreeg het in 1902 toen het hoofd- bestuur het voorstel lanceerde om een leidraad te vervaardigen voor de oprich- ting en inrichting van "openbare volksbibliotheken met leeszaalen". Het hoofd- bestuur stelde zich hiermede duidelijk achter de openbare bibliotheek als een instel- ling die elke dag geopend was, voorzien van een leeszaal en met een boeke nverzamel- ing die gericht was zowel op de hoogst als de laagst ontwikkelde lezer. Het was van mening dat deze openbare bibliotheken door gemeentebesturen of verenigen- gen zoals Nutsdepartementen in het leven moesten worden geroepen, doch ook dat er daarnaast plaats bleef voor bibliotheken voor "het volk in engere zin", voor volksleeszaalen en voor Toynbee-leeszaalen. Dit voorstel werd door de departe- menten verworpen met het motief dat de kleine departementen aan zulk een lei- draad niets zouden hebben en dat het Nederlandse volk nog niet rijp was om de bestaande volksbibliotheken te verbeteren. Zelfs het dualistische voorstel van het hoofdbestuur ging de meerderheid der departementen dus nog te ver.

Een jaar later werd in de geest van deze meerderheid besloten tot een beleid, dat stimuleerde dat er aan de bestaande Nutsbibliotheken kleine leeszaalen zou- den worden verbonden, alsmede bibliotheekvoordrachten. Het doel was dat de lezers de gelegenheid zouden hebben de boeken in de leeszaal te lezen in plaats van thuis, en voorlichting zouden kunnen ontvangen omtrent de in de bibliotheek voorhanden boeken. In 1908 werd dit beleid ook van toepassing verklaard op de jeugdbibliotheken. Deze vervolmaking van de volksbibliotheek bleef echter vrij- wel overal een ijdele wens.

Met het verworpen voorstel van 1902 had de Nutsbeweging zich in feite losge- maakt van de beweging van de toekomst, zoals we reeds zagen: die van de open- bare leeszaalen en bibliotheken. Beide stromingen volgden voortaan hun eigen bedding. De Maatschappij richtte hierna de volle aandacht op de reorganisatie van de volksbibliotheken, waarop we hierna nog terugkomen. De openbare bi-

bibliotheken stichtten in 1908 hun Centrale Vereniging voor Openbare Leeszalen en Bibliotheken, die evenwel als eerste voorzitter koos niemand anders dan dr. D. Bos, op dat moment ook Nuts-hoofdbestuurder. Onder zijn leiding werd de rijkssubsidie van de openbare bibliotheek voorbereid en na veel strijd op den duur bereikt. Enkele Nutsdepartementen ook, toonden reeds een ander inzicht dan toen nog de meerderheid der departementen door zich te plaatsen achter de oprichting van een openbare bibliotheek in hun plaats. Zo stichtte Appingedam in 1911 een openbaar leeszaalgebouw, gaven Alkmaar en Den Helder hun bibliotheken tegen voor de oude lezers gunstige voorwaarden aan de openbare bibliotheek in bruikleen en volgde Zwolle later dit voorbeeld. Daarna volgde nog een lange rij van Nutsbibliotheken die geheel geschonken werden aan de nieuwe plaatselijke openbare bibliotheek. Het Gedenkboek 1934 noemt de plaatsen: Amersfoort, Utrecht, Zeist, Bussum, Hilversum, Middelburg, Meppel, Deventer, Breda, Bergen op Zoom, Franeker, Gouda, e.a. waarbij meestal bleek dat slechts een deel van de oude boekenvoorraad bruikbaar was. De drie grootste Nutsbibliotheken, die te Den Haag (in 1913 met 4500 lezers, 6000 boeken en 112 000 jaarlijkse uitleningen), Amsterdam en Rotterdam handhaafden zich nog gedurende een reeks van jaren na de oprichting van de openbare bibliotheek ter plaatse. Achteruitgang van lezerskorps en geldmiddelen dwongen ook hier dat het bijltje erbij neergelegd werd (Den Haag 1921, Amsterdam 1927, Rotterdam 1932). Na de Tweede Wereldoorlog volgden ook de meeste andere, op een klein bestand na.

Voorstellen tot verbetering van de administratie van de Nutsbibliotheken in 1906 gedaan, hadden al even weinig als vroegere adviezen van het hoofdbestuur weerklank gevonden bij de departementen. Op initiatief van Bruinwold Riedel begon in 1909 een werkgroep met veel energie een nieuw onderzoek naar een stelselmatige reorganisatie der bibliotheken. In 1913 bracht deze een "Rapport omtrent de Volksbibliotheken van het Nut, hare geschiedenis, haar toestand en voorstellen tot reorganisatie" uit. Het werd in feite geschreven door Bruinwold Riedel. Hoewel een dun boekje is dit een belangrijke bron van inlichtingen. En het werd de grondslag voor alle later ingevoerde verbeteringen. Voorstellen werden gedaan omtrent het annoteren der boektitels, de inrichting der catalogi en van de administratie, en vernieuwing van het boekbezit.

In 1913 had te Amsterdam een grote Nutsbibliotheekdag plaats, bezocht door afgevaardigden van 135 departementen. Deze besloot tot instelling van een Centrale Commissie voor de Volksbibliotheken. Dit gespecialiseerd advieslichaam der Maatschappij, te vergelijken met de Nutscommissie voor Onderwijs, zou zich uitsluitend toeleggen op de verbetering der volksbibliotheken. Uitdrukkelijk werd afgesproken dat de centrale commissie geen "zwarte lijst" van boeken zou publiceren en geen censuur zou bedrijven, maar dat zij vrijblijvende adviezen zou geven over geschikte boeken om aan te schaffen. In het rapport van 1913 was b.v. nog aangegeven dat niet alle werken van Louis Couperus voor Nutslezers konden worden aanvaard. De bijeenkomst verenigde zich met de opvatting van dr. H. E. Greve dat een organisch bibliotheekwezen moest bestaan uit een lager, middelbaar en hoger bibliotheekwezen, verdeeld over volksbibliotheken, openbare bi-

bibliotheken en wetenschappelijke bibliotheken. De reorganisatie der Nutsbibliotheken werd niet gezien als een intern belang der Maatschappij, maar als symptoom van de algemene ontwaking op bibliotheekgebied, als een landelijke zaak. Bij deze arbeidsverdeling moest de taak der volksbibliotheken gezocht worden in het bevestigen van elementaire kennis en in het onderhouden van belangstelling voor literatuur. Al liep het aantal volksbibliotheken terug van 340 tot 313 (1910), het aantal uitleningen ging sterk omhoog, van 158 000 tot 258 000. De rol van de volksbibliotheek bleef beduidend.

Een nieuwe werkwijze werd in het begin der eeuw toegevoegd aan het volksbibliotheekwezen: die van de reizende bibliotheken, bestemd voor de kleinere plaatsen waar geen vaste volksbibliotheek gevestigd was. Sedert 1904 werd een twaalfstal van die plaatsen gedurende de wintermaanden voorzien van lectuur (in kisten met 100 boeken) door de Vereeniging Reizende Volksbibliotheek, opgericht door B. Bijmholt en W. Juchter. Deze kleine organisatie was door gebrek aan financiële middelen niet in staat haar werk uit te breiden. Het Nut nam daarop in 1907 het bezit van de vereniging over en vestigde onder zijn beheer te Amsterdam een centraal depôt van algemene volkslectuur, voortzetting van het boekenmagazijn der Maatschappij. Uit dit depôt kon in beginsel jaarlijks een boekenkist worden gezonden naar alle plaatsen waar geen vaste volksbibliotheek aanwezig was, naar "verspreide bewoners van de heide en in de schepen", naar Nederlandse arbeiders in Duitsland, naar personeel van spoorwegen en zeevaart, naar ziekenhuizen en naar Nederlandse kolonies over de gehele wereld. De oorspronkelijke opzet was dat, nadat een reizende bibliotheek gedurende drie achtereenvolgende jaren een bepaalde plaats had bezocht, de grondslag moest zijn gelegd voor een permanente bibliotheek. Een Nutscommissie voor Reizende Bibliotheken werd ingesteld met een jaarbudget dat het haar mogelijk maakte een vakkundige bibliothecaresse aan te stellen. Het aantal uitgezonden bibliotheekjes kon van jaar op jaar vergroot worden. En tevens werd er een centrale vakbibliotheek ingericht die via de plaatselijke boekbeheerders – vaak het hoofd der school of de predikant – vakliteratuur over techniek, handwerk en landbouw aan belangstellenden uitleende. De organisatie van de reizende bibliotheken bereikte uiteindelijk 160 plaatsen in het land met een uitlening van honderdduizend boeken aan 7700 lezers (1919). In 1920 werd andermaal een zelfstandige vereniging voor reizende bibliotheken gesticht, die het werk van het Nut weer overnam, zoals in het volgende hoofdstuk zal blijken.

Op nóg een onderdeel van het bibliotheekwerk nam het Nut een initiatief, n.l. bij de stichting van de kinderleeszaal. Het was mejuffrouw A. C. Gebhart, toen bibliothecaresse van de Nutsleesinrichting van het departement Amsterdam, die in 1912 de eerste kinderleeszaal tot stand bracht in het Nutsgebouw aan de N.Z. Voorburgwal. Deze werd later uitgebreid met filialen en met parkbibliotheekjes in de zomervakantie. Het Nutsdepartement Rotterdam volgde dit voorbeeld in 1916.

Uitgaven

De rapportentijd was een periode uit de Nutsbeweging die zich nog meer dan de andere perioden heeft gekenmerkt door het gebruik van brochure of rapport als middel van volksoopvoeding in de ruimste zin. Behalve de algemene rapporten, hierboven genoemd, die inwerkten ver buiten het verband der Maatschappij, verschenen als vanouds de boekjes voor het gewone publiek, hoewel de kwantitatieve invloed daarvan steeds minder moest worden nu de drukpersen machtig waren gaan draaien en de uitgevers de markt verzadigden met lectuur. In 1888 startte desondanks een nieuwe serie kleine volksgeschriften, waarin tot 1917 er 115 nummers verschenen, d.w.z. een produktie van een viertal boekjes per jaar. Het was andermaal het departement Rotterdam dat ervoor zorgde dat de stroom van deze kleine verhandelingen ter ontwikkeling van de gewone man en vrouw weer op gang kwam. In 1887 had dit departement zelf de hand aan de ploeg geslagen en een tiental geschriften, samen 20 000 exemplaren, verspreid. Het waren overdrukken die uitgevers kosteloos hadden afgestaan. Maar het was natuurlijk niet doelmatig dat elk departement zich afzonderlijk op dit terrein zou begeven; het was de taak van de Maatschappij als zodanig. Dank zij de "douce violence" van de hardnekkige Rotterdammers en enkele andere departementen bleef het uitgeven van de onderhoudende en leerzame vestzakboekjes taak en plicht van het Nut. De prijs van zo'n boekje was 2¹/₂ cent per stuk, maar het was nog altijd de opzet dat de departementen ze gratis zouden uitdelen. De nutsleden ontvingen geen present-exemplaar meer. De oplaag per boekje liep uiteen van 5000 tot 10 000 stuks. Van verspreiding onder de bevolking kwam dus feitelijk weinig terecht. De onderwerpen waren ook niet erg "volks". Gezondheidsleer, onderwijskundige en pedagogische vraagstukken, juridische zaken en nieuwe wetgeving, aardrijkskunde en natuurwetenschappen, het waren onderwerpen van instructieve aard die meer pasten bij de university extension dan bij de behoefte van de gemiddelde arbeider.

In 1905 werd een deel van de Nutstaak bij deze lectuurvoorziening in feite overgenomen door de Maatschappij voor goede en goedkope lectuur, gesticht door L. Simons, als uitgever meer bekend als de Wereldbibliotheek. Deze slaagde door middel van lage prijzen, aantrekkelijke inhoud, abonnementen en tentoonstellingen er wèl in een grote verspreiding te halen: in 25 jaar duizend titels en vijf miljoen exemplaren. De Wereldbibliotheek ondervond onmiddellijk de steun van het Nut. In 1905 werd een bedrag uitgetrokken om boeken van de Wereldbibliotheek aan te kopen bestemd voor de Nutsbibliotheeken. Verder gingen Nut en Wereldbibliotheek gescheiden wegen.

De enige Nutsuitgave die een grote verspreiding behaalde was het Nederlandsch Volksliederenboek, waarvan de eerste druk verscheen in 1896 in een oplaag van 4000 exemplaren. De samenstellers waren Daniël de Lange, dr. G. Kalf, J. C. M. van Riemsdijk en mr. A. Loosjes. In drie maanden tijds was het uitverkocht. De herdrukken volgden elkaar op met de regelmaat van de klok, zodat dit boek tenslotte de enige publikatie der Maatschappij werd die winst opleverde. In 1913 kwam een tweede bundel van het Volksliederenboek uit. De bundels bereik-

ten 12 respectievelijk 13 drukken, te zamen juist 100 000 exemplaren. In 1940, vlak voor de oorlog, verscheen een verzamelbundel, die na de oorlog, in 1948 nog eenmaal ongewijzigd werd herdrukt.

Zoals eerder al even werd vermeld had de Volksalmanak in 1892 zijn tijd uitgediend. Hij werd opgeheven, betreurd door vele Nutsleden, die dit jaarboekje als een vast geschenk waren gaan beschouwen. Van geheel andere aard was het orgaan voor de leden der Maatschappij, dat onder de naam "Mededelingen" sinds 1902 verscheen als een driemaandelijks periodiek. Het bevatte alleen interne informatie van en voor de Maatschappij en was de voorloper van het ledenblad dat in 1916 ging verschijnen.

Ontwikkelingswerk

Belangrijk in de Nederlandse volksopvoeding zijn de Nutsrapporten geweest, die gewijd waren aan twee nieuwe methoden van ontwikkeling van volwassenen. Deze bleven in hun eerste tijd bekend onder de Engelse benamingen van Toynbee-werk en University Extension. Maar ook de oudere methoden, zoals de voorlezingen en het bibliotheekwerk werden opnieuw doorgelicht. Het volksontwikkelingswerk werd aldus in die tijd geleidelijk een steeds duidelijker omgrensde sector, die langzamerhand werd afgesplitst van het sociale werk in het algemeen.

Wat betreft de volksvoorlezingen kan het nuttig zijn de lijn der geschiedenis, sinds het ontstaan der Maatschappij, nog even samen te vatten. Bij de oprichting van het Nut werd als eerste doel geformuleerd: de ontwikkeling van de onderontwikkelden. In de periode 1787-1795 werd meteen een begin gemaakt met het "volksonderwijs", dat toen de naam was voor de opvoeding van volwassenen. In de jaren der grote ontplooiing, 1795-1813, lag de eerste poging tot systematiek in de gesproken voordracht bij de modellezingen voor het onontwikkelde, nauwelijks tot lezen en schrijven in staat zijnde volk. Toen ontstonden vanzelf eveneens de lezingen voor de leden, dus meer voor de ontwikkelden. Dit waren toch niet te onderschatten oefenscholen voor de ontplooiing van talenten en gevoelens in een tijd waarin alleen het schaarse boek en de prent (en de kerk) iets dergelijks konden bieden. In het tijdvak 1813-1840 werd op kleine schaal voortgegaan met de echte volksvoorlezingen, naast die voor de leden en hun echtgenoten. In 1850 kwam het plan ter tafel voor een alle terreinen van kennis omvattende Volksencyclopedie, die tevens een schema van volksopvoeding was, waaraan de geleerden echter hun medewerking ontzegden. In 1858-1860 werd een proef genomen met rondreizende lectoren, waarop de departementen niet voldoende inspeelden, maar volgde er wel weer een opbloei van de lezingmethode, met 1864 als hoogtepunt. Het aantal departementen dat de lezingen voor minder ontwikkelden organiseerde steeg tot 59, maar de lezingen voor de leden bleken onuitroeibaar, nu evenwel onder stijgende kritiek van het hoofdbestuur. Het landelijk bestuur nam in 1886 het initiatief weer over door de introductie van de gesubsidieerde "lezingen namens het hoofdbestuur". De departementen konden kiezen uit een beperkte sprekerslijst van deskundige inleiders. Deze centraal geregelde lezingen

sloegen aan en verbeterden het gehalte der ledenbijeenkomsten. Die lezingen waren uitdrukkelijk ook bedoeld voor niet-leden, maar van deze uitbreiding kwam weer weinig terecht. De volksvoorlezingen, buiten het systeem om, bleven hier en daar wel een armetierig bestaan leiden, zonder duidelijke doelstelling en leiding. In de negentiger jaren ging men zich opnieuw bezinnen op het gesproken woord, want men zag niet hoe het gemist zou kunnen worden.

Bij deze nieuwe aandacht kwam ook de methodiek weer aan de orde die men zou moeten toepassen bij de ontwikkeling van de grote massa, aan welke wel reeds de lagere school en het herhalingsonderwijs geboden was. Uit deze aandacht was in 1892 "Ons Huis" in de Rozenstraat te Amsterdam voortgekomen, gesticht o.a. door A. Kerdijk en H  l  ne Mercier. Dat had als doel het houden van leerzame en gezellige bijeenkomsten van mannen en vrouwen uit burgerij en (bovenlaag der) arbeiders, om samen al dat werk te doen dat het Nut zo lang bedreef: leeszaal, gymnastiek, koken, naaien, wetenschappelijke lezingen en cursussen, muziek en toneellessen, en als nieuwigheid een volkskoffiehuis. Dit werk werd in   n (leen-) woord met "Toynbee-werk" aangeduid.

Een pionier op dit gebied was ook S. R. Steinmetz die in 1889 met hulp van Leidse studenten op zaterdagavond en zondagochtend bijeenkomsten met arbeiders hield in de geest van het Toynbee-werk. De universitaire flirt heeft echter slechts enkele jaren geduurd ondanks de oprechte poging.

Het Nutsrapport over het Toynbee-werk kwam uit in 1895 en droeg de titel "Persoonlijke bemoeiingen van meer ontwikkelden in 't belang van minder ontwikkelden (Toynbee-werk)". Daarmee werd de oude, eenzijdige, verheffingsgedachte met betrekking tot het volk al enigszins verlaten, maar volgens de socialist F. W. Wibaut nog niet ver genoeg. Deze verwierp dan ook in 1898 dit toedienen aan arbeiders van ontwikkeling "bij brokjes en beetjes, terwijl de andere klasse er de ruime en gemakkelijke gelegenheid voor heeft gevonden". Tekenend voor de tijd is wel dat de samenstellers van het Nutsrapport er nadrukkelijk op wezen dat zij geen voorstanders waren van het angstvallig weren van socialistische literatuur uit de Toynbee-leeszalen.

Dit rapport van het Nut heeft mede geleid tot het ontstaan der "volkshuizen" buiten de Maatschappij (1893 Middelburg en Den Haag, 1896 Schiedam, 1899 Leiden, 1904 Wormerveer, 1909 Rotterdam), welke volkshuizen weer de oorsprong zijn van het soortgelijk buurt- en clubhuiswerk dat veel later, na 1918 en vooral na 1945, een vlucht zou nemen. Bij de departementen vond de oproep om zich persoonlijk als Nutslid in te zetten voor dit Toynbee-werk en in gezellige bijeenkomsten, cursussen, lezingen, clubs en leeszaalwerk, in een soort soci  teitslokaal, als gelijken om te gaan met de arbeiders, vrijwel geen weerklank. Daartoe was het Nutskader, vaak op te grote sociale afstand staand voor gemakkelijk contact, niet geëigend, en bovendien kwam dit idee op een ogenblik van zich verscherpende klassenstrijd. Tot veel meer dan het subsidiëren van enkele zelfstandige Toynbee-verenigingen kwamen de departementen niet. De naam Toynbee kwam tot omstreeks 1918 voor bij de door het Nut ondersteunde verenigingen.

De University Extension mikte op een andere laag van de bevolking, op "de

besten, de degelijksten, de meest begaafden uit elken stand”, die dus ook de arbeidersstand mocht zijn. De oorsprong van dit educatieve werk is terug te vinden in de jaren 1892-1893, dezelfde jaren als waarin zich ook zowel het Toynbee-werk als de openbare leeszaalbeweging voor het eerst manifesteerden.

De Leidse hoogleraar H. Oort (als Steinmetz ook bij het Toynbee-werk betrokken, zoals Steinmetz omgekeerd ook bij de University Extension was betrokken) hield in 1893 op de jaarvergadering van het Nut een inleiding over de vraag: "Wat is, ter verspreiding van degelijke kennis in de richting van "University Extension Movement" (hooger onderwijs buiten de universiteiten), voor onze Maatschappij te doen?"

Hij gaf te kennen dat cursussen in het kader van de University Extension reeksen van voordrachten zijn over een bepaald vak van wetenschap voor een klein aantal personen, en dat daarbij de deelnemers niet alleen hebben te luisteren, maar ook te studeren in de door de leider op te geven boeken, mede aan de hand van een syllabus, d.i. de handleiding die de leerlingen gedrukt voor zich hebben. Ook de samenspreking van de deelnemers aan de cursus met de leider stelde hij als van grote waarde. Maar de Maatschappij liet de zaak der University Extension voorlopig rusten, tot 1898, in beslag als zij was genomen met de samenstelling en de verwerking van de vele rapporten op andere terreinen. In het zojuist genoemde jaar deed het hoofdbestuur het voorstel dat het Nut zich zou toeleggen op de bevordering van het denkbeeld van hoger onderwijs buiten de universiteiten. Dit werd toen in de jaarvergadering verdedigd door mr. M. W. F. Treub, hoogleraar in Amsterdam. Deze betoogde dat het lager onderwijs de noodzakelijke grondslag der volksopvoeding was, waarop door het Nut moest worden voortgebouwd met: bibliotheken voor jongelieden, volksbibliotheken, volksvoordrachten, lezingen over maatschappelijke onderwerpen, het Toynbee-werk en nu ook het onderwijs buiten de universiteiten. Wetenschappelijk gevormde mannen, al of niet aan universiteiten verbonden, zouden voordrachten kunnen houden over sociologie en economie, natuurwetenschap, godsdienstwetenschap, geschiedenis en aardrijkskunde, kunst en letterkunde. De departementen zouden hun gewone "leesavonden" wellicht door deze cursussen kunnen vervangen en konden dan een financiële bijdrage van de Maatschappij verwachten. Ondanks veel oppositie werd het voorstel aangenomen.

In de winter 1898-1899 werden experimentele cursussen georganiseerd door de departementen Amsterdam, Schiedam, Koog-Zaandijk, Leiden en Hengelo. Treub nam de leergang economie te Schiedam voor zijn rekening. Tezelfdertijd ondernam de regering een opvallende stap door dr. H. C. Muller, een oud-leraar, naar Engeland te zenden om ter plaatse een studie te maken van de University Extension. Deze reis leverde in 1899 een rijksrapport op dat een positief oordeel bevatte over dit educatieve werk en wel als een echte uitbreiding (extension) van de universiteiten. In de Tweede Kamer werd erover gedebatteerd, maar de minister van Binnenlandse Zaken nam het standpunt in dat University Extension geen integrerend deel was van het hoger (wetenschappelijk) onderwijs en dat de regering zich dus moest onthouden van aandrang op de hoogleraren der rijksuniversiteiten om zich beschikbaar te stellen. Meer aanbevelenswaardig scheen het de

minister dat er een vereniging tot bevordering van dit onderwijs, eventueel met financiële steun uit 's rijks kas, zou worden opgericht. Deze wenk was koren op de molen van het Nut, dat zich natuurlijk de aangewezen vereniging beschouwde om de zaak ter hand te nemen. Over het eerste proefjaar schreef Bruinwold Riedel het verslag "Wetenschappelijke leergangen voor volwassenen ("University Extension")" (1899), dat een oproep bevatte om met deze methode verder te gaan.

Nog een tweede jaar werd het experiment voortgezet (1899-1900), en wel in acht departementen. Hoewel de uitkomsten gunstig waren, was een kleine meerderheid der departementen op de jaarvergadering van 1900 echter van oordeel dat de University Extension niet voldoende levensvatbaarheid had en werd het voorstel van het hoofdbestuur om verder te gaan met deze leergangen verworpen. Treub sprak van het uitspreken van "la mort sans phrase" over een lang niet onbevredigende proef. Een obstakel bleek hier ook de financiële commissie der Maatschappij. Deze commissie, die elk beleidsvoorstel van een advies voorzag, meende dat het niet op de Nutsweg lag om cursussen voor ontwikkelden te organiseren omdat de Maatschappij immers voor het volk moest werken. Subsidie aan fanfarecorpsen achtte zij nuttiger dan aan cursussen die geen volksbehoeften bevredigden. Dr. D. Bos was nu woordvoerder van het centrale bestuur en een aantal vooruitziende departementen. De voorstanders verloren het pleit in de stemmingen van 1901 en 1902 echter opnieuw.

Maar het licht daagde weer in 1906, toen het Nieuwenhuijzenfonds en de Nutscommissie voor Onderwijs werden opgericht. Het hoofdbestuur, zwiigende over de nederlaag van enkele jaren terug, zag hierin de kans om tegelijk met de nieuwe aktie op onderwijsgebied het cursuswerk voor volwassenen weer op gang te krijgen. Op tactische wijze werd nu gesproken van hoger onderwijs voor het volk of hoger volksonderwijs, zodat verwijten van nagestreefd elitair karakter bij voorbaat ontzenuwd waren. Als extra argumenten dienden twee gegevens. Ten eerste dat sommige departementen op eigen krachten verder waren gegaan met het cursuswerk. Ten tweede de bepaling in de nieuwe Wet op het hoger onderwijs van 1905, houdende dat reeksen van voordrachten konden worden gegeven aan de universiteiten, waaruit de hoop werd geput dat de hoogleraren meer medewerking aan wetenschappelijk volksonderwijs zouden geven. Al zou dit onderwijs in de eerste plaats ten goede komen aan de meer begaafden, deze konden daardoor des te beter optreden als leiders in eigen kring, hetgeen o.a. aan de ontwikkeling en werking van de vakverenigingen ten goede zou komen. Met vlag en wimpel kwam dit voorstel er nu door. In 1907 werd een subcommissie voor het hoger volksonderwijs gevormd o.l.v. de historicus prof. dr. P. J. Blok. In 1908 richtte deze subcommissie een oproep aan de departementen en daarvoor in aanmerking komende verenigingen om plaatselijke comité's voor het houden van cursussen voor hoger onderwijs buiten de universiteiten in het leven te roepen. Een lijst van onderwerpen en van inleiders werd meegestuurd. Een bijdrage in de kosten tot 40% werd in het vooruitzicht gesteld. In 1908-1909 hervatte het Nut op deze grondslag de wetenschappelijke leergangen voor volwassenen, gezien als deel van het onderwijsstelsel. Deze tak van volksontwikkelingswerk, het latere werk

der volksuniversiteiten, had daarmee definitief zijn plaats verkregen.

Nog een aantal jaren heeft de Nutscommissie het werk begeleid, daarbij aanmoedigend dat Nutsdepartementen onderling of met anderen samenwerking zochten. Maar de universiteit was – wederom – niet echt te interesseren, zo blijkt uit de verslagen van de Nutscommissie voor Onderwijs uit die jaren. In 1912 werd nog voorgesteld dat de universiteiten een vereniging zouden vormen voor dit werk, waar een negatief antwoord op kwam. Zo ontstond dan het werk tussen volksvoordracht en universiteit in, maar los van beide, waarvoor Steinmetz inmiddels de naam volksuniversiteit had bedacht. Het kwam later ook grotendeels los van het Nut (en in een eigen bond) te staan, zij het wel gewoonlijk in de plaatsen waar er eerder Nuts cursussen waren voor hoger volksonderwijs. De Bond van Nederlandse Volksuniversiteiten werd opgericht in 1918.

Naast de cursussen met een populair-wetenschappelijk karakter bleven de losse voordrachten "namens het hoofdbestuur" nog steeds krachtig aanbevolen. Zij werden weer ruimer gesubsidieerd uit de landelijke kas (na 1894 f 3 000,- per jaar). Gemiddeld werden er door de departementen 150 lezingen per jaar gekozen. De sprekerslijst, die aanvankelijk 15 inleiders telde, werd na 1900 verdubbeld tot 30 personen. De inleiders kregen van de Maatschappij vergoeding van reis- en verblijfkosten; elke inleider kreeg ten hoogste tien spreekbeurten per seizoen; de departementen gaven een vergoeding van 25 cent per lid; van elke cause-rie zond het departement na afloop een verslag in. De departementen echter probeerden van tijd tot tijd de sprekerslijst een minder wetenschappelijke inslag te geven omdat zij meer belangstelling aanwezig wisten voor luchtiger kost en meer amusement. Daarom kon vanaf 1903 ook een financiële tegemoetkoming uit de kas der Maatschappij worden gekregen voor "opluistering" der Nutsbijeenkomsten met lichtbeelden of met een muzikale of vocale uitvoering. In 1909 werd er een scheiding gemaakt tussen gewone voordrachten en populair-wetenschappelijke voordrachten. De laatste categorie was toen al in de minderheid. Dit toont aan hoe moeilijk het was het niveau van de voordrachten namens het hoofdbestuur te handhaven. Dat wil zeggen: de voorkeur was veelal er maar een gezellig Nutsavondje van te maken. In 1913 werd door het hoofdbestuur aan de sprekerslijst toegevoegd een afdeling volksvoordrachten over Nederlands-Indië. Het oogmerk was belangstelling voor de Indische toestanden in alle kringen der bevolking te vermeerderen. Er waren ruim tien inleiders beschikbaar om over land- en volkenkunde van Nederlands-Indië voorlichting te geven. De departementen maakten hiervan gretig gebruik.

Het lichtbeeld als hulpmiddel bij de lezingen kwam omstreeks 1900 in zwang. Er werd toen gebruik gemaakt van de "sciopticon" of projectie-lantaarn. Te Amsterdam werd de Vereniging tot het houden van voordrachten met lichtbeelden gevestigd. Deze liet teksten van voordrachten ter bevordering der volksontwikkeling vervaardigen met daarbij behorende reeksen van 18 tot 30 "platen". Uit een catalogus kon men kiezen. De bedoeling was om personen, die geen studie van het onderwerp hadden gemaakt, in staat te stellen om met hulp van de teksten en lichtbeelden op het platteland een inleiding te gaan houden. Departementen konden kosteloos over de lichtbeelden beschikken. Van deze mogelijkheid gin-

gen de plaatselijke departementen allengs meer gebruik maken (1905 24 departementen, 1913 85 departementen).

De film als nieuw technisch hulpmiddel kwam in 1910 in de belangstelling. Op initiatief van het departement Schoonhoven werd een onderzoek ingesteld naar de mogelijkheid tot exploitatie van een reizende bioscoop met "leerrijke" films. Uit dit onderzoek door het hoofdbestuur kwam als conclusie naar voren dat de film evengoed als het lichtbeeld een hulpmiddel kon zijn bij de voordracht. Het hoofdbestuur zag niets in zelfstandige bioscoopvoorstellingen als een bijdrage tot de volksoopvoeding, ook niet met leerzame films waarbij immers de explicatie (die toen bestond) bijzaak werd. Gezien deze koppeling van film met mondelinge voordracht, leek het te kostbaar een reizende bioscoop te gaan exploiteren.

Wel stond men niet afkerig van dit idee met een geheel andere bedoeling, n.l. om een tegenwicht te vormen tegen de gangbare bioscoopvoorstellingen. Maar dan ging het om de aloude veredeling van het volksvermaak, en zou het op één lijn staan met beproefde zaken als de floralia-, zang-, muziekfanfare- en toneelgezelschappen van de departementen. De kosten echter, met name die voor de reizende vertoner-explicateur, en daarbij het riskante der onderneming, deden van de zaak blijven afzien. Wel werden betrekkingen aangeknoopt met de Maatschappij voor wetenschappelijke cinematografie, die een gelijke doelstelling had.

Maatschappelijke Zorg

Uit het voorgaande is al wel gebleken dat het Nut, uit zijnde op de verheffing van het volk, overwegend binnen de bestaande orde, zeker ook uit was op de concrete verbetering. Daarbij moesten de man en de vrouw uit het volk ook zelf hun best doen. De rapporten uit dit tijdvak, in de inleiding genoemd, geven dit concrete wel heel duidelijk weer, en dan niet alleen met de door ons als "sociaal" ingedeelde rapporten, maar bepaald ook met de meer financiële (spaarbanken b.v.), en eigenlijk ook met de onderwijskundige rapporten. Er viel volgens de Maatschappij structureel nog al wat te voorzien en te verbeteren in Nederland, steeds zonder (uitgesproken) socialisme. In deze paragraaf zal dit ook weer blijken.

Beginnen we met de Nutsrapporten betreffende het woningvraagstuk, rapporten die nog steeds ter sprake komen bij de geschiedenis van de volkshuisvesting in Nederland. Er zijn er twee van verschenen. Het eerste rapport heette "De Arbeiderswoningen in Nederland"; het was lijvig en verscheen in 1890. Het gaf een beoordelend overzicht van hetgeen in vele gemeenten was gedaan ter verkrijging van betere arbeiderswoningen en ter voorziening in de woonbehoefte in de laatste tientallen jaren vóór 1890. De inrichting en de kosten van arbeiderswoningen werden behandeld, en de vraag der verhuring en van de eigendomsoverdracht van dergelijke woningen. Het rapport heeft bijgedragen tot de politieke opvatting dat arbeiders gediend zijn met goede woningen, gehoord van een vereniging.

Het tweede rapport van 1896 was van een andere aard en behandelde het woningvraagstuk als geheel. Het was een pleidooi voor het slopen en herbouwen van

oude buurten, vooral in de steden, en voor nieuwbouw. Alle krachten, van particulieren, verenigingen, gemeenten en staat moesten gericht worden op afbraak en herbouw der achterbuurten vol krotten en op aanbouw van nieuwe woningen op vrij terrein. Een filantropisch karakter moest daarbij vermeden worden. Nauwkeurige gemeentelijke bouwverordeningen werden gevraagd. Maar afdoende verbetering zou een wettelijke regeling vereisen volgens het rapport en ook een herziening van de onteigeningswet om ongezonde wijken door de overheid te kunnen laten saneren. Dit laatste was een gedurfde uitspraak op dat moment. Het ontwerp van de Woningwet dat drie jaar later aan de volksvertegenwoordiging werd voorgelegd, ging in velerlei opzicht in de door het rapport aangewezen richting (onbewoonbaar-verklaring, onteigening, uitbreiding van bebouwde kommen en de financiële paragrafen). In de definitieve Woningwet van 1901 is bovendien aan de gemeenten de verplichting opgelegd bouwverordeningen te maken. Mede door het initiatief van het Nut was de grondslag gelegd voor een nieuwe woningpolitiek in Nederland.

Het tweede huisvestingsrapport behandelde ook de moeilijkheid om kapitaal te verschaffen aan woningbouwverenigingen tegen matige rente. Een poging van de kamerleden Kerdijs en Drucker – we kennen de namen in Nutsverband – om daarin te voorzien door een wijziging van de Wet op de rijkspostspaarbank in 1895, mislukte. Deze kamerleden wilden een deel der gelden doen beleggen ten bate van woningbouwverenigingen. In 1898 stelde het hoofdbestuur deze wijze van belegging weer aan de orde bij de regering en werden de departementen, heel consequent, opgewekt zelf goede en goedkope volkswoningen te stichten met gebruikmaking van de reserve van spaarbanken. In enkele gevallen is dit geschied: Delft, Tholen. Voorts organiseerde het hoofdbestuur in januari 1899 een bijeenkomst van een 30-tal woningbouworganisaties, waaruit een centrale commissie van advies inzake het woningvraagstuk voortkwam. Van de vele woningbouwverenigingen die na 1901 tot stand kwamen, waren er uiteindelijk zo'n 13 tot 15 van het Nut.

Het rapport over de begrafenisfondsen in ons land verscheen in 1891. Dit werk was voor een deel weer het punt van uitgang voor een staatscommissie. Deze commissie hield een enquête naar de maatschappelijke toestand der arbeiders met het oog op zieken-, begrafenis- en andere verzekeringsfondsen. Twee leden der Nutscommissie werden vervolgens benoemd in een staatscommissie tot voorbereiding van een wettelijke regeling van deze fondsen. Aansluitend bij genoemd Nuts-rapport over begrafenisfondsen had een nieuwe commissie weer ettelijke jaren werk aan een rapport over de ziekenfondsen. Dat kon in 1895 gepubliceerd worden. Het slotwoord behelsde o.m. dat bij ziekenfondsen ieder denkbeeld van bedeling moest wegvallen, dat de vorm van een ondernemersfonds afgekeurd werd, dat inmenging van overheidswege ter vermijding van misbruiken zeer gewenst was en dat waar het particulier initiatief onvoldoende optrad overheidsfondsen aanbeveling verdienden. In 1910 hielden de departementen 14 begrafenisfondsen en 31 ziekenfondsen in stand, maar deze aantallen werden reeds in 1893 genoteerd. Binnen de Maatschappij was derhalve sprake van een niet

onaanzienlijke arbeid op dit terrein, al hebben de rapporten niet geleid tot vermeerdering van deze fondsen bij de departementen.

In 1894 werd een rapport gewijd aan de werkloosheid, dat echter een intern karakter droeg. Het was bedoeld om de departementen en anderen aan te moedigen iets te ondernemen tegen de herhaaldelijk terugkerende golf van werkloosheid. Inlichtingen werden vergaard bij meer dan 200 departementen. Een landelijke statistiek der werkloosheid bestond nog niet en ook de Nutswerkgroep slaagde er niet in tot een totale becijfering te komen. Het rapport gaf een beschrijving van wat op diverse plaatsen gedaan werd aan een werkverschaffing, die duurzame gevolgen beloofde en geen armenzorg was. Jaarlijks verleende de Maatschappij kleine subsidies aan de enkele departementen die plaatselijk wat ondernamen ter leniging van de werkloosheid, b.v. door cursussen in huisvlijt, manden vlechten en handenarbeid. Na 1900 hoort men niet meer hiervan. Het vraagstuk der armenverzorging bracht het Nut voor het laatst ook nog tot belangrijk werk, en wel door het baanbrekend rapport van 1895. De volksklasse aan wier belangen de Maatschappij zich wijdde, kon toen al niet meer worden geïdentificeerd met de "armen". De rapporterende commissie voegde aan de talrijke gegevens die men had verzameld een uitgebreide beschouwing toe, benevens een schema voor een nieuwe armenwet. Goeman Borgesius deed als minister in 1901 een mislukte poging om de Armenwet van 1854 in die richting te herzien. Het ontwerp dat het Nutsrapport gaf heeft daarna toch de basis gelegd voor de Armenwet van 1912. De armenzorg werd opnieuw gereguleerd, echter met behoud van het beginsel dat de overheid slechts bijstand verleent wanneer anderen in gebreke blijven.

Als laatste in de reeks sociale rapporten moet genoemd worden "Het vraagstuk van de verzorging der verwaarloosde kinderen (1898)". Bewust trad het hoofdbestuur weer op als wegbereider voor hervormingen in een onderdeel van maatschappelijk werk. Net als in de andere rapporten werd allereerst een beschrijvend overzicht gegeven van de bestaande toestand der kinderbescherming, uitgevoerd door de overheid, de kerk of door particulieren in Nederland én in het buitenland. Daarna werd er een opsomming gegeven van de gewenste verbeteringen. Uiteindelijk werd gevraagd om een centraal lichaam op te richten, dat beschikbaar zou zijn voor alle personen en verenigingen die de belangen van verwaarloosde kinderen wensten te behartigen. In 1898 werd vervolgens besloten dat de Maatschappij zich zou richten tot regering en Tweede Kamer naar aanleiding van, en ter ondersteuning van, een hangend Wetsontwerp omtrent de vaderlijke macht en de voogdij. De Maatschappij zou ook stappen ondernemen om een centrale organisatie tot stand te brengen. De kinderwetten die in 1901 van kracht werden, stelden het Nut niet teleur. Nog voorspoediger verliep de totstandkoming van de centrale vereniging, die het Nut wenste en waartoe het hoofdbestuur een initiatief-comité formeerde. In 1899 reeds volgde de oprichting van de Nederlandsche Bond tot Kinderbescherming.

Zo gaf de Nutsbeweging, als voertuig van de progressief-liberale stroming, een grote stoot tot een betere volkshuisvesting, betere zieken- en begrafenisondsen, betere armenverzorging en kinderbescherming. Andere werkzaamheden op sociaal terrein waren in deze periode, afgezien van wat in de andere paragrafen van

dit hoofdstuk genoemd wordt en ook een sociale kant heeft, de mede-stichting van een Sociaal Advies Bureau, de wedstrijden voor handwerkslieden ter bevordering van hun deskundigheid, en de tuingrondverhuring ter bevordering van economische onafhankelijkheid.

In 1899 hielp de Maatschappij door een belangrijke gift mee aan het tot standkomen van de vereniging Centraal Bureau voor Sociale Adviezen, die op neutrale basis raad wilde verstrekken bij de oprichting en organisatie van instellingen en regelingen met als doel de maatschappelijke positie der arbeiders te verbeteren. Dit bureau stond onder leiding van mr. Treub. Aan de nieuwe vereniging werden door de Maatschappij alle boeken en rapporten, en de dossiers van de door het Nut gehouden sociale enquêtes, in bruikleen afgestaan. Het adviesbureau heeft tot 1923 bestaan. Het archief is daarna overgenomen door de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam.

Sinds 1887 nam de Maatschappij deel in de organisatie van "wedstrijden" onder handwerkslieden en leerlingen in het vervaardigen van werkstukken, samen met o.a. de Maatschappij tot Bevordering van de Bouwkunst en het Algemeen Nederlands Werkliedenbond Verbond. Een landelijke commissie, financieel gesteund door het Nut, stelde een leidraad op en zond deze ook aan de Nutsdepartementen. Diploma's en medailles werden uitgelooft, maar deze poging om de hand- en kunstnijverheid aan te moedigen bleek niet populair te worden en werd in 1898 gestaakt. Ook een jarenlang Nutsstreven om een handboek voor de timmerman uit te geven moest worden opgegeven.

In de negentiger jaren besteedde het Nut veel aandacht aan tuingrondverhuring aan kleine luiden, onder het motto: "aan iedere daarvoor geschikte werkman een akker tuingrond". Dit werd gezien als een middel om armoede te weren. Het was er tevens op gericht het gevoel van eigenwaarde van de arbeider te verhogen. Reeds in 1885 werd door het hoofdbestuur de aandacht der departementen gevestigd op hetgeen door sommige departementen was beproefd en sedert 1838 al te Franeker bestond, namelijk het verstrekken van tuingrond tegen lage pachtprijs aan arbeiders om hen in staat te stellen in hun vrije tijd aardappelen en groenten te telen voor de behoeften van het eigen gezin. Zeven jaar later bleek dat deze aanmoediging opgevolgd was door zes departementen. Vooral in de provincie Groningen sloeg de tuingrondverhuring wel aan omdat het beklemrecht h et daar voor een arbeider moeilijk maakte een stuk grond te pachten. In 1896 zorgden 15 departementen voor het ter beschikking stellen van deze tuingronden, en het Gedenkboek van 1934 noemt er 26.

Uitvoerig beschreef Bruinwold Riedel, die ook op dit gebied zijn sporen verdiend heeft, in een boekje uit 1896 de voordelen en de werkwijzen der tuingrondverhuring. In hetzelfde jaar werden op initiatief van het departement Nieuw-Lekkerland de departementen en de Nutsspaarbanken gestimuleerd tot het oprichten van instellingen voor tuingrondverhuring voor veldarbeiders, met in dit geval de mogelijkheid voor dezen om de grond op den duur te kopen. Resultaten had dit niet. In 1904 werd nogmaals een landelijke actie gevoerd ter vermeerdering van de gewone pachtcomplexen van groentetuinen voor arbeiders maar voorlopig bleef het aantal toch 15. Veel verder dan de verhuring van tuingrond ging het door

het departement Middelharnis-Sommelsdijk uitgewerkte plan om tuinbouwgehuchten te stichten, als nieuwe kolonies van tuinders. Dit idee werd verdedigd door C. J. H. van den Broek, die een schetsplan had gepubliceerd in De Gids van januari 1898. Het hoofdbestuur voelde niet veel voor deze utopische gedachte.

Spaarbanken, hulpbanken en verzekering

In zijn hoofdstuk over hulp- of voorschotbanken en de woekerbestrijding beschrijft prof. mr. I. B. Cohen in het Gedenkboek 1934 dat de geringe uitwerking van de pogingen van het hoofdbestuur in de vorige periode om het volkskredietwezen te verbeteren de Maatschappij niet heeft afgeschrikt. De zaak werd opnieuw ter hand genomen.

In 1892 verscheen een Nutsrapport met de titel "Leidraad voor de inrichting van Volksbanken" opgesteld door drie leden van het hoofdbestuur (wier namen men, zoals steeds, vindt in de bibliografie). Het kwam voort uit het streven het totstandkomen van plaatselijke volkskredietbanken, bij voorkeur op coöperatieve grondslag, te bevorderen. De coöperatieve gedachte was sterk in deze jaren, ook bij het Nut. De leidraad bevatte ontwerpen van statuten en formulieren, zowel voor de rechtsvorm van een coöperatieve vereniging als voor die van een gewone vereniging. Enige gegevens omtrent de hulp- en voorschotbanken vindt men ook in het Nutsrapport van 1902 over de "Rechtskundige vormen van spaarbanken, productieve en crediet-associaties" uitgebracht door een commissie waarvan prof. mr. M. W. F. Treub voorzitter was. Ofschoon dit rapport in hoofdzaak aan de spaarbanken was gewijd, werden ook de rechtsvormen van hulpbanken behandeld. Volgens de rijksstatistiek klom het aantal hulpbanken van 49 in 1876 tot 98 in 1901 en 124 in 1911, maar daaronder waren slechts 14 Nutsinstellingen. Ongetwijfeld is ook bij vele hulpbanken (een andere naam voor voorschotbanken of volksbanken), die niet als Nutsinstellingen bekend stonden, de stoot tot de oprichting gegeven door het Nut of uit de kring van het Nut. Er waren er ook die aanvankelijk Nutsinstellingen waren maar later een zelfstandig karakter hebben gekregen. Dit is o.a. het geval geweest te Dordrecht, Hoorn, Sneek en Zutphen. Na 1914 kwam er een grote terugval bij de hulpbanken in ons land.

Woeker was vanouds een verschijnsel bij banken van lening. De op dit gebied bestaande misstanden, die door de hulpbanken niet verholpen werden, trokken in de loop dezer jaren de aandacht van de Maatschappij. Het hoofdbestuur benoemde in 1900 een commissie van onderzoek van de gemeentelijke banken van lening en de particuliere beleenbanken en huizen van koop met recht van wederinkoop. Een uitvoerig rapport werd uitgebracht in 1904. Daarin werd aangetoond, dat de wettelijke regeling betreffende de banken van lening onvoldoende was om de vele bestaande misstanden te weren. Het rapport wees verschillende middelen tot verbetering aan, zowel voor het geval dat de wetgever niet zou ingrijpen als voor het geval dat tot een wettelijke regeling zou worden besloten. Het is mede aan dit rapport te danken geweest, dat enkele jaren later een wettelijke regeling van de banken van lening tot stand kwam in de Pandhuiswet van 1910.

Het jaar 1900 wordt in de Nutsgeschiedenis gemarkeerd door wat werd genoemd de "catastrofe" van de Nutsspaarbank van het Groningse departement Tenboer. Bij deze bank met een inleg van f 117 000,— was door fraude van de boekhouder een bedrag van f 80 000,— verdwenen, hetgeen bleek na diens overlijden. Deze gebeurtenis viel een jaar na het besluit om een onderzoek in te stellen naar de rechtskundig gewenste vorm der spaarbanken. J. J. D. Pruisen beschrijft in het Gedenboek 1934 de gevolgen van één en ander als volgt:

"De Departementen met hun niet meer dan nominale administratieve contrôle, de spaarbanken zelf, wier inwendige contrôle dikwijls zoo sterk op goed vertrouwen was gebaseerd en op wie de moeilijkheden van zusterinstellingen zoo gemakkelijk terugsloten, het Hoofdbestuur, dat voor het aanzien en het gezag der Maatschappij had op te komen en aan een moreele aansprakelijkheid financiële offers verbonden zag — allen zagen in, dat herhaling niet meer mocht voorkomen." En:

"Het sprak vanzelf, dat daarvoor noodig was, dat de spaarbanken zich in den vervolge aan een administratieve contrôle onderwierpen. En in de tweede plaats was het gewenscht, dat ter bestrijding van een bij een spaarbank ontstaan tekort een algemeen waarborgfonds werd gesticht. Voor de contrôle kon de hulp van den wetgever worden ingeroepen, maar veeleer lag voor instellingen, die gedurende zoovele jaren zich zoo vrij en zoo zelfstandig hadden gevoeld, de oplossing in de door hen zelf genomen maatregelen. Op het punt van administratieve contrôle kon geen verschil worden gemaakt tusschen Nutsspaarbanken en spaarbanken buiten de Maatschappij opgericht en zoo besloot het hoofdbestuur alle spaarbanken in den lande tot een vergadering bijeen te roepen, opdat daarmede de grondslag zou worden gelegd voor een algemene spaarbankorganisatie. Om bijzondere redenen is dat besluit slechts ten deele uitgevoerd, in zooverre dat alleen Nutsspaarbanken werden uitgenoodigd tot een vergadering, die in 1908 werd gehouden. Van de 150 Nutsspaarbanken waren er 65 aanwezig. Een contrôledienst kwam met 25 spaarbanken tot stand; voor een gemeenschappelijk waarborgfonds was nog geen voldoende belangstelling".

Het jaartal 1908 moet 1909 zijn, en de man die toen de vergadering leidde, was weer de onvermoeibare dr. D. Bos. Hij was een groot voorstander van de aanpassing van de spaarbanken aan de eisen des tijds maar onder handhaving van de band met de moedermaatschappij, opdat de Nutsgedachte niet plaats zou gaan maken voor de zuiver economische. Wat die Nutsgedachte inhoudt, zien wij nader bij Bruinwold Riedel in zijn brochure "De Nutsspaarbanken in Nederland 1817-1908". Hij meende dat overschotten moesten worden gebruikt "voor de sociale en economische belangen van de omgeving waarin de spaarbank werkt, voor zoover deze door het Nutsdepartement dat ook de spaarbank in 't leven riep, worden behartigd...". Concreet kan men denken aan — en voerde men ook uit — het steunen van woningbouwverenigingen, de tuingrondaankoop ten bate van arbeiderstuinen, de financiering van verenigingsgebouwen, het oprichten van hulpbanken, volksbanken of coöperatieve kredietverenigingen onder de deelneming in het kapitaal ervan, of aan afzondering van een deel van het overschot voor "nuttige doeleinden". Over de goorloofdheid van deze bestemming die gelegen

is buiten het directe belang der spaarders, liepen trouwens de meningen wel uiteen.

Ongeveer tegelijkertijd met de hierbovenvermelde vergadering vond er in 1908 nog een bijeenkomst plaats van 15 spaarbanken van voornamelijk stedelijke herkomst en meestal geen Nutsspaarbanken. Zij namen het initiatief tot de oprichting van de Nederlandsche Spaarbankbond. Het spreekt vanzelf dat de verhouding tussen de Maatschappij en de Bond niet aanstonds duidelijk was. De Bond stond nogal wantrouwig ten opzichte van de hierboven omschreven Nutsgedachte. De wegen bleven voorlopig gescheiden. Wat het Nut betreft hield dit in dat de contrôledienst, waartoe in 1909 was besloten, een Accountantsdienst der Nutsspaarbanken werd, ingesteld in 1912. Tot accountant werd benoemd W. A. Hamelberg te Amsterdam. Hierbij sloten zich 22 banken onmiddellijk aan. Acht jaren daarna vonden Nut en Spaarbankbond elkaar en werd de Accountantsdienst aan de Bond overgedragen. Geen wonder dat juist op dit terrein, waar belangen zo sterk kunnen spelen, de professionele instelling al spoedig het pleit gaat winnen. Steeds vollediger zullen de financiële Nutsinstellingen in de toekomst in deze professionele sfeer worden getrokken, en nauwelijks anders dan in goede harmonie.

Wat de verzekeringen betreft, zijn al aan de orde geweest het begrafenisfonds en het ziekenfonds, beide onder Maatschappelijke Zorg wegens het algemene (en nationaal stuwende) karakter van de bemoeienis van het Nut op deze terreinen in deze periode. Blijft nog de pensioenverzekering. De Maatschappij had zich in de vorige periode de pensioenvoorziening van arbeiders aangetrokken, uitlopende op deelneming in de Nederlandse Pensioenvereniging voor Werklieden (1884). Het departement Wageningen wilde in 1892 vernieuwde activiteit door de Algemene Vergadering, erop wijzende dat er nog weinig vrijwillige verzekeringen afgesloten waren en dat een staatspensioen vanaf de 65-jarige leeftijd niet te verwachten was. Het departement had met enig succes actie ontplooid op dit terrein en zag de departementen samen wel in staat het aantal verzekerden in ons land twintig keer hoger te stellen. Het hoofdbestuur daarentegen verwachtte dat de staat zich niet afzijdig zou houden, en spoedig handelend zou ingrijpen. Door deze afwijzende houding werd het streven van Wageningen niet gehonoreerd. Het Nutsdepartement werd door de loop der gebeurtenissen in het gelijk gesteld, want men zou tot de Invaliditeitswet – 1913, volledig in werking getreden in 1919, moeten wachten totdat er een eerste bescheiden ouderdomsverzekering uit de bus kwam.

Overige activiteiten

In vorige hoofdstukken werd beschreven hoe de Maatschappij deels als uitvoerder voor de overheid, met name onder Koning Willem I, onderscheidingen ging uitdelen. Hieraan komt in 1885 een einde als de Wet der Maatschappij gewijzigd wordt. De samenwerking met de overheid was al gestaakt.

Op voorstel van het departement Leeuwarden was in 1888 besloten een onder-

zoek in te stellen naar de mogelijkheid een aantal bureaus voor chemische onderzoeken in te stellen, die het publiek zouden kunnen voorlichten over de zuiverheid en het gehalte der levensmiddelen. Ook zouden mensen met lage inkomens kosteloos of tegen zeer lage prijs in de gelegenheid moeten worden gesteld hun voedingsmiddelen op die bureaus te laten keuren. Een klein jaar later lag er reeds een rapport op tafel, dat verder geen aparte Nutspublicatie is geworden. Het was samengesteld door dr. J. Zeeman, prof. H. Wefers Bettink en dr. Vitus Bruin-sma. Deze drie deskundigen vroegen inlichtingen aan 138 grotere gemeenten, waarvan de resultaten bij het rapport werden gevoegd. Het rapport bestreed de wens dat de consument zelfstandig levensmiddelen en drinkwater ter keuring zou moeten aanbieden. De voorkeur werd gegeven aan gemeentelijke contrôle over levensmiddelen en handelaren. Voor het Nut lag hier geen taak bij de uitvoering, meenden de rapporteurs. De verantwoording moest bij de gemeenten gelegd worden. Het hoofdbestuur bracht deze opvatting over aan de regering, aan sommige gemeentebesturen en aan instanties op het terrein der gezondheidszorg. Echter niet voor 1919 kwam er een Warenwet tot stand, die de overheidskeuring voorschreef van eetwaren en dranken.

Interne organisatie

In de inleiding van dit hoofdstuk stuiten we reeds op de moeite die men er in een aantal departementen mee had om politiek neutraal te blijven terwijl confesionelen, maar ook reeds socialisten, bezig waren allerlei voorzieningen – de school voorop – te "verzuilen" (al gebruikte men die benaming toen nog niet). In de onderwijskwestie hield het hoofdbestuur het hoofd echter geheel koel, zoals we in de onderwijsparagraaf al zagen, en bleef men werken aan de nog vele verbeteringen die wenselijk waren ongeacht de politieke vorm. Men vroeg daarbij aan de leden geen "politieke attestatie" zomin als men ooit een kerkelijke had aangevraagd, is van hoofdbestuurzijde in deze tijd weleens opgemerkt.

In 1885 werd de Wet der Maatschappij aanzienlijk gewijzigd. Zelf sprak men wel uit dat men, na een eeuw, de grondslag had gelegd voor een "tweede Maatschappij". Doch veeleer was men nog meer middelpuntvliedend geworden doordat principieel werd vastgelegd dat de Maatschappij voornamelijk werkt door middel van haar departementen. Voorts zou Amsterdam niet langer meer het gehele hoofdbestuur leveren maar nog slechts de helft. Zo waren er nog wat nieuwe regelingen, zoals het financiële beheer dat voortaan bij de algemeen secretaris kwam te berusten, en de meerdaagse Algemene Vergadering die van augustus werd verplaatst naar omstreeks Pinksteren. Het uitdelen van ereblijken, zo werd reeds gemeld, werd geheel afgeschaft.

Het beginsel van de autonomie der departementen was versterkt, hetgeen nauwelijks iets anders kon meebrengen dan dat de kracht van het centrale bestuur in dezelfde mate werd verzwakt. Het zeer grote overwicht dat de departementen hadden op de beleidsbepaling van de Maatschappij en de onmogelijkheid voor het centrale lichaam om dwingende voorschriften en richtlijnen te geven voor

plaatselijke activiteiten – welke constructie in de eerste, minder gecompliceerde eeuw geen bezwaar was gebleken voor het op ruime schaal tot stand brengen van een aantal belangrijke zaken, bijvoorbeeld het spaarbankwezen en het bibliotheeknet – was in de nieuwe eeuw, die om een meer zakelijk-technische en professionele organisatie vroeg, een onoverkomelijk obstakel. Aan deze structuur moet worden toegeschreven dat ondanks alle schitterende initiatieven de Maatschappij niet in staat was het landelijk regelend orgaan te blijven of te worden voor achtereenvolgens: de spaarbanken, het volkskredietwezen, de openbare bibliotheken, het neutraal-bijzonder onderwijs, de woningbouwverenigingen, de volksuniversiteiten, de buurthuizen en het vormingswerk. Nog als in de tijd van Martinus Nieuwenhuijzen beschikte de Maatschappij slechts over één betaalde secretaris, met enkele kantoorbedienden, te Amsterdam, en waren ook de plaatselijke afdelingen verenigingen zonder professionele staf gebleven. Er was geen sprake van het 'apparaat' dat een veelomvattende landelijke organisatie nodig zou hebben gehad. Een andere zaak is of een gigantische particuliere organisatie die het bovenstaande zou hebben omvat wel wenselijk en levensvatbaar zou zijn geweest. Maar wat de Maatschappij te zien gaf was nagenoeg het andere extreem. Er school daarom een paradox in de Nutsbeweging: herhaaldelijk vroeg het Nut om een centrale opzet van het schoolwezen, het bibliotheekwezen en andere voorzieningen maar zelf bleef het een versnipperde organisatie, met ver doorgevoerde autonomie naar het model van de Republiek der Verenigde Nederlanden, waarin trouwens de uniforme lagere school van 1806 nooit had kunnen bestaan. De nieuwe algemene secretaris, J. Bruinwold Riedel, zag scherp deze zwakte toen hij in 1899, het specialisatie-verschijnsel in het verenigingsleven opmerkende, schreef: "Dat vele departementen tot heden in dien geest niet of te weinig gewerkt hebben, vindt zijne verklaring voor een klein deel en dat nog alleen voor sommige kringen in gebrek aan de noodige geldmiddelen. Maar voor een veel grooter deel moet de verklaring worden gezocht in het droevige feit, dat er geen nauw verband bestaat tusschen de autonome departementen, die alleen letten op de plaatselijke belangen, en de geheele Maatschappij en haar werk, zoals dit openbaar wordt in de besluiten der jaarlijkse algemeene vergadering en in de rapporten, circulaires en geschriften, die tengevolge van die besluiten, door het hoofdbestuur worden uitgegeven en aan de departementen verzonden. Al die drukwerken blijven meestal in de archieven der departementen bewaard, zonder dat zij zelfs bij de leden van de departementale besturen rondgaan ter kennisneming, zonder dat zij aanleiding geven tot discussie in de departementale vergaderingen. Op die wijze wordt de arbeid van het centrum der Maatschappij voor de departementen en hun werk onvruchtbaar. En bij die wijze van doen is het ook verklaarbaar dat vele departementen zich aan het geheel der Maatschappij niet gebonden voelen, met haar niet krachtig samenwerken, om het bloed der Maatschappij te doen vloeien naar alle deelen en, zonder bewustzijn van ontrouw aan haar, overwegen en helaas! soms besluiten, zich van de Maatschappij af te scheiden, het quotum van f 1,60 per lid aan de algemeene kas uit te sparen en tot een 'plaatselijk nut' zich te vereenigen, met de instellingen, welke, in de meeste gevallen met financieelen steun der Maatschappij, zijn tot stand gekomen. Maar –

beseft men dan niet, dat daardoor niet alleen de kracht van de Maatschappij, maar ook die van de plaatselijke vereeniging wordt verzwakt?"

Het tekortschieten van het Nut als centraal regelende organisatie zowel landelijk als plaatselijk, leidde mede tot het koesteren van het beeld van de "pionier". Deze idee, die door de statuten of andere openbare verklaringen niet gesteund werd, wilde dat het Nut erop uit was om geslaagde initiatieven en ondernemingen zo spoedig mogelijk weer af te stoten om ze een zelfstandig leven te laten leiden. Maar waar het Nut succesrijk werk wèl in eigen handen kon houden, liet het niet na dit zo lang als het kon (en ook als het eigenlijk niet meer kon) als een permanente activiteit te beschouwen en te behandelen. Vooral na 1900 herhaalde het een na het ander departement deze mythe en zo begon het werkelijk iets van een beginsel te worden. Maar nooit werd het ook daarna vastgelegd in de Nutswet; het bleef een vage opvatting, die het opportunisme en de verbroekeling rechtvaardigde. Ook de klacht dat departementen afhaken om de quotumbetaling te ontlopen zal zich nog menigmaal herhalen.

Richten wij nu onze aandacht op de jaren na 1900. Geleidelijk aan neemt de rapportenactiviteit af. We zagen immers dat deze samenging met de aanwezigheid van nog al wat politieke kopstukken in en bij het hoofdbestuur. Maar na het kabinet Goeman Borgesius verloopt het politieke tij voor de liberalen, zoals in de inleiding reeds werd opgemerkt, en wordt het ook moeilijker voor het Nut om te "oogsten". In de beginjaren van deze eeuw is het vooral mr. M. W. F. Treub, die probeert om de vaart en de modernisering er in te houden bij de (departementen der) Maatschappij. Hij, en Kerdijk, de in de Maatschappij wat stukgelopen vernieuwer uit de jaren '80, kennen elkaar en hebben buiten de Maatschappij om de Amsterdamse School voor Maatschappelijk Werk — de eerste ter wereld — mee opgericht in 1899. In 1901 wordt Treub landelijk voorzitter. In de Algemene Vergadering stelt hij enige vernieuwing voor in de organisatie: een progressieve quota-regeling, waardoor de grote departementen relatief meer in de kosten gaan betalen en kleintjes gespaard worden, een buitengewoon lidmaatschap met verlaagde contributie, om het voor de gewone man gemakkelijker te maken om toe te treden, en een districtenstelsel om de Maatschappij regionaal te versterken.

Onder aanvoering van Haarlem werd dit pakket nogal aangevochten. Allereerst werd alles uit de voorstellen gehaald dat de autonomie van de departementen kon beperken. Voorts ging de progressieve quota-regeling niet door. Wat de instelling van districten betreft, deze werd wel aanvaard, maar een jaar later facultatief gesteld. Toch is dit het begin geweest van een getrapte structuur die tot heden, hoewel niet steeds goed functionerend, is voortgezet. In de eerste jaren werden er vier districten gesticht, waaronder Noord-Brabant, dat in 1910 te Breda een kredietbank oprichtte. Ook tegenover de districten bewaren de departementen gaarne hun autonomie. Juridisch gezien zijn de plaatselijke departementen verenigingen met eigen rechtspersoonlijkheid.

De zaak van een goedkoop werkmans-lidmaatschap is eerder (1892) aan de orde geweest en toen, o.a. om de kosten voor betrokkenen, vervangen door een verenigingslidmaatschap. Verenigingen van werklieden of van kleine burgers konden dan als geheel toetreden, waarbij het departement kon bepalen hoeveel

stemmen aan de afgevaardigden zouden worden toegekend. Aldus zou de arbeider toch mee kunnen spreken over verbetering van de sociale toestand. Er zijn in het gehele land maar acht van die vereniging-leden geweest. Thans, in 1901, werd bepaald dat elk departement kon beslissen of men buitengewone individuele leden (bedoeld waren arbeiders) wilde toelaten, die echter nooit meer dan de helft van de stemmen mochten verwerven. Hierbij zag het hoofdbestuur geheel af van zijn aandeel in de contributie en het departement van de helft. Ook dit werd geen succes: in 1911 waren er 600 buitengewone leden tegen ca. 13 000 gewone leden. In de departementen was men ook wel wat wantrouwig ten aanzien van leden uit de kring ten behoeve waarvan men werkte of moest werken. Het was een soort Paard van Troje-vrees, die niet helemaal ongegrond was, want zo waren in Den Haag en Amsterdam bij Volksonderwijs de oude leden buiten de deur gezet, aldus het jaarboekje 1892. Overigens betekenden 13 000 leden als stabiel aantal (althans voor dat tijdvak) relatief een achteruitgang bij de aanzienlijk toenemende bevolking.

Treub was "geladen" in die jaarvergadering van 1901, waarin Haarlem tevoren al tot de reeds vermelde oppositie had opgeroepen. Wat zijn intenties waren met de Maatschappij, moge blijken uit de volgende passages van zijn rede die men wel een "donderrede" mag noemen. Een aanhaling: "Dit uitsprekende, denk ik niet alleen en zelfs niet in de eerste plaats aan den weinig heilspellenden storm die is komen opsteken, nu uw hoofdbestuur, uitvoering gevende aan eene opdracht, door uwe vergadering ten vorigen jare gegeven, daaraan een poging verbindt om door eene vernieuwing der aloude organisatie den allengs gestoorden bloedsomloop in onze Maatschappij weder in meer geregelden gang te zetten. Niet, dat er oppositie is tegen hetgeen het hoofdbestuur u voorstelt, vervult mij met eenige bezorgdheid; maar wel, dat die oppositie maar al te veel een kwalijk verborgen wrevel ademt, nu er getornd wordt aan de oude organisatie onzer Maatschappij. Voor zulk een wrevel zou plaats zijn, indien het hoofdbestuur roekeloos een bloeiend maatschappelijk leven wilde in de waagschaal stellen, terwille van eene uit de lucht gegrepen proefneming. Dan, inderdaad, zou er reden zijn, ons toe te voegen, dat het betere de vijand is van het goede. Maar nu? Is er iemand uwer, die in gemoede durft getuigen, dat er een krachtig vereenigingsleven is in onze Maatschappij? Is er iemand die niet weet dat de geestelijke band welke de departementen onderling, en deze met het hoofdbestuur behoort aaneen te binden, al lossers en lossers wordt?"

Treub ging verder: "De Nutsvergaderingen zijn maar te veel ontaard. En helaas, hetzelfde moet worden getuigd van sommige andere nutsinstellingen. De volksbibliotheken worden in stand gehouden; maar, wie de boekenlijsten van vele dier bibliotheken naging, zou zeker herhaalde malen de vraag bij zich voelen opkomen ...". Men zal begrijpen dat Treub hier ook ernstige bezwaren had.

In de organisatie werden dus wel enkele moderniseringën aangebracht, die de intrede in de twintigste eeuw noodzakelijk maakte. Dit gold ook ten aanzien van het verlaten van het grachtenhuis op de Kloveniersburgwal te Amsterdam, waar het hoofdbestuur sinds 1826 had vergaderd en waarin de algemene secretaris zijn woning had. In 1907 werd de ongeschikt geworden "Salamander" verkocht. Tij-

dens de laatste vergadering op 5 oktober werd voor het eerst het hoofdbestuur op de foto vastgelegd. Het landelijk bestuur trok in bij het Nutsdepartement Amsterdam op de bovenverdieping van diens statige gebouw op de Nieuwe Zijds Voorburgwal 212, direct gelegen tegenover het paleis op de Dam. Daar bleef het gevestigd tot 1917. Het Amsterdamse Nutsgebouw en belendende panden moesten toen plaats maken voor het huidige Telecommunicatiegebouw van de P. T. T., waardoor Amsterdam na meer dan honderd jaar zijn eigen Nutsgebouw verloor.

Op de foto zijn ook twee vrouwelijke leden van het hoofdbestuur te zien, een bewijs dat in de mannenmaatschappij van het Nut sinds circa 1900 eindelijk de vrouw haar plaats had ingenomen. In het volksontwikkelingswerk trad trouwens vanaf het begin der eeuw de vrouw al helemaal sterk op de voorgrond: Helène Mercier, Emilie Knappert, Ida Heyermans, Annie Gebhart, Hermien van der Heide, verscheidene leidsters van volksuniversiteiten en volkshuizen. Het eerste vrouwelijke lid van het hoofdbestuur was mejuffrouw Johanna ter Meulen (sinds 1901, zij was een van de eerste woningopzichteressen). Een verdere kleine bijdrage van het Nut aan de vrouwenemancipatie was de publicatie, in 1896, van een boekje van mr. E. Fokker over "De Maatschappelijke en Rechts-toestand der vrouw in Nederland in 1896", waarin gewezen werd op de onhoudbare achterstelling van de vrouw in juridisch opzicht.

In de persoon van de algemeen secretaris, J. Bruinwold Riedel, voormalig predikant, die van 1887 tot 1915 de ziel van het Nut was, had de Maatschappij wederom iemand van bijzondere kwaliteiten getroffen. Uit het vorenstaande is al enigszins gebleken hoe veelzijdig zijn interesse en kennis was. Dit bewees hij niet in de laatste plaats door het publiceren van zijn denkbeelden, hetgeen voor hem betekende: de denkbeelden van het Nut. Onder eigen naam schreef Bruinwold Riedel niet minder dan zestien door de Maatschappij uitgegeven boekjes, over zulke uiteenlopende zaken als tuingrondverhuring, spaarbanken, bibliotheken, het eerste internationale congres inzake zedelijke opvoeding, en onderwijskundige vraagstukken waaronder het vierdelige "De lagere school op nieuw paedagogische grondslag" (1911-1913). Hij was de steeds aanwezige, maar overeenkomstig zijn functie op de achtergrond blijvende, secretaris, die er wel zelf op uit trok om propaganda te maken voor de oprichting van nieuwe departementen.

In het voorafgaande was enige malen sprake van de hoofdbestuurder en voorzitter dr. D. Bos, Nutsman van groot gewicht, over wie er – zie documentatie – ook een biografie is verschenen. Dirk Bos heeft zich in Nutsverband niet alleen met het schoolonderwijs bezig gehouden, maar ook met de University Extension, de spaarbanken, de bibliotheken, de leerstoel in de pedagogiek en het schriftelijk onderwijs. Ook in het volgende hoofdstuk zullen we deze jong gestorven politicus, weer tegenkomen.

In Vlaanderen beleefde het Nut een kortstondige terugkeer in de jaren 1890 en 1891, toen er departementen werden opgericht te Brugge, Gent en Tongeren. Ook in Lokeren en Oostende werden departementen voorbereid. Blijkbaar was dit een facet van de Vlaamse beweging van die jaren. De initiatiefnemer te Brugge was de flamingant Julius Sabbe. In Tongeren betrof het de omzetting van een afdeling van het Willemsfonds in een Nutsdepartement. In alle gevallen streefde

men allereerst naar de stichting van een volksbibliotheek. Het departement Tongeren verviel reeds in 1892: Brugge en Gent werden in 1899 als opgeheven beschouwd. De jaarboekjes van 1898 en 1899 geven iets van deze geschiedenis weer, terwijl ook het oud-archief materiaal bevat. Ongeveer in dezelfde tijd (1892-1899) heeft er nog een departement op Aruba in West-Indië bestaan.

VAN SOCIALE TOT CULTURELE ORGANISATIE

1914-1940

Tijdsomstandigheden

De Eerste Wereldoorlog (1914-1918) leidde in Nederland zoals in de meeste Europese landen tot ingrijpende sociale en politieke veranderingen. Het algemeen mannenkiesrecht werd in 1917 ingevoerd, hetgeen neerkwam op de staatsrechtelijke erkenning van de arbeider. De vrouw verkreeg haar kiesrecht in 1922. De Arbeidswet met zijn beschermende maatregelen werd in 1919 belangrijk uitgebreid. Die wet bracht tevens verkorting van de werkweek, eerst tot 45 uur (in 1922 weer verhoogd tot 48 uur) en de invoering van de achturige werkdag. Het zijn alle zaken van geweldige betekenis voor het maatschappelijk leven. De industrialisatie en mechanisatie zetten snel door; een tweede industriële revolutie vond plaats. De vakbonden namen sterk toe in ledental en invloed.

In 1918, na het einde van de oorlog in Europa, bestond er korte tijd een revolutionaire situatie, maar de arbeiderspartij, de S.D.A.P., greep de macht niet. Het socialisme werd echter een georganiseerde kracht, die ook in jeugdwerk en volksoopvoeding een arbeidsterrein vond. De christelijke orthodoxie, gereformeerd of rooms-katholiek, verstevigde haar positie, zodat de verzuiling, als afgrenseling én emancipatie van bevolkingsgroepen, dit tijdvak kenmerkte, ook weer in het bijzonder op het terrein van onderwijs en culturele opvoeding. De liberale hegemonie was verdwenen. Voor het Nut was de onderwijspacificatie van 1917, voorbereid door dr. D. Bos, een omwenteling van de eerste orde.

De twintiger jaren kunnen gezien worden als een tijd van vernieuwing en dandrang op bijna alle gebieden van geest, cultuur en maatschappij, ondanks de opkomende verzuiling. De jaren dertig waren een ander decennium: massale werkloosheid, de opkomst van totalitaire Europese naties, vermindering van welvaart; het droeg bij tot het gevoel een cultuurcrisis te beleven.

Tussen deze maatschappelijke krachten en machten dreigde de Nutsbeweging vermorzeld te worden. Wat kon de Maatschappij, met haar liberale, burgerlijke, vrijzinnige, neutrale verleden, nog doen? Het plotseling wegvallen in de kritieke jaren van de Eerste Wereldoorlog van de leiders Bruinwold Riedel en dr. Bos deed haar bovendien geen goed. Toch bleek er voor het Nut nog een nationale taak weggelegd. Deze bestond niet alleen in het behouden van de oude instellingen en het verdedigen van het openbaar onderwijs, maar ook, vanuit een feitelijk wat marginaal geworden positie, in het werken aan vernieuwingen op onderwijsgebied (Dalton-onderwijs, Nutsseminarium voor pedagogiek en een eigen leer-

stoel in deze wetenschap), in het volksontwikkelingswerk (buurthuiswerk, educatieve radio, jeugdwerk), en zelfs in de woningbouw. Door het uitgeven van het tijdschrift "Volksonwikkeling" droeg de Nutsbeweging bovendien bij aan de erkenning van het ontwikkelingswerk als een onmisbare functie in de maatschappij, na 150 jaren daadwerkelijk bezig te zijn geweest aan de volksofvoeding. Maar het oude doel: verbetering van de maatschappelijke toestand met name van de arbeidersklasse, werd opgegeven. Het accent verschoof van sociale organisatie naar een culturele.

Onderwijs

Het onderwijs bleef de niet aflatende aandacht behouden. In de Eerste Wereldoorlog werd de pacificatie van de schoolstrijd bereikt. De door de regering in 1914 ingestelde Pacificatiecommissie stond onder voorzitterschap van dr. D. Bos. Deze Nutsman was zelf de geestelijke vader van de gedachte om een staatscommissie in het leven te roepen met het oog op de beslechting van de schoolstrijd. In 1916 verscheen het eindrapport van de uit rechtse en linkse kringen samengestelde staatscommissie, met daaraan toegevoegd het ontwerp van een artikel in de Grondwet dat de financiële gelijkstelling van het bijzonder met het openbaar onderwijs zou vastleggen. Ook was een ontwerp van een nieuwe wet op het lager onderwijs toegevoegd. Bos overleed vier weken na publikatie van dit resultaat, dat een politiek compromis van historische betekenis was. Hij maakte de officiële eindfase van een en ander niet meer mee. In 1917 werd in de Grondwet het artikel opgenomen dat de "voorsprong" van het openbaar onderwijs te niet deed.

In het Gedenboek 1784-1934 vinden wij het volgende hierover: "In de kringen van het hoofdbestuur en de Nutscommissie voor onderwijs waar de invloed van de denkbeelden van Dr. Bos zeer groot was, werd de financieele gelijkstelling, zij het ook na groote aarzeling, aanvaard. In verschillende departementen was dit niet het geval. Toen op de Algemeene Vergadering van Mei 1917 — de eerste nadat het nieuwe grondwetsartikel was aangenomen — de heer L. C. T. Bigot "*De taak van het Nut ten aanzien van het onderwijs in deze tijd*" inleidde en de noodzakelijkheid der gelijkstelling terwille van het geheele onderwijs bepleitte, kwam van verschillende zijden betuigingen van teleurstelling en spijt over de gevallen beslissing."

Belangrijke nieuwe arbeid moest nu door het Nut worden verricht. Het nieuwe grondwetsartikel moest in praktijk gebracht worden; een nieuwe wet op het lager onderwijs was in verband hiermee op komst. Het was ook zaak om aan de publieke opinie op vooral twee punten leiding te geven: ten eerste "op welke wijze een loyale uitvoering van het nieuwe grondwetsartikel en de bevrediging van gerechvaardigde wenschen der voorstanders van het bijzonder onderwijs zou zijn te vereenigen met de eischen, die de voorstanders van openbaar onderwijs krachtens hun beginselen nooit mogen prijs geven." En ten tweede "op welke wijze het geldende onderwijsstelsel zou behooren te worden herzien, wanneer de beëindiging van de politieke schoolstrijd de zoo lang verbeide gelegenheid tot krachtige

hervormingsarbeid eindelijk zou hebben geschapen." En: "Dat men daarbij ook invloed op de wetgeving hoopte uit te oefenen, sprak vanzelf."

In maart 1917 werd voor deze arbeid een commissie samengesteld uit afgevaardigden van vier bonden van onderwijzers, Volksonderwijs en het Nut. Voorzitter der commissie was L. C. T. Bigot en rapporteur Prof. Ph. Kohnstamm. In februari 1918 was een aanbeveling gereed. Bigot (in het genoemde Gedenboek) meldt dat verschillende der in het rapport uitgesproken denkbeelden in de Lager Onderwijs Wet van 1920 werden verwezenlijkt. Het rapport was verschenen in de Nutsboekerij.

De L.O.-Wet van 1920 had een nieuwe situatie geschapen die ook intern in de Nutskring nader moest worden verkend; allereerst de mogelijkheid te komen tot bijzonder neutraal onderwijs en de relatie dan tot het openbaar onderwijs. Daarbij is te bedenken dat Nutsscholen voor lager onderwijs voortaan volledig gesubsidieerde instellingen werden. Maar ook allerlei zaken de kwaliteit van het onderwijs betreffend kwamen, al of niet opnieuw, in de aandacht, en zo onstond de korte serie brochures "De Toekomst van ons Volksonderwijs".

De eerste brochure was van de hand van Gerhard en Kohnstamm en behandelde de verhouding openbaar onderwijs en bijzonder onderwijs. Zij verscheen in 1923. Samengevat nam het Nut deze stelling in. Als het meest gewenste schooltype bleef voorop staan de openbare neutrale school, die aan de sociale eis der eenheidsschool voldeed. Het Nut zou al zijn invloed in eigen kring en daarbuiten gebruiken, door voorlichting aan het publiek en aandrang op de autoriteiten, om dit schooltype te propageren zonder te vervallen in kleinerende bestrijding van andere typen. Onder de nieuwe wet moest geijverd worden voor verbetering van de kwaliteit van het openbaar onderwijs. Waar het openbaar onderwijs faalde mocht echter niet gevergd worden dat de ouders een voor hun kind geschikt onderwijs opofferden terwille van het beginsel der openbare school. In die gevallen moest het Nut neutraal-bijzondere scholen steunen om te voorkomen dat de fouten van het openbaar onderwijs het confessionele onderwijs ten goede zouden komen. Onder geen beding mocht daarbij het standenvooroordeel in de kaart worden gespeeld. Financiële en morele steun was alleen op zijn plaats op pedagogische gronden, of dáár waar het openbaar onderwijs de facto niet het karakter van openbaar onderwijs bezat.

Officieus werd deze stelling de basis voor de Nutsbeweging in de volgende jaren. Van tijd tot tijd echter gaf de stelling toch wrijving met voorstanders van openbaar onderwijs. Het verwijt dat sommige Nutsdepartementen het erom te doen was standenscholen of anti-confessionele scholen op te richten zou het Nut af en toe ook toegeworpen worden. De Nutscommissie voor Onderwijs schreef in 1933 dat het voeren van gezamenlijke actie met andere verenigingen, zoals de vereniging Volksonderwijs, bezwaren had voor een lichaam als het Nut, en wel bij uitstek op het gebied van de onderwijspolitiek. De genuanceerde opstelling van de Maatschappij, en het ontstaan van Nuts-lagere scholen, onder andere in het zuiden (Breda, Eindhoven, Heerlen en Den Bosch) beklemtoonde de eigen positie van het Nut. Deze ontwikkeling leidde tot de kenschetsing die Jan en Annie Romein gaven: "... worden de Nutsdepartementen in het Zuiden des lands

kernen van antipapisme en de Nutsscholen, die ook elders maar zeer ten dele beantwoord hadden aan het ideaal: volksschool, tot een beter-soort-school voor de kinderen van vrijzinnige intellectuelen in de katholieke steden.”

De tweede publikatie in de serie "De Toekomst van ons Volksonderwijs" is bekend geworden als het Daltonrapport. De in het eerste deel uitgesproken eis van individualisering van het onderwijs bracht de aandacht van de Nutscommissie voor Onderwijs op de in Engeland veld winnende Daltonplan-beweging. De Commissie besloot in 1924 een studiereis te ondernemen naar dat land. Het reisgezelschap bestond uit Kohnstamm, Bigot en Diels (hoofd van een lagere school); zij bezochten 12 scholen in Londen en omgeving, en de Dalton Association. Het rapport sprak zich uit voor toepassing in Nederland van de Dalton-beginselen, aangepast aan de "volksaard", en hervorming van het schoolstelsel over de gehele lijn naar die principes. Het Nut zou daarbij leiding kunnen geven, in het bijzonder bij het lager onderwijs en in het kleuteronderwijs. De brochure van 1924 trok de aandacht. "Dalton" werd allerwegen besproken en op tal van scholen geheel of gedeeltelijk toegepast. Na tien jaren werden in Volksontwikkeling (1934) de Dalton-vorderingen opgesomd. Aan het eind van de dertiger jaren werd – in het kader van het eigenlijke volksontwikkelingswerk – hier en daar getracht de Daltonmethode ook toe te passen bij werk met volwassenen. Het hoofdbestuur maakte in de loop van 1937-1939 hiervoor propaganda bij een geselecteerd aantal departementen. Acht departementen namen goed verlopen proeven met ontwikkelingscursussen op Dalton-basis.

Het oude zorgenkind van het Nut, het vervolgonderwijs, daarvóór herhalingsonderwijs geheten, werd na 1923 met de ondergang bedreigd door intrekking van de rijkssubsidie. Het aantal leerlingen liep in drie jaar tijd terug van 65 000 tot 11 000. Pogingen van de Maatschappij om nieuwe cursussen op te richten hadden wel enig succes, maar wogen niet op tegen de sterke achteruitgang. Het bleek nodig dit onderwijs theoretisch door te lichten ten einde het te doen aanpassen aan de eisen van de praktijk. Dus toog weer een commissie aan het werk met de bekende namen Kohnstamm, Bigot, Gerhard, P. Voogd, Hovens Greve, R. Casimir, en met enkele minder bekende. Het rapport verscheen na enige jaren studie, in 1929, als deel III van "De Toekomst van ons Volksonderwijs." Het meest opvallende van het rapport was dat het voor de jeugd van 14-18 jaar om leerplicht vroeg, gedifferentieerd naar leeftijdsgroepen. Verder werd een aantal sterk gedifferentieerde scholen ontworpen. De desiderata konden slechts bij ingrijpende wetswijzigingen verwezenlijkt worden.

Bij de bespreking van dit derde deel bleek dat er behoefte bestond aan voorlichting betreffende de vraag wat reeds zonder wetswijziging, vooral op het platteland, kon worden gedaan voor het vervolgonderwijs. De beantwoording werd neergelegd in deel IV van de serie (1931). Het gaf praktische aanwijzingen ten behoeve van de onderwijzers die op het platteland met vervolgonderwijs waren belast, hetzij door gemeentebesturen, hetzij door Nutsdepartementen of andere plaatselijke verenigingen. Later uitte de Nutszorg voor het part-time vervolgonderwijs voor jongeren zich in het stimuleren van Daltoncursussen tot ontwikke-

ling van jeugdige werklozen, en in het werk van het I.V.I.O (Instituut voor Individueel Onderwijs), waarover verderop meer.

Zeventien jaar na het verschijnen van deeltje één van "De Toekomst van ons Volksonderwijs", in 1940, komt er een nieuw rapport over de doelstelling van de openbare school. Het rapport was opgesteld door het vaste groepje specialisten: Kohnstamm, Bigot, Casimir, Hovens Greve, alsmede A. H. v.d. Hoeve. De titel luidde: "De geestelijke taak der openbare school in onze tijd". Het probleem van de eenheidsschool was op de achtergrond geraakt. De openbare school had na de pacificatie veel terrein verloren tegenover de confessionele school. Hier en daar heerste onzekerheid, soms weifelmoedigheid, ten aanzien van geest en karakter van de openbare school en de daarmee gelijk te stellen bijzonder-neutrale school.

In het boekje lagen de accenten anders dan in 1923. Opnieuw moest de openbare school in bescherming worden genomen tegen het verwijt neutraal en zonder ruggegraat te zijn. Nieuw was het antwoord dat de openbare lagere school aan het kind een zedelijke én religieuze basis moest verschaffen, naast maatschappelijke vorming, als uitleg van de aloude formule: aankweking van alle christelijke en maatschappelijke deugden. Dit karakter der openbare school werd omschreven als christelijk-humanistisch, waarbij het humanisme nimmer anti-christelijk kon zijn, noch het christendom anti-humanistisch. Eerder, in 1923, werd trouwens al geen strikte neutraliteit in religieuze en levensbeschouwelijke vragen meer verlangd van de onderwijzer, maar wel dat hij altijd met respect zou spreken over overtuigingen die niet de zijne waren, als deze zaken in passend kader ter sprake kwamen.

Tegen het verwijt van intellectualisme dat de openbare school aan zou kleven, een verwijt van de 20e eeuw, werd ingebracht dat aan het openbaar onderwijs als zodanig niet de nadruk op het verstandelijke eigen was, maar dat historische oorzaken hieraan schuld hadden: de oorsprong uit Verlichtingsidealen en de pedagogische denkbeelden van de 19e eeuw en het begin van de 20e. Volgens deze denkbeelden was deugd sterk afhankelijk van kennis. Een openbare school, aldus het rapport, moest wel degelijk streven, behalve uiferaard naar de ontwikkeling van verstandelijke vermogens, naar een evenwichtige ontwikkeling van emotionele gaven. De openbare school zou een breed vormend instituut behoren te zijn, gedragen door de persoon van de onderwijzer en toegelegd op het aankweken van gemeenschapszin, op begrip voor democratie en op een gezond gevoel voor het nationale; dit laatste als een reactie op verwijten van rechtse zijde. Het rapport "De geestelijke taak der openbare school in onze tijd" was het belangrijkste agendapunt van de 154e Algemene Vergadering, die was uitgeschreven voor 14 en 15 mei 1940. De oorlog verhinderde de bijeenkomst.

Het onderwijs voor de jongste kinderen, de kleuters, meestal voorbereidend onderwijs of bewaarschool genoemd, was nog altijd niet wettelijk geregeld. Het was zelfs zonder enige rijkssubsidieregeling, iets waarop bijvoorbeeld de openbare bibliotheken intussen wel konden bogen. Vele malen had de Maatschappij bij de landsregering aangedrongen op een wet voor dit type onderwijs; zo in 1873, 1897, 1904 en 1911. Net na de oorlog, toen "alles" even mogelijk leek, kwam de regering eindelijk met een wetsontwerp op het bewaarschoolwezen. Er beston-

den toen nog slechts een 200 openbare kleuterscholen en 1200 bijzondere kleuterscholen met tezamen meer dan 150 000 kinderen. Het platteland was van gemeentelijke kleuterscholen al geheel verstoken; alleen de grotere steden voorzagen zelf in het kleuteronderwijs. Het wetsontwerp stelde echter teleur omdat daarin bepaald was dat slechts de helft der kosten voor subsidie in aanmerking kwam. Na een onderzoek bij 70 Nutsschooltjes bleek overigens dat het voldoen aan de subsidievoorwaarden zou betekenen dat 60 van de geënquêteerde instellingen moesten worden opgeheven! Tezamen met 15 onderwijsorganisaties (van links en rechts zoals direct triomfantelijk werd vastgesteld; het was immers onmiddellijk na de "bevrediging") werd in 1921 door het hoofdbestuur een adres gericht tot de Staten-Generaal, waarin erop werd gewezen dat deze wet het gevaar inhield dat de schoolstrijd zou herleven en dat bestaande scholen zouden worden vernietigd. Maar er kwam in het geheel geen wettelijke regeling tot stand. Deze droom werd pas in 1955 realiteit.

Het hoofdbestuur en de Nutscommissie voor Onderwijs bleven de plaatselijke Nutskleuterscholen financieel sterk ondersteunen. De toestand was armelijk bij veel van die scholen, vooral op het platteland. Daar werden met verlotingen, met de verkoop van "bewaarschool-lammeren" én door onderbetaling van de leiders de eindjes aan elkaar geknoopt. Om de autoriteiten weer eens wakker te schudden werd in 1930 te Den Haag een bewaarschoolconferentie belegd, waarbij vele gemeentebesturen vertegenwoordigd waren. De crisis belette echter dat er enig positief resultaat kon worden geboekt. Aan uitbreiding van de eigen kleuterscholen viel ook niet te denken.

Thans nog enkele kleinere onderwerpen. Het onderwijs in de Franse taal op de lagere school was na 1920 een kwestie geworden die de gemoederen nogal bezighield. Het Nut droeg zijn steentje bij met een rapport uit 1927 over dit probleem. Een van de leiders van het Nutsseminarium voor Pedagogiek, G. van Veen, was als rapporteur opgetreden. In dit rapport werd gepleit voor onderwijs in het Frans gedurende een paar uren per week in de hoogste twee klassen. Voor zover de auteur bekend, is dit op een ruim aantal scholen ingevoerd, vooral waar leerlingen voorkwamen, die door zouden gaan naar het middelbaar onderwijs.

Echt tevreden was men in de Nutskring over de Wet op het Nijverheidsonderwijs van 1919 – op dit onderwijs behoeven wij in dit hoofdstuk niet terug te komen – en vooral ook over de vorming van een afzonderlijk Ministerie van Onderwijs.

Pedagogiek als wetenschap

In de periode tussen de twee wereldoorlogen was er dus wel het een en ander overgebleven dat niet bleek te verwezenlijken; vooral niet meer in de crisistijd. Maar in elk geval nog een belangrijk nieuw hoofdstuk heeft de Nutsbeweging in die tijd aan haar geschiedenis kunnen toevoegen. Dat was toen zij erin slaagde de beoefening van de wetenschap der pedagogiek tot volwaardig niveau te verheffen, in het bijzonder door de stichting van een eigen leerstoel in deze wetenschap

aan de universiteit van Amsterdam en door de vestiging van het Nutsseminarium voor Pedagogiek aldaar. Aan dit "hoofdstuk" is verbonden de figuur van Philip Kohnstamm, de man die eens zei dat het juist het Nut was geweest dat hem, geschoold in de studie der natuur, geroepen had tot de studie van de mens. Voor meer biografische details, alsook voor allerlei in aanvulling op het hier volgende, moge verwezen worden naar het afzonderlijke artikel in deze bundel, over Kohnstamm.

Het idee dat het op de weg van het Nut lag om de beoefening van de opvoedkunde als wetenschap, in verband met de opleiding van aanstaande pedagogen en opvoeders, meer serieus en systematischer te doen aanpakken, dateerde nog uit de jaren voor 1914. Toen al vond men het buiten verhouding dat, waar onderwijs en dus ook een goede pedagogiek zo evident belangrijk waren, er geen voortdurende wetenschappelijke bezinning op dit vak te vinden was. Casimir, in het Gedenkboek van 1934, vergelijkt met de natuurwetenschap en de snelle ontwikkeling daarin. Dit zou aan kunnen geven wat er mogelijk is als men o.a. begrippen en methoden verheldert (zodat men tenminste weet waar men het over heeft) waarna wel zichtbaar wordt wat er verder gedaan kan worden: nog al wat verwachting dus. Maar terug naar de situatie van voor de Eerste Wereldoorlog.

Wijziging van de Hoger Onderwijswet in 1905 opende de mogelijkheid dat verenigingen en stichtingen onder bepaalde voorwaarden een bijzondere leerstoel aan een universiteit konden vestigen. Het was Dr. Bos die erop wees dat het Nut zo'n vereniging zou kunnen zijn met betrekking tot de opvoedkunde, en wat hem betreft dateert het inzicht dat er een wetenschappelijke pedagogie moest komen zelfs al van voor de eeuwwisseling, getuige een stelling bij zijn dissertatie van 1888. Ook Bruinwold Riedel streefde met veel kracht naar de instelling van een Nutsprofessoraat; het lag natuurlijk ook in de lijn van het Nut.

In 1913 besloot de Maatschappij officieel over te gaan tot het vestigen van een bijzondere leerstoel in de opvoedkunde aan een Nederlandse universiteit. Het jaar daarop werd de Maatschappij bij Koninklijk Besluit bevoegd verklaard om aan de literaire faculteit van de Rijksuniversiteit te Groningen deze leerstoel te vestigen. De Groningse universiteit was om verschillende redenen gekozen: zij was de enige rijksuniversiteit met leerstoelen in de moderne talen en zij leverde dus de meeste leraren af aan lycea, gymnasia en hogere burgerscholen, zodat hier een behoefte aan pedagogische scholing kon worden verondersteld; voorts kon er met het empirisch-psychologische laboratorium van Heymans worden samengewerkt, hetgeen men veelbelovend vond; en het Nutsdepartement Groningen had toegezegd tien jaar lang een financiële bijdrage te zullen geven. Zeker tot teleurstelling van o.a. het departement Groningen ging het plan niet door, nadat de aangezochte kandidaat zich terugtrok en de zaak begon te slepen. Het hoofdbestuur vond toen een andere oplossing voor Groningen. Daar werd nu de Dr. Bos Stichting – Dr. Bos was een Groninger – in het leven geroepen, welke stichting pedagogische lezingen verzorgde. Dr. H. J. F. W. Brugmans werd in verband hiermee lector in de theoretische pedagogiek, en na Heymans aftreden als hoogleraar, diens opvolger, zoals ook Deen (zie onder) beschrijft. Het departement Groningen hevelde de toegezegde financiële steun inderdaad over naar de nieu-

we instelling. Zo had het Nutsinitiatief toch nog een wetenschappelijke ontwikkeling aan de noordelijke universiteit in gang gezet.

In het westen nam Kohnstamm de zaak in handen. In april 1917 schreef hij voor het hoofdbestuur een uiteenzetting over de inrichting van een Nutsleerstoel in de pedagogiek. Hij meende niet minder dan dat het een misgreep zou zijn geweest om pedagogiek en experimentele psychologie in samenhang te willen brengen. Kohnstamm zag hierin, eens te meer, een overschatting van de betekenis van de natuurwetenschap en haar methodiek: alsof de exacte wetenschappen iets konden beleren omtrent de waarde der dingen of van verschijnselen. Verder verzette hij zich tegen uitsluitend theoretische colleges over opvoedkunde. Uit methodisch-didactische overwegingen wenste Kohnstamm dat de aanstaande hoogleeraar in nauw contact zou staan met een onderwijsinrichting. Voorts behoorde er volgens hem nóch op de experimentele psychologie, noch op methodisch-didactische vragen de nadruk te worden gelegd, maar op de wijsgerige. Bezinning gaat aan de opvoeding vooraf, was Kohnstamm's stelling.

Wat universiteit betreft was de keus nu gevallen op de Gemeentelijke van Amsterdam. Een eerste verzoek aan het gemeentebestuur werd echter op formele gronden afgewezen. Maar in het zelfde jaar, 1918, gelukte het toch nog toestemming te krijgen tot het vestigen van de bijzondere leerstoel. Het hoofdbestuur stelde een curatorium samen en de jaarvergadering nam een voorstel van urgentie aan, behelzende de oprichting van het Nutsseminarium voor Pedagogiek, eveneens aan te bieden aan de gemeentelijke universiteit. Een belangrijk element bij dit alles was dat Kohnstamm had aangeboden het professoraat op zich te nemen – het was immers op hem toegesneden – en wel zonder honorering. Regering en Gemeente stemden in met de Nutsplannen; de stad Amsterdam stelde lokalen ter beschikking voor het Nutsseminarium. Kohnstamm's benoeming was daarna een vanzelfsprekende zaak; in 1919 kon hij zijn inaugurele rede uitspreken, die tot titel had: Staatspaedagogiek of Persoonlijkheidspaedagogiek. Het Nutsseminarium kreeg een eigen curatorium, onder verantwoordelijkheid van het hoofdbestuur. Maar de dagelijkse leiding kwam bij de hoogleraar-directeur, Kohnstamm. Aanvankelijk bekleedde Kohnstamm daarbij ook nog het ambt van hoogleraar in de thermodynamica. Maar in 1928 kwam hieraan een einde en wijdde hij zich geheel aan de opvoedkunde; hij werd ook buitengewoon hoogleraar in dit laatste vak te Amsterdam en te Utrecht. Onder hem werd er voor het seminarium een adjunct-directeur aangesteld, G. van Veen, die de band met de onderwijskrachten moest onderhouden. Deze praktisch ingestelde didacticus, aldus Casimir in Gedenkboek 1934, heeft er zeker evenveel als Kohnstamm toe bijdragen dat het Nutsseminarium actueel bleef, en dat onderwijsvraagstukken werden gezien in verband met de praktijk van de school en met maatschappelijke problemen.

Deze samenwerking van wetenschappelijk en praktisch geschoolde werkers in het Nutsseminarium werd lang volgehouden. Geen wonder dan ook dat er een groot aantal onderzoeken werd ingesteld, dat er adviezen werden uitgebracht, o.a. aan het Amsterdamse gemeentebestuur, en dat er een reeks van publicaties werd uitgegeven. Deze laatste waren de "Mededelingen van het Nutsseminarium voor Pedagogiek" waarin veel van de onderzoeksresultaten werden neergelegd.

Tussen 1928 en 1940 verschenen er 33 van deze publicaties, waarnaast de boekjes over "Stil lezen en zelf doen" tot de veelverkochte gingen behoren. De hoofdthema's van het empirisch onderzoekswerk waren de aansluiting van lager onderwijs op middelbaar onderwijs, de ontwikkeling der talenten van leerlingen, en de inhoud en de didactiek van het basisonderwijs. Sinds 1927 verleende de gemeente Amsterdam een jaarlijks subsidie aan het seminarium. Het aantal studenten nam ook gestaag toe, tot ca. 150 per studiejaar.

Het Nutsseminarium was dus vooral – en geheel volgens opzet – een instituut voor onderwijsresearch: een in 1919 nog onontgonnen gebied. De betekenis hiervan werd bij het 50-jarig bestaan van het instituut uitvoerig beschreven door Dr. N. Deen in "Een halve eeuw onderwijsresearch in Nederland. Het Nutsseminarium voor Pedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam, 1919-1969." Ook Mulder, in zijn artikel in deze bundel, gaat – met meer kritiek – in op dit seminarium.

Het Nutsseminarium heeft echter nog andere belangrijke arbeid verricht, en wel de opleiding voor de M.O.akte pedagogiek. Het idee kwam van elders, maar het Nutsseminarium heeft aan deze opleiding in belangrijke mate gestalte gegeven door een initiatief van Kohnstamm. Deze riep andere hoogleraren in de opvoedkunde, zielkunde en wijsbegeerte bijeen om te trachten in de leemte die hij zag te voorzien, nadat de regering er aanvankelijk weinig in zag om een akte in te stellen. De plannen slaagden: er werd een vereniging in het leven geroepen die de diploma's A en B pedagogiek uit zou reiken. De hoogleraren in de pedagogiek traden, ieder in zijn plaats, als studieleiders op. De minister van Onderwijs bleek nu bereid gecommitteerden bij de examens aan te wijzen, zodat de akte in elk geval een officieus karakter kreeg. Voor 1940 hebben enkele tientallen leerlingen de opleiding gevolgd en de akte behaald. Na de oorlog werden dit er – steeds aan het Nutsseminarium – honderden. Ook hier was er dus sprake van een samengaan van wetenschappelijke arbeid en praktische opleiding; verzorgd door één staf.

Maar de bij de instelling van het Nutsseminarium ook bedoelde wisselwerking tussen de Maatschappij en de nieuwe dochter is nauwelijks zichtbaar geworden. Het Nutsseminarium leidde een eigen leven, ondanks de financiële en persoonlijke banden met het hoofdbestuur. Als bijzonder hoogleraar had Kohnstamm ook algehele leervrijheid. Opmerkelijk is in dit verband dat de Nutscommissie voor Onderwijs nimmer bemoeienis heeft gehad met het beleid, hetgeen wellicht wel voor de hand had gelegen.

In de twintiger jaren werden er nog twee Nutsdistricten betrokken bij de opleiding voor M.O.akten. Het Nutsdistrict Utrecht ving in 1920 aan met opleidingen voor de M.O.akten Nederlands en Geschiedenis. Later werden er andere akten toegevoegd. Het district Rotterdam begon in 1923/24 met een cursus opleidend voor de M.O.akte Staathuishoudkunde en statistiek. Ook hier vond er uitbreiding plaats met andere M.O.cursussen.

Bibliotheken

De bibliotheken der departementen beliepen een aantal van ongeveer 250. Zij bleven hun taak vervullen naast een stijgend aantal openbare uitleenbibliotheken, die, in tegenstelling tot de Nutsbibliotheken, sedert 1921 in het genot kwamen van een rijkssubsidie. De Rijkssubsidieregeling van toen, voorloopster van de bibliotheekwet van 1975, bracht samenhang onder de openbare bibliotheken, die bovendien waren aangesloten bij een sterke centrale bond die in 1908 werd gesticht en in 1933 een gedenkboek uitgeeft dat hier (onder andere) werd geraadpleegd. In 1906 waren er nog slechts 6 openbare leeszalen en bibliotheken, in 1924 reeds 64, en tien jaar later meer dan 100 (met inbegrip van rooms-katholieke en protestants-christelijke "openbare" inrichtingen). Alhoewel de volksbibliotheken van het Nut en de openbare bibliotheken sinds 1902 gescheiden wegen gingen, en hoewel er hier en daar plaatselijk wel eens strijd werd geleverd tussen het Nutsdepartement en voorstanders van een openbare "leeszaal" met zijn hogere kwaliteiten, toch stelde de Maatschappij zich blijkens eigen verslagen als geheel achter het streven om overal tot openbare bibliotheken te komen als de best mogelijke vorm voor de algemeen ontwikkelende bibliotheek. Voorlopig bestond er echter een natuurlijke verdeling tussen steden en het platteland. Evenals de volksuniversiteiten ontwikkelden de openbare bibliotheken zich voornamelijk in de grotere centra, daarmee het Nut het platteland overlatende.

De landelijke begeleiding van de volksbibliotheken werd na 1914 geïntensiveerd. In 1913 werd de Centrale Commissie voor de Volksbibliotheken gevormd, die eigen jaarverslagen ging maken. De aanvankelijke leden waren J. D. Rutgers van der Loeff, dr. C. A. Steenbergen en Annie C. Gebhard. De eerste daad van de commissie was het uitgeven van een "Correspondentieblad voor Nutsbibliotheken", dat in het winterhalfjaar – veel Nutswerk kende een lange zomerslaap – maandelijks verscheen en dat de voornaamste onderdelen van het bibliotheekbeheer behandelde. De uitgave van dit blad werd na twee jaar gestaakt in verband met het verschijnen van het nieuwe ledenorgaan "Nutswerk", dat een rubriek voor bibliothecarissen bevatte. Het hoofdwerk van de landelijke commissie werd het stimuleren tot, en de uitvoering van de sanering van de Nutsbibliotheken, op welke planken zich in de loop der jaren rijen van nooit meer gevraagde boeken hadden opgehoopt. Van dozijnen bibliotheken werd de gehele boekenverzameling doorgenomen, zo mogelijk vernieuwd, en de catalogus methodisch opgezet. Het hoofdbestuur stelde de subsidies aan de plaatselijke bibliotheken in toemende mate afhankelijk van het opvolgen van het door de bibliotheekcommissie gegeven advies.

In 1915 vestigde de Centrale Commissie tezamen met de Nutscommissie voor Reizende Bibliotheken een eigen onderkomen in de Amsterdamse Spuistraat, met grote zolders tot berging van de voor verkoop aan de departementen bestemde nieuwe boeken én van oude afgedankte boeken. Deze laatste werden gaandeweg antiquarisch of voor oud papier opgeruimd. Geholpen door een voorschot van het hoofdbestuur kocht de Bibliotheekcommissie op veilingen en dergelijke grote voorraden boeken geschikt voor volksbibliotheken, meest van nieuwere

schrijvers. Voor het catalogiseren en administreren van deze voorraad stelde de Commissie een bibliothecaresse aan, en spoedig ook enig hulppersoneel. Van de ingekochte voorraden werden aanbiedingslijsten gemaakt. Niet alleen Nutsbibliotheken, maar ook andere maakten hiervan gebruik, waarbij opvallend was dat men thans in de meeste gevallen de keus van de te zenden boeken aan "Amsterdam" overliet. Behalve boeken vonden modellen van uitleenregisters, leeskaarten en boekomslagen een afzetgebied. Midden in de Eerste Wereldoorlog werden er gewestelijke bibliotheksdagen gehouden, waarmee een zekere bloei werd onderstreept. In 1917 werd van de hand van Annie Gebhard een boekje uitgegeven over "Het Nut en het Bibliotheekwezen", waarin zij de Nutsbeweging opriep opnieuw een stuwende kracht te zijn voor het gehele Nederlandse bibliotheekwezen, in dienst der algemene volksoontwikkeling. Allerlei nieuwe en oude mogelijkheden zag de schrijfster, en met haar trouwens de Centrale Commissie: bibliotheekcoöperatie, vakantiecursussen voor bibliothecarissen, kinderleeszalen, bibliotheekvoordrachten en leeskringen.

Inmiddels meende het hoofdbestuur dat het werk der Centrale Commissie tot nog betere resultaten zou voeren als het totale landelijke werk, nu nog in tweeën gesplitst, aan één lichaam zou worden toevertrouwd. De fusie met de Nutscommissie voor Reizende Bibliotheken werd in 1917 voltrokken, doch duurde tegen de verwachting in slechts tot 1920. De wederafstoting van de reizende bibliotheek had een financiële achtergrond. Het Nut kon de hoge kosten van de organisatie niet meer dragen, en rijkssubsidie was niet mogelijk voor een Nutsinstelling, wel voor een "totaal neutrale" vereniging, die toen werd opgericht. Het offer was pijnlijk maar wel in het belang van dit volksoontwikkelingswerk, dat overigens nog vele jaren door de Maatschappij geldelijk gesteund bleef. Toch groeide ook het overige werk niet meer, ondanks dat dr. Steenbergens was aangetreden als bibliothecaris en spil werd van de Bibliotheekcommissie. Nog in 1920 kwam het ook tot de opheffing van het afzonderlijke kantoor en magazijn. Het Gedenkboek 1934 noemt als oorzaak van de inkrimping de noodgedwongen bezuiniging in de moeilijke na-oorlogse tijd. Maar waarschijnlijk waren de beter toegeruste openbare bibliotheken mede een oorzaak.

Dit alles belette de Commissie niet door te gaan met het geven van schriftelijke adviezen met betrekking tot de subsidiëring door het hoofdbestuur, tot nieuw aan te schaffen boeken, en tot het bewerken van catalogi. Jaarlijks werd er een lijst gepubliceerd van voor volksbibliotheken geschikte literatuur, met annotaties. Daar ook de openbare bibliotheken sterk beknot waren in hun expansie door de bezuinigingen, konden de volksbibliotheken zich tot 1940 stabiliseren en hun arbeid voor het lezende publiek op toch nog grote schaal volhouden.

Uitgaven

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd de oudste functie van de Nutsbeweging, het uitgeven van ontwikkelende boekjes, nog eens op nieuwe leest geschoeid. De serie volksgeschriften (1888-1917) waarin 115 titels waren verschenen, werd

beëindigd. De Maatschappij stelde een nieuwe landelijke commissie voor publikaties in, waarin o.a. als bekendsten zitting hadden prof. dr. H. Brugmans, J. W. Gerhard, prof. dr. Ph. Kohnstamm en prof. mr. S. R. Steinmetz. Deze afzonderlijke werkgroep leidde een kortstondig bestaan. Hij verdween in 1922; hij kon slechts een deel van zijn plannen verwezenlijken. In het werkplan van de commissie, die zich door een inzameling van een werkkapitaal van f 10 000,— had weten te verzekeren, was gedacht aan drie series publikaties: ten eerste de volksboekery (ontspanningslectuur voor jong en oud tegen lage prijs, als tegenhanger van de prikkellektuur en de colportageroman), ten tweede de kleine boekery (populair-wetenschappelijke geschriften, geordend naar een algemeen schema, waarmee het oude ideaal van een volksencyclopedie bewust tot herleving werd gebracht), en tenslotte de Nutsboekery (brochures betrekking hebbende op de arbeid van de Maatschappij in al zijn omvang).

Om een ruimere verspreiding te verzekeren dan de vroegere volksboekjes hadden gehad, die aangewezen waren op de eigen kanalen van de Maatschappij, werd een Nutsuitgeverij in het leven geroepen. Hiertoe werd een overeenkomst afgesloten met P. M. Vink te Zaltbommel.

Een van de leden van de Nutscommissie voor Volkslectuur, J. W. Gerhard, zette in een boekje uiteen hoe groot de achterstand was vergeleken met het buitenland bij het uitgeven van goede lectuur voor de minder ontwikkelden. Het was getiteld "Boek en tijdschrift voor de geestelijke ontwikkeling in Nederland en in het buitenland". Het verscheen in 1917 als Nutsboekery nr. 1. Maar noch de volksboekery, noch de kleine boekery haalden veel titels: na verschijning van een zevental boekjes in elk dezer reeksen werd reeds in 1919 de onderneming opgegeven. De afzet, d.w.z. de belangstelling was te gering gebleken, of anders gezegd, de Nutsdepartementen en de Nutsuitgeverij waren niet bij machte op grote schaal voor verspreiding en verkoop zorg te dragen. Dat betekende in feite het einde van een deel roemvolle arbeid van de Nutsbeweging; dit was in 1786 begonnen met Schouten's werkje over "Het bestaan van God". Het was ook het opgeven van het meest oorspronkelijke doel van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen: het jaarlijks uitgeven van "stukjes" ter beschaving van de gewone burger. In het vorige hoofdstuk zagen wij trouwens dat b.v. de "Wereldbibliotheek" een deel van deze taak had overgenomen.

Meer succes had de "Nutsboekery", die als een vervolg kan worden gezien van de stroom van rapporten die vóór 1914 waren verschenen. Tot 1940 kwamen er in deze informatieve serie 17 brochures uit, vooral over onderwijsvraagstukken. Na 1945 verschenen er nog drie titels van de Nutsboekery.

Behalve met het Nederlandsch Volksliederenboek, dat onverdroten jaar in jaar uit werd herdrukt, boekte de Maatschappij in de oorlogsjaren 1914-1918 groot succes met voorlichtingsuitgaven over bereiding van maaltijden. Het was de later befaamd geworden schrijfster van kookboeken Martine Wittop Koning die een aantal boekjes verzorgde over koken in een tijd van voedselrantsoenering. Haar boekje "Wat zullen wij eten?" beleefde een oplaag van 190 000 exemplaren. Het bleef niet bij boekjes over dit onderwerp, zoals we onder Maatschappelijke zorg nader zullen zien; het hoofdbestuur belegde in 1917 en 1918 landelijke

bijeenkomsten te Amsterdam, waarop ter sprake kwam de organisatorische opzet van de centrale keukens in oorlogstijd. Van weer heel andere aard was een boekje over Willem van Oranje van de hand van prof. dr. H. Brugmans, uitgegeven in 1933 bij de 400ste geboortedag van een persoon in wie vrijheidszin en verdraagzaamheid werden geprezen. Die laatste eigenschap als een der kentekenen ook van de Nutsbeweging.

Tenslotte, al gaat het hier om een naar binnen gerichte zaak, moet bij de publicaties worden vermeld de omzetting van de "Mededelingen" in een echt ledenblad, dat in 1916 begon te verschijnen onder de naam "Nutswerk". Onder redactie van de algemene secretaris werd dit orgaan, dat vier tot zes keer per jaar verscheen, een middel tot voorlichting en opwekking van alle leden, een middel dat tegelijk bindmiddel was in het principieel gedecentraliseerde stelsel van het Nut.

Ontwikkelingswerk

Hoe ging het inmiddels met het "eigenlijke" volksopvoedingswerk? Nadat in 1914 het werk van het Nut aan de University Extension, het hoger volksonderwijs, abrupt een eind was gekomen en deze taak was overgenomen door de los van de Maatschappij staande volksuniversiteiten, en nadat het andere volksontwikkelingswerk tijdens de Eerste Wereldoorlog ook stil was komen te liggen, stond spoedig na de oorlog een grote herleving. Vooral door het toedoen van Kohnstamm en de nieuw aangetreden landelijke secretaris Hovens Greve, maar ook door dat van anderen als Bigot, Gunning en Emilie Knappert, legde het Nut zich toe op de ontplooiing van het zg. Ons Huiswerk. Dit kan als een vernieuwde poging worden gezien het Toynbee-werk aan de departementen op te dragen. Voorts richtte men zich op educatieve lezingen via de radio-omroep, en op de algemene bevordering van deze sector door de oprichting van het Nutsinstituut voor Volksontwikkeling.

De vernieuwingsgeest in de eerste jaren na 1918 spreekt heel duidelijk uit de eerste zinnen van het eerste nummer van het maandblad Volksontwikkeling: "Wij zijn getuigen van een tijd van opgewekt leven op het terrein der Volksontwikkeling. De beëindiging van den politieken schoolstrijd zal krachten vrijmaken, die zich tot nu toe vernietigden en verteerden in onderlingen strijd. De instelling van een afzonderlijk ministerie van Onderwijs heeft eenheid en leiding gegeven aan de staatsbemoeiingen op dit gebied. In de programma's van gemeente-politiek, in verschillende gemeente-ontwerpen, nu het evenredig kiesrecht de groepen dwingt om zich te verstaan omtrent de hoofdleiding van gemeentelijk beheer, neemt de Volksontwikkeling de breede plaats in die haar toekomt. De zich verheffende arbeidersklasse vraagt welbewust haar aandeel in de algemeene cultuur, de invoering van den achturigen arbeidsdag opent een nieuw verschiep. Met een beeld, ontleend aan het werk van onzen beroemden landgenoot Hugo de Vries, zouden wij kunnen spreken van een mutatieperiode op paedagogisch gebied".

Een juist op dit tijdstip ontvangen legaat P. Langerhuizen van f 200 000 gaf het

Nut de financiële ruimte, die bij zo'n sprong voorwaarts wel nodig was. Het genoemde Nutsinstituut voor Volksontwikkeling was een schepping van de Nutscommissie voor Onderwijs, waaruit blijkt dat opvoeding en volksopvoeding als niet-gescheiden terrein werden gezien. Het werd in 1919 opgericht, met een raad van beheer bestaande uit Bigot, Gunning, Hovens Greve, Kohnstamm en Thiel. Het doel van het centrum was, in de omschrijving van Kohnstamm, het verzamelen en ordenen van gegevens, teneinde die beschikbaar te stellen voor een ieder die aan de volksontwikkeling in Nederland wilde medearbeiden. Het instituut moest uitgroeien tot een landelijk adviesbureau en tot een centrum van ontmoeting. Voor dit laatste zouden bijeenkomsten, congressen en tentoonstellingen georganiseerd worden. De voornaamste buitenlandse deskundigen op het gebied van onderwijs en opvoeding zouden uitgenodigd worden ons land te bezoeken. Ten slotte zou een tijdschrift worden uitgegeven.

Van de grote plannen is er helaas slechts één volledig verwezenlijkt, en wel de uitgave van het vaktijdschrift waaruit zojuist werd geciteerd, natuurlijk met de titel Volksontwikkeling. Een enkele deskundige van over de grenzen, zoals Albert Mansbridge uit Londen en Georg Kerschensteiner uit München werden begin '20 nog wel naar Nederland gehaald voor het houden van voordrachten, maar daar bleef het bij. Na 1927 ging het instituut, dat geen eigen apparaat heeft kunnen vormen, in feite weer op in de Onderwijscommissie, al bleef de naam tot 1940 prijken op het titelblad van het tijdschrift Volksontwikkeling. Anders gezegd: Nutsinstituut en redactie van het tijdschrift werden op den duur hetzelfde. Een nationaal instituut van betekenis is er niet gekomen.

Het maandblad Volksontwikkeling beleefde tussen 1919 en 1940 21 jaargangen, waarin evenveel aandacht werd besteed aan ontwikkeling van volwassenen als aan typische schoolonderwijsvraagstukken. De artikelen gewijd aan de volksontwikkeling hadden voornamelijk betrekking op het werk verricht door Onshuizen (volks- en dorpshuizen) en volksuniversiteiten. Systematisch en wetenschappelijk onderzoek van volksopvoedingswerk kwam nauwelijks aan de orde. Uiteraard was Hovens Greve, de nieuwe landelijke secretaris, ook redactiesecretaris.

Zoals gezegd werd er na 1918, als voortzetting van het Toynbee-werk uit de vorige periode, krachtig geijverd voor het "Ons Huis-werk". De naam Ons Huis was een voor ieder duidelijk begrip geworden sinds de oprichting, anno 1892, van een instelling met die naam in de Amsterdamse Jordaan. Vóór het uitbreken van de wereldoorlog waren er nog maar een paar van deze zgn. volkshuizen in andere plaatsen ontstaan, maar buiten het Nut om. Ze waren bedoeld als centra voor ontwikkelingswerk onder de arbeidersbevolking. De activiteiten in het volkshuis konden uiteenlopen van naai- en knipcursussen, tuinbouwcursussen, jongens- en meisjesclubs, tot onderricht in zang en toneel, handenarbeid, enzovoort.

Direct na de oorlog verhoogde het hoofdbestuur de begrotingspost voor subsidies aan Nutsdepartementen die deze "settlements"-arbeid wilden beginnen. Mej. E. C. Knappert, ex-directrice van het Leidse Volkshuis, toen directrice van de School voor Maatschappelijk Werk te Amsterdam, leidde het onderwerp in op de jaarvergadering van 1920. Ons Huis-werk was voor haar vooral opvoedend

maatschappelijk jeugdwerk, dat gelukkige en complete mensen moest scheppen. Het accent werd dus verlegd: niet meer de volwassenen trachtte men allereerst het volkshuis binnen te halen, maar de jeugd die de vaste sociale verbanden van vóór 1914 had verloren. Naast deze gespecialiseerde volkshuizen kwamen er op het platteland ook ruimer opgezette dorpshuizen die ook voor volwassenen wat te bieden hadden.

In de loop van de volgende jaren zette het hoofdbestuur kadercursussen voor Ons Huis-werk op. De eerste cursus werd in 1920 gegeven onder leiding van mej. E. C. Knappert, en wel in de School voor Maatschappelijk Werk. Aan de door Nutsdepartementen gerekruteerde cursisten werd hierbij een geldelijke toelage verstrekt. Vanuit Amsterdam werd eveneens gezorgd voor een verplaatsbare verzameling modellen voor cursussen in handenarbeid in de volkshuizen. Voorts werd materiaal en gereedschap centraal ingekocht en werden er kindertoneelstukjes en zangstukjes uitgeleend. Bij het hoofdbestuur werd een vaste kracht voor volkshuiswerk aangesteld. In deze functie hebben voor zover valt na te gaan dienst gedaan mej. de Koe, mej. A. Knappert, mej. mr. M. A. Klomp en mej. A. M. Bos. Hierdoor zette de Maatschappij eveneens een noodzakelijke stap in de richting van professionalisering van het werk, een stap in deze jaren ook gevolgd door de aanstelling van dr. Steenberghe voor het bibliotheekwerk. De jaarvergadering van 1921 werd opzettelijk belegd in Ons Huis te Rotterdam.

Van het voorlichtende werk van de Maatschappij werd vaak gebruik gemaakt door verenigingen die buiten het Nut stonden, aldus jaarverslagen. De leid(st)er-cursussen werden later ook op andere plaatsen in het land gegeven, maar nu in de vorm van veertiendaagse opleidingen in handenarbeid. De Amsterdamse cursus werd omgezet in leidstersconferenties of kampweken, die werden gezien als een voortgezette scholing. De opleiding had tot gevolg dat vele departementen, vooral in de noordelijke provincies, een afdeling voor jeugdclubwerk stichtten. Zulke afdelingen werden in 1933 in 41 departementen geteld, met op één plaats soms meer dan 20 clubs met honderden kinderen. In Friesland werd tijdelijk een tweede assistente voor het jeugdwerk – mej. J. C. Paardekoper – aangesteld. In 1935 werden er in Bakkeveen twee meisjeskampen georganiseerd die bezocht werden door kinderen uit 9 departementen of dorpshuizen. Deze kampen, in 't vervolg ook voor jongens, werden elk jaar herhaald. De naam Ons-Huis-werk werd na dit jaar trouwens meestal vervangen door de term jeugdwerk.

Voor dit jeugdwerk werd ook een leidersorgaan gesticht dat onder de titel "Clubbericht" circa vijf keer per jaar verscheen, in een oplage van 450 exemplaren. De modellencollectie werd nog voortdurend uitgebreid en er kwam zelfs een speciale landelijke uitleenbibliotheek. De catalogus ervan vermeldde kinder- en jeugdtoneel, zangbundels, voorleesbundels en handleidingen voor jeugdwerk. Op 1 januari 1940 bleken 3000 kinderen en jongeren deel te nemen in de Nutsclubs. Hun leeftijd liep van 7 tot 22 jaar en zij stonden onder leiding van 340 leiders en leidsters en 100 commissieleden. Er waren 32 departementen die meededen.

Uit het voorgaande blijkt dat er een nieuwe vorm van werk was toegevoegd aan de Maatschappij. Deze was hecht georganiseerd en vakkundig onderbouwd.

Toch ontplooidde het volkshuiswerk zich niet echt binnen het Nut. Dit leidde tot een afzonderlijke organisatie, de Nederlandse Bond van Volkshuizen (N.B.V.), die in 1928 werd gesticht, en waarmee de Maatschappij herhaaldelijk samenwerkte bij de opzet van kadercursssen. Emilie Knappert had in het blad Volksontwikkeling haar eigen verklaring voor het feit dat nieuwe takken van volksopvoeding, door de Nutsbeweging op gang gezet, zich pas buiten de Maatschappij volledig ontplooiden: "er was (en is) een neiging nieuwe inzichten voor "nie dagewesen" te houden en aan een nieuwe geboorte ouders te ontzeggen. Een nieuwe lading onder oude vlag scheen ondenkbaar. De vlag moest nieuw zijn: wat er ouds in de lading was, werd dan meteen gered." Een simpele naamswijziging zou het Nut misschien goed hebben gedaan en het odium hebben weggenomen van het "oude Nut".

Tussen 1925 en 1930 nam de Maatschappij deel aan de ontwikkeling van het nieuwe massacommunicatiemiddel, de radio-omroep. In die tijd waren de verenigingen van radio-luisteraars, elkaar keurig volgens levensbeschouwelijke richting op zijn plaats zettend, al opgericht: AVRO, NCRV, KRO, VARA en VPRO. De inhoud van de programma's was, naast die van levensbeschouwelijke, voornamelijk van ontspannende aard. In het voorjaar van 1925 nam het hoofdbestuur een proef met volksontwikkeling per radio. Het idee hiertoe was gelanceerd door C. Pot van het departement Bolnes-Slikkerveer. Er werden eerst op vier vrijdagsavonden lezingen uitgezonden: over Schubert, over opvoeding tot zelfstandigheid (door prof. Casimir), over moderne voeding, en er werden gedichten voorgedragen. Een maand later verzorgde Casimir nog een pedagogische cursus in vier afleveringen. Uit ontvangen reacties bleek dat er belangstelling bestond voor deze lezingen, tot in Vlaanderen toe.

Een der motieven van het hoofdbestuur voor het radiowerk was – het ligt voor de hand – te voorkomen dat de verschillende religieuze en politieke groeperingen zich zouden meester maken van de nieuwe vinding voor de propaganda van hun beginselen. Het Nut stond van nature achter het idee van één nationale omroep. In de volgende jaren werd het aantal radio-uitzendingen uitgebreid. Zij werden telkens gegroepeerd om een centraal thema. In het seizoen 1925-1926 was de serie van 14 uitzendingen gewijd aan "de mens". Een beknopte weergave van de inhoud van de reeks causerieën werd toegezonden aan de 1200 luisteraars die zich tevoren hadden aangemeld. De bijval bleek echter vooral uit een door 250 personen beantwoorde enquête. Deze leidde ertoe nog een cursus toe te voegen. Ditmaal waren het 8 lezingen, gegeven door Herman Poort, die Nederlandse letterkunde behandelde. Het radio-seizoen 1926/27 stond in het teken van de "verovering der aarde" met 15 lezingen.

Voor 1927/28 was een cursus over de geestelijke en economische aspecten van de Verenigde Staten van Amerika voorbereid, maar de strijd om het bezit van de radio verijdelde nu de uitzending. De zendtijd moest verkregen worden van de neutrale omroep AVRO, maar deze wilde welenige capita overnemen, doch niet de samenhangende serie die van Nutsstandpunt uit gezien essentieel was.

In 1928/29 konden de eigen radio-uitzendingen echter worden voortgezet: met 12 inleidingen over Amerika, en weer met veel waardering van de kant van de

luisteraars. In 1929/30 werd in samenwerking met de AVRO een serie van 18 lezingen uitgezonden over Nederlands Oost-Indië. Er werden 1650 uittreksels van de inhoud verkocht. De opleving van de radiostrijd belemmerde echter in het volgende seizoen opnieuw de uitzending van een cursus. In 1930 moest de Maatschappij dit omroepwerk tenslotte definitief opgeven.

Nog eenmaal sprak de Maatschappij in 1930 duidelijk haar standpunt uit dat de omroep niet beheerst diende te worden door verschillende omroepverenigingen, maar door een nationaal instituut. De aanleiding was dat het district Noord-Brabant in dat jaar een protesttelegram aan de verantwoordelijke minister had gestuurd tegen de beknotting van de zendtijd van de AVRO. Deze maatregel – meende het district – was in strijd "met de noodzakelijkheid eener Algemeene Volksontwikkeling". In de landelijke jaarvergadering werd dit protest als te eenzijdig veroordeeld. Men wilde zich niet voor of tegen de AVRO uitspreken. De overgrote meerderheid der afgevaardigden achtte het daarentegen juist dat in het belang der volksontwikkeling de gehele week een algemene omroep uitzendingen zou gaan verzorgen. Deze omroep zou geleid moeten worden door een college dat aanspraak kon maken op het algemeen vertrouwen. Daarnaast werd het bestaansrecht van bijzondere omroeporganisaties erkend.

In 1931 werd de Radio Volksuniversiteit (R.V.U) opgericht. Deze verkreeg twee uur eigen zendtijd in de drie weken, los van een omroepvereniging, maar als onderdeel van de Bond van Nederlandse Volksuniversiteiten. Als een organisatie van onverdachte algemeenheid en belangeloosheid kon zij wel in de Nutssporen verder gaan. Weer kon aldus een nieuwe lading onder de Nutsvlag geen genade vinden, al moest de vlag nu niet gestreken worden omdat hij oud was, maar omdat hij in de ogen der anderen een vrijzinnige of liberale partijvlag was.

Een ander nieuw fenomeen, ontstaan tussen de beide wereldoorlogen, was de volkshogeschool. Natuurlijk had het Nut, en zijn tijdschrift Volksontwikkeling, diepgaande interesse voor dit uit Denemarken overgenomen internaatswerk waarvan een kenmerk was dat de mens daarin niet als rationeel individu maar als gemeenschapswezen en als totale persoon werd benaderd. Van meet af – de eerste volkshogeschool werd in 1923 te Bakkeveen in Friesland geopend – was er een nauwe betrekking tussen dat werk en het probleem der werklozen. De ontwikkeling en ontspanning van werklozen, vooral van de jeugdigen onder hen, stond spoedig na het ontstaan der economische crisis ook op het program van het Nut. In 1932 hield algemeen secretaris Hovens Greve een betoog over dat onderwerp, waarbij hij wees op het werk van tijdelijke internaten voor werklozen, dat hij had gezien in De Vonk te Noordwijkerhout (buitenverblijf van het Leidse Volkshuis). Hij hield het voor uitgesloten dat Nutsdepartementen in staat waren zulke internaten op te richten, maar daar het hoofdbestuur de departementen voortdurend opwekte activiteiten ten hoeve van werklozen te ondernemen, paste hier wel de steun aan dit werk van anderen, ook van de volkshogeschoolbeweging.

De volkshogeschool te Bakkeveen vroeg inderdaad de medewerking van het Nut voor dit doel. De districten Leeuwarden en Groningen, en het hoofdbestuur te Amsterdam, gingen er con amore op in, zoals uit archiefstukken en jaarversla-

gen blijkt. De landelijke Nuts-steun aan werklozen verschoof daarna geheel van het plaatselijke werk – waarvoor allerwegen comités in de weer waren – naar het internaatwerk in de vorm van veertiendaagse kampen op de volkshogeschool. In 1933/34 werden al 9 kampen georganiseerd met ruim 300 jonge deelnemers onder leiding van Van der Wielen en de Vries Reilingh, en trad het hoofdbestuur op als adviseur voor kampen voor "intellectuele" werkozen. Het aantal "mandagen" in de Bakkeveense werklozenkampen liep op van ongeveer 3000 in bovengenoemd geval tot ongeveer 21 000 in 1938. De financiële steun aan deze kampen begon hierdoor zwaar te drukken op de kas der Maatschappij. Andere activiteiten van departementen dreigden erdoor in het gedrang te komen. Pas in 1938 was de regering tot subsidie bereid en kon het Nut zich gaan terugtrekken. De kampen zijn tot in de oorlog voortgezet.

Ook met de ontwikkeling van het volkshogeschoolwezen is het eigenlijk eigenaardig gegaan. Het Nut (in Volksontwikkeling) schrijft er sedert 1920 regelmatig over. En na Bakkeveen duurt het nog tot 1939 totdat de Volkshogeschool te Markelo, eveneens los van de Maatschappij, tot stand komt. Er had dus een lange introductie plaatsgevonden, en zeker niet zonder Nutsbijdrage erin, maar toch zonder dat bijvoorbeeld het Nutsinstituut voor Volksontwikkeling tot de stichting van dit type internaat overgaat. Wat de algemeen secretaris meende over de departementen gold dus ook hier: men bracht het om welke reden dan ook (het is verder niet duidelijk) niet op om tot die stichting over te gaan, ofschoon de districten Friesland en Groningen, en ook de algemeen secretaris zelf, er in 1931/32 wel voor waren.

De betekenis van het amateurtoneel voor de volkscultuur kwam omstreeks 1936 weer in de belangstelling te staan. In de dertiger jaren waren niet zonder reden benamingen als dilettantentoneel, leketoneel en lekespel in gebruik gekomen. Dit leketoneel was namelijk bij politieke en godsdienstige groeperingen een instrument geworden voor de versterking van hun levenshouding en om te getuigen van hun boodschap. Dat wilde het Nut natuurlijk niet. Een commissie bestaande uit mr. A. T. Vos (lid hoofdbestuur), Adr. Hooykaas, J. M. van der Veen, Balthasar Verhagen en H. J. van Wielink bracht een rapport uit inzake het dilettantentoneel. Het werd toentertijd in den lande door omstreeks 30 000 mensen beoefend en trok per jaar drie miljoen toeschouwers. Er bestonden vijf landelijke of regionale bonden van toneelverenigingen voor amateurs. Ondanks deze grote getallen werd aan het amateurtoneel geringe culturele betekenis toegekend. In het rapport werd gepleit voor een krachtige, financieel sterke organisatie, die het spelpeil zou moeten opvoeren via de verbetering van het repertoire, de scholing van spelleiders en de verbetering van de toneelaccommodaties in het bijzonder op het platteland. De kwaliteit van het toneelrepertoire zou omhooggevoerd kunnen worden door het uitgeven van goede nieuwe stukken, het stichten van een toneelbibliotheek en de samenstelling van een beredeneerde repertoirelijst. Aan de toneelbibliotheek zou een adviesbureau onder leiding van een geschoold regisseur verbonden kunnen worden. Aan de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werd door de commissie de rol toebedacht de eerste krachtige stoot te geven tot de nieuwe organisatie. De Nutsdepartementen konden hun medewer-

king verlenen door het organiseren van modelopvoeringen door de beste plaatselijke spelers en het oprichten van eigen toneelverenigingen daar waar bestaande clubs tekort schoten. De ideeën van de toneelcommissie leidden in 1938 tot het besluit een proef te ondernemen in de provincie Groningen. Van dat experiment is echter verder niets vernomen. De landelijke algemene organisatie van het amateurtoneel is er later toch gekomen, evenals de toneelbibliotheek, maar dan is de Tweede Wereldoorlog voorbij en is het Nut er nauwelijks bij betrokken.

Diverse, vooral nieuwe, vormen van ontwikkelingswerk zijn de revue gepasseerd, maar nog niet het aloude lezingenwerk. Dat komt hierna afzonderlijk aan de orde, zodat we hier voorlopig afronden. Waarschijnlijk mag men dan van het volksontwikkelingswerk bij het Nut in deze periode opmerken dat het een beeld van versnippering laat zien. Er werd nogal ad hoc aan gewerkt, maar wel was er sprake van een bewustwording van de eigen aard en de zelfstandige positie van dit werk met jongeren en met volwassenen. Aarzelend wordt de term culturele arbeid hierbij ingevoerd. Het Nut bewoog zich dus wel steeds dicht bij de nieuwe methoden en organisaties die tussen '20 en '40 ontstonden. Dit blijkt ook als het Instituut voor Individueel Onderwijs (IVIO) in 1935 onder leiding van Kohnstamm begint met het ontwerpen van methoden waardoor het cursuswerk, behalve aan de ontwikkeling, ook meer zou kunnen bijdragen tot de vorming van de persoon. Men kwam met de reeds genoemde Dalton-cursussen voor volwassenen, die na 1937 door enkele departementen werden toegepast. Men schreef er in die tijd over, niet alleen in Volksontwikkeling (en in de verslagen) maar ook in het ledenorgaan Nutswerk.

Er was trouwens meer verbrokkeling dan alleen die binnen het Nut. Verzuiling werd immers de realiteit van de dag en die bracht een veel grotere verbrokkeling teweeg, terwijl in de jaren dertig de crisis de mogelijkheden – ook van het Nut – ging beperken. Dit voert ons tot het idee van ontwikkelingsraden als een vorm van samenwerking der organisaties van links tot rechts, en hoe het daarmee verging.

Het idee van de ontwikkelingsraad werd na de Eerste Wereldoorlog gelanceerd door prof. R. Casimir, pedagoog en lid van de Nutscommissie voor Onderwijs. Casimir stelde dat de ontwikkeling van de mens na de lagere school bijzondere zorg zou vereisen en dat verzuim omstreeks die leeftijd naar zijn mening bijna nooit geheel hersteld kon worden. Schoolvrije jeugd en volwassenen moesten daarom in allerlei ontwikkelingsarbeid betrokken worden, waarbij hij arbeid in volkstuinen of in huisvlijt even belangrijk achtte als het lezen van boeken. Voorts merkte hij op dat er reeds veel gebeurde op het ontwikkelingsgebied, maar dat niemand nauwkeurig wist wát. Samenwerking zou daarom wenselijk zijn, met behoud van ieders zelfstandigheid. Casimir stelde voor de instelling van plaatselijke ontwikkelingsraden: als een federatie met een op gezamenlijke kosten te onderhouden centraal bureau met een informatieve taak. Krachtens haar historie en krachtens haar bundeling van onderwijs en ontwikkeling onder één dak, zag Casimir hier een taak weggelegd voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Alleen al de invoering van het algemeen kiesrecht en het toenemen van de vrije

tijd (achturige werkdag) zouden een efficiëntere aanpak van het ontwikkelingswerk vereisen.

Het gevolg is geweest dat Rotterdam en Delft begin jaren '20 alleen een eindweegs zijn gekomen met het opzetten van plannen, maar deze na enkele jaren al weer moesten loslaten wegens gebrek aan medewerking. En een ontwikkelingsraad te Deventer b.v. stuitte meteen al op de afwijzende houding van de confessionele organisaties. Het laat zich raden dat het denkbeeld na vijf of zes jaar weer werd begraven. Pas een halve eeuw later was de tijd weer rijp voor een discussie over de noodzaak van "educatieve centra" of van "netwerken", maar ook dan blijkt weer hoe moeizaam dat gaat. In elk geval was in het begin van de twintiger jaren de bereidheid gering om zoveel prijs te geven dat er echte informatie en coördinatie tot stand kon komen. Hovens Greve, de algemeen secretaris sinds 1917, had dit wel voorzien, alsmede wat in het bijzonder het bezwaar zou zijn tegen coördinerende arbeid door het Nut. In een intern memorandum schrijft Hovens Greve: "dat in de constructie van een ontwikkelingsraad het Nut òf geen blijvende rol zal kunnen spelen, òf daarin slechts één der medewerkende verenigingen kan zijn. Ik heb daarbij nog niet gesproken over het bezwaar, dat tal van verenigingen zouden voelen om een lichaam, dat kampioen wil zijn voor de neutrale school te erkennen als "patroon" van een federatie van volksontwikkelingsverenigingen. Ieder die ons land kent zal begrijpen, dat dit bezwaar niet te onderschatten is".

Maar blijkbaar wel mogelijk was een Nationaal Congres voor Ontwikkeling van Volwassenen. Dit werd in 1926 gehouden te Den Haag. Enkele préadviseurs uit de Nutskring waren – de bekendheden van die tijd – Casimir, Gerhard, Kohnstamm en Hovens Greve. De vragen die werden voorgelegd deden nog sterk denken aan de oude prijsvragen, zoals: "Welke voordelen en welke nadelen leveren het populariseren van wetenschap op bij de ontwikkeling van volwassenen en hoe kunnen de nadelen worden verminderd?".

Nog een opmerkelijke poging, hoewel niet geslaagd, om lijn aan te brengen in het culturele ontwikkelingswerk was een onderzoek naar de vrijetijdsbesteding door arbeiders. Dit was eerst opgezet door het Instituut voor Arbeidersontwikkeling onder zijn leden. Toen bleek dat de resultaten van de enquête te weinig gegevens opleverden, werd de Maatschappij gevraagd het onderzoek over te nemen. Het I.V.A.O. stelde het verkregen materiaal ter beschikking. Het Nut betrok nu de departementen bij het verzamelen van informatie over het gedrag van loonarbeiders. De uitkomsten werden in 1936 gepubliceerd in de Nutspublikatie "De besteding van de vrije tijd door de Nederlandse arbeiders". Deze werd verzorgd door dr. A. Blonk en dr. J. P. Kruijt en was een eerste poging in ons land op dit gebied. De ruim 600 geënquêteerde arbeiders waren echter niet voldoende representatief; maar ook de vraag welke (culturele) voorwaarden geschapen moesten worden voor een verantwoorde besteding van de vrije tijd bleek allesbehalve eenvoudig te beantwoorden.

Ook internationaal groeiden de contacten tussen hen die de ontwikkeling en de vorming van volwassenen als een opdracht van de tijd zagen. Er kwam een World

Association for Adult Education die in 1920 een Nederlandse tak kreeg waar het Nut in vertegenwoordigd was.

Van volksvoordracht naar cultureel werk

De voordrachten of lezingen "vanwege het hoofdbestuur" die in 1886 waren ingesteld en toen direct waren aangeslagen bij de departementen, zetten hun succes voort, ook na 1918. Dit betekende dat ieder jaar een 150 lezingen in evenzoveel departementen werden gehouden, hoofdzakelijk voor rekening van de landelijke kas, en gekozen uit de landelijke sprekerslijst. De mogelijkheid om bij die voordrachten over algemeen ontwikkelende of populair-wetenschappelijke onderwerpen ook nog een "opluistering" van muzikale of andere aard vergoed te krijgen verviel in 1920. Er bleef wel de gelegenheid de Nutslezingen aan te vullen met collecties van dia's van de Lichtbeeldenvereniging. Daarvan maakten elk jaar twintig tot dertig departementen gebruik.

Vooral voor de plattelandsafdelingen werd het gebruik van deze lezingen, al dan niet aangevuld met dia's, vaste gewoonte teneinde een deel van het winterprogramma te vullen. Aan de vroegere eis dat die lezingen ook voor niet-leden, of eigenlijk in het bijzonder voor hen, opengesteld moesten worden, werd nauwelijks de hand gehouden. Daardoor vervielen vele departementen ertoe — al was het "euvel" reeds eerder gesignaleerd — om hun hoofdtak te zoeken in, zelfs te beperken tot, het samenstellen van een winterlezingen-cyclus. Hierbij was het de vraag of de inhoud nog wel het wezenlijke was, dan wel misschien de gezelligheid en de sociale contacten van de Nutsleden onderling. De andere lezingen, de volksvoordrachten gericht op de brede massa, die vòòr 1914 reeds weinig meer betekenden, verdwenen allengs geheel en waren omstreeks 1928 definitief geschrapt.

Het verworden van het systeem van de gesubsidieerde voordrachten uit de sprekerslijst was niet naar de zin van het hoofdbestuur en zeker niet van Hovens Greve. Het lukte echter niet meer om van de insluipsels af te komen, al werd er alom over geschreven in de eigen organen. Eén aanval op de lezing ingezet door Hovens Greve in 1920, ging uit van de stelling dat het ontwikkelingswerk voor volwassenen lang niet zo intensief geschiedde als nodig was om behoorlijk vrucht te dragen. Greve wilde de lezing haar waarde niet ontzeggen, maar trachtte daarboven uit te komen. Hij wenste studieclubs. Daarom kwam het hoofdbestuur met het plan om voor een jaar bij wijze van proef de gebruikelijke gelden (f 8000) voor plaatselijke lezingen te bestemmen voor studiekringen, in de geest van de Engelse Tutorial Classes en voornamelijk ten plattelande. Het stedelijk werk liet men over aan de volksuniversiteiten waarvan er inmiddels wel zo'n 25 waren ontstaan. Er was een opzet gemaakt om aan 14 centraal gelegen plattelandsdepartementen docenten beschikbaar te stellen. Die zouden in studiecursussen van 20 avonden met groepen van 20 tot 30 personen één bepaald onderwerp behandelen. Het honorarium kwam voor rekening van de Maatschappij, de cursisten betaalden alleen een bedrag ter bestrijding van reiskosten e.d. Verder bracht de opzet

mee dat de cursusleiders tevoren vier of vijf dagen bij elkaar moesten komen om zich onder deskundige begeleiding voor te bereiden op hun agogische taak. Dit vormingswerk zou gericht moeten zijn op iedereen.

Niet minder dan 200 leiders hadden zich reeds bij het hoofdbestuur aangemeld voor de studiekringen. De jaarvergadering van 1922 bestreed echter hardnekkig deze richting. Het eindigde met een compromis: de helft van de begrotingspost bleef gereserveerd voor de lezingen, de helft voor een proef met studiekringen. Die laatste proef werd vervolgens aangedurd door acht departementen. De onderwerpen waren van filosofische, letterkundige, psychologische en natuurwetenschappelijke aard. Alle cursussen waren bezet met 20 à 30 personen, afkomstig uit de middenstand. De uitkomst werd bevredigend geacht en de gevolgtrekking gemaakt dat dit middel inderdaad tot verdieping en belangstelling had geleid. Desondanks was de volgende jaarvergadering niet bereid nogmaals geld uit te trekken voor studiekringen, tenzij een aparte propaganda-actie hiervoor nog geld in het laatje zou brengen. Deze actie werd gehouden, maar liep op niets uit en dientengevolge moest de Maatschappij afzien van voortzetting van een in haar ogen geslaagde proef (hetgeen Hovens Greve de verzuchting deed slaken of het nog wel de moeite waard was algemeen secretaris te zijn). Enkele departementen probeerden op eigen kracht verder te gaan, maar dit lukte niet.

Steenbergen meende achteraf dat de oorzaak van de mislukking gelegen was in het ontbreken van een functionaris van de Maatschappij, die zich met volle kracht op dit deel van het centrale werk had kunnen concentreren. Het Nutsseminarium voor Pedagogiek en het jeugdwerk, welke beide onderdelen wèl over speciaal daarvoor aangestelde krachten beschikten, waren immers wel van de grond gekomen. Dit was zijns inziens het bewijs dat de fout lag bij het gemis aan een landelijke kracht, die van plaats tot plaats de cursussen had kunnen geven en bekwame plaatselijke studieleiders had kunnen ontdekken en vormen, eventueel gerecrueteerd uit de vele Nutsbibliothecarissen. Derhalve bleef het woord aan de Nutspreker...

Eerst in 1936 durfde het hoofdbestuur het aan de cursusmethode weer naar voren te brengen. Nu ging het om cursussen van vier avonden, met thema's op opvoedkundig, sociaal-economisch of kunstzinnig gebied. De helft van de kosten kwam voor rekening van de landelijke kas. In het eerste jaar namen ruim 20 departementen een cursus in hun programma op, in het tweede en derde jaar (1937-38) nog 9 departementen, in 1939-40 nog slechts 4 departementen. Deze vorm van ontwikkelingswerk, waarbij eigen activiteit van de deelnemer op de voorgrond stond, bleek wederom – ondanks de aanprijzingen van het hoofdbestuur en het succes van de gehouden cursussen – bij de departementen niet in vruchtbare aarde te vallen.

Dat was wel het geval met een ander, nieuw "aanbod" van het centrale bestuur, dat de Nutspreker van zoëven op het eigen Nutsavondje verder kwam "aankleden". Dit waren toneelgezelschappen, concerten, voordrachtskunstenaars en films. Sinds 1926 was het Nut deze nieuwe weg, afwijkende van het op verstand en zedelijke willen gerichte ontwikkelingswerk, ingeslagen. De kunstzinnige inhoud van deze gehoorbijeenkomsten zou "emotioneel" werken en "benadert ons hart

via onze schoonheidszin en brengt voor kortere of langere tijd een gemoedsgesteldheid in ons teweeg, die ons boven ons dagelijks peil verheft en daardoor geluksgevoelens wekt”, zo heette het in Nutswerk. De door het hoofdbestuur gecontracteerde gezelschappen of kunstenaars voor een in tournee-verband optreden in een winterseizoen werden graag ontvangen in de departementen, evenals films gretig werden afgenomen van de landelijke Nutsfilmverhuurdienst. Sommige departementen ontsnapten daarbij niet aan de verleiding geheel te gaan in de richting van een plaatselijke kunstkring, zodat het idee der volksontwikkeling in bredere zin naar de achtergrond werd verschoven. Na 1945 zou deze omzetting tot "culturele avonden" zich verder doorzetten. De eenzijdige fixatie van vele plaatselijke Nutsbesturen op òf een lezingencyclus òf op kunstkringwerk kon vele jaren goed gaan, maar zou later veelal een weg van vervlaking blijken te zijn. De sprekerslijst en het niet-commerciële impresariaat van het hoofdbestuur had daarbij geholpen, moet achteraf vastgesteld worden.

In het seizoen 1926-27 contracteerde de Maatschappij een toneelgezelschap, dat voor ruim 20 departementen optrad. Dat probeerde men vol te houden, al kon niet elke winter een geschikt of betaalbaar gezelschap gevonden worden voor het wisselende aantal deelnemende departementen. Het idee dat men wel had om naar Duits voorbeeld een goed gezelschap gedurende de gehele winter werk te kunnen verschaffen werd niet vervuld. Het hoofdbestuur weet het aan het eeuwige particularisme van de departementen. Niettemin engageerde men o.a. het gezelschap van Frits Bouwmeester en het Nieuwe Schouwtoneel. Centraal aangeboden muziekkuitvoeringen van beroepsmusici trokken weinig belangstelling, maar die was er wel weer voor voordrachtskunstenaars, onder andere voor Kommer Kleyn, Ru Mulder, Paul Huf en Nel Oosterhout. En we noemden reeds de films die via de eigen filmdienst konden worden gehoord. Vele organisaties beschikten in deze jaren trouwens over een filmverhuurderij. Die van het Nut, opgezet in 1932, verhuurde elk jaar aan een 40 tot 60 Nutsdepartementen enkele van de beste films uit het bioscooprepertoire. In de twintiger jaren had Kohnstamm nog in de Nutsbrochure "Bioscoop en Volksontwikkeling" gewaarschuwd voor het ijdele van filmdrama. Daarin kenschetste hij de film als goedkoop en oppervlakkig amusement. Kennelijk wilde de Maatschappij hem op dit punt niet meer volgen.

Maatschappelijke Zorg

De zorg om het goede functioneren van de samenleving en om een redelijke plaats van allen daarin werd in deze periode heel specifiek de zorg om voedselgebrek in de latere jaren van de Eerste Wereldoorlog, en de zorg om de werkloosheid – speciaal de jeugdwerkloosheid – in de dertiger jaren; voor zover een lichaam als het Nut daar iets aan kon doen, en dat was niet zo heel veel meer.

Onder Uitgaven kwamen reeds de brochure van Martine Wittop Koning over koken bij voedselrantsoenering ter sprake en de conferenties van 1917 en 1918 over Centrale Keukens. Deze laatsten werden bezocht door 400 personen, waar-

onder vertegenwoordigers van niet minder dan 108 gemeenten. De op de vergadering uitgesproken wensen werden door het hoofdbestuur aan de regering overgebracht. Reeds eerder zagen we dat het bij het Nut ook niet geheel aan praktijk ontbrak op dit gebied, omdat het departement Amsterdam zelf "gaarkeuken" hield, die in deze tijd goed werk deden. Het Nut niet alleen actief in de volksopvoeding, maar ook in de volksvoeding!

Onder ontwikkelingswerk werd al genoemd de samenwerking met de volkshogeschool te Bakkeveen in de jaren dertig. Deze was erop gericht educatieve cursussen en kampen te organiseren. Die waren vooral voor de meer jeugdige werklozen, en werden een zaak van redelijk succes die de Maatschappij nog al wat kostte, zodat zelfs steun aan andere activiteiten van Nutsdepartementen erdoor in het gedrang kwam. Maar behalve met Bakkeveen was er ook de samenwerking met de Lichtbeeldenvereniging om voor werklozen te komen tot educatieve diaries met teksten. Deze konden vrij worden aangevraagd en werden dan door de Maatschappij bekostigd. In 1932/33 maakten crisiscomités en andere organisaties uit 30 plaatsen hiervan gebruik ten behoeve van bijeenkomsten voor werklozen.

Op verzoek van het hoofdbestuur heeft een van de leiders van het volkshogeschoolwerk, mr. O. Guermontprez, een beschrijving gemaakt van de zorg voor jeugdige werklozen in het decennium 1930-1940. Er ontstond een omvangrijk rapport dat door de ingetreden oorlogsomstandigheden niet werd gepubliceerd. Na de oorlog heeft de rapporteur alleen nog een terugblik op dit onderwerp geschreven in Volksontwikkeling.

Onder Maatschappelijke Zorg zijn we al eerder tegen gekomen dat hulp met een materieel-rationele inslag ook deel was van de Nutsbeweging. Dat bleef nog zo, al ging men de culturele richting in, en daar zijn de bank- en verzekeringsinstellingen uit voortgekomen die in de volgende paragraaf verder worden behandeld. Daar kan nu ook de uitvoerende bemoeienis met volkswoningbouw aan worden toegevoegd. Dit was een indirect uitvloeisel van rapporten hierover die in het vorige hoofdstuk werden behandeld.

Spaarbanken, hulpbanken en woningbouw

Zoals beschreven in het vorige hoofdstuk werd in 1912 door het hoofdbestuur een accountantsdienst der Nutsspaarbanken ingesteld. Enige jaren daarvoor was de bond van Nederlandse spaarbanken opgericht, buiten het Nut om. Op initiatief van het hoofdbestuur van het Nut werd een band gelegd en in 1924 onder de naam "Nederlandsch Spaarbankbureau" een accountantsafdeling bij de Nederlandse Spaarbankbond ingesteld, waarvoor de Nutsaccountantsdienst met 50 aangesloten Nutsspaarbanken de grondslag werd, zodat deze kon worden opgeheven. Het bondsbureau werd verder ontwikkeld tot een aan hoge eisen voldoende controle-instelling.

De meeste Nutsspaarbanken, in 1940 waren dat er in totaal 132, sloten zich bij de Nederlandse Spaarbankbond en zijn accountantsdienst aan, maar behielden hun meer of mindere afhankelijke relatie tot het plaatselijke Nutsdepartement,

totdat deze na de oorlog in steeds meer gevallen werd opgelost. De belangenbehartiging door de Spaarbankbond hield wel reeds in, dat het hoofdbestuur zich na 1925 niet meer bemoeide met de zaken der spaarbanken. Dat nam overigens niet weg dat men de spaarbanken die met de naam Nut getooid waren bleef rekenen tot de invloedssfeer der Maatschappij. In vele plaatsen en streken betekende "het Nut" voor een aanzienlijk deel van het publiek ook eenvoudigweg de Nutsspaarbank. Gevoeglijk kan men zeggen dat reeds in de jaren twintig de spaarbanken een volwassen dochter waren geworden, die niet steeds meer – in haar soms imposante woning – de Nutsgedachte bleef vertegenwoordigen. Het kon ook niet anders meer dan dat men in de eerste plaats een zakelijke instelling werd. Uit de vele jubileumboekjes blijkt echter dat men veelal wel plaatselijke sociale en culturele activiteiten in zekere mate is blijven steunen.

Langer bleef het wakend oog van het hoofdbestuur gericht op de hulpbanken, waarmede het Nut sinds 1848 bemoeiing had gehad. Na de Eerste Wereldoorlog verminderde dit soort instellingen in ons land. In 1940 telde de Maatschappij onder haar departementale instellingen nog 25 hulpbanken, ook wel voorschotbanken genoemd. Zij waren mede een instrument ter bestrijding van de woeker, al was dit middel niet afdoende omdat de voorschotbank een borgstelling vereiste. Dit was een voorwaarde waaraan niet iedereen kon voldoen. In 1928 wijdde de jaarvergadering aandacht aan het volkscrediet en de woekerbestrijding, naar aanleiding van misstanden bij het huurkoopstelsel. Prof. mr. I. B. Cohen, lid van het hoofdbestuur, pleitte er bij die gelegenheid voor dat de Nutsdepartementen zouden proberen om ook in de credietbehoeften te voorzien van hen die geen borg konden stellen. Daarvoor was meer persoonlijk toezicht nodig, en kapitaal dat een groter risico kon lopen. Actie om meer voorschotbanken in het leven te roepen had enig effect; er kwamen enkele van deze plaatselijke Nutsinstellingen bij, o.a. te Amersfoort en Hengelo.

In de dertiger jaren kwam na bijna een eeuw stagnatie de wetgever in het geweer om te helpen de woeker te bestrijden, hetgeen leidde tot de Geldschieterswet van 1932, welk ingrijpen van de overheid vrijwel een eind heeft gemaakt aan de geldwoeker. In dat jaar werd de Nederlandse Vereniging voor Volkscredietwezen en Woekerbestrijding opgericht, van welke de Maatschappij lid werd en ook enkele Nutsvoorschotbanken, aldus diverse verslagen. In 1939 belegde het hoofdbestuur een oriënterende bijeenkomst met de besturen der Nutshulp- of voorschotbanken en de genoemde vereniging. Dit was feitelijk een laatste Nutsactie op dit werkterrein, al bleven de plaatselijke Nutshulpbanken hun taak voortzetten.

De in 1901 uitgevaardigde Woningwet, de grondslag van de woningpolitiek in Nederland vooral ten gunste van arbeiderswoningen, had voor de Eerste Wereldoorlog geleid tot de oprichting van enkele woningbouwverenigingen uitgaande van Nutsdepartementen (o.a. te Wageningen). Tijdens de oorlogsjaren werd het Nut verder geactiveerd voor de volkswoningbouw, meegaande op een stroom, die in de jaren 1912-1914 al tot oprichting van 200 plaatselijke woningbouwverenigingen had geleid. In 1914 werden de departementen door het hoofdbestuur opgewekt op die plaatsen waar nog geen woningbouwcorporaties ontstaan waren

dergelijke instellingen voor arbeiderswoningbouw te stichten. Niet alleen op de waarde van een goede woning in hygiënisch, maatschappelijk, economisch en zedelijk opzicht werd gewezen, maar ook op het "zoo wenschelijke besef van vrijheid, om te gaan waarheen hij wil, dat bij den werknemer, door het bezit van eene goede woning, waarbij hij van den werkgever onafhankelijk is, blijft bestaan". Daarbij werd er een landelijke adviescommissie voor de volkshuisvesting ingesteld voor voorlichting aan de departementen. Deze bestond uit de deskundigen J. H. Faber, J. H. W. Leliman en K. Muller. De samenstelling van een handboek voor volkshuisvesting werd eveneens voorbereid, maar niet voltooid. In 1918 werd meegewerkt aan de oprichting van het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting, waarvan de Maatschappij medebesturende vereniging bleef tot omstreeks 1960.

Na enkele jaren bleek de opwekking en de voorlichting vanuit het landelijk centrum niet meer nodig. Plaatselijk waren een twintigtal departementen op eigen kracht bezig met de volkswoningbouw (arbeiders- of middenstandwoningen), maar ook met de bouw of aanleg van andere accommodatie voor algemeen gebruik, zoals bad- en zweminrichtingen, dorpshuizen, ijsbanen en zelfs een paardenrenbaan (te Joure). Woningen volgens de financiële regelingen van de woningwet werden bijvoorbeeld gebouwd te Bellingwolde, Buitenpost, Delden, Texel, Wildervank, en grote complexen in Den Haag en Utrecht. In Den Haag verrees in 1925 ook het Tehuis voor Ongehuwden dat met zijn 450 logeerkamers en eet- en conversatiezalen wel het grootste Nutsgebouw was dat ooit in Nederland is neergezet en dat tot ver na de oorlog dienst gedaan heeft om velen een eenvoudig en goed logies te verschaffen.

Overige activiteiten

Onder Overige activiteiten zijn we in vorige perioden al verscheidene, meestal incidentele bemoeienissen tegengekomen. Meestal waren ze van culturele of humanitaire aard, maar ook weleens iets min of meer officieels. Ditmaal valt het politieke karakter op. In het begin van de jaren dertig werden de ontwapeningsgedachte en de Volkenbond in Nutskringen sterk omarmd; er werd ook in Nuts-werk over geschreven. De jaarvergadering van 1931 nam een motie aan waarin de overtuiging werd uitgesproken dat een belangrijke vermindering van de bewapening onmisbare voorwaarde was om de herhaling van een wereldramp te voorkomen, voorts dat in de volkeren het verlangen leefde dat er nooit meer oorlog zou uitbreken en dat de Ontwapeningsconferentie die het jaar daarop te Genève zou worden gehouden daarom tot bevredigende resultaten moest leiden. Tevens werd met grote instemming een voorstel van het hoofdbestuur aangenomen, dat behelsde het instellen van een onderzoek naar de mogelijkheid om het Nederlandse volk in al zijn geledingen zich te doen uitspreken ten gunste van het welslagen der Internationale Ontwapeningsconferentie. Als ideaal zag men dat vele verschillende landelijke groeperingen en verenigingen, zowel godsdienstige als politieke, zich in dezelfde geest als de aangenomen motie zouden uitlaten, desnoods

genuanceerd naar eigen aard, aldus getuigend van hun hoop op ontwapening. Deze moties moesten tezamen als een uitspraak van het gehele Nederlandse volk naar Genève worden gezonden.

Onder leiding van het hoofdbestuur kwam er van de 30 uitgenodigde groeperingen een twaalfstal in een vergadering bijeen; de grote kerken en partijen ontbraken. Maar ook de wel verschenen organisaties bleken er prijs op te stellen de actie op eigen wijze te voeren. De landelijke bundeling vanuit de Maatschappij mislukte hiermee dan ook. Andere organisatoren echter, met name de landelijke dagbladders, hadden meer succes met de opstelling van massale petitionnementen. De invloed van de Maatschappij was niet groot genoeg voor een rol als geweten der natie.

Wel lukte het om de Nutsdepartementen onderling zover te krijgen dat zij op éénzelfde avond, die van de 26e oktober 1931, een bijeenkomst belegden die gewijd was aan de Ontwapeningsconferentie. Een uniforme "Nutsavond" dus, die uniek is in de geschiedenis der Maatschappij. Een pak moties, van 212 departementen, werd naar Genève gezonden. Het werd begeleid door een in het Frans gesteld adres. Men ondertekende als Bureau Général de la Société du Bien Public.

Tegen de vervolging der joden in Duitsland heeft het Nut zich fel gekeerd. Reeds in het jaar dat Hitler aan de macht kwam (1933), kwam er een motie daarover aan de orde in de Algemene Jaarvergadering. De geesteshouding van de nieuwe Duitse regering ten aanzien van het jodendom werd als strijdig gezien met de eerste beginselen van humaniteit en verdraagzaamheid. Het Nederlandse volk werd opgewekt ervoor te waken "dat ooit een dergelijke geest van minachting van een ras, waaraan de wereld veel te danken heeft, over ons kome". Het departement Zierikzee wenste dat het Nut verder zou gaan dan met woorden: het wilde dat in Duitsland verboden boeken werden uitgegeven, dat wetenschappelijk werk van verdreven geleerden met wereldreputatie werd gesubsidieerd en dat financiële steun werd gegeven aan vluchtelingen. Alleen de oorspronkelijke motie werd met grote meerderheid aangenomen. In een circulaire van november 1938 riep het hoofdbestuur de besturen der departementen op geld in te zamele n voor de duizenden joodse vluchtelingen uit Duitsland. Dit gebeurde onder de indruk der anti-semitische gruwelen die in Duitsland in die dagen juist een toppunt hadden bereikt. Een aanzienlijke som aan ingezameld geld werd aan de vluchtelingen ter beschikking gesteld. Het is duidelijk dat het Nut vanuit de geestelijke instelling die nog al eens wordt omschreven als nuchter-rationalistisch, en die door de eigen voormannen uit de jaren dertig een (christen-) humanisme werd genoemd, het fascisme onderkende als een gevaar.

Bij de overige activiteiten mag ditmaal ook genoemd worden een actie om het behoud van kantongerechtheden in kleine plaatsen. Dit komt nader ter sprake in het kader van de volgende paragraaf.

Interne Organisatie

In het vorige hoofdstuk beschreven wij de komst van een "tweede Nut" toen 1885 "werklieden" niet meer alleen als passief voorwerp van activiteit werd gezien, maar ook als deelgenoten in de Maatschappij. In 1915, bij de wijziging van de Wet van dat jaar, verdween dit "object" helemaal. Na 130 jaar was er het ware een "derde Nut" ontstaan dat nu arbeide voor het gehele Nederlanc volk; hetgeen overigens ook nu niet betekende dat arbeiders zich in belangrijk aantallen aansloten bij de Maatschappij. Het Nut bleef "burgerlijk" en verder zullen wij nog wel een arbeiders-Nut zien verschijnen.

Dit alles belette niet dat het ledental steeg; mogelijk door een geleidelijke groei van het burgerlijke element – opkomende nieuwe middenstand – maar waarschijnlijk ook omdat het Nut bijna als vanzelf een soort anti-verzuilingsteh werd in de toenemend zich verzuilende samenleving. In de snel opkomende confessionalisering van het onderwijs bleef het Nut strijdbaar voor het openbaar tenminste voor het algemene onderwijs. Over de principiële kant van deze zaak volgt hieronder nog een discussie (de visies van Kohnstamm en Hovens Grev maar feit was dat er in 1930 ongeveer 29 000 leden waren, steeds bij een aantal departementen van ongeveer 300. Na 1930, door de crisis, trad er trouwens v enige daling in; zie hiervoor verder de documentatie, achterin dit boek.

Intussen belette de burgerlijkheid (als wij deze term nog eenmaal mogen gebruiken) niet dat er enkele goede contacten waren met de socialistische beweging. Een socialist en vrijdenker als A. H. Gerhard was warm medestander van Maatschappij, getuige zijn lidmaatschap van het hoofdbestuur en zijn medewerking aan Nutscommissies en Nutspublicaties. Met het (socialistische) Instituut voor Arbeidersontwikkeling, opgericht in 1924, was de verstandhouding opvallend goed, al was de oprichting van dit "rode Nut" eens te meer een bewijs dat oude Nutsdroom, namelijk er te zijn voor het gehele volk, niet in vervulling was gegaan. Het was zelfs mogelijk dat een groep A.J.C.-ers, leden van het socialische jongeren-keurcorps dus, in 1924 op de Nutsjaarvergadering een demonstratie volksdansen gaf. De contacten lagen trouwens in die dagen naar links vaak gemakkelijker dan naar rechts-confessioneel. Al erkende het hoofdbestuur pacificatie en het recht van wie dat wil op de confessionele school, toch was geen toenadering vanuit het rooms-katholieke of protestants-christelijke kamp bespeuren. Wij zagen trouwens dat die erkenning niet bij ieder Nutslid even van harte ging en dat er op plaatselijk niveau soms nogal wat wantrouwen over weer was.

Tot de oriëntering van het Nut behoorde ook een zekere voorkeur voor het rustiger sociale leven, zoals dat te vinden was met name op het platteland. In de jaren werd er door hen die zich met cultuur en volksontwikkeling bezig hield nog al eens een sterke tegenstelling gevoeld tussen dit leven en de nieuwe "jachtige stadscultuur". Het volksontwikkelingswerk, ook dat van het Nut met zijn overwicht van plattelandsafdelingen, wierp zich vaak op tot beschermer van waarden van dorp en boer. Daarom werkte het Nut mee aan de Boerenjaarc

ken die in 1925 en een aantal volgende jaren verschenen. Zij waren een soort herhaling van de volksalmanak.

De vermeende achterstelling van het platteland bij de steden was ook de achtergrond van de opschudding die er in 1932 ontstond tengevolge van het voorstel van de regering om een 50-tal rechtbanken en kantongerechten op te heffen. Ze waren gevestigd op het platteland en zouden ter wille van de bezuinigingen moeten verdwijnen. Het hoofdbestuur richtte zich in een uitvoerig adres aan de Tweede Kamer om dit voornemen te bestrijden. Hierbij werd aangevoerd dat het rechtsgevoel bij de plattelandsbevolking minder zou worden bevredigd omdat het contact tussen rechter en bevolking zou verminderen. Ook de onttrekking van intellectuele functionarissen aan het platteland werd gezien als een achteruitgang in "volkskracht", om een term uit die jaren te gebruiken.

Inspiratie werd er bij dit alles wel opgedaan uit de Duitse jeugdbeweging, waarin ook nog al wat – romantisch – teruggrijpen lag op het gemeenschapsleven dat men in vroegere tijden in de kleine dorpen aanwezig achtte. Tegenover de jazz, de bioscoop, een bête noir van Kohnstamm zoals we zagen, en andere tot verwildering voerende zaken van de stad, stelde men de volksdans, het lekespel, het volkslied, de handenarbeid (de slöjd) als zuivere en gemeenschapsvormende activiteiten. Volkshogeschool en A.J.C., maar ook de Padvinderij, zij kenden alle dit teruggrijpen op het "natuurlijke" en "volkse".

Toch zijn deze zaken voor het Nut niet meer geweest dan een onderstroom. Voor méér dan dat was de Nutsbeweging waarschijnlijk te rationeel, te individualistisch en te anti-romantisch. En in het algemeen ging men in Nederland niet ver in deze opzichten. Zo schreef Hovens Greve bijvoorbeeld tegen het denkbeeld van een vrijwillige arbeidsdienst (naar Duits voorbeeld, doch al vóór Hitler) en tegen het oncritische nationalisme dat zo gemakkelijk met het "terug naar het volk" verbonden werd. Dit bleek ook uit de Nutspublicatie "De geestelijke taak van de openbare school in onze tijd" van februari 1940. Daarin werd wel de wéns geuit dat de openbare school duidelijker dan tot dan toe de nationale gedachte en het besef van volkseenheid moest versterken; maar deze wens werd onmiddellijk uitgelegd als behoefte aan versterking van het bewustzijn, dat de Nederlander in het genot was van "de voorrechten van de democratische staatsvorm, gegrond op humanistisch christendom en met erkenning van de rechten van de individuele mens". Dit was iets geheel anders dan wat luidruchtige volksminnaars en corporatisten in die jaren wel wilden aanprijzen.

Intussen werden de departementen in de grote steden zich eveneens bewust van een speciale positie. De door Casimir bedachte ontwikkelingsraden waren vooral gedacht voor die centra. In 1917 hielden de besturen van Nutdepartementen in grotere steden enkele onderlinge vergaderingen voor hun koersbepaling. Ook al leidden die niet tot konklusies, duidelijk werd wel dat men vaak met een geheel eigen problematiek te doen had. Daar had men bijvoorbeeld tot grote lichamen uitgegroeide instellingen zoals Nutsspaarbanken die zakelijker geleid moesten worden dan amateur-besturen van kleine instellingen in dorpen gewend waren. Na de oorlog zal het nog veel duidelijker worden dat de stadsdepartemen-

ten met een andere situatie en dynamiek te maken hebben dan die op het platteland.

In het voorgaande zijn enkele personen wellicht reeds opgevallen. Inderdaad kan men stellen dat twee personen in het interbellum in het bijzonder de voortrekkers van het Nut zijn geweest. De een is prof. dr. Ph. A. Kohnstamm (1875-1951), de joodse christen, de fysicus en pedagoog, de grondlegger van het bijbels personalisme. Men zie verder over hem het reeds genoemde artikel dat aan hem gewijd is. De andere voortrekker was de algemeen secretaris J. Hovens Greve (1882-1943). Hovens Greve was niet de directe opvolger van J. Bruinwold Riedel, die in 1915 aftrad. Van 1915-1917 was eerst nog algemeen secretaris mr. H. P. J. Bloemers, die echter in 1917 het burgemeesterschap – hij was al eerder burgemeester geweest – van Arnhem aanvaardde. Toen trad Hovens Greve aan, die het ambt tot aan zijn dood, in 1943 uitoefende.

Beide genoemde mannen, ten principale medestanders, waren het niet steeds met elkaar eens. Zij kwamen in conflict over de vraag wat er onder de "ware Nutsgeest" moest worden verstaan: dat wil zeggen, op welke levensbeschouwelijke beginselen de Maatschappij was gebouwd. In zekere zin was dit een herhaling van de in de vorige eeuw gevoerde strijd om de toelating van niet-christenen als Nutslid, al was de discussie nu directer. Deze deed zich voor naar aanleiding van het door het departement Amsterdam in 1923 overgenomen Nederlands Jeugdleidersinstituut dat tot doel had het vormen van vrijwilligers in het verenigingswerk voor de vrije jeugdvorming. Dit instituut, waarvan Kohnstamm voorzitter was, stelde zich op het standpunt dat verenigingen die tenminste tien leerlingen aanbrachten en gebaseerd waren op een eigen levensbeschouwing, aparte docenten konden aanwijzen voor het theoretische deel van de cursus. Hovens Greve kwam in verzet tegen het bestaan van een Nutsinstelling, die principieel niet meer uitging van een gemeenschappelijke basis maar stoelde op differentiatie naar richting; lees: verzuiling. Neutraal stond tegenover confessioneel, als vanouds, maar nu in een bijzondere vorm binnen de Maatschappij. Niettemin hadden Kohnstamm en dr. L. P. Gunning, beide leden van het hoofdbestuur én van het bestuur van het Nederlands Jeugdleidersinstituut, kort tevoren de neutrale en openbare basis van de school nog eens verdedigd. De brochure "De Toekomst van ons Volksonderwijs" was van hen. Hoe konden zij nu wel achter de gespleten jeugdleidersschool staan? Hovens Greve beriep zich op de geschiedenis van het Nut en op de grote meerderheid der leden in de departementen die in dit opzicht niet veranderd zouden zijn. Weliswaar kenden de statuten de zinsnede "naar beginselen van de christelijke godsdienst", maar dat moest volgens hem ethisch opgevat worden, namelijk als het volgen van de beginselen der dienende liefde, en niet meer.

Volgens Kohnstamm was het Nut zowel wetenschappelijk als technisch het beste in staat om een middelpunt te zijn, ten dienste van allen, en zonder verantwoordelijkheid te dragen voor de levensbeschouwing van partners (zolang die niet anti-humanitair was, zoals fascisme en communisme). Zonder bezinning op levenswaarden kon geen goed jeugdwerk gedijen, aldus Kohnstamm, en aangezien die

centrale waardenbeleving niet voor allen gelijk is en een verband toch nuttig en nodig is, waarom dit verband dan niet via de Maatschappij?

Het conflict was echt wel opgelopen, want Kohnstamm had overwogen om zijn engagement met het Nut te beperken tot het onderwijs, waarvoor hij was aangesteld. En Hovens Greve had erop aangedrongen dat Kohnstamm af zou treden als voorzitter van de Nutscommissie voor Onderwijs, omdat het conflict zijns inziens niet tot het volksontwikkelingswerk beperkt kon worden. Maar men liet het toch niet al te hoog oplopen en zeker niet naar buiten komen. Beiden schrijven bijvoorbeeld in het Gedenkboek van 1934. Ook in dat Gedenkboek vindt men het wat eigen geluid van Kohnstamm terug als hij de strijd uit de jaren 1870 en 1880 voor het behoud van de staatsschool-voor-in-beginsel-allen kenmerkt als een geestelijke imperialisme en toen al meer tegemoetkomendheid aan Abraham Kuyper en de zijnen had willen zien.

Overigens maakte Hovens Greve wel een onderscheid tussen het Nut naar wat het zijns inziens wezenlijk is en ook moet zijn, én het praktische Nut dat zichzelf vaak weinig scherp omlijnt en daarom ook niet zo geschikt zou zijn om deel uit te maken van instituten à la Kohnstamm, die scherpe profilering vergen. Principieel, zo meende hij in een intern stuk uit 1924, is de betekenis van het woord christelijk bij het Nut zo ruim dat het humanisme mag heten. Hij ziet dan ook geen echt beletsel als zij, die niet tot een christelijk religieuze groep behoren, willen toetreden (zoals het geval was met de genoemde vrijdenker Gerhard). Maar ook al wordt er bij het Nut meestal praktisch gefundeerd, Nutsarbeid blijft volgens hem humanistisch. Ja zelfs "kan het (het Nut) uitsluitend humanistisch opvoedend werk verrichten ....". Over de praktici in het Nut schrijft hij nog; "men moge glimlachen over de wijze waarop deze geloofsbelijdenis (de "humanistische") af en toe tot uiting komt, men kan zich overtuigd houden dat in het diepste wezen van onze Maatschappij die vlam van de algemene menselijkheid brandt".

In het vorige hoofdstuk werd al vermeld dat het hoofdbestuur zijn kantoor in het gebouw van het Nutsdepartement Amsterdam aan de Nieuwe Zijds Voorburgwal in 1917 had moeten verlaten. Na enige omzwervingen in de hoofdstad en na het opgeven van het plan weer een eigen gebouw te kopen, geraakte men uiteindelijk weer gevestigd op een markant punt. Dat was in de kantoorétage boven het Centraal Station, in 1922. Van dit centraal gelegen bureau, voortreffelijk bereikbaar voor de deelnemers uit den lande aan de talloze vergaderingen, keken functionarissen en bezoekers uit op het Stationsplein en op het Damrak. In de statige kamers boven de altijd drukke stationshal werden er opnieuw decennia lang plannen gesmeed. Daarna konden de vergadelaars zich, zoals Kohnstamm wenste, onmiddellijk "in het praktische leven zelf" begeven.

Voorts zij uit het voorgaande gememoreerd dat er sedert 1916 het ledenblad "Nutswerk" bestond, en als kaderorgaan, ook buiten het Nut, het maandblad "Volksontwikkeling" (1918-1940). De onderlinge band was misschien steviger dan ooit tevoren.

BEZETTING EN DE MOEILIJKE VERNIEUWING

1940-1960

De oorlogsjaren 1940-1945

In de oorlogsjaren 1940-1945 kon het Nut zijn culturele en ontwikkelingswerk min of meer voortzetten. Hieruit blijkt dat de Maatschappij en haar departementen getolereerd werden door de Duitse bezetter. De vraag of het juist was door te gaan met het werk, door een beweging die zich anderhalve eeuw in vrijheid had kunnen manifesteren, werd in de eerste jaren van de bezettingstijd niet gesteld. Men ging eenvoudig door zolang het kon. In 1943 werd die vraag echter actueel, toen de aansluiting bij de Kultuurkamer onvermijdelijk leek.

Maar het was wel tegenstrijdig, enerzijds de beknotting van de meningsuiting door de bezettende macht, anderzijds de voortzetting van de volksontwikkeling op zedelijk-humanistische beginselen, onverenigbaar immers met de nationaal-socialistische cultuurpolitiek. Bovendien had de Maatschappij zich in de dertiger jaren duidelijk uitgesproken tegen het fascisme en tegen de jodenvervolging en moest daardoor toch wel verdacht zijn. Verder was de Maatschappij goed georganiseerd door haar vertakking in departementen en honderden instellingen en daardoor een communicatiekanaal. Bovendien deed het Nut meer dan de popularisatie van wetenschap, zoals b.v. de volksuniversiteiten, welke bezigheid niet onder het toezicht van de Kultuurkamer viel; voor de bezettende macht dus een organisatie om in elk geval het oog op te houden.

Maar al werden het landelijk en plaatselijk werk wel voortgezet, de vijf oorlogsjaren waren moeilijk genoeg. De jaarvergaderingen konden niet plaatsvinden; de onderlinge band van de departementen moest per brief onderhouden worden. Het tijdschrift "Volksontwikkeling" verdween onmiddellijk en het ledenblad deelde na 1941 dit lot. Kohnstamm werd het als jood al snel onmogelijk gemaakt om namens de Maatschappij nog als hoogleraar op te treden. Reeds eind 1940 moest hij door het hoofdbestuur worden ontheven van dit hoogleraarschap in de pedagogiek en van zijn directoraat van het Nutsseminarium. In het verborgene kon hij gedurende de oorlog af en toe contact onderhouden met het hoofdbestuur. Maar: het Nut ontkwam aan de ingreep van Seyss-Inquart, waarbij er in 1941 volgens dr. L. de Jong in "Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog" binnen acht maanden 7700 verenigingen en stichtingen van hoerhand werden ontbonden.

Verder waren er wel incidenten. In 1941 stelde de Sicherheitsdienst een onderzoek in naar banden met de verboden vrijmetselarij en opnieuw kwamen de Duit-

sers in 1943 op bezoek naar aanleiding van de arrestatie van een Nutsspreker. Het ging er toen alsnog op lijken dat het Nut als mogelijk kanaal voor de verspreiding van kritiek op de bezetter verboden zou worden. De zaak sleepte echter lang genoeg om niet meer uitgevoerd te kunnen worden. Ook het vermogen van de Maatschappij schijnt gevaar te hebben gelopen.

Het moeilijke punt echter was de Kultuurkamer, ingesteld in 1942. Dit nationaal-socialistisch orgaan had tot taak terreinen te infiltreren en te regelen als de pers, de muziek, het toneel, de letterkunde, de film, de beeldende kunst; niet echter wetenschap en bibliotheken. Het hoofdbestuur werd uitgenodigd om namens alle departementen toe te treden voor wat betreft de onderwerpen die onder de Kamer vielen. Het hoofdbestuur legde aan de departementen per circulaire de vraag voor of men accoord ging met de aansluiting en, weinig heldhaftig misschien, 150 departementen (de helft) antwoordden, en deze alle bevestigend. Het hoofdbestuur hield de zaak echter aan, en algemeen secretaris Hovens Greve kreeg nu bezoek van twee afgevaardigden van de Kultuurkamer die voorstelden om alle grotere en kleinere verenigingen in het land die ongeveer hetzelfde deden als de Maatschappij, onder één verband te brengen en wel "onder" de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. De algemeen secretaris heeft zich, naar zijn verslag aan het hoofdbestuur, toen uitgeput in het vinden van redenen waarom dat niet zou kunnen. Het zou ook onbestaanbaar zijn geweest: enerzijds confessionele organisaties onder het Nut en anderzijds het Nut de weg op van de aantasting van ieders autonomie. De Kultuurkamer-vertegenwoordigers meenden dat er wel maatregelen denkbaar waren waardoor er geen verzet zou komen, maar wilden desgevraagd het woord dwang toch niet in de mond nemen. Het hoofdbestuur wachtte af, maar er kwam verder niets; en men dacht verder na over de collectieve aansluiting bij de Kultuurkamer. Dit betekende niet dat men haast had, maar wel dat men zich een mening vormde. Doorslaggevend vond men de overweging dat toetreding, maar dan noodgedwongen, de enige manier leek om opheffing der Maatschappij te voorkomen. Het was zelfs de grootst mogelijke meerderheid van het landelijke bestuur én de algemeen secretaris die tot de slot-som kwamen dat toetreden slechts was "een uitwijken voor een geestelijk terrorisme, dat niet de minste vat heeft op den Nutsgeest". De departementen en hun instellingen zouden alleen langs deze weg buiten de greep van de bezetter kunnen blijven.

Deze houding – ook die van menig burgemeester – hebben we leren kennen als niet de moedigste en soms leidend tot onaanvaardbare consequenties. Maar die laatste zijn hier uitgebleven en zelfs niet in 't zicht geweest (waardoor het hoofdbestuur zich wellicht opnieuw had moeten bezinnen). Het hoofdbestuur wist de aansluiting bij de Kultuurkamer op de lange baan te houden en daardoor te voorkomen.

De departementen bleven dus werkzaam en genoten daarbij een buitengewone toeloop van leden: tijdens de oorlog was er in totaal een aanwas van 7300 personen. De Nutsdepartementen als zodanig waren weliswaar beknot in hun uitingen, maar alle instellingen – met uitzondering van enige Nutsscholen wegens in beslagname der gebouwen – konden blijven doorwerken. Ook het Nutssemina-

rium voor Pedagogiek zette zijn werkzaamheden voort onder tijdelijke leiding van prof. dr. M. J. Langeveld en G. van Veen; het leidde ruim 100 ingeschrevenen per jaar op voor de M.O. akte Pedagogiek. Deze ingeschrevenen behoeften de zgn. studentenverklaring niet te tekenen. Bibliotheken, jeugdwerk, voordrachten en cursussen, al dit werk ging voort. Het bracht afleiding in een sombere tijd, en droeg bij tot gevoelens van saamhorigheid en verzet.

Midden in de oorlog, in 1943, overleed Hovens Greve. Aan zijn vervanging midden in deze benarde situatie viel niet te denken. De voorzitter, J. D. D. Pruisen, nam toen tot na de bevrijding het ambt van algemeen secretaris waar. Enige maanden na Hovens Greve overleed ook dr. C. Steenberg, de secretaris voor het bibliotheekwerk. Een van de leden van het hoofdbestuur, dr. H. B. Wiardi Beckman, kwam om in een Duits concentratiekamp.

Het Nutsdepartement Rotterdam, dat in de meidagen van 1940 zijn trotse gebouw aan de Opper door twee Duitse bommen totaal vernietigd zag, gaf in de oorlog financiële steun aan de plaatselijke ondergrondse strijdkrachten en illegale kranten. Maar het gewone werk kwam daar vrijwel geheel stil te liggen; dat laatste gold in de winter 1944-1945 natuurlijk eveneens voor alle andere Nutsdepartementen. Op 5 mei 1945 moest de Maatschappij, met 32 000 leden en meer dan 300 afdelingen – getallen die nog niet eerder waren bereikt – opnieuw beginnen. In het oude spoor of in een nieuwe richting?

Geestelijk klimaat na de bevrijding in 1945

De periode 1945-1960 doet in enkele opzichten denken aan die van 1815-1830: aanzienlijk herstel van het oude. Een reactie had namelijk al spoedig ingezet, terwijl de leidende gedachte van de laatste oorlogsjaren – die een tijd van toenadering waren – en van de bevrijdingstijd zelf was: vernieuwing. Men wilde de vooroorlogse versnippering en de verzuiling in politiek en levensbeschouwelijk opzicht overwinnen; velen wilden tot "doorbraak" komen. In kringen van de volksopvoeders werd daarbij veelal de idee van het personalisme aangehangen, een geesteshouding die door Kohnstamm reeds voor de oorlog was gepropageerd. Het ging om de in een zo eigen mogelijk vormingsproces bewust geworden mens, die in zijn omgeving de rechtvaardige en harmonische gemeenschap moest bewerken. Dit kreeg op allerlei wijze gestalte. Prof. G. van der Leeuw was minister van onderwijs en wilde een actieve cultuurpolitiek voeren; op het ministerie kwam er een afdeling Vorming buiten Schoolverband. Er kwamen een Stichting van de Arbeid voor de ontmoeting van de sociale partijen en een Nederlands Gespreks Centrum voor de ontmoeting van de levensbeschouwelijke stromingen. Er was een Nederlandse Jeugd Gemeenschap en ook plaatselijk en regionaal ontstonden er "gemeenschappen". En er was een "Nationaal Instituut" dat de band zou vormen tussen de landelijke culturele organisaties, doch dat zelf ook initiatieven zou nemen. De meeste van deze pogingen haalden hun doelstelling niet, bij lange na niet, of faalden geheel. In het Nutsboek "Vorming" van 1959 wordt op deze periode teruggekeken door dr. J. de Koning. Hij beschrijft de teleurstelling

van velen, maar ook de verwarring en het misverstaan dat in de bevrijdingsroes ontstond, waardoor het ook als een reactie op de gebreken van nieuwe initiatieven moet worden begrepen dat weer op het oude werd teruggegrepen. Maar voor menigeen gold ook: "Immers doordat het nieuwe naïef was, werd het voor het oude het bewijs van eigen gelijk....." Met het herstel van het oude was dan het juk van de verdrukking voor hen pas echt afgeschud, aldus De Koning.

Wat het Nut aangaat, dit heeft de zaak eerder wat argwanend aangekeken dan er midden in gestaan, hoewel men mocht verwachten dat het zich geestelijk wel thuis zou voelen bij velerlei doorbraak. Wellicht dat deze aarzeling behalve met nuchterheid – wegens een lange ervaring in de humanitair-idealistische beweging – ook te maken had met de grote ledenaanwas en in verband daarmee met het verschijnen van nieuwe mensen op het Nutstoneel; mensen die veelal niet meer het liberale publiek van voorheen waren. Maar het Nut werd wel bij allerlei zaken betrokken. En het was vooral de nieuwe algemeen secretaris dr. P. J. Bouman die in het jaar 1945/46 – daarna was hij hoogleraar te Groningen – meedeed in het nieuwe beraad: in het Nationaal Instituut, in Volksherstel (de culturele afdeling), met het directoraat Vorming buiten Schoolverband. Ook Kohnstamm was terug in de Nuts-leiding: weer als voorzitter van de Commissie voor Onderwijs, alsmede als voorzitter van het curatorium van het Nutsseminarium.

Er werd al aangeduid hoe het met allerlei nieuwe organen gegaan is. Het Nationaal Instituut werd door velen als concurrent ervaren en in 1946 al weer opgeheven. Maar in 1948 was de Maatschappij wel weer mede-oprichtster van een landelijk instituut, dat geacht werd geschikter te zijn om een band te vormen tussen de landelijke culturele organisaties. Dit was het Nederlands Cultureel Contact. Het N.C.C. was bescheidener in zijn doel dan het Nationaal Instituut. Dit doel werd beperkt tot overleg en beraad op voornamelijk de terreinen van volksontwikkeling en volkscultuur. Het zou een treffpunt zijn maar onthield zichzelf van het ondernemen van centrale activiteiten en het trad ook nauwelijks als pressiegroep op. Van veel betekenis is het Nederlands Cultureel Contact – daardoor weer – niet geworden. Echte invloed werd het door de uiteindelijk meer dan honderd aangesloten landelijke organisaties van particulier initiatief niet gegund, zoals uit diverse jaarverslagen duidelijk wordt. Omstreeks 1970 trokken het Nut en andere organisaties voor volksontwikkeling zich terug uit deze nationale koepel.

Onderwijs

Onmiddellijk na de oorlog, in juli 1945, verscheen er al een rapport van de strijdorganisatie bij uitstek voor het openbaar onderwijs, de vereniging Volksonderwijs. De titel was "Bevrediging door nieuwe organen in het onderwijsbeheer". Dit leidde tot vernieuwd overleg over o.m. het gezag over het openbaar basisonderwijs, dat ook het Nut nog steeds diep beroerde. De eerste en voornaamste taak van de herleeft Nutscommissie voor Onderwijs was het vaststellen van het standpunt der Maatschappij over deze kwestie. Nog tijdens de bezetting had het hoofdbestuur aan de Nutscommissie advies gevraagd over de veranderingen

gen in de organisatie van het openbaar onderwijs, die aangebracht zouden moeten worden om een einde te maken aan de voortgaande achteruitgang van dat onderwijs. Bij handhaving van de gelijkstelling van openbaar en bijzonder (confessioneel) onderwijs wenste men in Nutskring, geheel in overeenstemming met wat de vereniging Volksonderwijs wilde, een andere regeling dan die gegeven was in de Lager-Onderwijswet 1920. De oplossing werd in een nota van 1947, goedgekeurd door de jaarvergadering van dat jaar, gezocht in een andere beheersvorm voor de openbare school. Het bestuur werd daarbij uit handen van het gemeentebestuur genomen en gelegd in die van voorstanders van het openbaar onderwijs. Gemeentebesturen waren immers dikwijls principiële tegenstanders van het openbaar onderwijs, en dus niet de meest geschikte schoolbesturen! De inrichting en het onderhoud van de scholen konden zonder bezwaar bij de gemeenten blijven berusten. Het bevoegd gezag zou overgaan naar regionale besturen voor het openbaar onderwijs.

Het overleg met het ministerie dat samen met andere organisaties werd gevoerd, en ook het onderling overleg, sleepte zich van jaar tot jaar voort. Voor het Nut groeide er een goede samenwerking uit met Volksonderwijs, met de Nederlandse Onderwijzersvereniging en met de Nederlandse Ouderraad voor het openbaar lager onderwijs, ook al werd het Nut daar nog al eens als een buitenbeentje beschouwd omdat het door het bestaan van Nutsscholen zelf betrokken was bij het (neutraal) bijzonder onderwijs.

Een jaar of tien lang is het hoofdbestuur nog bij de gedachte gebleven van onafhankelijke organen voor het openbaar onderwijs. Daarom ook werd een in 1952 door de minister vertrouwelijk ter inzage gegeven voorontwerp van wet ter herziening van de L.O.-wet 1920 door het hoofdbestuur afgewezen. In de jaarvergadering in dat jaar dacht men zelfs nog aan een toporgaan voor het openbaar en daarmee gelijk te stellen onderwijs, naast dergelijke organen van rooms-katholiek en protestants-christelijk onderwijs, en aan een koepel daarboven. De woordvoerder van het hoofdbestuur, H. Roelfsema, noemde de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen als de mogelijke initiatiefneemster tot oprichting van dit apparaat.

Het maakte allemaal geen kans en de meningen werden bijgesteld. De beslissing over het beheer van de openbare school, en over zijn financiën, bleef zoals vroeger toebedeeld aan de gemeenteraden en het rijk. Maar wel zouden er nieuwe organen van medezeggenschap komen: de schoolcommissie (per school), de schoolraad (per gemeente) en de centrale schoolraad (voor het gehele land). Hun taak was versmald tot het pleiten voor de behoeften van afzonderlijke scholen, advies bij de benoeming van onderwijzers en vaststelling van leerplannen e.d. Deze opvatting werd neergelegd in een circulaire van 1960, die samen met Volksonderwijs en andere organisaties werd uitgestuurd. Plaatselijke school-adviesorganen werden niettemin pas in 1966, na twintig jaar overleg en aandrang, wettelijk geregeld en ingevoerd. De centrale schoolraad kwam er niet. Inmiddels was ook de noodzaak van verdediging van de openbare school sterk verminderd en kregen de oudercommissies, ouderraden en schoolraden een ander accent: dat van ouderparticipatie en van inspraak van de onderwijzer.

In de jaren '50 nam het aantal Nuts- lagere en kleuterscholen toe, met name daar waar het openbare onderwijs in voortdurend confessionele greep bleef. Aldus ontstonden er scholencomplexen in de steden Eindhoven, met omliggende forensenplaatsen, Den Haag en Den Helder en werd er op kleinere schaal gewerkt in plaatsen als Bergen op Zoom, Harderwijk, Heerlen en Geldrop. In Eindhoven werd in 1954 een kweekschool (academie) voor onderwijzers opgericht. In de lange geschiedenis van Nutsonderwijzersopleidingen was deze de eerste opleiding beneden de grote rivieren, tevens de eerste tegenhanger van de rooms-katholieke kweekscholen aldaar.

Gaan wij thans over tot het kleuteronderwijs. Dit werd in 1955 eindelijk wettelijk geregeld. Van de ene dag op de andere werden nu alle kosten van het onderwijs aan kinderen van vier en vijf jaar, het onderwijs dat het Nut sinds de oprichting van zijn eerste kleuterschool te Krommenie in 1809 zo ter harte was gegaan, volledig door de overheid vergoed. Door het ontbreken van overheidszorg voor de bewaarscholen (of voor de Maatschappij bij voorkeur: de fröbelscholen) hadden veel departementen dit onderwijs op zich genomen. In 1949 was dit in 90 plaatsen het geval met 101 kleuterscholen: voornamelijk op het platteland. De toestand van deze Nutsinstellingen, na de bibliotheken en de spaarbanken qua omvang de derde positie innemende onder de departementale instellingen, was na de oorlog – in veel gevallen opnieuw – schrikbarend. De meeste scholen – de naam school was vaak te mooi – hadden geen bevoegde leidsters. De huisvesting voldeed meestal niet aan te stellen eisen. Gemeentelijke subsidies, zo die gegeven werden, waren ontoereikend. De salarissen behoorden tot de laagst voorkomende, en pensioenregelingen ontbraken of waren onvoldoende voor een behoorlijke voorziening. Het hoofdbestuur en de Commissie voor Onderwijs hadden deze achterstand al voor de oorlog gezien, maar konden direct-geldelijk niet zoveel meer doen dan men al deed. Men heeft eens uitgerekend dat tussen 1900 en 1950 uit de landelijke kas f 98 500, – aan subsidies was uitgekeerd aan het plaatselijk Nutskleuteronderwijs. Jaarlijks werden bovendien nog kleine bijdragen gegeven aan Nutsdepartementen om te voorzien in de kosten van een pensioenverzekering of voor het inlossen van ereschulden aan vroegere leidsters van kleuterscholen. Maar dit alles was weinig meer dan een druppel op de gloeiende plaat. Aan de inspanning der plaatselijke departementen was het te danken dat er nog zoveel Nutskleuterscholen waren, en dat deze in vele plaatsen bovendien nog hun rol speelden in het streven naar het verschaffen van openbaar, d.w.z. voor alle gezinden toegankelijk en aanvaardbaar onderwijs.

Aangezien er onmiddellijk na de oorlog al sprake was van leerplicht voor vijfjarigen en van een wettelijke regeling voor "voorbereidend onderwijs", besloot het hoofdbestuur een inspectrice aan te stellen; een – belangrijk gebleken – structurele voorziening dus. Die inspectrice zou tot belangrijkste taak hebben de situatie in de Nutsbewaarscholen zodanig te verbeteren dat deze, als er een wet zou komen, aanspraak konden maken op overheidssubsidie. Welnu, de wet liet nog geruime tijd op zich wachten, maar zo kwam het dat de Maatschappij de eigen inspectrice al in 1948 aanstelde. Nutsinspectrice werd mejuffrouw W. M. Nijkamp. Zij had ervaring als kleuterleidster en zij had haar praktijkkennis aangevuld met

pedagogische studies. Het Nut vond in haar een begeleidster van de kleuterscholen, die een sterke belangstelling paarde aan een onuitputtelijke energie om als studieleidster of redactrice op te treden, om leidsters en oudercommissies bij te staan, om spreekbeurten te vervullen. De arbeid van deze Nutsinspectrice straalde uit tot buiten de kring van de Nutsscholen, niet het minst ook door haar vlotte pen. Die laatste leverde, naast vele artikelen, niet minder dan een veertigtal boeken op over de opvoeding van de kleuter en over kleuteronderwijs. Hiervan worden er enkele tot op heden herdrukt. Zeer lezenswaard is haar "Rapport over de werkzaamheden in en om het Nutskleuteronderwijs", waarin zij haar werkzaamheden van 1947-1975 beschrijft. Haar overtuiging was dat voor deze jonge kinderen in de allereerste plaats van belang was de liefdevolle opvoeding, in combinatie met verzorging en gelegenheid tot onbekommerd spelen. Methodisch onderwijs en leerplannen behoorden volgens Wilma Nijkamp niet in die levensfase thuis. Haar afwijzing van kleuteronderwijs als onderwijs verschaftte haar een positie op enige afstand van de academische en officiële onderwijswereld, waar zij later niettemin in werd opgenomen, zoals nog zal blijken.

Tot het moment van inwerkingtreding van de Kleuteronderwijswet 1956, nam het aantal departementen dat een of meer kleuterscholen beheerde nog toe, tot 99 plaatsen met 118 scholen. Na dat jaar was de noodzaak om particuliere kleuterscholen te stichten minder groot geworden en daalde zeer geleidelijk het aantal departementen dat bemoeiing had met het kleuteronderwijs. In verband met de bouw van nieuwe wijken in dorpen waar al een Nutskleuterschool was, steeg het aantal kleuterscholen per departement nog wel. Het bovenstaande houdt bovendien al in dat de omzetting van Nutsscholen in gemeentelijke scholen na 1956 eerst niet op grote schaal plaats vond. Tot op heden zijn de Nutsscholen bij het kleuteronderwijs een niet onaanzienlijke tak van neutraal-bijzonder onderwijs gebleven.

Toen het lang verbeide ogenblik was gekomen dat het kleuteronderwijs in een wet geregeld werd, was er bij de Maatschappij inderdaad al veel gesaneerd. Geleidelijk waren overal bevoegde leidsters aangesteld. Het begrip van de gemeentebesturen was in de jaren tussen 1948 en 1956 ook toegenomen en daarmee de mogelijkheid om subsidies te verwerven en nieuwe gebouwen te betrekken. Na 1956 kon de ontwikkeling zonder financiële zorgen versneld worden. Niet alle Nutsscholen werden gemeentescholen, maar dan werden zij toch ondergebracht in een stichting of in ieder geval, om ze doelmatiger te kunnen besturen, onder een afzonderlijke beheerscommissie gesteld. Oudercommissies werden opgericht om inspraak mogelijk te maken voor de meer kritisch ingestelde jongere generatie ouders. Het hoofdbestuur gaf daarbij het volle pond aan de training van de kleuterleidsters. Er werden twee-jarige topkader-cursussen opgezet in de jaren 1953-1957 met rijkssubsidie, en achtereenvolgens georganiseerd in Amsterdam en Zwolle. Vanzelfsprekend stond dit onder leiding van mej. Nijkamp. In dezelfde tijd had ook het Nutsseminarium de voortgezette vorming van kleuterleidsters op het programma gezet. Aanvankelijk bestonden beide Nutsopleidingen, vanwege de verschillen van inzichten tussen de staf van het Nutsseminarium en de Nutsinspectrice betreffende de leerstof naast elkaar. Het Nutsseminarium stopte

later met de opleiding tot kleuterpedagoge en trok mej. Nijkamp aan als studieleidster voor die groep kleuterleidsters die studeerde voor de akte M.O. Pedagogiek. De eenheid was daarmee hersteld.

In 1956 kwam tot stand de Bond van Nutskleuterschoolbesturen. Er bestond weliswaar ook een Bond van Neutraal-Bijzondere Scholen, maar deze was niet in staat de service aan de Nutsscholen te geven die deze gewend waren te ontvangen van de Maatschappij. De Nutsbond sloot zich wel in zijn geheel aan bij de B.N.B.S., maar behield aldus de mogelijkheid eigen regionale bijeenkomsten voor leidsters en besturen te houden. Er werd ook een maandelijks orgaan verspreid en dit alles werd weer gestuwd door mej. Nijkamp.

Opnieuw van Kohnstamm is de gedachte afkomstig om een aparte inspectie in te voeren voor het schriftelijk onderwijs. Dit onderwijs werd door allerlei, zeer verschillende en vaak commerciële instituten gegeven. Bij de minister van onderwijs vond hij meteen na de oorlog nog geen gehoor met zijn voorstel een rijksinspectie-apparaat in het leven te roepen. De minister verwees Kohnstamm terug naar het particulier initiatief. Het hoofdbestuur van het Nut schaarde zich daarna achter Kohnstamm's suggestie nu te streven naar een particuliere inspectie, ook over de didactiek van dit onderwijs, aan welke de instituten voor schriftelijk onderwijs zich vrijwillig zouden onderwerpen. Dit initiatief was waarschijnlijk een novum in ons onderwijsbestel.

Het Nut had zich trouwens al eerder bezig gehouden met het schriftelijk onderwijs. Er was al het rapport geweest over "onderwijs per correspondentie", dat in 1908 was verschenen, waarna het Bureau van advies voor eigen studie was gevormd dat van 1909-1926 heeft bestaan. Het was dus een oude draad die weer werd opgepakt en reeds in 1947 werd de nieuwe poging met succes bekroond. Besprekingen met enkele organisaties op maatschappelijk gebied en met directies van instellingen voor schriftelijk onderwijs resulteerden in de samenstelling van een gemengde studiec ommissie onder leiding van dr. P. H. Schröder. Spoedig daarna was er een rapport, waarin werd aanbevolen een inspecterende stichting op te richten welke onder bestuur gesteld zou moeten worden van personen uit de centrale organisaties van werkgevers en werknemers, de middenstand en de jeugdbeweging. Dit plan kreeg de steun van vele bonafide instellingen voor schriftelijk onderwijs en kon daardoor worden uitgevoerd. De Maatschappij financierde de aanloopkosten.

Nog vooraf aan de oprichting van de Stichting Inspectie van het Schriftelijk Onderwijs (I.S.O.) vond er een onderzoek plaats van de instellingen die erkend wilden worden. Van de 124 geregistreerde instituten werden er na dit onderzoek 37 erkend, niet dan nadat enkele ervan wijzigingen hadden aangebracht in hun werkwijze. Dit was de eerste groep van erkende en dus als deugdelijk te beschouwen instituten voor schriftelijk onderwijs in Nederland. Dit aantal breidde zich in 1948 uit tot 61, maar er vielen er jaar na jaar ook weer enkele af, zodat er in 1960 nog 50 instituten op vrijwillige basis waren onderworpen aan het toezicht van de I.S.O. De opzet die in 1947 in korte tijd was ontwikkeld bleek goed te werken, ook al had de I.S.O. geen greep op instellingen die zich aan toezicht onttrokken. De verplichting daartoe kon ook niet bestaan, gegeven de grondwettelijke vrij-

heid tot het geven van onderwijs en het ontbreken van de mogelijkheid subsidievoorwaarden te stellen aan merendeels commerciële instituten. Niettemin kwam dankzij de inspectie op het schriftelijk onderwijs een behoorlijke sanering tot stand bij deze vorm van opleiding en vorming; dankzij Kohnstamm en het Nut.

In 1965 besloot de regering in beginsel om de inspectie over te nemen. Het duurde echter nog tot 1973 voordat bij aparte wet het rijkstoezicht op het schriftelijk onderwijs werd ingesteld en de I.S.O. kon worden opgeheven.

De periode 1945-1960 overziende is het duidelijk dat de Nutsbeweging wederom een flinke bijdrage had geleverd aan de ontplooiing van het onderwijs in Nederland, en dan werd daarbij nog niet genoemd het Nutsseminarium voor Pedagogiek in Amsterdam dat krachtig de vleugels uitsloeg, en de stichting van de Nutsacademie te Rotterdam. Die komen hierna ter sprake. Hier noemden wij de honderd en meer kleuterscholen met hun inspectrice, de publicaties voor en over het kleuteronderwijs, de strijd – met anderen – om de integriteit van het openbaar onderwijs, de Pedagogische Academie te Eindhoven, de stichting van een inspectie op het schriftelijk onderwijs.

Hier is echter nog iets aan toe te voegen over het Voorbereidend Hoger en Middelbaar onderwijs, het v.h.m.o., dat meestal buiten de Nutsbemoeienis is gebleven. In de lijn van eerdere pogingen het Dalton-systeem ingang te doen vinden, werd er in 1952 een request bij de regering ingediend om een proef te mogen nemen met een leervakkenpakket in het v.h.m.o., dat zou bestaan uit kern- en keuzevakken. Er was groeiende ontevredenheid over de geringe souplesse van het v.h.m.o.-systeem, die ook door het Nutsseminarium te Amsterdam naar buiten werd gebracht. Het hoofdbestuur financierde medio jaren '50 zelfs enkele studiereizen naar Engeland en Scandinavië om daar kennis te nemen van het systeem van de "comprehensive school". Het Nutsseminarium heeft hierover gerapporteerd. De Maatschappij – met name het departement Rotterdam – wilde het experiment wel aangaan. Maar er is niets van gekomen.

Nutsseminarium en Nutsacademie

De betekenis van het Nutsseminarium te Amsterdam, dat onderzoek en opleiding combineerde, was toegenomen. De geestelijke vader, Kohnstamm, was wel nog voor korte tijd na de oorlog teruggekeerd tot het hoogleraarschap en tot de leiding van het seminarium, maar werd in 1946 in deze functie opgevolgd door I. C. van Houte. Kohnstamm werd, zoals reeds gemeld, voorzitter van het curatorium. Een jaar na die opvolging kreeg het instituut rijkssubsidie en kon er een begin worden gemaakt met uitbreiding van de vaste wetenschappelijke staf. De eersten die werden benoemd waren W. H. Brouwer en P. Post; in 1948 volgde nog M. C. J. Scheffer. Alle drie waren zij in het voormalige Nederlands-Indië verbonden geweest aan kweekscholen voor onderwijzers en alle drie oud-leerlingen van het Nutsseminarium. De namen Brouwer-Post-Scheffer kregen al spoedig een bekende klank in de pedagogische wereld, aldus o.a. Deen in zijn boek over het Nutsseminarium bij het 50-jarig bestaan. In 1945 werd de sector opleiding uitge-

breid met de sociale pedagogiek, eerst gericht op het bedrijfsleven, in het bijzonder op personeelsbeheer, later ook op kinderbescherming en jeugdzorg. De specialisaties in de pedagogische en sociaal-pedagogische opleidingen werden dus van lieverlee verfijnd, o.a. nog door de pedagogiek van de esthetische vorming en de kleuterpedagogiek toe te voegen. Van 1955 af werd het Nutsseminarium voor Pedagogiek ook een steeds vollediger opleidingsinstituut voor leraren. Dit geschiedde door toevoeging van opleidingen voor de M.O. akten in de talen en in de exacte vakken. Het getal der cursisten nam evenredig toe. In de begintijd waren er ruim honderd voor de akte pedagogiek en iets minder voor de sociaal-pedagogische richting. In 1955/1956 waren er in totaal al 500 cursisten ingeschreven, twee cursusjaren later 675. De staf en het docentenkorps, het laatste veelal voortkomend uit de universiteit van Amsterdam, omvatte in 1958 reeds 11 wetenschappelijke medewerkers en 121 docenten-medewerkers.

Het onderzoek van het onderwijs werd gespecialiseerd op didactische vraagstukken. Behalve voor het basis-onderwijs werd ook studie verricht ten behoeve van het lager technisch onderwijs en van het huishoudonderwijs voor meisjes. Onder de vele objecten bevond zich bijvoorbeeld de tweetaligheid in Friese scholen. Resultaten werden gepubliceerd in de "Mededelingen" van het Nutsseminarium, die verschenen tot 1969, toen de status veranderde. Het waren er 30 geworden. Naast de "Mededelingen" verscheen er een sociaal-pedagogische reeks en kwamen er didactische en opvoedkundige monografieën uit.

Professor Van Houte nam ontslag in 1954, na een conflict met de universiteit van Amsterdam bij de benoeming van een nieuwe gewone hoogleraar in de pedagogiek. Gedurende een overgangperiode van twee jaar nam de Groningse hoogleraar dr. H. Nieuwenhuis het studieleiderschap van het Nutsseminarium waar. P. Post werd als dagelijkse directeur aangesteld.

In 1956 benoemde het hoofdbestuur de directeur van het Centraal Bureau voor Statistiek, Ph. J. Idenburg, tot bijzonder hoogleraar in de pedagogiek vanwege de Maatschappij, en tevens tot algemeen directeur van het Nutsseminarium. Evenals bij Nieuwenhuis, was Idenburg's studieleiderschap een gedeeltelijke weektaak; Post bleef directeur. Idenburg had reeds voor de oorlog aan het Nutsseminarium gedoceerd en was lid geweest van het hoofdbestuur. Hij was vooral de onderwijskundige die bekendheid verwierf met zijn schets van het Nederlandse Schoolwezen (1960).

In Rotterdam werkte dr. F. W. Prins plannen uit voor Nutsopleidingen. Het was eigenlijk begonnen met plannen voor de reeds genoemde experimenteerschool voor het v.h.m.o. Maar al spoedig werd overgegaan op een opleiding in de pedagogiek. Zo kwam het in 1954 ook in Rotterdam tot de stichting van een Nutsinstituut voor Pedagogiek. Studieleider werd dr. Prins, die later hoogleraar te Wageningen zou worden. Inderdaad stond het voorbeeld van het Amsterdamse Nutsseminarium voor ogen. Het eerste curatorium bestond uit de wethouder van onderwijs A. J. van der Vlerk, mevrouw M. Boks-Schoute, prof. H. W. Lambers, prof. dr. M. J. Langeveld, ds. M. L. W. Schoch, dr. P. H. Schröder en J. E. van der Pot. Er meldden zich meteen 100 cursisten aan voor M.O.opleidingen die gericht waren op de schoolpedagogiek, op jeugdvorming en op de kinderbescher-

ming. In 1955/56 werd de opleiding verder gespecialiseerd en werden er andere M.O.akten toegevoegd, overeenkomstig de gang van zaken in Amsterdam. De inschrijving van leerlingen hield gelijke tred.

Om financiële redenen en ter verkrijging van rijkssubsidie werd het Nutsinstituut omgezet in een gemeentelijke stichting onder de naam Nutsacademie voor Pedagogische en Maatschappelijke Vorming. Het aantal cursisten ging jaarlijks met sprongen omhoog en overschreed in 1959 reeds de duizend. De Nutsacademie kreeg de beschikking over het zgn. Herenhuis in het Park, waarin het bureau en de bibliotheek konden worden ondergebracht.

Bibliotheken

De Nutsbibliotheken, die in de oorlogsjaren meer in tel waren dan ooit, beginnen na de bevrijding hun boekenbezit weer aan te vullen. Verdeeld in een 200 instellingen over het land hadden zij opnieuw de taak de lectuurverspreiding te verzorgen op, meestal, het platteland. De "natuurlijke" verdeling van het arbeidsveld tussen de openbare en de volksbibliotheken, respectievelijk de steden en het platteland, werd echter al spoedig ondermijnd door de openbare bibliotheken. In de jaren '50 ontstonden de provinciale bibliotheekcentrales, die niet alleen boekenmagazijnen waren en wisselcollecties uitzonden, maar ook de taak toebedeeld hadden gekregen de oprichting te bevorderen van openbare bibliotheken in plaatsen met meer dan 10 000 inwoners of in combinaties van plaatsen die samen boven de 10 000 inwoners uitkwamen. Nogal wat volksbibliotheken kwamen daarmee aan hun einde, maar niet dan nadat dit Nutswerk in de jaren omstreeks 1960 eerst nog een top bereikte: 204 Nutsbibliotheken met 35 000 ingeschreven lezers, zo'n kleine 300 000 boeken en 750 000 uitleningen per jaar. Na 1960 werd het snel minder.

In 1951 publiceerde de Maatschappij een overzicht van het werk der landelijke, provinciale en regionale organisaties: "Plattelands-Lectuurvoorziening". Daarin werd de financieel verwarde situatie van het bibliotheekwerk buiten de steden (20 000 inwoners was toen de norm) blootgelegd. Het gaf echter geen richtlijnen. Het hoofdbestuur, geadviseerd door de Nutscommissie voor het Bibliotheekwezen, ging de expansie van de bestaande 100 door rijk en gemeenten gesubsidieerde openbare bibliotheken steeds meer ervaren als een bedreiging voor de onge-subsidieerde Nutsbibliotheken. Al werd het officiële standpunt niet verlaten dat de openbare bibliotheek de beste vorm van lectuurvoorziening was en dus overall het ideaal behoorde te zijn, er ontwikkelde zich in de vijftiger jaren ook bij het Nut toch een tegenbeweging. Het Nut zocht en vond steun bij de confessionele landelijke organisaties van volksbibliotheken, t.w. het C.J.M.V. (Christelijk Jonge Mannen Verbond, later C.J.V., met 500 bibliotheken), de Katholieke Centrale Vereniging voor Lectuurvoorziening (met enige duizenden parochie- en schoolbibliotheken) en de Protestants Christelijke Lectuurraad (met 200 à 400 bibliotheken). Zij vormden samen met de Vereniging voor Reizende Bibliotheken, die natuurlijkerwijs vooral volksbibliotheken vertegenwoordigde, een per-

manent centraal overleg. Dat heeft tevergeefs geijverd voor rijkssubsidie voor dit soort plaatselijke bibliotheken.

Hoe ver men in die jaren in feite als openbare en volksbibliotheken nog van elkaar af stond bleek in 1954 nog eens uit een andere Nutspublicatie, getiteld "Boeken en Bibliotheken". Daarin verwierp de algemeen secretaris, P. H. Schröder, het streven van de openbare bibliotheken zelfs. Zijn argument was dat de volksbibliotheken representatief zouden zijn voor de heersende culturele en levensbeschouwelijke verscheidenheid, en daarom dus gerespecteerd moesten worden. Over de eigen zaak schreef hij: "De goede en geïnstrueerde Nutsbibliothecaris, voortgekomen uit en levende in de dorpsgemeenschap, is ons meer waard dan de vaktechnische bibliothecaris die de gemeenschap niet kent en er zo af en toe op zijn reiseens komt binnenvallen". Tijdgebondener uitlating was nauwelijks mogelijk. Dat zagen de genoemde tegenstanders zelf ook spoedig in. Het hoofdbestuur én Schröder kwamen na 1960 terug op hun afwijzing van de openbare bibliotheek op het platteland. Daarvóór hadden "het platteland" en "de dorpsgemeenschap" nog een ideologisch beladen betekenis in de volksopvoeding, zoals wij al eerder opmerkten. De toenemende industrialisatie en de ontsluiting van het oude platteland zorgden ervoor dat de idealisering van de waarden van de plattelandscultuur, waar veel Nutsdepartementen in waren meegegaan, verdween als sneeuw voor de zon. Voorts merke men op dat de korte maar heftige strijd van de Maatschappij tegen de oprukkende openbare bibliotheken haar tot een verbond had gebracht met de confessionele organisaties (gedurende enkele jaren is zelfs getracht tot een federatie van deze organisaties te komen), hetgeen ondenkbaar was op het terrein van het onderwijs. In de Nutsgeschiedenis staat het dan ook vrijwel apart. Overigens moet men hierbij niet uit het oog verliezen dat in die tijd de "openbare" bibliotheek niet op hetzelfde beginsel was gebouwd als de "openbare" school. Er bestonden ook rooms-katholieke en protestants-christelijke "openbare" bibliotheken; deze waren dan wel voor allen toegankelijk zoals de subsidievoorwaarden dat vereisten, en professioneel, maar overigens op eigen kleur selectie uitvoerend.

In een enkele jaren later gedane poging het Nut zelf alsnog van een plaats te verzekeren in het gesubsidieerde bibliotheekwezen, werd hier en daar de volksbibliotheek nog omgezet in een "Algemene Nuts-Openbare bibliotheek". Het was een gekunstelde benaming uit de nadagen van het Nederlandse zuilensysteem en het bleek een vergeefse poging te zijn om het Nut nog te doen delen in het gesubsidieerde bibliotheekwezen.

De regering, die de leetuurvoorziening wel principieel als een zaak van het particulier initiatief bleef beschouwen, ging dus niet over tot directe subsidiëring van de volksbibliotheek. Maar zij was niet onwillig de landelijke organisaties van het volksbibliotheekwerk financieel te steunen voor de instandhouding van een centraal dienstverlenend apparaat. Daarom ontving het hoofdbestuur sinds 1951 een jaarlijkse rijkssubsidie voor de landelijke service die aan de Nutsbibliotheken werd gegeven. In 1959 bedroeg dit f 36 700,—. Uit de eigen kas der Maatschappij werden elk jaar bovendien kleine bedragen aan de plaatselijke bibliotheken uitgekeerd: in 1959 f 10 000,—. Ook de gemeentebesturen gingen er wel, en steeds

meer, toe over aan de plaatselijke Nutsbibliotheek bescheiden subsidies te geven. Tezamen met de leesgeldten konden deze bibliotheken dan hun kosten dekken, die steeds aan de lage kant bleven omdat ze geen personeel in dienst hadden. Maar de service aan het publiek bleef eveneens bescheiden; geen leeszaal, korte openingstijden, beperkt boekenbezit.

Het hoofdbestuur en de nieuwe landelijke functionarissen (mej. J. M. van Hasselt en mej. A. C. Jacobs) deden veel om de plaatselijke vrijwilligers in de bibliotheken te helpen. Zij verstrekten voortdurend informatie over de boeken die in aanmerking kwamen voor aankoop (o.a. via het periodiekje "Boekenkeur" met annotaties bij goede boeken voor een groot publiek). Zij verzorgden een schriftelijke cursus voor de ongediplomeerde bibliotheekhouders (een eenjarige cursus met telkens 50 tot 75 deelnemers), onderhielden nauwe betrekkingen met de Centrale Vereniging van Reizende Bibliotheken (het landelijk depôt waaruit een welkome aanvulling op het boekenbezit mogelijk was door middel van wisselcollecties) en leverden de bibliotheken allerlei nuttig drukwerk zoals affiches en folders. Het Nut had een eigen Bibliotheekraad, opgericht in 1949. Die was samengesteld uit elf provinciale vertegenwoordigers der Nutsbibliotheeken en kwam twee keer per jaar te Amsterdam bijeen om als schakel te fungeren tussen hoofdbestuur en plaatselijk werk. Het bovenstaande is goed gedocumenteerd in de verslagen die jaarlijks van het werk werden gemaakt en getuigden van degelijke centrale organisatie.

Uitgaven

Kort na de Eerste Wereldoorlog had de Maatschappij het uitgeven van boeken en boekjes ter ontwikkeling van iedereen gestaakt. Sindsdien bestond er – naast de Mededelingen van het Nutsseminarium – alleen nog de Nutsboekery die brochures bevatte over onderwerpen op het arbeidsterrein van het Nut. Deze serie werd in 1954 ook afgesloten; met nummer 21, welk het hierboven vermelde boekje was over "Boeken en Bibliotheken". De laatste edities van het Nederlandsch Volksliederenboek verschenen in 1943 en in 1948.

Het was vervolgens aan de inspectrice van de Nutskleuterscholen, W. M. Nijkamp, te danken dat incidenteel toch nog de oude Nutstaak op dit gebied in ere werd hersteld. Van haar hand verschenen er na 1950 vele Nutsboekjes, gewijd aan de kleuter en zijn omgeving. Zo luidde ook de titel van de serie. Deze boekjes van klein formaat gaven praktische aanwijzingen bij de opvoeding van kleuters en peuters. Daarenboven werden er nog twee charmante boekjes uitgegeven met door mejuffrouw Nijkamp bijeen verzamelde kleuterraadseltjes ("Ra, ra, wat is dat", in 1962 en 1973). Op zichzelf stond ook de, als zodanig heel belangrijke, uitgave van het handboek voor het vormingswerk van 1959, waarover meer in de volgende rubriek.

Ontwikkelingswerk

De volksontwikkeling had na de oorlog onmiddellijk weer alle aandacht. De idee der zelfwerkzaamheid was de nieuwe – personalistische – grondslag voor dit werk, terwijl ook het motief "zinvolle vrijetijdsbesteding" centraal stond. Er speelde bovendien bij de volksoepvoeders een afkeer mee van een alom aanwezig geachte culturele "behoefteleosheid", van de "massaficatie", van de "sportverdwazing". Men keek bezorgd naar de zgn. asfaltjeugd en naar de uitbreiding van de stad ten koste van het platteland. Het besef van een "cultuurcrisis" leefde sterk. De meeste Nutsdepartementen waren verenigingen van het platteland, dat toen immers nog traditioneel was ingesteld. Geen wonder dan dat deze grondhouding, die ook al vòòr 1940 werd aangetroffen, zo algemeen was onder de Nuts-mensen. Termen en begrippen als "gemeenschap", "gemenebest", "cultuuropvoeding", "wijkgedachte" werden gekoesterd, als tegenhangers van de genoemde negatieve verschijnselen.

Voor het bestuderen van deze vraagstukken stelde het hoofdbestuur in 1950 een Nutscommissie voor de ontwikkeling van volwassenen in, bestaande uit I. van der Velde (voorzitter), mevrouw C. W. Willinge Prins-Visser, prof. dr. K. Baschwitz, prof. dr. Ph. Kohnstamm, P. Post, M. C. J. Scheffer, dr. P. H. Schröder, A. J. van der Vlerk, Paul de Vries, prof. dr. H. D. de Vries Reilingh, C. J. J. Wiedhaup en R. Beumer (secretaris). De commissie was gesplitst in een sectie voor wetenschappelijk onderzoek en een sectie voor de praktische uitvoering. Een brochure "Ontwikkeling van Volwassenen" (1951) bestaande uit inleidingen van de hoogleraren P. J. Bouman, I. C. van Houte en J. P. Kruyt, toonde dat het hoofdbestuur de departementen er opnieuw op wilde wijzen dat in plaats van of naast de Nutslezingen andere methoden ingevoerd dienden te worden. Als nieuwe werkwijze werden genoemd radio-luistergroepen, volkshuiswerk in de stads-wijken, groepsdiscussies over belangrijke onderwerpen, terwijl ook op het belang van een opleiding in "adult education" werd gewezen. Men begreep bovendien dat men eigenlijk nog moest beginnen aan de research betreffende nieuwe methoden. En dat zou ook dringend zijn, want, zo stelde Kruyt kort en goed, de ontwikkelingsarbeid onder volwassenen was doodgelopen.

Mede op initiatief van het Nut begonnen er in 1949 besprekingen over de uitgave van een wetenschappelijk tijdschrift. Het zou de voortzetting moeten zijn van het vroegere "Volksontwikkeling", dat inmiddels omgezet was in het kaderblad voor de departementen. Eind 1951 verscheen inderdaad het eerste nummer van "Volksoepvoeding, Nederlands-Belgisch tijdschrift voor sociaal-cultureel groeps-werk". De Maatschappij was nadien steeds in de redactieraad van dit blad vertegenwoordigd. De Nutscommissie voor het ontwikkelingswerk bleek echter, ondanks de wetenschappelijke ondersteuning door het Nutsseminarium voor Pedagogiek, al even onmachtig als het vooroorlogse Nutsinstituut voor Volksontwikkeling om leiding te geven aan de vernieuwing der methodiek. Na enkele jaren werd de commissie weer opgeheven.

Niettemin bleef de zaak het hoofdbestuur bezig houden en kon men ook steeds weer de mensen vinden die eventueel leiding konden geven. Getuige het Hand-

boek Vorming dat in 1959 uitkwam ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan der Maatschappij. De totstandkoming van het handboek Vorming is vooral te danken aan de Amsterdamse hoogleraar in de sociale pedagogiek (andragogiek) dr. T. T. ten Have, sinds 1954 een prominent lid van het hoofdbestuur. Hij en eenentwintig andere auteurs belichtten in dit handboek diverse aspecten van vormingswerk, zoals media, methoden, organisatie, financiering en opleiding. Elk van deze schrijvers (waaronder ouderen als prof. W. Banning, prof. De Vries Reilingh, dr. J. de Koning en prof. H. Nieuwenhuis en figuren van een nieuwe generatie als R. Hajer, A. Baggelaar en K. J. Nijkerk) zetten op hun manier uiteen hoe het volksontwikkelingswerk van de 19e eeuw met zijn nadruk op kennisvermeerdering langzamerhand in de 20e eeuw vervangen werd door vormingswerk met de nadruk op het "geestelijke – in de zin van verstandelijke, redelijke en creatieve vermogens", aldus Ten Have. Men wilde iemand maken tot een "meer algemeen ontwikkeld mens". Het zou nu ook gaan om het "voelen en willen en handelen", om het "psychische" leven in zijn totaliteit.

Het woord "vorming" vindt men overigens al in de Gedenkschriften van 1809, maar men was toch algemeen van "volksontwikkelingswerk" blijven spreken, totdat het woord vorming dus thans zijn zegetocht begon en het traditionele begrip (met ook een andere inhoud zoals hierboven bleek) verdreef. Voorts Ten Have nog over de signatuur van de uitgave: „De weergave geschiedt in de geest die de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen van oudsher steeds heeft gekenmerkt: de geest van vrij en kritisch onderzoek, zonder aansluiting aan enig dogma, zonder beoordeling ook aan de hand van enig principe dat wezenlijk een ontoetsbare vooronderstelling is”.

Het handboek beleefde in 1965 nog een tweede herziene druk, maar kwam niet dáár waar het hoofdbestuur het 't liefst gehad had: bij het kader der Nutsdepartementen en andere vrijwilligers. Het werd enige tijd een boek voor beroepskrachten en studenten aan universiteiten en sociale academies. De materie was te moeilijk voor de (niet-opgeleide) vrijwilligers in de departementen, want voor hen een niet grijpbaar sociaal-cultureel veld bestrijkend.

Maar hoe was het inmiddels met het concrete werk gegaan? Het zgn. Ons Huiswerk en het jeugdwerk, dat ook in de oorlogstijd was voortgezet, werd na de bevrijding nog enkele jaren gestimuleerd. Maar in 1948 besloot het hoofdbestuur dit werk af te stoten. Met de Tweede Wereldoorlog was eigenlijk ook deze, op de jeugdbeweging van na omstreeks 1900 georiënteerde, vorm van jeugdwerk, voorbij. De functie van landelijke jeugdleidsters werd toen opgeheven. Tussen 1945 en 1950 organiseerde het hoofdbestuur nog wel jaarlijks enkele jeugdleiderskampen en kinderkampen te Bakkeveen, en volksdans-weekends in verschillende departementen die bedoeld waren als opleiding van kader. Het had ook een schriftelijke cursus voor jeugdleiders uitgegeven waarvoor de belangstelling groot was, en leende vakliteratuur en modellenseries voor handenarbeid uit. Het aantal departementen met jeugdclubs was 15 in 1947/1948. Er namen 1100 kinderen deel. De getallen liepen daarna terug. Al bleef een aantal afdelingen aan clubwerk voor de jeugd doen in de vorm van middagen voor handenarbeid, de episode van vrije jeugdvorming in Nutsverband was wel voorbij.

Pionierswerk werd verricht op het gebied der beeldende expressie. Samenwerking tussen het hoofdbestuur en de staf van het Nutsseminarium voor Pedagogiek wierp hierbij vruchten af. Het was eigenlijk een van de weinige keren dat het Nutsseminarium, dat immers vooral op onderwijs gericht was, het volksontwikkelingswerk met iets hielp verrijken. Na 1947 ontstond er in het Nutsseminarium aandacht voor de emotionele vorming van het kind op de lagere school; tot dan toe was de studie ook daar vooral gewijd geweest aan de verstandelijke ontwikkeling. Al spoedig bleek dat verbetering van die vorming in de scholen zelf niet zo snel mogelijk was. Daarom werden andere methoden gezocht. In overleg met het hoofdbestuur werd een proef genomen met een buitenschoolse vrije-expressie club. De leider daarvan was Ad Pieters, die met kinderen van het Waterlooplein en naaste omgeving te Amsterdam ging schilderen en tekenen. Het departement Amsterdam financierde dit experiment. Na enige maanden bleek dat tot uitbreiding kon worden overgegaan, en werd de eerste Nutsvolksschool voor Beeldende Kunsten opgericht. Het Stedelijk Museum, onder leiding van jhr. Sandberg, verleende gastvrijheid. Meer docenten werden aangetrokken, lezingen en tentoonstellingen werden georganiseerd en besprekingen werden gevoerd met tien departementen waar plannen rijpten om eveneens dit werk te beginnen.

De landelijke Nutswerkgroep die deze esthetische vorming vervolgens ging begeleiden bestond uit mejuffrouw A. C. Gebhard, A. J. van Gool, prof. dr. I. C. van Houte, dr. H. Jaffé, P. Post, H. H. J. B. Sandberg en de algemeen secretaris Schröder. De nieuwgewonnen inzichten werden ook op enkele Nutsscholen voor lager onderwijs (te Oldenzaal, Nijmegen en Zwolle) in het tekenonderwijs verwerkt. Voorts wist inspectrice W. M. Nijkamp onder de Nutskleuterscholen de gedachte te verspreiden van de waarde van de vrije expressie.

De Amsterdamse Nutsvolksschool voor Beeldende Kunsten bleef tot 1961 ondergebracht in het Stedelijk Museum. Daarna kreeg deze een eigen gebouw en werd zij tevens een instelling van het departement Amsterdam. Afzonderlijke Nutsvolksscholen voor beeldende kunsten werden opgericht door de departementen Leeuwarden, Zaandam, Hoogezand-Sappemeer en Emmen, die overigens ook enkele cursussen voor volwassenen organiseerden. Over deze zaken kunnen wij lezen in de stukken die de scholen zelf voortbrachten, in archiefstukken van het hoofdbestuur en in het ledenblad van juli 1954. Voorts was er een boekje uit 1956 van P. Post, "Vrije Expressie en esthetische vorming". Dit had grote invloed op de verdere verspreiding van de idealen der vrije expressie in ons land.

Toch bleef, na het voorspoedige begin, sterke uitbreiding van deze tak van cultureel werk uit. Ondanks voortdurende aanmoediging en voorlichting door het landelijk bestuursapparaat sloeg de beeldende expressie niet echt aan bij de departementen, aanvankelijk ook wegens het gebrek aan deskundige leiders ter plaatse. De verdere groei van creativiteitsontwikkeling, zoals het werkgebied der beeldende vrije expressie later werd aangeduid, voltrok zich buiten het Nut om. Het was niet de eerste keer dat de departementen een nieuwe werkvorm niet konden of wilden overnemen; men specialiseerde zich niet zo gauw en men kan hier een parallel trekken met de university extension en het volkshuiswerk.

Maar dingen keren ook weer terug, bijvoorbeeld de university extension. Voor de oorlog was er al steeds wel cursuswerk gebleven. Het was toen niet bloeiend, en het liep in de jaren vijftig eerst nog verder terug. Niettemin slaagden enkele departementen erin, o.a. Groningen, hier in de markt te blijven. In de zestiger jaren komen er weer enkele departementen bij, die soms grote cursuspakketten verzorgen, daarmee zelf de functie van volksuniversiteit vervullend. De volksuniversiteit van Breda is een Nutsinstelling ook van die naam uit deze tijd.

In het vorige hoofdstuk werd de "Nutsavond" behandeld om de wijziging van karakter (meer cultureel dan voorheen) te accentueren. In dat hoofdstuk kwamen we ook een Nutsimpressariaat(je) en een filmverhuurbedrijf(je) tegen. Dat alles herleefde niet meer na de oorlog. Maar dat wil niet zeggen dat het "winterprogramma" zijn aantrekkingskracht voorlopig niet hield en achter het grote aantal departementen en leden, steekt, dat verderop nog genoemd zal worden.

De Nutslezing bleef dus een grote aantrekkingskracht behouden en het hoofdbestuur legde zich dan ook maar neer bij het voortbestaan van het bij de departementen uiterst populaire "winterprogramma". In het seizoen 1956/1957 bijvoorbeeld belegden 290 departementen tezamen circa 1000 van dergelijke bijeenkomsten met in totaal 140 000 bezoekers. De sprekerslijst die het hoofdbestuur uitgaf zorgde voor een aanbod van inleiders uit het gehele land over een aantal onderwerpen dat onbegrensd was. De financiële tegemoetkoming uit de landelijke kas in de kosten van het optreden van zo'n inleider had ook grote invloed op de bloei van de "Nutsavond" in deze periode. Het hoofdbestuur kon wel af en toe beweren dat de lezing niet alleenzaligmakend was en te intellectualistisch en te veel gericht op vermeerdering van kennis, het nam niet het feit weg dat het door zijn voorlichtende en financiële steun de lezingenmethode erkende. Daarbij werd ook heel goed gezien welk een bindmiddel de Nutsavond was voor de leden. Dat de Nutsbijeenkomsten bestemd waren voor de eigen leden was hierdoor ook steeds meer een vanzelfsprekende zaak geworden. Overigens waren het niet alleen lezingen die men op de Nutsavonden aantrof. Er was ook grote belangstelling voor alles wat theater en toneel te bieden hadden. Dit dreef evenals in de vorige periode een aantal afdelingen eerder in de richting van een kunstkring of een uitkoopvereniging. De dia-series van het Lichtbeelden Instituut werden echter nauwelijks meer gevraagd. De departementen waren niet in staat of deden geen moeite meer om uit eigen kring de vereiste inleider aan te wijzen.

Een goed licht op de belangstellingsrichtingen in de departementen geeft een in 1951 door het Nutsseminarium opgesteld overzicht. Men had de belangstelling van de leden gepeild voor 33 soorten van Nutsbijeenkomsten, verdeeld in de vier categorieën: lezingen, film, toneel en muziek. De meeste belangstelling trokken amusementsfilms en documentaires, toneel, cabaret en concerten. Bij de lezingen was de toeloop het grootst naar sprekers die land- en volkenkundige onderwerpen behandelden of degenen die een reisbeschrijving of "avontuur" ten beste gaven. Een magere opkomst kon verwacht worden als het departementsbestuur een inleiding liet verzorgen over meer ontwikkelende onderwerpen op het terrein van geschiedenis, pedagogiek, schilderkunst en wetenschap in het algemeen. Het merkwaardige is dat de uitkomst van dit onderzoekje het hoofdbestuur – dat im-

mers vaak gefronsd had over de voorkeuren in de departementen – weinig vertrouwd, maar eerder stemde tot tevredenheid. De kwantiteit gaf de doorslag. Bij de besturen der departementen was dit nog meer het geval: daar werd zeker gelet op de "volle zalen", als duidelijke instemming van de leden. En men had juist veel nieuwe leden.

Het Rotterdamse departement deed nog een poging tot verbreding van het publiek dat lezingen aanhoorde, zo lezen we bij Van der Pot. "Zou het zgn. "Volks- onderwijs" nog een taak te vervullen hebben? Het had, gelijk wij zagen, tot aan de brand van 1940 wekelijks op vrijdagavond in de grote Nutsaal talrijke eenvoudige belangstellenden getrokken. Voorjaar 1949 hervatte de betrokken commissie haar arbeid, thans in het gebouw De Samaritaan, met aanvankelijk enig succes. De toegangsprijs bedroeg slechts f 0,10 per avond of f 0,25 per drie avonden. In het volgend seizoen werd de proef herhaald. Maar hoe aanlokkelijk het programma er ook uitzag en met hoeveel volharding de commissie dat programma ook afwerkte, de belangstelling van het publiek bleek te gering." Men weet dit vooral de concurrerende radio. Het departement legde daarom tegen het eind van het seizoen dit werk neer, en nu voorgoed.

De televisie, die in de vijftiger jaren in Nederland haar intrede deed, werd in de kring van volksopvoeding met de grootste argwaan ontvangen; zo ongeveer als Kohnstamm dat gedaan had met de bioscoop. Van de invloed van dit medium in de huiskamer, zo veel indringender dan de radio, werd niet veel goeds verwacht. In 1954, toen het bezit van een televisietoestel nog lang niet algemeen was, ja zelfs nog maar 1 of 2% van de Nederlanders een TV-uitzending had gezien, besloot het hoofdbestuur om onder supervisie van zijn lid T. T. ten Have een onderzoek in te stellen naar de reacties van bewoners van het platteland op een televisie-uitzending. Zes departementen in kleine plaatsen werkten mee aan dit onderzoek, dat een bijdrage wilde leveren tot de kennis van de problematiek bij dit nieuwe massa-communicatiemiddel. Men hoopte enige invloed te kunnen uitoefenen op de programmasamenstelling in de toekomst. In 1957 werden de resultaten gepubliceerd: "Groepsgesprekken over televisie in een zestal dorpen" door T. T. ten Have en M. Vastenhouw. Het boekje vertoonde niet de zwartgallige visie op de TV die bij volksontwikkelaars nog algemeen was; men aanvaardde daarin dit omroepmiddel als een positieve factor in de cultuur.

Maatschappelijke Zorg/Spaar- en hulpbanken

De maatschappelijke zorg, d.w.z. de actie rond armoedebestrijding, de zieken- en begrafenisfondsen, de bestrijding van woeker en drankmisbruik, de arbeidershuisvesting, de sociale verzekering e.d., het was een hoofdrichting in het Nuts- werk geweest tot de Eerste Wereldoorlog. In het tijdvak daarna was deze taak al beperkt tot zorg voor werklozen, en dat voornamelijk uit het gezichtspunt van educatief werk. Van nieuwe pogingen om iets te doen aan de maatschappelijke zorg in ons land treffen wij na 1945 geen sporen meer aan, zeker niet op landelijk niveau. Het werd steeds moeilijker om hier effectief te zijn, hoewel de statuten

tot 1970 als hoofddoel bleven vermelden de verbetering van de maatschappelijke toestand van het volk, o.m. door verheffing van arbeidsvermogen en levensstandaard. Een aantal departementen bleef actief bij het beheer van begrafenis- en ziekenfondsen en woningcomplexen van plaatselijk karakter. Uit het gerenommeerde Haagse Nutsziekenfonds anno 1848 kwamen echter twee verzekeringsinstellingen voort die zijn uitgegroeid tot landelijke instellingen. Allereerst was dat de stichting Nutsziektekostenverzekering die in 1953 werd opgericht. Het premie-inkomen van deze succesvolle particuliere verzekering tegen ziektekosten steeg snel van f 3,2 miljoen in 1958, f 8,5 miljoen in 1963, f 26 miljoen in 1968 tot f 133 miljoen in 1978. De instelling heeft zich altijd op het standpunt gesteld dat ouderen of anderen die veel medische zorg vergden, moesten worden toegelaten, ondanks hogere risico's. Winst werd natuurlijk niet gemaakt; het rendement van het reservekapitaal komt in zijn geheel aan de verzekerden ten goede. Het Haagse departement bracht ook een stichting Nutslevensverzekering tot stand, met dezelfde directie als de ziektekostenverzekering. Eind 1982 bedroeg het aantal ingeschreven verzekerden 40 000 met een verzekerd kapitaal van f 20 miljoen.

De plaatselijke Nutsspaarbanken konden tot 1960 meestal hun positie behouden en verstevigen, maar ook voor deze instellingen was 1960 een jaar van ommekeer, waarna schaalvergroting en specialisatie toesloegen. Wij zagen reeds dat eigenlijk al sinds 1925 het hoofdbestuur zich niet meer rechtstreeks bemoeide met de zaken der Nutsspaarbanken en dit werkteerrein aan de Nederlandse Spaarbankbond had overgelaten. Daarin is na 1945 geen wijziging gekomen. De plaatselijke departementen hadden nog wel te maken met hun autonoom geworden dochters, de spaarbanken, die allen afzonderlijke stichtingen waren en waarvan er aan het eind van deze periode nog wel een 125 waren. Hun spaartegoeden stegen voortdurend na de oorlog. De openstelling van de kantoren werd sterk uitgebreid, bijkantoren geopend, soms ook in de omliggende gemeenten, nieuwe categorieën spaarders aangetrokken (en niet meer alleen de gewone man of vrouw), de financiële serviceverlening opgevoerd. De spaarbanken moesten daarbij concurreren met de Rijkspostspaarbank, de Boerenleenbanken en vooral met de in opmars zijnde handelsbanken. In 1952 kreeg de Nederlandse Bank een controle-rende taak in het spaarbankwezen door de Wet Toezicht Kredietwezen. De solvabiliteit (beleggingen) en liquiditeit van de spaarbanken werden voortaan ook langs deze weg in het oog gehouden.

De Nederlandse Spaarbankbond deed veel goed werk voor de modernisering van de spaarbanken. De bond stimuleerde de concentratie van de kleine banken tot grotere regionale eenheden. Gegevens over dit proces werden gepubliceerd in het periodiek "De Spaarbank" uit 1982, toen het 75-jarig bestaan van de bond werd herdacht. Het blijkt uit deze gegevens dat in 20 jaar tijds niet minder dan 200 Nuts- en andere spaarbanken door fusie zijn verdwenen, zodat er nu nauwelijks nog een veertig over zijn. Hoewel vestigingen van de spaarbanken overal te vinden zullen blijven, is de spaarbank als een zelfstandige uiting van de plaatselijke gemeenschap vrijwel verleden tijd geworden.

Over de Nutshulp- of voorschotbanken – in 1960 bestonden er nog 17 van deze plaatselijke instellingen onder Nutsvlag – valt nog dit te vertellen. De in het vori-

ge hoofdstuk genoemde, in 1932 opgerichte, Nederlandse Vereniging voor Volkskredietwezen en Woekerbestrijding (het laatste deel van deze naam kon men in 1956 rustig laten vervallen), streefde bewust naar gemeentelijke of semi-gemeentelijke banken. Volgens J. W. Segaar in een overzichtelijk werkje "50 jaren gemeentelijk volkskrediet, 1932 - 1982" was deze landelijke organisatie van oordeel dat de bestaande sociale instellingen voor krediet aan arbeiders weinig hadden te betekenen en dat de Nuts- en andere particuliere hulpbanken zich onvoldoende aan de tijd aanpasten, o.a. door het stellen van borgen te verlangen. Na de oorlog kwam het gemeentelijke volkskredietwezen tot flinke ontplooiing en groeide het aantal, veelal regionaal werkende, banken van dit type uit van 10 tot 50. Deze gemeentelijke volkskredietbanken, beheerd, in tegenstelling meestal tot de oude hulpbanken, door vakkundig beroepspersoneel, eisten geen borgstelling. Alleen de gemeentelijke overheid bleek in staat het volkskredietwezen in goede banen te leiden. Voor de Nutsbanken was nauwelijks meer een plaats weggelegd. Niettemin, er bestaan er nog tot op heden, waaronder die te Utrecht en te Groningen.

Overigens kregen na 1960 de volkskredietbanken het nog zwaarder te verduren dan de spaarbanken door het opdringen van de commerciële banken. Deze laatsten begonnen toen eigenlijk voor het eerst geld uit te lenen aan particulieren. De gewone burger, aldus Segaar, werd in de welvarende economie een belangrijke cliënt voor de handelsbanken, die bij deze kredietverlening de gemeentelijke en particuliere volkskredietbanken snel hebben overvleugeld.

Interne organisatie

In het begin van dit hoofdstuk werd reeds de algemeen secretaris genoemd, die enkele maanden na de bevrijding kon worden aangesteld. Het was dr. P. J. Bouman, de socioloog-historicus, die echter binnen het jaar al hoogleraar werd te Groningen. Daarna werd, op aanbeveling van Bouman, de neerlandicus dr. P. H. Schröder benoemd. Van beiden vindt men nog enig verder biografisch detail in het documentatiedeel van dit boek. Maar van Schröder, die tot zijn pensionering in 1965 aanbleef, kan hier gezegd worden dat hij weer uitstekend paste in de rij van langgebleven secretarissen: hij kon het veelzijdige werk aan en een goede werksfeer handhaven op het aanzienlijk groeiende secretariaat in kantoorruimten boven het Centraal Station van Amsterdam.

Moest Bouman bij zijn aantreden in 1945 vooral veel vergaderen omdat Nederland zich bezon op zijn structuren van de toekomst, Schröder kon alsoepedig meer tijd over houden voor het verhelpen van de organisatorische tekorten van de Maatschappij. In de jaren 1946 - 1948 wisten hij en het hoofdbestuur het Amsterdamse bureau uit te breiden en aan te vullen met gespecialiseerde functionarissen voor het bibliotheekwerk, het kleuteronderwijs, de voorlichting aan de departementen vooral bij het ontwikkelingswerk, en het jeugdwerk. Het tijdschrift "Volksontwikkeling" werd, na in 1946/1947 nog één jaargang als wetenschappelijk maandschrift te hebben beleefd, omgezet in een bescheidener maar praktisch

bruikbaar kaderblad voor de plaatselijke Nutsbesturen. Bestuursweekends werden georganiseerd op volkshogescholen. Spoedig echter zouden Maatschappij en algemeen secretaris met nog een andere zaak te maken krijgen, de overgang van zuiver particuliere organisatie naar gesubsidieerde instelling. Deze status ging in 1951 in, maar werd 27 jaar later – doch dit is voor het volgende hoofdstuk – weer ruw beëindigd.

De Maatschappij en haar departementen hadden tot 1945 vrijwel al hun werk en alle instellingen zelf bekostigd. Uit de jaarlijkse contributies der leden, uit toevallige schenkingen en legaten, en met de betrekkelijk geringe steun van de eigen spaarbanken. Aldus was sinds 1784 met de grootste zuinigheid – het Nut werd nimmer rijk – en Hollandse degelijkheid aan de spreker zijn vergoeding uitgekeerd, waren de boeken voor de leesbibliotheek aangeschaft, was de kleuterjuf betaald, werd het Nutsgebouw onderhouden en werd wat de departementen betreft het quotum afgedragen aan het hoofdbestuur. Dat hoofdbestuur kon daarmee de algemeen secretaris honoreren en het bureau te Amsterdam op sobere wijze stofferen. Het tekende de ingrijpende veranderingen van na 1950 dat er een beroep moest worden gedaan op subsidies van gemeenten en rijk om het werk voortgang te laten vinden. In het jaarverslag van de Maatschappij over 1951/1952 wordt de behoefte aan overheidstoelagen met name verklaard uit de relatieve verzwakking van de economische positie der midden- en hogere inkomensgroepen, d.w.z. van die groepen die dit werk steeds hadden gesteund. De eigen bijdragen, de contributies der leden, gingen verhoudingsgewijs jaar na jaar meer achteruit, vergeleken met gestegen uitgaven. Voor het groeiende verschil werd een beroep gedaan op de kas van de overheid. En niet tevergeefs.

Wij zagen al dat gemeentebesturen er geleidelijk toe over gingen geld op de begroting uit te trekken voor de plaatselijke Nutsbibliotheek of voor de kleuterschool, en later ook voor het algemeen culturele werk (het ontwikkelingswerk) der departementen. Vanaf 1951 verleende nu het Rijk aan de Maatschappij een tweede subsidie. Die kwam naast de reeds verkregen subsidie voor het bibliotheekwerk en was een jaarlijks bedrag voor het algemene volksontwikkelingswerk. De kosten van het centrale apparaat in verband daarmee zouden hieruit bestreden kunnen worden. Op de jaarvergadering van 1950 was nog wel gedebatteerd over de vraag of het Nut het zich wel kon veroorloven, subsidies aan te nemen. Het district Oostelijk Gelderland diende zelfs een motie in, die kenbaar wilde maken dat de afgevaardigden der departementen zich verklaarden "tegen aanneming van elke rijkssubsidie die enige inmenging in Nutswerk en Nutsleven tengevolge zou kunnen hebben". De voorzitter, mr. H. Craandijk, verklaarde dat het hoofdbestuur aan dit principe de hand zou houden. Hij zei: "Liever zal de Maatschappij op sobere voet zelfstandig blijven dan rijk die zelfstandigheid offeren". Gerustgesteld door deze woorden werd de motie ingetrokken.

Het eerste jaarsubsidie was nog een bescheiden bedrag: f 5500,–. Maar in 1960 was het al opgelopen tot f 83 000,– waardoor dit bedrag niet alleen het rijkssubsidie voor het bibliotheekwerk (f 36 500,–) achter zich liet, maar ook was uitgestegen boven de – in het quotastelsel geïnde – bijdragen van de leden (f 58 000,–). Ongemerkt bijna was er binnen tien jaar een structurele omkering in de financie-

ring van de Maatschappij opgetreden. De Nutsbeweging, model van particulier initiatief, zou zonder subsidies van rijk en gemeenten tot stilstand zijn gekomen. En dat ondanks de aanmelding van steeds meer leden. De minister stelde geen enkele subsidievoorwaarde. De Maatschappij bleef inderdaad vrij in het bepalen van haar koers.

Zonig daarom leek de situatie voor het Nut, terwijl men zich opmaakte voor het 175-jarig bestaan in 1959. Dit was de gelegenheid waarbij het reeds besproken Handboek werd uitgegeven. De jaren ervoor waren voor het Nut jaren van expansie geweest. In de organisatie betreffende de departementen had zich dan ook een overeenkomstige wijziging voltrokken. In alle provincies waren districten gevormd, die twee tot drie keer per jaar zouden vergaderen, en tezamen een Districtsraad vormden om het centrale bestuur van advies te voorzien. De statutaire basis voor deze districten was er al eerder, maar nu werd er vollediger gebruik van gemaakt.

Het aantal departementen was tussen 1945 en 1959 toegenomen van 292 tot 353; het getal der leden van 32 250 tot 40 000 in 1948 en tot ruim 47 000 in 1960. De departementen bezaten tezamen in 1960 een 750 plaatselijke instellingen, waarvan meer dan de helft bibliotheken, kleuterscholen en spaarbanken waren, en waaronder zich verder bevonden 32 lagere scholen, 9 u.l.o.-scholen, de sociaal-economische instellingen die hiervoor al werden genoemd en ook nog 17 leesgezelschappen en vele andere zaken.

Wat minder zonnig was trouwens de algemeen secretaris, dr. P. H. Schröder, toen hij in 1956 te Monnickendam sprak bij de herdenking van de 150e sterfdag van Jan Nieuwenhuijzen: "Hoezeer zouden talloze Nutsbesturen gebaat zijn met de regelmatige steun van een cultureel werker die hun adviezen zou geven; hen zou helpen bij een methodische opzet van hun programma's; hen zou leiden op nieuwe wegen, hem door zijn studie bekend; hen zou leren hoe zulke vage begrippen als groepsdiscussie en activering van cursisten zijn te realiseren; die tenslotte de verbindingschakel zou vormen tussen de praktijk van het werk en de research, de research waaraan nog helemaal niet begonnen is, neen, over wenselijkheid of noodzaak waarvan nog slechts weinigen hebben gedacht."

Inderdaad was het, ondanks uitbreidingen, zo gebleven dat er op z'n mooist een landelijke kracht was voor een terrein of een werksoort, doch maar zelden een plaatselijke, waardoor het plaatselijke sociaal-culturele werk niet gemakkelijk aan de beperkte mogelijkheden van een vrijwilligersbestuur kon ontgroeien. Er was dan gebrek aan scholing en professionalisering. Wat tot 1960 al pionierend nog kon, liep grote kans in de groeiende verzorgingsstaat te licht te worden gevonden.

9

HET NUT IN DE VERZORGINGSSTAAT

1960 - 1981.

A. J. Wichers, met medewerking van P. N. Helsloot en P. Krom Jr.

Tijdsomstandigheden

De tijdsomstandigheden die voor dit hoofdstuk van betekenis zijn houden alle nauw verband met de sterk toegenomen welvaart. Soms is dit direct het geval, maar vaker loopt dit via de structuurveranderingen in de samenleving die met die welvaart gepaard zijn gegaan. Dan gaat het om de professionalisering en schaalvergrotingen die in verscheidene werksoorten zijn opgetreden, in verband waarmee vele vrijwilligers zijn vervangen door betaalde krachten. Dikwijls zijn deze laatsten gesubsidieerd door de staat, maar het gaat ook om directe overnames door de overheid, die de overheid van de Verzorgingsstaat is gaan heten. Ook gaat het om veranderde tijdsbestedingspatronen in de bevolking, onder andere door de opkomst van de televisie, maar eveneens verband houdend met de toegenomen mobiliteit. En het gaat om de verdere vervaging van oude standlijnen, tevens de emancipatie van eerder minder gehoorde bevolkingsgroepen. Hoe is het de Maatschappij in diertijd vergaan? Het wordt in het volgende beschreven, waarbij men de lijst van instellingen van de Maatschappij van 1968 kan raadplegen, die op blz. 186 is toegevoegd.

Onderwijs

Uit de vorige hoofdstukken heeft men kunnen afleiden dat de Maatschappij in wezen steeds weinig ambitie heeft gehad om als particuliere schoolvereniging op te treden. Als er bemoeienis was met het onderwijs, dan was het omdat het gevoel bestond dat de overheid onvoldoende deed. In dit verband kan men wel spreken van twee golven van Nutsbemoeienis met het lager onderwijs en met de opleiding van de onderwijzers, en, in het bijzonder ook van onderwijzeressen.

De eerste golf is die van de modelscholen en de modelboekjes omstreeks 1800 en van de opleidingen van leerkrachten voor het verbeterde onderwijs. Deze golf verloopt naarmate in de vorige eeuw de overheidsvoorzieningen beter worden (waarna men gaat zich verdedigen tegen het opkomende confessionalisme, dat steeds luider de school komt opeisen). De tweede golf is die van na de onderwijs-pacificatie, als in de jaren dertig blijkt dat de gemeentelijke overheden het openbaar onderwijs nog al eens achteloos behandelen en het achter stellen bij het confessionele. De Maatschappij gaat dan hier en daar optreden als bijzonder-neutra-

le schoolvereniging met als reeds beschreven gevolg het beheer over een aantal lagere scholen. Daar is groei in gebleven tot in 1967, als te Eindhoven de 7 Philips lagere scholen aan het Nutsbestand worden toegevoegd. Daarna zijn er nog wel enkele scholen bijgekomen, maar ook afgegaan. Het bestand in de jaren zeventig is ongeveer 45 lagere scholen, hetgeen een bescheiden aantal is gebleven vergeleken bij het confessioneel bijzondere onderwijs. Dit aantal scholen is verdeeld over zo'n 25 departementen, waar er dus enkele bij zijn die concentraties te zien geven. Behalve Eindhoven zijn dat – heel tekenend voor het gebied – Breda en 's-Hertogenbosch, alsook 's-Gravenhage. Een aantal van de scholen werkt volgens Jena-plan of Montessori. In diezelfde departementen vindt men ook een ruim bestand van kleuterscholen, en meestal eveneens nog wat andere scholen, zoals een L.O.M. school en een aantal U.L.O.'s, later MAVO's. Eindhoven voegde nog een HAVO toe en de in het vorige hoofdstuk reeds genoemde Pedagogische Academie.

Van een langzaam aanzwellende stroom, inplaats van enkele golven, was veel eerder sprake bij de Nutsbemoeyenis met het voorbereidend lager-, alias bewaarschool-, alias Fröbel-, alias kleuter-onderwijs, en bij de opleiding van de leerkrachten daarvoor. Dit onderwijs werd door de overheid pas goed geregeld in 1955, waarna voor het Nut de afbouw begon. Tot nog enkele jaren daarna heeft er een eigen Nutsinspectie voor dit onderwijs bestaan, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, terwijl de laatste Nuts-leidstersopleiding nog tot 1967 bestaan heeft. Het was die te Sommelsdijk-Middelharnis. De reeds in het vorige hoofdstuk genoemde veel schrijvende en inspirerend leiding gevende inspectrice en later pedagogisch adviseuse, Mej. W. M. Nijkamp nam afscheid in 1975; zij ging met pensioen en werd niet vervangen.

Wat betreft de terugloop van het aantal Nutskleuterscholen, deze vond vooral plaats in de jaren zeventig, mede om het feit dat vele aan vernieuwing van gebouwen toe waren en het beheer dan vaak werd overgedragen aan de gemeente. Vaak was er dan onvoldoende rijksfinanciering aan vooraf gegaan, namelijk als er een openbare kleuterschool ontbrak, waarmee de Nutsschool qua exploitatie gelijkgesteld moest worden. In 1968 waren er nog ruim 130 van deze scholen; in 1982 zijn het er nog ongeveer 70. Maar dit aantal staat weer onder nieuwe druk. Dit is de druk die uitgaat van de Wet op het Basisonderwijs die per 1985/86 integratie voorschrijft van het voorbereidend lager met het lager onderwijs. Veel Nutskleuterscholen zijn gevestigd in departementen waar niet tevens een eigen lagere school aanwezig is. Meestal volgt er dan integratie met het openbaar onderwijs en wordt de combinatie openbaar.

Intmiddels is de belangenbehartiging in het bijzonder neutrale onderwijs ook meer gebundeld geworden, mede onder invloed van de wettelijke verplichting enkele centrale voorzieningen te hebben. Met andere, meestal plaatselijke, verenigingen voor dit onderwijs werd hiertoe opgericht de vereniging Verenigde Bijzondere Scholen (VBS). Individuele Nutsscholen konden er lid van worden, maar ook de Bond van Nutskleuterschoolbesturen als Bond werd lid. De eigen Bond behield voorlopig de pedagogische begeleiding, en ook een Commissie van

Beroep (bij personele geschillen), maar na de vermelde pensionering van Mej. Nijkamp werd ook dit overgedragen.

In al zijn verklaarbaarheid merkwaardig is het feit dat de Maatschappij zich steeds veel minder heeft bemoeid met het voortgezet onderwijs, behalve voornamelijk waar het ging om de bekwaming voor het ambacht en om het behoud van de verworvenheden uit het lager onderwijs. Uit het eerste is voortgevloeid dat er nog steeds enkele Nuts Technische Scholen zijn, zij het dat de besturen verzelfstandigd zijn, waardoor de departementen er niet steeds meer over rapporteren. Uit het tweede is na het herhalingsonderwijs uit de vorige en het begin van deze eeuw, voortgevloeid dat er een aantal U.L.O scholen werd gesticht, thans MA-VO-scholen. Daar zijn er (1982) nog 7 van over, zij het dat ook hun bestaan niet onbedreigd is. Slechts een enkele maal deed het hoofdbestuur een uitspraak, of deden departementen stappen, op het gebied van het middelbaar en voorbereidend hoger onderwijs. Men was wel tevreden met de vroegere wetgeving op VHMO-gebied (begonnen in 1863) en met de Mammoetwet van onze jaren zestig, terwijl het verband met de primaire volksopvoeding meer verwijderd was.

Eveneens merkwaardig om zijn – eigenlijk perfecte – consistentie en consequentie is dan weer de bemoeienis van de Maatschappij met de beoefening van een wetenschappelijke pedagogiek met daaraan gekoppeld een pedagogische opleiding. Het was de consequentie van het voorstaan van een goede leerkrachtenopleiding, en via deze van een goede volksopvoeding. Dit voert tot de bekende leerstoel van Ph. A. Kohnstamm en tot het bekende Nutsseminarium voor de Pedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam, en al het verdere dat in het vorige hoofdstuk werd beschreven.

Wat Leerstoel en Nutsseminarium betreft moeten nu de ontwikkelingen van deze periode worden vermeld. De bijzondere leerstoel wordt in 1967 opgeheven als Ph. J. Idenburg aftreedt als hoogleraar. De universiteit heeft het leergebied volledig geïntegreerd. Voorts wordt het Seminarium gesplitst. Er komt een onderzoeksinstituut dat Kohnstamm-instituut gaat heten, maar eerst na een reorganisatie en later na een fusie (1981) geheel tot de Universiteit gaat behoren. Voor onderzoekssubsidiëring is er wel nog het sedert 1971 bestaande Kohnstammfonds. Het is een Stichting die door de Maatschappij werd opgericht om er een ander fonds voor onderzoek in onder te brengen. In het Nutsseminarium zelf, dat de toevoeging "aan de Universiteit van Amsterdam" behoudt, blijft alleen de opleiding over. Die wordt later in twee secties verdeeld. In een sectie is de aloude opleiding voor de M.O. akten ondergebracht, en in de andere een Nieuwe Leraren Opleiding (NLO) volgens de regelgeving op dit gebied. Deze is genaamd D'Witte Leli. Het hoofdbestuur van de Maatschappij blijft enkele benoemingen doen in het bestuur van het Seminarium. De Nutsacademie te Rotterdam is eveneens blijven floreren en heeft filialen geopend te Middelburg en per 1 augustus 1984 te Eindhoven.

In een eerder hoofdstuk werden nog het Instituut voor Individueel Onderwijs (IVIO) en de Actuele Onderwerpenreeks (A.O. reeks) genoemd. Zij waren creaties van Kohnstamm. Beide floreren nog; de A.O. reeks markeert dit door in 1984 zijn duizendste boekje uit te brengen. De reeks doet denken aan de oude Nutstractaatjes.

Overzien we het geheel van deze paragraaf nog eens, dan blijkt opnieuw hoe weinig "assertief" het Nut op onderwijsgebied gebleven is. Als het kan, trekt het Nut zich veelal wel terug. Maar of dit steeds terecht is geweest en of dit een houding is die de besturen en het hoofdbestuur kunnen volhouden, nu er weer zoveel nieuwe druk op het Nutsscholenbestand ontstaat is de vraag.

Vermelden wij tenslotte nog enkele met onderwijs verbonden zaken. De lijst van instellingen van de Maatschappij van 1968 laat zien dat er twee studiefondsen waren en een bureau voor school- en beroepskeuze. De studiefondsen zijn die in de twee grootste steden, waar zij nog functioneren. Het genoemde bureau bevond zich te Delft. Het is opgeheven, vermoedelijk omdat onderwijsbegeleidingsdienst en gewestelijk arbeidsbureau de taken volledig hebben overgenomen. Nieuw uit de jaren zeventig, zijn de peuterspeelzalen. Er functioneren er acht in diverse departementen. Andere departementen, en soms dezelfde, hebben spel-o-theken.

Bibliotheken en Uitgaven

Aan het begin van deze periode, ja tot in het begin van de jaren zeventig, draagt het aantal Nutsbibliotheken nog over de honderd (108 in 1968). Dit aantal loopt terug tot 20 in 1982 (en 1984). Deze forse terugloop had uiteraard zijn personele en bestuurlijke tegenhang. Onder andere ging de Nutsfunctionaris op het secretariaat over naar een nieuw gevormde combinatie. Tegelijkertijd was het werk van de gesubsidieerde Openbare Bibliotheken blijven groeien. In 1950 waren er 160 van deze boekerijen met 250 000 uitleningen; in 1975, als de bibliotheekwet van kracht wordt, zijn er 800 openbare bibliotheken met 2½ miljoen uitleningen. De wet van 1975 erkende (wederom) niet de volksbibliotheek als een afzonderlijk subsidiabele entiteit.

De nadere gang van zaken is als volgt geweest. In 1969 werd de Vereniging voor Reizende Bibliotheken, waar veel Nutsbibliotheken bij waren aangesloten, omgezet in de Landelijke Bibliotheek Centrale die voor zijn aanvullingsfunctie op de plaatselijke volksbibliotheken voortaan gesubsidieerd werd. Vervolgens neemt de Maatschappij in 1972 deel aan de oprichting van het Nederlands Bibliotheek en Lector Centrum (NBLC), gevestigd in Den Haag. Dit Centrum was tevens de opvolger van de in 1907 opgerichte Centrale Vereniging van Openbare Bibliotheken. De verwachting bij deze Nutsdeelname – waarbij het eigen subsidie verviel – was dat volksbibliotheek en openbare bibliotheek hierdoor des te beter een complementair-systeem zouden kunnen worden. De wet van 1975 gaf deze verwachting echter geen ondersteuning, waardoor er in zekere zin concurrentie bleef, en voor kleinere plaatsen de keus tussen de bibliobus die zo nu en dan komt, of de door vrijwilligers gaande gehouden volksbibliotheek die permanent gevestigd is maar meestal beperkte openingstijden heeft. De volksbibliotheek waar men voor kan kiezen is dan nog de enkele overgeblevene van het Nut, ook wel eens een onafhankelijke, maar vaker nog een confessionele. Nog steeds is de

Maatschappij aangesloten bij het NBLC, die een Beleidscommissie Volksbibliotheken heeft.

In verband met deze omzettingen werden in 1972, in een sobere bijeenkomst, opgeheven de Nuts Bibliotheekraad, bestaande uit regionale vertegenwoordigers, en de Bibliotheekcommissie van het hoofdbestuur. Dit was goeddeels het afscheid van een werk dat de Maatschappij ongeveer 180 jaar lang gedaan had, na als eerste in Europa ermee te zijn begonnen. Maar let wel: een bijna-afscheid, want er zijn nog Nutsbibliotheken en als wijziging van overheidsbeleid met zich mee gaat brengen dat vooral kleinere kernen weer meer op zichzelf aangewezen geraken, dan zal de Maatschappij zeker weer present willen zijn.

Weinig is in dit boek gesproken over Leesgezelschappen, waarin portefeuilles met tijdschriften circuleren. Ze kunnen een vluchtig bestaan hebben omdat ze betrekkelijk eenvoudig opgericht en weer op te heffen zijn. Zij leken in de welvaartsjaren de tijd niet mee te hebben. Maar in 1968 waren er toch nog 14, althans waarover gerapporteerd wordt. In 1984 moeten het er nog enkele zijn.

De uitgaven in deze periode betreffen de pedagogische geschriften van Mej. Nijkamp en enkele herdrukken van liederenboeken. Het Nutsseminarium voor Pedagogiek hield in 1969 op als zodanig geschriften uit te geven.

Ontwikkelingswerk

Tegen het einde van de jaren vijftig zag men allerwegen dat het patroon van volksontwikkelingswerk niet meer aansprak. De in opkomst zijnde televisie gaf men graag de schuld, maar wie verder keek zag dat het nieuwe massamedium slechts één factor was onder de oorzaken van de rijzende moeilijkheden. Het publiek begon anders te worden, en er kwamen meer professionelen die niet de laatste waren om het werk kritischer en politiek bewuster te maken. De uitgave van het Handboek Vorming was een poging om vat te krijgen op de nieuwe vormen en mogelijkheden. Maar het had niet dit kritisch-politieke van latere jaren en verouderde snel.

Het Nederlands Instituut voor Volksontwikkeling en Natuurvriendenwerk (NIVON) nam het initiatief tot een wetenschappelijk onderzoek naar de toestand van het volksontwikkelingswerk in verenigingsverband. Hiermee werd bedoeld het werk van de Nutsdepartementen, de NIVON-afdelingen en van de Volksuniversiteiten. Tezamen ging het om 500 plaatselijke verenigingen, geleid door vrijwillige bestuurders en goed voor een jaarprogramma met 400 000 bezoekers. Allen ondervonden moeilijkheden, en van het wetenschappelijk onderzoek verwachtte men hulp bij het loskomen uit traditionele inzichten en een betere onderkenning van nieuwe vormingsdoelen. Men wilde inspelen op verbeterde mogelijkheden door subsidiëring en betere accommodaties; en men wilde inspelen op de voortgaande verstedelijking en industrialisatie. Men was daarbij niet afkerig van samenwerking met anderen.

Tussen 1963 en 1965 werd het onderzoek uitgevoerd, inderdaad gedragen door de drie organisaties, maar – teken van opkomende welvaart – bekostigd door

(toen nog) het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Het rapport verscheen in 1966. Wat het Nut betreft ging het hoofdzakelijk over de normaal geworden programma's van vaak losse avonden in de winter, aangevuld met cursussen en soms ook clubs; dit alles in belangrijke mate bestemd voor leden, en ruimer: voor een eigen achterban. De rapporteurs bleken niet eens ontevreden over wat de drie organisaties, elk voor een min of meer duidelijke eigensoortige achterban, presteerden. Men beval, lattend op de gewijzigde sociaal-culturele situatie en gegeven de grotere schaal waarop gewerkt zou moeten worden, vooral organisatorische maatregelen aan: meer continu marktonderzoek, meer training in het programmeren voor plaatselijke krachten, verruiming van financiën, aantrekken van bestuursleden van voldoende niveau, uitbesteden van administratie en propaganda, samenvoegen van kleine afdelingen. Op landelijk vlak zou eveneens meer marktonderzoek nodig zijn, maar ook een docentenpool en een centrale training van inleiders ten behoeve van de volwasseneneducatie; voorts reclame en de beleidsontwikkeling op lange termijn door een landelijke wetenschappelijke staf, die ook de methodieken verder zou ontwikkelen. Al met al: een min of meer krachtige bundeling en centralisering.

De financiën evenwel voor zulk een bundeling werden niet gevonden. Maar ook de intensiteit van samenwerking tussen de organisaties die hier vereist werd – hoewel de genoemde organisaties redelijk of goed met elkaar overweg konden – zou waarschijnlijk, getuige ook latere ontwikkelingen, te hoog zijn geweest.

Niettemin kwamen er wel wat zaken tot stand die in de zojuist geschetste lijn lagen. In 1965 werd er een Programmadienst gevormd voor de drie genoemde organisaties. Deze NVN-Programmadienst zou een landelijke documentatie bijhouden van inleiders, docenten en culturele gezelschappen om de plaatselijke afdelingen van alle drie organisaties te voorzien van (regionale) programmagidsen, filmbeschrijvingen, werkmappen e.d. Maar ook derden mochten van de opgezette dienst gebruik maken. De sprekerslijst van elk der organisaties afzonderlijk kwam hierdoor te vervallen. De Programmadienst werd gevestigd in het Nutskantoor te Amsterdam, en werd later meeverhuisd naar Edam.

Regionale consultants stonden ook op het wensenlijstje van de Maatschappij en van de twee andere organisaties. Een rapport uit 1966 behelsde een behoeftenpeiling en een taakomschrijving. In de uitvoering echter had men de overheid nodig, die – de verzorgingsstaat – bereid bleek om tot bekostiging van regionale consultants voor telkens de drie organisaties over te gaan waar ook de provincie wilde meebetalen. Dat leidde er in 1970 toe dat in vier provincies een NVN-adviseur kon worden aangesteld. Het waren de provincies Overijssel, Gelderland, Zuid Holland en Noord Holland, waar zij nog functioneren, maar waar later niet meer aan is toegevoegd. In de genoemde provincies konden Nut, Volksuniversiteit en Nivon het professionele ondersteuningswerk gaan overlaten aan deze adviseurs.

En nog een samenwerkingsverband ontstond er, dat ditmaal echter het NVN-verband te boven ging. Dit was het Nederlands Centrum voor Volksontwikkeling, NCVO, dat te Amersfoort werd gevestigd. Dit NCVO werd in 1965 opgericht in de hoofdbestuurskamer van de Maatschappij te Amsterdam, om voortaan

te fungeren als overleg- en studie-orgaan waarbij alle organisaties zijn aangesloten die het omschreven werk doen: Bonden van Plattelandsvrouwen, Volkshogescholen en andere instellingen met internaat, de NVN-organisaties, enzovoort, allemaal instellingen die er vroeger niet waren (en deels concurrenten werden van het Nut). Dit NCVO werd later gesplitst in het overlegorgaan als zodanig en een onderzoekorgaan; het geeft een eigen blad uit.

Uiteraard is er in de jaren zestig en zeventig ook los van het bovenstaande veel bestuursberaad geweest over de koers die men moest uitzetten en zijn daar diverse rapporten over samengesteld. Niettemin bleef het volksontwikkelingswerk teruglopen. Men dacht zelfs wel aan fusie met anderen, zoals verderop nog ter sprake zal komen.

Om de situatie te typeren: in 1975 waren er in de sectoren Cultuur en Maatschappelijk werk niet minder dan 250 landelijk gesubsidieerde organisaties, die 1700 beroepskrachten in dienst hadden. De meeste daarvan waren gespecialiseerde organisaties. Voor Vormings- en Ontwikkelingswerk had de Maatschappij twee beroepskrachten in dienst, die echter zelf geen plaatselijk werk deden; en er waren de vier NVN-adviseurs met de twee andere organisaties samen. Daarnaast waren er allerlei gemeentelijke subsidies opgekomen voor cultureel en ander werk, in verband waarmee ook weer allerlei plaatselijke organisaties konden bestaan. Het Nut was ook hier maar op heel bescheiden wijze bij betrokken, zeker niet voor bedragen waar men mensen voor kon aanstellen. In 1963 ontvingen ruim 60 departementen zo'n klein of heel klein subsidie op hun werkzaamheden in de cultureel-recreatieve sfeer. Het gemiddelde lag op f 167,- per jaar, aldus was op het secretariaat uitgerekend en in een brochure aan de departementen bekend gemaakt. Na 1963 zal dit aantal mogelijk nog iets opgelopen zijn, maar in de jaren zeventig waarschijnlijk al weer terug. Daarnaast kreeg ongeveer eenzelfde aantal departementen wat betere bedragen van zijn (vroegere) spaarbank. Hier lag het gemiddelde op f 890,- per jaar. In sectoren als Jeugd- en Jongerenwerk, Club- en Buurthuiswerk of de Open School kwam het Nut dan ook nagevoel niet voor; wel nog enigermate in zaken als onderwijs voor diverse categorieën volwassenen. In de jaren zestig is nog gepoogd om ten zuiden van de grote rivieren, behalve de Nuts Pedagogische Academie te Eindhoven ook een Nuts Sociale Academie te stichten, maar het plan haalde het niet.

De klacht uit de departementen was veelal dat men de concurrentie niet vol kon houden, hetgeen op het cultureel-recreatieve vlak ongetwijfeld dikwijls het geval zal zijn geweest. Maar wat de andere terreinen betreft ontstaat veeleer de indruk dat het Nut er zich niet meer thuis voelde. Nog niet zolang tevoren hadden Nutsbesturen bedacht wat men voor andere mensen (het volk) kon gaan doen om hen (het) op te heffen. Nu werd men in een nivellerende samenleving meer en meer geconfronteerd met "gewone" mensen die zelf zaken bedachten en bij de overheid en elders de verwezenlijking daarvan kwamen bepleiten, zo niet eisen. Het Nut zal deze taken vaak niet gezien hebben mede doordat het Nutsbestuur niet altijd het juiste aanvoelen gehad zal hebben voor de groepen die om deze nieuwere zaken kwamen. En voor het hoofdbestuur kwam daarbij een toenemend tekort bij de bestaande wijze van subsidiëring.

Het is in de gehele Nutsgeschiedenis voorgekomen – in vorige hoofdstukken werd dit al opgemerkt – dat het Nut iets bedacht of importeerde en op gang bracht, maar dat anderen het meer blijvend – vaak ook als een zaak van specialisatie – gingen uitvoeren. Ook hier zal voelbaar gebleven sociaal verschil een factor zijn geweest, zodat de gang van zaken in de jaren zestig en zeventig in zekere zin een herhaling is; nu een waarbij de Maatschappij het initiatief niet meer had. Maar ook (stel dat men ooit van een eindsituatie of van een definitief bereiken zou mogen spreken) kan men zeggen dat de Maatschappij haar doel al bereikt had: van mondig volk, al zal men daar in vroeger dagen niet de toon en de vormen van de jaren zestig en zeventig bijgedacht hebben. Men had ook niet zoveel welvaart als er gekomen is kunnen en durven voorzien, evenmin als de nivellerende werking die daar ongetwijfeld van uitging.

Niettemin is de Maatschappij wel op het terrein aanwezig gebleven, maar dan vooral met de meer culturele en recreatieve clubs, waaronder die van de vrije expressie, en met de cursussen en een aantal meer incidentele instellingen. Voor 1968 is er een opgave van 13 instellingen op het gebied van de muziek. Dit loopt van muziekschool (4 maal) tot discokring (eenmaal). Maar er zijn ook bij gezelschappen voor fanfare, operette en zang (8 maal). Hierbij moet worden opgemerkt dat deze instellingen, hoewel in vorige hoofdstukken nauwelijks genoemd, er steeds geweest zijn. Alleen is hun bestaan steeds zeer wisselend geweest, zelfs dat van muziek-”scholen”, waardoor het moeilijk is ze in een overzicht, laat staan een vergelijkend overzicht te brengen. Het aantal van deze instellingen voor 1980 of later is nog de helft.

Clubs van velerlei (niet politiek-sociale) signatuur waren er in 1969 nog zo'n 150. Daar zijn dan in meegeteld de scholen en lossere cursussen voor beeldende en vrije expressie, die in de jaren vijftig min of meer een ontdekking waren. Dat waren er nog 24, waarvan 8 scholen, verspreid over het land, maar toch met enige concentratie in Amsterdam en omgeving. Daar zijn ook bij 10 Floraliaverenigingen. Het idee van de floraliavereniging is meestal om iets te doen met kweekmateriaal (bijvoorbeeld in het voorjaar jonge potplanten uitreiken aan schoolkinderen, maar ook wel aan volwassenen, en die in het najaar terug laten brengen voor keuring, waarna prijsuitreiking), maar het komt ook wel anders voor. Er zijn er vele meer geweest dan 10 – in het Nut en nog de meeste daarbuiten – en in 1982 worden er ook nog gemeld. Voorts waren daarbij gymnastiekverenigingen (12), Judoclubs (5), filmkringen, fotoclubs en ook enige kaderopleidingen. Departementen melden nog steeds dat ze dit soort clubs of kringen hebben, maar (vergelijking is moeilijk) het aantal is vermoedelijk teruggelopen.

Oplevend is weer het cursus- of open schoolwerk. Breda is het enige Nutsdepartement dat zelf een Volksuniversiteit beheert en dat al lang doet. Daar zijn in de jaren zeventig enkele departementen bijgekomen met omvangrijke en sterke cursuspakketten, zodat in de jaren tachtig naast Breda figureren (met elk meer dan 25 lopende cursussen): Abbekerk, Nieuwerkerk aan de IJssel, Geldermalsen en Krimpen aan de IJssel. In 1984 is daar het reactiverende departement Capelle aan de IJssel bijgekomen. Daarnaast zijn er tientallen departementen die een kleiner aantal of slechts incidentele cursussen verzorgen.

Wij meldden in dit hoofdstuk de Programmadienst, en in vorige hoofdstukken dat de winterprogramma's van de departementen meer en meer van informatief naar cultureel en van educatief naar recreatief (en meer en meer voor een eigen achterban) zijn gegaan. Welnu, in 1968 waren er nog ongeveer 150 van deze winterprogramma's; in 1982 nog zo'n 50. De terugloop houdt verband met de reeds genoemde teruglopende belangstelling door grotere concurrentie, maar ook met het toegenomen aantal departementen dat na verlies van zijn instellingen voor een (moeizaam lopend) winterprogramma niet meer actief wilde blijven.

Maatschappelijke Zorg, en Financiële en andere Nuttige Instellingen

Onder deze naam nemen we nu samen wat in eerdere hoofdstukken onder soortgelijke namen, maar in afzonderlijke paragrafen, werd besproken. Onder maatschappelijke zorg waren er in deze periode weinig zaken die de aandacht trokken binnen het Nut: er was geen armoede of woeker in de traditionele zin, geen achterstand in de vakbekwaamheid, geen werkloosheid (tot op de drempel van de jaren tachtig). Maar de opvattingen in de samenleving waren eveneens anders geworden. Er werd weinig meer gedacht aan particulier initiatief om noden te lenigen. Het werd zelfs als onjuist ervaren als men daaraan zou denken, want er werden steeds ruimere sociale rechten gedeclareerd en de staat zou ze moeten honoreren.

Uit voorgaande perioden was de tuingrondverhuring nog over; in de jaren zestig nog op zo'n 20 plaatsen. Daar zijn er in 1982 zeker nog 7, maar mogelijk enkele meer van over. De andere zijn opgegaan in grotere verenigingen; maar ook moest de grond wel worden overgedragen aan de gemeente, soms in verband met kosten, maar ook in verband met uitbreiding van de bebouwde kommen of voor andere openbare doeleinden. Van de Woningbouwverenigingen, in 1968 nog 10, zijn er in 1982 nog maar 2 over, die te Bellingwolde en die te Delden. Meestal heeft men de renovatiekosten van de complexen – die immers van de eersten waren na de Woningwet van 1901 en vrij klein – niet kunnen dragen.

Wat de financiële instellingen betreft zij grotendeels verwezen naar het vorige hoofdstuk. Daar werd het verhaal van de spaarbanken en de hulpbanken, maar ook van de verzekeringsinstellingen die uit het Haagse Nut waren voortgekomen al vrij volledig verteld. Ook werd daar de Nederlandse Spaarbank Bond genoemd, die grotendeels uit Nutsspaarbanken is voortgekomen. Met de Bond, die in 1982 vijfenzeventig jaar bestond, worden goede betrekkingen onderhouden. Onder de financiële instellingen komt men in oudere verslagen steeds ook enkele hypotheekbanken tegen. Daarvan bestaat er nog een onder de Nutsnaam, die te Uithuizen. Het kleine restant aan ziekenfondsen en begrafenisfondsen dat er in 1968 nog was is inmiddels opgegaan in grotere gehelen. Een bureau voor rechtsbijstand bestond er te Zaandam, maar werd opgeheven toen er een officieel bureau kwam. Daarna is er nog een opgericht in Waterland, dat goed in bedrijf is geraakt en gebleven.

Onder "andere nuttige instellingen" van het Nut vallen bad- en zweminrichtin-

gen, sportterreinen, en zelfs een renbaan (te Joure, die nog bestaat) en een boot-helling voor recreatief gebruik (te Oldeboorn, nog goed in bedrijf). Enkele hoofdstukken geleden bleek al dat de meeste van deze uit de jaren twintig en dertig stammen; in de jaren zestig en zeventig geraken ze verouderd. Er zijn er nog enkele van over; gemeentes hebben de andere meestal overgenomen. Zo werd het Tehuis voor Ongehuwden in Den Haag, dat in het hoofdstuk 7 werd vermeld, in 1975 voor een gulden overgedragen aan de gemeente. Het moest eveneens gerenoveerd worden. De ook al eerder genoemde Keuken van 1870 te Amsterdam heeft het financieel niet gemakkelijk maar loopt op zich goed. Nieuwbouw pleegde Maastricht, waar een Verzorgingshuis voor ouderen werd opgericht dat in een afzonderlijke stichting werd ondergebracht.

Interne Organisatie

Uit het voorgaande zal duidelijk zijn dat deze paragraaf een belangrijke moet worden in dit slothoofdstuk, daar alles wat in het voorgaande beschreven werd een fikse interne terugslag moet hebben gehad. De grote val, zo hebben wij gezien voltrok zich vooral in de jaren zeventig. Het een na het ander verdween toen uit de handen van het Nut, inclusief vaak het Nutsgebouw. Van deze gebouwen waren er nog enkele tientallen in de jaren zestig. Thans zijn er, zover bekend nog vijf over. Hier gold hetzelfde als zo dikwijls bij gebouwen uit de vorige paragraaf: het verouderde en was niet meer functioneel, of er stond een renovatie voor de deur waarna men de exploitatie niet meer aan zou kunnen. Intussen is die afstoot, niet alleen van eigen gebouwen, maar ook van scholen, en voor zover de overdracht niet voor de bekende gulden plaats vond, wel gaan betekenen dat het aantal departementen dat een fonds beheert is toegenomen. Het is eigenlijk een nieuw type departement geworden.

Illustratief in dit verband is de optelling van de instellingen die er in 1968 nog waren. Men komt dan op 716, terwijl de aantallen in de jaren zestig al waren teruggelopen. Telt men ook de winterprogramma's van de departementen mee als telkens een instelling, dan komt het totale aantal instellingen vóór 1970 op ongeveer 900 te liggen, en in eerdere jaren op over de duizend. Voor 1982 komt men op 200, waarvan 150 instellingen, die vergelijkbaar zijn met de lijst van 1968, en 50 winterprogramma's. De laatste komen voort uit 120 tot 130 actieve departementen.

Hier blijkt meteen dat er nog een tweede nieuw type departement (voor zover men het zo mag blijven noemen) is ontstaan als gevolg van de teruggang in de jaren zestig en vooral zeventig. Dit is het non actieve (in de wandeling genoemd slapende) departement. Het bestaat rechtens nog wel, wordt in de Wet van de Maatschappij ook als vorm genoemd en geregeld, heeft meestal nog een rompbestuur en dikwijls een (kleine) bankrekening. Maar het onderneemt niets meer, althans niet op dat moment. Het non actieve departement is een oude bekende in de Maatschappij, zij het niet in de omvang van 1982. Formeel gesproken is in dat jaar het aantal departementen teruggelopen van omstreeks 350 naar 240. Daar-

van zijn er 110 tot 120 non actief, maar met de bedoeling (voorlopig althans; na het jubileum zullen de kansen nader gewogen moeten worden) op een gunstig moment te herleven. De ervaring in het verleden heeft geleerd dat herlevingen steeds voorkomen. In de eerste helft van 1984 waren er twee van zulke herlevingen (en er was een nieuwe oprichting).

Al met al betekent de teruggang niettemin dat de Nutsnaam zo'n 750 of meer keren uit het openbare leven van allerlei plaatsen is verdwenen. Maar voordat we op deze zaken verder gaan lijkt het goed eerst wat meer chronologisch te werk te gaan. In 1969 werden de statuten – in Nutstermen nog steeds de Wet der Maatschappij – opnieuw aangepast. Het doel der Maatschappij wordt nu omschreven als het streven naar de bevordering van het maatschappelijk en cultureel welzijn van individu en gemeenschap uit een gezindheid tot dienstverlening aan de medemens die berust op een godsdienstige óf een andere levensbeschouwelijke grondslag. Het statutair christelijke van de Maatschappij, hoe ruim sedert 1870 ook uitgelegd, is hiermee verdwenen. Dat de Maatschappij bestemd was voor een doelgroep buiten de ledenkring – de "mindere man" – was al verdwenen, maar een toespelend daarop als "om het volksgeluk" wordt nu ook geschrapt en vervangen. Wel bleef vastgelegd dat men vrij zou blijven van elke groepering van levensbeschouwelijke, politieke of economische aard, en dat de weg waarlangs de verwezenlijking van de doelstellingen gezocht wordt die is van het onderwijs, de opvoeding, de volksontwikkeling en andere vormen van maatschappelijk en cultureel werk. Opmerkenswaardig is voorts de clausule die samenwerking met anderen wel stelt als actief nastrevenswaardig, maar eveneens onder behoud van ieders identiteit.

Dit brengt ons meteen bij de beide fusies die wel overwogen zijn: in 1965 met de vereniging Verenigde Bijzondere Scholen (VBS). We zagen dat het Nut lid was van deze vereniging. Maar het Nut was toen zeker, en is nu nog, veel meer dan een organisatie van scholen, zodat moeilijk in te zien is hoe de belangen hier gehomogeniseerd konden worden. Voorts is de fusiegedachte aan de orde geweest binnen de NVN-organisaties. Dat was in 1972/73. Uit het voorgaande bleek al van de onderlinge samenwerking in diverse opzichten, maar een fusie?; afgezien nog van de zojuist genoemde clausule uit de Wet van 1969. In elk geval trok de Bond van Nederlandse Volksuniversiteiten (BNVU) zich terug en bleek dat ook het NIVON zijn socialistische grondslag niet zou verloochenen. Interne nota's laten er geen twijfel over dat ook het Nut zich zou hebben teruggetrokken. Het was de tijd van de "educatieve netwerken" die zich echter noch plaatselijk noch landelijk goed hebben willen ontwikkelen. Het Nut bestreek en bestrijkt opnieuw een veel ruimer terrein dan hier aan de orde was.

Uit onder andere deze fusieoverwegingen blijkt dat het Nutsbestuur bezorgd was, maar niet overmatig bezorgd of gealarmeerd. Hoe verkeerd de zaken voor de Maatschappij echter nog gingen uitpakken bleek in de latere jaren zeventig. Men zou eerder verwachten dat een Maatschappij met zulk een breed spectrum van activiteiten als het Nut welhaast onaantastbaar zou moeten zijn. Maar de veranderingen waar de Maatschappij mee te doen had waren diepgaande structuurwijzigingen, waarvan de effecten gingen cumuleren.

In 1976 was er een rijksregeling van kracht geworden voor de subsidiëring van het plaatselijk vormings- en ontwikkelingswerk, met de bedoeling dit werk zoveel mogelijk te decentraliseren. Maar tevens werd de financiering van landelijke koepelorganisaties opnieuw geregeld omdat deze, in elk geval voorlopig, nog onmisbaar waren. De Maatschappij, als een van die landelijke koepels was al vele jaren in afwachting van een betere subsidieregeling dan die van 1952 (eerste subsidie in 1951), die ad hoc tot stand was gekomen. De Maatschappij kreeg 70% van de subsidiabele kosten vergoed, zodat er op die posten 30% overbleef voor eigen rekening. Maar deze 30% en de niet subsidiabele kosten werden tezamen door de onvoldoende uit contributies en andere inkomsten gecompenseerde inflatie een zo hoge post dat de Maatschappij van 1967 af moest gaan interen op vermogen; steeds in contact met het Ministerie en steeds in afwachting van een betere regeling. In 1976 vroeg het bestuur daarom weer een gesprek aan op het Ministerie, inmiddels dat van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk. Op de afgesproken dag kreeg de bestuursdelegatie echter te horen dat de Maatschappij helemaal geen subsidie meer zou ontvangen.

Het "land" werd onmiddellijk gealarmeerd en men stelde – daar was ook om gevraagd – snel nog een parade samen van alle instellingen en activiteiten die men had. Maar aangezien het Ministerie veel uit het pakket niet mee liet wegen, bleef het oordeel dat de subsidiëring per 1 januari 1978 zou eindigen. In het voorgaande hebben wij gezien dat het meest strikte volksontwikkelingswerk inderdaad tot een bescheiden omvang was teruggelopen, terwijl veel van het recreatieve of cultureel-recreatieve niet in aanmerking kwam. Een bedrag van f 350 000, – aan middelen viel hierdoor weg. Een procedure bij de Raad van State, op gronden als de andere verwachtingen die tot nog in 1975 waren gewekt, de aanleg van criteria die niet tevoren geheel duidelijk waren, het ontbreken van enigerlei waar- schuw- ing en de vroegere te krappe financiering die het de Maatschappij al zo moeilijk had gemaakt doch waartoe zij was verleid door de betere subsidieverwachtingen die tot op het laatst intact bleven, werd niet gewonnen. De uit voor- zorg reeds aangezegde ontslagen van personeel moesten nu worden uitgevoerd, waaronder dat van de Algemeen Secretaris, voor wie allen een goede regeling kon worden getroffen. Wegens de eerder opgelopen tekorten moest er rigoureu- s worden ingegrepen: van 8½ arbeidsplaats (waaronder wel enkele vacatures) te- rug naar eerst 2½ en later naar 1. Alleen de administrateur bleef op 't laatst. Ook het ledenblad werd opgeheven.

Eerst echter enkele woorden over de heer J. J. Klijn, de algemeen secretaris, die dr. P. H. Schröder in 1965 was opgevolgd en nu ging meemaken wat niemand bij zijn aantreden had kunnen denken. Klijn had de prudentie gehad bij het hoofdbestuur aan te dringen op de vorming van een Stichting Jan Nieuwenhui- zenfonds, om daarin de reserves van de Maatschappij onder te brengen, alsook legaten en ander aan de Maatschappij toevallend vermogen, en uit de rente daar- van de Maatschappij te helpen financieren. De stichting werd in 1970 opgericht en heeft er tien jaar later ten zeerste toe bijgedragen dat de Maatschappij voor alge- hele liquidatie behoed kon worden. Omstreeks 1980 konden er namelijk enkele vermogens van liquiderende departementen in worden opgenomen die anders

wellicht niet zo gemakkelijk zouden zijn toegevoeld. Een paradoxale redding dus, en als paradox nog slechts de eerste die we tegenkomen. Uit het zoëven vermelde zal duidelijk zijn dat de onmiddellijke bezuinigingen van 1977 en 1978 niet voldoende waren. Daaruit vloeit nog de verhuizing voort van het secretariaat van de Maatschappij van Amsterdam naar Edam in 1981.

Intussen was er wel veel kwaad bijgesticht dat, zoals vaker, een zelfversterkende werking had en de Maatschappij extra bestaansgevaar bezorgde. Het effect van de bezuinigingsmaatregel van het Ministerie van cultuur had dus langs allerlei wegen kunnen zijn dat een van de oudste instellingen in Nederland – een instelling wellicht van langzamerhand monumentwaarde – uit het nationale cultuurbeeld zou zijn verdwenen; misschien weer een paradox.

Het intrekken van het ledenblad werd genoemd. Daarvoor in de plaats kwam weliswaar een periodieke Nieuwsbrief, maar die was gericht aan de besturen. Met de leden rechtstreeks bleef er weinig band over. Maar door de zeer grote zorgen op het volstrekt onderbemande secretariaat en bij het hoofdbestuur bleek al spoedig, dat de communicatie met de besturen in het land zeer te lijden had. Bij de departementsbesturen kon de indruk ontstaan dat secretariaat en hoofdbestuur niet alleen weinig service meer boden, maar dit in ruil voor de jaarlijkse afdracht (het quotum) ook niet meer zouden kunnen. Ook de financiële steun die de Maatschappij in bepaalde gevallen aan departementen gaf was weggevallen, met uiteraard eveneens een negatief effect.

Nog al wat departementen geraakten in deze jaren achterstallig met hun quotumbetalingen, zeker als zij zelf ook in moeilijkheden geraakten. Bovendien kwam daarbij de mogelijkheid, aanwezig in een aantal departementen, om plaatselijke betere subsidies te verkrijgen, waardoor de neiging kon ontstaan een ander hoofdkwartier belangrijker te gaan achten dan het aloud eigene. Voeg daarbij de altijd aanwezige doorstroming van plaatselijke bestuursleden, waardoor historische banden onzichtbaar kunnen worden en het recente drama vergeten kon geraken, en men kan bevroeden dat het hoofdbestuur na enkele jaren met forse middelpuntvliegende krachten te maken heeft gekregen.

En alsof dit nog niet genoeg was aan effecten: er bleek ook nog van een ruim verschil van inzicht in het hoofdbestuur zelf over de verdere aanpassing. Het ging om de keuze tussen een zuiver beherend hoofdbestuur of een activerend. Op zich was dit helemaal nog niet zo'n vreemde keuze. Want men kon van mening zijn dat – wij kwamen hier incidenteel al op, maar het is fascinerend zich dit goed te realiseren – dat de doeleinden die de Maatschappij zich in het verleden gesteld heeft globaal gesproken alle gehaald zijn al zal de inbeelding niet bestaan dat dit, anders dan in heel bescheiden mate, door de Maatschappij zo is gekomen. Er is goed onderwijs, het volk is geïnformeerd of kan bij de informatie komen, de oude fysieke armoede is verdwenen, misstanden als woeker zijn verdwenen, er is goede behuizing voor de mensen, enzovoort; degenen voor wie men werkte kunnen hun eigen bonen doppen. En ook al is de uitkomst kwalitatief anders dan men zich ooit kon voorstellen en zijn er nieuwe problemen gerezen, men kan de stelling als consequent ervaren dat een actieve Maatschappij tot Nut van 't Algemeen niet meer nodig is, en dus een passieve voldoende, wellicht gevolgd door een liquide-

rende. Een actieve Maatschappij daarentegen zou zich weer nieuwe doeleinden moeten stellen die aansluiten bij de nieuwe werkelijkheid, maar daarbij wel de restanten van de oude Maatschappij als aanzienlijke inbreng hebben. Een extra Algemene Vergadering moest de beslissing brengen en deze besloot in december 1980 tot een uitgangspositie voor wederopbouw en in verband daarmee tot de overplaatsing van het secretariaat naar Edam.

Daar was het Stichtingshuis vrijgekomen doordat de – reeds openbare – bibliotheek die erin gevestigd was naar een nieuw eigen gebouw ging. Vóór de restauratie van de jaren zestig was er de – opgegane – Nutsspaarbank in gevestigd geweest. De heer A. A. van Bommel, sedert 1965 administrateur van de Maatschappij, bleef aan als zodanig en als waarnemend secretaris. De heer Van Bommel was in de moeilijke jaren een onvermoeibaar strijder gebleken voor het behoud van de Maatschappij en iemand die de Maatschappij door en door kende. In een herlevingsstrategie was het geboden dat hij bleef. Hij bereidde de verhuizing voor naar Edam, die plaats vond in het voorjaar van 1981. Inmiddels leken de middelen van het Jan Nieuwenhuijzenfonds zich zo te ontwikkelen dat er binnen afzienbare tijd ook weer een secretaresse zou kunnen worden aangetrokken.

In een sfeer van crisis werd het secretariaat van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1787 verplaatst van Edam naar Amsterdam. Eveneens in een sfeer van crisis keerde het in 1981, 194 jaar later, naar Edam terug.

DE MAATSCHAPPIJ NA 1981: DE BLIK WEER VOORUIT.

A. J. Wichers met medewerking van P. Krom Jr.

Op de Algemene Vergadering van mei 1981 werd het hoofdbestuur, dat door uitredingen geslonken was, weer aangevuld; vervolgens konden pogingen tot herstel worden ondernomen. Op het secretariaat was die orde aangebracht die nodig was om met een kleine bezetting te werken, terwijl uit het hoofdbestuur een vergroot Dagelijks Bestuur (van vijf personen) werd gevormd om lopende beleidszaken sneller op te kunnen vangen.

Reeds nog in 1981 bleek inderdaad dat de financiële situatie weer zo gezond was dat de secretaresse in 1982 kon worden aangesteld. Benoemd werd mevrouw D. A. Lieshout-Bruinsel, die binnen enkele maanden goed ingewerkt was hetgeen al spoedig van grotere waarde zou blijken dan toen kon worden vermoed. In elk geval kon de communicatie met de departementen versterkt worden: met een maandelijks Info aan de besturen. Eveneens kwam er tijd vrij om de financiële verhouding met de departementen te saneren. Kortom, de polsslag werd weer krachtiger. Met verlangen wordt er uitgekeken naar de mogelijkheid weer een ledenblad uit te geven.

Aan de heer Van Bommel is het evenwel niet beschoren geweest dat hij zijn functie lang zou waarnemen. In de aanvang van 1984 openbaarde zich ziekte waardoor hij in mei overleed. Het was een onverwacht en een groot verlies, voor zijn gezin en voor de Maatschappij. Zijn afbeelding wordt met ere opgenomen in

dit boek als twaalfde in de rij van secretarissen die de Maatschappij sedert 1784 gekend heeft. Mevrouw Lieshout kon onmiddellijk overnemen als waarnemend secretaris.

Een zaak van minutieuze aandacht was het opnieuw maken van de Wet. Dit behoefde niet zozeer omdat de oude Wet zoveel ruimte liet voor een snel besloten opheffing van departementen, en soms het uitdelen of in stichtingen onderbrengen van saldi, maar om de regeling van deze en andere zaken duidelijker te maken. Onder deze andere zaken bevond zich het lidmaatschap van personen, dat nimmer uitsluitend plaatselijk is geweest, maar soms wel zo werd opgevat. Het werd nu duidelijker omschreven als lidmaatschap van de gehele Maatschappij. De nieuwe Wet werd in 1983 door de Algemene Vergadering aangenomen; het fundament was verstevigd.

Een volgende zaak was, en is, de vernieuwing van activiteiten. Naast de consolidatie van het geblevene gaat het om het opnemen van nieuwe. Mede omdat steeds enkele departementen zich al op het terrein zijn gaan begeven, zijn aan de orde: de oudere mens in de samenleving, de natuureducatie en de zorg voor karakteristieke woonomgeving, eventueel monumentenzorg. Het wordt opgezet steeds zoveel mogelijk in samenwerking met specialistische nationale organisaties op deze gebieden.

Zeer belangrijk is voorts de aanpak van de viering van het tweehonderdjarig bestaan, en in verband daarmee de, hopelijk permanente, verlevendiging van de interne en de externe communicatie en publiciteit. Bij het openbaar worden van dit Gedenkboek kan pas blijken of hier een goed en waardig resultaat uit voortkomt. Maar het feit dat het Jubileum onder officiële belangstelling gevierd kan worden en dat de Ridderzaal daarvoor twee dagen beschikbaar is gesteld, doet het beste hopen. Het bestuur is zeer erkentelijk voor deze erkenning van de historische verdiensten van de Maatschappij. Met het oog op de toekomst komt in de viering zowel een project van onderwijs als van volksontwikkeling voor. Het zijn respectievelijk de instelling van een Leerstoel in de Geschiedenis van het Onderwijs in Nederland, en een Symposium over het onderwerp Nieuwe Nederlanders, ter bevordering van de erkenning en de verdere opnemng van de aanwezige etnische minderheden in onze samenleving. Niet zonder betekenis is ook het educatieve project Jong Talent dat de Maatschappij al enkele jaren heeft lopen en dat goed werk heeft opgeleverd – meestal schilderwerk – van jonge mensen tussen 12 en 18 jaar. Het beste wordt in de Ridderzaal bekroond. Voorts zal het duidelijk zijn dat voor muzikale omlijsting uit het eigen Nutsarchief wordt geput.

Na de viering van de tweehonderdjarig bestaan zal de alledaagse werkelijkheid zich weer aandienen. De bezinning daarop heeft plaats in het hoofdbestuur en structurele voorzieningen worden reeds zoveel mogelijk getroffen. Het gaat om het geven van leiding aan, naar zich aftekent, de volgende deelgebieden waar de Maatschappij zich op beweegt:

- het gebied van de cultuur en de (betere) recreatie. Basis hier zijn de 50 tot 75 departementen (er zit weer groei in) die winterprogramma's maken, alsmede de in het voorgaande beschreven Programmadienst. Er wordt een Cul-

turele Commissie gevormd die zich mede het culturele werk van de Maatschappij uit de jaren dertig indachtig is.

- Het gebied van het onderwijs. Basis zijn hier de ongeveer 50 scholende departementen, waarvan 5 grote, alsmede departementen met enkele andere educatieve voorzieningen. Op nationaal vlak is hier de nieuwe Leerstoel. De Maatschappij zal zich zeker, met zijn Onderwijscommissie, in het vervolg ook op het terrein van het voortgezet onderwijs willen begeven.
- Het gebied van het club- en cursuswerk (de oude volksontwikkeling), en het bibliotheekwerk. Basis hier zijn de ongeveer 50 departementen met activiteiten op dit gebied, waarvan 6 grote. Op nationaal vlak – met de bedoeling dat departementen hiervan overnemen – is er het Jubileumsymposium over Nieuwe Nederlanders. In het bibliotheekwerk moet mogelijk ingespeeld worden op een decentralisatie die het Nut niet vreemd is. Het cursuswerk zal zeker bevorderd worden.
- Het gebied van het beheer en de subsidiëring. Het gaat hier om het dozijn departementen dat enigermate vermogend is en – soms al vanouds – doet aan studiefinanciering, beheer van instellingen, subsidiëring op tekorten van sociale en educatieve instellingen, en dergelijke. De nieuwe Leerstoel wordt deels door hen gefinancierd.
- Het gebied van de nieuwe ontwikkelingen. Hier gaat het om de reeds genoemde zaken die al bij enkele departementen aanwezig zijn, maar verdere ontwikkeling behoeven. Verdere contactlegging op nationaal niveau is hier te verwachten. De Maatschappij wil regelmatig symposia houden over actuele zaken van nationaal belang.

Het opgesomde vormt een ruim programma, ten dele op basis van oude ervaring. Het omvat landelijke en plaatselijke taken, zoals de Maatschappij vanouds heeft gekend. De tekenen bij de uitvoering lijken gunstig. De belangstelling voor de jaarvergaderingen neemt toe. Er komen weer meer vragen binnen op het secretariaat, onder andere omdat men wil inspelen op het Jubileum. Zoals hiervoor al werd vermeld hebben enkele non-actieve departementen hun reactivering aangekondigd en er is een geheel nieuw departement opgericht. Er komen spontane meldingen binnen om deel te nemen in bestuurswerk, zowel van jongeren als van jonggepensioneerden. Was er eerder de negatieve zelfversterking – wij hebben deze uitvoerig beschreven – er lijkt nu een positieve aanstekelijkheid te ontstaan die het bestuur zeker zou willen aanmoedigen.

Hierbij is het de vraag of de Maatschappij wel zo moet blijven hechten aan het etiket – het imago – van organisatie voor de Volksontwikkeling. Vroeger stond alles bij het Nut (al nam de eigen recreatie sterk toe) min of meer in dienst daarvan. Maar nu, zoals in het voorgaande werd beschreven, het volk zo veranderd is, meer voor zichzelf sprekend, terwijl de voorzieningen die in het verleden het meest nodig waren er gekomen zijn, nu staan de diverse voorzieningen minder in dienst van dat ene doel en meer naast elkaar. Niemand zou (school)onderwijs nog onder volksontwikkeling brengen; beide zijn min of meer gespecialiseerde gebieden. Men ziet dit weerspiegeld in de ministeriële bewerktuiging van ons land. Had de Maatschappij vroeger alleen te maken met het Ministerie van Binnen-

landse Zaken voor haar samenstel van activiteiten, eerst kwam Onderwijs daarbij en nu, bij een vergelijkbaar pakket, ook nog Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur. Bij de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen is er dus hooguit nog sprake van volkswikkelingsactiviteiten (educatieve activiteiten voor volwassenen, of wat men verder maar wil op terminologisch gebied) in engere zin náást de andere zaken die het Nut (vanouds of nieuwer) doet en die eigenlijk altijd al een te breed patroon hebben gevormd voor een eenvoudig etiket. De Wet van 1983 geeft aan dat de Maatschappij zich ten doel stelt: "het welzijn, in de ruimste zin, van individu en gemeenschap...". Ook nieuwe activiteit op sociaal economisch gebied is dus denkbaar, en zelfs in studie, geadviseerd door de Spaarbanken. En uit welke tolerante identiteit dit werk geschiedt kan men nagaan in het artikel Over Aard en Algemeenheid van de Maatschappij elders in dit boek.

Overzien we voor het laatst nogmaals de geschiedenis van de Maatschappij, daarbij de terugval van de laatste jaren niet vergetend, dan dringt zich gemakkelijk het beeld op van een monumentaal huis dat lang, en wellicht met gratie, bewoond is geweest, maar dat door de verandering van tijden niet geheel meer aan te stellen eisen voldoet. In een gunstig geval wordt er gerestaureerd en komt er een nieuwe bestemming voor het huis. Het een en ander uit dit beeld – hopelijk het gehele – lijkt op het Nut toepasbaar. Er is, ondanks dat vele van de oude werkzaamheden wel doorgang vinden, een belangrijke breuk met het verleden ontstaan, vooral door de andere aard van het publiek. Maar er is grondige restauratie – zij het onder financiële beperkingen – gaande, en nieuwe bewoners en gebruikers lijken zich aan te dienen.

Moge de Maatschappij met de nieuwe bestemmingen en bemanningen, maar goeddeels ook in continuïteit met het verleden, de Driehonderd Jaar halen. Het zou héél bijzonder zijn. "Of is de taak van 's mensen ontwikkeling en vorming dan ooit afgedaan?". Helsloot begon dit boekdeel met deze aanhaling. Er moge ook mee geëindigd worden.

Voornaamste bronnen en literatuur, geraadpleegd door P. N. Helsloot

1. *Archief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1784-1970)*. In beheer bij het Gemeente-Archief van Amsterdam. Archief van 1971 tot heden bij het hoofdbestuur van de Maatschappij te Edam.
In het bijzonder is gebruik gemaakt van de jaarverslagen en van de beschrijvingsbrieven en verslagen(handelingen) van de jaarlijkse algemene vergaderingen der Maatschappij.
2. *Publikaties van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Voor een overzicht zie bibliografie.
3. *Archieven en gedenkboeken van diverse Nutsdepartementen en Nutsinstellingen*. Voor een overzicht zie bibliografie.
4. *Gedenkschriften der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen voor de eerste 25 jaren van haar bestaan*. 1809.
5. *Gedenkschriften der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen voor de tweede 25 jaren van haar bestaan*. 1834.
6. *Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1784-1934*. Amsterdam 1934.
7. *Van armenzorg tot welzijnswerk*. Materiaal voor de geschiedenis van het sociaal-kulturele werk in Nederland van 1800-1970. (Werkuitgave SUN, 1972)
8. Alphons J. M. Asselbergs, *Dr. Jan Pieter Heije* (Utrecht, 1966)
9. P. J. Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*. 8 delen. (Leiden, 1892-1908).

10. J. Bruinwold Riedel, *De Nusspaarbanken in Nederland, 1817-1908*, (Uitgave van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1909)
11. I. J. Brugmans, *De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw, 1813-1870*, (Utrecht/Antwerpen, achtste druk, 1971)
12. J. R. A. Buning, *Nederlandse Spaarbankbond 1907-1957* (z.pl. en z.j.)
13. N. Deen, *Een halve eeuw Onderwijsresearch in Nederland, Het Nutsseminarium voor Pedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam 1919 - 1969* (Groningen, 1969)
14. N. L. Dodde, *Een onderwijsrapport, Een historisch-pedagogisch onderzoek naar de invloed van een onderwijsrapport over onderwijsverbetering en - vernieuwing op de onderwijswetgeving na 1801* ('s-Hertogenbosch, 1971)
15. I. H. van Eeghen, *Van Stadscurantendrukkerij tot Stadsdrukkerij van Amsterdam* (Amsterdam, 1963)
16. G. van Enkevort, J. E. G. C. Dibbits e.a., *Geschiedenis van het vormingswerk in citaten, I. Volksontwikkeling en volksonderwijs tot 1850* (Groningen, 1974) N.B. Andere delen zijn niet verschenen.
17. N. E. H. van Esveld, *Treub: over de drempel der nieuwe samenleving* (Assen 1958)
18. H. A. Enno van Gelder, *Cultuurgeschiedenis van Nederland in Vogelvlucht* (Utrecht/Antwerpen, 1965)
19. G. W. Kernkamp, *Jan Nieuwenhuijzen herdacht. Historisch gedenkschrift, ter gelegenheid van den 100-jarigen sterfdag van den stichter der Maatschappij tot nut van 't algemeen* (Amsterdam, 1906)
20. Joh. B. Knip-Kooy, "De bibliotheken van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen", in: *Bibliotheekleven*, jaargang 51, 1966
21. E. H. Kossman, *De Lage Landen 1780-1940* (Amsterdam/Brussel, 1976)
22. A. Kuyper, *De "Nuts"-beweging* (Amsterdam, 1869)
23. L. Frank van Loo, "Den arme gegeven..." *Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1794-1965* (Meppel, 1981)
24. *Maatschappelijk Werk*, Opstellen aangeboden aan Emilie C. Knappert op haar zeventigsten verjaardag 15 juni 1930 (Amsterdam, 1930)
25. H. P. Meppelink, *Technisch Vakonderwijs voor jongens in Nederland in de negentiende eeuw* (Utrecht, 1961)
26. H. C. M. Michielse, *De burger als andragoog, een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk, 1848-1972*, (Meppel/Amsterdam, 1977)
27. Herman Nijenhuis, *Volksopvoeding tussen elite en massa* (Meppel/Amsterdam, 1981)
28. W. M. Nijkamp, *Van Begijneshoel naar kleuterschool* (Groningen, 1963)
29. Nederlands Centrum voor Volksontwikkeling, *Functie en toekomst van het vormings- en ontwikkelingswerk met volwassenen in de Nederlandse samenleving* (Amersfoort/Groningen, 1969)
30. Nederlands Centrum voor Volksontwikkeling, *Kaart van het vormings- en ontwikkelingswerk met volwassenen in Nederland* (Groningen, 1971)
31. H. P. G. Quack, *Herinneringen uit de levensjaren van mr. H. P. G. Quack 1834-1913* (Amsterdam, 1913)
32. E. van Raalte, *Dr. D. Bos, leven en werken van een Nederlands staatsman* (Assen, 1961)
33. L. J. Rogier, *Leven en werken in Nederland 1813-1963* (Den Haag/Utrecht, 1963).
34. Jan en Annie Romein, *De lage landen bij de zee*, (derde druk 1949)
35. R. Sloos, G. Kuiper e.a., *Schriftelijk onderwijs in Nederland* (z.pl., 1968)
36. Th. van Tijn, *Schoolstrijd en partijvorming in Nederland* (Amsterdam, 1966)
37. I. van der Velde, *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en het Volksonderwijs, 1784-1959*, in: *Paedagogische Studiën*, 1959, 481-497
38. *Vernieuwingsstreven binnen het Nederlandse onderwijs in de periode 1900-1940*, onder redactie van J. W. van Hulst, I. van der Velde en G. Th. M. Verhaak (Groningen, 1970)
39. A. C. J. de Vrankrijker, *Volksontwikkeling, geschiedenis en problemen van het sociaal-culturele werk in Nederland* (Assen, 1962)
40. Joh. de Vries, *Ontsloten poorten, vijftig jaren volksuniversiteit in Nederland 1913-1963* (Assen, 1963)

instellingen der departementen in 1968

<p>Nutsinstellingen gerangschikt naar categorieën</p> <p>Financiële instellingen</p> <p>131 Nutsspaarbanken</p> <p>12 Hulp- en voorschotbanken</p> <p>1 Hypotheekbank</p> <p>Instellingen voor onderwijs</p> <p>1 Nutsacademie voor pedagogische en maatschappelijke vorming</p> <p>1 Nutskweekschool</p> <p>1 Kleuterleidsteropleiding</p> <p>3 Lagere Technische scholen</p> <p>1 Middelbaar Technische school</p> <p>2 Nijverheidsscholen voor meisjes</p> <p>1 Avondnijverheidsschool</p> <p>10 Nuts Ulo scholen</p> <p>1 School voor voortgezet lager onderwijs</p> <p>38 Nuts lagere scholen</p> <p>131 Nutskleuterscholen</p> <p>1 Bureau voor school- en beroepskeuze</p> <p>2 Studiefondsen</p> <p>1 School- en werktuin</p> <p>Instellingen voor lectuurvoorziening</p> <p>108 Nutsbibliotheken</p> <p>14 Leesgezelschappen</p> <p>Instellingen op muziekgebied</p> <p>4 Nutsmuziekscholen</p> <p>3 Muziekclubs</p> <p>1 Fanfarecorps</p> <p>1 Blaasmuziekgezelschap</p> <p>1 Operettevereniging</p> <p>1 Zangkoor</p> <p>1 Club voor zangonderwijs</p> <p>1 Discokring</p> <p>Algemeen clubwerk</p> <p>25 Jeugdclubs</p> <p>1 Jeugdzorg</p> <p>16 Clubwerk voor volwassenen</p> <p>1 School voor volwassenen</p>	<p>2 Organisaties bejaardenwerk</p> <p>Instellingen voor vormingswerk</p> <p>1 Volksuniversiteit</p> <p>15 Kunstkringen of beroepstoneel</p> <p>3 Filmkringen</p> <p>17 Toneelclubs</p> <p>3 Discussieclubs</p> <p>7 Excursie-clubs</p> <p>8 Nutsscholen voor beeldende expressie</p> <p>16 Cursussen Vrije Expressie</p> <p>8 Fotoclubs</p> <p>1 Schaakclub</p> <p>3 Cursussen in vrouwelijke handwerken</p> <p>10 Floralia-verenigingen</p> <p>Instellingen voor lichamelijke vorming</p> <p>1 Badinrichting</p> <p>3 Zweminrichtingen</p> <p>12 Gymnastiekverenigingen</p> <p>5 Judoclubs</p> <p>5 Sportterreinen</p> <p>1 IJsbaan</p> <p>1 Sportvereniging</p> <p>Instellingen op verzekeringsgebied</p> <p>1 Ziektekostenverzekering</p> <p>3 Ziekenfondsen</p> <p>2 Begravenisfondsen</p> <p>1 Pensioenfondsen</p> <p>1 Bureau voor rechtsbijstand</p> <p>1 Onderlinge Brandwaarborgmaatschappij</p> <p>Diversen</p> <p>10 Woningbouwverenigingen</p> <p>25 Nutsgebouwen</p> <p>17 Verenigingen voor tuingrondverhuring</p> <p>5 Ruilbeurzen</p> <p>10 Babysit-centralen</p> <p>1 Tehuis voor ongetrouwden</p> <p>1 Volksgaardekeuken</p> <p>1 Laboratorium</p> <p>1 Boothelling</p>
---	--

Ontleend aan: Jaarboekje 1968

Deel Twee

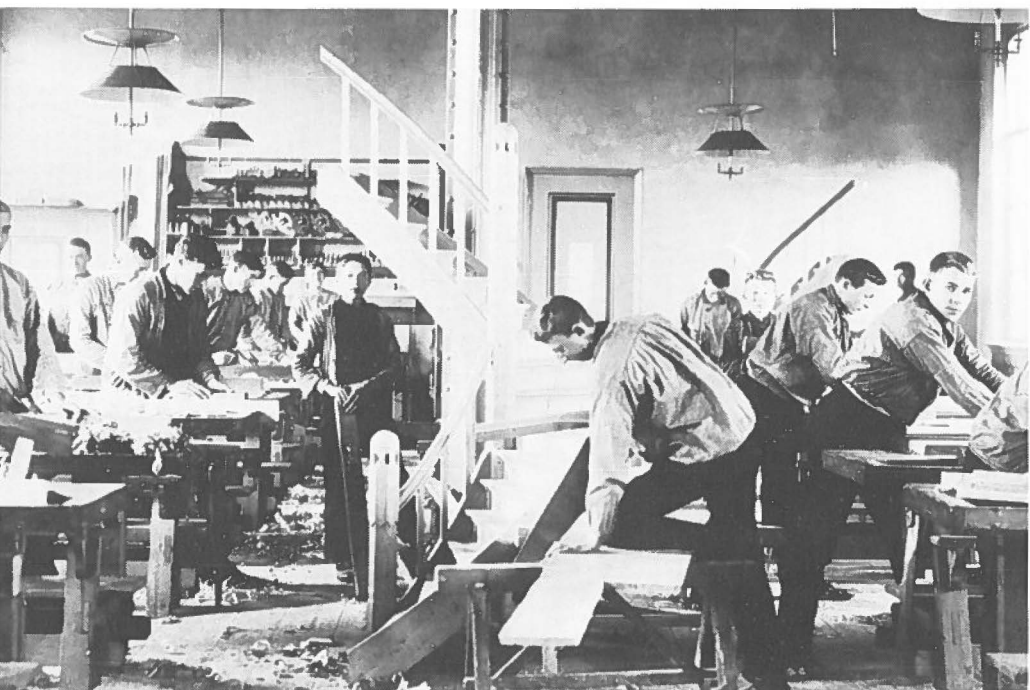

Bijdragen

Kweekschool te Haarlem

Ambachtschool te Sneek

1

HET NUT EN DE GENOOTSCHAPSBEWEGING

W. W. Mijnhardt

Toen op 16 november 1784 in Edam het "Genootschap van Kunsten en Wetenschappen: Tot Nut van 't Algemeen" werd opgericht met als voornaamste doel het uitgeven van verhandelingen "tot verbetering van het burger- en schoolwezen", gaven de stichters een circulaire uit waarin ze forse kritiek leverden op de bestaande genootschappen in de Republiek. Deze hadden weinig of niets gedaan voor de verbreiding van kennis en deugd onder de "handwerkende landgenooten".¹ In de literatuur is deze uitspraak doorgaans zonder reserves overgenomen. Hoewel dit oordeel op zichzelf niet onjuist is, dreigt het wel te verhullen dat het Nut bijzonder veel aan de genootschapsbeweging te danken heeft gehad. In deze bijdrage zal ik allereerst proberen aannemelijk te maken dat het Nut niet alleen dankbaar gebruik maakte van de inmiddels zeer populair geworden genootschapsideologie, maar ook dat de Nutsdoeleinden dankzij de activiteiten van deze genootschappen al voor 1784 gemeengoed waren geworden. Het Nut trok de consequenties uit de mede door deze genootschappen verzamelde opvattingen over onderwijsverbetering en volksverlichting. Vervolgens komt de Nutsideologie aan de orde. Ook dan zal blijken dat het Nut fungeerde als de exponent van een nieuw cultuur- en beschavingsideaal waarvoor de genootschapsbeweging de bouwstenen had aangedragen. De case-study van de genootschapsontwikkeling in Utrecht vóór 1795 die hierna volgt, dient ter illustratie van het geschetste beeld. Een korte blik op de landelijke positie van het Nut omstreeks 1815 toen het door deze organisatie gepredikte beschavingsideaal een ingrijpende wijziging onderging, sluit deze bijdrage af.

I

Het fenomeen genootschap was in de Republiek in vergelijking tot de rest van Europa een laat verschijnsel.² Dit gold niet alleen de grote geleerde genootschappen die landelijk actief waren, maar ook het kleinere lokaal werkzame genootschap. Elders had doorgaans de Kroon het initiatief genomen voor de oprichting van grote geleerde genootschappen ter meerdere eer en glorie van de centraliserende absolute monarchie. Dit resulteerde in de zeventiende eeuw reeds in de oprichting van bijvoorbeeld de Franse *Académie des Sciences*, hoeksteen van de door Lodewijk XIV gevoerde cultuurpolitiek, de Engelse *Royal Society*, gesticht tijdens het bewind van de absolutistisch georiënteerde Karel II en de Berlijnse

Academie, grotendeels het werk van de filosoof Leibniz, maar omstreeks 1700 geïncorporeerd in de net gecreëerde Pruisische monarchie. In de Republiek liep deze ontwikkeling als gevolg van de afwijkende politieke structuur anders. Een politiek middelpunt ontbrak en de stadhouders konden noch wilden een dergelijke rol vervullen. Daarom was hier niet de staat, maar het particulier initiatief verantwoordelijk voor de oprichting van genootschappen.

Is hiermee de relatieve achterstand ten opzichte van de rest van Europa aanmerkelijk gemaakt, de verklaring waarom particuliere personen zich omstreeks 1750 genoodzaakt voelden tot de stichting van genootschappen over te gaan, is daarmee nog niet gegeven. Van centrale betekenis is in dit opzicht de spectaculaire groei van het lezerspubliek geweest. Deze ontwikkeling had eind zeventiende eeuw ingezet, getuige de oprichting van het tijdschrift *De Boekzaal van Europe*. De bezorger van deze periodiek, de Rotterdammer Pieter Rabus, had zich ten doel gesteld die Nederlanders die geen kennis hadden van de voertaal in de Republiek der Letteren, het Latijn, voorlichting te verschaffen over nieuwe wetenschappelijke ontwikkelingen. Dankzij dit tijdschrift en zijn navolgers konden nu ook de sociale groepen die als gevolg van hun schoolopleiding geen deel hadden aan de traditionele geleerdencultuur, zich een plaatsje verwerven in de wereld van de intellectuelen.³ De kolossale groei van de markt voor Nederlandstalige boeken en tijdschriften in de achttiende eeuw weerspiegelt deze ontwikkeling. Een tweede factor, nauw samenhangend met de voorgaande, was de toenemende belangstelling voor vaderlandse geschiedenis, taal- en letterkunde. Een derde factor vormde de groeiende belangstelling voor de natuurwetenschap, met name voor de fysico-theologische benadering daarvan. In de fysico-theologische optiek werd de klemtoon gelegd op de bewijskracht van de natuur voor het bestaan en de wijsheid van een goedgunstige Schepper. Deze had de natuur zo ingericht dat positieve en negatieve krachten tezamen verantwoordelijk waren voor een harmonisch eindresultaat. Tenslotte speelde als vierde factor de opkomst van een modern maar gekwetst nationaal gevoel, sterk gekleurd door de economische problemen, de afnemende internationale betekenis van de Republiek en de gevoelens van achterstand ten opzichte van de rest van Europa een maar nauwelijks te overschatten rol.

Het resultaat van dit complex van factoren was dat de Republiek omstreeks 1750 een aandeel kreeg in de Europese genootschapsbeweging. Vooralsnog leidde dit tot de oprichting van twee, duidelijk van elkaar te onderscheiden generaties genootschappen. Dit gold allereerst de generatie van grote geleerde genootschappen als de *Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen* te Haarlem (1752), het *Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* te Vlissingen (1767) en het *Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen* (1773), de Nederlandse pendanten van organisaties als de *Académie des Sciences*. Ook aan de wieg van deze genootschappen stond het particulier initiatief. Omdat ze echter al spoedig een octrooi aanvroegen bij de provinciale overheid, kregen ze, weliswaar via een omweg, evenals hun buitenlandse pendanten, een nauwe relatie met de staat.

Dit had grote consequenties voor de opbouw van het ledenbestand. In deze

genootschappen bestonden, behoudens kleine variaties, twee categorieën: directeuren en leden. Het directeurencorps dat met het bestuur was belast, werd voor het overgrote deel gerecruteerd uit het regentenpatriciaat. De belangenverstrengeling met de staat was hiermee compleet. De leden werden voornamelijk gerecruteerd uit de groepen die deelnamen aan de traditionele geleerdencultuur. Vertegenwoordigers van de protestantse dissenters en van de technische, niet-universitaire beroepsgroepen werden, hoewel niet formeel buitengesloten, in de praktijk maar mondjesmaat geaccepteerd. De voornaamste taak van deze genootschappen van de eerste generatie was het publiceren van verhandelingen van leden of van hen die dat graag wilden worden en het uitschrijven van prijsvragen. Maar ook deze vorm van wetenschapsbevordering kreeg het stempel van staatsbemoeienis opgedrukt. Bij het *Zeeuwisch Genootschap* bijvoorbeeld was meer dan de helft van de voor 1795 uitgeschreven prijsvragen gewijd aan vraagstukken waarmee de directeuren van het genootschap, maar dan in hun capaciteit van stedelijk regent of lid van een waterschapscollege, werden geconfronteerd. Daarnaast was de betrokkenheid van het overgrote deel van de regenten-directeuren bij de instandhouding van de status-quo er voor verantwoordelijk dat controversiële of overheidskritische kwesties haast als vanzelfsprekend werden vermeden.⁴

Voor het ontstaan van de tweede generatie van meer lokaal georiënteerde genootschappen – natuur- en letterkundige genootschappen, dichtgenootschappen, vrijmetselaarsloges en leesgezelschappen – die praktisch tegelijkertijd tot ontwikkeling kwam, was naast de reeds genoemde nog een vijfde factor van betekenis: het succes van de spectatoriale boodschap. In de jaren dertig was men in de Republiek dankzij Justus van Effens *Hollandsche Spectator* met dit genre tijdschrift vertrouwd geraakt. In de daarop volgende decennia won dit type periodiek nog eens fors aan populariteit.⁵ Deze spectators hamerden op het burgerlijk gevoel van eigenwaarde, propageerden vriendschap en huwelijk, leverden kritiek op de losheid van zeden en aristocratische aspiraties van het patriciaat en predikten tot slot de natuurlijke sociabiliteit: de overtuiging dat men in vrijwillige aansluiting in vriendenkring, gezelschap of genootschap de basis kon leggen voor kennis, deugd en geluk.

Dergelijke ontboezemingen leverden de bouwstenen voor een burgerlijk maar pre-politiek emancipatie-ideaal dat vooral cultureel georiënteerd was. Het ging niet om het kritiek leveren op sociale structuren of om het omverwerpen van de bestaande maatschappelijke orde, maar om het verwerven van een eigen plaats in de door de Schepper ingestelde, natuurlijke en harmonische ordening. De lokale genootschappen van de tweede generatie die mede dankzij deze boodschap werden opgericht, vormden een natuurlijke thuishaven voor die sociale groepen die om diverse redenen geen deel hadden aan de traditionele geleerdencultuur maar dankzij periodieken als Rabus' *Boekzaal* wel belangstelling hadden voor wat er in die wereld omging. In deze genootschappen kregen ze de kans hun culturele behoeften te bevredigen. Deze genootschappen vroegen geen octrooi aan en traden ook maar zelden als instituut naar buiten. Ze functioneerden als het ware los van de staat en behoeften daarom niet naar buiten maar alleen naar binnen bevestigd te worden. De ondertekening van de wetten door alle nieuwe leden functioneerde

als die bevestiging. Een ander kenmerk van deze genootschappen van de tweede generatie was de relatieve gelijkheid van de leden. Als er al diverse ledencategorieën waren, correspondeerden deze maar zelden met de sociale structuur, maar waren ze gebaseerd op verdienste. Dit neemt niet weg dat, afhankelijk van de sociale structuur ter plaatse, ook regenten deel konden uitmaken van dit soort genootschappen of deze zelfs konden domineren.⁶ Met name in de jaren vijftig en zestig toen het genootschap nog niet zo'n sterke verspreiding had gekregen was dit het geval. Vanaf de jaren zeventig toen de opmars van het genootschap niet meer te stuiten bleek, kwam hierin verandering. Het is juist in de genootschappen van de tweede generatie dat de culturele integratie van de dissenters, voor wie de grote geleerde genootschappen weinig betekenden, gestalte begon te krijgen.

Centraal in de door alle genootschappen beleden ideologie stond de notie dat alleen samenwerking binnen het genootschap de grondslag voor vooruitgang kon leggen. De Rotterdamse predikant Scharp die aan het begin van de negentiende eeuw vijftig jaar Nederlandse genootschapsgeschiedenis overzag, kon alleen maar concluderen dat individualisme wanneer het om kunsten en wetenschappen ging, uit den boze was: wanneer iemand een dergelijke houding waardeert "... dan noeme hij ook den vuigen gierigaard, die nuttelooze schatten verzamelt en in digtgesloten kisten laat beschimmelen, den lofwaardigsten en nuttigsten vriend des menschen".⁷ Hoe nauw het Nut met deze genootschapstraditie en ideologie was verbonden blijkt niet alleen uit het feit dat deze organisatie was voortgekomen uit een klein gezelschap dat tot de tweede generatie genootschappen mag worden gerekend, maar tevens uit het feit dat het Nut zich de genootschapsideologie volledig eigen had gemaakt. Ook bij het Nut was men er diep van doordrongen dat samenwerking in het genootschap de enige zinvolle weg naar de verwezenlijking van de Nutsidealen betekende. In zijn redevoering voor de eerste Algemene Vergadering van het Nut op 23 augustus 1785 beklemtoonde de doopsgezinde predikant J. A. Hoekstra nog eens het kardinale feit: "... 't is waar, iemand kan op zich zelve denken en werken, en zijne samengestelde overweegingen, bespiegelingen, proefneemingen en uitgevonden kunsten, door den druk gemeen maaken: deeze kunnen ook zeer nuttig zijn, en een wezentlijk voordeel aan de menschelijke Maatschappij geeven; maar laat de ondervinding spreekken! kan één mensch dat wel doen, dat veele met vereende krachten kunnen uitwerken?"⁸

Het Nut had echter niet alleen veel aan de genootschapstraditie te danken, ook de Nutsdoelen en de verlichte terminologie waarin deze werden verpakt, waren leengoed. De Nederlandse Verlichting heeft van meet af aan een gematigd karakter gehad.⁹ In de Republiek werden geloof en rede niet als elkaars tegenpolen gezien. In combinatie verschaften ze niet alleen inzicht in, maar ook het overtuigend bewijs van de harmonie die zowel in de natuur als in de menselijke betrekkingen heerste. De mens diende daarom niet alleen kennis te verwerven van zijn plaats in de door God ingestelde natuurlijke orde, maar zich ook bewust te worden van zijn verplichtingen ten opzichte van medeburger en samenleving. Een van de belangrijkste verschillen met de situatie elders was wel dat de Verlichting zich in de Republiek ontplooidde in een tijd van economische en politieke neer-

gang waarvan men de oorzaken niet geheel doorgrondde. Dit laatste verschaftte de Nederlandse Verlichting een sterk moraliserende inslag en maakte haar immuun voor radicale stromingen zoals die bijvoorbeeld in de Franse en Schotse Verlichting aan bod kwamen. Materialisme en atheïsme dreigden in de ogen van velen de religieuze basis aan de deugd te ontnemen. Dit zou een enorme toename van het zedelijk verval ten gevolge hebben, terwijl men nu juist de zedeloosheid tot een van de voornaamste oorzaken van de achteruitgang had bestempeld.

Deze nauwe relatie tussen godsdienst, deugd en maatschappelijk welzijn, geschraagd door rede en openbaring, was ook voor het Nut de inspiratiebron voor alle activiteit. De allereerste door het Nut gedrukte redevoering, gehouden nauwelijks twee maanden na de oprichting in januari 1785, liet hieraan geen enkele twijfel bestaan: "...God wil het waare geluk van het Algemeen; – daartoe schiep Hij den mensch; – onderhoudt, bestuurt en begiftigt Hij nog den mensch met de duidelijke Openbaaring van zijnen wil;...daartoe eindelijk schonk Hij hem die voortreffelijke zielsvermogens, die wij zo even afschetsten (i.c. de rede, WWM), en lag door de wet der natuure eene onverbreeklijke verplichting tussenden eene en den andere mensch, om als kinderen van eenen Vader elkanders heil te bevorderen."¹⁰

Onderwijs en opvoeding waren al ruim voordat het Nut deze kwesties aan de orde stelde veelbesproken thema's. In 1761 had de *Hollandsche Maatschappij* de spits afgebeten met een prijsvraag over de lichamelijke opvoeding van het kind, waarvan de resultaten in de *Verhandelingen* werden gepubliceerd. Nauwelijks twee jaar later werd als pendant het probleem van de morele opvoeding aan de orde gesteld. Hoezeer dit laatste vraagstuk leefde, blijkt wel uit het grote aantal inzendingen, 43 in totaal, een record dat door geen enkele andere genootschaps-prijsvraag in de achttiende eeuw meer zou worden gebroken.¹¹ Beide prijsvragen stelden echter niet, wat het Nut later wel zou doen, de volksopvoeding in het middelpunt, maar richtten zich voornamelijk op de opvoeding van kinderen uit patriciaat en brede burgerij. De door de auteurs van de bekroonde verhandelingen verstrekte pedagogische recepten waren dan ook voornamelijk in deze kring haalbaar. Voor de twee voornaamste pedagogische handboeken die in deze periode in de Republiek verschenen, geldt hetzelfde. W. E. de Perponchers *Instruction d'un Père à son Fils* (Utrecht, 1774) was uitsluitend een gids voor de godsdienstige opvoeding en richtte zich door de taal alleen al tot een beperkt publiek.¹² Betje Wolffs *Proeve over de Opvoeding* (Hoorn, 1779) was algemener van aard en was vooral bestemd voor moeders uit de fatsoenlijke burgerij. Al liet Betje aan het eind van haar boekje even haar gedachten gaan over de opvoeding van armeluiskinderen, tot een serieuze bespreking van dit probleem kwam het niet¹³.

Het Zeeuwsch Genootschap komt de eer toe als eerste de hervorming van het gewoon lager onderwijs tot thema van een prijsvraag te hebben gemaakt.¹⁴ Voor de auteurs van de gepubliceerde prijsvraagverhandelingen was de relatie tussen zedelijke en economische achteruitgang axiomatisch en zou de schoolhervorming op termijn tevens aan dit proces een halt toeroepen. Van radicale kritiek op het bestaande onderwijsstelsel was echter geen sprake, hetgeen gezien de nauwe re-

latie tussen genootschap en overheid ook niet te verwachten viel. Hoewel de auteurs een groot aantal praktische verbeteringen met betrekking tot methode, schoolbehuizing en onderwijzersopleiding voorstelden, werd de kern van het probleem, de gedeelde verantwoordelijkheid van gewestelijke of lokale overheid en heersende kerk voor het lager onderwijs, niet besproken. Ook het leerstellig calvinistisch godsdienstonderricht bleef buiten schot. Juist dit voor vele katholieken onacceptabele element had tot de oprichting van illegale, zogenaamde "bijsscholen" geleid, waarop geen enkele inhoudelijke controle mogelijk was.¹⁵ De relatie met overheid en heersende kerk en de zelfcensuur die hiervan het gevolg was, hadden bij deze prijsvraag een fundamentele analyse van de problemen duidelijk onmogelijk gemaakt.

Een centrale plaats in de discussie over onderwijs en opvoeding nam vanzelfsprekend het leerboek in. De bekende publicist J. H. Swildens die door zijn Russische en Duitse reizen goed op de hoogte was met experimenten elders op dit terrein, was de eerste in de Republiek die de hand aan de ploeg sloeg. In 1778 begon hij met de voorbereidingen voor zijn *Vaderlandsch A. B. Boek voor de Nederlandsche Jeugd* (Amsterdam, 1781). Swildens had zich ten doel gesteld kinderen een beeld te verschaffen van de maatschappelijke en economische werkelijkheid om hen al doende maatschappelijke en christelijke deugden bij te brengen. Omdat godsdienst hiervoor noodzakelijk werd geacht, nam hij in zijn boekje tevens een overzicht op van de voornaamste waarheden van religie en moraal. Het nieuwe was dat Swildens zich beijverde deze zo te formuleren dat ze voor elke gezindte acceptabel zouden zijn. Op die manier zou niet één religieuze groep maar het gehele volk van dit boek kunnen profiteren. Swildens schreef zijn boekje niet uitsluitend voor de school, maar had hiermee de "verlichting" van het gehele volk op het oog. Niet voor niets gaf hij zijn werk het motto: "Wat zou de verbetering der wetenschappen baten onder een volk, indien het volk zelf daardoor niet verbeterd wierde" mee.¹⁶ Dergelijke uitspraken stonden niet op zichzelf. Al in 1774 had de verlichte en wijsgerige geschiedschrijver Simon Stijl in de epiloog van zijn populaire werk *De Opkomst en Bloei van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden* de relatie tussen de achteruitgang van de Republiek en het zedenverval beklemtoond en als remedie de verspreiding van kennis en volksverlichting aanbevolen. Zijn recept was de oprichting van een Maatschappij die jongelingen, uit weeshuizen gerecrueteerd, in staat moest stellen "de steile baan der weetenschappen op te streven". Aldus kon de Republiek, nog voor het einde van de eeuw, opnieuw het respect van andere mogendheden afdwingen en zou zij "...nimmer ophouden gelukkig voor zichzelf en geducht voor haare vijanden te zijn".¹⁷

Getroffen door de toenemende armoede die het proces van economische achteruitgang begeleidde, besloot de *Hollandsche Maatschappij* in 1777 een prijsvraag uit te schrijven onder de titel "Welken zijn de geschikste en gereedste midelen in ons land, tot verbetering 1. van het VERSTAND, en 2. van het HART en de zeden van GERINGE LIEDEN, zoo in de Steden, als ten platten lande? bijzonder om dezelve daardoor tot meerder naarstigheit aan te moedigen en te gewinnen". Zoals uit de notulen van de Maatschappij en ook al uit de titel blijkt,

had men hierbij niet een analyse van de oorzaken van de verpaupering op het oog, maar wenste men vooral de gevolgen hiervan binnen de perken te houden.¹⁸ Winnaar van de gouden medaille was de Amsterdamse koopman Alexander Benjamin Fardon die het probleem in een veel ruimer kader zette. Fardon was in 1749 in Amsterdam geboren en had daar een handelsopleiding genoten. In de Amsterdamse genootschapswereld was hij geen onbekende.¹⁹ In 1788 bijvoorbeeld leverde zijn verhandeling over het toneel als middel om burgerlijke deugden te bevorderen hem een eerste prijs op bij het Amsterdamse *Dicht- en Letterlievend Genootschap Wij Streven naar de Volmaaktheid*. Dit gezelschap was in 1783 opgericht door Bernardus Bosch en Gerrit Brender à Brandis, beiden Nutsmannen van het eerste uur. Fardons verhandeling werd in 1782 gepubliceerd, twee jaar voor de oprichting van het Nut. Zijn betoog vatte de gehele tot dan toe gevoerde discussie over onderwijs, opvoeding en volksverlichting samen en laat zich lezen als een blauwdruk voor de circulaire waarmee in 1784 de oprichting van het Nut werd aangekondigd.²⁰

Fardon begon met vast te stellen dat zonder een redelijke spreiding van kennis onder alle burgers, de welvaart van een volk illusoir was. Tevens ging hij er van uit dat godsdienst, maar dan verlicht door de rede, onmisbaar was voor het maatschappelijk welzijn. Alleen godsdienst was immers in staat hiervoor de benodigde deugd te genereren. Dat de lagere standen zo weinig kennis van godsdienst en nuttige wetenschappen bezaten was echter niet hun eigen schuld. De zorg voor het dagelijks brood liet hun hiervoor ook maar weinig ruimte. Het voornaamste probleem was het ontbreken van geschikte en bevattelijke lectuur om deze lacunes te vullen. Fardon hield daarom een eloquent pleidooi voor het vervaardigen van voor deze bevolkingsgroepen geschikte lectuur, verbetering van onderwijs, het stichten van een fonds voor de uitgave van goedkope boeken en de oprichting van volksbibliotheken. Tot slot stelde hij een systeem van beloningen voor om deugdzame en nijvere lieden te stimuleren op de ingeslagen weg voort te gaan. Preludeerde Fardon dus op praktisch alle door het latere Nut geformuleerde kerntaken, hij zag dit soort activiteit ook als een typische genootschapszaak. Weliswaar bepleitte hij niet direct de oprichting van een nieuw genootschap, maar wel stak hij een beschuldigende vinger uit naar de bestaande en sprak hij de verwachting uit dat: "...van de menigte genootschappen in ons land, er veelligt wel één zyn zal, dat zich met dien taak belastte: het is te hoopen dat men er wel één zou vinden, wier Leden begreepen, dat het veel beeter is goede Burgers te maken, dan vaerzen te beschaven".²¹

Waren dus zowel het idee voor een maatschappij zoals het Nut als de Nutsidealen nauwelijks origineel te noemen, radicaal nieuw was dat het Nut als organisatie het niet bij plannen wilde laten en, naast en in concurrentie met de overheid, verantwoordelijkheid wilde dragen – ongehoord gezien de structuur van het Ancien Régime – voor de welvaart in de samenleving. Ook de grote genootschappen van de eerste generatie hadden bij tijd en wijle de vinger op wonde plekken gelegd. Door hun nauwe relatie met de overheid was het echter doorgaans bij een halfslachtige analyse gebleven of werden de plannen niet uitgevoerd. De figuren die het initiatief tot het Nut namen waren afkomstig uit de middengroepen die geen

politieke macht of invloed bezaten en alleen bij wijze van uitzondering toegang tot de grote geleerde genootschappen hadden gekregen. Ze waren qua mentaliteit een produkt van de nieuwe leescultuur. Hun culturele aspiraties hadden deze groepen, althans een deel daarvan, weten te bevredigen in de genootschappen van de tweede generatie. Typerend in dit verband is dat van de tien hoofdbestuursleden van het Nut in 1787 er slechts drie het lidmaatschap van grote geleerde genootschappen hadden weten te verwerven. De overigen grossierden echter in lidmaatschappen van de tweede generatie die ze ook trots achter hun naam vermeldden.²² Op grond van hun lectuur en/of genootschapsactiviteit waren deze groepen, geheel in overeenstemming met de Nederlandse verlichte traditie, tot de slotsom gekomen dat de Schepper de samenleving zo had ingericht dat menselijk geluk hic et nunc tot de mogelijkheden behoorde. Hiertoe moest echter wel de bestaande orde, zonder deze overigens zelf ter discussie te stellen, worden doorgelicht met behulp van de rede en een verlichte interpretatie van de voorschriften van de goddelijke openbaring. Op basis van die uitkomsten dienden vervolgens hervormingsplannen te worden geformuleerd.

De economische achteruitgang, de verlichte perceptie van de oorzaken en de overtuiging over remedies te beschikken brachten bij deze groepen zonder politieke macht de behoefte aan concrete hervormingsactiviteit teweeg. Hierbij stuitte men echter al spoedig op de logheid, traagheid en onwil van het overheidsapparaat en van de dit apparaat bevolkende regenten. Ook de regenten waren verontrust door de stagnatie; ook zij waren bevangen door mededogen met de paupers en ook zij streefden naar redres, maar ze bleken over geheel andere uitgangspunten te beschikken. De hieruit resulterende confrontatie wordt uitstekend geïllustreerd door de geschiedenis van de *Oeconomische Tak*, een onderafdeling van de *Hollandsche Maatschappij* die in 1777 werd opgericht. De *Oeconomische Tak* was de eerste van een nieuwe generatie genootschappen, de derde, die werden opgericht om iets te doen aan het verval van de Republiek. Deze *Tak* was direct een groot succes. Binnen een jaar had de maatschappij meer dan 55 departementen met in totaal over de 3000 leden. De nauwe relatie die echter ook dit genootschap met de overheid onderhield²³, de tegenstrijdige economische belangen van de diverse gewesten van de Republiek, maar vooral de verschillen in opvattingen tussen de regenten en hun aanhang die geen structurele hervormingen wensten en de uit de middengroepen afkomstige leden die veel radicalere oplossingen voorstelden, waren ervoor verantwoordelijk dat de *Oeconomische Tak* een machteloos lichaam werd en al spoedig verviel.²⁴ In 1795 beschikte men nog maar over een paar honderd leden verspreid over een tiental departementen.

Met het Nut, eveneens behorend tot de derde generatie genootschappen, dreigde het aanvankelijk eenzelfde kant uit te gaan. De jonge Edamse organisatie meende er goed aan te doen gezien haar publieke activiteit de protectie van de locale overheid te verzoeken. De locale regenten poogden vervolgens greep te krijgen op het beleid door cliënten in het bestuur van het Nut te laten verkiezen. Dankzij de initiatieven van de inmiddels opgerichte departementen – een organisatie-model gecopieerd van de *Oeconomische Tak* – die deze ontwikkeling met lede ogen aanzagen en Martinus Nieuwenhuijzens beroemde "vlucht" naar Am-

sterdam werd het Nut aan overheidsinvloed onttrokken.²⁵ Hiermee werd het Nut de eerste Nederlandse organisatie, gedragen door de verlichte middengroepen die, zonder enige band met de overheid, op eigen gezag verantwoordelijkheid nam voor maatschappelijke problemen. Hoe groot het draagvlak voor dit besluit een eigen weg te gaan was, bleek wel uit de stormachtige groei van de maatschappij na 1787. Had men in dat jaar 525 leden verdeeld over tien departementen, in 1794 was dit gegroeid tot 25 departementen en 2531 leden.

II

Het zou echter niet juist zijn op grond van het voorafgaande het Nut simpelweg op te hangen aan versierende epitheta als patriots, democratisch en dissents en deze organisatie te presenteren als een Gideonsbende die streed tegen aristocratie, prinsgezinden en heersende kerk. De scheidslijnen liepen aanzienlijk genuanceerder, niet alleen in de Republiek als geheel, maar ook in het Nut. Type-rend is het geval van Jan Roos, een Edams belastingambtenaar en medeoprichter van het Nut. Roos was overtuigd prinsgezin en toch was het aan zijn inzet te danken dat het Edamse departement na de deconfiture van 1787 niet ten onder ging.²⁶ Bovendien zegden diverse predikanten van de heersende kerk, waaronder J. F. Martinet te Zutphen, J. J. le Sage ten Broek uit Rotterdam en zelfs de kampioen der orthodoxie, de Utrechtse hoogleraar in de theologie Gisbertus Bonnet, al spoedig hun steun toe.²⁷ Evenmin kan men de Nutsleden zonder meer identificeren met de economisch bedreigde middengroepen die in het Nut een middel zagen om het verloren terrein terug te winnen. De economische achteruitgang betrof niet alle regio's waar het Nut actief was. Na 1750 kwamen er bovendien voor bepaalde producenten nieuwe kansen en ook binnen eenzelfde regio was er vaak van grote verschillen sprake.²⁸ Weliswaar waren vertegenwoordigers van de elite in de departementen vóór 1795 een relatieve zeldzaamheid, maar hier lag geen bewuste uitsluiting aan ten grondslag. Niet in de laatste plaats dient tenslotte te worden vastgesteld dat het Nut als organisatie geen politieke doeleinden nastreefde en zich als zodanig ook niet in de politieke twisten van de jaren tachtig wilde mengen. Nog in 1786 distantieerde Martinus Nieuwenhuijzen zich nadrukkelijk van de methoden van het patriottisme: "...het is de vaderlandsliefde immers, mijne Heeren! die niet alleen en altoos te wapen vliegt en den trommel volgt, neen, maar zij ook, om mij weder van de taal van een der Nederlandsche dichters te bedienen:

Zij plaatst zich in den schoot van school- en kunstgebouwen,

Daar zit zij vriend'lijk naast de kinderlijke zij,

Om kleene knaapjens aan het land vroeg te ondertrouwen'.²⁹

Wanneer men het Nut onder één noemer wil vangen kan, men deze organisatie het best omschrijven als exponent van een nieuw cultuur- en beschavingsideaal dat in de laatste decennia van de achttiende eeuw tot ontwikkeling kwam. Het oudere ideaal, onder meer belichaamd in de grote geleerde genootschappen van de eerste generatie, wortelde in het Noordnederlandse humanisme.³⁰ In dit be-

schavingsideaal werden de klassieken nog steeds als de voornaamste inspiratiebron voor wetenschap en persoonlijkheidsvorming gezien.³¹ De hiermee verbonden waarden werden als de voornaamste oorzaken van Opstand en Hervorming beschouwd. De Nederlandse Verlichting had dit beschavingsideaal weten te kleuren zonder het te kunnen vervangen. De filosofische uitgangspunten van de vroege Verlichting, gepersonifieerd door Newton en Locke, had men hierin wel weten te integreren. De uitwisselbaarheid van begrippen als smaak en kunde, zo kenmerkend voor dit ideaal, die verantwoordelijk was voor een gelijke waardering van alle soorten artistieke en intellectuele activiteit, zonder de behoefte te gevoelen deze te toetsen aan het verlichte concept van wetenschappelijke rationaliteit en vooral utiliteit, werd echter niet ter discussie gesteld. Universiteiten en Latijnse scholen waren van oudsher de bolwerken van dit beschavingsideaal. En juist in de achttiende eeuw werden deze instellingen in toenemende mate door de regenten gedomineerd. Bovendien waren ze de enige kweekplaats voor de herders van de heersende kerk, de predikanten.³²

Het is niet verwonderlijk dat kunsten en wetenschappen hierdoor als een prerogatief van de elite werden beschouwd en dat het in deze kring gehuldigde beschavingsconcept een steeds meer exclusief karakter kreeg. De voornaamste dragers van dit ideaal waren te vinden onder de regenten, de predikanten, de universitaire geleerden en het personeel van de Latijnse scholen. Typerend is dat toen in de loop van de achttiende eeuw de grondslagen van de bloei van de Republiek ondermijnd werden, de zeventiende eeuw in deze kring een voorbeeldfunctie kreeg toebedeeld. De voorgestelde remedies tegen de achteruitgang waren retrospectief van karakter. Zowel op politiek als op economisch terrein kwamen structurele hervormingen niet aan bod. Hoogstens werden aanpassingen overwogen terwijl de klemtoon op de koophandel en de federale staat bleef liggen.³³ Ook het cultuur- en beschavingsideaal dat zo nauw verbonden was met en terugverwees naar de Republiek in haar bloeiperiode, kreeg door de economische en politieke problemen alleen maar nieuwe impulsen. Typerend in dit verband is de hernieuwde belangstelling voor de neo-latijnse poëzie. Een van de belangrijkste vertegenwoordigers van dit genre, de Amsterdamse hoogleraar Pieter Burman gebruikte zijn poëtische vaardigheid om de zeventiende-eeuwse "Waare Vrijheid" te verheerlijken en stelde in diverse Latijnse lofredes zeventiende-eeuwse regentencorvfeeën als Oldenbarneveldt en De Witt aan zijn tijdgenoten ten voorbeeld. Burmans vrijzinnigheid was weliswaar door de Verlichting gekleurd, maar had zijn oorsprong aan de klassieken te danken. Het in Burmans kring gehanteerde beschavingsconcept had nog een typisch humanistisch en exclusief karakter en men was hier weinig geneigd kunsten en wetenschappen als een nationale, alle burgers regarderende zaak te zien.³⁴

Het nieuwe beschavingsideaal dat hier in de loop van de tweede helft van de achttiende eeuw tegenover werd gesteld, had daarentegen veeleer een inclusief karakter. Hierin werden voor het welvaren van de staat deugd, goede zeden en daarom een zekere mate van ontwikkeling voor alle burgers noodzakelijk geacht. Dragere van dit nieuwe ideaal waren vooral de nieuwe lezers die in veel geringere mate het traditionele opleidingscurriculum hadden doorlopen. Opmerkelijk is in

dit verband het verschijnsel van de autodidact. Voorzover vertegenwoordigers van deze groepen wel in staat waren geweest Latijnse school en universiteit te bezoeken, kregen ze door hun politieke achterstelling, hun sociale positie of gebrek aan connecties niet de kans hiervan de vruchten te plukken die voor de traditionele elite en hun cliëntèle waren weggelegd.³⁵ De geringere beïnvloeding door het klassieke beschavingsideaal, het onvermijdelijke gevolg van dit andere scholings- en opleidingspatroon, was er verantwoordelijk voor dat deze groepen veel ontvankelijker waren voor de implicaties van het Nederlandse verlichtingsdenken. Per slot van rekening was de eerste niet-religieuze lectuur waarmee deze groepen in aanraking kwamen, vaak in de verlichte terminologie vervat.

Was de grond voor dit nieuwe cultuur- en beschavingsideaal voorbereid door de spectatoriale geschriften³⁶, in de genootschappen van de tweede generatie, met name in de gezelschappen die zich de bevordering van het Nederlands ten doel hadden gesteld en die het meeste werk hebben nagelaten, werden deze opvattingen uitgewerkt. Dit betekende uiteraard niet dat klassieke inspiratie geen rol van betekenis meer speelde. De klemtoon lag echter op verlichte concepties.³⁷ Ook het inclusieve karakter van dit nieuwe beschavingsideaal manifesteerde zich in deze genootschappen. Sociaal recruteerden ze, zoals vermeld, vaak uit verschillende lagen van de bevolking en ook in religieus opzicht beperkte men zich niet tot vertegenwoordigers van de heersende gezindte. Het is juist dat dit inclusieve karakter zich wat religie betreft vaak beperkte tot de protestantse dissenters. De geringe presentie van katholieken in deze gezelschappen moet echter toegeschreven worden aan de heersende verhoudingen binnen deze groep en aan het feit dat de katholieke bevolkingslaag al meer dan een eeuw aan een sociaal afromingsproces onderhevig was geweest.³⁸ Tot slot is het opmerkelijk hoe in deze literaire gezelschappen langzaam het nationaal gevoel tot ontwikkeling kwam. Dit uitte zich niet alleen in de herwaardering van de Nederlandse literaire erfenis maar tevens in een aanprijzen van de liefde tot het gehele vaderland en het beklemtonen van de noodzaak kennis en deugd onder de gehele bevolking te verspreiden.³⁹ Overigens zou het niet juist zijn deze twee conflicterende beschavingsidealen als elkaar volledig uitsluitend te beschouwen. Met name in het begin van de tweede eeuwhelft kwamen vele overgangsvormen en overgangsfiguren voor.⁴⁰ Het lijkt er echter op dat, toen vanaf de jaren zeventig het nieuwe beschavingsideaal dankzij de spectators en de genootschappen een veel grotere sociale verbreiding kreeg, de scheidslijnen scherper werden.

In het Nut vloeiden de onderdelen van dit nieuwe beschavingsideaal samen. Het werd vervolgens geïnstitutionaliseerd in een Maatschappij die de verwezenlijking ervan concreet en op eigen gezag ter hand wilde nemen. Het door het Nut uitgedragen beschavingsideaal was sterk van de Nederlandse Verlichting afhankelijk en stelde deze ook boven de klassieke erfenis. De redevoeringen die jaarlijks op de grote Algemene Vergaderingen van het Nut werden gehouden laten zich dan ook lezen als een samenvatting op hoofdpunten van het Nederlandse verlichtingsdenken. In een rede voor de Algemene Vergadering van 1788 poogde Brender à Brandis de redenering te ontzenuwen dat volksverlichting niet essentieel was omdat dit bij de Ouden evenmin voorkwam: "... Immers, daar het waar

geluk van menschen en staaten, alleen op de deugd rust”, en ”er zonder kennis en verlichting gene deugd gevonden kan worden” mag men stellen ”... in 't kort, dat men, en bij de beschaafde Grieken en Romeinen, en bij de onbeschaafde Franken, Belgen en Batten, zeker zo min als in de algemeene geschiedenissen der volkeren, eenige *doorgaande* (cursivering Brender à Brandis) sporen van verlichting voor het algemeen kan vinden: doch, dat men daar ook zulke plaatselijke of tijdelijke redenen tegen kan ontdekken, die in dezen tijdkring, en in dit land, al hunne kracht moeten verliezen”.⁴¹

Ook het inclusieve element van dit beschavingsideaal, de idee dat beschaving onmisbaar was voor alle burgers, vindt men terug bij het Nut. Omdat het genootschap openstond voor een ieder die de christelijke doelstelling onderschreef en bereid en in staat was de jaarlijkse contributie van f 5,25 op te brengen, was er bij het Nut voor vele religieuze en sociale schakeringen plaats, al bleken vertegenwoordigers van de traditionele elite zich niet in grote getale tot het Nuts-ideaal aangetrokken te voelen. Het integratieve element van het door het Nut uitgedragen beschavingsideaal beperkte zich niet tot het sociale vlak; men poogde de gehele natie te mobiliseren en beschouwde de eigen organisatie als het aangewezen middel hiervoor. Om met Martinus Nieuwenhuijzen te spreken: ”Zoo vormt de vaderlandsliefde den kinderen tot waare bataafsche burgers en burgeressen, zoo leert zij hun den waaren toestand, de inwendige gesteldheid van ons gemeenebest, zij leert hun de echte nationaale deugden; zij leert hun, dat land boven anderen beminnen, waarin zij geboren zijn en opgevoed worden. ”... Dan, waarde medebroederen! ik zal eens grootsch spreken, de Vaderlandsch liefde heeft om dit groot werk voor haar uit te voeren, zich dienaaren verkoozen – en dezen zijn – wij! – Vrienden!”.⁴² Ook bij de grote geleerde genootschappen was de term vaderland in zwang geweest, maar hier bekleedde het vaderland doorgaans een derde plaats na de eigen stad of regio en het eigen gewest.⁴³ Vanaf het moment dat er departementen werden opgericht, was het Nut tegelijkertijd een nationale maatschappij, gedragen door de vaderlandsliefde van de leden, en een lokaal genootschap waardoor een soepel overgangsmodel tot stand kwam tussen het oude particularistisch georiënteerde en het nieuwe nationale eenheidsbesef. Het locale departement fungeerde enerzijds als instrument om de nationale initiatieven op het terrein van de volksverlichting te implementeren, anderzijds – een duidelijk raakvlak met de genootschappen van de tweede generatie – als medium voor de bevrediging van de culturele behoeften van de eigen leden. In de Nutsdepartementen werden van meet af aan voorlezingen gehouden die in eerste instantie bedoeld waren voor eigen publiek.

Centraal in het door het Nut gepropageerde beschavingsideaal stond een gewijzigde visie op het nut van kunsten en wetenschappen. Werd in het klassieke beschavingsconcept geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende vormen van artistieke en intellectuele activiteit en beschouwde men het genoeg voor de beoefenaar als voldoende rechtvaardiging, bij het Nut werd bij uitstek het functionele perspectief gehanteerd. Men legde in de eerste plaats de nadruk op de zogenaamde ”werktuiglijke” kunsten.⁴⁴ Daarnaast werd de individuele beschavende waarde van wetenschap op zichzelf niet bestreden maar ondergeschikt gemaakt

aan het grote ideaal: verbreiding van kennis als onmisbaar ingrediënt voor een levenskrachtige samenleving. In 1785 formuleerde J. A. Hoekstra het aldus: "Wij zien uit het beschouwde reeds, dat geleerde Maatschappijen allernuttigst zijn in het gemeen, en voor Nederland ook in 't bijzonder, maar onze Maatschappij, mijne waarde Medeleden! is vooral nuttig, en heeft eene bijzondere waarde boven veelen, zo niet alle geleerde Maatschappijen, dewijl wij bepaaldelijk zullen werken voor onkundige en onvermoogende menschen, en hen eenvoudige en bevattelijke stukken, voor een geringen prijs, in handen stellen, welke stukken handelen zullen, in eene geschikte orde, over de voornoemde kunsten en wetenschappen. – En mogen onze poogingen en doeleindens gelukken, en steeds met den zeegen des Allerhoogsten bekroond worden, dan zullen wij door Nederlands inwoonderen te verlichten, den bloei en het welvaaren van dit Gemeene best ge-
duurig vermeerderen en nieuwe steunsels geven".⁴⁵

Hiermee bood het beschavingsconcept van het Nut ook een uitweg uit de crisis van de Republiek, al was het een geheel andere remedie dan die in kringen van de elite werd voorgestaan. Opmerkelijk genoeg steunde ook het Nutsrecept sterk op het verleden. Van Nieuwenhuijzen was op dit punt zeer expliciet: "En zeker, het verval der voornaamste zuilen van onzen welvaart zien wij toeneemen, bij het toeneemen der weelde; wij zien de verbastering van de nationale zeden, en zouden wij dit onverschillig aanzien... neen... nog zijn de trekken van het grootsch tafereel niet ten eenemaal uitgewischt, nog kunnen wij ze weder te voorschijn brengen, en over onze nakomelingen, in weldadige glans doen schijnen, *zoo wij maar de oude, de Bataafsche zeden, onder ons herboren zien*" (cursivering van Van Nieuwenhuijzen).⁴⁶ Deze preoccupatie met het verleden was niet uitzonderlijk. Alle groepen die op een of andere wijze begaan waren met het lot der neergaande Republiek, zochten in de geschiedenis ideaalbeeld en rechtvaardiging van hun inspanningen. Een groot deel van de oude elites en hun aanhang streefde vooral naar herstel, voor zover mogelijk, van het zeventiende-eeuwse regenten-arcadië, waarna de bloei vanzelf zou terugkeren. De auteurs van de *Grondwettige Herstelling*, het politieke programma van de patriotten, ontleenden aan het verleden al meer dan er in te vinden was. De herstelling die zij beoogden, zou bij realisering niet het vermeende constitutionele paradijs uit het verleden terugbrengen, maar een geheel nieuwe en politiek-revolutionaire situatie hebben gecreëerd.⁴⁷ Het moreel herstelprogramma van het Nut was op een voor het merendeel fictief verleden gebaseerd. De verleden grootheid van de Republiek was realiteit, de "oude Bataafsche zeden" fictie en mythe.

Deze mythische interpretatie van de geschiedenis van de Republiek, waarachter een gebrekkig en onvolledig inzicht in de werkelijke oorzaken van de achteruitgang schuilging, verschafte het herstelprogramma van het Nut een weinig realistisch karakter. Een karakterisering die evenzeer opgaat voor het restauratieprogramma van de oeconomische patriotten uit de middengroepen, dat aan dezelfde euvels leed. De scepsis ten aanzien van dit soort programma's die zich evenzeer uitstrekten tot een goed deel van het Nederlandse Verlichtingsdenken, sprekend uit een citaat van de erudiete en scherpzinnige laatste raadpensionaris van de Republiek L. P. van de Spiegel, die in diverse geschriften al deze retoriek

als een "... gril van deeze zoogenaamde Philosophique Eeuw" had aangeduid, wordt hiermee wel begrijpelijk.⁴⁸ Het is mijns inziens echter een misvatting de activiteiten van het oeconomische patriottisme en van het Nut zonder meer als een illusie af te schilderen.⁴⁹ Hoezeer een dergelijk oordeel, achteraf bezien, juist mag zijn, het miskent het subjectief werkelijkheidsgehalte van deze opvattingen dat een motiverende kracht van betekenis is geweest.

III

Het hiervoor geschetste beeld van de vroege geschiedenis van het Nut steunt voornamelijk op de activiteiten en redevoeringen van de centrale organisatie, het Amsterdamse Hoofdbestuur, en kan daarom niet zonder meer representatief worden verklaard voor de ontwikkelingen in de departementen. De teneur ervan wordt echter bevestigd door de gang van zaken in de stad Utrecht waar het Nut de belichaming vormde van het nieuwe inclusieve beschavingsideaal en de oprichting van het departement het logisch sluitstuk was van de veranderde opvattingen en sociale verschuivingen die zich binnen de lokale genootschapsbeweging hadden voorgedaan. Gekozen is voor Utrecht omdat in deze stad een grote, archivalisch redelijk gedocumenteerde variëteit genootschappen, noodzakelijk om de plaats van het nut in de genootschapsontwikkeling te kunnen bepalen, beschikbaar was. De begrenzing tot 1795 wordt ingegeven door de overweging dat de Bataafse Revolutie een ingrijpende cesuur betekende die ook de positie van het Nut sterk zou beïnvloeden.

De oprichting van het Utrechtse Nutsdepartement viel praktisch samen met de regeringswisseling van oktober 1786 in dit patriotse bolwerk. Hierbij nam, op zeven leden die de patriotse zaak waren toegedaan na, de gehele vroedschap ontslag. Het college werd aangevuld met nieuwe patriotse vroedschappen, waarna het college door orangistische tegenstanders als de "pretense raden" werd aangeduid. Drijvende kracht achter de oprichting van het Nut was J. A. Hoekstra, de voormalige Edamse doopsgezinde predikant die kort tevoren een beroep naar Utrecht had aanvaard. De ledenaanwas van het departement verliep voorspoedig. Binnen enkele maanden beschikte men al over meer dan 60 leden. Omdat, conform de wet van het departement, het bestuur waarin drie dissenterse predikanten en een gereformeerde onderwijzer plaats hadden genomen, zich bezig diende te houden met de realisering van de onderwijshervorming ter plaatse, streefde men een goede relatie met het (pretense) stadsbestuur na.⁵⁰ Men volgde hierbij het Edamse voorbeeld – het debâcle had nog niet plaatsgevonden – zonder overigens officiële stedelijke erkenning te beogen. Al spoedig wist men de beide burgemeesters en diverse vroedschapsleden voor het lidmaatschap te interesseren.

Het inclusieve karakter van de Nutsideologie openbaarde zich bij de ledenrecrutering. Deze gaf een overgrote meerderheid van brede burgerij en met name hogere middenstand te zien, kortom de van politieke macht uitgesloten sectoren van de samenleving. Weliswaar was ongeveer een vijfde van de leden als kanun-

nik van een van de gesecculariseerde kapittels, als vroedschap of als bekleeder van een hoog stedelijk ambt bij het bestuur betrokken, maar op een enkele uitzondering na, hadden zij hun benoeming aan de omwenteling van 1786 te danken en behoorden ze niet tot de gezeten families van de stad. De grootste beroepsgroep was die van handel en nijverheid (kleine kooplieden, winkeliers, gezeten ambachtslieden en fabrikeurs). Hierin was ruim een derde van de leden werkzaam. De vrije beroepen (artsen, advocaten, notarissen en chirurgijns) vormden de op een na grootste groep.⁵¹ De helft van de leden behoorde tot de heersende kerk, tegen maar liefst 43% tot de protestantse dissenterse groeperingen. Dit hoge cijfer is nog treffender wanneer het wordt vergeleken met de resultaten van de volkstelling van 1809 die voor deze groepen tezamen 0,4% van de bevolking aangaf, tegen 60% voor de hervormden. Ook de vier predikanten die het departement telde, behoorden tot de dissenters. Het katholieke volksdeel, in 1809 32% van de bevolking, leverde slechts één lid.⁵² Het overgrote deel van de leden had geen klassieke opleiding achter de rug.⁵³

Het Utrechtse departement was geen uitgesproken patriotsbolwerk. De kwalificatie patriots gaat voor slechts de helft van de leden op. Ook actieve orangisten bevolkten het departement. Een vijftal leden had zelfs in de Haagsche Courant van december 1786 bekend laten maken part noch deel aan de omwenteling te hebben. Bovendien waren niet alle sympatisanten van de patriotten even radicaal. De voorzitter van het departement, J. A. Hoekstra, nam bijvoorbeeld een uiterst gematigd standpunt in en wilde van rellen en oproeren niets weten. De overige leden stelden zich neutraal op of reserveerden hun sympathieën voor de binnenkamer.⁵⁴ Ook al speelde het departement als organisatie geen politieke rol, de vriendschappelijke relatie met de pretense stadsregering maakt het onvermijdelijk dat het Utrechtse Nut na de Pruisische inval en het herstel van de orangistische vroedschap als verdachte organisatie werd beschouwd. Een factie in de nieuwe raad onder leiding van burgemeester Bronckhorst beschouwde alle Utrechtse genootschappen, inclusief zelfs het *Provinciaal Utrechtsch Genootschap* en het *Natuurkundig Gezelschap* die zich, ook al door de sociale en politieke samenstelling van hun ledenbestand, gematigd orangistisch hadden opgesteld, als broeinesten van onrust.⁵⁵ Omdat het bestuur van het Utrechtse departement duidelijk verdeeld was over de levenskansen van het genootschap, nam het Amsterdamse hoofdbestuur het heft in handen en zond een commissie naar Utrecht. Uit het rapport bleek dat het departement zelf niet ernstig onder de politieke geschillen had geleden en dat zowel orangisten als patriotten het departement in stand wilden houden. Gezien de houding van de stedelijke magistraat was dit op dat moment echter niet opportuun.⁵⁶

In 1790 waren de gemoederen enigszins bedaard en herrees het departement. Wijs geworden door het Edamse conflict en de eigen Utrechtse ervaringen, werden contacten met de overheid geschuwd en poogde men nu op eigen kracht de Nutsidealén te verwezenlijken. Politieke en religieuze afzijdigheid werd uitdrukkelijk in de wet van het departement vastgelegd. Deze klemtoon op neutraliteit en gematigdheid miste zijn uitwerking niet. In het nieuwe departementale bestuur zaten orangisten en patriotten onbekommerd naast elkaar.⁵⁷ Het inclusieve

karakter van de ledenrecrutering bleef gehandhaafd, al nam procentueel de invloed van de hervormden toe. Van de 133 personen die tot en met eind 1794 het lidmaatschap aanvaardden, behoorde nu ruim 62% tot de hervormde kerk (60% van de bevolking in 1809), terwijl nu ook vijf predikanten uit deze groep zich bij het departement aanmeldden. Het aantal dissenters daalde niet eens zozeer, maar door de toevloed van hervormden zakte hun aandeel tot 18%. Het aantal dissenterse predikanten overtrof het aantal hervormden echter met twee. Katholieken bleven zwaar ondervetegenwoordigd.⁵⁸ Een analyse van de beroepen van de departementsleden laat zien dat men nauwelijks relatie met de overheid meer onderhield. Slechts bekleders van kleine ambten als klerken en een enkele kannunnik waren nog in het departement vertegenwoordigd. Voor het overige onderging het ledenbestand in dit opzicht geen noemenswaardige wijziging. Handel en nijverheid bleven met 30% de grootste beroepsgroep en de vrije beroepen bleven met 20% de tweede.⁵⁹ Ook nu vormden leden met een klassieke vooropleiding de minderheid.

De sterke afhankelijkheid van het verlichtingsdenken die het door het Nut gepropageerde cultuur- en beschavingsideaal kenmerkte, is ook terug te vinden in de activiteiten van het Utrechtse departement. Ook hier werd de energie gelijkelijk verdeeld over de implementatie van de Nutsideal en de gebruikelijke genootschapsactiviteiten. De bemoeienissen met het onderwijs concentreerden zich aanvankelijk op het door het Hoofdbestuur geopperde plan om in het departement Bodegraven een kweekschool voor onderwijzers, een zogenaamd *Philantropinum*, te stichten. De naam van deze geprojecteerde instelling verwees naar het gelijknamige instituut van J. B. Basedow in het Duitse Dessau. Het Utrechtse Nut bleek net als het Hoofdbestuur bijzonder gecharmeerd van Basedows onderwijsopvattingen en die van zijn medestanders Salzmann en Campe.⁶⁰ Deze Duitse onderwijs theoretici hadden gepleit voor een utilitair en praktisch onderwijsprogramma, alleen gericht op onmiddellijke in het dagelijks leven benutbare kennis: lichaams oefening, handenarbeid, toegepaste kunst en moderne talen en wetenschappen.⁶¹ Een dergelijk programma dat zo sterk afweek van het in de Republiek gebruikelijke en op het klassieke beschavingsconcept toegesneden onderwijscurriculum, beschouwde het Utrechtse Nut als leidraad bij de onderwijs hervorming. Toen dit plan als gevolg van de zeer zware lasten die het voor het departement met zich mee zou brengen, geen doorgang kon vinden, besloot men de leden-onderwijzers te verzoeken zich in deze geest te belasten met de opleiding van nieuw onderwijzend personeel.⁶²

Minstens evenveel werk werd gemaakt van de voornamelijk voor departementsleden toegankelijke lezingen. Het aantal jaarlijkse vergaderingen werd hiertoe tot achttien opgevoerd en eenmaal per jaar werd een rooster vervaardigd waarbij elk lid zich op een boete van 30 stuivers kon verplichten een voordracht te houden.⁶³ In de vier jaar voorafgaande aan de revolutie werd een groot aantal lezingen gehouden. Hoewel van deze voordrachten op enkele uitzonderingen na, alleen de titels bewaard zijn gebleven, geven ze toch een indicatie van de thema's waarnaar de belangstelling van de Utrechtse Nutsleden uitging. Stuk voor stuk waren ze een produkt van het Nederlandse verlichtingsdenken: bestrijding van

ongeloof en bijgeloof, de gebrekkige godsdienstige opvoeding van de jeugd, onweer als natuurkundig verschijnsel in plaats van tekenen van Gods toorn, de liefde tot het vaderland en de noodzaak deugdzaame burgers te kweken.⁶⁴ In 1792 hield G. van Bosvelt een voordracht onder de titel: *Over den Aard en de Natuur der Verlichting en derzelve Gevolgen voor den Mensch, den Burgerstaat, en de Gansche Waereld*. De departementale vergadering was hiermee zo ingenomen dat men besloot deze redevoering voor rekening van het departement te laten drukken.⁶⁵ Van Bosvelts betoog mag men daarom als de catechismus van het Utrechtse departement karakteriseren.

Voor Van Bosvelt speelde de klassieke beschaving enkel nog een rol van ondergeschikte betekenis. Hij hekelde het nauw met dit beschavingsideaal verbonden onderwijssysteem van de Republiek. Zijn gebrekkige kennis van de "...wijsbegeerte en alle de wetenschappen, daar toe betrekkelijk", weet hij aan het feit dat deze "...helaas! in ons Vaderland, in de openbaare Scholen, niet dan in *vreemde taalen geleerd worden*" (cursivering van Van Bosvelt). Eerst dankzij de achttiende-eeuwse Verlichting was de mens zich bewust geworden van zijn mogelijkheden: "...want aan haar (i.c. de Verlichting, WWM) *alleen* zijn wij de kennis van den waaren God, van de Natuur, derzelve krachten en werkingen, en alle die grote vorderingen in het uitgebreide vak der kusten en wetenschappen verschuldigd. Aan haar *alleen* hebben wij te danken, de thans zoo hand over hand toeneemende kunde onzer Eeuw" (cursivering WWM). Het behoeft nauwelijks betoog dat voor Van Bosvelt volksverlichting *conditio sine qua non* was. Eerst wanneer de gehele burgerbevolking én de staatkundige leiders van de Republiek door het vuur van de Verlichting zouden zijn aangestoken, "...[zou] de Algemeene welvaart en voorspoed op deszelfs straten wonen, [zouden] de Koopmanschap en allerlei Neeringen en Handteeringen uitgebreid worden" en zou uiteindelijk "...ook alle ellenden uit den Staat worden geweerd". Van Bosvelt onthield zich zorgvuldig van concrete politieke uitspraken. Gezien zijn programma was dat ook niet nodig. Omdat "Waarheid" en "Verlichting" voor hem synoniemen waren, zou "...geen valsche staatkunde en geen bedrieglijke wijsbegeerte" de opmars van de Verlichting op den duur kunnen stuiten. De taak van het Nut als organisatie kon zich dan ook beperken tot het verbreiden van de Verlichting onder alle lagen van de bevolking.

Kan het Utrechtse Nut dus als drager van het nieuwe beschavingsideaal worden bestempeld, een analyse van de relaties van de leden van dit departement met de Utrechtse genootschappen, die alle vóór het Nut werden opgericht, bevestigt dit beeld niet alleen, maar laat tevens zien hoezeer het Utrechtse departement, zowel wat de personele samenstelling als ideeën en activiteiten betreft, steun en inspiratie vond in de ontwikkelingen die binnen deze genootschappen hadden plaatsgevonden.

Met het *Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*, het Utrechtse specimen van de genootschappen van de eerste generatie, onderhield het Nut in de periode tot 1795 nauwelijks personele banden. Van de meer dan 100 Utrechtse leden die dit genootschap in het tijdvak 1773-1794 recruteerde, waren er slechts vijftien op enig moment bij het latere Nut betrokken. Bovendien

betrof het hier vooral personen die het *PUG* in de jaren tachtig hadden verlaten of die zich op zijn minst kritisch opstelden, omdat de koers van deze organisatie hen niet beviel.⁶⁶ Deze ontwikkeling kan goed geïllustreerd worden aan de hand van de carrière van de oprichter van het *PUG*, de Utrechtse wiskundemeester Laurens Praalder. Praalder, een verlicht man, die het dankzij zijn onorthodoxe religieuze opvattingen nogal eens aan de stok had gehad met zijn werkgevers, de regenten van de Fundatie van Renswoude⁶⁷, beoogde een organisatie die een rol kon spelen bij de oplossing van de problemen waarmee de Republiek te kampen had.⁶⁸

Hij hanteerde hiertoe een utilitaire definitie van wetenschap die preludeerde op de latere Nutsuitspraken. Het ging hem vooral om het oplossen van concrete praktische kwesties, waarvan de resultaten dankzij de te publiceren *Verhandelingen* een zo groot mogelijke verspreiding moesten krijgen. Typerend is bijvoorbeeld dat de eerste leden van het *PUG* vaak vertalingen vervaardigden van Latijnse natuurwetenschappelijke verhandelingen ten behoeve van "Konstgenooten die deze taal niet magtig zijn".⁶⁹ Het genootschap kende aanvankelijk geen verschillende categorieën leden. Het enige dat telde waren inzet en kundigheid. Al spoedig leidde deze doelstelling tot moeilijkheden binnen het genootschap tussen degenen die deze organisatie wilden omvormen tot een traditioneel geleerd genootschap en de oprichter en eerste leden met hun geheel eigen motieven. Grote problemen gaf bijvoorbeeld de octroyering door de Utrechtse Staten, waartegen Praalder zich wegens de scherpe hieraan verbonden voorwaarden hardnekkig verzette. De toekenning van het octrooi in 1778 was de eerste nederlaag voor de mannen van het eerste uur en de conflicten rond het gewenste karakter van de prijsvragen – zuivere wetenschapsbevordering versus het aanpakken van maatschappelijke problemen – vormden de druppel die de emmer deed overlopen. Praalder verliet, vergezeld door diverse medestanders het genootschap. Het *PUG* voegde zich daarna al spoedig in de rij van genootschappen van de eerste generatie. Praalder en diverse andere spijtoptanten behoorden daarentegen in 1786 tot de eerste die zich bij het Utrechtse Nut aanmeldden.

De relaties van het Nut met de vooral lokale gezelschappen van de tweede generatie waren gecompliceerd en vertoonden nogal wat variaties. Een belangrijk deel van de Utrechtse genootschappen van de tweede generatie had nauwelijks een lid met het latere Nut gemeen. Qua personeel recruteerden ze uit dezelfde sociale en beroepsgroepen als het *PUG* in zijn latere fase. Qua ideeën en opvattingen waren ze nog grotendeels werkzaam binnen de grenzen van het klassieke beschavingsconcept. Zeer duidelijk is dit het geval bij de Utrechtse genootschappen *Tendimus ad Idem* (opgericht in 1763), *Tandem fū Surculus Arbor* (1765), *Summo sine Numine nihil* (± 1765) en *Concordia* (eveneens ± 1765).⁷⁰ Deze gezelschappen verkeerden nog geheel in de ban van de latinitas. Alle verhandelingen werden in het Latijn gepubliceerd en de aangesneden thema's hadden voornamelijk betrekking op de neolatijnse letteren, het recht, de theologie en de oudheidkunde.⁷¹ Blijkens de nog beschikbare ledenlijsten werden deze genootschappen voornamelijk bemand door hoogleraren en studenten. Eenmaal afgestudeerd en werkzaam als predikant, regent of in een ander hoog overheidsambt,

bleef de groep voormalige studenten vaak honorair of buitenlid, hetgeen de verklaring vormt voor het grote aantal niet-Utrechtse leden in deze in principe toch lokale gezelschappen. Van de minstens 50 Utrechtse leden die deze genootschappen telden, maakte er slechts één deel uit van het latere Nutsdepartement.⁷²

Hoewel een produkt van de fysico-theologische traditie in de Nederlandse Verlichting, paste ook het Utrechts *Natuurkundig Gezelschap* nog in het klassieke beschavingsconcept. Het genootschap onderhield nauwe relaties met de universiteit en de stadsregering die de universiteit bestuurde. De oprichter, J. Th. Ros-sijn, een hoogleraar in de fysica, beschouwde dit gezelschap vooral als middel om het aan instrumenten arme universitaire Theatrum Physicum van nieuwe instrumenten te voorzien.⁷³ De activiteiten stonden volledig in dienst van het genoeg en beoogden geen enkel praktisch doel.⁷⁴ Aangezien de instrumentencollectie door tijdgenoten als omvangrijk werd aangemerkt en het ledental gering was, moet de contributie, benodigd om dit ruime aanschafbeleid te financieren, aanzienlijk geweest zijn.⁷⁵ De hoge contributie en de nauwe relatie met de politieke en sociale bovenlaag verklaren niet alleen waarom voornamelijk de Utrechtse elite, aangevuld met enkele artsen, advocaten en een sporadische student, dit gezelschap bevolkten, maar ook waarom het aantal dubbellidmaatschappen met het latere Nut gering was.⁷⁶

In de literaire genootschappen van de tweede generatie die hun ontstaan te danken hadden aan de wens de Nederlandse taal te hervormen en deze een volwaardige plaats te verschaffen in de literaire wereld, openbaarde zich geleidelijk aan een andere geest. Genootschappen als *Dulces ante Omnia Musae* (opgericht in 1759) en *Musae noster Amor* (1761) onderhielden nauwe betrekkingen met het Leidse *Minima Crescunt* waaruit in 1766 de *Nederlandsche Maatschappij voor Letterkunde* zou voortkomen die zich sterk maakte voor de bevordering van de vaderlandse taal, letterkunde en geschiedenis.⁷⁶ Evenals *Musae* was *Dulces* vooral een taalkundig genootschap. Men las gezamenlijk Huydecoper en Ten Kate, de grondleggers van de Nederlandse taalkunde en de leden dienden per leesbeurt "achtbare schrijvers" na te slaan om een twintigtal opmerkelijke taalkundige of stylistische plaatsen te kunnen presenteren.⁷⁷ Hoewel in deze genootschappen met hun ijver voor het Nederlands de kiemen voor vernieuwing werden gelegd, moet men in de jaren zestig nog geen al te grote tegenstelling tussen neolatijnse en Nederlandse literaire genootschappen verwachten. Het ledenrecruteringspatroon was bij beide hetzelfde, hoogleraren, studenten, afgestudeerden en een enkele vertegenwoordiger van de Utrechtse elite. Overstapjes van het ene type genootschap naar het andere kwamen frequent voor.⁷⁸ Niet voor niets waren de zinspreuken van deze eerste Utrechtse genootschappen, bedoeld om het Nederlands te bevorderen, in het Latijn gesteld.

In de loop van de jaren zeventig begon dit alles te veranderen. De Nederlands-talige en neolatijnse literaire genootschappen kregen elk een eigen publiek en dubbellidmaatschappen werden zeldzaam.⁷⁹ Bovendien namen de op het Nederlands gerichte dichtgenootschappen snel in aantal toe, terwijl ook de midden-groepen hier nu bij betrokken raakten. Tenslotte kregen alle nieuw opgerichte dichtgenootschappen nu Nederlandse zinspreuken mee. In de loop van de zeven-

tiger jaren werd het dichtgenootschap *Vlijt kweekt Kunst* opgericht en schitterde G. van Bosvelt, de auteur van de Nutsbelijdenis, in een ander literair gezelschap.⁸⁰ In 1774 kwam het genootschap *Volmaakter door den Tijd* tot stand. Van dit laatste genootschap, dat uit ongeveer twaalf leden bestond en twee delen *Mengelwerk* produceerde, zijn geen ledenlijsten bekend, al is het vrijwel zeker dat de latere patriot en redacteur van *De Post van den Neder Rhijn*, Pieter 't Hoen hierin een grote rol speelde.⁸¹

De teneur van het door *Volmaakter door den Tijd* vervaardigde werk week eveneens nogal af van dat van de literaire genootschappen van de jaren zestig. Niet alleen concentreerde men zich op de dichtkunde – typerend nog wel is dat men zich verontschuldigde zo weinig aan taalkunde te doen – maar bovendien was het genootschap een spreekbuis voor verlichte opvattingen. De dichtkunst was een sociaal relevante activiteit. Het gedicht bijvoorbeeld dat onder de titel "Het Nut der Dichtkunst" bij de eerste verjaardag van het genootschap werd voorgedragen, stelde dat de echte dichter zich alleen liet leiden door "oordeelkunde en Reden". Langs die weg werd de dichter een "menschenvriend" en ging hem het algemeen nut ter harte:

"Hij laat niets onbezogt, om zelfs in alle zaaken,
Zijn evenmensch ten nut der Maatschappij te maken.

De dichter had een opvoedkundige taak bij uitstek:

"Hij onderzoekt, daar hij onwetendheid verbandt,
al 't geen zijn Landgenoot "tot leering kan verstrekken:
't Geen de Oudheid in een nacht van onkund" moog bedekken".

De overtuiging dat met de komst van de Verlichting de Oudheid had afgedaan spreekt ook uit het volgende spotdicht op de latinitas:

"Maar wie kan 't schoon der kunst in al haar eisch ontdekken,
Hiertoe moet ons gezag aan elk ten gids verstrekken;
Wij kennen pit en kracht, wij die latijn verstaan...
Zoo denkt een zot vol waan".⁸²

In 1784 werd weer een nieuw dichtgenootschap opgericht onder de zinspreuk *Vlijt is de Voedster der Wetenschappen*. Dit genootschap had met de reeds vermelde gemeen dat het de Nederlandse taal wilde bevorderen, maar het bracht deze activiteit – een tendens die ook al bij *Volmaakter door den Tijd* viel te bespeuren – onder in een veel ruimere doelstelling. De oprichters beoogden "...door Verhandelingen, vertoogen of beschouwingen van Godsdienstige, zedelijke of natuurkundige onderwerpen, welken niet te afgetrokken zijn, het verstand en het hart te verbeteren".⁸³ Het ging de leden echter niet alleen om individuele culturele emancipatie. Op de plechtige viering van de vierde verjaardag van het genootschap betoogde de feestredenaar, de Utrechtse schrijver Simon de Visser, dat "...alle onze kunst vermogens dienstbaar moeten zijn aan de voortplanting van waar Godsdienstig gevoel en edele deugd". Hij bepleitte een regelmatige correspondentie tussen alle literaire genootschappen van de Republiek. Dit "...zou-

de ongetwijfeld van een goede uitwerking wezen, wanneer bijvoorbeeld alle die Maatschappijen haaren krachten vereenigden om nationale ondeugden te bestrijden of recht vaderlandsche zeden, aan te kweeken".⁸⁴

Deze dichtgenootschappen preludeerden niet alleen op de Nutsdoeleinden, ook hun ledenrecruterings had reeds een inclusief karakter. Bij *Vlijt is de Voedster der Wetenschappen* bijvoorbeeld lag de klemtoon op vertegenwoordigers van de hogere middenstand: winkeliers, gezeten ambachtslieden, fabrikanten en kooplieden, aangevuld met een enkele dissenterse predikant als J. A. Hoekstra, wat schoolmeesters en enkele studenten. In religieus opzicht beperkte men zich niet tot de heersende gezindte en het overgrote deel van de leden had geen klassieke vooropleiding genoten. Tenslotte waren er nogal wat dubbellidmaatschappen met het latere Nut. Van de 26 Utrechtse leden van *Vlijt* zijn er twaalf terug te vinden bij het Nut in de periode 1787-1794. Van de buiten-Utrechtse leden van *Vlijt* behoorden er eveneens diverse tot het Nut in hun eigen woonplaats, met als meest opmerkelijke figuren G. Brender à Brandis en M. Nieuwenhuijzen, beiden hoofdbestuursleden van het Nut.⁸⁵ Het door *Vlijt* gepubliceerde werk laat zien hoe sterk dit gezelschap beïnvloed was door het Nederlandse verlichtingsdenken. De hierin telkens terugkerende thema's: een redelijke godsdienst, Gods almacht wijsheid en goedheid geopenbaard in de natuur, de relatie tussen zedelijk verval en de achteruitgang van de Republiek en de overtuiging dat Gods harmonische schepping de mens verplichtte zorg te dragen voor het algemeen belang vormden ook bij het latere Nut de rode draad in de lezingenprogramma's.⁸⁶

Genootschappen als *Volmaakter door den Tijd* en *Vlijt is de Voedster der Wetenschappen* waren geen eendagsvliegers maar de uitdrukkingsvorm van een mentaliteitsverandering. Hoe breed het draagvlak voor dichtgenootschappen met een op het algemeen belang gerichte signatuur was geworden, blijkt onder meer uit de fusie die in 1790 tot stand kwam tussen *Dulces* als representant van de dichtgenootschappen van de jaren zestig en *Vlijt is de Voedster der Wetenschappen*, vertegenwoordiger bij uitstek van het nieuwe type dichtgenootschap.⁸⁷ Het is aannemelijk dat de Utrechtse leesgezelschappen die men heeft kunnen traceren, vanuit eenzelfde intentie en gedragen door eenzelfde publiek actief zijn geweest en eveneens als toeleveranciers voor het Nut hebben gediend.⁸⁸ Door het ontbreken van archiefmateriaal of ledenlijsten is dit echter moeilijk met zekerheid aan te tonen.

De presentie van leden van het departement van de *Oeconomische Tak* (1778), het eerste Utrechtse genootschap van de derde generatie, in het latere Nut was niet bijzonder groot. Ongetwijfeld mede door de hoge contributie – f 10,50 per jaar – bleef dit contingent, voor het merendeel vertegenwoordigers van de sector nijverheid en handel, beperkt tot zo'n 15% van het Nutsledenbestand tot 1795.⁸⁹ Speelden latere Nutsleden een kwantitatief geringe rol in de *Oeconomische Tak*, hun kwalitatieve inbreng steeg hier ver boven uit. In de beginfase voerde de Utrechtse politieke en sociale elite de boventoon in de *Tak*, zozeer zelfs dat in de eerste jaren in het bestuur geen enkele koopman of fabrikant was opgenomen. De tegenstellingen in Utrecht richtten zich niet zozeer op de koers zoals in vele Hollandse en Zeeuwse departementen. Het was alle leden duidelijk dat, gezien de

op nijverheid georiënteerde economische structuur van het gewest, industriebevordering voorop diende te staan. Zolang het niet om ingrijpende maatregelen ging, bleven de in het departement vertegenwoordigde sociale groepen eensgezind en manifesteerde Utrecht zich als een van de actiefste departementen.⁹⁰

Omstreeks 1782 wenste echter een deel van de leden meer ingrijpende maatregelen, zoals een belasting op "vreemde manufacturen" om de eigen industrie te beschermen, aan de orde gesteld te zien.⁹¹ Dergelijke voorstellen waren in Utrecht verantwoordelijk voor een breuk in de eensgezindheid met gevolg dat het enthousiasme van de elite voor de *Tak* langzaam verdween. Helaas ontbreken nauwkeurig bijgehouden ledenlijsten, maar wanneer de samenstelling van het departementale bestuur als spiegel van de compositie van het ledenbestand mag worden beschouwd, blijkt dat de elite zich steeds minder aan de *Tak* gelegen liet liggen. In 1780 was de eerste fabrikant tot het bestuur doorgedrongen en in 1785 was geen enkele vertegenwoordiger van het stedelijk bestuur, de Utrechtse Staten of de ridderschap meer in de commissie van directie aanwezig. In dit bestuur speelden latere Nutsmannen een grote, zo niet overheersende rol.⁹² Aan hun activiteiten was het te danken dat in 1785 het Utrechtse departement een landelijke petitiebeweging op touw probeerde te zetten om de Staten-Generaal – geheel in strijd met de Wet van de *Oeconomische Tak* – er toe te brengen de zieltogende nijverheid met behulp van belastingmaatregelen te ondersteunen. Het voornaamste motief was dat de incidentele maatregelen die de *Oeconomische Tak* tot nu toe had bepleit, maar weinig hadden uitgehaald. Het voor de hand liggende bezwaar dat een dergelijke belasting de koophandel zou kunnen schaden werd van tafel geveegd met de redenering dat de belangen van koophandel en nijverheid niet strijdig waren en dat de nijverheid vele handen werk verschafte.⁹³ De petitiebeweging kwam als gevolg van de tegenstellingen in de landelijke *Oeconomische Tak* niet van de grond.⁹⁴ Het Utrechtse departement verviel hierna snel. De leden van de *Tak* die de drijvende kracht waren geweest achter de petitiebeweging, sloten zich direct bij het Nut aan.

De Utrechtse genootschapsontwikkeling laat zien dat het nieuwe, in de Nutsideologie besloten beschavingsideaal annex remedie tegen de achteruitgang geen geheel eigen vinding was, maar dat de ingrediënten ervan reeds in de bestaande genootschappen te vinden waren. De verschuivingen binnen de dichtgenootschappen met *Vlijt is de Voedster der Wetenschappen* dat de zedelijke verheffing van het vaderland hoog in het vaandel had geschreven als climax, het verlichte karakter van de in deze gezelschappen besproken thema's, de afkeer van de latinitas, de inclusieve ledenrecrutering en de sociale herkomst van de leden van wie een groot deel geen klassieke opleiding had genoten gaven dit aan. De uiteindelijk mislukte poging van de stichters van het *Provinciaal Utrechtsch Genootschap* en een deel van de leden van de *Oeconomische Tak* om op eigen kracht een bijdrage te leveren aan het herstel van het vaderland, maken duidelijk dat het Utrechtse Nut ook in dit opzicht bij de lokale genootschapsbeweging in de schuld stond.

Juist hierdoor vormde het Nut dat de doelstellingen van deze genootschappen combineerde en systematiseerde, een natuurlijke thuishaven voor degenen wier

activiteiten in de bestaande genootschappen op een mislukking waren uitgelopen of die nu wel eens concreet de hand aan de ploeg wildenslaan. De dubbele functie van het Utrechtse Nut, verheffing van het vaderland en de bevrediging van de culturele behoeften van de eigen leden, stelde dit genootschap bovendien in staat een nieuw publiek te bereiken, namelijk hen die wegens hun sociale status of geringe letterkundige vaardigheden in de bestaande genootschappen geen plaats hadden kunnen vinden. Tenslotte moet worden vastgesteld dat men het Nut, hoezeer ook in de personele sfeer met dissenterdom en patriottisme verbonden, niet zonder meer met deze groepen mag vereenzelvigen. Niet alleen beklemtoonde men, vooral nadat besloten was de Nutsdoelen op eigen kracht en zonder overheidsprotectie te verwezenlijken, nadrukkelijk de politieke en religieuze neutraliteit, maar ook het Nutsprogramma zelf met zijn onwrikbare geloof in de voortgang der Verlichting maakte concrete politieke actie niet direct noodzakelijk. De door het Nut gevoerde neutraliteitspolitiek was voldoende overtuigend om het lidmaatschap van orangisten en leden en predikanten van de heersende kerk mogelijk te maken.

IV

Kan het Nut tot 1795 als een exponent van een culturele revolutie worden gekarakteriseerd, na de Bataafse Revolutie werd dit genootschap op de vleugels van de nieuwe wind respectabel. Diverse factoren zijn hierop van invloed geweest. Allereerst is er het feit dat vele Nutsmannen van het eerste uur in de nieuwe regeringscolleges terecht kwamen. Dit gold niet alleen de eerste, radicalere fase van de Bataafse Tijd, maar ook nog, zij het in iets mindere mate, in de jaren daarna. Bovendien meldden vele oude en nieuwe machthebbers die vóór 1795 geen deel van het Nut hadden uitgemaakt, zich nu bij de diverse departementen aan. Een goed voorbeeld van een vooraanstaand Nutsbestuurder die dankzij de revolutie carrière wist te maken en erin slaagde deze in de jaren daarna uit te bouwen is de Amsterdamse advocaat M. C. van Hall. Van 1790 tot 1858 was hij, afgezien van enkele korte onderbrekingen, lid van het hoofdbestuur maar zijn in 1795 begonnen politieke loopbaan kreeg onder het bewind van koning Willem I pas echt inhoud.⁹⁵ Ook in Utrecht kreeg het Nutsdepartement een innige relatie met de overheid. Van de 114 personen die tussen 1795 en 1815 de successieve stedelijke bestuurslichamen bevolkten, behoorde de helft tot het Nut.⁹⁶ Het veranderende karakter van de doelstellingen van het overheidsbeleid dat onder meer de zorg voor het onderwijs tot nationale staatszaak verhief, speelde het Nut eveneens in de kaart. Had men voor 1795 bij stedelijke en kerkelijke besturen vaak voor dovemansoren gesproken, nu werd het Nut een gewaardeerde gesprekspartner. De onderwijswetgeving van Van de Ende van 1806 leunde zwaar op het grote onderwijsrapport van het Nut van 1796 en was in nauw overleg met het hoofdbestuur tot stand gekomen.⁹⁷ In Utrecht waren het de Nutsleden die de stedelijke onderwijscommissie bevolkten en het lokale departement bleef nauw bij het stedelijk onderwijsbeleid betrokken.⁹⁸

Deze toegenomen verstrengeling van Nut en overheid – die men voor 1795 expliciet geschuwd had – met als resultaat een toegenomen respectabiliteit, was verantwoordelijk voor een explosieve ledenaanwas na 1795. Het aantal departementen steeg van 25 in 1794 tot 106 in 1810 en het ledental van 2331 tot ruim 8500. Niet alleen penetreerde het Nut steeds verder in het land⁹⁹, ook de sociale en religieuze samenstelling van het ledenbestand veranderde, overigens zonder dat het inclusieve karakter hiervan te lijden had. Wanneer de ontwikkelingen in het Utrechtse Nutsdepartement als indicatief mogen worden beschouwd, blijkt dat omstreeks 1815 de politieke elite en de brede burgerij een veel grotere rol speelden dan voorheen.¹⁰⁰ Het aantal leden was verdubbeld en bekleeders van hoge stedelijke of gewestelijke ambten die voor 1795 geen zitting in het departement hadden, maakten nu 9% van het totaal aantal leden uit. Bovendien waren nu, naast acht schoolmeesters, dertien hoogleraren in het departement vertegenwoordigd. De sector van de vrije beroepen was nu de grootste met 27% van de leden tegen 20% voorheen. Handel en nijverheid, voor 1795 de grootste beroepsgroep, moesten in 1815 met 25% van de leden genoegen nemen. De toegenomen respectabiliteit bleek ook uit de religieuze samenstelling van het ledenbestand. 70% van de leden behoorde nu tot de hervormde kerk, waaronder zes predikanten. Het percentage protestantse dissenters, waaronder vijf predikanten, daalde van 18 naar 15. Katholieken bleven een te verwaarlozen minderheid met 1% van de leden.

Het heeft er alle schijn van dat met deze sociale en politieke verschuivingen ook de verschillen tussen het nieuwe, op de Verlichting gebaseerde cultuurideaal waar het Nut zich zo sterk voor had gemaakt en het oudere op Renaissance en humanisme geïnspireerde beschavingsconcept begonnen te vervagen. In een redevoering voor de Algemene Vergadering van 1817 betoogde M. C. van Hall dat het door het Nut gehanteerde cultuurbegrip aan herwaardering toe was. Hij nam stelling tegen de gangbare Nutsopinie dat alleen nuttige kennis en "werktuiglijke" kunsten het doel van de volksovoeding dienden te zijn. Zonder de oude doelstelling overigens te verwerpen, achtte Van Hall de tijd rijp daarnaast een nieuwe te introduceren. Hij stelde vast dat "...bij volken, welke de bevallige Kunsten en schoone Wetenschappen niet kennen, barbaarsheid en misdaad de plaats der deugd en eener beschaafde gezelligheid noodzakelijk moeten innemen".¹⁰² Voor een gelukkige, op deugd gegrondveste samenleving en een welvarende staat waren derhalve nut en genoegen, rede en schoonheidsgevoel even noodzakelijk en beide dienden tot centrale doelstellingen van het onderwijs, ook op de volksscholen, te worden verheven. Van Hall, zelf een groot bewonderaar der klassieke beschaving¹⁰³, beklemtoonde de betekenis van Renaissance en humanisme voor de ontwikkeling van het schoonheidsgevoel en doorspekte zijn betoog met citaten uit klassieke auteurs. Deze redevoering waarin een symbiose tussen Verlichting en klassieke beschaving werd bepleit, was geen incident. In de departementen Den Haag, Haarlem en Amsterdam waren al enige jaren daarvoor tekenscholen in het leven geroepen die niet bedoeld waren voor het "werktuiglijk" tekenonderwijs, maar dienstbaar werden gemaakt aan de ontwikkeling

van het schoonheidsgevoel en pasten in een van oudsher aristocratisch opvoedingsideaal.¹⁰⁴

Een jaar later sloot de remonstrantse predikant C. W. Westerbaen in zijn redevoering voor de Algemene Vergadering zich volmondig bij Van Hallaan. Westerbaen introduceerde tevens een nieuw element: de lof van het nationale verleden. Hij spande zich niet alleen in om aan te tonen dat Verlichting en klassieke beschaving één en ondeelbaar waren, maar ook dat men beide kon vinden in de Nederlandse culturele prestaties van de late zestiende en zeventiende eeuw. Waar het Nut zich voor 1795 op de stelling had beroepen dat de Verlichting een typisch verschijnsel van de achttiende eeuw was die daarom een veel grotere betekenis had dan voorgaande cultuurtijdperken, werden nu de verrichtingen van humanistische geleerden en kunstenaars die de glorie van het klassieke beschavingsconcept hadden uitgemaakt, ten behoeve van het door het Nut gehuldigde cultuurijsdeaal geannexeerd: "Dit Vaderland is haren roem en welvaart steeds aan de verlichting en beschaving verschuldigd geweest, en deze moeten voortaan deszelfs luister blijven handhaven onder de reeks der Volken, waaronder het mag prijken".¹⁰⁵

Deze presentatie van de zeventiende eeuw met zijn humanistische inslag als voorgeschiedenis en toekomstbeeld van het door het Nut beleden beschavingsideaal had als fascinerende consequentie dat men zich nu op eenzelfde verleden kon beroepen als de aanhangers van het klassieke beschavingsconcept. Deze aanpassing van het Nutsideaal waarbij de oorspronkelijke doelstelling van verbreiding van kennis en deugd onverlet bleef, en de heroriëntatie op het nationale verleden maakten het mogelijk de kloof tussen de beide beschavingsidealen, die voor 1795 een natiebreed succes van het Nutsprogramma mede in de weg had gestaan, te overbruggen. Typerend in dit verband is dat de meerderheid van de Utrechtse leden van de exponent van dat humanistisch georiënteerde beschavingsconcept, het *Provinciaal Utrechtsch Genootschap*, omstreeks 1815 deel uitmaakte van het Utrechtse Nut. In Middelburg, sinds 1801 de zetel van het *Zeeuwsch Genootschap*, eveneens behorend tot de eerste generatie genootschappen, was het niet anders.

Voor een verklaring wil ik op het volgende wijzen. Allereerst op de sociale en politieke amalgamerings als gevolg van de Bataafse omwenteling die, zoals gezegd, zich ook bij het Nut had voltrokken. Van minstens zo grote betekenis was de na 1813 sterk gevoelde behoefte de tegenstellingen van voor 1795 te vergeten. De totaal nieuwe verhoudingen onder de monarchie vroegen om een nieuw eenheidsbesef dat van hogerhand ook sterk werd bevorderd. Van grote betekenis was dat Willem I de voor 1795 bepleite nationale onderwijs- en welvaartsbeleid, waarvoor in de Bataafse tijd de grondslagen waren gelegd, tot hoeksteen van zijn eigen beleid had gemaakt. Op een enkele uitzondering als Willem Bilderdijk na die onbekommerd op het aambeeld van de oude tegenstellingen bleef hameren, beijverden historici en literatoren van allerlei richting zich om aan te tonen dat met de komst van de Oranje-monarchie een nieuwe en gelukkige tijd was aangebroken waarin de oude partijstrijd zichzelf had overleefd.¹⁰⁶ De Nutsredenaars zongen in dit koor uit volle borst mee: "Heil, heil dat Vaderland, hetwelk eenen

Koning zegent, die doordrongen van het gevoel dezer waarheden, de verlichting en beschaving onzer Natie, door de meestgepaste middelen, met al zijn vermogen, voorstaat en uitbreidt".¹⁰⁷ Tenslotte fungeerde de gemeenschappelijke ervaring van enkele jaren drukkende Franse inlijving als een sterke stimulans voor de nationale gevoelens waardoor vroegere tegenstellingen makkelijker konden worden overbrugd. Dit gold niet alleen de politiek maar ook de cultuur. De lutherse Joan Melchior Kemper, in 1795 op negentienjarige leeftijd al lid van het Amsterdamse Nut en een gevierd orator daar, klaagde bijvoorbeeld in een veelgeprezen redevoering van 22 september 1812 dat het tot het uiterste doorgedreven utilitaire denken van Franse snit waarmee men nu werd geconfronteerd, op termijn de doodsteek zou betekenen voor het beschavingstype dat de eigen nationale grootheid had uitgemaakt.¹⁰⁸

Dankzij het dichten van deze, voor 1795 nog brede, culturele kloof, kon het Nut na 1815 als propagandist van een nationale cultuur zijn activiteiten op het terrein van de volksverlichting voortzetten. Eerst de komst van het Réveil met in zijn kielzog de "Klokkenist der kleine Luyden", Abraham Kuiper, en die van de arbeidersbeweging zou achter de legitimiteit van het Nut als christelijke en nationale, de gehele bevolking vertegenwoordigende organisatie opnieuw vraagtekens zetten.¹⁰⁹

NOTEN

1. "Plan van een Genootschap", Archief Hoofdbestuur, GA Amsterdam, PA 211, Bijlagen bij de Handelingen 1784-1793.
2. Voor een uitvoeriger overzicht van de genootschapstraditie in Europa en de Republiek: W. W. Mijnhardt, "Veertig jaar cultuurbevordering: Teylers Stichting 1778 ± 1815" in: *Teyler 1778-1978. Studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest* (Haarlem/Antwerpen, 1978) 65-71 en Idem, "Het Nederlandse genootschap in de achttiende en vroege negentiende eeuw", *De Negentiende Eeuw*, 7 (1983) 76-101.
3. J. de Vet, *Pieter Rabus (1660-1702)* (Amsterdam, 1980).
4. W. W. Mijnhardt, "Wetenschapsbevordering onder het Ancien Régime: het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen 1765-1794", *Archief van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* 1984 (in druk).
5. Mijnhardt, "Het Nederlandse genootschap", noot 32, 46 en 68.
6. W. W. Mijnhardt, "Sociability in Walcheren 1750-1815", *Tijdschrift voor de Studie van de Verlichting en van het Vrije Denken*, 12 (1984) (in druk).
7. J. Scharp, "Inwijdingsredevoering, zijnde eene Verhandeling over de Letterkundige Maatschappijen en dit Genootschap in het Bijzonder (...)" in: *Inwijding der nieuwgebouwde Geheerzaal van het Letterkundig Genootschap Verscheidenheid en Overeenstemming te Rotterdam* (Rotterdam, 1807) 27; vgl. ook W. van den Berg, "Het literaire genootschapsleven in de eerste helft van de negentiende eeuw", *De Negentiende Eeuw*, 7 (1983) noot 3.
8. J. A. Hoekstra, "De Oorsprong, Voortgang, het Nut en de Voortreffelijkheid der Kunsten en Wetenschappen" in: *Redevoeringen en aanspraken, gedaan in de onderscheiden vergaderingen der Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen*, I (z.p., 1790) 52.
9. W. W. Mijnhardt, "De Nederlandse Verlichting: een terreinverkenning" in: *Figuren en Figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J. C. Boogman* (Groningen, 1979) 1-25 en Idem, "De Nederlandse Verlichting in Europees perspectief", *Theoretische Geschiedenis*", 10 (1983) 335-348.
10. J. A. Hoekstra, "De Voortreffelijkheid en Waarde van 's Menschen Zielsvermogens, en het Doel der Godheid in het Schenken van Dezelve" in: *Redevoeringen*, I, 10-11.
11. Vgl. J. G. de Bruijn, ed., *Inventaris van de Prijsvragen uitgeschreven door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen 1753-1917* (Haarlem/Groningen, 1977) 36 en 38;

12. In 1782 publiceerde De Perponcher een Nederlandstalig pedagogisch handboek: *Onderwijs voor Kinderen*. Ook dit werk richtte zich uitsluitend op de gegoede standen. Vgl. J. Reijers, *W. E. de Perponcher. Een Bijdrage tot de Kennis van zijn Opvoedkundige, Literair-Aesthetische en Maatschappelijke Denkbeelden* (Zutphen, 1942) 16-46.
13. P. J. Buijnsters, *Wolff & Deken. Een Biografie* (Leiden, 1984) 190-195.
14. Mijnhardt, "Wetenschapsbevordering onder het Ancien Régime", hfdst. III; vgl. A. M. van der Giezen, *De Eerste Fase van de Schoolstrijd in Nederland (1795-1806)* (Assen, 1937) 12-35.
15. E. P. de Booy, *De Weldaet der Scholen* (Utrecht, 1977) 104-112.
16. L. Knappert, *Het Zedelijk Leven onzer Vaders in de Achttiende Eeuw* (Haarlem, 1910) 103-106. W. B. S. Boeles, *De patriot J. H. Swildens, publicist te Amsterdam, daarna hoogleraar te Franeker. Zijn arbeid ter volksverlichting geschetst* (Leeuwarden, 1884).
17. Citaat bij H. Smitskamp, "Simon Stijl als verlicht geschiedschrijver", *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, VI (1952) 207.
18. De Bruijn, *Inventaris*, 51 en Notulen Hollandsche Maatschappij, 2 november 1779 e.v. Archief HMW, Haarlem.
19. A. J. van der Aa, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden* (21 dln; Haarlem, 1852-1878) V, 12; Fardon presenteert bij het Zeeuwsch Genootschap in 1787 een plan om de genootschappen van de eerste generatie meer te laten doen aan de bevordering van het algemeen nut. Vgl. Mijnhardt, "Wetenschapsbevordering onder het Ancien Régime", hfdst. III.
20. *Verhandelingen van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen* (30 dln; Haarlem, 1754-1794) 20, 2e stuk, 353-415.
21. *Ibidem*, 379.
22. Vgl. *Lijst der Leden van de Nederlandsche Maatschappij onder de Zinspreuk: Tot Nut van 't Algemeen* (z.p., 1789) 3-4. Alle drie (G. Brender à Brandis, W. van Barneveld en J. F. Muller) waren ze lid van het PUG en alle drie waren ze, typerend genoeg, in de vroege fase van dit genootschap als lid aangesteld. Vgl. p. 000. Alleen Brender à Brandis had het op grond van zijn literaire verdiensten tot lid van het Zeeuwsch Genootschap weten te brengen.
23. Vgl. de wet van de *Oeconomische Tak*: "Ook zullen gééne voorstellen, van welke natuur die ook zijn moogen, gedaan worden, waardoor men zoude kunnen schijnen zich te mengen in zaken, die bij de hooge Overheid in overweeging of door Hoogstdezelve beslist zijn; of waardoor men het hooge gezag of de schikkingen van dezelfde eenigszins zoude kunnen schijnen te na te komen", J. Bierens de Haan, *Van Oeconomische Tak tot Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel* (Haarlem, 1952) 16.
24. Zie hierover uitvoeriger: Mijnhardt, "Het Nederlandse Genootschap", 89-90 en Th. P. M. de Jong, "Sociale verandering in de Neergaande Republiek" in: *Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek*, XXXV (1972) 20-27.
25. Th. Jorissen, "Het genootschap van Kunsten en Wetenschappen, onder de zinspreuk: tot nut van 't algemeen, te Edam" in: *1784-1934. Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Amsterdam, z.j.) 43
26. *Gedenkschriften der Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen voor de eerste vijftiengint jaren van haar bestaan* (2e dr; Amsterdam, 1820) 24-25.
27. Jorissen, "Het genootschap van Kunsten en Wetenschappen", 31. Correspondentie G. Bonnet-M. Nieuwenhuijzen, GA Amsterdam, Archief Nut, inv.no. 312.
28. De Jong, "Sociale Verandering", 16. De patriotten kan men evenmin in economisch bepaalde hokjes onderbrengen. Vgl. E. J. van Himbergen, "Grondwettige Herstelling" in: *Figuren en Figuraties. Acht opstellen aangeboden aan J. C. Boogman* (Groningen, 1979) 33.
29. M. van Nieuwenhuijzen, "Aanspraak aan de Leden der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen op derzelver Jaarlijksche Algemeene Vergadering, gehouden den 8. van Oogstmaand, 1786" in: *Redevoeringen*, I. 159. Typerend genoeg ontleende Nieuwenhuijzen dit gedicht aan het werk van het Leidse dichtgenootschap van de tweede generatie *Kunst Wordt door Arbeid Verkregen*. In dezelfde aanspraak beklemtoonde Nieuwenhuijzen noch eens dat neutraliteit in politieke en kerkelijke twisten absoluut noodzakelijk was "...willen wij bij *allen* ingang vinden, willen wij aan *allen* heil verschaffen". 144.
30. Vgl. Mijnhardt. "Wetenschapsbevordering onder het Ancien Régime" en E. H. Kossmann. "The Dutch Case: a national or a regional culture", *Transactions of the Royal Historical Society*, XXIX (1979) 155-168.
31. *Ibidem* en A. J. Duijvendijk, *De Motivering van de Klassieke Vorming* (Groningen/Djakarta, 1955) 163-210.
32. W. Frijhoff, *La Société Néerlandaise et ses Gradués, 1575-1814* (Amsterdam, 1980).
33. Vgl. J. de Vries, *De Economische Achteruitgang der Republiek in de Achttiende Eeuw* (2e dr; Leiden, 1968) 180-184; J. Hovy, *Het Voorstel van 1751 tot Instelling van een Beperkt Vrijha-*

- venstelsel in de Republiek (*Propositie tot een Gelimiteerd Porto-Franco*) (Groningen, 1966). J. S. Bartstra, *Vlootherstel en Legeaugmentatie 1770-1780* (Assen, 1952). I. L. Leeb, *The Ideological Origins of the Batavian Revolution. History and Politics in the Dutch Republic 1747-1800* (Den Haag, 1973).
34. J. Hartog, "Santhorst" in: *Uit de dagen der patriotten* (Amsterdam, 1896) 1-49. Leeb, *Ideological Origins*, 97. Opmerkelijk in dit verband is dat in de achttiende eeuw de zgn. Grand Tour van het Nederlandse patriciaat zich steeds meer begon te concentreren op Italië, de bakermat van de klassieke beschaving. Vgl. A. Frank van Westrienen, *De Groote Tour* (Amsterdam, 1983) en de *Catalogus van de Tentoonstelling Reizen in de Achttiende Eeuw* (Den Bosch, 1984). Daarnaast kreeg men steeds meer belangstelling voor de Nederlandse kunst van de zeventiende eeuw. Mededeling drs. P. Knolle.
  35. Frijhoff, *La Société Néerlandaise*, 246-279. Typerend in dit verband is dat naarmate de Verlichting meer invloed kreeg het aantal theologiestudenten uit de middengroepen afnam met name bij de gereformeerde kerk, terwijl dat van rechtenstudenten toenam. Vgl. L. Knappert, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 18e en 19e Eeuw* (Amsterdam, 1912) 126-127.
  36. P. J. Buijnsters, "Sociologie van de Spectator", *Spiegel der Letteren*, XV (1973) 1-17 en G. O. van de Klashorst, "De Nederlandsche Spectator, de Philanthrope en de Filosooph. Drie spectatoriale geschriften tussen 1749 en 1769 over geloof, mens en samenleving" (ongepubliceerde doctoraalscriptie. Instituut voor Geschiedenis R.U. Utrecht, 1982).
  37. Als gevolg van een honderdjarige verguizing waarbij voornamelijk op de literaire kwaliteiten van het in de Nederlandse dichtgenootschappen geproduceerde werk werd gelet, zijn deze instellingen, die een belangrijke bron vormen voor de achttiende-eeuwse mentaliteitsgeschiedenis, nog maar nauwelijks bestudeerd. Vgl. J. J. Kloek et al., "Literaire Genootschappen 1748-1800", *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw*, 57-58 (1983) 21-90. Zie echter wel H. A. Höweler, "Het Haagsche Dichtgenootschap "Kunstliefde Spaart Geen Vlijt" 1772-1818" in: *Jaarboek Die Haghe* (1937) 97-184 en B. Thobokholt, *Het taal- en dichtlievend genootschap "Kunst wordt door Arbeid Verkreegen" te Leiden, 1766-1800* (Utrecht, 1983).
  38. L. J. Rogier, "Proeftuin der Pariteit" in: *Terugblik en Uitzicht* (2dln; Hilversum, 1964) I, 181 en J. A. Bornewasser, "Die Aufklärung und die Katholiken in den Nordlichen Niederlanden 1780-1830", *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland*, 21 (1979) 304-318.
  39. Höweler, "Kunstliefde" en Thobokholt, "Kunst wordt door Arbeid Verkreegen"
  40. P. J. Buijnsters, *Hieronymus van Alphen (1746-1803)* (Assen, 1973) 28.
  41. G. Brender à Brandis, "Het Waare Doel van de Maatschappij, Tot Nut van 't Algemeen", *Redevoeringen*, II, 16-17.
  42. M. Nieuwenhuijzen, "Aanspraak" (noot 29) 161-162.
  43. Vgl. Mijnhardt, "Wetenschapsbevordering onder het Ancien Régime".
  44. Zie de bijdrage van P. Knolle en A. Martis aan dit boek; met name "De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en het Tekenonderwijs: theorie en praktijk gedurende de eerste decennia van haar bestaan". De Maatschappij speelde overigens geen enkele rol bij het verbreiden van nieuwe, industriële technologie. Vgl. het door de Maatschappij uitgegeven *Technologisch Handboek* (Amsterdam, 1809) dat nog geheel in de traditionele ambachtelijke sfeer opereerde en Mijnhardt, "Wetenschapsbevordering onder het Ancien Régime", hoofdstuk III, noot 90.
  45. J. A. Hoekstra, "De Oorsprong" (noot 8) 54.
  46. M. Nieuwenhuijzen, "Aanspraak" (noot 29) 158-159. Ook dit citaat had Van Nieuwenhuijzen aan werk van een genootschap van de tweede generatie ontleend.
  47. Van Himbergen, "Grondwettige Herstelling", 32.
  48. J. de Vries, ed., "Van de Spiegel's "Schets tot een Vertoog over de Intrinsique en Relative Magt van de Republiek (1782)" in: *Economisch-Historisch Jaarboek*, XXVII (1955-1957) 81-100 en (L. P. van de Spiegel), "Gedachten over de Verlichting der XVIIIe Eeuw" in: G. W. Vreede, ed., *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel en Zijne Tijdgenooten (1737-1800)* (4 dln; Middelburg, 1874-1877) IV, 482-526.
  49. Vgl. oa. H. F. J. M. van den Eerenbeemt, "Het Sociaal-tussen filantropie en economie: een Patriotse en Bataafse illusie" in: *Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek*, XXXV (1972) 28-64 en Idem, *Armoede en Arbeidsdwang* ('s-Gravenhage, 1977).
  50. Brief J. A. Hoekstra aan algemeen secretaris 13 februari 1787, Archief Nut, GA Amsterdam, i.n.v. no. 315.
  51. De feitelijke gegevens over de sociale samenstelling van het Utrechtse Nut zijn ontleend aan de scriptie van J. van Veen, "Een burgerinitiatief tot volksbeschaving. Het departement Utrecht van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en haar activiteiten 1786-1815" (ongepu-

- bliceerde scriptie Instituut voor Geschiedenis RU. Utrecht, 1982). Het Utrechtse departement telde in de periode 1786-87 in totaal 62 leden. Van 7 man was het beroep niet te achterhalen. Het genootschap had, naast de in de tekst genoemde nog 3 studentleden.
52. Van de in totaal 27 dissenterende leden behoorden er 13 tot de doopsgezinde gemeente, 10 tot de lutherse en 4 tot de remonstranten. Van 3 leden was de religieuze overtuiging niet te achterhalen. Zie voor de volkstelling van 1809 in Utrecht, J. de Kok, *Nederland op de Breuklijn Rome-Reformatie* (Assen, 1964) 347.
  53. Hiertoe is de door Van Veen vervaardigde ledenlijst vergeleken met de inschrijvingen van de Utrechtse Hiëronymusschool, de stedelijke Latijnse school. GA Utrecht, Archief van de Hiëronymusschool, inv.no 29, 3 din.
  54. Vgl. Van Veen, "Een burgerinitiatief", 19-21.
  55. Verslag van de Commissie van het Hoofdbestuur naar Utrecht 1788, Archief Nut, GA Amsterdam, inv.no. 183.
  56. *Ibidem*.
  57. Bijvoorbeeld de orangistische kanunnik D. G. van der Burgh en de patriotse predikant van remonstrantse huize, J. van Konijnenburg. De gematigde patriot Hoekstra werd weer voorzitter.
  58. Van de in totaal 24 dissenters behoorden er 13 tot de doopsgezinden, 7 tot de remonstranten en 4 tot de luthers. Een oudkatholiek en een katholiek completeerden het geheel. Van 20 leden was de religieuze overtuiging niet te achterhalen. Hieronder kunnen zich nog diverse katholieken bevinden.
  59. Van 10 leden was het beroep niet te achterhalen. Opmerkelijk was het grote aantal studenten, met name in de medicijnen en rechten, dat deel uitmaakte van het Nut, 13 in totaal (10%). 3 leden stonden als rentenier te boek.
  60. De bibliotheek van het Nut, waarvan de eerste catalogus dateert van 1805, had een groot aantal werken van Salzmann en Campe in bezit. Vgl. GA Utrecht, Archief Nut, inv. no. 98.
  61. W. Gobbers, *Jean-Jacques Rousseau in Holland. Een onderzoek naar de invloed van de mens en het werk (ca. 1760-ca. 1810)* (Gent, 1963) 291-293.
  62. GA Utrecht, Archief Nut, inv. no. 5, instructie Commissie tot het Schoolonderwijs 27 augustus 1794.
  63. *Ibidem*, inv.no. 2, Wetten van het Departement, Wet 1790 art. XXIII.
  64. *Ibidem*, Notulen Departementale Vergaderingen, *passim*.
  65. (Utrecht, 1792). Vgl. Notulen Departementale Vergadering, 8 februari 1792.
  66. Van deze 15 man behoorden er 11 tot de vroege leden van het PUG. Hiervan bedankten er 8 in de jaren tachtig. 4 leden werden tot lid van het PUG benoemd na hun intrede in het departement.
  67. A. Graafhuis, "De mathematici Laurens en Gerbrand Praalder" in: *Jaarboekje "Oud-Utrecht"* (1961) 79-99, m.n. 81
  68. Vgl. Mijnhardt, "Het Nederlandse Genootschap", 88-89.
  69. GA Utrecht, Archief PUG, inv. no. 29 Verh. I van der Does.
  70. Van *Summo* en *Concordia* zijn alleen de namen bekend. In 1778 fuseerden alle vier genoemde genootschappen tot een nieuw genootschap onder de titel *Tendimus ad Idem et Tandem fit Surculus Arbor*, dat in 1782 nog een deel verhandelingen publiceerde. Over de jaren daarna zijn geen gegevens beschikbaar en het valt aan te nemen dat het genootschap al spoedig na 1782 ter ziele is gegaan. Vgl. Kloek, "Literaire genootschappen" (noot 37). Opmerkelijk is dat het PUG in de tweede helft van de jaren tachtig – mogelijk omdat *Tendimus* ter ziele was gegaan – het plan opvatte Latijnse verhandelingen te gaan uitgeven. Het eerste deel verscheen in 1793.
  71. *Opuscula societatis, cui symbolum, Tandem fit surculus arbor* (Utrecht, 1776); *Opuscula societatis cui Tessera Tendimus ad idem* (Utrecht, 1778) en *Opuscula societatis cui tessera Tendimus ad idem et Tandem fit surculus arbor* (Utrecht, 1782). Blijkens het gepubliceerde werk hield *Tendimus* zich voornamelijk bezig met de theologie en *Tandem* met recht, oudheidkunde en neolatijnse letterkunde.
  72. De kanunnik D. G. van der Burgh, bestuurslid van het Nut en een genootschapsman pur sang die van bijna alle Utrechtse genootschappen lid was.
  73. Vgl. NG 200. *Natuurkundig Gezelschap te Utrecht 1777-1977* (Utrecht, 1977) 39-44.
  74. Het Natuurkundig Gezelschap te Utrecht vertoont sterke parallellen met dat te Middelburg dat, eveneens volledig door de locale elite gedomineerd, met het onderwijs in de natuurkunde alleen het vermaak beoogde. Vgl. Mijnhardt, "Wetenschapsbevordering onder het Ancien Régime", hfdst. III. Rossijn had, in tegenstelling tot zijn Utrechtse collega J. F. Hennert, weinig oog voor de praktische toepassingen van de natuurwetenschappen en de wiskunde. Hennert maakte dan ook geen deel uit van het Natuurkundig Gezelschap. Vgl. H. J. M. Bos, "Johan

Frederik Hennert, wiskundige en filosoof te Utrecht aan het eind der achttiende eeuw”, *Tijdschrift voor de Geschiedenis der Geneeskunde, Natuurwetenschappen, Wiskunde en Techniek* 7 (1984) 19-31.

75. M. H. A. Pierson, "De leden van het Natuurkundig Gezelschap te Utrecht 1777-1813" (ongepubliceerde scriptie Instituut voor Geschiedenis R. U. Utrecht, 1983). Utrecht bezat ook nog twee vrijmetselaarsloges. Zoals vaak in de grotere steden van de Republiek was er één praktisch uitsluitend gereserveerd voor de elite. Dit gold ook voor de Utrechtse loge *l'Astrée*, gesticht in 1760. Daarnaast kende Utrecht ook nog een loge bestemd voor personen uit de middengroepen, *De Goede Trouw*, opgericht in 1762. In 1773 werd deze loge door de Haagse Grootte Loge vervalven verklaard. Blijkens de op het archief van het Grootoosten der Nederlanden in Den Haag berustende ledenlijsten had geen van de logebroeders een relatie met het latere Nut. De in de literatuur nogal eens vermelde veronderstelling dat de vrijmetselarij aan de wieg van het Nut zou hebben gestaan wordt in Utrecht niet bevestigd. Deze veronderstelling wordt vaak gebaseerd op het vrijmetselaarschap van J. H. Swildens die Van Nieuwenhuijzen geassisteerd heeft bij het opstellen van het "Plan tot een Genootschap" (noot 1) vgl. Boeles, *Swildens* (noot 16) die dit "Plan" ook als bijlage afdruckt. De oprichters van de Maatschappij waren geen vrijmetselaars en in Edam bestond ook geen loge. Weliswaar kunnen er in latere jaren regelmatig kruisverbanden tussen Nutsdepartementen en in dezelfde plaats gevestigde vrijmetselaarsloges worden geconstateerd, maar ook in die gevallen hadden vrijmetselaars met de oprichting van het Nutsdepartement niets van doen. Vgl. Mijnhardt, "Sociability in Walcheren".
76. Zie voor *Dulces* en *Minima Crescunt*: F. K. H. Kossmann, *Opkomst en Voortgang van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden* (Leiden, 1966). Zowel *Dulces* als *Musae* hadden hun ontstaan te danken aan de rechtenstudent M. Tydeman, later hoogleraar te Utrecht. *Musae* was maar een kort leven beschoren. In 1765 ging het weer te gronde. Vgl. J. Wille, *De literator R. M. van Goens en zijn kring. Studiën over de achttiende eeuw* (Zutphen, 1937) 87-88.
77. Wetten van *Dulces* bij J. A. Nijland, *Leven en Werken van Jacobus Bellamy* (2 dln; Leiden, 1917) II, LXXVII-LXXX. *Dulces* publiceerde, vrij laat, twee delen verhandelingen: *Proeve van oudheid-, taal- en dichtkunde, door het genootschap Dulces ante omnia Musae* (Utrecht, 1775) en *Tweede proeve van oudheid-, taal- en dichtkunde, door het genootschap Dulces ante omnia Musae* (Utrecht, 1782). In deze delen vindt men ook de ledenlijsten.
78. Buijnsters, *Hieronymus van Alphen*, 13-28.
79. In 1782 had *Tendimus* 26 Utrechtse leden en *Dulces* 30. Het aantal gemeenschappelijk leden was twee: H. van Alphen, op dat moment procureur-generaal bij het Utrechtse gerechtshof en W. M. Swellengrebel, op dat moment student.
80. Vgl. Nijland, *Bellamy*, II, aant. 44; Van *Vlijt Kweekt Kunst* zijn geen nadere gegevens beschikbaar. Vgl. Kloek, "Literaire Genootschappen", 35.
81. De leden van *Volmaakter door den Tijd* tekenden hun werk met hun initialen. Een groot aantal stukken werd ondertekend met P 't H. Aangezien Pieter 't Hoen een enthousiast dichter en literator was, maar nergens elders bij een dichtgenootschap terug te vinden is, is de waarschijnlijkheid groot dat het hier om Pieter 't Hoen gaat.
82. *Mengeldichten van het genootschap, onder de spreuk: Volmaakter door den Tijd* (Utrecht, 1782).
83. *Mengelingen van het genootschap Vlijt is de voedster der wetenschappen* (Utrecht, 1789) voorbericht. Dit deel bevatte werk uit de periode 1784-1789. In 1786 had *Vlijt* een gedachtenisvers op J. Bellamy gepubliceerd die mogelijk lid is geweest. *Ter gedachtenisse van J. Bellamy door het genootschap Vlijt is de Voedster der Wetenschappen* (Amsterdam, 1786).
84. "Iets over het vermogen der Dichtkunst" in: *Mengelingen*, XIII-XIV.
85. De ledenlijst is gepubliceerd in de *Mengelingen*. De namen zijn vergeleken met de leerlingenlijsten van de Latijnse school en de landelijke Nutsledenlijsten (noot 22).
86. *Mengelingen*, passim.
87. In 1779 was *Dulces* al met *Vlijt Kweekt Kunst* gefuseerd. In 1789 fuseerden *Volmaakter door den Tijd* en *Vlijt is de Voedster der Wetenschappen*. Het resultaat van de fusie van 1790 kreeg de zinspreuk *Tot Vlijt Vereenigd mee*. Vgl. Nijland, *Bellamy*, II, LXXIV-LXXX.
88. P. J. Buijnsters, "Lesegesellschaften in den Niederlanden" in: O. Dann, ed., *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich* (München, 1981) 157.
89. Het achttiende-eeuwse deel van het archief van het Utrechtse departement van de *Oeconomische Tak* (GA Utrecht) is beperkt van omvang. Alleen de notulen van de commissie van directie tot 1786 en wat uit de negentiende eeuw daterende aantekeningen toen het archief blijkbaar omvangrijker was, zijn bewaard gebleven. Deze gegevens zijn aangevuld met de landelijke ledenlijsten van de *Oeconomische Tak* (GA Haarlem). Uit deze gecombineerde gegevens wordt globaal duidelijk dat het Utrechtse departement dezelfde stadia doorliep als de meeste departe-

- menten. Aanvankelijk een groot enthousiasme hetgeen tot uitdrukking kwam in een ledental van 319 direct na de oprichting. Daarna een gestage daling van 207 leden in 1782 via 106 in 1785 tot 25 in 1790. In 1795 bezat het departement nog maar 15 leden. Over het verloop van de leden, wie er bedankten etc. zijn alleen indirecte gegevens beschikbaar.
90. Bierens de Haan, *Oeconomische Tak*, 40-41. De "oconomische" briefjes ten teken dat het om Nederlands waar ging en de "oconomische" winkels waarin alleen Nederlands produkt werd aangeboden, waren bijvoorbeeld beide Utrechtse vindingen.
  91. In 1782 hadden de Utrechtse fabrikateurs een rekest bij de Utrechtse Staten ingediend om herinvoering van een in 1725 ingestelde belasting op buitenlandse industrieproducten die enige tijd later in onbruik was geraakt. Niet geheel toevallig had het PUG een jaar daarvoor de resultaten van zijn eerste prijsvraag gepubliceerd over het verval van de fabrieken. De beide prijswinnaars, de Leidse fabrikant Jan van Heukelom en de Utrechtse fabrikant Wijnand Koopman hadden beide voor belastingmaatregelen gepleit. Vgl. *Verhandelingen van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap* (9 dln; Utrecht 1781-1801) deel I. Deze prijsvraag was uitgeschreven toen Praalder nog de dienst uitmaakte in het genootschap (1777) en ook nog onder zijn bewind bekroond. Koopman en Van Heukelom hadden tot de eerste leden van het genootschap behoord en beiden bedankten na de beleidswijziging van de jaren tachtig. De belastingkwestie was overigens niet de enige die het departement verdeelde. De vraag of de generaliteitslanden dezelfde economische rechten dienden te krijgen als de zeven stamgewesten had ook al voor conflicten tussen de elite en het burgerlijk deel van het departement gezorgd. Vgl. Archief Tak, inv.no. 16 dl. A.
  92. Dit waren M. Wolff, J. van den Nieuwendijk, A. van Dulken en D. G. van der Burgh. Het initiatief voor de petitiebeweging was van het latere Nutslid A. van Wetering.
  93. Notulen commissie van directie inv.no. 16, dl. B, 378 e.v. Opmerkelijk is dat politieke tegenstellingen bij deze petitie-activiteit geen rol speelden. Van den Nieuwendijk en Van Wetering waren patriots, maar de overige directieleden waaronder Van Alphen en Van der Burgh die orangist waren, ondersteunden deze activiteit zonder reserves.
  94. Amsterdam verweet Utrecht bijvoorbeeld een verkeerde analyse van de problemen gemaakt te hebben en Haarlem was alleen maar benauwd voor politieke problemen. Inv.no. 16, dl. B, 396 en inv.no. 53.
  95. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (10 dln; 2e dr.; Amsterdam, 1974) VI, kol. 688.
  96. R. E. de Bruin, "De samenstelling van het Utrechtse stadsbestuur 1795-1813", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 99 (1984) 184.
  97. N. L. Dodde, *Een onderwijsrapport* ('s-Hertogenbosch, 1971).
  98. De Booy, *Weldaet der Scholen*, 307-309.
  99. Vgl. de bijdrage van A. J. Wichers aan dit boek.
  100. Op Walcheren bijvoorbeeld valt deze ontwikkeling ook te bespeuren. Het enige departement op dit eiland voor 1795, was gevestigd in Middelburg, gesticht eind 1793. Oprichter was een kleine rentenier, Jacobus Watervliet. Een jaar later, aan de vooravond van de omwenteling, telde het departement nog maar zo'n 25 leden, onder wie geen enkele vertegenwoordiger van de stedelijke elite. De Bataafse Revolutie betekende hier het begin van de groei. Tot 1815 meldden zich ruim 250 leden, afkomstig uit alle lagen van de bevolking, bij het departement aan. Een analyse van het ledenbestand omstreeks 1815 laat zien dat nu diverse leden van het gewestelijk bestuur onder wie de gouverneur van Zeeland en ook de stedelijke elite in het departement vertegenwoordigd waren. Vgl. F. Nagtglas, *Geschiedenis van het Middelburgsch Departement der Maatschappij tot "Nul" van 't Algemeen' van 1793-1866* (Middelburg, 1867) en Mijnhardt, "Sociability in Walcheren".
  101. Van de in totaal ongeveer 200 leden van het Utrechtse departement was van 27 man de religieuze overtuiging niet te achterhalen. Hieronder kunnen nog diverse katholieken schuilen. Van 24 man was het beroep niet te achterhalen. 10% van de leden behoorde tot de kleine ambtenaren (waaronder de schoolmeesters). Daarnaast telde het departement nog 4 studenten en 6 renteniers.
  102. M. C. van Hall, "Redevoering over de volstreckte noodzakelijkheid, om bij het volksonderwijs, een gepast gebruik te maken van de hulpmiddelen, die de schoone kunsten en wetenschappen aanbieden", *Redevoeringen*, VII, 15.
  103. Van Halls belangstelling voor de klassieke oudheid was blijkbaar ook van latere datum. Zijn eerste publicatie op dit gebied verscheen op 41-jarige leeftijd: M. C. van Hall, *Cajus Caecilius Secundus* (Amsterdam, 1809) in 1820 gevolgd door M. *Valerius Messala Corvinus geschetst in eenige tafereelen uit de Romeinsche geschiedenis, gedurende zijn leven* (2 dln; Amsterdam, 1820).
  104. Vgl. de bijdrage van P. Knolle en A. Martis aan dit boek.

105. C. W. Westerbaen, "Redevoering over de verlichting en beschaving des volks, als de voorname waarborgen van den roem en welvaart onzes vaderlands", *Redevoeringen*, VII, 11. Omstreeks het midden van de achttiende eeuw werd het woord "beschaving" zoals door Westerbaen benut, nog niet als substantief gebruikt. Als adjectief als in "beschavende wetenschappen" (Van Effen) was het nauw met de *bonae litterae* of het humanisme verbonden. Aan het begin van de negentiende eeuw werd het langzamerhand ook als substantief met de moderne betekenis gebruikt. Bij vele vroeg-negentiende-eeuwse auteurs werd het begrip beschaving, net als bij Westerbaen, vaak direct gekoppeld aan "verlichting". Vgl. J. Huizinga, "Geschonden Wereld. Een Beschouwing over de Kansen op Herstel van onze Beschaving" in: *Verzamelde Werken*, deel VII (Haarlem, 1950) 481-482.
106. J. W. Smit, *Fruin en de Partijen tijdens de Republiek* (Groningen, 1958) 69-72. Zie voor de betekenis van het humanistisch beschavingsideaal na 1813, E. H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1840. Anderhalve Eeuw Nederland en België* (Amsterdam, 1976) 79 vgl.
107. Westerbaen, "Redevoering over de verlichting", 18.
108. J. W. A. Naber, *Joan Melchior Kemper 1776-1825* (Haarlem, 1913) 72-76 zie ook 48-50.
109. Op grond van het voorafgaande is het mogelijk enige kanttekeningen te plaatsen bij de term beschavingsoffensief die in de recente historiografie in zwang is gekomen om de activiteiten van het Nut te karakteriseren (B. Kruithof, "De deugdzaame Natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860", *Symposium*, 2 (1980) 22-37; vgl. bijv. W. Th. M. Frijhoff, *Cultuur, Mentaliteit: Illusies van Elites?* (inaugurele rede Rotterdam; Nijmegen, 1984, 19 en 23), die deze terminologie zonder reserves overneemt). Deze kritiek geldt niet zozeer de inhoud van dit begrip, maar de context waarin het gehanteerd wordt. In deze interpretatie wordt het Nut aangeduid als een poging van de burgerij om met behulp van een opvoedingsprogramma waarin deugd, ijver en acceptatie van het standenonderscheid in het middelpunt stonden, de desintegrerende standenmaatschappij, uiteraard ten eigen bate, voor ondergang te behoeden. Hoewel de modieuze disciplineringsterminologie niet gehanteerd wordt en men toegeeft dat dit beschavingsoffensief geen enkele relatie onderhield met eventuele industrialiseringsbehoeften die op dat moment inderdaad ontbraken, wordt toch het samenwerkingsconcept weer ten tonele gevoerd. Bij de aanhangers van het Nut worden een handelingsbewustheid en een kil en exact inzicht in de determinanten van de samenlevingsontwikkeling verondersteld, die niet alleen gezien de achttiende-eeuwse stand van zaken op het terrein van de maatschappijwetenschappen onwaarschijnlijk zijn, maar tevens elk reëel mededogen uitsluiten (vgl. A. Th. van Deursen, *Geschiedenis en toekomstverwachting. Het onderwijs in de statistiek aan de universiteiten in de achttiende eeuw* (inaugurele rede VU Amsterdam; Kampen, 1971) en H. W. Blom, "Het maatschappijbeeld van de achttiende-eeuwse Verlichting" in: W. Arts en J. K. M. Gevers, ed., *Rede, Sentiment en Ervaring. Sociale Wetenschap in de Achttiende Eeuw* (Deventer, 1983) 51-65.). De nieuwe en emancipatorische elementen van het door het Nut beleden beschavingsideaal dat absoluut nog geen zelfvoldaan of triomfantelijk karakter had, komen hierdoor niet tot hun recht. De uitvoerders van dit beschavingsoffensief worden aangeduid met de vage term burgerij. Hiermee wordt de functionele interdependentie weer van stal gehaald die door het historisch onderzoek in geen enkel opzicht wordt geschraagd. Als gevolg van de vele schakeringen die deze groep kende, de vaak strijdige economische belangen, de grote verschillen in politieke en culturele oriëntatie en een grote variëteit aan afhankelijkheidsverhoudingen kan de term burgerij niet als aanduiding voor een specifieke belangengroep worden gehanteerd (Vgl. Th. P. M. de Jong, "Sociale Verandering" (noot 24) 18.). Tenslotte is het onloochenbaar dat de achttiende-eeuwse samenleving met vele desintegratieverschijnselen te kampen had. Niet duidelijk wordt echter welke krachten, personen of groepen bezig waren de standensamenleving (voor de Nederlandse situatie overigens een ongelukkig begrip) te ondermijnen. Het natuur- en wereldbeeld van de Nederlandse Verlichting was nog doortrokken van een statische conceptie van de natuur (vgl. Mijnhardt, "De Nederlandse Verlichting" (noot 9), 17). Onvermijdelijk leidde dit tot de overtuiging dat de bestaande sociale structuren, mits hervormd op basis van de rede en goddelijke voorschriften – en daar was het Nut nu juist mee begonnen –, onderdeel van de door de Schepper ingestelde natuurlijke, harmonische orde waren. Kruithofs analyse houdt veel waar in voor de positie van het Nut omstreeks 1860-70, toen deze organisatie als gevolg van beginnende industrialisering en verzuiling links en rechts ingehaald dreigde te worden. Aan de achttiende-eeuwse achtergronden van het Nut doet hij maar weinig recht.

DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN EN DE
WINNAAR VAN HAAR EERSTE PRIJSVRAAG.¹

Th. Clemens

De geschiedenis van de eerste jaren van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen is door Jorissen in 1884 uitvoerig en grondig behandeld.² Iets willen toevoegen aan zijn verhaal moet daarom bijna onvermijdelijk leiden tot herhalingen of tot een exposé vol details die niet veel toe of af doen aan het reeds bekende beeld. Dat de "roomsche priester en pastoor" van Oegstgeest, Petrus Schouten, de eerste prijsvraag gewonnen heeft lijkt zo'n detail. Uit hetgeen nu volgt moge echter blijken, dat het verhaal van de betrekkingen tussen prijsuitdeler en prijswinnaar wellicht toch enig nieuw licht kan werpen op zowel de een als de ander. Achtereenvolgens zal worden geschetst hoe weinig vanzelfsprekend het winnen was, hoeveel verder Schoutens engagement gegaan is dan zijn succesvolle deelname aan de prijsvraag doet vermoeden, en tenslotte hoe onzorgvuldig de identificatie van Schouten met het Nut is, gelet op het verloop van de betrekkingen tussen beide.

De prijswinnaar werd op 9 okt. 1745 geboren in Hoorn. Zijn vader was een kleine winkelier en onder zijn familie en bekenden bevonden zich, blijkens notariële acten, kooplieden, makelaars, winkeliers en kleine vrije bazen.³ Hij was dus afkomstig uit de burgerij, van wier idealen het Nut de spreekbuis en propagandist is geweest.⁴ De prijswinnaar was een katholiek priester en als zodanig kon hij nauwelijks verwachten ooit uit te kunnen reiken boven de anonimiteit van het onbeduidende. Binnen zijn ambtskring waren er vrijwel geen carrièremogelijkheden, noch op bestuurlijk, noch op wetenschappelijk gebied. Er buiten waren de ontplooiingskansen zo mogelijk nog geringer. De rooms-katholieken in de Republiek stonden min of meer naast het socio-culturele leven, zowel door uitsluiting als door ingekeerdheid, waardoor mannen van niveau ontbraken of naar elders trokken. In het laatste kwart van de 18e eeuw lijkt er echter een kentering op te treden. De burgerij begint zich op allerlei gebied te roeren en bijna als vanzelfsprekend raken ook katholieken daar als burgers bij betrokken. De oprichting van het Nut én Schoutens deelname aan de eerste prijsvraag lijken het best verstaanbaar tegen de achtergrond van de emancipatie van de burgerij.

Op de via kranten en tijdschriften verspreide oproep tot deelname aan de prijsvraag betreffende de bewijsbaarheid van Gods bestaan en de daarvan af te leiden godsdienstige en maatschappelijke plichten, kwamen zeven verhandelingen binnen. Ze werden vanaf eind juli tot half augustus 1785 onder een zinspreuk of nummer voorgelegd aan de juryleden. De eerste die er zich over mocht buigen was de

vrijzinnig hervormde predikant en vurig patriot Bernardus Bosch.⁵ In zijn van 27 juli en 4 augustus daterende oordelen aarzde hij tussen twee inzendingen die hij, hoewel niet zonder feilen, het beste vond. Uiteindelijk gaf hij de voorkeur aan de verhandeling onder de zinspreuk "Niemand zoek zijn eigen, maar elk eens anders voordeel" (van Schouten). Mocht deze echter winnen, dan moest er wel eerst nog het een en ander verbeterd worden voordat ze gedrukt kon worden, want de tekst bevatte "verscheide lage uitdrukkingen, al te kinderlijke vergelijkingen en te uitgebreide redewisselingen". Zijn Amsterdamse letterkundige vriend Gerrit Brender à Brandis velde een dag later eenzelfde oordeel:⁶ de eerste punten waren dus voor Schouten, zij het niet zonder bedenkingen gegeven. De inzendingen zijn vervolgens naar Leiden en Rotterdam gestuurd, respectievelijk naar Daniel Hovens, doopsgezind predikant en familie van de Nieuwenhuijzens⁷, en naar J. J. Le Sage ten Broek, hervormd predikant en bekend patriot.⁸ Laatstgenoemde kwam tot de conclusie dat de opgegeven vraag kennelijk te ruim was geweest en stelde voor deze, in drieën gesplitst, opnieuw voor te leggen. Hovens was dezelfde mening toegedaan. Als er echter een prijs moest worden toegekend dan nr. 4 (van Schouten) het beste, mits gecorrigeerd. Ook de Zutphense natuurkundige en predikant J. F. Martinet zou zich voor opsplitsing en heruitschrijving hebben uitgesproken.⁹

Na een voor Schouten perspectiefvol begin van de beoordeling, dreigde de balans door te slaan in de richting van de door Le Sage, Hovens en Martinet voorgestelde afwikkeling. Op dat moment greep echter de secretaris van het Genootschap in. Martinus Nieuwenhuijzen bracht in een voor het hoofdbestuur bestemde nota van 16 augustus met veel nadruk naar voren, dat er hoe dan ook een prijs moest worden toegekend.¹⁰ Hij zou onmiddellijk ingestemd hebben met het oordeel van de laatstgenoemde beoordelers – hij deelde hun mening over de prijswaardigheid – als het niet de eerste prijsvraag was geweest. Nu dat wel zo was, meende hij dat het genootschap zich vreselijk zou blameren, als er geen prijs werd uitgereikt. De mensen zagen uit naar de eersteling van de nieuwe Maatschappij en een uitgestelde geboorte daarvan zou haar meer schaden dan wat ook. Daarom stelde hij het hoofdbestuur voor om inzending 4 (van Schouten), door hem gekarakteriseerd als de beste zonder goed te zijn, voorwaardelijk te bekronen. De hoofdbestuurders gingen in hun vergadering van 17 augustus accoord met dit voorstel. Via een bericht in de kranten zou toestemming van de auteur verkregen moeten worden om de gewenste wijzigingen te kunnen aanbrengen.¹¹

Zo kon het dan gebeuren dat de volslagen onbekende pastoor van Oegstgeest een week later op de eerste algemene ledenvergadering als prijswinnaar naar voren kwam en plotseling als coryfee van het Nut nationale en zelfs internationale bekendheid kreeg.¹² Immers het verslag van de eerste algemene ledenvergadering inclusief het naar voren komen van Schouten als prijswinnaar verscheen niet alleen in verschillende Nederlandse periodieken, maar ook in de *Wochentliche Ost Friesische Anzeiger und Nachrichten* (1785, nr. 39) en de *Altonaischer Merkur* (1785, nr. 151). Zo kon het gebeuren dat die in de ogen van het nageslacht zo merkwaardige combinatie van een rooms-katholiek pastoor en het Nut tot stand kwam. Het is overigens de vraag of deze combinatie niet bewust gewild is of in

ieder geval bewust niet uit de weg is gegaan. In de juryrapporten is nergens sprake van een vermoeden dat de auteur van de verhandeling katholiek zou zijn. Evenmin wordt erover gerept bij de besluitvorming in het bestuur. Toch zou het op zijn minst verbazingwekkend genoemd mogen worden, als geen van de betrokkenen ook maar vermoed had dat de verhandeling afkomstig was van een katholiek. De Schriftcitaten kwamen niet uit de statenbijbel.¹³ De psalmnummering op pag. 2 van het manuscript is ontleend aan de alleen door katholieken gebruikte Vulgaat-orde! Welke protestant zou over God spreken als over "Onze Lieve Heer"? (pag. 22) Welke tenslotte zou een citaat over de verdraagzaamheid ontleenen aan Ganganelli, paus Clemens XIV. Wellicht hebben de juryleden (pag. 19) het wel gezien, maar er in hun oordeel niet over gerept, omdat het Nut zo uitdrukkelijk algemeen wilde zijn. Wellicht echter mag uit het vervolg worden afgeleid dat ze deze katholieke trekjes rekenden tot de te corrigeren tekstgedeelten. De stukken geven in deze geen uitsluitel. De vraag of men tevoren de katholieke herkomst kende of vermoedde, met alle beleidsmatige implicaties van dien, is er niet minder intrigerend om.

De zeer verheugde Oegstgeestse pastoor toonde zich in een brief van 25 augustus – één dag na de vergadering waarop de bekroning bekend was gemaakt – bereid "tot die veranderingen en verbeteringen, als (hem) door het Genootschap (zouden) worden voorgesteld".¹⁴ En dat meende hij echt! In overleg met Hovens en tot diens volle tevredenheid verwerkte hij de voorstellen tot verandering.¹⁵ Daarbij ging het niet alleen om spelling en woordkeuze, maar ook om meer principiële punten. In de eerste plaats was hij bereid alle verwijzingen weg te laten en met name die naar Schriftplaatsen. Men zou zich immers kunnen storen aan het uitdrukkelijk gebruik van een andere vertaling, dan die van de statenbijbel. Niettemin bedong hij dat de citaten cursief gedrukt zouden worden en dus herkenbaar aanwezig zouden blijven.¹⁶ In de tweede plaats schrapte hij uitspraken als:

... "dewijl de zinnen en gedagten van het menselijk hart van jongs aff aan, tot het kwaad genegen zijn..." (Ms. p. 61)

... "en er zelfs geen zaligheid in iemand anders is dan in Jezus..." (Ms. p. 56-57). Deze op Schriftcitaten gebaseerde en voor de meer orthodoxe christenen, zowel katholieken als gereformeerden, zonder meer aanvaardbare stellingen moeten misshaagd hebben aan meer verlichte volgelingen van Christus. Zij waren immers optimistischer in hun opvattingen over de vermogens van de mens en in de zogenaamde socratische oorlog als verdedigers van de deugdzaamheid van Socrates de mening toe gedaan dat er ook buiten christendom heilsmogelijkheden waren. Schouten was blijkbaar terwille van het "nut van het algemeen" bereid om concessies te doen naar twee kanten. Hij zelf komt hier naar voren als iemand die eerder aan de kant van de orthodoxie stond dan aan die van de Verlichting.

Tot ongenoegen van de schrijver duurde het tot eind maart 1786 voordat zijn werk verscheen.¹⁸ Hij was trouwens niet de enige, die reikhalzend uitzag naar de eerste Nutspublicatie. Leden uit Woerden en Amsterdam hadden ook gesmeekt om al was het maar één exemplaar van het eerste eigen werk van het genootschap.¹⁹ Maar eindelijk was daar dan de *Verhandeling, uitgegeven door*

't Edamsch Genootschap Tot Nut van 't Algemeen. Ter beantwoording der voorgestelde vraag, welke bewijzen leeveren Natuur en Reden op, voor het bestaan van God; in hoe verre kunnen wij dit Wezen kennen; en welke zedekundigen gevolgen kunnen daaruit afgeleid worden? Schoutens naam prijkte op het titelblad, inclusief de vermelding dat hij roomsch priester en pastoor was en dat hem de gouden erepenning was toegewezen.²⁰ Schouten en het Nut waren voortaan definitief met elkaar verbonden. Voor beide was dat op dat moment echter zonder veel belang. Zij moesten eerst de vuurproef doorstaan die de reactie van het publiek en de critici toch zou zijn. Vrees voor de gevolgen van een uitgestelde geboorte hadden geleid tot de bekroning van een verhandeling die onder normale omstandigheden zou zijn teruggewezen. Maar zou een slecht ontvangen eersteling zich niet evenzeer tegen het nieuwe genootschap kunnen keren?

Het antwoord op deze vraag liet niet lang op zich wachten. Binnen enkele weken was de eerste druk totaal uitverkocht.²¹ Nog in 1786 moest worden besloten tot een derde druk met een oplage van 2300 exemplaren.²² Daarna ging het wat langzamer. Niettemin kunnen er nog herdrukken gemeld worden uit 1789, 1792, 1803 en 1807.²³ Aangezien in 1790 gemeld wordt dat de oplagegrootte in duizendtallen geteld moet worden en dat van sommige werken meer dan 5 à 6000 exemplaren verkocht zijn, mag gerust worden aangenomen dat de zeven drukken samen een oplaag gehad moeten hebben van rond de 15 000.²⁴ Gelet op de verkoop was de uitgave van de eerste verhandeling dus een succes!

Datzelfde geldt ook voor de recensies in eigen land. Niemand hoeft zich daarover te verbazen als het gaat om de *Nieuwe algemeene vaderlandsche letteroefeningen*. De redactie van dat tijdschrift kwam uit hetzelfde milieu als de oprichters van het Nut en stond sympathiek tegenover het nieuwe genootschap.²⁵ Dat behoeft ook nog geen verwondering te wekken wat betreft de *Boekzaal der geleerde wereld*.²⁶ Deze was wel hét blad van en voor de heersende Kerk, maar ze stond in die tijd wijd open voor verdraagzaamheid en Verlichting.²⁷ Bovendien werd de verhandeling pas in 1787 besproken, toen het succes ervan, zoals de recensent zelf opmerkte, al duidelijk was. Enige verbazing is echter wel op haar plaats als in de als tegenhanger van de *Letteroefeningen* opgerichte *Vaderlandse bibliotheek* te lezen staat dat "om dit werk het nageslacht hem (Schouten) nog zou zegenen".²⁸ De katholieken hadden toen nog geen eigen tijdschrift. In een gedicht uit 1786 wordt Schouten echter onder verwijzing naar de prijsverhandeling geroemd als "Die Herder, van wiens lof gansch Neerland kan gewaagen!"²⁹ En wanneer begin 1793 de *Kerkelyke bibliotheek* gaat verschijnen, dan vindt men reeds in het eerste nummer een ondubbelzinnige aanprijzing van de verhandeling.³⁰ Binnen eigen land dus niets dan lof, ongeacht kleur van recensent!

In het buitenland reageerde men terughoudender. Het Nut beschikte blijkbaar over genoeg eigendunk en internationale contacten om zijn doelstellingen en werken te exporteren.³¹ In 1787 verscheen te Londen een Engelse vertaling onder de titel: *A treatise published by the Society of Edam for the Good of the Public in answer to the proposed question, What arguments do Nature and Reason afford for the existence of God; how far may we know this Being; and what moral consequences can be deduced from it?* Deze zonder medeweten van het hoofdbestuur onder-

nomen uitgave zou een succes zijn geweest, volgens een bericht van een van de betrokkenen.³² Dit werd vol trots vermeld in het voorwoord van de vierde druk van de Nederlandse uitgave. Bij nader onderzoek, in 1790, bleek echter dat de kwaliteit van de vertaling matig zou zijn en dat er nog 200 exemplaren onverkocht in de winkel lagen. Volgens dezelfde bron zag men in Londen weinig kans om het Nut ingang te doen vinden bij de Engelsen onder andere "omdat de hoofdbedoeelingen (ervan) niet zo zeer met hunne smaak in stemden".³³

Een Duitse vertaling is nooit van de grond gekomen, ondanks pogingen daartoe. Op 7 nov. 1787 besloot het hoofdbestuur om aan de dan te Embden verblijvende oud-voorzitter en mede-oprichter J. A. Hoekstra te vragen de mogelijkheid en wenselijkheid van een vertaling te onderzoeken.³⁴ Men had er kennelijk betere werken. In een (late) bespreking in de *Allgemeine Literatur-Zeitung* van 1 april 1793 gaf de recensent wel toe dat het werk nuttig kon zijn voor de gewone man, maar verder vond hij het eigenlijk maar een gebrekkig gecomponeerd, weinig filosofisch en niet erg origineel boekje.

Hoe dit ook zij, in de Republiek was en bleef het succes groot. De taxatie van de secretaris bleek juist te zijn geweest. De leden van het nog prille genootschap hadden dringend behoefte aan een visitekaartje. Toen de *Verhandeling* eindelijk verschenen was, reageerden sommigen van hen alsof ze het verlossend woord ontvangen hadden. Door dit boek was het zwijgen opgelegd aan lieden die tevoren beweerd hadden dat er over het onderwerp niets nieuws meer te schrijven was. De ledenwerving zou er weer door op gang kunnen komen! Ook verklaarde tegenstanders zouden het werk met smaak hebben gelezen!³⁵ Wanneer dergelijke reacties gecombineerd worden met het gegeven van de snelle verkoop van de eerste drukken en de gunstige recensies in eigen land, dan dringt zich de conclusie op dat Schoutens prijsboek in de kwetsbare eerste jaren van het bestaan van het Nut niet onbelangrijk heeft bijgedragen tot de levensvatbaarheid van het genootschap.

In de literatuur is het beeld van Schoutens betrokkenheid bij het Nut beperkt gebleven tot de succesvolle deelname aan de eerste prijsvraag. Daar heeft de Oegstgeestse pastoor het echter geenszins bij gelaten. Nog vóór hem de gouden penning was uitgereikt, meldde hij al drie collega's aan als lid.³⁶ Hij ging accoord met het opnemen van zijn naam in een ledenwerfadvertentie en wilde wel optreden als informant.³⁷ Hij trad op als voorzitter van het op 27 juli 1786 opgerichte Leidse departement en moet in die functie intensief hebben meegeleefd met het wel en wee van het genootschap, waaronder de overgang van Edam naar Amsterdam in 1787.³⁸ Als voorzitter hield hij twee toespraken die aan de vergetelheid konden ontsnappen, omdat ze opgenomen werden in de bundels *Redevoeringen en aanspraken*.³⁹ Tenslotte kan nog vermeld worden dat hij lid was van de Leidse commissie tot beoordeling van de inzendingen op de onderwijskundige prijsvraag voor het jaar 1787/1788.⁴⁰ Kortom, hij was zeer geëngageerd.

Tegen deze achtergrond steekt des te scherper af, dat de betrekkingen in 1788 in een snel tempo verslechterden en dat het in 1789/1790 zelfs tot een breuk kwam. Dit onverwachte en tamelijk abrupte einde van een tot dan toe voor beide partijen veelbelovende relatie is – voorzover achterhaalbaar – te herleiden tot

twee conflictpunten: de interpretatie van het woord "algemeen" en de trage, en voor Schouten teleurstellende behandeling van een door hem ingediend onderwijsplan.

Om met het laatste te beginnen: op 25 september 1786 legde Schouten aan het Leidse departement een plan voor onder de titel *Proeve ter aanmoediging van het schoolgaan en 't leeren der jeugd*.⁴¹ Omdat volgens hem de verbetering van het onderwijs een van de voornaamste doelstellingen van het Nut was, wilde hij graag een paar voorstellen doen ter verwezenlijking daarvan. Kort samengevat kwamen deze erop neer dat het naar school gaan en het leren aantrekkelijker gemaakt moesten worden, dat ouders door voorlichting en geld van de armenzorg zouden moeten worden gestimuleerd hun kinderen naar school te doen gaan, en dat de onderwijzers die volgens de richtlijnen en met de boeken van het Nut wilden werken, op een gemakkelijke manier lid van de Maatschappij moesten kunnen worden. Wanneer men bedenkt dat in die tijd het lager onderwijs beheerst werd door kerkelijke regels en onder toezicht stond van de heersende kerk, dat koster, voorzanger en schoolmeester vaak een en dezelfde persoon waren, dan begrijpt men misschien een klein beetje wat Schouten wilde.⁴² Zijn plan kwam neer op neutralisering van het onderwijs door, met voorbijgaan van Kerk en Staat, de onderwijzers te bewerken.

Nadat de *Proeve* op 16 nov. 1786 aanvaard was te Leiden, werd ze voorgelegd aan het hoofdbestuur en als een Leids voorstel aan de andere departementen.⁴³ Het hoofdbestuur gaf het echter niet door en alleen een protestbrief uit Leiden deed het plan uiteindelijk toch nog op de agenda belanden van de algemene ledenvergadering van 1787.⁴⁴ Daarop werd besloten om het "Plan Schouten" voor nader onderzoek voor te leggen aan de departementen Leiden, Utrecht en Amsterdam.⁴⁵ Beide laatstgenoemde beschouwden deze procedure wellicht als een vorm van seponeren. Ze deden in ieder geval niets. Drie Leidse aansporingen brachten het hoofdbestuur er tenslotte toe om het plan bij het departement Gouda in studie te geven. Dit departement verbaasde zich daar zeer over, maar voldeed tenminste aan de opdracht.⁴⁶ Op de agenda van de algemene ledenvergadering van 1788 kon daarom het Goudse rapport worden geplaatst met de bemerking dat op dit punt een "volkomen besluit" genomen zou moeten worden.⁴⁷

Het hoofdbestuur had zich tevoren beraden en besloten dat zijn afgevaardigden ter vergadering tegen het plan moesten stemmen, als daarin behouden bleef dat alle onderwijzers gratis lid van het Nut konden worden.⁴⁸ Dit hadden de Goudse leden en ook Schouten zelf, in later ingediende aanvullingen, voorgesteld en maakte er nu juist de scherpte van uit: een omwenteling in het onderwijs via de onderwijzers! Uit het verslag van de vergadering blijkt niets van enige discussie hierover. Er staat eenvoudig dat het plan geëffectueerd moet worden met als enige restrictie dat de beloningen aan kinderen niet de vorm van geld mochten aannemen.⁴⁹ Toch moet er over gesproken zijn. Want in het na veel vertraging in 1790 gepubliceerde *Plan ter aanmoediging van het schoolgaan volgens besluit der Maatschappij* komen de onderwijzers niet meer voor!⁵⁰ Voor de initiatiefnemer hoefde het toen echter allemaal niet meer. Hij was dermate teleurgesteld in de hele gang van zaken, dat hij de Maatschappij inmiddels vaarwel had gezegd!

Reeds op 12 mei 1789 werd uit Leiden aan het hoofdbestuur gemeld, dat noch Schouten, noch een van zijn geloofsgenoten ter vergadering verschenen waren. Naar men vermoedde speelde daarbij het talmen met het *Plan* mede een rol.⁵¹

De andere mogelijke oorzaak – genoemd in dezelfde brief – was van principiële aard en van veel groter belang voor de toekomst van de Maatschappij. Schouten, die gevraagd was naar zijn oordeel over een verhandeling *Over de vriendschap met God* achtte deze ongeschikt om door een algemeen christelijk genootschap als het Nut was, te worden uitgegeven. Hij had er vooral bezwaar tegen dat de indruk gewekt werd dat de mens op eigen kracht, dus zonder de bemiddeling van Christus en zonder een bijzondere openbaring, een vriend van God zou kunnen worden. Dit blijkt uit zijn "Aanmerkingen op de verhandeling over de vriendschap met God" van 13 maart 1788, die samen met Van Heukeloms reactie, Schoutens weerwoord en het oordeel van Hovens bewaard zijn gebleven.⁵² Hij kon zoiets niet verenigen met de opvattingen van zijn eigen Kerk noch met die van de heersende. Wat de laatste betreft, doelde Schouten ongetwijfeld op het standpunt van de orthodoxie in de zogenaamde Socratische oorlog.⁵³ Daarom liet hij op 13 maart 1788 een krachtig en onverbiddelijk "nee" horen en dreigde hij met een openlijke breuk.⁵⁴

Na enige strijd in het Leidse departement verzocht men van daaruit het hoofdbestuur de verhandeling niet uit te geven. Het was belangrijk, zo liet Hovens op 12 april 1788 aan zijn neef weten, dat er geen stukken op naam van de Maatschappij werden uitgegeven, waarin opvattingen voorkwamen die op een of andere wijze strijdig waren met de leerstellingen van welk lid dan ook. Dat zou het genootschap, althans in Leiden, waardige leden kosten! Het hoofdbestuur wenste echter geen genoegen te nemen met dat advies en vroeg om een opgaaf van redenen.⁵⁵ Men had te Leiden de grootst mogelijke moeite met de gevolgde procedure, te meer omdat de net bijgelegde onenigheid over de verhandeling er weer door werd opgerakeld, en men ging slechts bij wijze van uitzondering in op het gedane verzoek.⁵⁶ Naar het mij voorkomt wilde het hoofdbestuur de verhandeling graag uitgeven en trok daarom de besluitvorming aan zichzelf. Van dit omwille van de beginselen nogal gevoelige besluit wenste het niet terug te komen, zelfs niet toen bleek dat er ook elders bezwaren leefden en de auteur zich bereid verklaarde om zijn manuscript terug te nemen.⁵⁷ De daadkracht die het hoofdbestuur vreemd leek bij de behandeling van het *Plan-Schouten*, was in deze aangelegenheid volop aanwezig. De Leidse argumenten waren nog niet binnen, of men liet er kopieën van maken voor de auteur van de verhandeling.⁵⁸ Deze bracht in minder dan geen tijd een aantal veranderingen aan en stuurde de gewijzigde tekst terug met de mededeling dat hij niet zou weten hoe enig christen zich er nu nog aan zou kunnen storen.⁵⁹ De gewijzigde verhandeling werd aan Leiden voorgelegd, maar een commentaar van die kant is tot nu toe onvindbaar gebleven. In september 1788 besloot het hoofdbestuur het werk zo snel mogelijk te laten drukken.⁶⁰ Daarmee was het pleit beslecht ten nadele van Schouten en mogelijk ook van andere, minder verlichte leden. Daarmee had de aanduiding "algemeen" aan duidelijkheid gewonnen, maar was – van de andere kant – het Nut niet langer meer een huis van en voor iedereen. De keuze voor een verlichte opvatting van het christendom

was gemaakt! Schoutens naam komt vanaf 1790 niet meer voor op de ledenlijst van het Nut, waarbij wellicht ook zijn overplaatsing naar Alkmaar een rol gespeeld heeft. Hoewel er in het archief geen spoor van te vinden is, lijkt het mij niet uitgesloten dat het verplaatsen van Schoutens naam van het titelblad van de vierde druk (noot 23) naar een secundair titelblad en het weglaten van zijn kwaliteiten "roomsch priester en pastoor" een gevolg is geweest van zijn bezwaren tegen het reclame maken voor een instelling, waar hij niet meer volledig achter kon staan. Een waarschuwing uit Leiden d.d. 18 augustus 1789 voor prijsvragen die tot dogmatische bespiegelingen zouden kunnen leiden, is typerend voor de strijd die daar gestreden is.⁶¹ Omdat de katholieke leden niet en bloc hun lidmaatschap hebben opgezegd, laat deze waarschuwing zich ook interpreteren als een lokale oplossing voor een dreigende breuk. De uitgave van de verhandeling word erdoor gereduceerd tot een vermijdbaar incident. In de 19e eeuw zou dat een ontoereikende oplossing blijken.

Terugblikkend op alle verwickelingen meen ik te mogen stellen dat de geschiedenis van Schoutens betrekkingen met het Nut een interessant aanvullend nevenverhaal vormt naast dat van Jorissen. Het Nut blijkt in zijn eerste jaren niet alleen een belangrijk besluit genomen te hebben op politiek gebied (afstoting van de prinsgezinde top), maar ook op sociaal en theologisch terrein. Gratis lidmaatschap voor onderwijzers had immers de sociale samenstelling van de Maatschappij grondig kunnen wijzigen. Haar maatschappelijk aanzien zou er een stuk door zijn verlaagd. Wat de theologische positiekeuze betreft kan het verloop van de relatie van de toch orthodoxe Schouten met het Nut gezien worden als een teken aan de wand en een voorafschaduw van de 19e eeuwse ontwikkelingen. De breuk van 1790 viel overigens nog wat vroeg en verwekte, omdat nog zoveel idealen gedeeld werden, meer spijt dan bitterheid.⁶²

NOTEN

1. Deze bijdrage is gebaseerd op een van de hoofdstukken van mijn in 1975 onder begeleiding van prof. dr. J. A. Bornewasser tot stand gekomen doctoraalscriptie aan de Theologische Faculteit te Tilburg. De belangrijkste bron ervan vormt het in het gemeentearchief van Amsterdam gedeponeerde archief van het hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (afgekort als: *Arch. Hoofdbestuur*) en met name de inv.nrs. 4-5 (handelingen), 61-62 (bijlagen bij de handelingen) en 312-316 (ingekomen stukken) en enkele hieronder nader op te geven nummers.
2. Th. Jorissen, "Het Genootschap van kunsten en wetenschappen onder de zinspreuk: Tot nut van 't Algemeen, te Edam 1784-1787" in: *Volksalmanak*, 1884, 1-37. Enigszins ingekort is deze studie ook opgenomen in het *Gedenkboek (der) Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Amsterdam, 1934), 27-44.
3. Rijksarchief in Noord-Holland, *DTB-Hoorn*, nr. 58; *Notarieel archief Hoorn* inv.nr. 2419 d.d. 26 juni 1746; 2425 d.d. 19 aug. 1763, 4 febr. 1764 en 5 jan. 1765; 2426 d.d. 15 mei en 6 juni 1769; 2430 d.d. 1 mei 1780.
4. B. Kruithof, "De deugdame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860" in: *Symposion 2* (1980) 22-37.
5. *Arch. Hoofdbestuur* inv.nr. 1258: bundel verhandelingen met daar achter de beoordelingen van de juryleden en enkele andere stukken. Over Bernardus Bosch: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme*, dl. 2.. (Kampen, 1983) 85-87. H. F. J. M. van den Eerenbeemt, "Bernardus Bosch: Nutsfiguur, schrijver en politicus" in: *De Gids* 134 (1971) 489-498.

6. Van den Eerenbeemt, "Bernardus Bosch...", 490.
7. *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* 8 (Leiden, 1930) 862.
8. G. Gorris, *J. G. le Sage ten Broek en de eerste fase van de emancipatie der katholieken*. (Amsterdam, 1947, 2 dln.) dl. 1, p. 3-28.
9. J. Bots, *Tussen Descartes en Darwin. Geloof en natuurwetenschap in de achttiende eeuw in Nederland* (Assen, 1972) 67-73. Zijn oordeel is alleen bekend uit de nota van M. Nieuwenhuijzen: noot 10.
10. *Nieuw Nederl. biogr. wb* 2 (Leiden, 1912) 993-994. De minuut van de nota bevindt zich bij de juryrapporten: noot 5.
11. *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 4, 29.
12. *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 61, 69-71.
13. De Schriftcitaten zijn ontleend aan de "jansenistische" vertaling van Andreas van der Schuer. Op zich een pikant gegeven!
14. Schouten aan het hoofdbestuur d.d. 25 aug. 1785 in: *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 312, III, nr. 20.
15. D. Hovens aan M. Nieuwenhuijzen d.d. 11 okt. 1785 in: *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 312, III, nr. 52.
16. Schouten aan het hoofdbestuur d.d. 10 en 24 okt. 1785 in *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 312, III, nrs. 51 en 55.
17. J. Hartog, "Uit het leven van een tijdschrift: de Vaderlandsche letteroefeningen van 1761-1811" in: *De Gids* 41 (1876) 486-492. J. A. B. Jongeneel, *Het redelijk geloof in Jesus Christus. Een studie over de wijsbegeerte van de Verlichting* (Wageningen, 1971) 98-99.
18. Schouten aan het hoofdbestuur d.d. 26 dec. 1785 in: *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 312, III, nr. 70. In de ingekomen stukken blijkt pas op 1 april iets van distributie.
19. *Arch. Hoofdbestuur*, d.d. 16 jan. en 15 mrt. 1786.; inv.nr. 313, I, nrs. 77 en 101.
20. Edam-Haarlem: A. Tolck en C. de Vries, 1786, (ii)-vi-119 p.
21. *Arch. Hoofdbestuur*, d.d. 18 april 1786: inv.nr. 313, II, nr. 34: melding van bericht erover in *Haarlemsche courant* van die dag.
22. *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 4, p. 90-91 (28 nov. 1786).
23. In 1789 wordt de titel gewijzigd: *Verhandeling over Gods bestaan, uitgegeeven door de Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen*. 4e dr. Amsterdam: Harmanus Keijzer e.a., 1789, (vi)-119-(iii) p.
24. *Algemeen verslag, voorgelezen in de onderscheidene algemeene vergaderingen der Bataafsche Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, I (1804) 21.
25. *Nwe. alg. vaderl. letteroefeningen* (1786) I, 362. Hartog, "Uit het leven..." in: *De Gids* 41 (1876) 450-452.
26. Maendelijkse uittreksels of Boekzael der geleerde werelt, 145 (1787) 625-633.
27. P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam* (6 dln., Amsterdam-Antwerpen, 1961-1962), V, 1182. Zie ook Bots, *Tussen Descartes en Darwin*, 21.
28. *Vaderlandsche bibliotheek* 1 (1789) I, 492-493. Hartog, "Uit het leven..." in: *De Gids* 41 (1876) 486-492.
29. P. Schouten, *Het recht gebruik der blijdschap over het bekomen en de inwijding eener nieuwe kerk. Voorgesteld in eene leerrede over psalm CXXI, 1. Bij gelegenheid der inwijding van de nieuwe roomsch-catholijke kerk te Loosduinen, de 31e meij 1786*. Amsterdam: Th. Craijenschot, 1786: gedicht bij titelvignet.
30. *Kerkelyke bibliotheek voornamelyk voor de roomsch-catholyken in Nederland* 1 (1793-1794) Recensies, 10.
31. Zie n. 12 en hetgeen hieronder volgt: Ook: *Algemeen verslag*, I, 90-91 en *Gedenkschriften van de Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen, voor de eerste vijftientig jaren van haar bestaan* (Amsterdam, 1809) 27.
32. C. Schuiers aan het hoofdbestuur, Londen, 5 mei 1787 in: *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 316. Schuiers zelf schreef een inleidende aanbeveling voor de vertaling.
33. P. de Clercq jr. aan M. Nieuwenhuijzen, Amsterdam, 8 sept. 1790 in: *Arch. Hoofdbestuur* inv.nr. 184.
34. *Arch. Hoofdbestuur* inv.nr. 5, 23.
35. *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 313, I, 122 (z.d.) en 133 (9 april 1786); inv.nr. 313, II, 22 (19 april 1786; "stem des volks heeft onze arbeid goedgekeurd") en 47 (6 mei 1786).
36. *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 312, III, 51 d.d. 10 okt. 1785.
37. *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 313, II, 34 d.d. 18 april 1786.
38. *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 62, 125: ledenlijst van het Leidse departement d.d. 28 aug. 1787. Th. Jorissen, "Het Genootschap van kunsten en wetenschappen", 41-43.

39. *Redevoeringen en aanspraken, gedaan in de onderscheiden vergaderingen der Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen* (1790) 125-139 en 173-190, resp. d.d. 4 aug. 1786 en 6 sept. 1786 (= 1787).
40. Hovens aan M. Nieuwenhuijzen d.d. 31 dec. 1787 in: *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr.).
41. *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 61, 135-145 (de door Leiden ingediende versie; niet autografisch) en 202-208 (ontwerp van 14 sept. 1786 met aanvullingen, in 1788 opgestuurd met het oog op de behandeling in de algemene ledenvergadering; autograaf).
42. S. J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek* (2e dr., Amsterdam, 1962), 152.
43. *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 314, II, 43 d.d. 18 nov. 1786. Omdat het archief van het Leidse departement verdwenen is, kan alleen gebruik gemaakt worden van het archief van het hoofdbestuur. Daardoor is het beeld van hetgeen volgt minder volledig dan ik gewent had.
44. *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 315, III, d.d. 8 aug. 1787.
45. *Handelingen van de Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen*, 1 (1798) 34-35 en 38.
46. *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 316, Leiden, 31 dec. 1787, 11 jan. en 12 april 1788; Gouda, d.d. 10 mei en 7 juni 1788.
47. *Handelingen*, 1 (1798) 37.
48. *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 5, p. 56 d.d. 16 juli 1788.
49. *Algemeen verslag*, I (1804) 55-56.
50. *Handelingen... 1* (1798) 139-140.
51. *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 316.
52. *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 61, 188-200. Wat nu volgt is op dit dossier gebaseerd.
53. Zie noot 17. Ook O. J. de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis* (2e dr., Nijkerk, 1978) 279-280.
54. *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 61, 190.
55. *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 316, Leiden, 12 apr. 1788. Ibidem, handelingen, inv.nr. 5, 45-46, d.d. 16 april 1788.
56. *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 316, Leiden, 1 mei 1788.
57. *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 316, C. van Vollenhoven aan het hoofdbestuur d.d. 18 april 1788.
58. *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 5, 47-48 (5 mei 1788).
59. *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 316, d.d. 12 mei 1788.
60. *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 5, 64 d.d. 7 sept. 1788.
61. *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 317, 275-278.
62. *Arch. Hoofdbestuur*, inv.nr. 61, 190 en 191.

3

"GOD WIL HET WAAR GELUK VAN 'T ALGEMEEN".

NUTSPUBLIKATIES VAN DE EERSTE VIJFTIG JAAR OVER GODSDIENST EN ZEDE

A. de Groot

Toen de doopsgezinde predikant J. A. Hoekstra op 18 jan. 1785 in Edam de eerste plechtige vergadering van het Nut opende, riep hij zijn hoorders op, "als waare navolgeren van den grooten Zaligmaaker Jezus, als evangelische menschen vrienden, werkzaam te zijn". De Maatschappij zou een middel moeten zijn om onze hemelse Vader na te volgen en de lessen van de Heiland te gehoorzamen. Wij hebben immers onze vermogens gekregen om algemeen nuttig te zijn: "God wil het waar geluk van 't Algemeen". Hoekstra vertolkte hier een gevoelen dat sterk onder de oprichters van het Nut heeft geleefd. Zij hebben hun Nutsactiviteiten kennelijk als een deel van hun religieuze plichten gezien: "Streven wij als menschen vrienden, — kind'ren Gods, — de waereld door..."¹ In de feestrede van C. Wertz bij de viering van het 25-jarig bestaan van de Maatschappij heet het dat zij was opgericht om "zuivere Godsvereering en christelijke deugdsbetrachting, de heerlijkste sieraden van den mensch" te bevorderen.²

In het overzicht van de geschiedenis van het Nut, dat in deze bundel is opgenomen, is op verschillende plaatsen de relatie met de kerken en de godsdienst in het algemeen al ter sprake gekomen. In de eerste halve eeuw van haar bestaan is echter het godsdienstig element ook in de activiteiten van de Maatschappij zelf duidelijk te merken geweest. Wij willen in het volgende trachten na te gaan, welke plaats geloof, theologie en kerk in het denken van de eerste generaties van het Nut hebben ingenomen. We beperken ons daarbij hoofdzakelijk tot de door het Nut uitgegeven *Verhandelingen*.³

Op de achtergrond van onze vraagstelling staat een andere vraag, hoe namelijk in het 18de-eeuwse Nederland de verlichting en het christelijk geloof zich tot elkaar verhielden en welke plaats aan het Nut in dit krachtenveld toegekend moet worden.⁴ Zeker zal de oprichting van de Maatschappij moeten worden gewaardeerd als een vrucht van de doorwerking der verlichtingsideeën in ons land, maar dit behoeft niet in mindering te worden gebracht op de invloed van godsdienstige motieven. Op allerlei wijze zijn trouwens christelijk geloof en verlichting in de 18de eeuw met elkaar verbonden gebleven.

Het verlichte denken wil de goddelijke waarheden redelijk verstaan. Voor een groot deel kan de mens ze uit natuur en schepping aflezen: naast (of, zoals de deïsten voorstellen, in plaats van) de geopenbaarde theologie komt de natuurlijke theologie. Wanneer het verlichtingsdenken al een plaats voor de Bijbel heeft ingeruimd, voor het verstaan ervan heeft de uit zijn onmondigheid getreden mens zeker geen kerk meer nodig. Hoe hoger 's mensen waarde, oorspronkelijke

goedheid en deugd worden verheven, hoe minder er over de zonde of de verzoening door Christus' kruisdood wordt gesproken. Het "nut" van de sacramenten wordt betwijfeld. In het spoor van de sociniaanse kritiek heeft de verlichte theoloog dogma's als van de Drieëenheid of de leer der rechtvaardiging door het geloof allang prijsgegeven. Toch komen atheïsme en agnosticisme in de 18de eeuw alleen in beperkte kring voor en in ons land bijna niet. Als een veel ernstiger bedreiging voor het christelijk geloof werd het deïsme ondervonden, dat het bestaan van een godheid wel niet ontkende, maar er verder geen rekening mee hield. Hoogstens kende men een vaag voorzienigheidsgeloof en zag men de mogelijkheid of het nut van goddelijke openbaring niet in, gelet op de voortschrijdende ontwikkeling van wijsbegeerte en natuurwetenschappen.

De piëtistische en traditioneel rechtzinnige theologen (vooral binnen de Gereformeerde Kerk) konden de idealen der verlichting, zodra daardoor aan het gezag van de Bijbel en de orthodoxe dogma's afbreuk werd gedaan, slechts afwijzen. Dat leidde nog tot ver in de 18de eeuw, die eeuw, die de naam van verdraagzaam heeft gekregen, tot scherpe conflicten; berucht is de afzetting van de Groningse hoogleraar in de rechten F. A. van der Marck in 1773 om zijn verdediging van het natuurrecht ten koste van de openbaringsgegevens.

Onder Engelse invloed begonnen predikanten zich erop toe te leggen in de prediking de eenvoudige leer van het Evangelie naar zijn ethische betekenis te ontvouwen. Er groeide begrip voor de waarde van de natuurlijke theologie als een aantrekkelijke mogelijkheid om met behulp van de ratio het christelijk geloof tegenover zijn critici te verantwoorden in een tijd waarin de natuurwetenschappen grote populariteit verkregen. Zo ontstond de z.g. fysicotheologie, die uit de wonderen der natuur Gods wezen en werken aflas. De *Katechismus der natuur* (1777-1779) van de Zutphense predikant J. F. Martinet verkreeg Europese bekendheid. Zonder dat men van een afgegrensde groepering kan spreken, worden zij, die tegenover het deïsme en het atheïsme als christen en als theoloog zich trachtten te handhaven door in hun denken elementen van de verlichtingskritiek te verwerken, neologen genoemd. Neologie treft men in allerlei vorm en gradatie aan. Het probleem van de verhouding van rede en openbaring zal ook in de 19de eeuw de geesten verdeeld houden. Omstreeks de eeuwwisseling krijgt in gereformeerde (d.i. hervormde) kringen een gematigd supranaturalisme de overhand, een theologie die met gebruikmaking van de resultaten der 18de-eeuwse wetenschap (ook wat bijbelstudie betreft) toch het bovenredelijke, bovennatuurlijke karakter van de openbaring handhaaft. Omdat neologen en supranaturalisten beiden een rationalistisch type van theologie aanhangen, is er tussen hen moeilijk een duidelijke grens te trekken.

Het is vooral in de kleine, niet-gereformeerde kerken, dat de invloed van het verlichtingsdenken op het 18de-eeuwse protestantisme in Nederland te merken is. In dat milieu is het Nut geboren, een milieu waarop trouwens al voor de opkomst van de verlichting een bijbels-eenvoudig, moraliserend en rationaliserend, tolerant geloofstype zijn stempel had gezet onder invloed van het collegiantisme en verwante bewegingen in de 17de eeuw. Collegianten trof men vooral onder doopsgezinden en remonstranten in de Hollandse steden aan; uit hun kring zijn

verschillende vooraanstaande Nutsfiguren voortgekomen, zoals Daniël Hovens (1735-1795), doopsgezind predikant o.a. te Leiden (Martinus Nieuwenhuijzen heeft bij hem ingewoond), en de Amsterdamse koopman Jac. de la Lande (1730-1817).⁵ Iemand als Aagje Deken, die in nauw contact stond met diverse leden van het Nut, was in het weeshuis der collegianten te Amsterdam grootgebracht.⁶

In de circulaire eind 1784 door Martinus Nieuwenhuijzen namens het pas opgerichte Nut opgesteld, heet het, dat velen uit de "staat des gemeenen mans" niet bij machte zijn "de eenvoudigste bewijzen voor de aanwezigheid van God en de waarheid van den christelijken godsdienst voor te stellen noch hunnen plicht als mensch, als burger en als christen te beseffen".⁷ Door prijsvragen uit te schrijven over onderwerpen die ervoor geschikt zouden zijn en de bekroonde antwoorden uit te geven, wilde het Nut proberen in deze nood hulpmiddelen aan te reiken. Inzake de beginselen volgens welke de Maatschappij te werk zou gaan, was behalve het "algemeen christelijke" uitgangspunt, niets geregeld. Desondanks maken de vele geschriften die in de loop der jaren als resultaat der uitgeschreven prijsvragen in de reeks *Verhandelingen* zijn uitgegeven, een homogene indruk. Er komt ons de geest van een gematigd verlichte theologie en zedeleer uit tegemoet. De prijsvragen werden uitgeschreven door het hoofdbestuur, dat dikwijls uit een aantal voorstellen kon kiezen. In hoeverre de vaststelling van de onderwerpen voor de Maatschappij in haar geheel representatief was, is moeilijk meer uit te maken. Wel kunnen wij ons thans nog een voorstelling vormen van de wijze, waarop de prijzen werden toegekend, doordat de beoordelingen van de ingezonden antwoorden uit de beginjaren bewaard zijn gebleven.⁸ Volgens het reglement werd erop gelet, dat aan de gereformeerden geen aanstoot zou worden gegeven (de jonge Maatschappij was er niet terstond in geslaagd het vertrouwen van de heersende kerk te winnen).⁹ Opvallend is echter, hoe weinig men verder in de beoordeling met inhoudelijke criteria werkte. De grote vraag was telkens: is het geschrift voor de gemene man begrijpelijk? Men mag daaruit niet afleiden, dat de inhoud er dan minder toe deed. Integendeel, de denkbeelden van de auteurs waren in de meeste gevallen voortgekomen uit dezelfde overtuiging als die de Nutsbestuurders waren toegegaan. Er moet met andere woorden een consensus hebben geheerst, waarin men elkaar zonder veel moeite kon vinden. Eenmaal – dat was drie jaar na de oprichting – is het tot een controversie gekomen bij de beoordeling van een verhandeling, namelijk die van Van Vollenhoven over de vriendschap met God; hierover aanstonds nader.

De geciteerde woorden uit het Plan van de Maatschappij van 1784 zijn typerend voor het gedachtenklimaat van de oprichters – wat de "gemene man" zelf in die jaren over God en godsdienst heeft gedacht, valt daaruit niet af te leiden en is hier ook niet aan de orde –. Van Jan Nieuwenhuijzen is bekend dat hij in zijn woonplaats met een kring of gezelschap de "natuurlijke theologie" besprak.¹⁰ De vragen die dit type van theologiseren stelt en oproept, zo kenmerkend voor het verlichtingstijdvak, treffen wij ook aan in de eerste gepubliceerde verhandelingen.

Aansluitend aan de in het Plan geuite klacht, luidde de eerste prijsvraag: "Wel-

ke bewijzen leveren Natuur en Reden op, voor het bestaan van God; in hoeverre kunnen wij dit Wezen kennen, en welke zedenkundige gevolgen kunnen daaruit afgeleid worden?" De tweede vraag van een jaar later sloot daarop aan: "Zijn de bewijzen en kenmerken eener Goddelijke Openbaring, te vinden in de boeken des Ouden en Nieuwen Verbonds?" Bekroond werden de inzendingen van respectievelijk pastoor P. Schouten uit Leiden en dr J. Wigeri, gereformeerd (d.i. hervormd) predikant te Beverwijk, uitgegeven in het eerste deel van 1787. De beide auteurs hebben zich veel moeite gegeven om de vragen zo te beantwoorden dat een niet-theologisch geschoolde lezer er baat bij kon hebben. – Of de "gemeene man" deze lectuur inderdaad aankon, ook deze vraag staat hier niet ter discussie. –

Over de merites van Schoutens verhandeling wordt elders in deze bundel uitvoerig gehandeld. Wat Wigeri's stuk betreft, de auteur heeft zich zijn lezers niet voorgesteld als ongelovigen, aan wie de goddelijkheid van de Heilige Schrift nog bewezen moest worden. Hij ziet ze als gelovigen die van tijd tot tijd door twijfel worden overvallen en in hun christelijke overtuiging moeten worden gesterkt. Om aan te tonen dat de Bijbel een goddelijk boek is, kan hij zonder veel moeite op allerlei opmerkelijke en (naar hij zegt) constateerbare feiten wijzen: de uitkomst van de voorzeggingen, de gunstige uitwerkingen van bijbellezen op het hart, de goddelijkheid van de bijbelse voorschriften (men kan "alle deze verplichtingen door redekaveling uitvorschen; maar zouden wij het ook kunnen doen, als nooit ons verstand eerst door deze boeken verlicht was?")¹¹ of ook de ondoordringelijkheid van menige bijbelplaats. Op eigentijdse discussies over de problematiek ging Wigeri niet in. Wilde hij zijn lezers niet nodeloos verontrusten door allerlei gevaarlijke opinies te citeren? Waarschijnlijk was het de pastorale toon in zijn stuk, waardoor de beoordelaars voor Wigeri hebben gestemd. Het peil van de andere inzendingen lag trouwens niet hoog. Eén ervan wordt door twee adviseurs uit het Bodegravense departement "eene ontijdige geboorte uit het brijn van een der zoonen van Frans Baltus" genoemd; van een ander stuk heet het: "zeer dor en niet genoegzaam opwekkelijk".¹² Deze twee leden constateerden voorts, dat bijna alle auteurs eerst de goddelijke oorsprong van de mozaïsche openbaring hadden aangetoond en dan pas de christelijke openbaring behandelden; naar hun mening moest men daarentegen met het Nieuwe Testament beginnen en dan opklimmen tot het Oude. Voor deze tijd is dat een opmerkelijk geluid.

In tegenstelling tot deze twee eerste verhandelingen vertoont de derde die in de serie is gepubliceerd, een neologische opzet. Ze verscheen anoniem. Blijkens de correspondentie in het archief van het hoofdbestuur was de auteur de Rotterdamse koopman en stadsbestuurder Cornelis van Vollenhoven (1753-1835). Hij had haar op eigen initiatief ingezonden. De *Verhandeling over de vriendschap met God* is een goed uitgewogen betoog, waarin aan de hand van de idee der vriendschap de relatie van de mens tot God en tot zijn medemens wordt behandeld. In de vriendschap met God is de wezenlijke waardigheid van de mens gelegen. Door Christus' komst is dat duidelijker dan ooit aangetoond, maar reeds tevoren was Gods vriendschap ons uit Gods schepping kenbaar. Van Vollenhoven put zich uit in hooggestemde beschrijvingen van Gods vriendschap voor de mens en de heil-

rijke gevolgen ervan. "In voorspoed geniet hij [de vriend van God] alle de zegeningen dezes levens in de ruimste mate, met de beste gemoedsgesteldheid". Scheidt hij uit dit leven, "hij gaat naar God – zijn vriend – van wien hij niets onvrindelijks heeft te vreezen". "ô Eeuwigheid! – onsterflijk! – toekomend gelukkig leven! – welke bekoorlijke denkbeelden verschaft Gij aan de schilderende verbeelding des menschelijken vernufts".¹³

Van Vollenhoven is er in geslaagd met het begrip vriendschap een aantal belangrijke bijbelse noties zoals verbond, vergeving, naastenliefde, voor zijn tijdgenoten te verduidelijken. Niet hierover ontstond discussie, maar over de wijze waarop de auteur in de destijds zeer controversiële vraag over "de zaligheid der heidenen" enigszins zijdelings positie had gekozen. Hij zag namelijk de grondslag voor de vriendschap met God in het kennen van God uit de werken der schepping, uit zijn voorzienigheid en uit zijn openbaring. Tot die kennis wordt de mens bekwaam door "het onwaardeerbaar geschenk der reden". Ook vóór Christus' komst en buiten het joodse volk is dus Gods macht en grootheid uit de schepping te verstaan geweest; het verschil met de kennis zoals die door Christus' komst de mens mogelijk is geworden, is met andere woorden graadueel. De verdorvenheid der rede, zoals die door de gereformeerde theologie wordt geleerd, laat echter buiten Christus geen kennis der zaligheid toe. Citeert Van Vollenhoven uit Psalm 119 de bekende regel: "God is goed en goeddoende", dan is hem deze waarheid "de stem der geheele Natuur, zij is met onuitwischaare trekken gegraveerd in de ziel van elk redelijk wezen".¹⁴

Het departement Leiden, door het hoofdbestuur om advies gevraagd, maakte ernstig bezwaar tegen publikatie van Van Vollenhovens verhandeling. Hoewel de auteur voor de kritiek begrip toonde, enkele wijzigingen aanbracht en verklaarde, zijn stuk te willen terugnemen, als het nu nog niet voldeed aan de critici, wensde het hoofdbestuur de publikatie door te laten gaan tegen de zin van het Leidse departement. Daarop trad pastoor Schouten, de eerste laureaat van het Nut, af als voorzitter van het Leidse departement.¹⁵

Waarschijnlijk geleerd van de met Van Vollenhovens neologie opgedane ervaringen hebben de Nutsbestuurders hierna zich enige jaren ervoor gewacht, over strikt theologische onderwerpen prijsvragen uit te schrijven. Pas in deel V van de *Verhandelingen* (gepubliceerd in 1798) is weer een theologische bijdrage te vinden: Beschrijving van het godsdienstig en zedelijk karakter van Jezus Christus. In dezelfde band wordt het antwoord gepubliceerd op de vraag naar de beste middelen om de z.g. minvermogenden met de inhoud van de Bijbel bekend te maken. In de volgende delen komen onderwerpen aan de orde als: ongodsdienstigheid de bron van ongeluk, godsdienstigheid de bron van geluk (1799), het kindergebed (1799), bijgeloof (1800), de kennis van de Schepper uit zijn werken (1801), de middelen om de eerbied voor de openbare eredienst te herstellen (1802), godsdienst en vermaak (1803), zelfkennis bron van tijdelijk en eeuwig geluk (1805), levensgeschiedenis van een christen (1807), de karakters van bijbelse figuren (1808-1809), Jezus' Bergrede (1814), de voortreffelijkheid van de mens (1814), het nut van huiselijke godsdienstoefening (1819), het toenemende zedenbederf (1818). In andere verhandelingen ontbrak uiteraard het godsdienstige element

niet. Als men sprak over de plichten van het huispersoneel, de volksvoorlichting, de opvoeding en het onderwijs van de jeugd; het verband tussen deugd en plicht, enz., werd nooit verzuimd op het belang van de christelijke godsdienst te wijzen. Dat geldt ook voor de schoolboekjes van het Nut en het Groningse *Weekblad voor den zoo genaamden gemeenen man* (1798-1800). Maar in de jaren '20 nam de belangstelling voor godsdienst en theologie sterk af. De laatste maal dat opzettelijk een godsdienstige vraag aan de orde komt, is in een verhandeling over de zondagsviering uit 1841.

In een eeuw als de 18de, waarin onder invloed van nieuwe filosofische stromingen als het utilitarisme de ethiek meer en meer van het gezag van openbaring en kerk werd losgemaakt en men de natuur en het handelen van de mens op een naturalistische wijze begon te analyseren, moest de gelovige, of hij nu katholiek of protestant was, zich wel afvragen, of voor de alom aangeprezen idealen van geluk en deugd de traditionele waarden van het geloof soms ingeruild konden worden. Hij ging zijn godsdienst beoordelen in termen van nut en gezond verstand. Wie bepaalde teksten uit verlicht-godsdienstige kringen thans nog eens overleest, kan er echter moeilijk aan twijfelen, of de aanpassing van het geloof aan de tijdgeest was meer dan een kwestie van formulering alleen. In de "Christelijke gezangen voor de openbare godsdienstoefeningen" die in 1796 voor de doopsgezinde gemeenten werden uitgegeven, vindt men b.v. een gezang onder de titel "Jesus de uitnemendste zedenleeraar" en leest men even verder: "Hoe vol gevoel was steeds zijn doel om 't rijk der deugd te stichten", om slechts deze voorbeelden te nemen. Het is in deze stijl, dat ook de schrijvers van de Nutsverhandelingen de religieuze thema's behandelden. De Nutsman leefde uit de optimistische overtuiging dat het christelijk geloof 's mensen deugd vervolmaken zal, hem zal opleiden tot een nuttig lid van de maatschappij en met tijdelijk en eeuwig geluk zal belonen. Heel eenvoudig is het onder woorden gebracht in een gedichtje uit genoemd weekblad:

"De Godsdienst geeft ons waar geluk;
Hij troost ons hart in ramp en druk;
Hij dient ook 't Vaderland ten stut;
De Godsdienst is tot alles nut!"¹⁶

Zo prijkte de verlichtingsleus bij uitstek, "Nut". in het vaandel van verlichte gelovigen die samenkwamen om een algemene mensenliefde in praktijk te brengen, als "heilbevorderaars des menschdoms" zoals Martinus Nieuwenhuyzen het uitgedrukt had.¹⁷ Woorden als "nut" en "deugd", twee eeuwen later al weer afgesleten, hadden toen nog een flonkerende glans. Toen de doopsgezinde predikant van Krefeld, H. W. van der Ploeg, zich opmaakte om de voor 1800 uitgeschreven prijsvraag te beantwoorden over "het belang der waare volksverlichting" ("hoeverre de verlichting, tot heil des volks, als nuttig aangemerkt kon worden"), bezong hij de "dierbre Reden" als "Morgenzon van 't heilrijk Eden, waardst geschenk van 's Hoogsten hand": "Dat uw licht, in zegepraal, onzen geest met licht bestraal".¹⁸

”Met welke dikke duisternis ligt het gros der Natie nog bedekt!”, schreef Y. van Hamelsveld in 1791 in zijn bekende werk over de zedelijke toestand der Nederlandse natie. De Nutsmannen zullen het met instemming hebben gelezen: ”Menschenvrienden! Hoe veel is er voor uwen vlijt nog te doen!” ”De onkunde in den Godsdienst, welke het groote gros der Natie beheerscht, heeft tot haare gezellinnen Ongeloof en Bijgeloof. – Hoe hollen deze beiden door Nederland voort! – (...) En hoe gering wordt het getal der waare Christenen!”¹⁹

Algemeen was destijds de klacht over de geringe bijbelkennis onder het volk. En al wist men van de Bijbel het een en ander, dan bleek daarvan in het leven van alledag maar weinig, zoals Adriaan Blankaart verzuchtte: ”Er is wel veel uitlegkunde van het Woord, maar hagels weinig Christelijke zedekunde...”²⁰ Op de reeds vermelde prijsvraag naar ”de beste middelen, om den minvermogenden Burger met den inhoud des Bijbels meêr en meêr bekend te maken” (1795), kwamen heel wat antwoorden binnen. Uitgebreid werd daarin ook aandacht besteed aan de oorzaken van deze onkunde. School en catechisatie kwamen er daarbij slecht af. ”Sommige Schoolmeesters”, schreef Loenens predikant J. H. Krom, ”zou ik volstrekt verbieden, ooit een woord over den Bijbel in hun school te spreken”. De Bijbel is verworden tot een leerboek voor het lezen. Wat voor nut heeft het, hele stukken woordelijk uit het hoofd te leren? Het gaat om het verstaan en beoefenen van wat de Bijbel ons leert. Dan worden wij braaf ”en braafheid maakt ons zo beminnelijk en zo vergenoegd en vrolijk”.²¹ De auteur van de andere bekroonde verhandeling, A. Beekhuis, predikant te Schellingwoude, pleitte sterk voor een nieuwe vertaling, ter vervanging van de verouderde Statenbijbel. Van Hamelsvelds vertaling zou daarvoor als grondslag kunnen dienen. Ook maakte hij al plannen voor handige en goedkope bijbeluitgaven, twintig jaar vóór de oprichting van het Ned. Bijbelgenootschap.²² Eén antwoord (onder het motto Joh. 17 : 3) was te laat binnengekomen om naar een prijs te kunnen meedingen. Men liet het stuk wel onder de beoordelaars circuleren. Verschillenden van hen betreurden het, dat de kans op bekroning en publikatie verloren was gegaan. De onbekend gebleven auteur, kennelijk uit Friesland afkomstig, zocht de oorzaak van het gebrek aan bijbelkennis o.a. in de geleerde en hoogdravende manier van spreken. De predikant moest verstaanbaar preken, in Friesland dus in het Fries!²³

Ter bevordering van bijbelkennis gaf het Nut zelf verschillende bewerkingen van hoofdstukken uit de bijbelse geschiedenis uit voor kinderen. Heel bekend werd het boekje van M. J. Adriani, hervormd predikant in Oudepekela, over het leven van Jezus. Getrouw wordt het evangelieverhaal naverteld. De betekenis van het lijden en sterven van de Zaligmaker wordt niet verdoezeld, maar de zedlessen die de kinderen uit de verhalen moeten trekken, krijgen de meeste plaats. De nodige bedachtzaamheid wordt erbij aanbevolen. Zo schrijft Adriani n.a.v. Mattheus 8 : 18-22: ”De godsdienst moet ons dierbaar zijn (...), wyl die uit zijnen aart geschikt is, om ons vergenoegd en gelukkig te maaken; daarom moet men zich gaarne eenige opofferingen om denzelven getroosten, echter niet in dien volstrekten zin als Jesus van zijne volgelingen vordert – de tijden en omstandighe-

den waren toen zeer verschillende van de onze".²⁴ In dezelfde trant schreef hij een boekje over de geschiedenis der apostelen.

Een bestseller werd de uitleg van de Bergrede door de Utrechtse hoogleraar Jod. Heringa Ezn., de eenparig bekroonde inzending op een Nutprijsvraag om juist voor "de mingeoefenden" "al de waardij dezer heerlijke Godsspraken" uiteen te zetten. De auteur was vele jaren lang bestuurslid, c.q. voorzitter van het Utrechtse departement. Hierin was sedert het begin der 19de eeuw het aantal hervormden, ook relatief, langzaam toegenomen; het stempel dat de niet-gereformeerden oorspronkelijk (zoals ook elders) op dit departement hadden gezet, vervaagde.²⁵ Heringa, bij de publikatie van zijn boek rector der Utrechtse hogeschool en in de hervormde kerk als theoloog representatief voor de supranaturalistische vleugel der orthodoxie, heeft door zijn Nutsactiviteiten in het algemeen, maar vooral door dit boek, er krachtig toe bijgedragen dat het Nut in brede kring algemeen geaccepteerd werd, terwijl hij zelf er het bewijs van was dat de orthodoxie haar intolerantie en scholastiek had afgelegd. Heringa's stijl was wel eenvoudig, maar zijn uitleg was niet simplistisch. Hij trachtte de Bergrede te verklaren uit de situatie van Jezus' tijd om aldus in staat te zijn allerlei ethische vragen die Jezus' woorden bij ons oproepen, in hun verband te zien. Het ging hem om "het beleven van ons Christendom" en "betrachting van deszelfs lessen", zoals Jezus' eigen leerlingen op hun beurt immers zelf "Leeraars en Verlichters" zijn geworden, "die, door onderwijs en voorbeeld, nuttig moesten zijn".²⁶

Ook de prijsvraag naar een beschrijving van het godsdienstig en zedelijk karakter van Jezus moest het grote doel van een betere kennis van Bijbel en bijbelleer bevorderen. De in 1798 gepubliceerde verhandelingen van de Vlissingse predikant E. Tinga en de als dichteres bekend geworden onderwijzeres Anna Maria Moens uit Hoorn accentueren die trekken in het beeld van Jezus, die – zonder de traditionele dogma's geweld aan te doen – de verlichte tijdgenoot het meeste moesten aanspreken. Anna Maria Moens tekende Jezus vooral in zijn strijd tegen de vooroordelen van zijn eigen tijd. "Al dit groote en goede ontsproot (...) niet uit temperament of gelukkige gesteldheid der ziele; maar uit waarlijk beredeneerde grondbeginselen, gepaard met het allerfijnste gevoel voor pligmaatige aandoeningen."²⁷ Tinga stelde Jezus zijn lezers in de eerste plaats voor als voorbeeld ter navolging in al zijn binnelijke deugden, waarbij hij een hoger niveau bereikte dan de auteur van een der niet bekroonde inzendingen, die (onder het motto "Spreekt alzo, doet alzo") uitweidde over o.a. Jezus' gedrag als burger ("Hij was steeds op 't hoogste aan zijne medeburgers nuttig") en zijn naarstigheid ("Het is waar Jezus was arm; maar niet door luiheid, Hij was het, omdat Hij alles voor niet verrigtede").²⁸

Reeds is al even de kritiek op het toenmalige godsdienstig onderwijs ter sprake gekomen. In het Nut, dat zich van meet af aan heeft beijverd voor de verbetering van het lager onderwijs, had men er een scherp oog voor hoe gebrekkig dikwijls predikanten, catechiseer- en schoolmeesters de bijbel- en geloofsleer onderwezen. Dirk van Hinloopen, algemeen penningmeester van de Maatschappij, klaagde in zijn verhandeling over "de landeigen goede en de landeigen kwade zeden van den minvermogenden", dat bij het bidden en zingen op de scholen de kinde-

ren "als papegaaien leeren naaklappen".²⁹ In een stukje in het Groningse Nutsblad, *Iets over het ongerijmde en het nadeelige van de vooroordeelen*, wordt beschreven, hoe dominee Letterlief uit een nieuw onderwijsboekje wil catechiseren, "waarin de noodigste waarheden en pligten van den Godsdienst, op de duidelijkste en treffendste wijze worden voorgedragen", maar hoe vervolgens een zekere Joris, die net als zijn ouders en grootouders bij Hellenbroek (de auteur van een zeer veel gebruikt leerboekje in voetiaanse stijl) zwerft, zijn kinderen uit de catechisatie houdt.³⁰ Daarmee wil gezegd zijn, dat de beste methode niets helpt als de ouders niet meewerken. Veel leerboekjes waren eigenlijk kleine dogmatieken. In de tijd dat Jan Nieuwenhuijzen-doopsgezind predikant in Monnickendam was, werd de gereformeerde jeugd ter plaatse nog onderwezen uit de bewerking van het "Kort Begrip" door zijn vroegere plaatselijke ambtgenoot Petrus Nahuys (1692-1766). De uitvoerigheid waarmee iemand als Nahuys zijn catechisanten het onderscheid van de gereformeerde waarheid met de leer van papisten, lutheranen, mennonieten en socinianen meende te moeten bijbrengen, toonde de Nutsmannen eens te meer de noodzaak van eenvoudig, ondogmatisch onderricht in de eerste waarheden van de godsdienst.³¹ Het Nut zelf verzorgde uiteraard geen catechisatie-uitgaven, maar we kunnen aan het bekende *Lesboek voor de kinderen* van Hovens zien, wat hem en zijn Nutsvrienden voor ogen stond.³²

De eerste stelregel van de verlichte pedagogiek was: behandel het kind als kind – niet als een kleine volwassene. Dat heeft men in het Nut begrepen. Door middel van de prijsvragen begon de Maatschappij aan te dringen op verbetering van de methodiek ook in het godsdienstig onderricht. In 1799 werden twee bekroonde verhandelingen gepubliceerd over de vraag, "of men de kinderen behoore te leeren bidden en danken". Daarbij ging het erom, wat een klein kind zou kunnen begrijpen van wat hem op de lippen werd gelegd. Een van de twee auteurs, de Haarlemse lutherse predikant J. W. Stadius Muller, veroordeelde de formuliergebeden; het bidden moet uit het hart komen. Even verder raakte de auteur aan een probleem, dat in de verlichte godsdienstpedagogiek actueel was geworden: op welke leeftijd zou men met het onderwijs in de godsdienst moeten beginnen, en wat moet dan de stof zijn, als men de geloofsleer nog niet wil behandelen, bijbelse geschiedenis b.v. of natuurlijke godskennis.³³ Stadius Muller wilde de kinderen nog niet van Onze Lieve Heer spreken, zolang ze nog niet de sluitrede hebben gemaakt: "Er moet eene eerste oorzaak aller dingen zijn" en dat kan hun het beste worden bijgebracht door hen in de natuur te wijzen op het bestaan van een Opperwezen.³⁴

Reeds in 1785 vroeg A. F. Simons in een aanspraak voor het Amsterdamse departement om "een kort samenstel van natuurkunde en natuurlijke historie" voor kinderen, "om hen hunnen God regt te doen kennen, eerbiedigen en beminnen", "laatende het onderwijs in de bijzondere denkwijzen eenes Godsdiensts tot rijpere jaren over".³⁵ Het is me niet bekend of een dergelijk leerboek ook het licht heeft gezien.³⁶ Wel vinden we onder de Nutsuitgaven leerboeken voor natuurlijke godsdienst en zedeleer als dat van de doopsgezinde predikant S. E. Wieling uit Midwolda, waarin vragen worden behandeld als: "Waardoor is de mensch voornamelijk boven de dieren verheven?", "Hebben brave en slechte menschen

niet somwijlen eenerlei lot in dit leven?" of "Welke zijn de pligten der dienstboden?"³⁷

Verbetering van bijbelkennis, van het godsdienstig onderricht, van de godsdienstige opvoeding, kortom christelijke "volksverlichting" in de ruimste zin des woords was blijkens de *Verhandelingen* een zeer belangrijk doel van het Nut.

Dat in deze geschriften ook een verlicht christelijke moraal werd gepropageerd, is uit allerlei citaten en titels al wel duidelijk gebleken. In een groot aantal verhandelingen hebben de auteurs, gestimuleerd door de Nutsbestuurders, ook bouwstenen voor een sociale ethiek aangedragen. De 18de-eeuwse ideeën over nut, geluk en deugd werkten er volop in door. Wanneer wordt gesteld dat de christenen de beste burgers zijn³⁸, wordt enerzijds gewezen op de sociale dimensies van de christelijke naastenliefde, anderzijds is de levenswandel van de individuele christen die zich van zijn plichten bewust is, het cement voor de samenleving. De eerste factor ontvangt minder aandacht dan de tweede, we vinden haar b.v. aangeduid in de prijsvraag naar "zedelijke verbeteringen uit het gebod der liefde des naasten ontleend", waarvoor ambachten, kunsten en koophandel "vatbaar" zijn. Het in deel III van de *Verhandelingen* gepubliceerde antwoord van J. van Maanen Adz. blijft rijkelijk theoretisch. Ook de opvoeding wordt gebaseerd op menselijkheid.³⁹ Vragen van armoede en rijkdom, van arbeid, kunnen het in het sociaal-ethische vlak wel stellen zonder theologische doordenking. Maar zeer duidelijk geven de Nutsauteurs aan, van hoe groot belang het geloof is voor de opbouw van de maatschappij, als het leven van de gelovige als zodanig ter sprake komt.

Veel werk maken de auteurs ervan, om de plichten van de christen redelijk te doorlichten, waarbij de door de verlichtingsethiek geponeerde relatie tussen deugdbeoefening en geluk onder beroep op allerlei bijbelteksten wordt overgenomen. In 1793 schreef de later als lid van de nationale vergadering bekend geworden doopsgezinde predikant J. H. Floh zijn antwoord op de Nutsprijsvraag, getiteld: "Het onwrikbaar verband, dat er is tusschen de deugd en het waarachtig geluk". Hij had geen moeite met de beantwoording. De Godheid heeft ons hier op aarde geplaatst "als in eene oefenschool, om ons trapsgewijze bekwaam te maaken, tot den stand der Engelen, na maate de mensch, hier in dit leven, vroeger begonnen heeft, opregt deugdzaam te wezen (...), zal ook naamaais, in de Eeuwigheid, zijne gelukzaligheid grooter zijn".⁴⁰

Concrete uitwerking van deze verlicht christelijke moraal wordt b.v. geboden in een *Huishoudkundig handboekjen voor de huismoeders van den zoogenaamden gemeenen man* (1805) van G. van der Tuuk, hervormd predikant van Goutum, de als volksboek betitelde verhandeling over "De pligten der samenleving" (1801) van de weldra naar Dordrecht beroepen predikant van Jisp, C. W. Stronck, de in deel II afgedrukte antwoorden op de prijsvraag "Wie is de braave man in 't gemeen burgerlijk leven?" van de reeds genoemde Wigeri en de ijverige Nutsbestuurder D. Boing (zilverkashouder, later commissaris bij de honderdste en tweehonderdste penningkamer in Amsterdam), van wie we ook een antwoord hebben op de vraag: "Welke pligten behooren huisknegten en dienstmaagden

omtrent God, omtrent hunne heeren en vrouwen, en zichzelf, te beoefenen?" (eveneens afgedrukt in deel II), terwijl er uit 1823 een *Handboek voor, of Gids des gedrags van jongelieden* van Wijkels predikant M. S. de Wal voorhanden is.

Het zijn doorgaans gemakkelijk leesbare handboeken of tractaten, waarin voor de meest uiteenlopende situaties godsdienstige gedragsregels worden aanbevolen, in de trant van: "Denkt veel aan de Alwetendheid van den hoogen God" met verwijzing naar het bekende voorval van Jozef in het huis van Potifar (Genesis 39).⁴¹ Bijzondere nadruk krijgen de plichten van het personeel en met het oog op hen worden huiselijke godsdienstoefeningen aangeraden, waarin dan de heer des huizes elk op zijn plicht tegenover God en medemens kan wijzen: "Zij moeten den Opperbestuurder van hun lot verheerlijken voor den stand, waarin zij door zijne Voorzienigheid zijn geplaatst", "welbehaaglijk voor God wandelen" en "toenemen in deugd en heiligheid".⁴² De kwade gevolgen van de drankzucht worden afgeschilderd door de Amsterdamse predikant N. Swart in een volksleesboek getiteld *Pieter Schijn en zijne dorpsgenooten* (1819). Dat armoede geen belemmering behoeft te zijn om dankbaar te zijn voor alles wat men nog uit Gods hand ontvangt, is een traditioneel thema, dat in de *Verhandelingen* enkele malen terugkeert,⁴³ evenals de beschouwing over de verplichting die de rijke heeft om van zijn rijkdom uit te delen.

Terwijl in de onderhavige periode slechts één rooms-katholiek geestelijke onder de bekroonde prijsvraagauteurs op te merken is, valt het grote aantal predikanten onder hen des te meer op. Spelen in de *Verhandelingen* pastoor of priester nergens een rol, de predikant is op vele plaatsen nadrukkelijk aanwezig. Hij is de leraar, de gewijde redenaar, van wie de hoorders een keurige leerrede verwachten in plaats van de ongenietbaar lange en geleerde preken van weleer. Hij dringt daarin "met vermijding van het min noodige, of te hoogvliegende" aan op de zedeleer en geeft "een evangelisch, gemoedelijk, beëfenend, het hart roerend en daar indringend voorstel van het belangrijkste",⁴⁴ waarbij hij diepzinnige navorsingen die de gewone man niet kan volgen, vermijdt evenals "twistredenen tegen -anen en -isten".⁴⁵ En niet alleen in het kerkgebouw beklimt hij het spreekgestoelte, maar ook in de vergaderingen van geleerde of kunstlievende genootschappen. Voor een Nutslezing hoeft hij, om De Jong te citeren, zijn leerrede maar weinig te veranderen.⁴⁶ Hij verschijnt ten tonele om adviezen te geven over de tijdelijke en eeuwige belangen van dorps- en stadgenoten, de strijd tegen bijgelovige praktijken, inenting, opvoeding, onderwijs enz. als "een verstandig en verdraagzaam man".⁴⁷ Met dat al zijn "onze Leeraaren van hunne valsche grootheid als halfgoden, gedaald, en om weder menschen te worden. Hun stand is gezonken – op dat hunne zeden zouden stijgen. Hun gezag is verminderd, op dat zij door hunnen goeden wandel zouden stichten, en door hunne leere de achting hunner medemenschen verdienen", schrijft Van der Ploeg elders.⁴⁸ Dat zij kerkelijke ambtsdragers zijn, blijkt echter nergens, zodat de vraag rijst: welke plaats heeft toch de kerk in dit geheel?

Zoals gezegd wilde het Nut ten opzichte van de verschillende kerken een neutrale houding bewaren; in de jaren vóór 1795, maar ook in de 19de-eeuwse ver-

houdingen was het risico groot, dat wrijvingen tussen Nutsleden van diverse kerkelijke afkomst onderling of tussen de Maatschappij en de kerken de werkzaamheden zouden benadelen, zeker op het plaatselijke vlak. Maar afgezien van dit meer praktische motief kan men erop wijzen, dat bij alle waardering voor het christendom in verlichte kringen het indifferentisme ten opzichte van de kerken groeide. Deze mentaliteit werkte ook in het Nut door. "De gronden van die Leer, welke Hij [Jezus] verspreide, waren eenvoudig, schoon, – geheel vrij van al die noodloze omhangsels der zinnelijke Godsdienstoefeningen, en gezuiverd van alle volksvooroordeelen (...)", schrijft Anna Maria Moens.⁴⁹

Wie alleen op de Nutsverhandelingen zou afgaan, zou kunnen denken, dat in ons land omstreeks 1800 de kerkgenootschappen geheel waren verdwenen uit het openbare leven. In de Nutspublikaties wordt in onze periode haast nergens meer een kerkgenootschap genoemd, de roomskatholieke kerk niet (waarmee de Nutsman toch al weinig ophad), maar ook de protestantse kerken niet. Ze zijn als kennelijk verouderde instellingen uit het gezichtsveld verdwenen en men vraagt zich af, of de christenen in de visie van het Nut slechts lid waren van een algemeen christelijke vereniging die alleen afdelingen kende in lokale, maar niet in confessionele zin.

We kunnen het vermoeden niet onderdrukken, dat menig Nutsvriend inderdaad zo'n kerkloos christendom zou geprefereerd hebben conform zijn gesecculariseerde idealen. Toen het hoofdbestuur van het Nut de vraag stelde, "in hoeverre de verlichting, tot heil des volks, als nuttig aangemerkt kan worden" schreef de Nutsman in hart en nieren, de Krefelder pastor Van der Ploeg, zijn reeds geciteerde verhandeling *Het belang der waare volksverlichting*. Hierin droomt hij van een samenleving, waarin "de reine geest des Christendoms, – de kennis en vereering van het Hoogste wezen in geest en waarheid – weder uit de puinhoopen van menscheninstellingen ten voorschijn komt, en zich verheft op de eeuwige grondzuilen der Reden en der, haar gelijke, Christelijke Openbaaring". "Bijzondere sectengeest, onverdraagzaamheid, kettermaakerij en bijgeloovigheid zouden er niet meer te vinden zijn. De naamen van Calvijnsch – Luthersch – Mennoniet – Remonstrantsch en Roomsche, zouden geene scheiding meer maaken tusschen Christen en Christen – tusschen Burger en Burger".⁵⁰

Hoopte Van der Ploeg misschien dat een dergelijke kerkloze samenleving uit de revolutionaire gebeurtenissen van zijn dagen geboren zou worden? Na het uitroepen van de Bataafse Republiek verdwenen onmiddellijk de voorrechten van de Gereformeerde Kerk, terwijl in 1796 de scheiding van kerk en staat werd vastgelegd. In de nationale vergadering werd heftig en langdurig gedebatteerd over de posities van de kerken en hun geestelijken onder het nieuwe bestel zonder dat men – geheel in de geest van de hier besproken publikaties van het Nut – het belang van "de godsdienst" voor de maatschappij in twijfel trok. De Nutsverhandelingen gaan aan de verhouding van kerk en staat voorbij en hebben zich beperkt tot het vraagstuk van de verhouding van godsdienst en maatschappij. Maar de grote aandacht die omstreeks 1800 aan dit probleem wordt gegeven, is stellig veroorzaakt door een groeiende bezorgdheid: zal ons volk niet wegzinken in ongodsdienstigheid en goddeloosheid, nu de Gereformeerde Kerk haar officiële po-

sitie is ontnomen en geen enkele kerk een directe band met de overheid heeft? De oprichting van het agentschap van nationale opvoeding is mede uit deze bezorgdheid geboren.

In de eerste jaren na de omwenteling schreef het Nut een prijsvraag uit naar de "geschiktste en tevens best uitvoerlijke middelen, om de losheid in grondbeginselfen en zeden te stuiten, en den eerbied voor den openbaaren godsdienst, en deszelfs gezag, te herstellen". De Enkhuizer hervormde predikant J. Clarisse zou het in zijn in 1802 gepubliceerd antwoord toejuichen, als het departement van nationale opvoeding zich de zorg voor de godsdienst aantrok en erop toezag, dat de kinderen tegelijk tot burgers en tot christenen werden opgeleid.⁵¹ Inderdaad heeft de toenmalige agent van nationale opvoeding, J. H. van der Palm, zelf oud-predikant, in zijn onderwijswetten (afgekondigd nadat met de Staatsregeling van 1801 de zaken van dit agentschap waren overgenomen door de raad van binnenlandse zaken) de opvoeding tot christelijke en maatschappelijke deugden als doel van het onderwijs bepaald, geheel in de geest van het Nut, de grote promotor van onze eerste onderwijswetgeving.

Hoewel de voorstanders van het *christelijk* onderwijs zich in de 19de eeuw in toenemende mate hebben gekeerd tegen deze in de wet vastgelegde doelstelling, kan men moeilijk ontkennen dat een van de motieven waarmee de Nutsmannen zich waren gaan wijden aan de zaak van de *openbare* school, juist de zorg voor het behoud van het christelijk geloof onder het volk was. H. W. C. A. Visser, hervormd predikant en schoolopziener te Warns, heeft daarop gewezen in zijn *Beoog van het heilzame oogmerk der, door 's Lands Hooge Magten, verordende bepalingen, ter verbetering van de orde en leerwijze in de lagere Scholen* (1810). Het gouvernement toonde in de schoolwetgeving te erkennen, dat de Godsdienst de steun van den Staat is". "Christelijke deugd, die uit eene Christelijke bron voortvloeit en die uitgestrektheid heeft, welke de leer des besten Leeraars voorschrijft, heersche onder hare Leden, en (worde) in de jeugdige harten harer toekomstige Leden reeds vroeg ingeprent op de Scholen". Omdat 's lands ingezetenen nu eenmaal tot verschillende kerken behoren, bepaalde het gouvernement wijselijk, dat "het onderwijs in het leerstellige der bijzondere kerkgenootschappen" op school achterwege bleef, maar aanbevolen bleef "het onderwijs in algemeen erkende Godsdienstwaarheden".⁵² Visser kan reeds op verbeteringen in de scholen wijzen. Na enkele voorbeelden van een les over "Godsvrucht en onsterfelijkheid" te hebben gegeven, vraagt hij de lezers: "Wat dunkt u nu van deze voorbeelden? (...) Durft gij nu nog zeggen, dat de ware Godsdienst door dezelve onderdrukt wordt? (...) Zoudt gij nu nog (...) kunnen oordelen, dat zij [de kinderen] meer nut konden hebben, als zij lazen: Juda gewon Er, Onan enz.?"⁵³

Even leek het erop, dat ook de grote taak van de religieus-zedelijke volksverlichting als zodanig door de staat als de zijne zou worden erkend. Bij de Staatsregeling van 1798 werd bij het agentschap van nationale opvoeding ook het "nationaal zedenbestuur" ondergebracht: handhaving der publieke eerbaarheid, vorming tot deugd en vaderlandsliefde, tot kennis van de ware belangen van het gemeenbest en de vaderlandse historie. Nog voor de agent zich hierover enige klaarheid had kunnen verschaffen – Van der Palm moest trouwens bekennen dat hij

teveel miste om "zedenmeester der natie te kunnen zijn"⁵⁴, was er met de invoering van de Staatsregeling van 1801 een einde gekomen aan de plannenmakerij en begon er een reactionaire wind te waaien. De "Republiek der Rede" – om met Aagje Deken te spreken⁵⁵ – is een torso gebleven.

Na het herstel van de onafhankelijkheid begon een periode van grote bloei voor het Nut. Opvallend is, dat in de jaren '20 en '30 de religieuze thematiek uit de publikaties der Maatschappij spoedig verdwenen is. Om dit verschijnsel met enige bewijskracht te kunnen verklaren, zou de verhouding van het Nut tot de kerkgenootschappen in deze periode nader onderzocht dienen te worden, vooral ook op plaatselijk niveau. Kuypers veronderstelling dat de godsdienstige kwestie het Nut te netelig begon te worden bij het opkomen van de streng-rechtzinnige richting en van het reveil en men daarom maar wijselijk verkoos daarover verder te zwijgen, verdient zeker de aandacht. Over het algemeen worden zijn opmerkingen over het Nut in déze periode echter tezeer door de strijd die hij tegen het Nut van zijn dagen voerde, beïnvloed, dan dat we ze voetstoots kunnen overnemen. Hij weigerde om het Nut in zijn eerste periode, die van de door ons behandelde publikaties, "Christelijk" te noemen en sprak van een "christelijk-gekleurde" Maatschappij, hoewel hij erkende dat het godsdienstig element bij alles wat van haar uitging, op de voorgrond stond.⁵⁶ Thans, twee eeuwen na de oprichting van het Nut, is de distantie die voor een onbevooroordeelde waardering nodig is, genoeg gegroeid om de energieke en geëngageerde wijze, waarop onze "nutzoekende landgenooten" de godsdienstig-zedelijke verlichting van het volk hebben willen dienen, naar waarde te schatten.

NOTEN

1. J. A. Hoekstra, *De voortreffelijkheid en waarde van 's menschen ziels-vermogens (...)*, in: *Re-devoeringen en aanspraken*, I (1785) 12 en 16.
2. *Gedenkschriften der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen voor de eerste vijftig jaren van haar bestaan* (Amsterdam, 1809).
3. Om de verwijzingen niet nodeloos gecompliceerd te maken, citeer ik slechts auteursnaam, verkorte titel, pagina en deelnummer (n.b. de paginering is in de verschillende delen soms wel, soms niet doorlopend). Volledige titels zijn afgedrukt in de bibliografie achter in deze bundel.
4. Over de Nederlandse verlichting en de invloed op kerk en theologie zie men de bijdragen van J. van den Berg en S. B. J. Zilverberg in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IX (Haarlem, 1980); over de socio-culturele geschiedenis van 1795-1840 de bijdrage van schrijver dezes in XI (Haarlem, 1983). Hier ook uitvoerige literatuuropgaven.
5. Ik dank deze namen aan mevr. drs M. Quak te Utrecht.
6. Zie Ha. C. M. Ghysen, *Dapper vrouwenleven. Karakter en levensbeeld van Betje Wolff en Aagje Deken* (Assen, 1954) 253.
7. Zie Helsloot.
8. In Gem. Archief Amsterdam, P.A.211, nr. 1258 en volgende.
9. Zie Helsloot.
10. Zie Helsloot.
11. J. Wigeri, *Bewijzen en kenmerken eener goddelijke Openbaaring*, 149, in I.
12. De adviseurs waren A. Langebeek, luthers predikant te Bodegraven, en Korn. Maas, remonstrants predikant te Zwammerdam; zie G. A. Amsterdam, P.A.211, nr. 1259 (brief van 1-6-1786). Frans Baltensz gold als voorbeeld van een verwarde geest.
13. C. van Vollenhoven, *Vriendschap*, 283, in I.

14. Ibidem, 269 en 225.
15. Zie de correspondentie hierover in het archief van het hoofdbestuur, G. A. Amsterdam, P.A.211, nr. 61 en 316. Ik dank deze verwijzing aan drs. Th. Clemens (over het conflict met pastoor Schouten zie men verder zijn bijdrage).
16. *Weekblad voor den zoo genaamden gemeenen Man*, III (1799), nr. 114, 80.
17. M. Nieuwenhuysen, *Die tot algemeen nut werkt, vermeerdert zijn geluk (...)*, in: *Redevoeringen en aanspraken*, I, 106.
18. H. W. van der Ploeg, *Volksverlichting*, 134, in VII.
19. IJ. van Hamelsveld, *De zedelijke toestand der Nederlandsche natie op het einde der achttiende eeuw* (Amsterdam, 1791) 455, 438.
20. Geciteerd naar P. van der Vliet, *Wolff en Deken's Brieven van Abraham Blankaart. Een bijdrage tot de kennis van de Reformatorische Verlichting* (Utrecht, 1982) 220.
21. H. H. Krom, *Inhoud des Bijbels*, 36 en 51, in V.
22. A. Beekhuis, *Inhoud des Bijbels*, 134-162, in V. Een nieuwe bijbelvertaling wenste ook M. Nieuwenhuysen al in 1787, Zie Helsloot.
23. Ms. in G. A. Amsterdam, P.A.211, nr. 1283 en daarvan p. 8.
24. M. J. Adriani, *De geschiedenis van Jezus, een schoolboek* (Leyden, 1803) 37.
25. Zie J. van Veen, "Een burgerinitiatief tot volksbeschaving. Het departement Utrecht van de Maatschappij tot nut van 't algemeen en haar activiteiten 1786-1815" (doctoraalscriptie Instituut voor geschiedenis Utrecht 1982).
26. J. Heringa Ezn., *Bergrede*, 56 en 62, in XIV.
27. A. M. Moens, *Karakter Jezus Christus*, 81, in V.
28. Ms. nr. 3 in G. A. Amsterdam, P.A.211, nr. 1286, par. 31 en 38.
29. D. van Hinloopen, *Goede en kwade zeden*, 253, in II.
30. *Weekblad voor den zoo genaamden gemeenen man*, I (1797), nr. 48, 376.
31. P. Nahuys, *Kort begrip der christelijke religie ten klaarste en allerkortste opengelegd ten dienste voor mingeoefende en nogtans heilbegeerige zielen, die zich willen begeven tot des Heeren H. Avontmaal*, 3e dr. (Amst. 1753) met bijgebonden: Petrus Nahuys, *Kort begrip der christelijke religie verdedigt tegen allerlei dwalingen en dwaalgeesten* (Dordrecht 1777). Ik dank dr J. H. van de Bank te Ede voor het gebruik van zijn exemplaar.
32. [D. Hovens] *Lesboek voor de kinderen* (z.p. 1787).
33. Zie hierover b.v. P. J. Buijnsters, *Hieronymus van Alphen (1746-1803)* (Assen, 1973), I 10.
34. J. W. Stadius Muller, *Bidden en danken*, 69, in VI.
35. A. F. Simons, *Aanspraak (...)*, in: *Redevoeringen en aanspraken* (Amsterdam 1790) 85 vlg.
36. Er konden op de in 1798 uitgeschreven prijsvraag naar de beste wijze waarop men "den minkundigen" "ten klaarste en gemakkelijkste" de Schepper uit zijn werken kon doen kennen, twee antwoorden worden bekroond, maar men had er niet bijzonder het schoolonderricht mee op het oog gehad. Zeker is het onjuist om uit deze publikaties te concluderen dat het Nut radicaal het godsdienstonderwijs door natuurwetenschappelijk onderwijs wilde vervangen, zoals C. Huisman, *Nederlands Israël. Het natiebesef der traditioneel Gereformeerden in de achttiende eeuw*. (Dordrecht, 1983) 37, doet.
37. S. E. Wieling, *Zedekundig leerboek tot onderwijs in den natuurlijke godsdienst en zedeleer ten dienste der scholen* (leyden, 1812), vraag 18, 27 en 60.
38. Vgl. C. W. Stronck, *Pligten der samenleving*, 113, in VIII.
39. Zie b.v. P. N. Swart, *Pieter Schijn*, in XVII: "Het gemeen – het rechte gemeen of gepeupel [in de "fabrieksteden" nl., A. de G."] beschouwt doorgaans de kinderen als een last; dit is reeds erg genoeg. Maar, het beschouwt hen bovendien als een eigendom; en dit maakt de zaak nog erger". Zo komen kinderen in de verkeerde richting "en zoo zal het blijven gaan, totdat de menschenliefde er zich mede bemoeit, en er in slaagt, om algemeen, door een beter onderwijs, door doelmatige inrigtingen en regt verligten Godsdienst, de menschen weder tot menschen te maken, en in het gevoel van rechte menschenwaarde te herstellen".
40. J. H. Floh, *Deugd en geluk*, 68, in III.
41. B. Verwey, *Godsdienst geen beletsel voor geoorloofd vermaak*, 72, in X. Vgl. ook C. Hoog, *Godsdienst geen beletsel voor geoorloofd vermaak*, 141, in X.
42. Boing, *Pligten huisknegten*, 190, 193, in II. Vlg. ook C. S. Hurau, *Huisselijke godsdienst-oefening*, in XVII.
43. Vgl. b.v. J. Clarisse, *Geluk en ongeluk*, 23, in VI.
44. J. Clarisse, *Middelen om de losheid te stuiten*, 38, in IX.
45. S. D. Keizer, *Zedenbederf*, 119, in XVII.
46. O. J. de Jong, "Kerkgeschiedenis" in: *Historie van Groningen. Stad en Land*, ed. W. J. Formsa e.a. (Groningen, 1976) 539.

47. N. Swart, *Pieter Schijn*, 49, in XVII.
48. H. W. van der Ploeg, *Middelen om de losheid te stuiten*, 118, in IX. Vergel. ook S. D. Keizer, *Zedenbederf*, 119, in XVII.
49. A. M. Moens, *Jezus' karakter*, 67, in V.
50. H. W. van der Ploeg, *Volksverlichting*, 47, in VII. Verderop schrijft hij: "Eene kerkelijke vereeniging tusschen veele nader bij één komende gemeenten, gegrond op de door waare verlichting aangewezenen beginzels – dit zoude misschien meerder werken, dan alle andere bekroonde en onbekroonde voorstellen", 112, in VII.
51. J. Clarisse, *Middelen om de losheid te stuiten*, 92, in IX.
52. H. W. C. A. Visser, *Verbetering der scholen*, 13 en 14, in XIV.
53. Ibidem, 104, met zinspeling op Num. 26:19 of parallele plaatsen.
54. A. de Groot, *Leven en arbeid van J. H. van der Palm* (Wageningen, 1960) 62.
55. *Brieven van Betje Wolff en Aagje Deken*, uitgegeven door J. Dyserinck, ('s-Gravenhage, 1904), 343. Vgl. *A.G.N.*, XI, 17.
56. A. Kuyper, *De "Nuts"-beweging* (Amsterdam, 1869) 59, 57.

DE NOORDBRABANTSE KATHOLIEKEN EN HET NUT IN DE
EERSTE HELFT VAN DE NEGENTIENDE EEUW. VAN
PARTICIPATIE NAAR CONFRONTATIE.

A. W. F. M. van de Sande

Kan een studie over de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in het "donkere Zuiden" meer opleveren dan een relaas van onbegrip en tegenwerking? Neem bijvoorbeeld het geval van de oude notarisknecht in Lith die wegens trouwe dienst de zilveren medaille van het Nut opgespeld zou krijgen maar het versiersel nooit heeft gezien omdat dominee en notaris bijtijds ontdekten dat de openbare ceremonie op een rel kon uitlopen: het overwegend katholieke Lith wilde met het Nut niets te maken hebben.¹ Hoe een eeuw geleden in Noord-Brabant over het Nut werd gedacht is daarmee wel getypeerd. Minder bekend is echter dat aan die periode van confrontatie en schoolstrijd een andere is voorafgegaan waarin katholieken participeerden in bloeiende Nutsdepartementen te Bergen op Zoom, Breda en Den Bosch. In deze bijdrage wordt de achtergrond van die kortstondige samenwerking geschetst: de opkomst van een katholieke burgerij, de groeiende spanning tussen gouvernementelen en klerikalen en de overgang van Verlichting naar restauratie-katholicisme. De vraag hoe de katholieken in Brabant op het Nut hebben gereageerd staat centraal. De Nutsactiviteiten zelf en de situatie elders in het land komen slechts zijdelings ter sprake.

Een patriotse ouverture; het Nutsdepartement Bergen op Zoom in de jaren 1791-1810.

Een dommelend garnizoensstadje van nog geen vijfduizend inwoners, plotseling overstroomd met vluchtelingen uit Noord en Zuid, patriotten en Zuidnederlandse revolutionairen die na het debâcle van de Brabantse Omwenteling uit Antwerpen wegtrokken; dat is de achtergrond van de oprichting van het eerste Nutsdepartement in Brabant, op 16 juli 1791 te Bergen op Zoom. Het initiatief ging uit van drie ballingen die er zich pas een jaar tevoren hadden gevestigd, namelijk dominee Bernardus Bosch, lid van het hoofdbestuur van het Nut, die in 1787 wegens zijn anti-orangisme uit de hervormde pastorie van Diemen was gevlucht, en de drukkers Willem Carel Pieter van Riemsdijk en Steven van Bronkhorst, beiden Arnhemse patriotten die via Antwerpen naar Bergen op Zoom waren gekomen.² Van Bronkhorst werd in 1795 de leider van de Bataafse Omwenteling in Bergen op Zoom en keerde daarna als radicaal naar Arnhem terug, terwijl dominee Bosch, die in 1792 alweer verder was getrokken, een rol heeft gespeeld in de

radicale omwenteling van 1798 te Amsterdam.³ De stichters van het Bergse Nutsdepartement waren dus onmiskenbaar van een revolutionair slag.

In het eerste jaar telde het departement al meer dan dertig leden.⁴ Om dit succes te kunnen verklaren dient de demografische ontwikkeling van Bergen op Zoom in de jaren daarvóór te worden bekeken. Anders dan bijvoorbeeld Breda en 's-Hertogenbosch had de stad zich al kort na het uitbreken van de Opstand achter Oranje geschaard en de protestantisering was er volledig geslaagd. Midden achttiende eeuw kwam uit het Zuiden een immigratiebeweging op gang die weer een katholieke meerderheid opleverde, maar de bovenlaag van de bevolking bleef geheel protestants. Zoals ook elders in Brabant hebben voornamelijk protestanten de patriottenbeweging geleid en zijn de katholieken, hoewel ze als tweederangs burgers in een onaangename positie verkeerden, in de patriottentijd rustig gebleven.⁵ Bergen op Zoom heeft dus nauwelijks een patriotse volksbeweging gekend en daarom durfde de orangistische magistraat gastvrijheid te verlenen aan politieke emigrés terwijl aan de andere kant de meer progressieve Bergenaars zonder risico met de drie patriotse stichters van het Nut in zee konden gaan. Nagenoeg alle Nutsleden blijken uit de gematigd-patriotse sociëteit "de Eendracht" afkomstig en het waren voornamelijk welgestelde burgers. Daarom zijn er relatief weinig katholieken onder de leden van het Nut te vinden: drie in 1791 en achttien van de 62 leden in 1794.⁶

Hoogstwaarschijnlijk zijn de katholieke leden niet alleen toegetreden om de minder bedeelde medemens sociaal te verheffen maar even goed om zichzelf een entree te verschaffen in het Bergse establishment. Het Nut in Bergen op Zoom was immers als "cercle bourgeois"⁷ een ideaal vertrekpunt voor wie hoger op de ladder wilde stijgen en een plaats in het stedelijk bestuur nastreefde. Elders in Europa hebben ook leesgezelschappen en vrijmetselaarsloges voor die burgerlijke emancipatie kunnen dienen⁸, maar in Bergen op Zoom lijkt toch voornamelijk het Nut de katholieken die weg te hebben geopend. Zo zaten er in februari 1795 niet minder dan twaalf katholieke Nutsleden in de drie geledingen van het revolutionaire bewind, dat overigens nog wel een overwegend protestantse aangelegenheid was. In het tien man tellende "comité revolutionair" zaten negen Nutsleden onder wie vier katholieken; twee van hen werden pas na de omwenteling lid wat er op wijst dat ze middels het Nut hun nieuwverworven status zochten te consolideren. In de tweede geleding, de provisionele municipaliteit, waren negen van de 24 leden uit het Nut afkomstig; van de vijf katholieken in dit gezelschap waren er vier al jaren Nutslid en de vijfde werd het meteen na de omwenteling. Het derde provisionele lichaam, het kiezerscollege dat uit negen wijkvertegenwoordigers bestond, telde vijf Nutsleden onder wie ook de drie katholieken in dat college.⁹

Het Bergse departement heeft overigens profijt gehad van de actieve medewerking van katholieke zijde aan dit nog overwegend protestantse gezelschap. Het hoefde op minder weerstand te rekenen bij het uitvoering geven aan werkverschaffingsprojecten als de in 1795 opgerichte Leer-, Spin- en Breischool, die toch voornamelijk de minvermogende katholieken ten goede moet zijn gekomen.¹⁰ Municipaliteit en bevolking hebben dergelijke initiatieven toegejuicht, zoals tijdens zijn bezoek in 1800 de Agent van de Nationale Oeconomie Goldberg tevree-

den constateerde.¹¹ Voor zover bekend heeft de katholieke clergé het Nut geen strobreed in de weg gelegd; een der pastoors werd in 1809 donateur en onder de leden van het eerste uur treffen we drie katholieke kerkmeesters aan.¹² Vooruitlopend op wat hieronder over het meest belangwekkend aspect in de verhouding tussen Nut en katholieken, het openbaar onderwijs, uitvoerig ter sprake zal komen, moeten we constateren dat in Bergen op Zoom de activiteiten van het Nut voornamelijk een filantropisch karakter hadden waarbij principiële kwesties als interconfessionalisme niet in het geding waren.

De impuls van buitenaf, die in Bergen op Zoom tot een succesrijk vervolg heeft geleid, is in de andere Brabantse steden uitgebleven. Op een kortstondig experiment in Oudenbosch na is het Bergse departement tot 1816 de enige Nutsvestiging in Brabant geweest. Het ledental liep overigens na 1810 snel terug; in 1840 waren er nog twintig leden.¹³ De bloei van dit unieke departement lijkt dus wel verband te hebben gehad met de Bataafse dageraad.

De katholieken tot nut; de invloed van het Nut op het onderwijs in Bataafs-Brabant.

Na de omwenteling van 1794/95 van generaliteitsland tot zelfstandig gewest geworden, kregen de katholieken Bataafsbrabanders in tweeërlei opzicht de kans zich te emanciperen: bestuurlijk waren ze niet meer aan Haagse verordeningen en bemoeiing en onderworpen en op het stuk van godsdienst waren ze gelijkwaardig aan hun protestantse medeburgers. Met een meerderheid van katholieken in de municipaliteiten en in het college van provisionele representanten van het gewest kon die dubbele emancipatie lawineuze gevolgen hebben voor de verhouding tussen de gezindten. Kwamen in 1798 de meeste kerkgebouwen weer in hun handen, in 1795 werd alvast begonnen aan de ontmanteling van het gereformeerde onderwijs. Anderhalve eeuw lang was het officieel onderwijs in handen van "geuzenmeesters" geweest, die overigens altijd wel de concurrentie van "paapse bijsscholen" hadden ondervonden¹⁴, en zolang het in de praktijk niet mogelijk was katholieke leerkrachten in hun plaats te benoemen, moest worden gezocht naar een *modus vivendi*. In Bataafs-Brabant is het algemeen-christelijk karakter van de Nutsmethoden een goed compromis gebleken.

Veel "Hollandse" ambtenaren en schoolmeesters waren bij de komst van de Fransen in de herfst van 1794 naar het Noorden gevlucht, wat de Brabantse municipalen de gelegenheid bood op de opengekomen plaatsen katholieken te benoemen zonder zich daarbij te bekommeren om formele procedures of lopende contracten. Een bestuurlijke chaos dreigde daarom, toen in de zomer van 1795 de schoolmeesters, van de schrik bekomen, naar Brabant terugkeerden en hun oude betrekking weer opeisten. Om te voorkomen dat de Raad van State onder wie de schoolzaken hadden gersorteerd zich weer met domestieke kwesties ging bemoeien¹⁵, besloten de provisionele representanten van het gewest, onder leiding van de doopsgezinde lakenfabrikant Pieter Vreede, bij publicatie van 4 september 1795 de zorg voor de scholen in handen van het gewestelijk en plaatselijk

gezag te stellen, de oude voorschriften inzake onderricht in de Bijbel en de Heidelbergse catechismus nietig te verklaren maar tegelijkertijd de oude schoolmeesters in functie te laten. De municipaliteiten moesten er op toezien dat religietwisten werden voorkomen en op school alleen boeken toelaten "welke algemeene beginselen van godsdienstige en burgerlijke deugden inboezemden"; de publicaties van het Nut werden daartoe speciaal aanbevolen.¹⁶

De gewestelijke verordening heeft niet kunnen voorkomen dat op veel plaatsen de "geuzenmeesters" toch aan de kant werden gezet. Sommigen waren volstrekt onvoldoende voor hun taak toegerust gebleken, op andere plaatsen hadden ze koppig de Heidelbergse catechismus op de lessenaar gehouden terwijl daarentegen in een stad als Breda de protestantse schoolmeesters ongestoord konden aanblijven omdat ze in de ogen van de – overwegend katholieke – municipaliteit "geen aanstoot-gevend" onderwijs gaven.¹⁷ Maar of er nu katholieken of protestanten voor de klas stonden, door het gebruik van Nutsboekjes was in de praktijk het onderwijs neutraal. Zomin als vóór 1795 een calvinistisch onderwijsmonopolie haalbaar was geweest, zomin was er nu sprake van uitsluitend katholiek onderwijs. De Utrechtse hoogleraar G. W. Vreede, kleinzoon van de patriottenleider, kon daarom een halve eeuw later nog vol nostalgie terugblikken naar de tolerante sfeer in Bataafs-Brabant, die hij een produkt van het gemengd onderwijs noemde.¹⁸

Valt uit het voorgaande af te leiden dat er een irenisch klimaat heeft geheerst en dat de Brabantse geestelijken, die vanuit de pastorie de publieke opinie hebben beïnvloed, verlichte persoonlijkheden zijn geweest? Wie ooit de reisverslagen onder ogen heeft gehad van de Meierijse dominee Stephanus Hanewinkel, die hautain maar trefzeker de boerse achterlijkheid van zijn Brabantse tijdgenoten heeft geschilderd en met name de pastoors op de korrel nam¹⁹, zal hier weinig meer dan een rhetorische vraag in zien. En niet alleen de papenvreter Hanewinkel dacht er zo over; een katholiek schreef in 1813 van "een dikke macht van duisternis in het vlak der beschaving en der verlichting in de Meieri in betrekking tot het overige gedeelte van Holland".²⁰ Op zoek naar een antwoord op onze vraag moeten we, in navolging van laatstgenoemde auteur, ter vergelijking de blik noordwaarts richten naar de clerus boven de grote rivieren, bij wie inderdaad verlichte invloeden zijn te bespeuren. Het betreft een kleine elite van jonge priesters, voor wie de *katholische Aufklärung* zoals ze die in devotieboeken van Duitse priesters, in het bijzonder van de latere bisschop van Regensburg J. M. Sailer, hadden leren kennen een bron van inspiratie was geworden. Ze preekten een louter verstandelijke vroomheid, naar het voorbeeld van Sailer equilibrerend tussen de katholieke orthodoxie en de filosofie van Kant, en werden met argwaan door de oudere garde die deze "kapelaanskabaal"²¹ maar nieuwlichters vond, gevolgd. Van hen is vooral de jonge kapelaan J. M. Schrant bekend gebleven, de latere hoogleraar in Gent en in Leiden, auteur van het *Leven van Jezus* dat hij in 1807 speciaal voor het openbaar onderwijs schreef en dat via het Nut grote verspreiding heeft gevonden.²² Tussen deze verlicht-katholieke elite en de behoudende meerderheid van wie de Amsterdamse pastoor Jacob Cramer de voor naamste woordvoerder was – het Nut was in zijn ogen een heidense instelling die

het geloof bij de jeugd ondermijnde²³ – valt in Holland nog een middengroep te onderscheiden van pastoors die niet wezenlijk door de Verlichting waren beïnvloed maar de terminologie ervan toepasten in hun pastorale experimenten. De eerste prijswinnaar van het Nut, pastoor Schouten, kan tot die laatste groep worden gerekend.²⁴

Ook in Brabant zijn er pastoors geweest die in de terminologie van de Verlichting verdraagzaamheid tussen de gezindten preekten, even zo goed als er dominees in het Zuiden irenische geluiden vertolkten. De hervormde predikant te Grave bijvoorbeeld gaf in 1796 de *Vriend der Roomsche-Gezinden* uit en richtte een verlicht genootschap op.²⁵ In Deurne zong de pastoor – volgens Hanewinkel "een domme, bijgelovige, lompe kaerel" – zijn protestantse broeders in rijmelaarij toe²⁶ terwijl in Breda de pastoor die van 1803 tot 1810 als schoolopziener optrad, in zijn rapporten tevreden constateerde dat de boekjes van het Nut zowel op de openbare als op de katholieke scholen werden gebruikt.²⁷ Als lid van het Departementaal Schoolbestuur beval deze pastoor in 1803 een boekenlijst voor Bataafs-Brabant aan waarin de Nutpublicaties bovenaan stonden. Ook zonder nieuwe Nutsdepartementen was in Brabant dus de invloed van de Maatschappij bespeurbaar.

Uit het optreden van een tiental irenische pastoors mag dan wel een minder grote tegenstelling met de Hollandse clerus blijken dan door de voornoemde auteurs wordt gesuggereerd, toch kan dat niet de enige verklaring zijn waarom in Bataafs-Brabant de meerderheid van de clerus, die minstens zo behoudend was als Jacob Cramer, geen tekenen van verzet tegen het neutrale onderwijs heeft getoond. Hun houding valt eerder te verklaren uit de pragmatische koers die ze in de generaliteitsperiode tegenover de "Hollandse" autoriteiten hadden aangehouden en uit de scrupuleuze tact van hun kerkelijke leiders. In tegenstelling tot de katholieken in het Noorden, die als Hollandse Zending rechtstreeks door Rome werden bestuurd, hadden de Brabanders ook tijdens de Staatse overheersing hun eigen kerkelijke leiders behouden.²⁸ Het voormalig bisdom Den Bosch werd door een apostolisch vicaris bestuurd, in welke functie sinds 1792 de Schijndelse pastoor Antonius van Alphen optrad, een rechtlijnige conservatief die slechts schoorvoetend het Bataafse bewind had willen accepteren.²⁹ Breda en Bergen op Zoom vielen tot 1801 onder de bisschop van Antwerpen; daarna werden de Bataafse districten een zelfstandig apostolisch vicariaat onder de voorzichtige Bredase pastoor Adrianus van Dongen (1803-1826).³⁰ De twee vicarissen hebben in hun hart de voortbrengselen van de Verlichting, zoals die door het Nut op de Brabantse scholen werden verspreid, veroordeeld maar toch hebben ze hun priesters niet opgeroepen zich feller tegen het neutraal onderwijs te verzetten omdat ze een angstig vermoeden hadden dat de protestantse reactie in Brabant weldra zou toeslaan, een vrees die na de behoudende staatsgreep van 1801 niet helemaal zonder grond was.³¹ Deze voorzichtigheid heeft het merkwaardige gevolg gehad dat in het katholieke Brabant zonder Nutsdepartementen neutraal onderwijs in de meest zuivere vorm is doorgevoerd terwijl in het Noorden met zijn relatief talrijke Nutsafdelingen het onderwijs voornamelijk een protestants karakter behield.

Onder gouvernementele protectie; katholieke participatie in Brabantse Nutsdepartementen tot aan de Belgische Opstand.

In het Verenigd Koninkrijk van Willem I was Noord-Brabant een overgangsgedebied tussen het katholieke Zuiden en het protestantse Noorden. Het streven van de koning naar een volledige samengroeiing van de twee rijkdelen pakte voor het overwegend katholieke gewest anders uit dan de inwoners daar sinds de Bataafse revolutie gewend aan waren geweest: de regering trok bij de benoeming van burgemeesters, notarissen, rechters en ambtenaren stelselmatig de protestanten voor. Anders dan in het Zuiden, waar de verhollandsing de bourgeoisie in het harnas joeg en de aartsreactionaire bisschop van Gent M. de Broglie de ultramontaanse clerus opriep tot verzet tegen de protestantse koning, schikten in Noord-Brabant de kerkelijke leiders zich in het lot dat ze al jaren daarvoor hadden voelen aankomen en zag de katholieke bourgeoisie de realiteit onder ogen van een tekort aan geschikte kandidaten om alle overheidsposities te kunnen bezetten. De meeste van de katholieke gezagsdragers waren net als hun protestantse collega's zogenaamde "gouvernementelen" op wier loyaliteit de koning kon steunen. Pas na 1825, toen in het Zuiden de grieven tegen het bewind liberalen en ultramontanen bij elkaar brachten, kwam ook in Noord-Brabant een clerikaal verzet naar boven en liepen sommige "gouvernementelen" over naar de oppositie.³²

In Willem I's plannen om Noord en Zuid tot één natie samen te voegen speelde de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een belangrijke rol. Het Nut kreeg nog meer dan sinds de schoolwet van 1806 het geval was geweest het karakter van een semi-officieel regeringsinstrument, met name in het Zuiden waar een twaalftal departementen werd opgericht die met "Hollandse" officieren en ambtenaren werden bemand.³³ In de provincie Noord-Brabant heeft de gouvernementele status van het Nut niet weinig bijgedragen aan de opzienbarende groei van de Maatschappij. Tussen 1816 en 1824 zijn daar niet minder dan zeven nieuwe departementen opgericht: in 1816 te Breda en Ravenstein, in 1819 te 's-Hertogenbosch en Heusden, in 1820 te Geertruidenberg, in 1821 te Waalwijk en in 1824 tenslotte te Grave. Laten we Breda en Den Bosch voorlopig buiten beschouwing, dan valt op dat ze voornamelijk aan de noordelijke grens van de provincie lagen waar relatief veel protestanten woonden, al bleven die ook daar een minderheid. In Heusden en Geertruidenberg, elk met respectievelijk 550 en 500 ingezetenen, kwamen ze zelfs boven de 40% van het inwonertal; in Ravenstein en Grave met respectievelijk 58 en 197 nauwelijks boven de 10%.³⁴ Voor zover valt na te gaan, waren in deze plaatsen alleen protestanten lid van het Nut. Heusden en Geertruidenberg zijn bloeiende afdelingen geweest met een ledental tussen de 30 en 40; in Heusden werd een Nutsschool gesticht, de eerste in de provincie. De afdelingen in Grave en Waalwijk leidden een kwijnend bestaan; in Ravenstein, een stadje van amper 700 zielen, waren in 1847 nog twintig leden; later fuseerde deze afdeling met het nog kleinere Batenburg aan de overkant van de Maas. Als bibliothecaris treffen we te Ravenstein in 1826 dominee Hanewinkel, die er van 1818 tot zijn dood in 1856 heeft gewoond. Zijn lidmaatschap typeert wel de positie van het Nut aan de noordgrens van de provincie waar net als in het Land van Maas en Waal protes-

tanten en katholieken op gespannen voet met elkaar stonden.³⁵ We zien het Nut zich daar ontwikkelen in een richting die pas later ook in Breda en Den Bosch valt waar te nemen, namelijk als de barrière die protestantse Brabanders wilden opwerpen tegen een groeiende invloed van de katholieken in de school. Het is de vraag of dat niet een averechtse uitwerking was van de plannen die de eerste gouverneur van Noord-Brabant, Mr. C. G. Hultman (1814-1820), voor ogen had toen hij Nutsvestigingen in zijn provincie stimuleerde. Hultman heeft zich veel moeite gedaan de religieuze spanningen te temperen en hij streefde ernaar leerkrachten uit beide gezindten gezamenlijk te laten werken aan verbetering van het onderricht, op basis van de Nutsmethoden die in zogenaamde onderwijzersgezelschappen besproken werden.³⁶ Plaatselijke Nutsafdelingen konden als hulpdepôt voor de lectuurvoorziening in die plannen worden betrokken. Dat alleen in de "protestantse" streken van de provincie die Nutsafdelingen van de grond kwamen, was een teken aan de wand: met het voortschrijden van de emancipatie kwamen meer katholieke schoolmeesters beschikbaar en slonk aan die kant de animo voor neutraal onderwijs zienderogen³⁷ terwijl daarentegen de protestanten het openbaar onderwijs in Brabant in de Nutssfeer wilden houden. Waarschijnlijk heeft die tegenstelling zich eerder op het platteland aan de noordgrens gemanifesteerd dan in de steden Breda en Den Bosch, waar de plannen van Hultman meer kans van slagen lijken te hebben gehad.

In Bergen op Zoom, zo constateerden we, was het Nutslidmaatschap voor katholieken onder meer aantrekkelijk als entree in het overwegend protestantse establishment. Mogelijkerwijs heeft dit motief een rol gespeeld toen een kwart eeuw later in Breda en Den Bosch katholieken meewerkten aan de oprichting van Nutsafdelingen. De omstandigheden verschilden overigens wel van die in het patriotse Bergen op Zoom. De stadsbesturen van Breda en 's-Hertogenbosch waren sedert de Bataafse omwenteling in grote meerderheid katholiek³⁸ en de burgerlijke emancipatie had zich voltrokken nog voordat er van een Nutsdepartement sprake was. Na 1814 voltrok zich een cultureel assimilatie- en integratieproces tussen de tweede generatie katholieke ambtsdragers, vaak de eerste in hun familie met een academische opleiding, en de vanouds overwegend protestantse intelligentsia. In de subtiele symbiose van oude en nieuwe elite kan het lidmaatschap van sociëteiten een belangrijke functie hebben gehad; het gouvernementele Nut was zo'n ontmoetingsplaats in Breda en Den Bosch, waar een aanzienlijke protestantse establishment figureerde: in Breda waren in 1815 op een totaal van negenduizend inwoners 1427 protestanten; in Den Bosch 2139 op een totaal van dertienduizend.³⁹ Bij gebrek aan voldoende gegevens over het Nutsdepartement Breda kunnen we alleen voor Den Bosch nagaan in hoeverre het assimilatieproces inderdaad een factor heeft kunnen zijn bij de toeloop van katholieke leden.⁴⁰

Van het Nutsdepartement Breda, dat op 1 januari 1816 is opgericht, kennen we alleen de samenstelling van het bestuur. Wanneer dit een getrouwe afspiegeling van het ledenbestand is geweest, moet het Nut een overwegend protestants gezelschap worden genoemd: in het bestuur was alleen de voorzitter katholiek.⁴¹ De twee initiatiefnemers waren de katholieke rechter Mr. F. J. Hoppenbrouwers, die tot 1824 ook als voorzitter optrad, en de sedert 1814 in Breda woonachtige her-

vormde predikant W. van Volkom. Beide waren ook lid van een twee jaar eerder opgericht "Letterkundig Genootschap" waarin notabelen van beide gezindten werden aangetroffen. Hoppenbrouwers' vader, een welgesteld koopman, had vanaf de Bataafse Omwenteling tot zijn dood in 1820 zitting in het stedelijk bestuur. De zoon was een excentrieke figuur, herhaaldelijk het mikpunt van lastercampagnes⁴², maar ook een ijveraar voor een open dialoog met protestanten en blijkens zijn vele publicaties, waaronder een geannoteerde uitgave van Vondels *Altaargeheimenissen*, verlicht-katholiek.⁴³ Zijn activiteiten staan wel in contrast met die van mede-oprichter Van Volkom, die in 1817 het antipapistisch blad *De Protestant* uitgaf en daarin geen blad voor de mond nam; kloosterlingen noemde hij bijvoorbeeld "een domme schaar van vleezige en welgebouwde monniken".⁴⁴

De sfeer waarin het Nut te Breda heeft geopereerd in de jaren tot 1825 heeft meer het stempel van Hoppenbrouwers dan dat Van Volkom gedragen. Het openbaar onderwijs, dat in Breda nagenoeg geheel door katholieken werd gegeven, was voor alle gezindten acceptabel. Dominee Van Volkom had in 1817 wel pogingen gedaan een Nutsschool op te richten maar de onderwijzer die hij al had gecontracteerd om de kinderen van Nutsleden tegen betaling van f 2,- in de maand "geheel naar de nieuwe schoolverordeningen en overeenkomstig het doel en de geest van de Maatschappij" te onderwijzen, kreeg niet genoeg klandizie.⁴⁵ Zowel op de openbare als op de bijzondere scholen werden de methoden van het Nut gebruikt dankzij het stimulerend optreden van een van Hoppenbrouwers vrienden, de verlicht-katholieke pastoor Willem Oomen die van 1815 tot 1852 schoolopziener was. De hoofdinspecteur Wijnbeek noemde hem een "R.C. Pastoor van uitstekende kennis en fijn oordeel".⁴⁶ De Nutssfeer bleef dankzij Oomen voldoende gewaarborgd op de Bredase scholen, zodat Van Volkoms initiatief bij de grote meerderheid van zijn geloofsgenoten geen respons kreeg.

Drie jaar na Breda werd op 5 januari 1819 in 's-Hertogenbosch het Nutsdepartement opgericht, weldra een bloeiende vereniging met meer dan tachtig leden van wie ruim een kwart katholieken.⁴⁷ Veel sterker dan in Breda was hier de gouvernementele invloed bespeurbaar die onder meer in het voorzitterschap tot uitdrukking kwam: eerst gouverneur Hultman en zijn opvolger J. B. Holvoet (1820-1822) en vanaf 1823 tot 1848 Mr. A. G. Verheijen, burgemeester van Den Bosch en lid van de Tweede Kamer, katholiek en gouvernementeel. Nagenoeg alle hoge ambtenaren van het gouvernement traden toe, evenals hun staf van commiezen en solliciteurs; verder de hoogste justitiële autoriteit procureur-crimineel Mr. J. van Blarckom – intimus van minister C. F. van Maanen en diens toeverlaat in het bewaken van de openbare veiligheid⁴⁸ – en vele rechters en advocaten, als ook de leden van Provinciale en Gedeputeerde Staten – voor zover in Den Bosch woonachtig – en hun griffier. Andere maatschappelijke geledingen waaruit de leden werden gerecrueteerd waren minder uitgesproken gouvernementeel; de stedelijke raad, de stadsgeneesheren, predikanten en ondernemers. Sommige van hen, zoals de protestantse boekdrukker H. Palier, uitgever van de Bossche Courant en protégé van Hultman, kunnen overigens wel tot de gouvernementelen worden gerekend.

Hoewel blijkens de notulen van de oprichtingsvergadering de initiatiefnemers

evenals de meerderheid der leden protestant waren⁴⁹, hebben katholieken een groot aandeel gehad in de diverse Nutsactiviteiten en in het bestuur. Velen van hen hadden reeds jaren zitting in charitatieve instellingen als de Auxiliaire Bureaux van Weldadigheid en de Commissie van de Godshuizen⁵⁰ en het valt aan te nemen dat ze in het Nut een welkom instrument hebben gezien om de toenemende verpaupering effectief te bestrijden. De meest succesrijke onderneming in dat verband was de oprichting van de Spaarbank in 1820, een initiatief van de katholieke leden H. de Wijs, P. van Son en P. van Meeuwen.⁵¹ Ook in de commissie die de mogelijkheden van de oprichting van een Nutsschool moest onderzoeken namen katholieken, onder wie burgemeester Verheijen, het voortouw. Later werd hier de protestantse schoolopziener Mr. A. P. Spoor, sinds 1818 voorzitter van de Provinciale Commissie van Onderwijs, de belangrijke man, maar een succes is er nooit uit voortgekomen. Pas in 1851 kwam er een school van de grond.⁵²

De bijeenkomsten van het Nut in de Stadsconcertzaal hoeven nog geen sociëtaïr karakter te hebben gehad om toch voor katholieken een aantrekkelijke gelegenheid te zijn waarbinnen culturele contacten met het establishment tot stand konden komen. De katholieke leden behoorden namelijk zonder uitzondering tot de tweede generatie van families die in de Bataafse Tijd tot openbare ambten hadden weten door te dringen. De vaders waren nog distillateur, wijnhandelaar of grossier, de zoons hadden een academische opleiding genoten of carrière gemaakt in de ambtenarij. Voorbeelden daarvan zijn de advocaten P. J. van Son, vader van de latere minister van R. K. Eredienst, en de toekomstige minister van Buitenlandse Zaken L. A. Lightenvelt.⁵³ Een indicatie dat het de katholieke Nutsleden om assimilatie met de bestaande elite te doen was, kan uit een ander voorbeeld worden afgeleid: in Den Bosch bestond de zeer exclusieve "Lieve Vrouwe Broederschap" waarin achttien katholieken en evenveel protestanten, afkomstig uit de meest gegoeden, zetelden. Van de acht plaatsen die sinds 1798 wegens overlijden voor katholieken waren vrijgekomen, werden er zes ingenomen door lieden die ook tot het Nut zouden toetreden; van de opengevallen protestantse plaatsen werden er slechts twee door Nutsleden ingenomen.⁵⁴

De solidariteit tussen de katholieke en protestantse Nutsleden onderling was de eerste jaren opmerkelijk goed bestand tegen de desintegratieve krachten die zich in Brabant in toenemende mate manifesteerden. Van de katholieke leden onderhielden sommige nauwe relaties met de clergé en na 1825 werden ze zelfs de leiders van de klerikale oppositie – hun namen komen hieronder nog ter sprake –, maar van ultramontaanse zijde was de druk nog niet sterk genoeg om hen van het Nutslidmaatschap af te houden. De stelselmatige bevoordeling van protestanten bij benoemingen wekte in brede kring wrevel op maar bracht voorlopig geen splijting teweeg in de gelederen van het Nut. De felle brochurestrijd die hierover in 1819 op gang was gekomen werd aan katholieke zijde aangevoerd door de welbespraakte strafpleiter Mr. J. H. Sassen, die onder het pseudoniem Candidus Brabantus vooral Van Volkoms *De Protestant* het vuur na aan de schenen legde⁵⁵, en toch heeft Sassen vanaf de oprichting tot zijn dood in 1830 deel uitgemaakt van het bestuur van het Bossche Nut. De spanningen tussen katholieken en protestanten werden in de jaren twintig steeds groter, vooral toen in 1824 bekend werd dat

twee jaar daarvoor te Breda in het geheim een "Maatschappij tot bevordering van Welstand", voornamelijk onder landlieden was opgericht, die ten doel had de vele behoeftige protestanten op het Brabantse platteland aan landbouwgrond te helpen. Bij de initiatiefnemers waren een aantal Nutsleden uit Breda en Den Bosch, onder wie dominee Van Volkom en de boekdrukker Palier⁵⁶, wat voor elf katholieke Nutsleden onder aanvoering van de landbouwspecialist in de Gedeputeerde Staten, J. Linsen⁵⁷, het sein kan zijn geweest om in de zomer van 1824 uit het Bossche Nut op te stappen.⁵⁸ De solidariteit kende blijkbaar grenzen.

Van participatie naar confrontatie; de ultramontaanse reactie en haar gevolgen, 1825-1868.

De goede verstandhouding die koning Willem I nastreefde in zijn betrekkingen met de katholieke onderdanen werd in juni 1825 zwaar op de proef gesteld toen de regering de zogenaamde Seminariedecreten uitvaardigde en de sluiting beval van de kleinseminaries. In Noord-Brabant barstte de bom toen in Sint-Michielsgestel de poorten van Van Alphens seminarie op slot gingen; de katholieken zegden hun vertrouwen in de regering op en zochten aansluiting bij de oppositie in het Zuiden waar ultramontanen en liberalen zich in een monsterverbond verenigden. Voor de katholieken in Brabant zijn vanaf 1825 de begrippen "gouvernementeel" en "ultramontaan" elkaars tegengestelden geworden en de scheuring die erdoor werd teweeggebracht, manifesteerde zich ook in de gelederen van de katholieke Nutsleden in Den Bosch.

De ambivalente houding van de Brabantse geestelijkheid, in haar hart geneigd tot ultramontaans verzet maar naar buiten toe loyaal jegens de vorst die in zijn staatskerkelijke politiek formeel de steun had van de Heilige Stoel, vindt men in de periode van de Restauratie terug in alle geledingen van de katholieke Kerk, tot in de boezem van de Romeinse Curie zelf. Willem I kon er op rekenen dat de paus hem de vrije hand liet in zaken als onderwijs en opvoeding omdat de politiek van Rome was gebaseerd op samenwerking tussen Altaar en Troon, wat in concordaten tot uitdrukking werd gebracht; de grondwettelijke gelijkstelling van alle godsdiensten in het koninkrijk van Willem I werd zodoende door de Heilige Stoel gerespecteerd.⁵⁹ Maar in de Romeinse Curie viel evengoed een reactie tegen de geest van de Verlichting te bespeuren als bij vele katholieke traditionalisten, leken en priesters, in de Europese staten. Interconfessionele bijbelgenootschappen werden als gevaarlijke verspreiders van indifferentisme door de paus veroordeeld⁶⁰ en het ligt voor de hand dat Rome ook de activiteiten van het Nut met zorg heeft gadegeslagen; de talrijke kanalen die de Zuidnederlandse clerus met geestverwanten in de Romeinse Curie onderhield, hadden ertoe geleid dat Rome uitstekend op de hoogte was van de Nutspublicaties die op de scholen werden gebruikt.⁶¹ Maar officieel bleef de paus hierover zwijgen en de regering kon het Nut ook aan katholieken blijven aanbevelen, zoals onder meer in het verlicht-katholieke periodiek *Katholikon* (1827-1830) gebeurde.⁶² Jaren later pas, na de publicatie van de *Syllabus Errorum* in 1864, zou de katholieken in Nederland ondub-

belzinnig te verstaan worden gegeven dat neutraal openbaar onderwijs was verboden.⁶³

Buiten de officiële kaders echter groeide het verzet: "Zullen wij het Bijbelgenootschap en de afschuwelijke Maatschappij tot Nut van 't Algemeen laten geworden zonder tegenwerking?" schreef in juli 1821 de Naaldwijkse notaris Joachim Le Sage ten Broek aan de president van het Bossche grootseminarie Antonius van Gils.⁶⁴ Laatstgenoemde was in 1798 uit Leuven gevlucht, toen daar de universiteit waaraan hij als rector magnificus verbonden was, werd gesloten en hij bleef zijn leven lang vervuld van afkeer jegens de "geest der filosofen". Intellectueel en organisatorisch superieur aan vicaris van Alphen, werd Van Gils de ziel van het ultramontaans verzet in Brabant. Le Sage, zoon van de dominee die in Rotterdam het Nut mee had opgericht, was sinds de overgang naar het katholicisme een der felste representanten, in woord en daad, van de contra-revolutionaire beweging die auteurs als Joseph de Maistre en Lamennais in de Restauratie op gang hadden gebracht. Hij had Van Gils' medewerking gekregen voor zijn "Roomsch-Catholijke Maatschappij" (1820-1823), een vereniging met vertakkingen in Noord en Zuid, bedoeld om via verspreiding van "goede boeken" het Nut met gelijke wapens te bestrijden.⁶⁵ Toen de regering de opheffing ervan had bevolen, zette Le Sage in door hem gestichte periodieken de aanval voort: "Algemeen Christendom in den protestantschen zin, in den zin der Maatschappij die zich noemt het Nut van 't Algemeen" – zo schreef hij in 1835 – "kan op niets anders uitloopen dan op algemeen ongelooft."⁶⁶ En tien jaar eerder riep hij om "een eigen school, voor onze eigen kinderen, op eigen kosten."⁶⁷ Ook van Gils liet de moed niet zakken en kreeg in 1825, na de afkondiging van het seminariedecreet, de Bosschenaar Hein de Wijs, hoofdontvanger der accijnzen en sinds de oprichting één der meest actieve leden van het Nut in zijn woonplaats, aan zijn zijde. Dit is ook het geval geweest met Mr. J. L. A. Luyben, eveneens Nutslid sinds het eerste uur, die in 1829 kamerlid werd en "vaandeldrager der roomse rechten"⁶⁸ Naast Hein de Wijs; deze stichtte in datzelfde jaar het oppositieblad *De Noord-Brabander* en werd de voornaamste strijder voor vrijheid van onderwijs.⁶⁹ Behalve Hein de Wijs waren nog twee van zijn broers lid van het Nut geweest; via hun "heerbroer" Franciscus de Wijs, deken van Boxtel en intimus van vicaris Van Alphen, moeten ze toch ook vóór 1825 nauwe relaties met de clerus hebben onderhouden. Kennelijk was toen "gouvernementeel", "ultramontaan" en Nutslidmaatschap nog in één persoon te verenigen. Na de seminariedecreten is dat onmogelijk geworden.

Wie nu als katholiek nog lid bleef van het Nut was kennelijk opgewassen tegen morele pressie van de zijde der ultramontanen. "Gouvernementeel" en "antiklerikaal" werden onderling verwisselbare begrippen, en hoe de katholieke Nutsleden door middel van huisbezoek van de deken van Den Bosch met kerkelijke straffen werden geprest kunnen we opmaken uit de verhalen die burgemeester Verheijen – "un mauvais drôle et un espion" – smakelijk opdiste aan de pauselijke diplomaat Capaccini in Den Haag.⁷⁰ Behalve voorzitter Verheijen zelf bleken onder meer zijn halfbroer Mr. F. X. Verheijen, griffier der Staten, advocaat

Mr. J. H. Sassen, zijn confrater Lightenvelt en de chef divisie politie van de provincie, J. Menu, tegen de clerikale druk bestand.

In de daarop volgende jaren kwamen katholieken – *bien etonnés de se trouver ensemble* met orthodox-calvinisten onder leiding van Groen van Prinsterer – in de strijd tegen de "godsdienstloze school" scherp tegenover het Nut te staan. De emoties laaiden hoog op toen onder Willem II de klachten over het onderwijs werden geïnventariseerd, wat zou resulteren in het Koninklijk Besluit van 2 januari 1842 waarmee meer ruimte werd gegeven voor het stichten van bijzondere scholen.⁷¹ Het Nut laakte in de tegenpartij de "sectengeest" en richtte zijn pijlen vooral op de publicaties van de Luikse bisschop C. R. A. van Bommel, van huis uit Noordnederlander, die pleitte voor openbaar onderwijs, door de staat gefinancierd maar door de kerk bestuurd.⁷² Hoe gezaghebbend Van Bommels geschriften ook waren, in het katholieke kamp bleef nog jarenlang zowel onder priesters als leken verdeeldheid heersen over de vraag of openbaar onderwijs de voorkeur verdiende boven bijzonder onderwijs. Pas in het onderwijsmandement dat de Nederlandse bisschoppen op 22 juli 1868 uitvaardigden werd definitief voor het bijzonder onderwijs gekozen.⁷³ Ook in Noord-Brabant was in de decenia daarvóór geen sprake van een eenduidige katholieke tactiek. Hoofdinspecteur Wijnbeek bijvoorbeeld was er in 1844 van overtuigd dat de geestelijkheid er met steun van de provinciale autoriteiten op uit was, het openbaar onderwijs uit te hollen om daarvoor in de plaats bijzondere scholen, door religieuze onderwijscongregaties geleid, meer kans te geven.⁷⁴ Tegelijkertijd echter valt er een ontwikkeling te bespeuren naar volledig katholiek openbaar onderwijs, een situatie zoals die al sinds 1814 in Limburg bestond⁷⁵, met als gevolg dat in Brabant niet de katholieken maar juist de voorstanders van neutraal onderwijs in de sfeer van het Nut, hun heil gingen zoeken in bijzondere scholen die eerder protestants dan neutraal kunnen worden genoemd.

De Brabantse katholieken wilden de mogelijkheid van katholiek openbaar onderwijs voorshands niet uitsluiten en daarom moest in hun ogen de openbare school zoveel mogelijk worden gezuiverd van de invloeden van het Nut. De aanval werd in 1839 frontaal ingezet door de *Noord-Brabander*, waarin Le Sage's invloed te beluisteren valt: "Het Nut hult zich in het kleed der vriendelijke verdraagzaamheid. Het treedt nader om de grondslagen van het catholicismus te ondermijnen en tracht onverschilligheid te kweken, die achter de naam van verdraagzaamheid verscholen, zo gevaarlijk is."⁷⁶ Een jaar later luchtten 67 Brabantse pastoors hun ongenoegen over het Nut in het "klachtenboek" dat een katholieke advocaat voor heel het land had samengesteld.⁷⁷ Overigens liepen in de strijd tegen het Nut de Hollandse priesters voorop: juist in het Noorden kon immers geen sprake zijn van het alternatief katholiek openbaar onderwijs. Zo hebben de Brabantse kerkleiders tamelijk lauw gereageerd op de brieven die J. van Vree, de latere bisschop van Haarlem, vanuit Katwijk naar Den Bosch stuurde en waarin zowel strijdlust als angst voor complotten doorklinken. Het Nut kon het best worden aangepakt, zo meende hij, met een boycot van zijn publicaties, waar- tegenover dan andere boeken moesten worden gesteld, die "vooralsnog echter

niet positief katholiek kunnen zijn." Het Nut heette "dat verfoeyelijke ding" en Van Vree vond het verdacht veel weg hebben van een vrijmetselaarsgenootschap; "Ik voor mij ben van gedachte dat die maatschappij *wezenlijk* bestuurd wordt door de hoofden der Metselarij", zo schreef hij in november 1842.⁷⁸ Voor de negentiende-eeuwse katholiek was daarmee dan wel bewezen dat achter het Nut de baarlijke duivel verscholen ging.

Is het de ironie van het lot dat het Nut in Noord-Brabant, na eerst de katholieken van dienst te zijn geweest bij de ontmanteling van het calvinistisch onderwijsmonopolie der generaliteitsperiode, nu op hun beurt de calvinisten een reddingsvlot werd in de vloedgolf van het ultramontaans reveil? Het openbaar onderwijs was in de jaren veertig voor protestanten te rooms geworden. In de aanvraag voor een eigen school door het departement Breda, in 1843, "om te midden van den strijd, die met verborgen wapenen, doch, helaas! heviger dan ooit in de zedelijke wereld wordt gevoerd, de goede zaak, de zaak van ware beschaving en zedelijke vooruitgang te doen zegevieren", klonken naast dit onvervalste Nutsgeluid ook de tonen van verzuiling door: de nieuwe school moest vooral als "eene Protestantsche daarstelling" worden beschouwd.⁷⁹ In Noord-Brabant zou voortaan het Nut geassocieerd worden met het niet-katholieke, niet-Brabantse element zoals het na de eeuwwisseling in Eindhoven een hoeksteen werd van de "Philipscultuur".⁸⁰

NOTEN

1. [N. Bergkamp], *150 jaar Nut: Den Bosch maakt de balans op* ([s-Hertogenbosch] 1968) 6-7.
2. H. F. J. M. van den Eerenbeemt, *Streven naar sociale verheffing in een statische stad. Een kwart eeuw arbeid van de maatschappij tot Nut van 't Algemeen te Bergen op Zoom, 1791-1816* (Nijmegen, 1963) 63-64.
3. Over Bosch: S. B. J. Zilverberg, "Bernardus Bosch" in: *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, II (Kampen, 1983) 85-87; over van Riemsdijk en van Bronkhorst: G. A. M. Beekelaar, "Van staatkundig dagblad tot Arnhemse Courant. Mensen en achtergronden" in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 72 (1981) 196-197.
4. Van den Eerenbeemt, *Streven*, 77.
5. A. R. M. Mommers, *Brabant van Generaliteitsland tot Gewest* (2 dln., Utrecht-Nijmegen, 1953) I, 21-58.
6. Zie Ch. C. M. de Mooy, *Over Aristocraten, Keezen en Preekstoel Klimmers; voorgeschiedenis en totstandbrenging van de omwenteling van 1795 te Bergen op Zoom* (Tilburg, 1981) 38-43, 67-82.
7. Vgl. M. Agulhon, *Le cercle dans la France bourgeoise 1810-1848. Étude d'une mutation de sociabilité* (Parijs, 1977).
8. De plaatselijke loge "L'Inseparable", waarin overwegend regenten en garnizoensofficieren samenkwamen, heeft geen katholieke leden gekend, ook niet toen het na 1795 een toeloop kreeg te zien. De Mooy, *Over Aristocraten*, 37-39; vgl. *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich*, Otto Dann ed. (München, 1981).
9. Deze gegevens zijn gebaseerd op de biogrammen in Bijlage V van De Mooy, *Over Aristocraten*, 173-194.
10. Van den Eerenbeemt, *Streven*, 88-91.
11. Ibidem, 101-108.
12. Van den Eerenbeemt, *Streven*, 82-83; De Mooy, *Over Aristocraten*, 173-194.
13. Van den Eerenbeemt, *Streven*, 144-147; A. J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden* II (Gorinchem, 1840) 305.
14. P. Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw* (3 dln., Hilversum, 1968) III, 110; C. J. M. Brok, *De verhouding openbaar-bijzonder onderwijs in Breda gedurende de negentiende eeuw* (Tilburg, 1964) 9.

15. Zie A. W. F. M. van de Sande, "Een generaliteitsland in de computer. Verslag van een onderzoek naar vaste patronen in de bestuurlijke relatie tussen Staat-Brabant en de Generaliteit in de tweede helft van de achttiende eeuw" in: *Varia Historica Brabantica (VHB)* 9 (1980) 106.
16. M. J. M. van der Heijden, *De dageraad van de emancipatie der katholieken. De Nederlandse katholieken en de staatkundige verwickelingen uit het laatste kwart van de achttiende eeuw* (Nijmegen, 1947) 191.
17. Brok, *De verhouding*, 15.
18. G. W. Vreede, *Een blik op Noordbrabants materiële vooruitgang en politieke ontwikkeling sedert 1813* ('s-Hertogenbosch, 1873) 6.
19. [St. Hanewinkel], *Reize(n) door de Majory van 's-Hertogenbosch in de jaare(n) 1798 en 1799* (2 dln., Amsterdam 1799, 1800); [St. Hanewinkel], *Gedachten over de Meïery van 's-Hertogenbosch en derzelver inwoners, bij het begin der negentiende eeuw door eenen Meïerijenaar* (Amsterdam, 1801).
20. Anton van Duinkerken, "Vroomheid in Noord-Brabant" in: *Het Nieuwe Brabant*, J. E. de Quay, Aug. C. J. Commissaris e.a. eds. (3 dln., 's-Hertogenbosch, 1955) III, 67.
21. L. J. Rogier "J. M. Schrant en de katholieke herleving" in: *Terugblik en Uitzicht. Verspreide opstellen van L. J. Rogier (T&U)* (2 dln., Hilversum-Antwerpen, 1965) II, 172.
22. Zie Rogier, "J. M. Schrant", en dezelfde, "Een stem der katholieke verlichting" in *T&U*, 215-245.
23. H. C. de Wolf, *De Kerk en het Maagdenhuis. Vier episoden uit de geschiedenis van katholiek Amsterdam* (Utrecht-Antwerpen, 1970) 253, 259.
24. Zie J. A. Bornewasser, "Die Aufklärung und die Katholiken in den Nördlichen Niederlanden 1780-1830" in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland (AGKKN)* 21 (1979) 304-318.
25. G. Gorris, J. G. *Le Sage ten Broek en de eerste fase van de emancipatie der katholieken* (2 dln., Amsterdam, 1947-1949) I, 235; over het "Genootschap ter bevordering van waaren godsdienst, deugd, konst en wetenschap" (1797-1798) zie J. J. Kloek e.a., "Literaire genootschappen 1748-1800" in: *Documentatieblad Werkgroep 18e eeuw* 15 (1983) 36.
26. Van Duinkerken, "Vroomheid", 68-69.
27. Brok, *De verhouding*, 16.
28. Zie A. G. Weiler, O. J. de Jong e.a., *Geschiedenis van de Kerk in Nederland* (Aula 100. Utrecht-Antwerpen, 1962) en Polman, *Katholiek Nederland* III.
29. L. J. Rogier, "Noord-Brabant gisteren en nu" in: *Herdenken en Herzien, verzamelde opstellen van L. J. Rogier* (Bilthoven, 1974) 212-247 en Van der Heijden, *De Dageraad*, 272-312.
30. Zie Marja van de Sande-Meijis, "Het nieuwe apostolische vicariaat Breda en de ijdele hoop op eigen bisschoppen in de Bataafse Republiek" in: *Mededelingen van het Nederlands Historisch Instituut te Rome* 35 (1971) 195-262.
31. Van der Heijden, *De Dageraad*, 347.
32. Zie J. A. Bornewasser, "Het koninkrijk der Nederlanden 1815-1830" in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, 11, *Nieuwste Tijd* (Haarlem, 1983) (AGN 11) 250-261; J. H. J. M. Witlox, *De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst* (2 dln., 's-Hertogenbosch, 1919) I, 114-156.
33. J. A. Bornewasser, "De Nederlandse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland" in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 95 (1982) 583; M. de Vroede, "Onderwijs en opvoeding in de Zuidelijke Nederlanden, 1815-circa 1840" in: AGN 11, 128-144; J. de Nooy, *Eenheid en Vrijheid in het nationale onderwijs onder koning Willem I* (Utrecht 1939) 44-52.
34. De cijfers betreffen het jaar 1815 en zijn ontleend aan W. de Vries, *150 jaar Welstand. De maatschappij tot bevordering van welstand, voornamelijk onder landlieden 1822-1972* (Tilburg, 1972) Bijlage I, 438-441. De overige gegevens zijn gebaseerd op de *Almanak voor de Provincie Noord-Brabant* ('s-Hertogenbosch, 1814-1866) en op Van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek* (16 dln., 1839-1850).
35. *Almanak* 1826; over de sfeer in het Land van Maas en Waal zie P. Th. F. M. Boekholt, *Het lager onderwijs in Gelderland 1795-1858* (Zutphen, 1978) 61, 208.
36. *Bijdragen betrekkelijk den staat en de verbetering van het schoolwezen in het Bataafsche Gemeenebest* 9 (1809) 104-105; cfr. Boekholt, *Lager onderwijs*, 179-217; *Nieuwe Bijdragen ter bevordering van het onderwijs en de opvoeding voornamelijk met betrekking tot de lagere scholen in de Vereenigde Nederlanden*, 1819, 42, 585 en 1820, 422-430. Rijksarchief in Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch, Archief Provinciale Commissie van Onderwijs, nr 12 Handelingen en besluiten 1815-1819.

37. S. Stokman, *De religieuzen en de onderwijspolitiek der regering in het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830)* ('s-Gravenhage, 1935) 36-38, 50; Witlox, *Katholieke Staatspartij I*, 142-148; M. de Haas, "Onderwijs in Brabant sinds 1795" in: *Het Nieuwe Brabant III*, 140.
38. Mommers, *Brabant I*, 86, 113.
39. De Vries, *150 jaren Welstand*, 438-439. Ter vergelijking: Tilburg telde 191 protestanten op een totaal van 9800 inwoners.
40. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAB). Departement 's-Hertogenbosch Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. (Dep.) inv.nr. 132, Manuscript van dr. H. J. Minderhoud met ledenlijst. In 1983 zijn ook de bescheiden van het Bredase Nutsdepartement in het gemeentearchief aldaar gedeponereerd maar consultatie is niet mogelijk voordat tot inventarisatie ervan is overgegaan.
41. De gegevens zijn gebaseerd op de respectieve jaargangen van de *Almanak voor de provincie*, 1815-1825.
42. C. P. M. Tuihof, "F. J. Hoppenbrouwers: slachtoffer van zijn aanleg of zijn milieu?" in: *Jaarboek De Oranjeboom* 20 (1967) 92-146.
43. A. F. Manning, "Een lekenapostel in de literatuur: Mr. F. J. Hoppenbrouwers (1789-1858)" in: *AGKKN* 2 (1960) 205-242; zie ook L. J. Rogier en N. de Rooy, *In Vrijheid Herboren. Katholieke Nederland 1853-1953* ('s-Gravenhage, 1953) 48-49.
44. Gorris, *Le Sage I*, 298-302; Brok, *De verhouding*, 29.
45. Brok, *De verhouding*, 40, 64-65.
46. R. Reinsma, "Het lager onderwijs in Noord-Brabant tussen 1830 en 1850 volgens de rapporten van hoofdinspecteur Wijnbeek" in: *VHB* 2 (1966) 276; over pastoor Oomen verder nog: Rogier en de Rooy, *In Vrijheid*, 136-137 en Brok, *De verhouding*, 32-33.
47. GAB Dep.inv.nr. 132. De hierna volgende gegevens zijn op de aldaar aanwezige ledenlijst gebaseerd, alsmede op de jaargangen 1819-1825 van de *Almanak* en op de biografische gegevens in Mommers, *Brabant II*.
48. E. R. M. Hoffman, *Noord-Brabant en de opstand van 1830* (Tilburg, 1974) 175 en passim.
49. GAB Dep.inv.nr. 3 notulen 1819.
50. H. F. J. M. van den Eerenbeemt, *'s-Hertogenbosch in de Bataafs en Franse Tijd, 1794-1814. Bijdrage tot de kennis van de sociaal-economische structuur* (Nijmegen, 1955) passim.
51. GAB Dep.inv.nr. 3 notulen 1820.
52. GAB Dep.inv.nr. 132; [Bergkamp], *150 jaar Nut*, 6-7.
53. M. W. Jurriaanse, *De Nederlandse ministers van Buitenlandse Zaken 1813-1900* (Den Haag, 1974) 73-84.
54. Zie G. C. M. van Dijk, *De Bossche Optimaten. Geschiedenis van de Illustre Lieve Vrouwe broederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973* (Tilburg, 1973) 383-386, 405; *Almanak* 1815-1820. De loge "D'Edelmoedigheid" bestond in deze jaren nog voornamelijk uit protestanten en schijnt derhalve in het assimilatieproces geen rol te hebben gespeeld. Zie ledenlijsten 1813-1816 in Archief van het Groot Oosten der Nederlanden te Den Haag, nr. 139/148 – 6. In een andere studie zal hierop nader worden ingegaan.
55. Zie Witlox, *Katholieke Staatspartij I*, 127-136 en H. van Velthoven, *Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch* (2 dln., Den Bosch, 1938) II, 50-54.
56. De Vries, *150 jaar Welstand*, 49-50, 56-57, 76.
57. Over hem: C. R. Hermans, "Levensbericht" in: *Bijdragen tot de geschiedenis, oudheden, letteren, statistiek en beeldende kunsten der Provincie Noord-Brabant* 1 (1845) 111-140.
58. GAB Dep.inv.nr. 132. De notulen geven geen toelichting op dit massale vertrek.
59. Zie M. Chappin, "Entre dogme et diplomatie: la Curie romaine et le problème de la tolérance civile à propos de la "Déclaration" de F. A. de Méan, 1817" in: *La Tolérance civile. Actes du Colloque de Mons, Roland Crahay ed.* (Brussel-Bergen, 1982) 217-234; dezelfde, *Pie VII et les Pays-Bas. Tensions religieuses et tolérance civile 1814-1817* (Rome, 1984).
60. Hans Bornewasser, "Bijbelgenootschap en rooms-katholieken. Rond het treffen tussen Verlichting, opwekkingsbeweging en restauratiekatholicisme" in: *Reflecties op Schrift* (Averbode-Apeldoorn, 1983) 250-270; R. R. Aubert, "Die katholische Kirche und die Restauration" in: *Handbuch der Kirchengeschichte*, Hubert Jedin ed., VI. 1e Halbband (Freiburg-Basel-Wenen, 1971) 175-180.
61. Zie bijvoorbeeld knipsels uit de *Courrier de la Meuse* betreffende de uit het Duits vertaalde kerkgeschiedenis van Curas en Schrock bij correspondentie uit België aan de curieprelaat Raffaele Mazio in het Vaticaan Archief, Segretaria di Stato 256 1823-1826 Busta 505/4. Deze informatie dank ik aan drs. J. P. de Valk, Bureau Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis te 's-Gravenhage. Cfr. Stokman, *De religieuzen*, 139-140.

62. L. J. Rogier, "Het Tijdschrift "Katholikon" 1827-1830" in: *T&U* I, 291-339. Dit blad werd van regeringswege gesubsidieerd en geredigeerd.
63. J. P. de Valk, "De katholieken en het onderwijs" in: *Aspecten van katholieke emancipatie in de 19e eeuw*. Speciaalnummer van *Spiegel Historiae* 13 (december 1978) 736-743.
64. Gorris, *Le Sage* I, 366-367.
65. Gorris, *Le Sage* I, 353-354; zie ook Guy Biart, "Lesegesellschaften im Dienste der Geenaufklärung. Ein belgisches Beispiel" in: *Lesegesellschaften*, Otto Dann ed., 197-211.
66. *Catholieke Nederlandsche Stemmen* 1835, 253; cfr. Gorris, *Le Sage* II, 313.
67. *De Godsdienstvriend* 10 (1823) 195; cfr. Gorris, *Le Sage* II, 243, 313.
68. Hoffman, *Noord-Brabant*, 29-30.
69. Witlox, *De Katholieke Staatspartij* I, 102-105, 175-228; H. J. Allard, *Antonius van Gils en de kerkelijke gebeurtenissen van zijn tijd* ('s-Hertogenbosch, 1875).
70. *Lettres de Francesco Capaccini, agent diplomatique et internonce du Saint-Siège au Royaume uni des Pays-Bas 1828-1831*, J. P. de Valk ed., Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie nr. 53 ('s-Gravenhage, 1983) nr. 46, 1 december 1828; Witlox, *Katholieke Staatspartij* I, 127-128.
71. Witlox, *Katholieke Staatspartij* II, 54-55.
72. Zie A. F. Manning, *De betekenis van C. R. A. van Bommel voor de Noordelijke Nederlanden* (Utrecht-Antwerpen, 1956) 209-215.
73. Archief Bisdom Den Bosch (ABB) Dossier Le Sage ten Broek, Van Hooydonk te Breda aan Den Dubbelden, 1 maart 1840; Witlox, *Katholieke Staatspartij* II, 18-23; G. A. M. Beekelaar, *Rond grondwetwijziging en herstel der hiërarchie. De Hollandse katholieke jongeren 1847-1852* (Hilversum-Antwerpen, 1964); De Valk, "De katholieken", 741-742.
74. Reinsma, "Het lager onderwijs", 267, 307; Brok, *De verhouding*, 72-79; A. M. Lauret, *Per Imperatief Mandaat. Bijdrage tot de geschiedenis van onderwijs en opvoeding door katholieken in Nederland, in het bijzonder door de Tilburgse zusters van Liefde* (Tilburg, 1967).
75. J. van Vugt, "De verzuiling van het lager onderwijs in Limburg, 1860-1940", in: *AGKKN* 23 (1981) 19; een uitzondering vormde Maastricht: cfr. Sigismund Tagage, "Schets van het lager onderwijs in Maastricht, 1794-1840" in: *Publications*. Jaarboek 1962/63 van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 276-283.
76. *Noord-Brabander*, 30 november 1839; ABB Dossier Onderwijs voor 1842. Correspondentie II.
77. Een exemplaar van het "klachtenboek van Meylink" berust in ABB Dossier Onderwijs voor 1842, Correspondentie III. De meeste klachten betroffen Noord-West Brabant.
78. ABB Dossier Onderwijs na KB 2-1-42, Correspondentie I, F. van Vree (uit Katwijk) aan Wilmer, 2-2-1842 en 9-11-42.
79. Brok, *De verhouding*, 62-71.
80. J. W. H. Wetzels, "Aspecten van sociaal en cultureel leven in Eindhoven van rond de eeuwwisseling tot ongeveer 1930" in: *VHB* 9 (1980) 200-202.

DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN
EN HET TEKENONDERWIJS 1785-1900

P. Knolle en A. Martis

Tot de vele activiteiten van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen behoorde vanaf het begin van de 19de eeuw het verzorgen van tekenonderwijs. De eerste Nutstekenschool, die van Deventer, werd opgericht in 1800. In de loop van de eeuw zouden veel departementen dit voorbeeld volgen. Hoewel het Nut een belangrijke rol heeft gespeeld bij de ontwikkelingen in het tekenonderwijs, is dit aspect tot op heden niet intensief onderzocht, zelfs niet in de gedenkboeken van de Maatschappij. Een breder kader ontbreekt dan ook geheel. Wij trachten in dit artikel enkele facetten van het door het Nut verzorgde tekenonderricht tegen een juiste achtergrond te belichten.

Wie de Nutstekenscholen uit de eerste helft van de 19de eeuw onder de loep neemt, krijgt aanvankelijk geen helder beeld. Enerzijds bevatten theorie en praktijk van dit tekenonderwijs elementen die we kennen uit de tweede helft van de 18de eeuw, anderzijds kwam het Nut met vernieuwende impulsen. Op grond van deze twee tendensen hebben we – in het besef dat beide elkaar nogal eens overlappen – ons artikel gesplitst. In het eerste deel behandelt Paul Knolle de "18de-eeuwse elementen" in het Nutstekenonderwijs en opvattingen daarover tot ca. 1820. Hierbij worden enkele auteurs van Nutpublicaties in enige uitvoerigheid aan het woord gelaten. In het tweede deel bespreekt Adi Martis de nieuwe facetten in theorie en praktijk van het Nutstekenonderwijs gedurende de rest van de 19de eeuw. Het contact tussen Maatschappij en de landelijke overheid – dat na 1850 steeds nauwer werd – krijgt hier noodzakelijkerwijs extra aandacht.

I

THEORIE EN PRAKTIJK GEDURENDE DE EERSTE DECENNIA VAN HAAR BESTAAN
(*P. Knolle*).

Aan het einde van de 18de eeuw leerden veel mensen tekenen aan huis, in het atelier van een meester, of op een tekenacademie. Vooral tekenacademies trokken een breed publiek. Het waren openbare instellingen, waar een gemêleerd gezelschap van (aspirant-)kunstenaars, liefhebbers en ambachtslieden gedurende enkele avonden per week oefende in het tekenen, volgens een gemeenschappelijk programma. Kort na 1800 vond er in het kunstonderwijs een zekere differentiatie plaats: de kunstenaarsleerling kon terecht op een academie van beeldende

kunsten, de liefhebber in een tekengenootschap en voor de ambachtsman kwam er gespecialiseerd vakonderwijs, onder andere op tekenscholen. Jongens en meisjes konden in toenemende mate technisch vakonderwijs genieten¹.

Deze verschuiving, die zich al aankondigde in het denken over kunst en ambacht vóór 1800, werd in eerste instantie geëffectueerd door het Koninklijk Besluit van Willem I in 1817². Zij had te maken met veranderende opvattingen over het kunstenaarschap (de beeldend kunstenaar schiep in afzondering en wilde zich niet meer mengen onder dilettanten) en over tekenen als "liefhebberij", waardoor tenslotte de splitsing tussen "kunst met een grote K" en tekenen als onderdeel van algemeen vormend onderwijs, zonder artistieke pretenties, zou ontstaan. Juist in de periode waarin deze ontwikkelingen op gang kwamen, werden door veel Nutsdepartementen tekenscholen opgericht. De diversiteit in de inrichting van die instituten weerspiegelde de verwarrende situatie van het tekenonderwijs op landelijk niveau. Er waren scholen bij voor de ambachtsman (zoals die in Deventer), maar evengoed instellingen als die in Amsterdam, waar ook kinderen van leden (meestal uit de intelligentsia³) de smaak voor het schone werd bijgebracht. De "ambachtelijke" Nutstekenscholen worden behandeld in het tweede deel van dit artikel, het tweede type komt in deze eerste bijdrage aan de orde. Om de vroegste Nutstekenscholen het noodzakelijke kader te geven, relateer ik ze aan enkele aspecten van onderwijs en inrichting van 18de-eeuwse tekenacademies (waar ze veel mee gemeen hadden) en aan enkele theorieën van het Nut over kunst, kunstenaar en ambachtsman. Daarna worden de Nutstekenscholen van Den Haag, Haarlem en Amsterdam tegen deze achtergrond behandeld. Een kenschets van de vroege Nutstekenscholen sluit dit deel van ons artikel af.

De tekenacademies

De eerste Noordnederlandse tekenacademies ontstonden aan het einde van de 17de eeuw in kunstenaarskringen. Gedurende de tweede helft van de 18de eeuw kwam er een explosieve toename van tekengenootschappen en -academies, mede dankzij initiatieven van dilettanten. Dankzij archivalia en contemporaine publicaties, die in ruime mate bewaard zijn, komen we vooral over het ontstaan en functioneren van 18de-eeuwse academies meer aan de weet. Enkele facetten uit de geschiedenis van die academies worden hier – voorzover relevant voor het Nut – uit de annalen gelicht⁴.

In 1773 werd aan de reeds bestaande Amsterdamse stadstekenacademie een leerschool verbonden waar de eerste beginselen van het tekenen werden onderwezen. Bij de oprichting schreef de directie: "alles, wat gemaakt word, heeft eene gedaante, deeze gedaante is de Tekening, en het geen men Tekenkunst noemt, is de uitdrukking deezer gedaante door lynen: zo dat de Tekenkunst van de uiterste aangelegenheid is voor allen die op Kunsten, Weetenschappen, Fabrieken en Handwerken zich toeleggen, en niet alleen voor deezen, maar zelfs voor alle menschen", want door te tekenen kon men sommige zaken beter uitdrukken. Daarom, aldus het bericht bij de oprichting van de Leerschool, waren er zoveel acade-

mies opgericht bij alle volken, niet alleen om bekwame kunstenaars voort te brengen, maar in het bijzonder om "door het aankweken en doen bloeijen van het verhevenste deel der Tekenkunst (te weten het tekenen naar naakt model), een algemeen goeden smaak te vormen, die daar onmiddellijk uit voortkomt, en zyn, invloed heeft op Fabrieken, Handwerken, en eene menigte andere zaaken, van welke de Tekenkunst de gedaante moet ontwerpen"⁵. Het tekenen werd dus gepropageerd als onderdeel van de intellectuele vorming (in de zin van het kunnen "ontwerpen"). Tot dan toe was dit aspect van het tekenen voorbehouden geweest aan kunstenaars en dilettanten van gegoede komaf, maar in het laatste kwart van de 18de eeuw werd ook de ambachtsman in die opvatting betrokken⁶. Hij volgde aanvankelijk hetzelfde basiscurriculum als de kunstenaar en leerde eveneens tekenen naar gekleed en naakt model. Wat wij "technisch tekenen" noemen werd op academies zelden of nooit onderwezen⁷.

Wel stond bij 18de- en vroeg-19de-eeuwse academies soms bouwkundig onder-richt op het programma, zoals aan de Amsterdamse stadstekenacademie in de jaren 1770 en bij *Pictura* in Dordrecht met ingang van 1792; maar dat was bedoeld voor de aanstaande kunstenaar die gebouwen moest kunnen afbeelden in tekeningen of schilderijen⁸. *Beroepsgericht* bouwkundig onderwijs werd in de achttiende eeuw behalve bij militaire opleidingen, onder meer gegeven in weeshuizen. In Amsterdam werd daar al aan het begin van de achttiende eeuw door timmerbazen bouwkundig tekenen onderwezen aan toekomstige timmerlieden⁹.

Die situatie wijzigde zich voor wat betreft de tekenacademies rond 1800, dus vóór het K.B. van 1817. In hoeverre deze verschuiving, zoals wel wordt beweerd, samenhang met de opheffing van de gilden in 1798 is nog onvoldoende onderzocht. Een van de academies die tot meer beroepsgericht onderwijs overging was de in 1797 door zes Groningse burgers opgerichte Academie van Teeken-, Bouwen en Zeevaartkunde. Er kwam onderwijs in die drie vakken en in andere bijbehorende "wetenschappen", "welke zoowel op alle nuttige en vermaaklyke Handwerken en Kunsten, als ook op de byzondere gesteldheid van ons Vaderland, wiens voorname zenuw van ouds her met recht beschouwd is in den Koophandel en daar aan zoo naauw verbondene Scheepvaart te bestaan". Minvermogenden konden hier gratis les krijgen, anderen betaalden een geringe contributie. Weliswaar tekenden ook hier de leerlingen naar pleister en model, maar nu in combinatie met vakken als meetkunde, "rechtlynige en klootsche driehoeksmeting", aardrijks-, sterren- en zeevaartkunde. Het tekenen was hier een facet in een meer gerichte opleiding geworden?¹⁰.

Bij het Arnhemse gezelschap *Kunstoefening* werd in 1802 een tekenschool voor handwerkslieden ingericht. Er werd onderwijs gegeven in de tekenkunst, de bouwkunde en de perspectief. Het onderwijs in de architectuur, gegeven in drie klassen, kreeg een eigen reglement. In de eerste klas werd onder andere getekend naar ornamenten en lijstwerk en werden de beginselen van de wiskunde bijgebracht. In de tweede klas volgde onderwijs in de bouwwoorden, in het beschrijven van bestekken enz. en in de derde klas kopieerden en construeerden de leerlingen plattegronden en gebouwen. Het is duidelijk dat dit onderwijs was toegesneden op vaklieden¹¹.

Tot slot de academie van Den Bosch, die in 1812 werd opgericht voor handwerkslieden. Hoofddoel was hier de handtekenkunst te verbinden met de bouwkunde. De vakken op dit "Stads Instituut voor handteken- en boetseer-, doorzigt-, bouw- en meetkunde" waren verdeeld in een cursus "handteken- en doorzigtkunde", één voor "bouw- en meetkunde" en één voor bouwkunde¹².

Prijsvragen en redevoeringen van het Nut

Hoewel de academies in principe onderwijs aanboden aan iedere geïnteresseerde, zagen sommige Nutsdepartementen kort na 1800 een gat in de markt en richtten een eigen tekenschool op. Daaraan vooraf ging een reeks van publicaties, waarin het Nut zijn leden op de hoogte stelde van zijn opvattingen over kunst en ambacht. Eenduidig waren die opvattingen echter niet. We kunnen de Maatschappij al kort na de oprichting betrappen op schijnbare discrepanties. Om te beginnen de wetten uit 1785. Het vijfde artikel uit het eerste hoofddeel van die wetten luidt: "Het voornaame doeleinde van dit Genootschap zal zijn, om, door deze Penningen (contributies) in staat gesteld zijnde, nutte Kunsten en Wetenschappen, onder den *Gemeenen Burger* voort te Planten, ten einde den zelve te beschaaven en de Opvoeding en Aankweeking der Jeugd, tot nut van 't algemeen, te bevorderen (...)". Hiertoe zouden stukjes worden uitgegeven over kunsten en wetenschappen, waaronder "Zang-Speel-Schilderkunst". Die stukjes moesten "klaar, algemeen en eenvoudig" zijn om de doelgroep te kunnen bereiken¹³. Men wenste dus bevordering van de *nuttige* kunsten, maar noemde de schilderkunst en dat was een *schone* kunst. Bovendien valt op dat men de kunsten wilde bevorderen door middel van publicaties. Daarentegen vroeg voorzitter J. A. Hoekstra zich in zijn rede voor de eerste jaarvergadering (1785) af hoe kunsten en wetenschappen het beste "algemeen" te maken waren. Zijn oplossing luidde, in tegenspraak met artikel V: door onderwijs in "Akademien der kunsten en wetenschappen, in de Kweekscholen, en door geleerde Maatschappijen"¹⁴. Hoe hij de rol van het Nut hierbij zag, komen we helaas niet te weten. Inderdaad blijkt aanvankelijk de enige bemoeienis van het Nut met de kunst uit gepubliceerde prijsvragen en redevoeringen; zij staan bol van de pedagogische raadgevingen, maar bevatten ook opvattingen over kunsten en ambachten.

Het ging er in de opvoeding, zo vond de Maatschappij, om, kinderen door "eene verstandige en godvruchtige opvoeding tot nuttige leden van den Burgerstaat, en eenmaal tot Burgers des Hemels op te leiden". Opvoeding en onderwijs dienden standsgericht te zijn: verschil in rang en stand was noodzakelijk voor het "algemeen volksgeluk"¹⁵. Tot een goede opvoeding behoorde het leren van een nuttig vak. Wie zijn zoon geen kunst of ambacht liet leren, gaf hem over aan de verzoeking van de ondeugd en aan armoede. Nu was ook het Nut ervan overtuigd, dat het met de Nederlandse handwerken en "fabrieken" in die tijd niet best was gesteld¹⁶. Andere instellingen zoals de Oeconomische Tak, trachtten de Nederlandse handel en zeevaart, landbouw en handwerken te stimuleren door de uitgave van verhandelingen. Dergelijke publicaties zetten volgens Nuts-auteur Petrus

Schouten (1786) voor de "gemeene man" geen zoden aan de dijk. De meeste van die verhandelingen waren te omslachtig, "te ver boven de bevassing der gemeene lieden" en bijna altijd te duur voor die lezersgroep¹⁷. Dit werd beaamd door een van de oprichters van het Nut, M. Nieuwenhuyzen. Hij pleitte er, ook in 1786, voor in het vak der "nutte kunsten" alles aan te wenden, om de "kort- en klaarheid" in het oog te houden en het "al te fijne Theoretische" zoveel mogelijk te vermijden, of anders op een "bevallige manier" voor te stellen¹⁸. Dat men bij het Nut gaarne gevolg gaf aan deze oproep, blijkt uit het naar hedendaagse maatstaven nogal paternalistische en kinderachtige taaltje waarmee men de ambachtsman tegemoet trad.

Het Nut zag, conform artikel V, dus aanvankelijk meer heil in eenvoudige handleidingen dan in gericht praktisch onderwijs voor de handwerksman. De Duitser Carl Gottlieb Horstig was in 1795 een van de eerste publicisten bij het Nut die niet het lezen van boeken maar beter onderwijs aan de ambachtsman adviseerde. In zijn vaderland bestonden er al meer beroepsgerichte opleidingen. Hij besprak ondermeer de industriescholen ("Kunst- en Handwerks-schoolen" volgens de vertaler) waar de jeugd werd onderwezen in kunsten en handwerken. Op die industriescholen was, volgens Horstig, tekenen een nuttig vak. Dat gold niet alleen voor de opleiding. "Het kan den kinderen in veele opzichten nuttig zijn", schreef Horstig, "als zij in hunne jeugd *teekenen* geleerd hebben. Zij verbeeteren daar door de natuurlijke meetkunde van hun oog, zij leeren de gedaante der dingen meer geregeld op het oog bevatten; in hunne zielen ontwikkelen zich denkbeelden van het schoone en bevallige; hunne zinlijke voorstellingen verkrijgen meêr leeven en juistheid; zij worden daar door in staat gesteld eene menigte van ideeën te bevatten, welken zich met woorden niet beschrijven laten, en tevens leeren zij hunne eigene ideeën aan andere mededeelen: (...)" Het zou volgens Horstig betreuenswaardig zijn, als de natuurlijke aanleg die kinderen voor tekenen hebben niet enigmate werd gevormd, en voor hun toekomstig leven nuttig gemaakt, al was het maar voor hun vermaak. Hiertoe waren, aldus Horstig, geen tekenacademies nodig: de eenvoudigste figuurtjes die langzamerhand steeds juist werden getekend waren voor kinderen een aangename bezigheid. Een paar streepjes, "zo of zo te samengesteld, een rond, (cirkel) een vierkant, enz. geeven aanleiding tot ontelbaare voorstellingen van geheel bekende dingen. Straks wordt een vork, straks een ladder, een bril, een schaar, een peer of kers door enkelvoudige omtrekken voorgesteld". Horstig pleitte dus voor een speels begin bij het tekenonderwijs, in aansluiting bij de voorstellingswereld van het kind¹⁹.

Horstigs betoog toonde hier overeenkomsten met de inzichten van Pestalozzi²⁰. Het Nut zou pas jaren later de ideeën van Pestalozzi op het gebied van het tekenonderwijs in praktijk gaan brengen. In dit geval beperkte het zich ertoe bij de verhandeling van Horstig op te merken, dat het ging om de Duitse situatie: "In Nederland zouden alle deeze zaaken op eenen anderen voet behooren geregeld te worden"²¹. Op welke voet werd niet gezegd. Industriescholen, waar niet alleen Horstig maar ook H. W. van der Ploeg (1800, 1802) zich sterk voor maakte – het Nut schreef zelfs in 1807 een prijsvraag over industriescholen uit, die slechts werd

beantwoord door de schoolopziener J. H. Floh – werden door het Nut veel later opgericht. De eerste Amsterdamse industrijschool kwam er in 1826²².

In publicaties van het Nut werd meestal een scherpe scheidslijn getrokken tussen schone en "nuttige" kunsten, analoog aan de sedert de Grieken gangbare tweedeling van "vrije" en "mechanische" kunsten²³. Zo noteerde G. C. de Greuve in zijn *Volkslees of onderwijzers handboek* (1807) de volgende definities: "De kunsten zijn die verrichtingen der menschen, die in kunstig gewrochte werkstukken, met behulp van het verstand, niet alleen tot vermaak, maar ook veeltijds tot groot nut verstrekken". Lieden die, in het voortbrengen van werkstukken, een bijzondere vaardigheid van het verstand paarden aan een bijzondere fysieke bekwaamheid werden *kunsten* genoemd, ter onderscheid van de gewone *handwerks- of ambachtslieden*, die hun verrichtingen meer "door oefening en hebbelijkheid hunner leden, dan door zonderling verstand volbrengen". Op grond hiervan deelde De Greuve de kunsten in "schoone" en "nuttige" in.

In tegenstelling tot Horstig vond De Greuve, dat het tekenen naar het menselijk lichaam aan alle kunst oefening vooraf moest gaan, omdat in de hele natuur nergens iets te vinden was, waarin "zulk eene juiste nauwkeurigheid en overeenstemming gevonden wordt, en waarvan de afwijkingen zoo zichtbaar in het oog vallen; en daarom ook juist de meeste oplettendheid in het afteekenen vereischt wordt". Als men mensen kon tekenen, kon men alle andere voorwerpen op papier zetten. Dit was een opvatting die tekenacademies altijd hun leden (ook ambachtslieden) voorhielden bij hun oefeningen. In de volgende paragraaf zullen we zien, dat ook de Nutstekenscholen aanvankelijk dit principe huldigden. Het wekt dan ook geen verwondering, dat De Greuve dezelfde driedelige opbouw van het tekenonderwijs voorstond als de tekenacademies: van het tekenen naar voorbeelden in het platte vlak via het tekenen naar kopieën van antieke beelden naar het afbeelden van de levende menselijke figuur. Ook De Greuve vond tekenen een goede oefening voor iedereen, al was het maar voor een half uur per dag²⁴. Hij sloot wat dit betreft wèl aan bij de opvatting van Horstig.

De eerste Nutspublicatie waarin deze mening werd geconcretiseerd, was de gedrukte versie van de rede die M. C. van Hall uitsprak op de jaarvergadering van 1817; het ging over het gebruik van schone kunsten en wetenschappen in het volksonderwijs. Volgens Van Hall konden "zonder het gevoel voor het *schoone en goede*" geen "neigingen verbeterd, aandoeningen en hartstogten veredeld, brave menschen, nuttige en aangename burgers (gevonden) worden". De opwekking van dit gevoel was wel niet de hoofdzaak van de opvoeding, maar zij mocht, ook bij de "mindere volksklasse", niet worden verzuimd. Na een kort betoog over de relatie tussen het goede en schone in het verleden stelde Van Hall, dat de schone kunsten even nuttig waren voor de maatschappij als de "werktuiglijke": de tekenkunst bijvoorbeeld stelde de werkman in staat om al wat hij bewerkte, "welstandig en met smaak ten voorschijn te brengen". Zijn producten werden zo niet alleen doelmatig, maar ook plezierig om te zien. Schone kunsten, met name de tekenkunst, brachten "dan ongevormden mensch hebbelijkheid voor het goede, door den smaak voor het schoone" bij; zij waren ook om ethische redenen geschikt voor volksonderwijs.

Kunst en wetenschap droegen bij tot beschaving van de geest en veredeling van het "hart"; zij pasten dus in de doelstellingen van het Nut. Een bijkomend voordeel was, volgens Van Hall, dat fraaiere producten van de handwerksman geschikt waren voor de export. Zo kon het Nut indirect – via tekenonderwijs – bijdragen tot stimulering van de economie. Het waren, zo zagen we, opvattingen die bij tekenacademies al eerder werden geuit. Van Hall liet het niet bij een goedvol betoog over de beoefening van de schone kunsten. Hij pleitte ook voor openbare tentoonstellingen die zouden bijdragen tot de veredeling van zijn landgenoten en hen "langs den bevalligen weg van het schoone, tot alles, wat heilig, groot en goed is, op te leiden". Dergelijke tentoonstellingen werden – Van Hall signaleerde het zelf – in die tijd in Nederland gehouden. Van Hall vond dus niet alleen *kunstbeoefening* relevant voor de opvoeding van het volk, ook *kunstbeschouwing* kon een steentje bijdragen tot deugdzaamheid en waardig burgerschap²⁵. Zijn opvattingen pasten in het internationaal aanvaarde idee, dat de kunstenaar door het weergeven van deugdzaame taferelen het volk tot voorbeeld kon strekken en opvoeden ("exemplum virtutis")²⁶.

N. Swart sprak in zijn rede over de tekenkunst in de "beschaafde opvoeding" voor het pas opgerichte Instituut voor Teekenkunde van het Amsterdamse Nut niet over de tekenkunst als "nuttige" kunst, maar als schone kunst. Hij wilde aantonen dat de beoefening der tekenkunst een "gelukkige vaardigheid van hand en oog" verschafte, een geheel nieuwe bron van "beschaafd genot" opende en de schoonheden, die in de natuur verspreid lagen, volmaakter deed zien. Het Nut, volgens Swart "aan de vorming, aan de verheffing van alle standen gewijd" (dus niet alleen van "het gemeen"), zorgde er met zijn tekenonderwijs voor, dat de jongelingen werden vervuld van de "schoonste aandoeningen, de edelste geneugten". De tekenkunst was de laatste hand aan hun opvoeding²⁷. Swart had het dus uitsluitend over "beschaafd" onderwijs, niet over volksonderwijs zoals Van Hall.

Tenslotte de prijsvraag over "De uitbreiding der Wetenschappen en de verbetering der Kunsten, heilzaam voor de Burgerlijke Maatschappij" (1817), gewonnen door G. de Wal. Net als Van Hall vond De Wal, dat de handwerksman pas goed werk kon afleveren als hij de vormen die hij in zijn hoofd had kon schetsen. Bovendien schonk het gevoel voor het schone, dat in de opvoeding te ontwikkelen was, de mens "eene geest van orde, van regelmatigheid, in al zijne handelingen en bedrijven, in welk eenen stand hij ook verkeerden moge"²⁸. De Wal ging zelfs zo ver, zijn publiek in te lichten over de "Wetenschap van het Schoone", de esthetica. Die diende het (aangeboren) gevoel voor het schone te scherpen en te verfijnen. Wie nu zou verwachten dat het Nut, dat de ontwikkeling van het ethisch goede door middel van het esthetisch schone voorstond, de consequentie uit dergelijke opvattingen zou trekken en een eigen esthetica voor het volk zou uitgeven, komt bedrogen uit. Voor theoretische lessen over het schone bleef het ijverige lid aangewezen op geschriften als die van Van Hall, Swart en De Wal.

Veel elementen uit de vermelde publicaties van het Nut waren niet nieuw. Zij werden ontleend aan oudere kunsttheoretische en pedagogische geschriften, zoals we die ondermeer bij 18de-eeuwse Nederlandse tekenacademies en -genootschappen aantreffen. Bovendien kwam het Nut niet met praktische aanwij-

zingen voor het tekenonderwijs. Van een eenduidige richtlijn van "boven" voor de departementale tekenscholen uit het begin van de 19de eeuw was geen sprake; de diversiteit aan scholen wekt dan ook geen verwondering. Wel valt op, dat juist in de periode waarin de Maatschappij fundamentele geschriften over kunst en opvoeding presenteerde, zijn tekenscholen sterk in aantal toenamen. In die geschriften manifesteert zich een zeker dualisme: enerzijds wilde men tekenlessen voor iedereen, inclusief de hogere burgerij, anderzijds meende men het "gemeen" te kunnen beschaven door het aanbieden van tekenonderwijs. Voor de sociaal hoger gesitueerde burgers lag het accent op de algemeen beschavende en moraal-verheffende werking van de kunst; bij de minder gegoeden werd daarbij, zo meende men, de ambachtelijke vaardigheid door tekenlessen verhoogd. Het tekenen werd in dit laatste geval losgeweekt uit de beschaafde opvoeding. Maar meestal liepen die twee doeleinden, in theorie en in de praktijk, door elkaar²⁹.

De tekenscholen van het Nut: Den Haag, Haarlem en Amsterdam

Het Nut gaf geen centrale richtlijnen voor het tekenonderwijs. Kennelijk viel dit onder de "beoefenende inrigtingen" die, blijkens de *Gedenkschriften* uit 1809, aan de departementale initiatieven werden overgelaten. De Maatschappij beperkte zich tot het geven van "beschouwende inrigtingen". Alleen bij onderwerpen, waarbij alle departementen gelijkelijk belang hadden, wilde het Nut op centraal niveau dirigerend optreden³⁰. Het gevolg was een amalgaam van tekenscholen. Na het K.B. van 1817 ontstonden mengvormen, waarbij een lokale teken-school samenging met een al bestaande of volgens het K.B. op te richten teken-school of -academie. Enkele van die gekoppelde scholen komen we tegen in het volgende onderdeel van dit artikel. In één opzicht waren alle Nutstekenscholen met elkaar vergelijkbaar: ze waren bedoeld voor de beginnende tekenaar. Dit onderscheidde deze scholen van de meeste academies, die doorgaans een aantal basisvaardigheden van nieuwe leden vroegen. Van de Nutstekenscholen die niet speciaal voor ambachtlieden maar voor burgerij en "gemeen" bedoeld waren, behandel ik nu die van Den Haag, Haarlem en Amsterdam.

In de bestuursvergadering van 28 februari 1809 van het Haagse departement uitte B. Spoelstra een mening die we al kennen uit de Nutspublicaties. Hij meende dat er behalve het onderwijs op de scholen, niets "voor de jeugd meer nuttig, en algemeen tot het vormen eener goeden smaak meer dienstig is, dan de kunst van het *Teekenen*". Hij vond, dat het departement in dat opzicht iets ten nutte van de kinderen van leden – want daartoe wilde hij zich eerst beperken – kon doen. Er zou een instructeur nodig zijn die het handtekenen verstond en niet onkundig was in "de bijzondere soorten van teekenkunde, welke bepaaldelijk tot deze en gene handwerken en kunsten dienstig zyn". Drie of vier lessen per week zouden voldoende zijn. De kosten konden worden gedeeld door het departement en de ouders van de leerlingen³¹. Het is opvallend, dat Spoelstra, die inspecteur van onderwijs was, pleitte voor dit type tekenschool en niet – wat we bij het Nut zouden verwachten – voor het tekenen in het volksonderwijs.

Er kwam in Den Haag inderdaad een "Instituut voor teekenkunde". Het reglement van 5 mei 1809 leert ons het volgende: er werd onderwijs gegeven in alle vakken der tekenkunst aan jongens en meisjes van minstens acht jaar; dat waren kinderen of kleinkinderen van leden, of kinderen die onder hun voogdij stonden. Er was driemaal per week gedurende twee uur onderwijs. Iedere leerling betaalde voor die drie lessen per week f 10, — per half jaar — een niet geringe som geld. De leerlingen werden ingedeeld in klassen, "naar mate der onderscheidene verdienste". Het onderwijs werd geregeld door een commissie, in overleg met de instructeur (dat was C. van Cuylenburgh). Er kwamen beloningen in de vorm van aantekeningen in het register van verdiensten, "voorzitting" in de klasse waarin men zat (de zitplaatsen werden naar verdienste ingedeeld), bevordering naar een hogere klasse en ereprijzen (afb. 1). Ieder half jaar werden de werkzaamheden, de ijver en het gedrag der leerlingen door de commissie geëvalueerd³².

Er waren vijf klassen: in de vijfde zaten beginnende leerlingen, in de vierde tekenden pupillen naar voorbeelden zonder schaduw, in de derde naar voorbeelden "met licht en bruin", in de tweede werden "goede kopijen van teekeningen of prenten" vervaardigd, in de eerste en hoogste klas tekenden leerlingen naar ko-

Afb. 1 — Getuigschrift voor een ereprijs voor vlijt en gedrag van het Teeken-Instituut van het Haagse Departement van het Nut.

DE COMMISSIE VAN TOEZICHT
 OVER HET
 T E E K E N - I N S T I T U U T
 VAN HET
 DEPARTEMENT 's GRAVENHAGE
 DER MAATSCHAPPY:
 TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN,
 heest op den *zouden. November* 1837
 aan *Emilia Jacoba Bichon Bisch.*
 EENEN EERE-PRYS KOOR VLYT EN GOED GEDRAG
 toegewezen.

C. van Alphen
 Secretaris van de Commissie.

C. van Cuylenburgh
 Directeur van het Onderwijs.

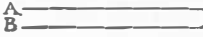
pieën van antieke beelden. Er kwam bovendien een uitvoerig reglement van orde. In 1816 werd de minimumleeftijd verhoogd tot negen jaar. Nu werd ook duidelijk onderscheid gemaakt tussen de afdeling die naar pleister tekende en de overige vier klassen. Alle kosten werden betaald uit de contributies, dus niet mede door het departement³³.

Het "tekenkundig collegie" van het Nut te Haarlem (de benaming van de Nutstekenscholen verschilde in het begin nogal) werd ook in 1809 opgericht³⁴. Over de motieven komen we in die aanvangsfase niets te weten. De president van het departement, Pieter Bodisco, wist dat er in andere departementen tekeninstituten waren opgericht; hij oordeelde dat het nut van zo'n eigen instituut groot kon zijn, al was het wellicht minder noodzakelijk in verband met het bestaan van het tekencollege in Haarlem. Een commissie onderzocht de mogelijkheden en rapporteerde op 27 december dat er in Haarlem geen tekencollege was zoals het Nut dat op het oog had. Net als in Den Haag wilde men de kosten voor het departement laag houden. Curieus genoeg begon de commissie dan ook met het suggereren van besparende maatregelen op het tekenonderwijs, zoals het niet aantrekken van (dure) "Meesters van de eerste klasse". Een onderwijzer die de eerste beginselen van de tekenkunst (want dat was de bedoeling) zou kunnen doceren was voldoende.

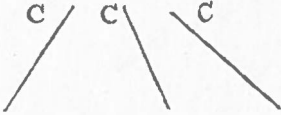
Er zou onderwijs in het handtekenen worden gegeven aan dertig leerlingen, tussen de tien en veertien jaar oud, op twee avonden per week gedurende het hele jaar. Ieder "vierendeeljaars" werd f 4,- betaald. Daarnaast kwam er onderwijs in de "bouwtekenkunde" aan zestien leerlingen tussen de twaalf en veertien jaar, gedurende de zes wintermaanden, met ingang van oktober 1810. Het ging ook hier om twee lessen per week, à f 2,25 per maand. Als leerlingen werden kinderen van leden of van donateurs van het departement aangenomen. Op de openblijvende plaatsen zouden kinderen van "buiten" worden toegelaten. Een commissie van leden zou toezicht houden op het onderwijs. Er werden ook hier prijzen uitgereikt.

Op 29 augustus 1810 bracht de directie voor het eerst verslag uit over het tekenonderwijs. Op 1 april 1810 was de handtekenschool (het bouwkundig onderwijs ging dat eerste jaar bij gebrek aan leerlingen niet door) begonnen met vijftien jongens en drie meisjes. Binnen een week waren er vier jongens en twee meisjes bijgekomen. Er waren twee tekenmeesters waarvan de tweede, Jan Reekers, een jongeling uit het burgerweeshuis was (in dergelijke instellingen werd vaak tekenonderwijs gegeven). Er waren twee afdelingen geformeerd: in de eerste tekenden de minst gevorderde jongens, in de tweede de meisjes en de meer gevorderde jongens. Om de – intussen 31 – leerlingen de eerste grondslagen der tekenkunst te leren, had de tekenschool zelf lessen gedrukt. Het ging om een zeer elementaire handleiding met tekenvoorbeelden (afb. 2 en 3), mogelijk op basis van de ideeën van Pestalozzi en zeker op het spoor van Horstig³⁵. De directie noemde nu vergroting van kennis en verbetering van de smaak als doelstelling van de tekenschool. Bovendien hoopte men, en dat is opvallend, dat deze leerschool voor de beeldende kunsten "niet onbelangrijk" zou zijn. Het Nut wilde dus in Haarlem de beeldende kunsten ondersteuning geven. Dat blijkt ook uit een document uit

Gij ziet dus dat de *loodlijn* recht van boven naar beneden valt, en de *waterpaslijn* eene vlakke of rechte streep is, die van de *linker* naar de *rechterhand* wordt getrokken. Wanneer men twee zulke waterpaslijnen trekt, zullen dezelve evenwijdig en dus parallel bevonden worden: bij voorbeeld:

de schuinsche lijn is niet lootlijnig of waterpas, maar zoo als die bij Lett. C afgebeeld zijn.

De kromme strepen zijn gebogene lijnen, welke een gedeelte van een cirkel, oval, eïron of dergelijke uitmaken, — in het algemeen zoodanige lijnen, welke men noodig heeft om figuren te maken, waartoe men gene teg-

reglijnjige strepen kan gebruiken. Zie Letter D.

TWEE-

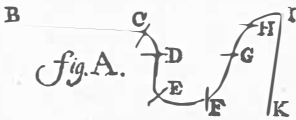
Afb. 2 — Handleiding voor de leerlingen van het Teekenkundig Collegie der Haarlemschen Departements der Maatschappij tot Nut van het Algemeen (Haarlem ca. 1810) (zie ook de afb. 3 en 10).

1824, toen de tekenschool dreigde opgeheven te worden wegens gebrek aan leerlingen: er functioneerde intussen een stadstekenschool. De directie van het tekeninstituut wees het departement erop, dat veel jongelieden "na de eerste gronden op ons Instituut gelegd te hebben, bekwaam geoordeeld wierden, om, op de Teeken-academie, naar pleister en model te teekenen" (en daar enige prijzen behaalden). Er werd overigens, blijkens de collectie pleisterbeelden en -koppen, vermoedelijk ook al in het Nutstekencollege naar pleister getekend³⁶.

Het Nut kon leerlingen dus voorbereiden op het onderwijs aan een academisch tekengenootschap. Dat geschiedde ook in Amsterdam. Daar verzorgden de twee departementen van de Maatschappij met ingang van 1814 gezamenlijk tekenonderwijs voor jongens. De belangrijkste reden tot dit initiatief was — we kennen intussen de redenatie — dat de tekenkunst "behalve het aangename, dat derzelver beoefenaren ondervinden, even zoo nuttig als onontbeerlijk is, voor velerlei Handwerken en Fabrieken, in het dagelijksche leven". Het "edel doel" van het Nut kon door tekenonderwijs worden bevorderd. De Amsterdamse bestuursle-

willen doen uitleggen; o neen! wij bedoelen alleen om U oplettend te maken, op de noodzakelijkheid, om bij het teekenen in acht te nemen, de rigting en afstand der Figuren, de rustpunten, waar het oog zich kan vestigen en de meting der ruimtes tusschen de rustpunten. Wanneer men van deze hulpmiddelen een goed gebruik maakt, valt het gemakkelijk juist natevolgen, terwijl de zoodanigen welke deze regels niet kennen en dus ook niet kunnen volgen, geen just en bepaald oog vestigen op het aan hun gegeven voorbeeld, maar van hetzelfde zoo goed zij kunnen eene afteekening maken, zonder te weten waarom dit of dat zoo of zoo geschiedt, en dus het gemak hetwelk het goed kennen der regels en gronden van iedere wetenschap op zich zelve den Leerling voor het vervolg aanbiedt, verwaarlozen of miskennen.

Om u dit duidelijk te maken, moet men in het Figuur A zijne rustpunten nemen van B tot C. tot D. tot E. enz.;

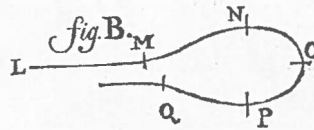

Afb. 3

den zeiden in hun besluit gesterkt te zijn door de resultaten van het tekenonderwijs bij andere departementen, zoals Haarlem, Deventer en Den Haag. Er kwam ook hier onderwijs in de beginselen van de tekenkunst, tot en met het tekenen naar kopieën van antieke beelden. De leerlingen, die waren ingedeeld in drie klassen, hadden gedurende het hele jaar les op twee middagen per week. De commissie van zes personen die het tekeninstituut bestuurde mocht slechts familie of leerlingen van leden toelaten, in de leeftijd van acht tot vijftien jaar. Men wilde beginnen met minimaal dertig leerlingen die voor een vol jaar (betaling in twee gedeelten was mogelijk) f 17,— moesten betalen. Aan het einde van iedere zes maanden zouden aan verdienstelijke leerlingen getuigschriften worden overhandigd. Bij het einde van elke cursus werd de beste tekenaar in iedere klasse met een ereprijs beloond³⁷.

Het Amsterdamse Nut wilde — zonder de stadtekenacademie en andere lokale genootschappen waar naar levend model werd getekend in de weg te staan — kinderen met talent elementair tekenonderwijs geven; dat zouden kinderen zijn van minder vermogende leden die anders geen kans kregen dergelijk onderricht te

Of Fig. B. van Lett. L. tot M. enz.

maar niet als het ware op het geheele voorwerp in eens het oog vestigen, en op alle de rustpunten te gelijk te staan, zonder van een dezer nut te hebben of gebruik te maken. Zoo ras men dit wel begrijpt, kan men spoedig zoodanige Figuren in onderscheidene rigtingen nanaaken.

Regthijnige Figuren hebben natuurlijk hunne eigenaartige rustpunten daar, waar de afdelingen of einden der lijnen zijn, of waar twee lijnen zich vereenigen. Zijn nu deze lijnen wat lang, dan verdeelt men dezelve in zijne gedachten in zoo vele deelen als men verkiest.

Gebogene lijnen hebben deze zelfde rustpunten, doch behalve die nog anderen, welke men zich moet verbeelden, of slaauw op het papier aanlippen; deze rustpunten zijn daar, waar de bogen of de kromming der lijn zich het meeste aan het oog vertoont, en die is

B 2 het-

volgen. Maar toen er in 1818 sprake was van tekenonderwijs aan meisjes (dat niet doorging) schreef men dat de "geringste standen" dankzij het Nut en de goede armenscholen voortreffelijk onderwijs konden krijgen, doch de minder gegoede *burgers* soms niet omdat de scholen voor de burgerstand te duur waren. Daarom bood het Amsterdamse nut ook dié groepering de gelegenheid de eigen "geest en smaak" te vormen door middel van de beoefening van wetenschappen en kunsten, vooral de natuurkunde en de teken- en schilderkunst. Men wees erop dat er gelegenheid tot huisonderwijs bestond, maar dat de mingevoede burger dat vaak niet kon betalen en moest kiezen voor een goedkope, dus meestal slechte, onderwijzer. Hierbij speelde de algemeen aanvaarde gedachte mee, dat standsverschillen niet opgeheven mochten worden: als "het volk" goed tekenonderwijs kreeg, moest de sociaal hoger geplaatste burger ook worden bediend³⁸. Het Nut koos voor tekenonderwijs voor twee soorten publiek: de geringste standen en de mingevoede burger, als alternatief voor tekenonderwijs aan huis.

Net als in Haarlem had het Nut in Amsterdam contact met een lokaal academisch tekengenootschap. De directie van het departement der tekenkunde van Felix Meritis deelde Jacob Smies, tekenleraar van het Nut, op 16 november 1819 schriftelijk mee, dat zijn onderwijs zo goed gevonden werd, dat een of twee van de talentrijke discipelen van het tekeninstituut in Felix Meritis mochten meetekenen naar pleister of naakt model³⁹. Anderzijds kon een academie het Nut concurrentie aandoen. In een verslag van 1844 verweet het Amsterdamse Nut de Koninklijke Academie dat zij gratis tekenonderwijs voor beginners aan de academie had verbonden. Enerzijds lokte de academie daardoor leerlingen die het Nut graag wilde hebben, anderzijds boden de afgestudeerden van de academische instellingen voordelig huisonderwijs aan en liepen zo het Nut voor de voeten⁴⁰.

In hoeverre sloten de tekenscholen van Amsterdam, Den Haag en Haarlem nu aan bij de theorieën van de Nuts-publicisten? Zij onderwezen, zoals De Greuve verlangde, hun pupillen in het tekenen van mensen – zij het niet naar levend model –, ongeacht de samenstelling van hun leerlingenbestand. Qua doelstelling volgden de scholen globaal de opvattingen in de redes en prijsvragen: alle leerlingen werden geacht zich na zo'n tekencursus "beschaafder" te gedragen. De ene leerling (de burgerzoon), kon zijn verworven goede smaak kwijt in de beschouwing van kunst en natuur, de andere (de zoon van de ambachtsman) in zijn producten.

Juist dit dualisme zou tenslotte leiden tot de opheffing van de drie genoemde tekenscholen. Want niet alleen voor de ambachtslieden werden dergelijke instituten overbodig na 1817 (toen er dankzij het K.B. tekenscholen voor ambachtslieden kwamen), dat gold evenzeer voor kinderen uit de hoger gesitueerde burgerij; voor hen kwam er, in de loop van de 19de eeuw, algemeen vormend tekenonderwijs, een derde categorie naast het tekenen als "schone" of "nuttige" kunst. We zagen al dat het Haarlemse tekeninstituut overbodig werd door de oprichting van de stadstekenschool. De tekenschool van het Haagse Nut ging in 1857 op in de departementale lagere school. In Amsterdam tenslotte werd het tekeninstituut overgedragen aan een tekenleraar, die gebruik mocht maken van de faciliteiten van het Nut, waardoor het een privé-onderneming werd.

Het Nut en het tekenonderwijs: een kenschets van de eerste decennia

In de 17de eeuw was men het tekenen een nuttig onderdeel in de opvoeding van de adel gaan vinden. In de loop van de 17de en vooral de 18de eeuw ging het tekenen ook behoren tot het opvoedingspatroon van de gegoede burgerij⁴¹. Rond 1800 nam het Nut deze draad op en bood – op groter schaal dan de tekenacademies – kinderen van burgers die geen huisonderwijs konden bekostigen en kinderen van het "gemeen" gelegenheid om gedurende enkele dagdelen per week de elementaire beginselen van het tekenen te leren. Leerlingen, van welke stand ook, werd zo naar men meende een goede smaak bijgebracht, met voor iedere groepering eigen positieve consequenties.

Het Nut borduurde in theorie en praktijk voort op opvattingen en onderwijs bij 18de-eeuwse tekenacademies, die overigens kort na 1800 zelf door de wijzigingen in het kunstbeleid in beweging waren. De Nutstekenscholen volgden de beproefde driedeling van het academisch curriculum maar hielden vóór de derde fase – het tekenen naar levend model – op. Waar al academies waren, zoals in Den Haag, Haarlem en Amsterdam, doceerde het Nut slechts de beginselen van de tekenkunst om concurrentie met de academie te vermijden. In Amsterdam was de directie van het Nutstekeninstituut ook bij prijsuitreikingen van andere tekengezelschappen aanwezig en nodigde het zelf bij prijsuitdelingen commissies uit van de tekenacademie, het departement der tekenkunde van Felix Meritis en van Kunst zij ons doel; dit getuigt van de goede onderlinge verstandhouding⁴². Soms kon een pupil van het Nut zelfs overstappen naar een academie of genootschap voor vervolgonderwijs. Bij vergelijking valt verder op, dat het Nut vaak een hoge contributie vroeg (hetgeen een drempel betekende voor "het volk"), terwijl academies, zoals de Haagse, soms gratis toegankelijk waren.

In hoeverre waren de drie behandelde Nutsscholen nu vernieuwend? In de eerste plaats hadden zij – in tegenstelling tot academies – geen enkele artistieke pretentie. Zij richtten zich op een publiek dat niet de behoefte had kunstenaar te worden, al was doorstroming naar een academie bij talentrijke leerlingen mogelijk. Zij lieten ook jongere kinderen toe. Het waren bovendien de eerste instellingen, die institutioneel tekenonderwijs gaven aan minder gegoede burgers die geen huisonderwijs konden betalen; dat was een groepering die altijd tussen wal en schip viel. Het onderwijs sloot bij die doelstelling aan: men bood elementair tekenonderwijs.

Ook nieuw voor het institutionele tekenonderwijs in ons land waren de didactische principes zoals vervat in het Haarlemse tekenboekje. Daar stapte men af van het vertrouwde drie-fasenmodel en sloot beter aan bij de behoeften en natuurlijke vaardigheden van het kind, op basis van ideeën die eerder al in Nutspublicaties te lezen waren. Zo vormden de behandelde Nutstekenscholen als het ware een scharnier tussen het oude, 18de-eeuwse academische tekenonderwijs op particulier initiatief (gericht op kunstenaars, dilettanten en ambachtlieden) en het door de landelijke overheid ingevoerde tekenonderwijs voor ieder van die drie groepen afzonderlijk. Die overgangspositie hield tegelijkertijd in, dat het hier be-

schreven type Nutstekeninstituut in *die* vorm vanzelf zijn functie verloor en wel moest verdwijnen.

In theorie en praktijk liet het Nut zich aanvankelijk niet veel gelegen liggen aan het tekenonderwijs. Het vak tekenen was niet opgenomen in de *Algemeene denkbeelden over het nationaal onderwijs* (1796), het belangrijke stuk waarmee het Nut de landelijke overheid van advies diende op onderwijsgebied⁴³. De Maatschappij liet initiatieven m.b.t. het tekenonderwijs over aan particulieren in de departementen, die het onderwijs naar plaatselijke behoeften invulden en hun tekenschool vaak financieel onafhankelijk van het departement lieten draaien. Ondanks de rede van Van Hall vond het Nut het tekenen nog niet passen in het algemeen vormend nationaal onderwijs. Paradoxaal genoeg verdwenen de Nutstekenscholen van het hier beschreven type op het moment, dat het Nut zich op overheidsniveau ging bemoeien met het kunstonderwijs en uitgroeide tot een instantie die inspirerende impulsen gaf aan het onderwijs in het tekenen.

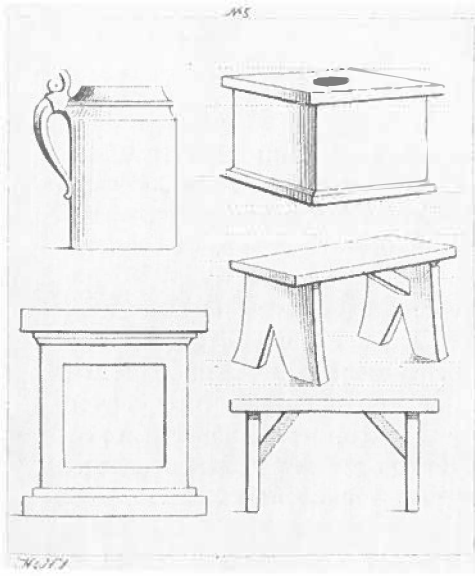
II

BELEID EN PRAKTIJK IN DE NEGENTIENDE EEUW

(A. Martis)

De belangrijkste reden waarom men in de *Algemeene denkbeelden over het nationaal onderwijs* van 1796 tevergeefs zal zoeken naar uitspraken over het vak tekenen is mijns inziens het feit dat dit vak destijds nog niet tot het basis-onderwijspakket voor het volk werd gerekend.⁴⁴ Ook de hierboven door Paul Knolle besproken Nutstekenscholen in Den Haag, Haarlem en Amsterdam waren niet voor het volk bestemd, maar in eerste instantie bedoeld voor kinderen van Nutsleden. Zij pasten in een oud, van oorsprong aristokratisch opvoedingsideaal en stierven in de loop van de eeuw een natuurlijke dood. Het eerste gedeelte van mijn bijdrage gaat over een ander, nieuw type tekenschool, dat veel departementen vanaf 1800 oprichtten en dat wel toegankelijk was voor het volk, dat wil zeggen voor het "betere" deel dat lager onderwijs genoten had en een ambacht uitoefende. Pas omstreeks 1850 zou de Maatschappij zich in gaan zetten voor tekenonderwijs op de volksschool, daarover handelt het tweede gedeelte van mijn artikel. In die tijd veranderden de opvattingen over "vakonderwijs", hetgeen gevolgen had voor de tekenscholen; zo ontstond in het laatste kwart van de eeuw de kunstnijverheidsschool als variant van de tekenschool. Ook het tekenonderwijs op de volksschool veranderde van karakter: ontwikkeling van het schoonheidsgevoel werd een belangrijke doelstelling. Aan deze ontwikkelingen, die nauw met elkaar samenhangen, wordt in het laatste deel aandacht besteed.

Afb. 6 en 7

kort zijn: een ambacht leerde men in de praktijk, daarnaast volgde men eventueel 's avonds "theoretisch" onderwijs.

Dat men ook in kringen van het Nut de waarde van het tekenen vroegtijdig besepte, bleek al uit het eerste deel van dit artikel. Vooraanstaande Nutsleden waren zelf vaak "liefhebbers", wier kinderen privé-tekenonderwijs genoten. Dat de doelstellingen van het tekenonderwijs aan het veranderen waren, blijkt uit twee vroege publikaties uit Nutskringen en vertrouwdheid met deze geschriften, zou m.i. tot een juistere interpretatie van dit onderwijs kunnen leiden.

In 1807 publiceerde een lid uit Amsterdam, de kunstenaar Hermanus Numan (1744-1820) het eerste deel van *De beoefening der teekenkunde door de eerste gronden der meetkunde gemakkelijk gemaakt*, dat hij opdroeg aan "de loffelijke Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen (...)" met den wensch, dat dezelve ter bevordering harer edele bedoelingen mogen verstrekken".⁴⁶ Numan ging er vanuit dat de mens met een natuurlijke aanleg voor het tekenen geboren wordt. Dit betekende overigens niet dat hij iedereen tot kunstenaar wilde opleiden; men leerde immers ook niet lezen en schrijven om dichter of geleerde te worden. Tekenend was voor alle standen in de maatschappij een noodzakelijkheid, schreef Numan in navolging van veel kunsttheoretici voor hem: "De landman zoo wel als de geleerde, de krijgsman en de oudheidkenner, of welken stand men ook noemen moge, gevoelen allen, dat noch de schrijfkunst, noch de levendige stem in staat zijn, om onze gedachten zoo klaar aan anderen mede te deelen, als dit de Teekenkunde door hare afbeeldingen doet".⁴⁷

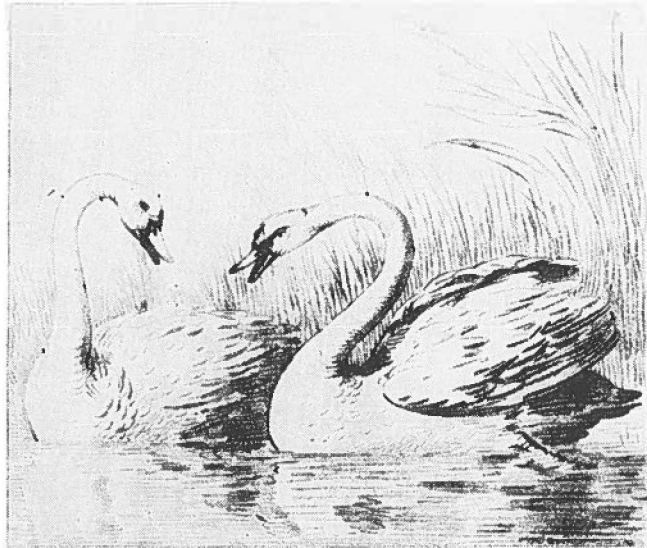
Betrekkelijk nieuw was Numans opvatting dat de aangeboren neiging om te

tekenen, die zich in de vroege jeugd bij iedereen manifesteerde, later meestal verdween door slecht onderwijs. Met alle respect voor de toen nog gangbare 17de en 18de eeuwse tekenmethoden – hij noemde met name G. de Lairesse, A. Bloemaert en J. de Wit⁴⁸ – vond hij dat deze tekort schoten, doordat ze te weinig aandacht besteedden aan de elementaire beginselen en te snel overgingen op het mensbeeld. Numan ging zelf uit van voorwerpen die bij de leerlingen bekend waren en schonk uitgebreid aandacht aan de meetkundige principes waarop het natekenen van deze voorwerpen gebaseerd was; mensen of delen van het menselijk lichaam (waar hij zich uitdrukkelijk tegen verzette: ogen, neuzen en monden bestaan uit moeilijk te tekenen krommen en worden normaal nooit geïsoleerd waargenomen) komen in zijn 80 prenten niet voor (afb. 4-9). Hij lijkt hierin beïnvloed te zijn door ideeën van Rousseau en Pestalozzi.⁴⁹ Wat Numan zijn voorgangers verweet, zou hem zelf weldra weer kwalijk genomen worden, omdat men vond dat ook hij niet ver genoeg ging in zijn uiteenzetting over de grondbeginselen, zijn boek door de prenten te duur was en een deel van de prenten tot slaafs kopiëren uitnodigde.⁵⁰

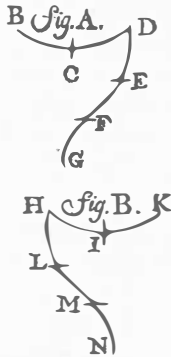
Hoe de elementarisering methodisch verder verliep, blijkt uit de handleiding die het Departement Haarlem in 1810 uitgaf voor de leerlingen van de eigen departementale tekenschool. Men vindt hierin vrij nauwkeurige instructies over de juiste houding, het materiaalgebruik, de plaatsing van de voorbeelden etc.; het tekenen zelf beperkte zich tot de allereerste beginselen: rechte en kromme lijnen (afb. 10).

Tegen deze achtergronden moet men het onderwijs in de 19de-eeuwse tekenscholen plaatsen. Het ging er niet om de handwerker vertrouwd te maken met modellen uit zijn vakgebied, ook was het niet de bedoeling zijn eigen "vinding",

Afb. 8 en 9

hetzelfde Figuur naarmate der rigting waarin het geteld is zich verplaatsen, bij voorbeeld: van Figuur A zijn de rustpunten B, C, D, E, F, G, en van Figuur B, de rustpunten H, I, K, L, M, N, O.

Alrijd moet de Leerling in acht nemen, om van boven af te beginnen, althans met zoodanige voorwerpen als dit gedragen; doch hierover in het vervolg nader.

Als

Als men nu eenig Figuur wil namaken, het zij dat hetzelfde geheel uit rechte lijnen alleen bestaat, of mer gebogene lijnen is zamengefeld, neemt men het volgende in acht:

Voooreerst dat men een behoorlijk oogpunt neemt van waar men beginneo moet.

Ten tweede dat men de rustpunten of die plaatsen, waar het oog stil moet staan bepaald, waarna men dadelijk een onafgebroken lijn trekt, in die rigting als zich het Figuur in het voorbeeld vertoont, vooral zorg dragende dat op die plaatsen waar het oog rust geene slippen, ligte of donkere kenteekenen en veel minder eene opvne ruimte agter blijft.

Men moet zich dadelijk gewennen, zuivere onafgebrokene lijnen in onderscheidene rigtingen te trekken, zoo ver of lang als de hand zulks toelaat; en nimmer mag men een lijn met korte streepjes aan elkander voegen of verlengen. Zulk een trek is altijd gebrekkig en wordt door een ieder afgekeurd.

Om deze fout zoo veel mogelijk te verhoeden moeten de jonge lieden zich eene betamelijke sloumoedigheid in hunne behandeling aanwennen: dat is te zeggen, dat zij hunne strepen siks en kloek voor de vuist wegtrekken, en niet met eene bevende hand knoeijig of futfelachtig nederzetten.

Afb. 10

zijn creativiteit te bevorderen. Dit tekenen kan men het beste beschouwen als een "theoretisering van het doen": het tekenen moest het onbewust samengaan van hoofd en hand onderbreken ten gunste van een werk-voorbereidende-fase.⁵¹ Daarom is het tekenen van het mensbeeld – en zeker naar levend, naakt model – op de tekenschool minder belangrijk, zo niet overbodig geworden; naast het "handtekenen" (uit de vrije hand) werd het lijntekenen (met behulp van instrumenten) onderwezen en werden meetkunde en perspectief de belangrijkste hulpvakken.

In 1800 werd door het Departement Deventer de eerste Nutstekenschool opgericht.⁵² Tot 1900 zouden door meer dan 50 departementen tekenscholen opgericht, mede-opgericht of bestuurd worden. Het betrof altijd plaatselijke iniatieven; het Hoofdbestuur zou zich, hoewel het soms subsidie verleende, pas na 1850 actief met het tekenonderwijs bezighouden. Tot de eerste wettelijke regeling van het tekenonderwijs in 1817 was men bij de inrichting van het onderwijs vrij. De

Koninklijke Besluiten van 1817 en 1829 betekenden een beperking van deze vrijheid: de inrichting van het onderwijs werd, zij het summier, voorgeschreven en er werden eisen aan de bevoegdheid van de docenten gesteld.⁵³ Anderzijds werd de oprichting van scholen vergemakkelijkt: gemeenten met een redelijk aantal inwoners waren min of meer verplicht om tot oprichting over te gaan, een gegeven waar het Departement Leeuwarden in het Jaarverslag van 1826 de andere departementen op wees, en dit opende de mogelijkheid initiatief te nemen en vervolgens de gemeente subsidiërend te laten optreden. Zo ontstonden verschillende samenwerkingsvormen met de gemeenten of andere instellingen. In veel gevallen stelde de gemeente een lokaal beschikbaar, soms werd de tekenmeester door haar betaald en meestal verleende zij jaarlijks een subsidie. Soms subsidieerde het Nut reeds bestaande tekenscholen en verkreeg daarmee het recht jaarlijks een aantal leerlingen, veelal minvermogende maar veelbelovende oud-leerlingen van de departementale lagere scholen, op de school te plaatsen. In Middelburg gebeurde dit al vanaf 1806.⁵⁴

De scholen die na 1817 werden opgericht, waren dus vaak eigenlijk stadstekenscholen, die namens de gemeente door het Nut werden beheerd of mede bestuurd. Reeds bestaande departementale scholen werden soms gedeeltelijke instellingen met Nutsleden in het schoolbestuur of de commissie van toezicht: zo werden de scholen in Schiedam (opgericht in 1806) en in Leeuwarden (opgericht in 1818) in 1823 en 1833 stadstekenscholen. Iets dergelijks gebeurde weer omstreeks 1865 toen de Wet op het middelbaar onderwijs in werking trad en sommige scholen, bijvoorbeeld de oudste in Deventer, opgingen in de nieuwe Burgeravondscholen. Andere scholen, bijvoorbeeld die in Goes (opgericht in 1819) gingen deel uitmaken van de Ambachtsscholen, die als gevolg van partikulier initiatief in deze tijd ontstaan. Soms werd het tekenonderwijs op andere dan tekenscholen onderwezen (bijvoorbeeld op de "industrieschool" in Amsterdam en de Handwerkschool in Amersfoort) of gekombineerd met herhalingsonderwijs.⁵⁵ Dit bood de mogelijkheid de jeugd bijna de hele week van de straat te houden.⁵⁶

De tekenscholen: het onderwijs

De tekenscholen boden avondonderwijs aan jongelieden van ongeveer 12 jaar en ouder, die meestal overdag een ambacht uitoefenden. Er werd aanvankelijk twee à drie avonden per week, twee à drie uur per avond, in de wintermaanden (oktober-maart) onderwijs gegeven; in de tweede helft van de eeuw meestal frequenter en gedurende een langere periode en vaak gekombineerd met andere vakken.

Het "leerplan" van 1829, dat volgens het K.B. van dat jaar de inrichting van het onderwijs regelde, was zeer summier, maar biedt bij nadere beschouwing toch enig inzicht in de didactische opvattingen van destijds. Er werd in dit plan onderscheid gemaakt tussen het voorbereidend onderwijs voor beginnende leerlingen, verenigd onderwijs voor alle leerlingen en "bijzonder" onderwijs. Het voorbereidend onderwijs, waarin lijntekenen met behulp van instrumenten, "praktische"

meetkunde en perspectief werden onderwezen, lijkt erop gericht de grote onderlinge verschillen in beginsituatie te overbruggen en de leerlingen de juiste werkhouding en discipline bij te brengen. Het K.B. van 1829 was voor een belangrijk deel een reactie op de verwijten dat de tekenscholen eenzijdig "kunstonderwijs" gaven. Toch was het alternatief niet een praktische vakopleiding. Die zou pas een kwart eeuw later gepropageerd en gerealiseerd worden; niet door de Overheid en in eerste instantie ook niet door het Nut, maar door organisaties uit het "bedrijfsleven". (Hierop kom ik in het laatste gedeelte van dit artikel terug).

Wel leidden de bezwaren in 1829 in het leerplan tot een duidelijk onderscheid tussen de "nuttige" en de "schone" kunsten in de eindfase van de studie: het zogenaamde "bijzonder onderwijs". Hier werd òf naar voorwerpen behorende tot de bouwkunde en naar werktuigen getekend, òf naar antieke beelden en uiteindelijk "naar het leven". De introductie van het nieuwe vak beschrijvende meetkunde bij de afdeling "nuttige kunsten" zou op den duur het technisch en het kunstzinnig tekenen verder uit elkaar drijven: door middel van orthogonale projecties werd het mogelijk veel ondubbelzinniger dan in perspectivische tekeningen, maar ook veel abstrakter en minder "artistiek" vormen definitief vast te leggen. Samen met de methodische elementarisering van het onderwijs, zou deze ontwikkeling het aanzien van het 19de-eeuwse tekenonderwijs in sterke mate bepalen, waardoor het voor ons – omdat wij geneigd zijn het tekenen als "expressievak" te zien – moeilijk is dit onderwijs juist te beoordelen. Dat het tekenen als "algemeen vormend onderwijs" belangrijk bleef, blijkt uit het "verenigd onderwijs voor al de leerlingen". Tijdens deze lessen genoten alle leerlingen onderwijs in "theoretische meetkunde" en tekende iedereen naar voorbeelden van (gedeelten van) het menselijk lichaam; traditioneel eerst naar prenten en vervolgens naar pleisterafgietsels.

De docenten waren meestal plaatselijke kunstenaars, meestertimmerlieden of architecten. Soms verleenden docenten van andere plaatselijke instellingen assistentie: op de in 1821 door het departement Delft opgerichte tekenschool werd het onderwijs gegeven door B. Joosz (1772-1834), de "eerste instrukteur der teekenkunde" van de Artillerie- en Genieschool.⁵⁷ De scholen varieerden afhankelijk van tijd en plaats sterk in grootte. Een kleine school zoals die in Franeker had maar 1 tekenmeester en 10 à 20 leerlingen en was bijzonder kwetsbaar; toen zich in 1877 maar 5 leerlingen meldden werd de school tijdelijk gesloten en later opgeheven. Een grote school als die in Deventer had in 1865 6 leraren en werd door 278 leerlingen bezocht.⁵⁸ De in 1811 opgerichte school in Zutphen, die evenals die in Deventer ca. 1865 opging in de nieuwe burgeravondschoon, had in 1860 4 leraren en 116 leerlingen, waarvan 113 onderwijs volgden in handtekenen, 41 in bouwkundigtekenen en 31 in de "werkschool" praktisch onderricht kregen.⁵⁹

Uit dit laatste blijkt dat het karakter van de tekenschool in het midden van de eeuw aan het veranderen was. Toen door de verbetering van het lager onderwijs in de eerste helft van de eeuw de algemene ontwikkeling toenam en het basisonderwijspakket voor het volk verruimd werd, werden de doelstellingen van de tekenscholen deels door de lagere school overgenomen. De vraag om betere afstemming op de dagelijkse praktijk werd groter en het tekenonderwijs techni-

scher. Er werden toen ook praktische vakken onderwezen; in de werkschool in Zutphen bijvoorbeeld kunstdraaien en timmeren. De afstand tussen het kunstonderwijs en het vaktechnisch onderwijs werd groter; een effect dat in de laatste kwart van de eeuw versterkt werd door het ontstaan van de kunstnijverheids(teken)school. Daarover straks meer, ik zal nu eerst ingaan op de ontwikkelingen die zich in het lager onderwijs voordelen.

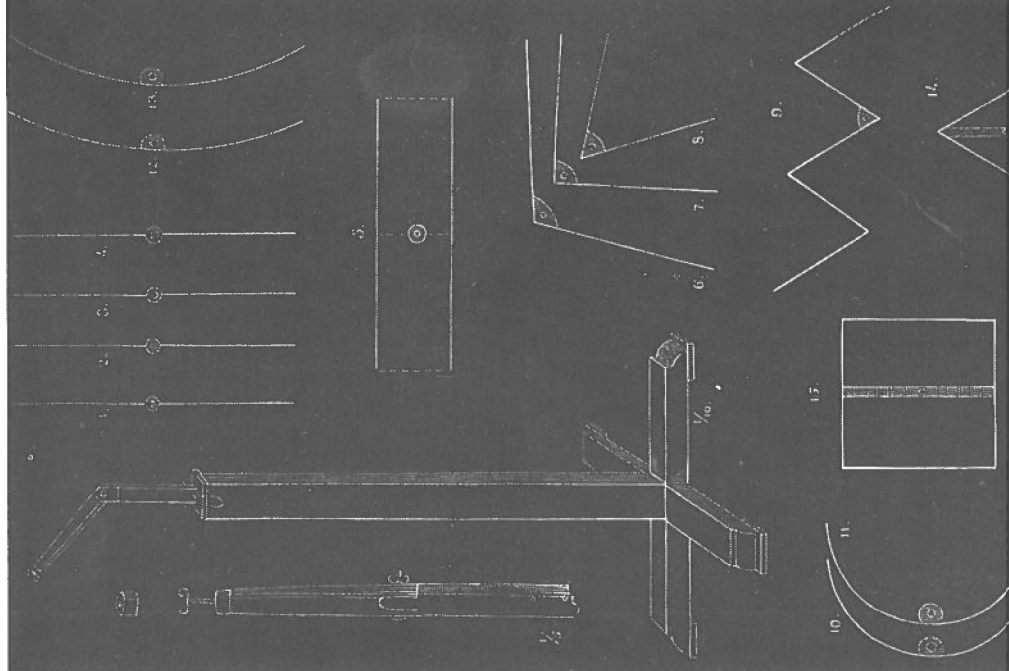
Het lager- en middelbaar onderwijs

Waren de tekenscholen departementale initiatieven, het hoofdbestuur van het Nut hield zich vanaf het eind van de jaren '50 veel meer gericht dan voorheen theoretisch met het tekenonderwijs bezig. Men preees de eigen tekenscholen als voorbeelden van partikulier initiatief daar waar de Overheid in gebreke gebleven was, maar had inmiddels wel moeite met de status van deze scholen, "waarin de beoefening der tekenkunst, als kunst, het hoofddoel is, en waardoor de instelling als van zelve een breeder grondslag en het onderwijs meer omvang verkrijgt dan noodig zou zijn, wanneer het laatste onmiddellijk met de Volksschool verbonden ware"⁶⁰.

Het zou tot 1889 duren voordat tekenen onder de verplichte vakken van de lagere school werd opgenomen. Wel hoorde het vak tekenen vanaf de lager-onderwijswet van 1857 tot de vakken van de MULO en komen de doelstellingen van het vak vormleer, dat bij deze wet geïntroduceerd werd, deels overeen met die van het tekenonderwijs van toentertijd⁶¹.

Oorspronkelijk was noch vormleer noch tekenen in het wetsontwerp opgenomen, omdat de minister ze niet vond horen tot "die kundigheden, waarvan de kennis voor een ieder onmisbaar is"⁶². Het Nut pleitte voor een uitbreiding van het leerplan met als belangrijkste motief de overbrugging van de kloof tussen "de school en het bedrijvig leven"⁶³. Men citeerde uitvoerig de Rotterdamse onderwijzer P. K. Görlitz, die in een bekroonde verhandeling al in 1849 gepleit had voor de invoering van vormleer en in het verlengde daarvan tekenen. Dit laatste moest niet bestaan uit "(...) aan de willekeur en verbeelding des leerlings overgelaten zamenstellingen; b.v.: maak eene fraaije figuur uit dit getal lijnen en zoo veel hoeken, en dergelijke, maar nateekenen der figuren, vlakken en lichamen, welke men hem doet beschouwen; daardoor wordt de aanschouwing meer bepaald, oog en hand meer geoefend, en voor het werkelijk leven beter voorbereid"⁶⁴. Uiteindelijk werd in 1857 wel vormleer in de rij van verplichte vakken opgenomen, maar haalde tekenen de eindstreep niet.

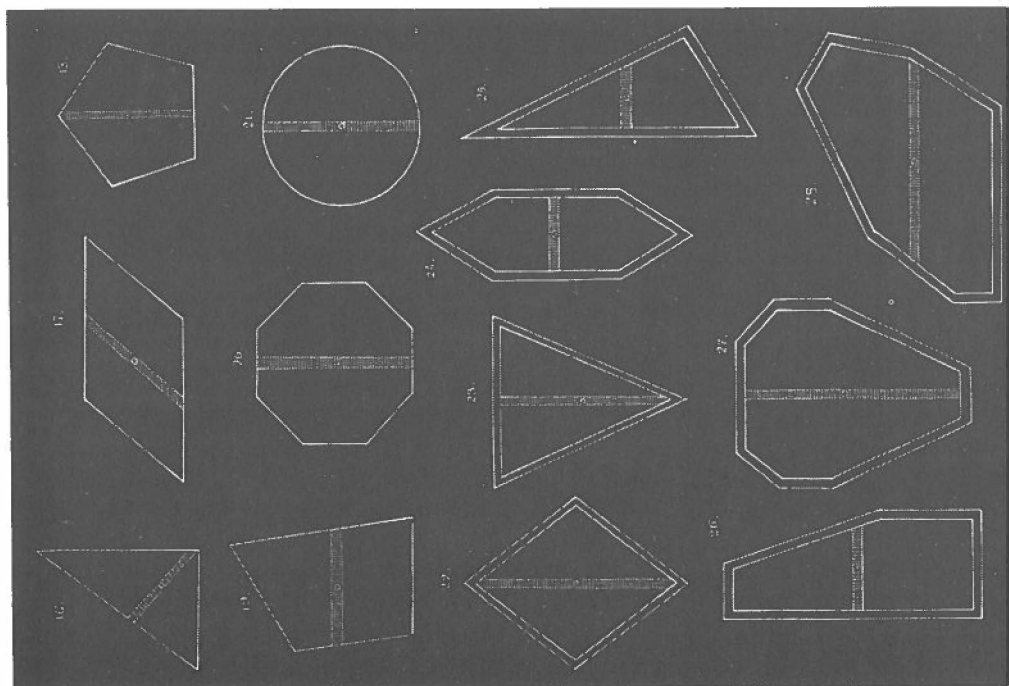
De verhoogde belangstelling van het Nut voor het tekenonderwijs uitte zich in deze jaren niet alleen in de Jaarverslagen, waarin meer dan voorheen aandacht besteed werd aan de tekenscholen, maar blijkt ook uit een prijsvraag die in 1856 werd uitgeschreven. In de formulering kan men lezen hoe weinig heil het Nut zag in de oude kopieermethoden en dat de toen gangbare methode van de Gebroeders Dupuis de Maatschappij bovendien de mogelijkheid bood ook het van oudsher individueel onderwezen tekenen klassikaal te onderwijzen: "Bij het bij-

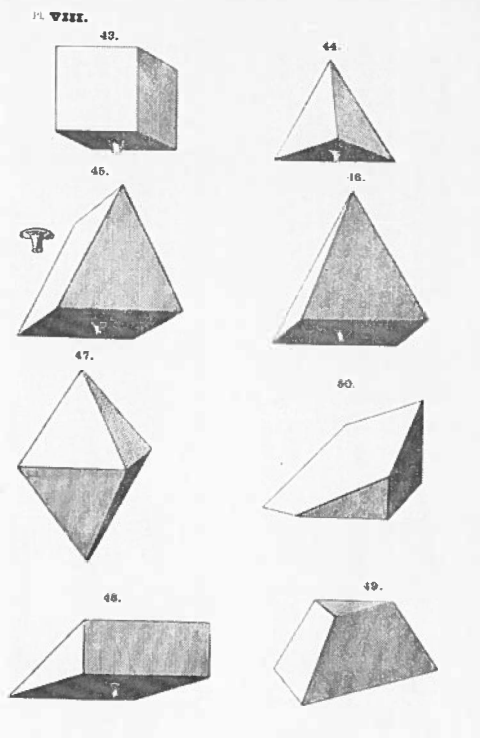
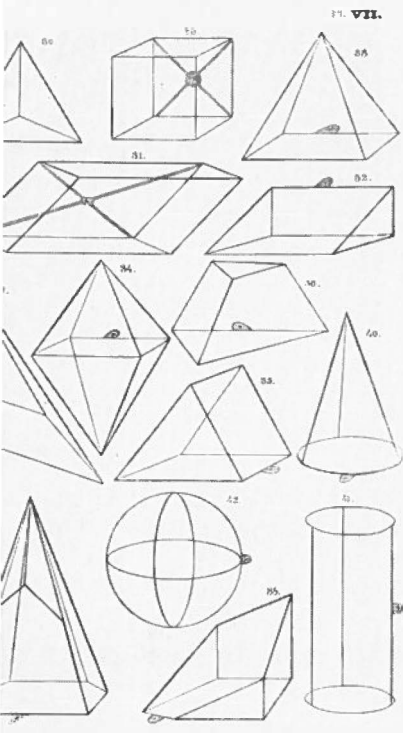

Afb. 11 en 12 – Handleiding voor teeken-onderrikt in de volksschool (Amsterdam

afb. V, VI, VII, VIII, IX en X (zie ook de afb. 13 tot en met 14).

Foto's Historisch Topografische Atlas, Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam.

Afb. 13 en 14

zonder onderrigt in de Teekenkunst bedient men zich gewoonlijk van geschetste of geteekende voorbeelden, den leerling ter nabootsing voorgelegd. Bij klassikaal onderrigt in de volksschool levert deze methode eenige bezwaren op. Bovendien schijnt 't voor de ontwikkeling van het aanschouwingsvermogen en de oefening in juistheid van oogmaat verkieselijk, in den geest der Methode van Dupuis (sic), het af te beelden voorwerp zelf den leerling regtstreeks voor oogen te stellen. In dien zin vraagt de Maatschappij: Eene Handleiding voor het klassikaal onderrigt in het Teekenen naar 't leven, ten gebruike van Onderwijzers in de volksschool'⁶⁵.

Er kwamen drie inzendingen, die geen van alle aan de gestelde eisen voldeden. Maar twee bevatten zoveel waardevols dat de Maatschappij de auteursrechten kocht en ze tot één handleiding liet bewerken door de Haarlemse tekenmeester H. W. Plaatzer van der Hull (1810-1862). Het waren de antwoorden van de eerdergenoemde Görlitz en van de Utrechtse tekenmeester W. B. Stoof (1816-1900). De handleiding verscheen in een oplage van 2000 exemplaren in 1860. De erbij horende standaard en geometrische figuren van ijzerdraad, hout en bordpapier (afb. 11-14) konden via de departementen besteld worden en waren binnen een half jaar uitverkocht⁶⁶. Uit de inhoud blijkt dat de elementarisering en geo-

metrisering van de leergang zich ook ruimtelijk had uitgebreid: wat men tekenen naar de natuur noemde, hield in principe niet meer in dan het tekenen naar gesloten stereometrische lichamen, die op de standaard gemonteerd voor in de klas stonden. Deze oefeningen werden voorafgegaan door het natekenen van lijnen (horizontale, verticale, schuine etc.) en meetkundige figuren, die door de onderwijzer op het schoolbord voorgetekend werden. Een tussenfase vormden de draad- en latfiguren (eerst plat en dan ruimtelijk) die eveneens op de standaard gemonteerd werden (afb. 12 en 13). Lieten tijd en vorderingen het toe, dan kon men nog tekenen naar gedraaide voorwerpen, vazen en ornamenten. De handleiding is goed beschouwd een niet geslaagd kompromis tussen de oude kopieermethoden, vormleer en het tekenen naar de natuur à la Dupuis⁶⁷. Bovendien waren de standaard en de modellen te klein en leverde de zitplaats van de leerlingen problemen op bij klassikaal onderwijs.

Een probleem uit de jaren '60-'70 dat nauw samenhang met de omvang van het lager onderwijs en aktueel werd na de wettelijke regeling van het middelbaar onderwijs in 1863, was de grens tussen het lager en het middelbaar onderwijs. Het Nut heeft aan de gedachtenvorming hierover een belangrijke bijdrage geleverd door het onderzoek dat zij een commissie van deskundigen liet instellen⁶⁸.

Naast de meesten van ons nog bekende hogereburgerschool (h.b.s.) had de Wet op het middelbaar onderwijs ook de burgeravond- en de burgerdagschool geïntroduceerd. Het was de bedoeling van de wetgever dat de burgeravondschoolen de tekenscholen, nog geregeld volgens de K.B.'s van 1817 en 1829, overbodig zou maken. Maar in de praktijk bleven de meeste tekenscholen bestaan, zelfstandig of als afdeling van een burgeravondschoole. Het Nut vond in tegenstelling tot de wetgever de nieuwe burgeravondschoole, die veel meer dan de tekenschoole een algemeen vormend karakter had, overbodig: "Het teekenen kan weder hoofdzaak worden", schreef de commissie, "maar aan beter ontwikkelde leerlingen worden gegeven. Daarom behoeven behalve teekenen alleen de noodzakelijke hulpvakken als meetkunde en perspectief onderwezen te worden"⁶⁹.

De door de wet geïntroduceerde burgerdagschoole was bestemd voor aanstaande ambachtslieden, maar werd door dezen weinig bezocht, omdat ook dit onderwijs te theoretisch was. Voor zover zij dagonderwijs genoten, bezochten zij de in deze jaren door partikulier initiatief opgerichte ambachtsscholen. De commissie hield een warm pleidooi voor deze scholen, waar theorie en praktijk in nauwe samenhang onderwezen werden⁷⁰. Het tekenonderwijs, deels veel vakgericht dan op de tekenscholen, nam een belangrijke plaats in het leerplan in. Het belang van tekenen blijkt ook uit het profiel dat de commissie gaf van de ideale directeur: "een theoretisch ontwikkeld man, op de hoogte vooral van het tekenonderwijs en daarenboven niet vreemd aan de practijk van een of meer ambachten"⁷¹.

In hetzelfde rapport pleitte het Nut voor een reorganisatie van het tekenonderwijs door de centrale overheid. Als middelen daartoe werden genoemd: het invoeren van tekenen als verplicht vak op de volksschoole; het oprichten van een normaalschoole voor tekenonderwijzers en het stichten van een kunstmuseum met een daaraan verbonden kunstschoole, die de kunstnijverheid over het hele land

*Afb. 15 – Jacob Olie, leerlingen van de Abcouse tekenschool in 1879.
Foto Historisch Topografische Atlas, Gemeentelijke Archiefdienst Amsterdam.*

zou kunnen stimuleren⁷². Dit alles zou in de jaren '80 inderdaad gerealiseerd worden. De ontwikkeling van het schoonheidsgevoel, het bevorderen van het (teken)onderwijs en het stimuleren van de kunstnijverheid waren nieuwe paden waarop het Nut zich in de laatste kwart van de 19de eeuw steeds meer zou begeven.

De ontwikkeling van het schoonheidsgevoel

De opvattingen over het schoonheidsgevoel in de tweede helft van de 19de eeuw, moeten niet verward worden met de "kunstzin" van de liefhebber uit het einde van de 18de en het begin van de 19de eeuw. Zij hingen samen met het ontstaan van de kunstnijverheidsbeweging, die in Nederland vooral na 1875 op gang kwam, en kunnen eerder als een soort opvoeding van producenten en consumenten beschouwd worden⁷³. Veel sterker en concreter dan voorheen werd nu het economisch belang van goed tekenonderwijs benadrukt: het tekenonderwijs moest het gevoel voor goede (kunst)nijverheidsprodukten ontwikkelen, of de basis daarvoor leggen. Daardoor zouden betere produkten gemaakt en gekocht worden, Nederland zou een achterstand, die zich vanaf 1851 op de Wereldtentoonstellingen had gemanifesteerd, inhalen en minder afhankelijk worden van het buitenland. Ook het Nut propageerde deze ideeën in het laatste kwart van de eeuw. In 1876 schreef het een prijsvraag uit die een antwoord zou moeten geven

op de vraag: "vooreerst wat thans aan de ontwikkeling van het schoonheidsgevoel op de lagere volksschool ontbreekt, en hoe dit verholpen kan worden; vervolgens wat ook bij voortgezet onderwijs noodig, nuttig en uitvoerbaar is om den kunst-smaak te vormen, de kunstvaardigheid te vermeerderen, en de juiste toepassing van de kunst op voorwerpen van dagelijks gebruik te bevorderen"⁷⁴.

Er kwamen negen antwoorden binnen. De inzendingen van H. van Duinen, tekenonderwijzer te Muiderberg en van Louise Stuart uit Amsterdam werden bekroond, door J. van Vloten bewerkt en door het Nut gepubliceerd onder de titel: *Ontwikkeling van het schoonheidsgevoel in de lagere volksschool* (Amsterdam 1878). Dit geschrift, dat weinig samenhang vertoont, vatte veel ideeën die gangbaar waren in het laatste kwart van de vorige eeuw samen. De auteurs pleitten voor een betere onderwijzersopleiding (Rijkskweekscholen), verzetten zich tegen het kopiëren naar prenten en waren voorstanders van elementair tekenonderwijs op de lagere school, ongeveer in de geest van de Handleiding uit 1860, maar met grotere modellen. Indien de tijd het toeliet, zou de leergang moeten eindigen met het tekenen naar stillevens en eenvoudige pleisterornamenten. Omdat deze laatste kostbaar waren, kon men ook volstaan met het klassikaal kopiëren naar wandplaten. Het middelbaar onderwijs moest hierop aansluiten met tekenen naar stilleven en pleister (ornamenten, koppen etc.) en afgesloten worden met een praktisch en theoretisch examen (kunstgeschiedenis en schoonheidsleer). Ook andere schoolvakken (literatuur, geschiedenis, aardrijkskunde en wis-kunde) moesten tot de esthetische vorming bijdragen. Om publiek en werkman nader tot elkaar te brengen, wilden de auteurs wedstrijden en tentoonstellingen organiseren, kunstnijverheidsmusea oprichten, voordrachten houden en een tijdschrift "ter bevordering van kunstliefde" uitgeven.

Een derde inzending bevatte volgens de jury veel goeds, maar kon niet bekroond worden, omdat zij geen volledig antwoord gaf op de gestelde vraag. De auteur – het bleek W. B. G. Molkenboer (1844-1915) te zijn – werd geadviseerd zelf zijn antwoord uit te geven. In het in 1878 gepubliceerde werk betoogde Molkenboer dat het in de prijsvraag van 1876 gevraagde slechts te bereiken was door goed methodisch tekenonderwijs te paren aan aanschouwelijk onderwijs. Zijn antwoord kwam daarom neer opeen vrij gedetailleerd leerplan voor het teken- en kunstgeschiedenisonderwijs. De ideeën van Molkenboer zijn belangrijk omdat hij kort daarna de kans kreeg ze te realiseren. Hij werd de eerste directeur van de in 1881 opgerichte Rijksnormaalschool voor Teekenonderwijzers in Amsterdam en belast met de inspectie van de door het Rijk gesubsidieerde tekenscholen. Volgens Molkenboer moest het tekenonderwijs op de lagere school voor iedereen gelijk zijn: vier jaar onderwijs (vanaf het achtste jaar) waarvan de eerste twee naar geometrische figuren op grote wandplaten voor de klas opgehangen en de laatste twee jaar "natuurtekenen" naar draad-, blok- en gipsmodellen. In het voortgezet onderwijs zou gedifferentieerd moeten worden. De bezoekers van de burgerdagschool en de hogereburgerschool waren volgens hem de toekomstige konsumenten; zij die na de lagere school naar de werkplaats gingen, of op de ambachtsschool of de tekenschool terecht kwamen, de producenten. Daarom moest bij de eersten gelet worden op de "algemeene kunstontwikkeling", terwijl

bij de laatsten meer aandacht besteed moest worden aan "dat gedeelte van de kunst, dat zich tot eene toepassing op de nijverheid leent"⁷⁵. In de praktijk kwam dit neer op ornamenttekenen en geschiedenis van vooral de bouwkunst en de kunstnijverheid. Vergelijkbare ideeën verdedigde Molkenboer acht jaar later in zijn nu door het Nut gepubliceerde *Waarom moeten wij leeren teekenen?* (Amsterdam 1886).

Bij de herziening van de Lager-onderwijswet (van 1878) in 1889 werd ter verdediging van het amendement dat uiteindelijk zou leiden tot de vervanging van het vak vormleer door "de eerste oefeningen van het handtekenen", een beroep gedaan op deze Nutsuitgave en verwezen naar de tekenvoorbeelden van Molkenboer. Naar aanleiding van de wetswijziging had ook het Nut in een adres aan de kamer gewezen op het belang van tekenen voor het volk en voor de nijverheid⁷⁶. Het amendement werd aangenomen en zo werd het vak tekenen in 1889 één van de verplichte vakken van de lagere school.

De kunstnijverheid

Meer nog dan Molkenboer heeft J. R. de Kruyff (1844-1923), de eerste directeur van de eveneens in 1881 opgerichte Rijksschool voor Kunstnijverheid, het beleid van het Nut inzake de kunstnijverheid en het tekenonderwijs bepaald. De ombuiging van dit beleid is enigszins merkwaardig verlopen.

In de belangstelling voor het kunstnijverheidsonderwijs waren andere, nauwer met de nijverheid gelieerde organisaties het Nut voorgegaan: in 1877 opende de honderdjarige Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid in Haarlem het eerste kunstnijverheidsmuseum en twee jaar later de eerste kunstnijverheidsschool in Nederland. Het Amsterdamse departement van deze Maatschappij heeft een belangrijke rol gespeeld bij de totstandkoming van de "Kunst-Nijverheid-teekenschool Quellinus" later in hetzelfde jaar. Het Departement Amsterdam van de Vereniging ter Bevordering van Fabrieks- en Handwerknijverheid, in 1851 als afsplitsing van de vorige Maatschappij ontstaan, organiseerde ter gelegenheid van zijn 25-jarige bestaan in 1877 de tentoonstelling "Kunst toegepast op Nijverheid" in Amsterdam en heeft, geadviseerd door De Kruyff, in 1880 een reeds bestaande teekenschool omgevormd tot de "Teekenschool voor Kunstambachten"⁷⁷.

De kunstnijverheidsschool is, zoals uit de namen van bovengenoemde scholen al blijkt, een laat-negentiende eeuwse variant van de teekenschool, een gebied waarop het Nut zijn sporen al had verdiend. Maar ook op het gebied van de kunstnijverheid liet het Nut zich uiteindelijk niet onbetuigd. In het kader van de stimulering van de Nederlandse kunstnijverheid stelde het in 1878 een aantal werklieden in staat de Wereldtentoonstelling in Parijs te bezoeken. Omdat de Maatschappij het bereikte resultaat onvoldoende achtte, kwam het hoofdbestuur op de Algemene Vergadering van 1879 met het voorstel om een vijftal jongelieden tussen 19 en 25 jaar voor 3 jaar de gelegenheid te geven in het buitenland vakken-nis op te doen. Dit voorstel werd later vervangen door een tegenvoorstel van het

Departement Amsterdam om te onderzoeken wat door het Nut gedaan kon worden om het kunstnijverheidsonderwijs te bevorderen. Een door het hoofdbestuur ingestelde commissie onder leiding van W. W. van Lennep wist aanvankelijk niets originelers te bedenken dan een adres aan de regering en een prijsvraag voor een handleiding; een voorstel waar zij zelf nauwelijks in geloofde⁷⁸.

Het onderzoek nam een andere wending toen men besloot samen te gaan werken met de twee eerdergenoemde organisaties. Het was vooral De Kruyff, die de Vereniging ter Bevordering van Fabrieks- en Handwerknijverheid vertegenwoordigde, die zijn stempel op de plannen drukte. In 1881 werd De Kruyff bovendien lid van het hoofdbestuur van het Nut en wist in deze hoedanigheid het Nut nog sterker voor zijn denkbeelden te winnen. Zich beroepend op buitenlandse voorbeelden, meende De Kruyff de toestand van de Nederlandse kunstnijverheid te kunnen verbeteren door een hiërarchisch stelsel van kunstnijverheidsmusea en -scholen op verschillende niveaus te ontwerpen. Er moesten één centrale en verder plaatselijke en reizende collecties van kunstnijverheidsprodukten komen; zowel van originele werken, als van modellen en kopieën⁷⁹. In de Algemene Vergadering van 1881 kwam het hoofdbestuur met een uitgewerkt voorstel om aan 3 departementen, die aan bepaalde voorwaarden voldeden, elk een subsidie van f 3000,— te verlenen om plaatselijke musea voor kunstnijverheid op te richten⁸⁰. Toen twee jaar later nog geen van de departementen een aanvraag had ingediend, kwam De Kruyff met het plan om een deel van het daarvoor uitgetrokken geld te bestemmen voor 10 studiebeurzen voor onbemiddelde leerlingen aan de Rijkschool voor Kunstnijverheid, waarvan hij directeur was. Zo hebben, om de twee bekendste te noemen, de decoratiebeeldhouwer L. van Zijl (1866-1947) en de decoratieschilder Th. Nieuwenhuis (1866-1951) mede dank zij het Nut hun vak geleerd⁸¹.

Er kwam ook een museum: een voorstel van het Departement Utrecht werd, na flink te zijn gewijzigd door De Kruyff, goedgekeurd en eind 1884 werd "Het Utrechtsch Museum van Kunstnijverheid" geopend. Twee jaar later werd aan dit museum een avondschool verbonden. Het museum heeft tot 1921 bestaan, het onderwijs is na de stopzetting van de overheidssubsidie in 1924 beëindigd. Tot de bekendste leerlingen hoorden de latere architecten P. J. C. Klinkhamer (1874-1954), P. Elling (1897-1962) en G. T. Rietveld (1888-1964)⁸².

Hiermee ben ik de grens van de twintigste eeuw ruim overschreden. Daarom wil ik tot slot nog even terug naar het begin. De tekenscholen waarmee ik dit onderdeel begon, hebben gedurende de hele eeuw bestaan en beleefden van ca. 1900 tot ca. 1920 in gewijzigde vorm (als "vaktechnische" tekenscholen) zelfs een bloei. Hoewel veel tekenscholen van het Nut door de gemeenten werden overgenomen, werden ook nog in de tweede helft van de eeuw door verschillende departementen tekenscholen opgericht. Een voorbeeld is de in 1868 door het departement Abcoude opgerichte tekenschool, waaraan de bekende fotograaf Jacob Olie (1834-1905), jarenlang als tekenleraar verbonden was. Een foto (afb. 16) die hij op 3 juli 1897 van een klas maakte, laat zien dat ook de tekenschool de in het tweede gedeelte van mijn bijdrage besproken ontwikkelingen heeft verwerkt: be-

halve de draad- en blokmodellen zien we rechts aan de wand de in de tweede helft van de eeuw gangbare pleisterornamenten hangen.⁸³

Samenvattend kan men stellen dat het Nut in zijn beleid en door zijn initiatieven deels de ontwikkelingen in het tekenonderwijs volgde, maar ook initiërend optrad. De belangrijkste bijdrage van het Nut in de eerste helft van de eeuw vormde het onderwijs aan de tekenscholen, die door veel departementen werden opgericht. De wettelijke regelingen die na 1817 op gang kwamen, hadden gevolgen voor dit onderwijs, maar vooral na 1850 zou het hoofdbestuur op zijn beurt door rapporten en prijsvragen invloed uitoefenen op het landelijk overheidsbeleid en de praktijk van het tekenonderwijs. In de laatste kwart van de eeuw heeft het Nut ook een bijdrage geleverd aan het kunstnijverheidsonderwijs.

NOTEN

1. Over het ontstaan en functioneren van kunstacademies, zie: N. Pevsner, *Academies of art. Past and present* (Cambridge, 1940); voor Nederlandse academies en kunstgenootschappen, zie: Paul Knolle, "De Amsterdamse stadstekenacademie, een 18de-eeuwse "oefenschool" voor modeltekenaars" in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 30 (1979); Louis van Tilborgh en Anнемieke Hoogenboom, *Tekenen Destijds* (Utrecht-Antwerpen 1982); en: Paul Knolle, "Het departement der tekenkunde van Felix Meritis" in: *Documentatieblad Werkgroep achttiende eeuw*, XV/2 [59-60] (1983) 141-196.
2. Zie hierover: H. P. Meppelink, *Technisch vakonderwijs voor jongens in Nederland in de 19de eeuw* (diss. Utrecht, 1962); N. B. Goudswaard, *Vijfenzestig jaren nijverheidsonderwijs* (Assen, 1981); en: Adi Martis, "Het ontstaan van het kunstnijverheidsonderwijs in Nederland en de geschiedenis van de Quellinusschool te Amsterdam (1879-1924)" in: *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek*, 30 (1979) 79-171.
3. Zie: Bernard Kruithof, "De deugdzame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860" in: *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding Bronnen Onderzoek*, Bernard Kruithof, Jan Noordman, Piet de Rooy, ed. (Nijmegen, 1982) 364.
4. Voor meer gegevens over tekenacademies, zie de in noot 1 vermelde literatuur.
5. Cornelis Ploos van Amstel, *Redenvoeringen gedaan in de Tekening-Academie te Amsterdam* (Amsterdam, 1785) 160-162. Het departement der tekenkunde van Felix Meritis trachtte in 1804 een tekenschool voor beginnende tekenaars van de grond te krijgen; die poging mislukte. Zie: Knolle op. cit. (noot 1, art. 1983) 163-164; voor de Amsterdamse Leerschool, zie: Knolle op. cit. (noot 1, art. 1979) 10-11. Kort na de leerschool (in 1778-80) werd in Den Haag de Vrije Haagse Tekeningacademie opgericht om o.a. door middel van de tekenkunst "'s Lands Manufacturen en Fabriecquen in een bloeiende stand te brengen"; zie: Joop van Roekel, Paul Knolle, Marjolijn van Delft, *Haags Naakt. Geschiedenis van het tekenen naar naakt model op de Haagse Academie van Beeldende Kunsten* ('s-Gravenhage, 1982) 9-11.
6. Voor tekenen in de opvoeding, zie: Wolfgang Kemp, "... einen wahrhaft bildenden Zeichenunterricht überall einzuführen" *Zeichnen und Zeichnenunterricht der Laien 1500-1870. Ein Handbuch* (Frankfurt am Main, 1979); en: Van Tilborgh-Hoogenboom op. cit. (noot 1) 8-12.
7. Het feit dat ook de ambachtsman aanvankelijk naar naakt model leerde tekenen, had te maken met de gedachte dat ieder die het modeltekenen beheerste, verder alle voorwerpen kon afbeelden. Die opvatting leefde ook bij het Nut: zie de uitspraak van G. C. de Greuve op p. van dit artikel.
8. Voor Amsterdam, zie: Knolle op. cit. (noot 1, art. 1979) 18; voor Dordrecht: het archief van Pictura (gemeente-archief Dordrecht, nr. 206), nr. 1, 22 e.v.; zie voorts: E. B. M. Lottman, "De bijdrage van de Amsterdamse weeshuizen aan de bouwkundige opleiding in de achttiende eeuw" in: *Jaarboek Amstelodanum*, 69 (1977) 140-141 (er tekenden ook weesjongens mee op de stadstekenacademie).
9. Zie Lottman (vorige noot) 144. Voor tekenonderwijs in het Utrechts Gereformeerd Burgerweeshuis (met ingang van 1766), zie: Van Tilborgh-Hoogenboom op. cit. (noot 1) 33-39.

10. Archief van de Academie Minerva (gemeente-archief Groningen), nr. I, 1 e.v.. Zie over deze academie, twee artikelen van J. A. Mulock Houwer, "De Zeevaartschool te Groningen" in: *Groningsche Volksalmanak voor het Jaar 1922* (Groningen, 1921) 66-107; en: "De Academie "Minerva" " in: *Groningsche Volksalmanak voor het Jaar 1924* (Groningen, 1923) 210-257. Goudswaard, op. cit. (noot 2) 91 noemt de Groningse academie kort.
11. Van het archief van Kunstoefening is niet veel bewaard. Wat er nog van rest, berust groten-deels in het gemeente-archief van Arnhem (nr. ADC 335); ik ontleen de geciteerde gegevens aan een manuscript in dit archief waarin de geschiedenis van het genootschap tot 1927 kort beschreven is. Mevr. Van Holthe tot Echten heeft dit stuk kennelijk niet gebruikt voor haar excurs over Kunstoefening (het werd in 1802 opgericht, niet in 1804 zoals zij veronderstelt); zie: G. Sophie van Holthe tot Echten, "Lodewijk Napoleon en het onderwijs in de bouwkunst" in: *Bulletin van het K.N.O.B.* 79 (1980) 5-7.
12. Zie: R. A. van Zuylen, *Gedenboek der koninklijke school voor nuttige en beeldende kunsten, opgericht te 's-Hertogenbosch in 1812* (...) ('s-Hertogenbosch, 1859); Goudswaard, op. cit. (noot 2) 91 noemt de Bossche school kort.
13. *Wetten van het genootschap, van kunsten en wetenschappen tot Nui van 't Algemeen. Opgericht in Edam, den 16 van Slachtmaand 1784* 1-2.
14. J. A. Hoekstra, "De oorsprong, voortgang, het nut en de voortreffelijkheid der kunsten en wetenschappen (...) Ter opening der jaarlijksche algemeene vergadering gehouden, den 23 van Oogstmaand 1785" in: *Redevoeringen en aanspraaken, gedaan in de onderscheiden vergaderingen der Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen*, I (z.p.; 1790) 46-51. De reeks wordt verder aangeduid als *Redevoeringen*.
15. Zie Kruithof, op. cit. (noot 3) 367; deze opvatting vinden we onder andere terug in de titel van een prijsvraag uit 1789 en in de rede van Nicolaas Sinderam over de noodzakelijkheid van orde in de samenleving (1822).
16. Zie bijvoorbeeld: J. Wigeri, "Verhandeling ter beantwoordinge van de (...) vraag: Welke zyn de kragtigste drangreden, om ouders hunne duure verplichtingen op het hart te drukken, om hunne kinderen, door eene verstandige en godvrugtige opvoedinge, tot nuttige leden van den Burgerstaat, en eenmaal tot Burgers des Hemels opteleiden? (...)" in: *Verhandelingen, uitgegeeven door de Nederlandsche Maatschappij: tot Nui van 't Algemeen*, I (Amsterdam, z.j.) 448; de verhandeling is van 1789. De reeks wordt verder aangeduid als *Verhandelingen. Voor de economische problemen, zie: Joh. de Vries, De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw* (Leiden, 1980²); zie verder: J. Maclean, "Het handels- en nijverheids-onderwijs van 1800 tot 1850" in: *Kleio* 18 (1977) 3-30; zie ook Goudswaard op. cit. (noot 2) 75 e.v.; voor opvattingen in Frankrijk over de relatie tussen tekenkunst en economie verwijs ik naar: Frederick B. Artz, *The Development of Technical Education in France 1500-1850* (Cambridge, Massachusetts en London) en N. Pevsner op. cit. (noot 1); voor enkele Duitse opvattingen, zie: Ernst Rebel, *Faksimile und Mimesis*. (...) (Mittenwald, 1981) 81.
17. Petrus Schouten, "Aanspraak aan de leden der Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen. Departement Leyden. (...) op Vrijdag den 4den van Oogstmaand 1786" in: *Redevoeringen*, I (1790) 132-133.
18. M. Nieuwenhuysen, "Aanspraak aan de leden (...). Gehouden den 8. van Oogstmaand, 1786" in: *Redevoeringen*, I (1790) 152-153.
19. Carl Gottlieb Horstig, "Beändwoording der prijsvraag, (...). Welke zijn de gebreken in de schoulen, waar in de jeugd van den gemeenen burgerstand onderwezen wordt? - (...)" in *Verhandelingen*, III (Amsterdam z.j.) 80-81 (noot 6) en 123 e.v.. De verhandeling is van 1795.
20. Voor Pestalozzi, zie o.a.: Kemp, op. cit. (noot 6) 152-160 en 288-299.
21. Horstig, op. cit. (noot 19) 137 (noot 15).
22. H. W. van der Ploeg, "Antwoord op de vraag: van hoe veel belang is de waare Volksverlichting te achten tot het vormen der Volkszedes? (...)" in: *Verhandelingen*, VII (z.p. 1800) 104-105; en Idem, "Antwoord op de vraag: "Welke zijn de geschiktste en tevens best uitvoerlijke middelen, om de meêr en meêr toeneemende losheid in grondbeginselen en zeden, zoo verderfelijk voor den Staat, te stuiten, en den eerbied voor den openbaaren Godsdienst, en deszelfs gezag, te herstellen; ten einde alzoo ook het, zoo zichtbaar toeneemend, zedenbederf, onder de kinderen van minvermogenenden, met vrugt, tegen te gaan?" in: *Verhandelingen*, IX (z.p. 1802) 145-146. Voor Floh en de industrieschoulen, zie o.a. Meppelink, op. cit. (noot 2) 24 e.v.; en: Goudswaard, op. cit. (noot 2) 92 e.v. en 169 e.v..
23. Zie o.a.: Allan Ellenius, *De arte pingendi. Latin art literature in seventeenth-century Sweden and its international background* (Uppsala-Stockholm, 1960) 223 e.v..
24. G. C. de Greuve, "Volkslees, of onderwijzers handboek" in *Verhandelingen*, XII (z.p. 1810) 36-37 en 40-42.

25. M. C. van Hall, "Redevoering, over de volstreckte noodzakelijkheid, om, by het volksonderwys, een gepast gebruik te maken van de hulpmiddelen die de schoone kunsten en wetenschappen aanbieden. Uitgesproken (...) op den 12den van oogstmaand, des jaars 1817" in *Redevoeringen*, VII (z.p. 1824) 12, 15-17, 20 e.v. en 30-31. De bedoelde tentoonstellingen waren de tentoonstellingen van levende meesters; zie hierover: J. Knoef, "De kunsttentoonstelling van 1808 en wat haar voorafging" in zijn *Tusschen Rococo en Romantiek* ('s-Gravenhage, 1948²) 137-152.
26. Zie hierover: Robert Rosenblum, *Transformations in Late Eighteenth Century Art* (Princeton, 1974³) 50-106.
27. N. Swart, "Over het onderwijs in de teekenkunst, als een belangrijk deel eener welbeschaafde opvoeding" in: Idem, *Redevoeringen betreffende fraaye letteren en kunst* (Amsterdam 1817) 118-119 en 125.
28. G. de Wal, "De uitbreiding der Wetenschappen en de verbetering der Kunsten, heilrijk voor de Burgerlijke Maatschappij" in: *Verhandelingen*, XVII (z.p. 1819) 16-18, 60-63, 156 en 182 e.v..
29. Dit in tegenstelling tot wat Goudswaard beweert; zie Goudswaard, op. cit. (noot 2) 97. Voor de esthetische opvoeding van "het gemeen" in Duitsland, zie: D. Kerbs, "Die ästhetische Erziehung und das 'niedere Volk'" in: *Zeitschrift für Pädagogik* 24 (1978) 730-751.
30. "Gedenkschriften der Mij. tot Nut van 't Algemeen voor de eerste 25 jaren (...)" in: *Stukken van onderscheidenen aard* (...), VII (1809) 72. Voor oudere literatuur over het tekenonderwijs bij het Nut verwijs ik naar Meppelink, op. cit. (noot 2) en Goudswaard, op. cit. (noot 2); het *Gedenkboek* van het Nut uit 1934 besteedde nauwelijks aandacht aan het tekenonderwijs.
31. Gemeente-archief 's-Gravenhage, beheersnr. 202 A, nr. 2, 336-337.
32. *Reglement voor het Instituut van Teekenkunde, opgericht door het Haagsche Departement der Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen* in het in de vorige noot genoemde archief. nr. 216.
33. *Bijvoegsel tot het reglement*. Eveneens nr. 216.
34. Voor de nu volgende gegevens over Haarlem, zie het archief van het Haarlemse departement (gemeente-archief Haarlem), nr. 363 ad 25 oktober 1809; ad 27 december; ad 31 louwmaand 1810; ad 29 oogstmaand 1810. Voor de afloop: nr. 365, ad 7 september 1824 en nr. 366, ad 2 november 1824.
35. Het boekje is nr. 1242 in het Nutsarchief van Haarlem. Zie ook het door Adi Martis geschreven deel van dit artikel. Een Duits boekje, *Vorschlag zu einer neuen Lehrart in der Freihandzeichenkunst* (Breslau 1774) was eveneens ontstaan uit onvrede over de "academische" driedeling van het tekenonderwijs en was ook gebaseerd op de studie naar geometrische figuur-tjes. Zie: D. Lako, *Overzicht van de Geschiedenis van het Teekenonderwijs (...)* (Tiel 1899) 29.
36. Zie noot 34.
37. Gemeente-archief Amsterdam (GAA), P. A. 323, nr. 89 (gedrukt bewijs van inschrijving met toelichting, uit 1813); zie verder nr. 117, 46-47 (19 mei 1813), nr. 117, 55-56 (21 juli 1813), nr. 117, 62-65 (23 september 1813) en nr. 117, 100-102 (16 november 1814).
38. GAA, P. A. 323, nr. 117, 176-177 (of nr. 118, 59-61). Zie ook nr. 134, 20 maart 1844, bijl. 4 (de inhoud van dit stuk komt nog hieronder ter sprake).
39. GAA, P. A. nr. 59 (Felix Meritis) nr. 126, 48-49.
40. GAA, P. A. nr. 323, nr. 134 (20 maart 1844).
41. Zie noot 6.
42. GAA, P. A. 323, nr. 117, 100-102.
43. Over de *Algemeene denkbeelden*, zie: N. L. Dodde, *Een onderwijsrapport (...)* ('s-Hertogenbosch, 1971).
44. Zie voor het volksonderwijs M. de Vroede, "Volksonderwijs in België en Nederland van de zeventiende tot het begin van de twintigste eeuw", *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 92 (1977) 181-207 en H. C. de Wolf, "Volksontwikkeling in Nederland van omstreeks 1775 tot omstreeks 1840, ontstaan en invoering van het klassikaal onderwijs", *Ibidem*, 223-241.
45. Zie Meppelink, op. cit. (noot 2) en Goudswaard, op. cit. (noot 2). Beide auteurs, maar vooral Goudswaard beseffen dit m.i. te weinig. Het onderwijs op de tekenscholen die in de 19de eeuw worden opgericht, is in onze ogen misschien niet vakgericht, maar hield wel degelijk rekening met het feit dat men niet voor kunstenaars opleidde. Voor een uitstekende uiteenzetting over dit onderwijs in Frankrijk en Duitsland zie Kemp, op. cit. (noot 6), 149-224.
46. H. Numan, *De beoefening der teekenkunde door de eerste gronden der meetkunde gemakkelij gemaakt*, I, II (Amsterdam 1807); III (Amsterdam 1810); IV (Amsterdam 1812).
47. Numan, op. cit. (noot 46), I, 7.
48. Hij doelde op: G. de Lairesse, *Grondlegginge ter teekenkunst (...)*, waarvan de eerste druk

- in 1701 in Amsterdam verscheen; F. Bloemaert, *Oorspronkelijk en vermaard konstrijk teekenboek van Abraham Bloemaert* (...) (Amsterdam 1740, ed. Picard, eerste editie ca. 1650) en J. de Wit, *Teekenboek der proportien van 't menselijk ligchaam* (...) (Amsterdam 1749). Deze boeken worden tot laat in de 19de eeuw gebruikt: men komt ze o.a. als prijzen tegen op de jaarlijkse prijsuitreikingen van de tekenscholen. Zie J. Bolten, *Het Noord- en Zuidnederlandse tekenboek 1600-1750* (diss. G.U. Amsterdam, 1979) 26-37, 48-52.
49. Zie voor Rousseau: W. Gobbers, *Jean-Jacques Rousseau in Holland. Een onderzoek naar de invloed van de mens en het werk* (ca. 1760-ca. 1810) (Gent, 1963); voor Pestalozzi: P. L. van Eck, *Pestalozziana* (Groningen, 1927), idem, "Pestalozziana (aanvulling)" in: *Paedagogische Studiën* 8 (1927) 113-120 en "Pestalozziana (aanvulling II)", *ibidem* 10 (1929) 202-205 en Kemp op. cit. (noot 20).
  50. Voor kritiek op Numan zie R. G. Rijkens, *Praktische handleiding voor de eerste beginselen der teekenkunde ten dienste van lagere scholen en huisgezin* (2e dr. Groningen, 1829) IX. Rijkens's methode is sterk beïnvloed door Pestalozzi en diens leerling Joseph Schmid. Zie voor beiden C. Ashwin, *Drawing and education in german-speaking Europe 1800-1900* (Ann Arbor, 1981) 1-39.
  51. Kemp, op. cit. (noot 6), 150.
  52. J. Moltzer, *Ter herinnering aan het honderd-jarig bestaan van het Departement Deventer der Maatschappij tot Nut van het Algemeen* (Deventer 1897) 47-49 en H. J. van Baalen, *Deventer en zijn schilders (19e en 20e eeuw)* (Deventer z.j. 1981).
  53. Zie voor de Koninklijke Besluiten van 13 april 1817 nr. 22 en van 10 oktober 1829 nr. 82: P. F. Hubrecht, *De onderwijswetten in Nederland en hare uitvoering*, D vierde afdeling, I, ('s-Gravenhage, 1880) 1-8.
  54. F. Nagtglas, *Geschiedenis van het Departement Middelburg der Maatschappij tot "Nut van 't Algemeen" van 1793-1866* (Middelburg, 1867) 50-52.
  55. Met "industrieschool" bedoel ik het "volksonderwijs in meet- natuur- schei- en werktuigkunde" door de beide departementen van het Nut in Amsterdam verzorgd van 1826-1868, met een onderbreking gedurende de jaren 1830-1838. J. MacLean schreef over dit "ook wel volks- onderwijs genoemde industrie-onderwijs", dat volgens hem in 1840 definitief werd gestaakt. N. B. Goudswaard schreef, zich voornamelijk op dit artikel baserend, over "Amsterdams eerste industrieschool (1826-1830)", zie: MacLean, op. cit. (noot 16) en Goudswaard, op. cit. (noot 2), 93-94 en 169-176. Dit vertekent enigszins het karakter van dit onderwijs, dat bovendien in tegenstelling tot wat beiden schrijven tot 1868 heeft bestaan, zie GAA, P. A. 323, nr. 136. In de vijftiger jaren werd er ook lijntekenen onderwezen en vanaf 1859 ook handtekenen volgens de methode Dupuis, waarbij men gebruik maakte van de in 1860 door de Maatschappij uitgegeven handleiding en modellen (zie afb. 11-15).
  56. *Algemeen verslag der Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen 1832*, 47.
  57. *Algemeen verslag* (...) 1822, 25.
  58. Zie voor Franeker "Bijlage D103 nr 2", 94 en "bijlage D 107 nr 2", in resp.: *Bijlagen van het verslag der handelingen van de tweede kamer der Staten-Generaal 1877-1878 en 1878-1879*; voor Deventer zie: *Jaarboek der Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen voor 1865-1866*, 44.
  59. Verslag van de schoolcommissie te Zutphen, ARA, Min. van Bi. Za. 1848-1876 5de afd. Ond., exh. 14-3-1860, nr. 37.
  60. *Jaarboek* (...) voor 1855-1856, 51.
  61. Het schoolvak vormleer, gebaseerd op Pestalozzi's "Formenlehre", is betrekkelijk laat ingevoerd en heeft tot de afschaffing in 1889 problemen verschaft. In de praktijk kwam het neer op "aanschouwelijke meetkunde", of "aanvankelijk tekenonderwijs" of een mengeling van beide. Zie *Overzicht van den toestand van het lager onderwijs op ultimo December 1869, vergeleken met dien op ultimo December 1857* ('s-Gravenhage 1872) 42 en H. Bouman, *De vormleer in de lagere school* (Groningen, 1874⁶) I-X.
  62. *Bijlagen* (...) der Staten-Generaal, 1855-1856, 454.
  63. *Jaarboek* (...) voor 1855-1856, 52.
  64. P. K. Görlitz, *Geschiedkundig overzicht van het lager onderwijs in Nederland* (Leiden, 1849) 96.
  65. *Handelingen van de Algemeene Vergadering 1856*, 50.
  66. *Handleiding voor teeken-onderrigt in de volksschool* (Amsterdam, 1860). Zie ook *Handelingen en Besluiten der Hoofdbestuurders* (...), GAA, P.A. 211, nr. 30, 119.
  67. Voor Dupuis in Nederland zie: Lako, op. cit. (noot 35) 63-87.
  68. *Onderzoek naar de werking der wetten op lager- en middelbaar onderwijs ingesteld van wege de Maatschappij: tot Nut van 't Algemeen* (2 dln. Amsterdam, 1875-1876).
  69. Op. cit. (noot 67), I, 41.

70. Ibid., II, 31-40.
71. Ibid., 36.
72. Ibid., 45.
73. Zie Martis, op. cit. (noot 2) en Kerbs, op. cit. (noot 29).
74. *Handelingen van de Algemeene Vergadering 1876*, 40.
75. W. B. G. Molkenboer, *Wat is noodig, nuttig en uitvoerbaar bij het lager en voortgezet onderwijs, om den kunstsmaak te vormen en de kunstvaardigheid te vermeerderen?* (Amsterdam, 1878) 38.
76. Een afschrift van de brief is o.a. te vinden in het Archief van het Departement Utrecht van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1786-1961, nr. 26, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.
77. Zie Martis, op. cit. (noot 2) 135.
78. Notulen 22-10-1879, GAA, P.A. 211, nr. 37.
79. Voor zijn denkbeelden zie bijvoorbeeld: J. R. de Kruyff, "Toegepast" in: *Volks-Almanak 1881*, 27-42 en Idem, "De Rijks-school voor kunstnijverheid", *Ibid.* 1885, 161-181.
80. *Handelingen van de Algemeene Vergadering 1881*, 30-36 en "Bijlage I", in: *Punten van beschrijving 1881*, 11-17.
81. Bijlage nr. 673, GAA, P.A. 211, nr. 146 en Bijlage nr. 13, *Ibid.*, nr. 150.
82. Zie Van Tilborgh en Hoogenboom, op. cit. (noot 1) 63 en J. B. Bedaux, "Jo Uiterwaal en Piet Elling. Een vergeten hoofdstuk in de ontwikkeling van de moderne beeldhouwkunst in Nederland" in: *Jaarboek Oud-Utrecht 1975*, 99-130.
83. Zie D. G. Carasso, "'t Nut van 't Algemeen" in: *Advertentieblad voor Vecht- Amstel- en Rijnstreek*, 12, 19 en 26 juli 1979.

HET NUT EN DE ECONOMIE

W. D. Voorthuizen

Te oordelen naar de titels van een groot aantal prijsverhandelingen ingezonden naar aanleiding van prijsvragen die door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen gedurende het tijdvak 1785-1855 werden uitgeschreven, hebben noch de economische aspecten van het menselijk en maatschappelijk gedrag, noch de economische wetenschap zelf een grote rol gespeeld in de aangelegenheden waarmee de Maatschappij zich bezig hield. Immers – en het is slechts een willekeurige selectie uit de veelheid van titels – inzendingen met als opschrift "Het bestaan van God", "Over het verbeterde schoolboek", "Over de vooroordelen" en "Over de braave huisvader en huismoeder"¹ laten niet onmiddellijk de verbinding zien tussen de inhoud van de verhandeling en de economie van het land. Trouwens de denkbeelden die naar voren werden gebracht bij de oprichting van het Nut; het streven naar algemeen volksonderwijs, de opleiding tot staatsburger en de opvoeding in een algemeen christelijke geest van verdraagzaamheid en liefde voor het vaderland en de veronderstelling daarnaast dat de economie, de volkshuishoudkunde uitsluitend te maken heeft met de studie van de materiële welvaart, maken dat de eerste indruk, "het Nut hield zich niet bezig met economische onderwerpen", begrijpelijk is.

Een en ander wordt nog begrijpelijker indien men bedenkt dat de in 1777 opgerichte Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen (in 1920 na diverse naamsveranderingen uiteindelijk omgedoopt in Nederlandse Maatschappij voor Nijverheid en Handel) startte met te besluiten dat deze afdeling zich geheel zou bepalen tot "regtstreekse bevordering der Welvaart van ons Land, en der Geassocieerde Landschappen, mitsgaders der Coloniën van den Staat, ter bevordering van den Koophandel, Land- en Akkerbouw, Handwerken, Visscherijen enz."² En in 1846 bepaalt het bestuur van de Oeconomische Tak bovendien uitdrukkelijk dat "de volkshuishoudkunde en de statistiek een voornaam deel van den werkkring der Maatschappij (uitmaken)". Als er dan ook in 1855 een proeve van beantwoording der prijsvragen onder de titel "Een leesboek over de Volkshuishoudkunde" ingezonden wordt bij de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen onder de spreuk "Zuinigheid met vlijt bouwt huizen als kastelen", dan zou de gedachte op kunnen komen dat het stuk verkeerd geadresseerd werd of misschien zelfs wel een verlaat antwoord was op de in 1779 door de Oeconomische Tak uitgeschreven prijsvraag waarin de gouden medaille en honderd ducaten beloofd werd, aan degene die voor eind december 1783 het beste

extract uit de economische memorien en verhandelingen bij andere naties had ingezonden³.

Het geheel wordt echter nog gecompliceerder als we lezen dat het begrip welvaart bij de Oeconomische Tak nooit uitsluitend tot de economie beperkt is, integendeel, het arbeidsveld bestond uit het gehele maatschappelijk leven, daaronder te verstaan het verbeteren van de sociale verhoudingen, bemoeienissen met de landbouw en de ontwikkeling van de techniek maar ook inspanningen ter verbetering van het onderwijs. De uitgangspunten van beide Maatschappijen verschilden, maar zowel de Oeconomische Tak als het Nut waren er kennelijk van overtuigd dat kennis van en inzicht in de economie een noodzakelijk onderdeel van hun programma diende te zijn. Bij de eerste werd daarop steeds meer de nadruk gelegd, maar toch is ook bij het Nut de volkshuishoudkunde zeker nooit verwaarloosd. Zeker niet in de negentiende eeuw. Een voorbeeld daarvan is het al eerder genoemde boek over de Volkshuishoudkunde. De onbekende auteur vindt weliswaar dat de lessen van de economie zich bepalen tot het stoffelijk welzijn, maar constateert tegelijkertijd dat die op geen enkel punt in tegenspraak zijn met de zedeleer der godsdienst – "integendeel bevestigen zij die, gelijk zij erdoor bevestigd worden. Arbeidzaamheid, matigheid, vooruitziend overleg, zorg zonder angstvallige bezorgdheid, wederkeerig dienstbetoon, algemeene menschenmin leert zowel de eene als de andere".

Dit bezwaar tegen de beperking van het begrip volkshuishoudkunde tot stoffelijke belangen werd door de Amsterdamse hoogleraar H. Beyerman gedeeld⁴. In zijn inaugurele rede van 1839 haalde hij dan ook de Napelse hoogleraar Placido de Luga aan, die stelde: "de stoffelijke middelen waar de Staatshuishoudkunde over peinst, staan in de nauwste betrekking tot de verstandelijke en zedelijke behoeften van de mens en van het volk. Geen vraag voor de menschheid belangrijk of zij wordt hier of daar in deze studiën aangevoerd." Waarop Beyerman vervolgde dat hij de volkshuishoudkunde als een studie beschouwde die zeer geschikt was om de toenemende armoede te bestrijden⁵. Dat laatste was nodig. Het reële inkomen per Nederlander dat in 1770 f 250, – was, was in 1850 tot f 246, – gedaald. Daarna trad tot 1870 een stijging op van 13%⁷. Hoezeer echter Beyerman trachtte de studie van de economie aan te prijzen, erg veel succes heeft hij daar in het begin zeker niet mee gehad gezien zijn wat teleurgestelde mededeling dat de Schoonhovense advocaat D. Hoola van Nooten in 1796 een gedeeltelijke vertaling van het "onsterfelijke werk", *The Wealth of Nations*, van Adam Smith had gepubliceerd. Door gebrek aan belangstelling was het hierbij gebleven⁸. Vermeldenswaard is de opmerking van Beyerman dat hij aarzelde de studie die hij wenst aan te bevelen, te betitelen met Staathuishoudkunde⁹. Hij schroomt omdat het woord Staat in de samenstelling is opgenomen en zegt erbij "wij hopen geen oogeblik uit het oog te verliezen dat onze Maatschappij zich volgens haar Wetten niet vermag te mengen in staatkundige geschillen."

Dat mocht de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen inderdaad niet. Haar patriottische verleden was nog niet vergeten! De redenaar stelt zijn toehoorders echter gerust door naar de uitspraak van Say¹⁰ te verwijzen die de Staathuishoudkunde (economie politieke) niets anders vond dan de huishoudkunde van de

maatschappij. De armoede, de toenemende werkloosheid en de teruggang van de bedrijvigheid waren in de periode 1790-1840 voldoende reden voor schrijvers en redenaars om zich uitspraken met betrekking tot de economie van het vaderland te veroorloven. Die uitspraken klinken ons thans, in veel gevallen, uiterst merkwaardig in de oren. In 1792 hield Barend Zur Mühlen¹¹ een redevoering over de "Verplichting van den mensch om door nuttig werkzaam voor het algemeen te zijn, zijn eigen geluk en dat zijner medemens te bevorderen". Hij stelt dat de Voorzienigheid die de maatschappijen vormde ook de onderlinge betrekkingen tussen de mensen had bepaald. "Minvermoogenden", zegt Zur Mühlen, "hebben den rijken nodig om hun bestaan te vinden en de laatsten wederom den minderen om gemakkelijk te leven". Maar de Voorzienigheid was verder gegaan dan dat alleen te bepalen en te regelen, meent hij. Van zijn geboorte af was de mens geneigd zichzelf en de maatschappij in stand te houden door het toepassen van één principe; de eigenliefde. De eigenliefde is het beginsel van waaruit de mens werkt "ten algemeenen nutte".

Het was niet de enige toespraak die tot de leden van de Maatschappij werd gehouden in dat jaar. Op 14 augustus 1792 sprak Joachim Frederik Muller een rede uit met als titel: "Hij die het geluk van anderen bevordert, tevens ook het zijne vermeerdert". Andere uitspraken over dit onderwerp doen vermoeden dat Muller een uitzondering vormde. Zijn spreuk: "Bevorder het geluk van Uwen evenmensch en Uw eigen voorspoed zal groeijen", werd wellicht vanaf de kansel verkondigd maar in de kringen van het Nut – althans in de publicaties uitgegeven door de Maatschappij – dacht men er anders over. In de *Volksalmanak* voor het schrikeljaar 1856¹², uitgegeven door de Maatschappij vermeld een zekere J. T. B. in het hoofdstuk handelende over de Volkshuishoudkunde onder de titel: "De duurte", zonder terughoudendheid: eigenbelang gaat voor alles en het verkopen aan den meest biedende is een overoude gewoonte". Drie jaar later schrijft dezelfde J. T. B.¹³ weer in de *Volksalmanak*, nu over de concurrentie. Ook hier spreekt hij weer de mening uit: "Als er in het maatschappelijk leven eene waarheid is, van welke men zeggen kan dat zij vaststaat als een paal, dan zal het wel deze zijn, dat eigenbelang de spil is om welke alles in de wereld draait".

Geschriften en redevoeringen als de hier aangehaalde (behalve dan die van de wat nobeler aandoende Joachim Frederik Muller), wekken de indruk alsof het Nut vrijwel uitsluitend bestond uit tot egoïsme opleidende schrijvers en sprekers. Het liberalisme zoals dat toen werd opgevat, samen met de vrijhandelsgedachte als voortzetting van de opportunistisch gehanteerde mercantilistische principes van de 17e en 18e-eeuwse Republiek¹⁴, waren er verantwoordelijk voor dat men oprecht van mening was dat een ieder voor zichzelf moest zorgen om zodoende voor de samenleving het grootst mogelijke resultaat te bereiken. Dit zou weer terugwerken op de ijverige en zuinige man zelf. De ideeën van de Manchester school, de groep Engelse liberalen, hoofdzakelijk industriëlen, die voortkwamen uit de in 1839 te Manchester door Richard Cobden¹⁵ en John Bright gevormde Anti-Corn-Law league, werkten zodoende ook in ons land door. Voorstanders van volledige staatsonthouding als ze waren, verkondigden ze de gunstige inwerking van de vrije graanhandel op de kosten van levensonderhoud. Ook de land-

bouw en de wereldvrede waren, naar hun mening, het meest daarbij gebaat. De volledige vrijhandel, de vrije ontplooiing van het eigen initiatief zou, naar men meende, het land er zeker bovenop helpen. Daarbij konden ijver en zuinigheid hun uitwerking niet missen. In allerlei uitspraken werden deze opvattingen verkondigd.

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen stond daarin niet alleen. Wat de zuinigheid betreft konden de sprekers verwijzen naar Adam Smith¹⁶. Deze beschouwde de zuinigheid niet alleen als de bron van vermeerdering van privé rijkdom maar evenzeer als een bron van vergroting van de welvaart van de staat. Meer dan aan ijver kon de vermeerdering van het kapitaal (wat hij daar dan ook onder wilde verstaan) toegeschreven worden aan de zuinigheid. J. T. B., de hierboven genoemdeschrijver uit de *Volksalmanak* van 1856¹⁷, geeft als antwoord op de vraag wat tegen de duurte gedaan moet worden: wat beter werken, wat meer sparen en wat minder verspillen. In 1859 citeert hij bovendien met grote instemming een gedichtje:

”Wat tobt gij toch, o jonge maats
Om 't leven, alle dagen
Wat zit ge laf te klagen
Geeft scheepsbouw of fabriek geen plaats?
Ik hoor, de hamers dreunen
Maar 'k zie er Englands volk en trant
Terwijl gij zit te kreunen
O jonge maats van Nederland”¹⁸

De door Adam Smith geprezen zuinigheid werd ook in 1860 in de *Volksalmanak* van het Nut aangeprezen. Toen verscheen onder het hoofd ”Volkshuishoudkunde” een artikel met als titel: ”De Gierigaard beter burger dan de man van weelde” ondertekend met de initialen P. N. M. De schrijver geeft in zijn opstel een groot aantal voorbeelden die aan moeten tonen hoe voortreffelijk het is om zuinig te zijn. Zo wordt bijvoorbeeld de vraag gesteld: ”Duizend gulden besteed aan gastmalen of duizend gulden ieder jaar gedeeltelijk voor den aankoop en verder voor de bebouwing van land besteed, wat is nuttiger voor een land?”¹⁹ om vervolgens zich af te vragen wat nuttiger voor een land is, dat er veel verteerd is of dat er veel bespaard wordt? Hij vindt eigenlijk dat de vraag op zich zelf al beledigend voor het gezond verstand van de natie zou moeten zijn.²⁰

J. T. B.²¹ (eigenbelang gaat voor alles) heeft op het punt van de vrijhandel een duidelijke mening: ”Wanneer de Regeering den uitvoer belet dan ... ja dan steelt de Regeering”. Waarom de regering dan steelt schrijft hij overigens niet, maar wel maakt hij zich nog eens extra kwaad over de enorme ambtenarij die de kop begon op te steken: ”het is wezenlijk niet voor hun plezier dat de Hollanders jaarlijks een stijve vijftig miljoen guldens in de schatkist brengen en evenmin voor het genoegen om een leger ambtenaren op de been te houden. De Regeering moet ons voor die vijftig miljoen iets in de plaats geven, ons een wederdienst bewijzen. En welke? Zeker in de eerste plaats deze dat zij wake voor onze eigendommen”. Een jaar ervoor – in 1855 – had de schrijver van ”Een leesboek over

de Volkshuishoudkunde” zich in zijn studie al bezorgd gemaakt over die eigendom. Onder het hoofdstuk: ”Verdeelen van den rijkdom” schrijft de inzender van het prijschrift: ”De eerste grondslag der verdeling van den rijkdom is dat elk vrije beschikking hebbe over hetgeen hij door zijnen arbeid heeft verworven. Dit regt van eigendom wordt in eene beschaafde maatschappij gewaarborgd”.

De overtuiging, dat er sprake was van een natuurlijke ordening waar tegenin niet ingegrepen diende te worden door de overheid, heerste algemeen. Het is wederom Adam Smith geweest die hierover duidelijke uitspraken heeft gedaan: ”... the principle from which public and national, as well as private opulence is originally derived, is frequently powerful enough to maintain the natural progress of things towards impoverment, in spite both of the extravagance of government, and of the greatest errors of administration”.²² Dat de publicisten van het Nut het eigenbelang als belangrijkste drijfveer van het economisch handelen beschouwden, is daarom niet zo verwonderlijk. Bij het tegendeel zou er meer reden tot verbazing zijn geweest. De principiële harmonie bewaakt door een onzichtbare hand, de voorzienigheid waar Adam Smith naar verwijst, vinden we ook terug in de *Volkssalmanak* van het Nut van 1858²³ waar opgemerkt wordt: ”Niet geklaagd over den slechten tijd, want de tijden zijn beter voor U dan zij nog immer waren” ... want de maatschappij is het werk van God en Hij heeft die voor U beter en schooner en wijzer ingerigt dan gij U zelfs voorstellen kunt”. Het pessimisme van Malthus²⁴ wordt door de christelijk ingestelde leden van het Nut – ofschoon ook Malthus naar de wetten van God verwees – nergens verkondigd. Men verkondigde over het algemeen één en al optimisme en berusting in de bestaande situatie. Zeker, een enkele spreker kon zich kwaad maken over de verspilling van de regering maar over het algemeen waren de raadgevingen meer gericht op het bevorderen van de ijver en de spaarzin.

Nog in 1891 – toen er toch al het een en ander was gepubliceerd dat afweek van de tot dan toe gevestigde opvattingen over een vermeende natuurlijke ordening – verscheen bij de Maatschappij een boekje onder de titel *De kunst om rijk te worden*.²⁵ Dit door J. Bruinwold Riedel vertaalde werk van F. Kalle begint met de woorden: ”De grondslag van elke huishouding en van de maatschappelijke beteekenis van ieder volk ligt in de wijze waarop de enkele mensch zijn huis bestiert, in het huisgezin. Hoe beter elk gezin is ingericht, des te beter is ook de maatschappelijke toestand van het volk, dat immers bestaat uit gezinnen en personen”. Het boekje beschrijft dan summier dat de arbeid een belangrijke bron van vreugde is en de steunpilaar van de zedelijkheid. Na vermeld te hebben dat het van groot belang is boek te houden laat hij weten dat, naar zijn mening, alles tegen contant geld verkocht en gekocht dient te worden of, indien het niet anders kan, op zeer korte termijn.

Bruinwold Riedel heeft zich nogmaals ertoe gezet een werkje van F. Kalle uit het Duits te vertalen. Dit keer luidde de titel: *Waar blijft het geld*.²⁶ Het geheel is opnieuw van dezelfde gedachte doortrokken – spaarzaamheid alleen kan ons redden. ”Spaarzaamheid, voorzorg, zelfsbeheersing, orde, zuinigheid en beperking van onze behoeften, (zijn) de noodige deugden, om ons te leeren, hoe wij moeten omgaan met het geld dat wij verdienen en op welke wijze wij onze uitga-

ven moeten regelen". Aangezien gestreefd diende te worden naar het bewaren van de natuurlijke ordening kwam het ook voor dat kritiek werd uitgeoefend op de inbreuken die van ondernemerszijde op die ordening werden gedaan. Een voorbeeld daarvan is het boekje – eveneens door het Nut uitgegeven – van Ph. Falkenburg²⁷ die allereerst de gevaren en gevolgen van de werkloosheid in het algemeen beschrijft maar daarnaast eveneens wijst op de invloed van het ondernemerskartel op die werkloosheid. Hij stelde dat een ondernemersvereniging het gevaar in zich sluit dat daardoor de arbeider loonsverlaging krijgt omdat de ondernemers zich sterk voelen in hun kartel. Een ingreep in de natuurlijke ordening die onmiddellijk tot gevolg zal hebben dat ook de arbeiders zich gaan verenigen. En dat is nog gevaarlijker. Want de arbeiders zullen een nog geduchtere macht vormen dan alle arbeiders vroeger zonder vereniging uitmaakten. Nee, dan kan beter de raad van Bruinwold Riedel opgevolgd worden die in *De kleine huishouding en de groote huishouding des Volks* de ondernemer toespreekt met de woorden: "de werkgever moet zijne werklieden beschouwen als zijne kinderen"²⁸ en daaraan toevoegt dat hij de indruk heeft dat "vele werkgevers tot heden in dien eisch jammerlijk zijn tekort geschoten."²⁹ Bruinwold Riedel stelt voor dat de werkgevers belang gaan stellen in de samenkomsten en verenigingen van hun werklieden. Dan pas zal de verhouding ontstaan die beide partijen nader tot elkaar brengt, meent hij. Ten slotte zal de bron voor een betere toestand "ontspringen uit een hooger plichtsbesef bij zowel werklieden als werkgevers".

Its van de gedachten van het opkomend socialisme en communisme lijkt wel ingewerkt te hebben op Bruinwold Riedel. Hij constateert een belangrijke verscheidenheid in welstand en vraagt zich af of het niet beter zou zijn als er meer gelijkheid was. Dat is toch wat anders dan de opvatting van de schrijver van het prijschrift van 1855³⁰ die stelde "Rijk worden kunnen wij allen niet, maar wel kunnen wij allen ons bevljigten niet te verarmen" en zeker iets verder gedacht dan de hiervoor al vermelde J. T. B. die meende dat de maatschappij het werk van God is die ervoor gezorgd heeft dat alles beter en schoner is ingericht "dan gij Uzelf voorstellen kunt". De woorden van Bruinwold Riedel waren zeker de weergave van opvattingen die zowel in de pers als in de literatuur verkondigd werden. De stroom kon nog wel enigszins vertraagd worden, gestopt kon zij niet meer. Bij de 2e kamer werd een wetsvoorstel ingediend voor een belasting naar het inkomen.

In de troonrede van 1891 was deze wet al aangekondigd met de woorden: "Verbetering van het Rijksbelastingstelsel is een dringende eisch van rechtvaardigheid". In een publicatie van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werd op de nieuwe wet met instemming gereageerd door A. H. van der Kolff.³¹ Hij was van mening dat daardoor onbillijkheden werden opgeruimd en belemmeringen die de volksontwikkeling in de weg stonden opgeheven. Het leek wel of het Nut in zijn opvattingen omtrent de inrichting van de maatschappij aan het veranderen was. Het voorwoord van Bruinwold Riedel in het in 1909 uitgegeven geschrift *Samenwerking van arbeid en kapitaal, een industriële onderneming*³² geeft de aarzeling op dit punt aardig weer.

De auteur, W. de Boer, had namelijk een studie geschreven over de "Vereni-

ging ten behoeve van de belangen der werklieden verbonden aan de machinefabriek van Gebr. Stork & Co te Hengelo". De inhoud van de studie vond de commissie van redactie van de *Kleine Geschriften* eigenlijk niet in overeenstemming met de eis dat het een illustratie diende te zijn van algemene beginselen. En hier ging het nu juist om het voorbeeld van één fabriek. Maar omdat het op duidelijke, beknopte en bovendien op objectieve wijze een aanschouwelijk beeld gaf van wat door een firma werd bereikt op het gebied van samenwerking tussen kapitaal en arbeid vond de commissie van redactie dat het toch maar opgenomen moest worden in de reeks *Kleine Geschriften*. Het doel van de vereniging week overigens niet veel af van wat het Nut zich in algemeen maatschappelijke zin voor ogen had gesteld, namelijk de zorg voor zieken, een tegemoetkoming in de begrafenis-kosten, de zorg voor gebrekkigen en ouden van dagen, de zorg voor weduwen en wezen, raad en hulp bij de aanwending van gelden die door de vereniging worden uitgekeerd en afvaardiging van leden voor de "kern". Die kern was een groep arbeiders, althans personeelsleden, waardoor de directie voeling kon houden met het personeel. Meer nog in de richting van de ideeën van het Nut was de instandhouding van een bibliotheek die aan de leden gratis boeken verstrekte en het houden van bijeenkomsten van leden der vereniging boven 18 jaar waarin ter bevordering van ontwikkeling en beschaving voordrachten en lezingen werden gehouden.

Enige jaren voor de publicatie van het boekje *Samenwerking van arbeid en kapitaal* in 1909 had de Maatschappij een lijst van boeken samengesteld met de bedoeling dat die zou dienen als een leidraad bij de samenstelling of aanvulling van de Volksbibliotheken. Op die lijst komen onder het hoofd: "Volkshuishoudkunde, Staatsinrichting, Wet en Recht" de volgende titels voor: Karl Marx, *Het Kapitaal* (vertaling Frank van der Goes); Karl Kautsky, *Het Erfurter programma in zijn hoofdpunten toegelicht*; F. Domela Nieuwenhuis, *Vredesstemmen*; Ch. Gide, *Beknopt leerboek der Staathuishoudkunde*; N. G. Pierson, *Grondbeginselen der Staathuishoudkunde*. Verder vijf werken van Quack; twee van Kropotkin en van Henriette Roland Holst, *Socialisme en literatuur en Kapitaal en Arbeid*. Ook het boek van Charlotte Perkins Stetton over de economische toestand der vrouw in de vertaling van Aletta H. Jacobs ontbrak niet op de lijst.

Het socialisme werd door het Nut niet terzijde geschoven. Integendeel, men wenste er de aandacht op te vestigen zonder overigens partij te kiezen. Dat zou trouwens ook in strijd geweest zijn met het algemene karakter van de Maatschappij. In 1912 verscheen in de *Mededelingen. Ledenblad Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*³³ wederom een bijdrage van Bruinwold Riedel waarin hij erop wees welk goed werk de sociaal-democraten in Duitsland verrichten bij de vorming van jongelieden. In dat artikel beschrijft Bruinwold Riedel uitvoerig de geweldige bloei van de "Arbeiter Jugend" en concludeert – "Wie zich aan een ander spiegelt, spiegelt zich zacht" om vervolgens de vraag te stellen of het niet de taak van de Maatschappij was en van haar departementen om buiten de vorming in de verschillende scholen een meer stelselmatige opvoeding te geven aan jongelieden tussen 14 en 18 jaar.

Het mag dan zo zijn dat de Maatschappij zich niet gebonden heeft aan het so-

cialisme als maatschappelijke of economische beweging, het is beslist onjuist te beweren, zoals H. Eggenkamp in 1977 deed, dat tegen het einde van de 19e eeuw het Nut "verworden was tot een deftige club die de belangen der onderdrukten aan zijn laars lapte"³⁴. Degenen die dat menen, vergeten dat zowel het liberalisme als het socialisme in Nederland hun wortels hebben in het patriottisme van de 18e eeuw en vergeten ook dat uit dat patriottisme zowel de "Oeconomische Tak" als de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen voortkwamen. Twee instellingen die niet alleen uit hoofde van hun statuten maar zeker ook gedragen door de opvattingen van hun besturen en van hun leden, diep bewogen waren met het lot van hun medemens. De redenen die bijvoorbeeld aangevoerd worden om te gaan sparen klinken ons thans misschien wat vreemd in de oren maar daarom hoeft aan de oprechtheid van die bedoelingen nog niet getwijfeld te worden. Koning Willem I³⁵ was, blijkens een mededeling van zijn minister van Binnenlandse Zaken, ervan overtuigd dat sparen zeer geschikt was om zowel de maatschappelijke welstand (hij spreekt van de economie) als de zedelijkheid te bevorderen maar heeft het verder niet over het economische aspect van het sparen. Wel wordt steeds weer de hoop uitgesproken dat sparen een eind zal maken aan de losbandigheid en de verkwisting. Het klinkt wat merkwaardig dat aan dat zedelijke aspect zoveel aandacht wordt geschonken als men daarnaast leest dat van de Europese staten slechts in Groot-Brittannië meer armen voorkwamen dan in Nederland³⁶. Bij een onderzoek bleek overigens³⁷ dat de spaarbanken van het Nut vooral dienstboden en kleine ambachtslieden tot cliënt hadden en dat waren waarschijnlijk toch al geen losbollen. Wie spaarde was niet losbandig. Wie losbandig, maar vooral wie arm was, spaarde niet. Maar hoe het ook zij; de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen heeft de stoot gegeven tot het spaarbankwezen in Nederland. Met Bruinwold Riedel kan zeker ingestemd worden als hij beweert³⁸ dat de geschiedenis van het spaarbankwezen deel uitmaakt van de geschiedenis van het Nut. Ook in het gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van de Maatschappij wordt op die betekenis gewezen. Maar in de bijdrage van J. D. D. Pruisen³⁹ wordt gesteld dat die invloed niet in de eerste plaats op economisch doch ook op zedelijk terrein heeft gelegen. Hij spreekt dan ook van de spaarzin als de maatschappelijke deugd bij uitnemendheid. Achteraf kan gesteld worden dat de ophemeling van de spaarzin in 1934, midden in een der ernstigste crises die de wereldeconomie ooit gekend heeft, misplaatst was. Dat Pruisens macro-economische kennis met betrekking tot het sparen niet verder ging dan wat Adam Smith daarover gepubliceerd had ("to parsimony rather than to industry the increase of capital must be attributed")⁴⁰ kan hem bezwaarlijk verweten worden – Keynes publiceerde zijn *General Theory of Employment, Interest and Money* pas twee jaar later in 1936 – maar toch wekken zijn opvattingen de indruk dat er een kloof is ontstaan tussen het feestvierende bestuur van 1934 en de maatschappij om hen heen. Niet langer wordt de indruk gewekt dat, zoals Beyerman in 1846 uitsprak, de Volkshuishoudkunde beschouwd wordt als een studie die bijzonder geschikt is om de toenemende armoede die aan het volksgeluk knaagt, te bestrijden⁴¹. Integendeel, de economie wordt door de Maatschappij vrijwel niet meer genoemd. Die taak is overgegaan naar de Maatschappij voor Nijverheid en

Handel. Nog in 1889 verscheen in de *Volksalmanak*⁴² een bijdrage over de "Bescherming der Nijverheid in de achttiende eeuw". Daarin wordt uitvoerig ingegaan op de pogingen die ook in de Republiek der Verenigde Nederlanden werden ondernomen om de economie in de goede richting te duwen. Een uitgebreid pleidooi voor de vrijhandel en de non-interventie van de overheid. Een pleidooi dat overigens helemaal voortbouwt op de ideeën van de klassieke school met zijn "invisible hand" en het "laissez faire, laissez aller"-principe. Maar zelfs dergelijke beschouwingen over algemeen economische onderwerpen, hoezeer ook uit de tijd op het moment van verschijnen, beginnen te ontbreken in de publikaties van de Maatschappij in de dertiger jaren van de 20ste eeuw. Het is merkwaardig dat juist toen men het er over eens was dat de economische wetenschap zich niet uitsluitend bezighield met materiële zaken, de belangstelling van de Maatschappij daarvoor verminderde.

Dat de economie zich bezighield en bezighoudt met het bestuderen van het menselijk gedrag zoals dat voortspruit uit en samenhangt met de schaarste van middelen tegenover gegeven doeleinden, was bij de Maatschappij zeker bekend. Wellicht dan ook dat de verminderde belangstelling van de zijde van het "Nut" toegeschreven dient te worden aan het feit dat men constateerde dat de economie meer en meer neutraal begon te staan tegenover de doeleinden die als gegeven werden beschouwd. Dat was niet meer hetzelfde als in de tijd van Beyerman toen de Staatshuishoudkunde werd voorgesteld als het middel bij uitstek om de armoede te beteugelen. Zodra een gegeven doel alleen bereikt kan worden met schaarse middelen is dat streven object van de economische wetenschap. Gesteld zou kunnen worden dat het niet de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen is geweest die de oorzaak was van een zekere verwijdering tussen haar en de economische wetenschap in zowel haar publikaties als in de algemene belangstelling van haar bestuur en leden, maar de evoluerende economische wetenschap zelf die voor de kloof zorgde. Daarbij dient dan geconstateerd te worden dat de definitie van elke wetenschap nooit vooraf geschiedt doch na de groei van die wetenschap telkens achteraf vastgesteld wordt.

Het is overigens nog niet zo lang geleden dat de economist J. M. Clark schreef dat: "The most important product is people; good and healthy people"⁴³, daarbij juist doelende op het feit dat de economie zich te neutraal opstelde. Een dergelijke zienswijze wordt door meer economen gedeeld. Het grondprincipe van hun betoog is dan vrijwel altijd dat ook ethische elementen mee dienen te tellen bij de bestudering van economische aspecten. Bedoeld wordt dan meestal dat die ethische elementen tot normen worden verheven. Het zal duidelijk zijn dat een dergelijke methode gemakkelijk kan leiden tot een vervaging van de grenzen. Overlapping van de terreinen die bijvoorbeeld sociologie en politicologie bestrijken, is dan niet geheel onmogelijk.

Het Nut heeft zich in zijn tweehonderdjarig bestaan beziggehouden met de economie. In de 19e eeuw gebeurde dat, zoals vermeld, expliciet. Naar de Staatshuishoudkunde werd verwezen omdat die wetenschap, toen vooral de vrije markteconomie bestudeerde en verdedigde. En dat was volgens de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (en van haar niet alleen) de enige manier om tot wel-

vaartsverbetering voor iedereen te komen. Het was een doorlopende opwekking tot "ijver en edele eerezucht onder minvermogenden" om Pieter Feenstra, predikant te Sneek, te citeren die dit schreef in antwoord op de in 1798 uitgeschreven prijsvraag van het Nut⁴⁴. In de 20e eeuw wekken de publikaties van de Maatschappij de indruk dat er nauwelijks nog enige binding tussen het Nut en de economie bestaat. Verwijzend naar het object van de economie zoals hiervoor werd aangegeven, het bereiken van een gegeven doel met schaarse middelen, kan het niet anders dat impliciet een groot aantal onderwerpen wel degelijk economische aspecten vertoonde. De scheiding tussen Oeconomische Tak en het Nut is, op dit gebied althans, volledig geworden. Een scheiding die echter nimmer tot enige tegenstelling aanleiding heeft gegeven.

NOTEN

1. Inventaris Archief Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. G. A. Amsterdam; onder prijsverhandelingen 1785-1855.
2. J. Bierens de Haan, *Van Oeconomische Tak tot Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid en Handel* (Haarlem, 1952) 8.
3. *Ibidem*, 51.
4. H. Beyerman, *Dat het geenszins de Engelsen zijn zoo als Montesquieu zegt, maar de Nederlanders welke te zelfder tijd, die drie gewigtige zaken, de godsdienst, de vrijheid en den handel ten meesten maatschappelijken nutte wisten aan te wenden*, inaugurele rede Amsterdam, 28 oktober 1839. Beyerman bleef hoogleraar tot 1865 en overleed in Den Haag op 79-jarige leeftijd.
5. Plagido de Luga, *Introduzione alle corse di economia pubblica e commercio* (Napels, s.d.).
6. Beyerman, *Dat het geenszins*, 25.
7. J. H. van Stuyvenberg, "De economie in de Noordelijke Nederlanden 1770-1970" in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl.X (Haarlem, 1981) 107.
8. Beyerman, *Dat het geenszins*, 18.
9. *Ibidem*, 14.
10. J. B. Say, *Cours Complet d'Economie Politique* (1803). Say leefde van 1767-1832.
11. B. zür Mühlen, 's Menschen verplichting, om zijn eigen en zijns naasten geluk te bevorderen" (1791) in: *Werken der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Eerste Verzameling. Redevoeringen en Aanspraken*, 1786-1834, dl.II, 147.
12. *Volksalmanak* (1856) uitgegeven door de Maatschappij (Haarlem, 1855). De initialen J. T. B. staan naar alle waarschijnlijkheid voor Johan Theodoor Buys (1828-1893), nederlands jurist, in 1862 hoogleraar te Amsterdam en vanaf 1864 te Leiden. Bestuurslid van het Nut van 1863-1864.
13. *Volksalmanak* (1859) 156-172.
14. Vgl. W. D. Voorthuysen, *De Republiek der Verenigde Nederlanden en het Mercantilisme* (Den Haag, 1964).
15. Richard Cobden (1804-1865). Engels katoenfabrikant en politicus; parlamentslid van 1841-1860.
16. Adam Smith (1723-1790), *Inquiry into the Nature and the Causes of the Wealth of Nations* (Londen, 1776).
17. *Volksalmanak* (1856).
18. *Volksalmanak* (1859) 171.
19. *Volksalmanak* (1860) 61. Met P. N. M. teken waarschijnlijk Pieter Nicolaas Muller (1821-1908), koopman, redacteur van *De Gids* en Amsterdams gemeenteraadslid.
20. *Ibidem*, 62.
21. *Volksalmanak* (1856) 133.
22. Smith, *Wealth of Nations*, boek II, Hoofdstuk 3.
23. *Volksalmanak* (1858) 156-164.
24. Thomas Malthus (1766-1834), *An Essay on the Principle of Population* Londen, 1798).
25. J. Bruinwold Riedel, *De Kunst om Rijk te Worden* (Amsterdam, 1891). Serie *Kleine Geschriften*. De vertaler was van 1887-1915 algemeen secretaris van de Maatschappij.
26. J. Bruinwold Riedel, *Waar Blijft het Geld* (Amsterdam, 1892). Serie *Kleine Geschriften*.

27. Ph. Falkenburg, *De Werkloosheid als Maatschappelijk Verschijnsel* (Amsterdam, 1892). Serie *Kleine Geschriften*.
28. J. Bruinwold Riedel, *De Kleine Huishouding en de Groote Huishouding des Volks* (Amsterdam, 1893) 17. Serie *Kleine Geschriften*.
29. Ibidem, 19.
30. Proeve van beantwoording der Prijsvraag: Een Leesboek over de Volkshuishoudkunde (december 1855) GA Amsterdam, Archief Nut.
31. A. H. van der Kolff, *Opmerkingen omtrent den geldelijken toestand van Nederland in de 19e eeuw* (Amsterdam, 1901). Serie *Kleine Geschriften*.
32. W. de Boer, *Samenwerking van Arbeid en Kapitaal, een Industriële Onderneming* (Amsterdam, 1909). Serie *Kleine Geschriften*.
33. *Mededeelingen. Ledenblad Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* 10 (1912) afl. 4.
34. H. Eggenkamp, *Jeugdwerk Nu* (1977) afl. 8.
35. J. Bruinwold Riedel, *De Nutsspaarbanken in Nederland (1817-1908)* (Amsterdam, 1909) 7.
36. Beyerman, *Dat het geenszins*, 6.
37. Bruinwold Riedel, *Nutsspaarbanken*, 16.
38. Ibidem, 5.
39. J. D. D. Pruissen, "De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en het bijzondere Spaarbankwezen" in: *Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1784-1934* (Amsterdam, 1934) 174-185. Pruissen was onder meer voorzitter van het Nut geweest.
40. Smith, *Wealth of Nations*, boek II, hoofdstuk 3.
41. Beyerman, *Dat het geenszins*, 25.
42. W. H. de Beaufort, "Bescherming der Nijverheid in de Achttiende Eeuw" in: *Volksalmanak* (1889).
43. J. M. Clark, *Guideposts in Time of Change* (New York, 1949) 50.
44. P. Feenstra, *Daar luiheid en schaamteloosheid, veelal de oorzaken zijn dat de Armenkassen dagelijks door nieuwe lasten gedrukt en uitgeput* etc. (prijsvraagbeantwoording) in: *Werken*, VI.

HET NUT EN DE "SOCIALE QUAESTIE".

Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

*P. D. 't Hart***Inleiding. Van armenzorg tot arbeidersvraagstuk of sociale kwestie.**

In de negentiende eeuw werd het leven van talloze Nederlanders vergald door bittere armoede. Zij moesten gedurende kortere of langere tijd rondkomen met de ondersteuning die liefdadigheid mondjesmaat verstrekke. Niet alleen onbemiddelde invaliden droegen dat lot, want ook onbemiddelde validen hing verpaupering boven het hoofd. Geschoolde arbeiders en kleine ondernemers konden hulpeloos verarmen als de prijzen van voedsel lange tijd hoog waren, als zij met een groot gezin werden gezegend en zeker wanneer zij ziek of oud werden. Armen waren toen, behalve de mensen die echt niet konden rondkomen, ook degenen die de kans liepen om ooit echt arm te worden.

Ook welgestelden hadden met de armoede te maken. Op straat struikelden zij over de bedelaars en ze werden telkens lastiggevalen door collectanten voor diaconieën en andere liefdadige instellingen. In de loop van de eeuw hebben bemiddelde burgers een stroom publicaties over het armenprobleem geschreven. Daarin werd nogal eens aan de rijke mensen verweten, dat zij zonder nadenken een aalmoes gaven aan iedereen die de hand ophield. Op die manier, zo luidde het verwijt, werden luie armen gekweekt, die te beroerd waren om zelfs maar naar een baantje te gaan zoeken. In het belang van de armen zelf moesten daarom aalmoezen en bedeling uitsluitend worden verstrekt aan mensen die echt niet in staat waren om te werken. Als de tijden uitzonderlijk moeilijk waren kon er wat steun aan validen worden gegeven, maar in het algemeen moest ervan worden uitgegaan dat iemand die tot werken in staat was en desondanks om bedeling aanklopte, minstens voor een deel door eigen schuld arm was geworden. Een veel gebruikt voorbeeld was de losse arbeider, die in de zomermaanden een behoorlijk inkomen kon verdienen, maar die het geld zorgeloos verbraste in plaats van het als een vlijtige mier op te potten voor de harde wintermaanden. Vaak werd ook met een zekere vertedering gesproken over de zogenaamde "stille armen". Dat waren nette mensen, die door tijdelijke tegenslagen een poosje niet op eigen benen konden staan, maar die zich ervoor schaamden, dat zij om bedeling moesten aankloppen. Dat waren tenminste mensen die het zelf probeerden en die pas in het uiterste geval hulp van anderen wensten aan te nemen.

Veel welgestelden waren van mening, dat de armen door goed onderwijs moesten worden ingepeperd, dat ze sober en ijverig hun eigen boontjes moesten doppen. Er moesten spaarbanken worden opgericht om de spaarzaamheid en het ver-

antwoordelijkheidsbesef van de armen te stimuleren. Door het stichten van leesbibliotheken en het organiseren van (toneel)voorstellingen moest de geestelijke verheffing van de gewone maar nette man worden bevorderd.

Het duurde tot het midden van de jaren 1860 voordat de economische groei in Nederland een zodanige omvang bereikte, dat de invloed ervan op de werkgelegenheid merkbaar werd. Toen begonnen inkomens en lonen te groeien, vooral op het platteland. In de steden stegen de lonen van arbeiders ook wel, vooral op het einde van de jaren zestig. Maar doordat de prijzen van levensmiddelen en de huren sneller stegen, gingen de meeste arbeiders er nauwelijks op vooruit. Behalve natuurlijk, dat er nu voor de meeste validen werk te vinden was. In slechte tijden, bijvoorbeeld gedurende een lange strenge winter, moesten ook arbeiders nog een beroep doen op de armenzorg. Dat was natuurlijk toen nog meer dan voorheen aanleiding tot het verwijt, dat ze hun best niet hadden gedaan en dat hun ellende aan eigen schuld te wijten was.

Vooral liberale intellectuelen meenden echter, dat degenen die in moeilijkheden verkeerden daar niet alleen zelf schuldig aan waren. Zij waren het er niet mee eens, dat in de bestaande maatschappelijke verhoudingen niet iedereen gelijke kansen had. Uit deze hoek kwam het bekende kindernetje-Van-Houten, dat de meeste vormen van kinderarbeid verbood. Kinderen van minder bedeelden zouden door behoorlijk onderwijs te volgen een goede uitgangspositie kunnen verwerven. Er moest leerplicht komen en de overheid mocht zich niet afzijdig houden van de zorg voor de maatschappelijk zwakken.

Nu de indruk was ontstaan, dat er voldoende werkgelegenheid was, kreeg de wens om validen alleen in uiterste nood hulp te bieden extra nadruk. Zorg voor de echte armen kwam los te staan van de vraag, of arbeiders met hard werken voldoende konden verdienen voor een behoorlijk bestaan. Arbeiders en patroons moesten worden beschouwd en behandeld als waardevolle leden van de samenleving. Omstreeks 1870 hielden velen zich bezig met de vraag hoe dat het beste kon gebeuren. Ook arbeiders waren actief bij de oplossing van de sociale kwestie betrokken, op uitnodiging van heren of op eigen initiatief. Het ging dus niet meer om het armenprobleem, maar om het arbeidersvraagstuk, zoals de sociale kwestie ook wel werd aangeduid. Belangrijke middelen waren nog steeds geestelijke verheffing en (vak)scholing. Ook buiten de kringen der arbeiders werd geijverd voor de oprichting van arbeidersverenigingen die in harmonieus overleg moesten streven naar een goede verhouding tussen patroons en werknemers. Op die manier – aldus nog steeds de progressief-liberalen – kon tegelijkertijd worden voorkomen dat de Nederlandse arbeiders gehoor zouden geven aan verwerpelijke linkse leuzen. Een krachtig tegenoffensief werd nodig geacht tegen de socialisten, die in 1869 een bruggehoofd in Nederland hadden gevestigd. Toen was er namelijk een afdeling opgericht van het Internationaal Werklieden-Verbond, de zogenaamde Internationale, zodat voortaan het spook van de communistische klassenstrijd ook in Nederland op de loer lag.

De enquêtes van het Nut.

Het Nut heeft zich van begin af aan ingezet voor verheffing van de lagere volksklassen. Het ligt voor de hand, dat ook omstreeks 1870 in de departementen uitgebreid is gesproken over de sociale problemen van die tijd en over de beste oplossingen. Daarbij zal de behoefte meermalen zijn gevoeld om over wat meer informatie te beschikken dan in het algemeen voor borreltafelpraat nodig wordt geacht. Tegenwoordig worden we overstromd met gedetailleerde gegevens over allerlei maatschappelijke ontwikkelingen. In de negentiende eeuw was er voor de nieuwsgierigen heel wat minder materiaal beschikbaar: wie toen iets wilde weten moest in veel gevallen zelf op onderzoek uitgaan. Zo zijn er over de sociale kwestie in de laatste decennia van de negentiende eeuw verschillende enquêtes gehouden, waarin werd geprobeerd om van alles te weten te komen over de arbeiders. Dat werd onder andere gedaan in opdracht van de overheid, door de prille arbeidersbeweging en – in 1872-1874 – door het hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.¹

Na overleg in de Algemene Vergadering verzond het hoofdbestuur eind 1871 een vragenlijst aan de departementen met het verzoek de antwoorden binnen twee maanden te willen verzenden. Het plan was, om een boekwerk te laten samenstellen over het arbeidersvraagstuk *in zijn ontstaan, aard en betekenis*. De departementen werd gevraagd rapporten samen te stellen met uitgebreide feitelijke informatie over het leven en werken van de arbeidende klasse. Daarbij moest ook ruime aandacht worden besteed aan de verhouding tussen patroons en werknemers. Het zou ook op prijs worden gesteld wanneer oplossingen zouden worden voorgesteld voor bestaande problemen. Het hoofdbestuur hoopte op een grondige en objectieve analyse van de toestand, vooral van de arbeidersklasse, om te kunnen beoordelen of er terecht werd geklaagd over onvoldoende lonen en andere wantoestanden.

Uit het begeleidend schrijven blijkt, dat het hoofdbestuur op de hoogte was van de verschillende standpunten die in Nederland werden ingenomen ten opzichte van de sociale kwestie. Sommigen wilden dat de staat alle problemen oploste, anderen – meer naar het hart van het hoofdbestuur – wilden de taak van de overheid beperken tot het uit de weg ruimen van hindernissen. Omdat het steeds moeilijker werd om onderscheid te maken tussen redelijke verlangens en overdreven eisen, was een grondig onderzoek van groot belang. Om wat uniformiteit in de rapporten te krijgen werd een lijst vragen als leidraad aan de departementen toegezonden.²

In 1873 meldde het hoofdbestuur in de Punten ter Beschrijving dat er 143 "gevraagde antwoorden" binnengekomen waren. Departementen die nog niet hadden gereageerd werden uitgenodigd om dat alsnog te doen. Bovendien werd gevraagd een oordeel te geven over de mogelijkheid om de verhouding tussen patroons en arbeiders te verbeteren door het instellen van "raden van bemiddeling".³ Er volgden nog eens ruim 120 antwoorden. Alles bijeen een rijke bron van informatie, ook naar de mening van het hoofdbestuur. Maar van het plan om er een boek over te laten samenstellen is niets terechtgekomen.⁴ Wel werd een sa-

menvattend overzicht van de departementale rapporten gepubliceerd in de Punten ter Beschrijving van 1873 en 1874. Waarschijnlijk is dat een van de voornaamste redenen waarom het materiaal tot heden grotendeels is ontsnapt aan de aandacht van onderzoekers: noch het archief van het Nut, noch de Punten ter Beschrijving zijn een veelgebruikte bron.⁵ Dat is jammer, want archiefmateriaal zoals de departementale rapporten over de sociale kwestie is best interessant en vult onze kennis in een aantal opzichten aan, vooral over de leden van het Nut. Het is niet schokkend en levert geen splinternieuwe gezichtspunten op. Maar het verschaft inzicht in de mening van de heren, die het in tal van kleine plaatsen in Nederland voor het zeggen hadden. Voor beoefenaren van locale en regionale geschiedenis kan deze bron ook daarom van groot belang zijn.

Het grootste gedeelte van de antwoorden is afkomstig uit het Noordelijk deel van Nederland.⁶ Daar lagen ook de meeste departementen, mede omdat in het Zuiden de kerk een overheersende positie innam en het Nut bestreed. Hoewel ook rapporten werden samengesteld in steden zoals Rotterdam, Utrecht en Arnhem, is de informatie voornamelijk afkomstig uit kleinsteedse en plattelandse departementen. In een aantal rapporten is vermeld dat over verschillende aangelegenheden de mening was gevraagd van arbeiders. Elders was dat bewust nagelaten, omdat arbeiders toch maar de mening van de onderzoekers probeerden na te praten en omdat ze in elk geval als direct bij de sociale kwestie betrokkenen veel te subjectief werden geacht. Bovendien werd hun deelnemen aan de enquête in een aantal plaatsen tegengewerkt door de kerk. In 's-Hertogenbosch bijvoorbeeld had *een oppermachtige partij* opgeroepen om niet mee te werken.

In een aantal departementen heeft men zich met een Jantje van Leiden van de enquête afgemaakt. Velen hebben er echter serieus werk van gemaakt. Er werd dan een commissie samengesteld die een voorlopig rapport moest schrijven. Dat werd vervolgens in een of meer ledenvergaderingen besproken waarna het definitieve rapport naar het hoofdbestuur werd gezonden. Het resultaat van deze werkwijze zal wel geweest zijn, dat eventuele scherpe kantjes werden weggeschaafd, want binnen de departementen was lang niet iedereen het met alle anderen eens.⁷ In de rapporten zal dus wel een soort gemiddelde van de uiteenlopende meningen worden weergegeven. De feitelijke gegevens die werden opgenomen zullen waarschijnlijk het minst van dat schaafwerk hebben geleden, want iedereen kon ze controleren. Maar subjectiviteit kan op de minst verwachte momenten vertekeningen van het beeld hebben veroorzaakt. Zo kan er bijvoorbeeld zijn gerapporteerd, dat er in een departement geen kinderarbeid voorkwam omdat het meewerken van jonge kinderen in het bedrijf van de ouders niet als zodanig werd beschouwd. Voorzichtigheid is dus geboden, zoals meestal met historisch materiaal het geval is.

Ik heb niet geprobeerd om in de nu volgende bijdrage de mening van "het" Nut over de sociale kwestie te beschrijven. Daarvoor liepen de opvattingen (ook binnen de departementen) over teveel zaken uiteen. Het gaat om meningen en standpunten die in een groot aantal departementen voorkwamen en om saillante afwijkingen daarvan. Het is niet zinvol om de antwoorden te groeperen naar regio of bijvoorbeeld een splitsing aan te brengen tussen stedelijke rapporten en dorp-

se. In dorpen woonden hier en daar vooruitstrevende leden, terwijl er in steden zeer behoudende mensen lid zijn geweest. Departementen die vlak naast elkaar lagen hebben op essentiële punten met elkaar van mening verschild. Daarom heb ik gekozen voor een weergave van de mening over een aantal relevante zaken. Eerst komen aan de orde de gegevens over de aard van de arbeid, de arbeidsomstandigheden en de lonen. Vervolgens worden de levensomstandigheden buiten het werk behandeld: de huisvesting, de vrijetijdsbesteding en het onderwijs. Daarna wordt aandacht besteed aan de mentaliteit van en de verstandhouding tussen patroons en arbeiders. Tot slot worden enkele conclusies geformuleerd. Bij dit alles gaat het niet zozeer om de gegevens over de behandelde thema's als wel over de ideeën die erover in de kringen van het Nut bestonden.⁸

Arbeid, arbeidsomstandigheden en arbeidslonen.

Voordat in 1874 het kindernetje-Van Houten in het Staatsblad verscheen is er heel wat gediscussieerd over kinderarbeid, de gevolgen ervan en de wenselijkheid van een formeel verbod, eventueel gekoppeld aan de invoering van leerplicht.⁹ Veel minder aandacht is er besteed aan betaalde arbeid door vrouwen. Dat waren volwassenen die maar voor zichzelf moesten zorgen, al werden er wel heel wat bezwaren aangevoerd tegen het verrichten van loonarbeid vooral door getrouwde vrouwen. In de departementale rapporten is hetzelfde verschijnsel waar te nemen: veel aandacht aan het voorkomen van kinderarbeid en weinig aan vrouwenarbeid.

Hoewel er beslist geen eenstemmigheid heerste over de vraag of de overheid hier regelend moest optreden, was men het er in bijna alle departementen over eens dat er paal en perk gesteld moest worden aan de kinderarbeid. Als kinderen voor loon werk moesten verrichten, was dat nadelig voor hun geestelijke en lichamelijke ontwikkeling. Men dacht daarbij in het algemeen niet aan arbeid in huis-houdelijke diensten¹⁰, maar aan werk in fabrieken of werkplaatsen en op het veld. Vooral gedurende de oogstperiode was de behoefte aan arbeidskrachten groot. Dan werd "alles wat zich nog of reeds reppen kan" ingezet (Wildervank). De arbeid van kinderen was dan onmisbaar en naar veler mening niet bovenmatig zwaar. Anders zouden immers bijvoorbeeld boeren en tuiners hun eigen kinderen niet laten meewerken! Maar juist in de plattelandsdepartementen werd kinderarbeid scherp afgewezen. Daar kon iedereen dan ook met eigen ogen zien om hoeveel kinderen het ging en dat in de topmaanden van het agrarisch bedrijf de scholen vrijwel leegstonden. Vandaar dat juist in die departementen velen voorstander waren van een verbod en van invoering van leerplicht. Het hoofdbestuur sloot zich bij hen aan: zij waren terecht van oordeel, "dat het kind bij gemis van ontwikkeling naar hoofd en hart, en vroegtijdig door mechanische arbeid ten bate van het huisgezin, geheel verstompt en verdierlijkt" onmogelijk in staat zou zijn om tot een nuttig burger op te groeien.

In de meeste departementen was men zich ervan bewust, dat ouders de inkomsten van hun kinderen niet konden missen. Een verbod op kinderarbeid zou dus

de problemen in veel gezinnen vergroten, tenzij de lonen van volwassen arbeiders flink zouden stijgen. In een aantal plaatsen was gebleken, dat geschoolde arbeiders in het algemeen hun kinderen trouw naar school stuurden. Degenen die hun kinderen werk lieten verrichten, beschouwden dat als een kwaad maar ze konden het geld niet missen. In een zeer klein aantal departementen werd onvriendelijk gesuggereerd, dat dergelijke ouders te lui waren om zelf wat harder te werken.¹¹

Behalve in de land- en tuinbouw kwam het zelden voor, dat er kinderen die jonger waren dan een jaar of twaalf, loonarbeid verrichtten. Er waren werkgevers, die zulke jonge kinderen niet eens in dienst wilden nemen. Dat behoeft niet te betekenen, dat zij zo met het lot van die kinderen waren begaan. In Strijen en Oud Beijerland bijvoorbeeld was het werk in het vlas veel te zwaar voor die kleintjes. Elders kan een hoge scholingsgraad zijn vereist voor het werk dat moest worden gedaan. Waar niet al te zware ongeschoolde arbeid moest worden verricht werden kinderen vrijelijk ingezet. Bijvoorbeeld in de touwslagerijen rondom Oudewater, in de glasfabrieken te Leerdam of in Nieuw Buinen (waar blijkens het rapport van Stadskanaal kinderen van hun zesde jaar af terecht konden) en in de talrijke steenbakkerijen in den lande. In het Oosten waren verschillende fabrieksscholen gesticht, maar die hadden weinig resultaat (Deventer, Hengelo, Enschede). Met zulke scholen konden de ondernemers bewijzen, dat ze rekening hielden met de belangen van de kinderen en dat er eigenlijk helemaal geen maatregelen tegen kinderarbeid behoeften te worden genomen.¹² Tegelijk profiteerden ze natuurlijk van goedkope arbeidskrachten.

Er waren arbeiders die geen verbod op kinderarbeid wensten. In Den Haag bijvoorbeeld werd de vrees geuit, dat kinderen die in de gelegenheid waren geweest om naar school te gaan de oudere, ongeschoolde arbeiders helemaal van de arbeidsmarkt zouden verdringen. Ook werkgevers stonden niet overal te trappelen om kinderen goed onderwijs te laten genieten. In Alblisserdam hadden ze zich verzet tegen de oprichting van een school omdat ze deze "tegen de geest der industrie" vonden. In Bellingwolde had een aantal werkgevers besloten geen "geleerde" arbeiders in dienst te nemen.¹³ Misschien waren dergelijke patroons bang, dat arbeiders die goed hadden leren lezen en schrijven extra vatbaar zouden zijn voor revolutionaire ideeën.

De meeste departementen kozen voor een verbod van kinderarbeid, al begreep men wel, dat daarmee niet alle problemen zouden zijn opgelost.¹⁴ In verschillende rapporten is geschetst hoezeer de omstandigheden ingrijpen noodzakelijk maakten. In Tilburg waren dertienjarige fabriekskinderen al verslaafd aan alcohol. De kinderarbeid op steenbakkerijen wordt in al zijn hardheid geschetst in het volgende fragment uit het Utrechtse rapport.

"Daar doet het [verschijnsel] zich zelfs in een van zijne afzichtelijkste vormen kennen. Kinderen van acht jaar en ouder moeten daar in het voorjaar en de zomermaanden den ganschen dag werken. Reeds vóór het krieken van den morgen, des ochtends te 3 à 4 uur worden zij dikwijls met veel moeite uit hunnen nachtrust gewekt en naar de [steen]bakkerij gezonden, waar zij op hunne bloote voeten den ganschen dag steenen moeten dragen, in drukke tijden dikwijls tot 8 à 9 uur des avonds. Men vordert namelijk van hen dat zij even lang werkzaam zijn als de

volwassen arbeiders, omdat deze in den regel ieder met één of twee kinderen arbeiden, en zonder die hulp niet veel kunnen afwerken.¹⁵ Hoe deze kinderen onder dezen arbeid zoowel fysiek als moreel lijden behoeft geen betoog; voor de ontwikkeling van hun geest wordt geen de minste zorg gedragen, daar van het genieten van eenig onderwijs geen sprake is. Alleen in de wintermaanden bezoeken zij de school doch, zoals de onderwijzers verklaren, meestal is in November weer bijna alles vergeten wat in Februarij aangeleerd was. Trouwens ook lichamelijk hebben de kinderen in dien tusschentijd veel geleden daar veel te veel arbeid van hunne jeugdige krachten geëischt wordt, zelfs ten koste van den op hun leeftijd zoo nodige slaap."

Over de achterstand in opleiding die de kinderen door dergelijke arbeid oplepen, verschilden de leden van het Nut niet van mening. Wel werd er over de zwaarte van het werk verschillend gedacht. In Breukelen vond men, dat er op de steenfabrieken wel langdurig werd gewerkt, maar dat de kinderen er eigenlijk niet meer dan een uur of twee echt ingespannen bezig waren. In dat departement vond men ook, dat het voor vrouwen en kinderen niet eens erg ongunstig was om een tijdlang te moeten werken, omdat ze daardoor tegen het leven werden gehard.

Vrouwenarbeid was maar niets, zo meenden de heren van het Nut. Zeker wanneer het om getrouwde vrouwen ging stonden zij er afwijzend tegenover. Maar omdat het hier volwassenen betrof, die voor zichzelf moesten zorgen, werd er niet op overheidsingrijpen aangedrongen. De gehuwde vrouw moest thuis zijn, zeker wanneer er kinderen te verzorgen waren. Het was niet goed, dat kleine kinderen werden toevertrouwd aan de zorgen van een ouder broertje of zusje of, tegen geringe betaling, aan een oudere vrouw. Er waren zelfs ouders die hun jonge kinderen onverzorgd achterlieten, hetgeen al tot ernstige ongelukken had geleid¹⁶. Als de vrouw buitenshuis werkte kon ze ook niet voldoende aandacht besteden aan de reinheid en gezelligheid van de woning. Gevolg was, dat de man zijn geluk in de kroeg zocht.

Meisjes moesten daarom eerst een paar jaar goed onderwijs kunnen volgen en daarna moesten ze een tijdlang als dienstmeisje in de leer bij een goeude familie. Op die manier zouden ze ook precies onder de knie krijgen wat voor een arbeidersvrouw noodzakelijke kennis was: ijverig en zuinig leven in een schoon en gezellig huis¹⁷. Als dienstmeisje kon ze ook geld sparen voor haar uitzet. Het zou daarom niet gek zijn wanneer meisjes werd verboden om tussen hun vijftiende en ongeveer twintigste jaar in een fabriek te werken (Hengelo en Borne). Fabrieksarbeid was voor vrouwen toch bijzonder nadelig, zo werd in veel rapporten gemeld. Ze leerden er grove taal en liepen het risico te "vermannen" (Beesd). Ze raakten er bedreven in zinloze en schadelijke roddelpraat en met de zedelijkheid kon het onmogelijk goed gesteld zijn waar mannen en vrouwen in één ruimte samenwerkten. In Alblasterdam sprak men schande van de "steenmeiden" die in de zomermaanden hun werk "ten halven zoowat gekleed" verrichtten en de rest van het jaar "bijna als slet" langs de straten zwierven. Op die manier verspeelden vrouwen hun kansen op een goed huwelijk met een nette werkman. Er werden

buitenechtelijke kinderen verwekt ofwel ze trouwden veel te jong, zoals in veel departementen werd opgemerkt. De enige remedie was goed onderwijs.

In de rapporten en in de samenvatting die het hoofdbestuur ervan heeft gemaakt is veel informatie opgenomen over de arbeidslonen. Er waren grote verschillen tussen de lonen in dezelfde plaats, net zoals tussen de aantallen uren die de arbeiders in de verschillende beroepen moesten werken. Het laagst waren de lonen op het platteland, maar vergoelijkend werd in veel rapporten opgemerkt, dat landarbeiders in het algemeen wat konden bijverdienen door het fokken van kleinvee of door een stukje land te pachten en voor eigen rekening te bewerken¹⁸. Bovendien werkten vrouwen en kinderen zeker in het drukke seizoen mee. Men kan stellen, dat een arbeidersgezin om enigszins redelijk te kunnen leven toch zeker fl. 450,- per jaar nodig had. Uit de bladzijdenlange samenvatting van het hoofdbestuur blijkt, dat de meeste arbeiders niet zoveel verdienden. Een geschoolde meesterknecht of de machinist in een fabriek kwam ruimschoots boven dat bedrag, een ongeschoolde opperman bleef er ver beneden. De lonen waren in de laatste twintig jaar gestegen, zo werd in een groot aantal rapporten opgemerkt. Maar even regelmatig werd er gewezen op de nog sterkere stijging van de huren en van de prijzen van voedsel. In Deventer bijvoorbeeld werd geconstateerd, dat de arbeiders wel tien tot dertig procent meer verdienden dan omstreeks 1850. Maar de prijzen waren omhooggeschoten met vijftientig tot 145 procent, respectievelijk voor rijst of gort en voor boter¹⁹. In Alblasterdam was de prijs van aardappelen sedert de aardappelziekte met ongeveer vierhonderd procent gestegen, de lonen met maar vijftientig procent.

Niet alle rapporten schetsen het sombere beeld van een arbeidende klasse die er in koopkracht fors op achteruitgegaan was. Voor een deel zal dat wel verklaard worden door het feit dat er arbeiders waren die keurig van hun inkomen konden rondkomen. In sommige rapporten werd daar met zoveel woorden op gewezen (bijvoorbeeld Krabbendijke). Klachten, aldus het oordeel van de heren van het Nut in Weesp en in Alkmaar, werden niet geuit door de knappe en wakkere werkmans, maar door luiards. Geen wonder, dat er ook werd gewezen op de goedheid van patroons, die mensen doorbetaalden ook wanneer er geen werk te doen was. Ook werd er gewaarschuwd, dat verdere loonsverhogingen niet alleen overbodig, maar zelfs schadelijk waren. De arbeiders zouden dan alleen maar meer uitgeven aan goedkope, "minstens onnoodigen, voor meisjes vooral uit een zedelijk oogpunt ongewenschten opsmuk" schoolmeesterde men in Loenen. Met een zekere verontwaardiging werd melding gemaakt van arbeiders die in zwartlakense pakken rondliepen en die pronkten met gouden en zilveren horloges. In plaats van een pijp rookten sommigen dure sigaren!

Verhoging van de lonen zou ook kunnen leiden tot toenemend drankmisbruik, zo werd verondersteld. Hoewel er in veel departementen met vreugde werd waargenomen, dat openbare dronkenschap duidelijk minder werd, was het drankgebruik nog zeer hoog. Teveel arbeiders brachten een bezoek aan de "jeneverspeelonken", aan het "laboratorium van den duivel". Dat was toch wel een bewijs, dat de lonen echt niet veel te laag waren; voordat ze daarover klaagden moesten arbeiders eerst maar eens naar de kantoorbedienden en de geestelijken kijken

(Loenen). Of naar de onderwijzers²⁰, want die konden geen wintervoorraad uit eigen teelt aanleggen terwijl ze hun stand nog moesten ophouden ook (Beesd).

Dergelijke beschouwingen over de toereikendheid van het arbeidsloon waren echter zeldzaam. Vooral het lot van ongeschoolde arbeiders was door het lage loon zwaar. In Surhuisterveen werd bewogen vastgesteld, "dat een klein arbeidersgezin bij volmaakte gezondheid en de beste wil de volstrekt nodige levensbehoeften niet kan verkrijgen." Veruit de meeste leden van het Nut waren ervan overtuigd, dat een arbeidersgezin alleen in ideale omstandigheden kon rondkomen. Als het even tegenzat was de arbeider verplicht om bij de bedeling aan te kloppen.

De levensomstandigheden.

Waar de koopkracht van de lonen zo laag was konden veel arbeiders zich geen weelde permitteren, vooral wanneer ze eenmaal waren getrouwd. In veel rapporten werd geconstateerd, dat arbeiders weinig of geen vlees aten. Velen aten slechts om de andere dag warm voedsel. In zes departementen is opgetekend, wat een arbeidersgezin van het loon moest doen²¹. In het algemeen gaven ze meer dan vijftig procent van het geld aan voedsel uit. Dan nog waren de maaltijden karig. In Barneveld bijvoorbeeld kregen de kinderen als ontbijt roggebrood met boter, liefst verzuurde want anders zouden ze trek krijgen in meer. Het middagmaal bestond uit aardappels – die sedert 1850 overal vrijwel onafgebroken duurder waren geworden – met wat groenten, spek of vet en in de zomermaanden pap. Spek en vet kwamen alleen op tafel als het gelukt was om een varken vet te mesten en de duurdere delen daarvan te verkopen. Als er nieuwe aardappels waren smulden de Barneveldse arbeiders ook graag van aardappelsalade met karnemelk. Het avondeten bestond uit de resten van het middagmaal met wat roggebrood. Alles bijeen een karig en eenzijdig menu, waar bovendien op moest worden bezuinigd als er bijzondere uitgaven moesten worden gedaan.

In de steden ging het veel arbeiders nog slechter, omdat ze geen stuk grond hadden om voor eigen gebruik voedsel te verbouwen en omdat de prijzen en huren er hoog waren. In Leeuwarden konden de heren van het Nut zich niet voorstellen hoe een arbeider met zijn inkomen kon rondkomen. In het departement Rotterdam werd somber genoteerd: "een arbeider die een gezin heeft lijdt gebrek". Men verwachtte daar, dat arbeiders met een gezin zouden verhongeren, wanneer het niet mogelijk was om wat bij te verdienen en als de prijzen verder zouden stijgen.

In meer dan twintig departementen werd de koopkracht van de arbeiderslonen nog eens extra afgeroomd doordat er gedwongen winkelnering voorkwam. Dat wil zeggen dat de arbeiders gedwongen waren om een deel van hun loon te besteden aan dure en vaak inferieure produkten uit de winkel van de patroon of van de meesterknecht dan wel van vrienden of verwanten van deze heren. Een bepaald percentage van het loon werd dan bijvoorbeeld uitgekeerd in de vorm van bonnen die alleen in die bepaalde winkel konden worden ingewisseld. Het Nut had voor

deze praktijken geen goed woord over. Men constateerde tevreden dat het verschijnsel verdween, onder andere omdat het niet mogelijk was om in een tijd waarin grote vraag naar arbeiders bestond dwang uit te oefenen (Tilburg). In Tilburg bleek dat textielabrikanten die wat welvarender werden, zich ervoor begonnen te schamen om een winkel te drijven.

Voor de leden van het Nut sprak het vanzelf, dat arbeiders over behoorlijke woonruimte moesten beschikken. In zeer veel rapporten werd verontwaardigd geconstateerd, dat het daarmee maar bedroevend slecht gesteld was. "Geen klacht is algemener dan die over den slechten toestand der arbeiderswoningen" vatte het hoofdbestuur samen. Bijna overal waren de woningen slecht en duur. De huren stegen terwijl al te vaak de kwaliteit van de huizen slecht bleef. Gevolgen waren een slechte gezondheid, slordige huishoudens en uithuizigheid. Het voorbeeld van grote steden waar goede woningen tegen lage huur werden aangeboden door verenigingen verdiende navolging. In een tabel van vijf bladzijden heeft het hoofdbestuur de gegevens over huren en huizen samengebracht.

Uit de departementale rapporten blijkt inderdaad, dat de behoefte aan een behoorlijke woonruimte groot was. In Alkmaar waren veel huizen beslist onbewoonbaar; in Alblasserdam werden varkenshokken verhuurd; in Surhuisterveen werden plaggenhutten bewoond, die gemakkelijk te bouwen waren en die er de oorzaak van waren dat er veelvuldig werd "gehuisd" in die omgeving. Op het platteland waren veel arbeiders eigenaar van hun huis, maar door de hoge kosten bleef onderhoud in veel gevallen achterwege. De huur was op het platteland zo'n fl. 40,- per jaar, in de steden eerder fl. 60,-. Per regio konden de verschillen groot zijn: in Twisk bijvoorbeeld fl. 13,50 en in Wormerveer fl. 62,- per jaar. Vaak was het huis dan nog slecht ook.

Er waren nauwelijks ontspanningsmogelijkheden voor de arbeiders op het platteland. In de steden lag dat wat gemakkelijker, bijvoorbeeld in Den Haag, waar vakverenigingen bals organiseerden. Maar in de meeste dorpen moesten de arbeiders die niet naar de kroeg wilden gaan hun vertier maar in hun gezin zien te vinden. In veel plaatsen was de kermis afgeschaft zodat er vrijwel niets te beleven viel. Soms werden er wat wedstrijden georganiseerd of boden particulieren arbeiderskinderen een dagje uit aan. Verder werd er veel gewandeld, men bezocht de boeldagen en markten, men hing op mooie dagen wat rond langs de weg en men verkletste zijn tijd. Lezingen en toneelvoorstellingen, zoals ze onder andere door het Nut werden georganiseerd, werden slecht bezocht door arbeiders. Maar openluchtconcerten trokken veel volk. Drankmisbruik leek "eene bepaalde eigenschap van die klasse" te zijn in Breukelen; en dat terwijl het drankmisbruik volgens veel rapporten daalde²². In een aantal departementen werkte de kerk elke vorm van ontspanning die door het Nut werd georganiseerd tegen. In Vlissingen bijvoorbeeld weerhielden de pastoors hun volgelingen ervan toneelvoorstellingen van het Nut te bezoeken. "Bij de godsdienstige rigting welke hier heerscht, kan er geen sprake van volksvermaken zijn" zo werd somber vastgesteld in Kol lum.

De monotonie van het arbeidersleven werd slechts zelden onderbroken door feesten. Ze woonden en werkten onder slechte omstandigheden en ze waren ten-

gevolge van de geringe koopkracht der lonen in veel gevallen slecht gekleed en gevoed. Desondanks viel het in zeer veel departementen nog best mee met hun morele en fysieke toestand. Op het platteland werd dat vaak toegeschreven aan het werken in de open lucht. Veel minder gezond was de arbeid "binnenshuis", bijvoorbeeld in fabrieken en zwingelketen (waar vlas een stoffige behandeling onderging). Voor de morele toestand was goed onderwijs naar de mening van de leden van het Nut een onmisbare voorwaarde. In de rapporten geurt de eigen roem over de prestaties op het terrein van het onderwijs indringend. Goed onderwijs zou een einde maken aan de verkeerde maatschappelijke toestanden, aldus het hoofdbestuur in zijn samenvatting. Leerplicht zou die ideale toestand naar veler mening dichterbij brengen, want dan kon bij arbeiders verdraagzaamheid worden gekweekt en de wil om lotsverbetering na te streven.

De mentaliteit van arbeiders en patroons en hun onderlinge verstandhouding.

In een aantal departementen werden spanningen waargenomen in de arbeidsverhoudingen, aldus het hoofdbestuur. In veel meer gevallen werd groeiende ontevredenheid waargenomen, met name omdat de lonen op de prijsstijgingen waren achtergebleven. Vooral in de steden werd toenemende wederzijdse onverschilligheid geconstateerd. Men kon slechts "hopen dat door het wijs beleid van de arbeiders en door den ordelijken zin der veldarbeiders, op het gebied van de landbouw de strijd, die in de grote steden dikwijls dreigt of werkelijk gestreden wordt, voorkomen moge worden", aldus het hoofdbestuur.

Een vrome wens, want ook uit veel plattelandsdepartementen werden spanningen gemeld. Er werd hier en daar gestaakt en het kwam nogal eens voor, dat arbeiders in extra drukke tijden looneisen wisten door te drukken. Het rustigst was het in gebieden waar de oude patriarchale verhoudingen nog grotendeels onaangetast bestonden. Daar zorgde de boer (althans in theorie) als een vader voor de belangen van zijn personeel. Dat werd vooral toegeschreven aan het ontbreken van verzakelijking van de verhoudingen. Maar ook in die idyllische streken was allang niet meer alles botertje tot de boom. Er was nu eenmaal in toenemende mate vraag naar personeel, zodat de arbeiders zich niet meer lieten afschepen met een plaats in de stal, waar ze "inwonend" zonder verwarming of verlichting mochten leven. De arbeiders werden zich ook steeds meer bewust, dat ze hogere eisen konden stellen: ze werden nogal eens als brutaal gekarakteriseerd. Ook op de werkgevers werd kritiek geuit in de rapporten. Ze moesten zich niet verlagen "tot schijnheilige bekibbeling van loon" (Goes). Velen hadden in de afgelopen periode goed geld verdiend en permitteerden zich uiterlijke luxe, terwijl hun arbeiders er niet op waren vooruitgegaan (o.a. Gouda, 't Zand, Ezinge, Groningen). Dat prikkelde de arbeiders tot verzet, want zij voelden zich uitgebuit als werkezels en slaven.

Om verbetering in de verhoudingen te brengen, was het nodig dat beide partijen zich inspanden. Het hoofdbestuur vatte samen, dat bij de patroons "een humane, verstandig menschlievende bejegening en behandeling van arbeiders of

ondergeschikten” de onverschilligheid moest vervangen. Zij moesten belangstelling hebben voor het gezinsleven van hun personeel en serieus luisteren naar klachten. Als zij misstanden signaleerden moesten zij maatregelen nemen. Wanneer zij niet aan de verlangens konden voldoen, moesten zij redelijk en geduldig de redenen daarvan uiteenzetten. Van de arbeiders werd verwacht, dat zij hun belangen in harmonieus overleg zouden proberen te behartigen. Zij moesten rekening houden met de problemen van de patroon en niet met onredelijke eisen aankomen. Veel werkgevers waren verontwaardigd dat er telkens arbeiders waren die voordat hun contract was afgelopen naar een andere werkgever stapten. Zo profiteerden de arbeiders van de krapte op de arbeidsmarkt, maar toen werd dat beschouwd als ondankbaarheid.

In veel departementen werd dankbaar geconstateerd, dat de meeste arbeiders redelijke mensen waren. Als ze zich aansloten bij arbeidersverenigingen kozen zij meestal goede, met een ”hoogst loffelijk doel”, zo stelde het hoofdbestuur. Het verwachtte veel goeds van dergelijke gematigde verenigingen. Die konden meewerken aan de morele en intellectuele verheffing van de arbeiders en hun leren dat ze op allerlei terreinen moesten samenwerken. In kringen van het Nut verwachtte men veel van coöperatie. Het belang van goede arbeidersverenigingen bleek onder andere in Drachten en Heerenveen, waar de leden van de Provinciale Friesche Werkliedenvereniging hadden afgesproken, dat hun kinderen tot hun elfde jaar zouden schoolgaan. Uit Leeuwarden kwam het bericht, dat de kinderen daar zelfs tot hun dertiende naar school werden gestuurd door de leden van die vereniging.

In het rapport van het departement Assen werd met instemming gewag gemaakt van de viering van de eerste verjaardag van de Asscher Werklieden Vereeniging in 1872. Bij die gelegenheid hadden de aanwezige arbeiders vrolijke liederen gezongen. Enkele regels daaruit illustreren wat nette arbeiders volgens de heren van het Nut dachten. Duidelijk blijkt, dat bestrijding van drankmisbruik niet behoefde te leiden tot geheelonthouding.

Komt drinken wij dit feest ter eer
een volgeschonken glas te meer.

Voor de goede werkman gold in Assen
een volle schuimende bokaal
schijnt wel zijn lust en zijn begeren!

Maar er kwamen ook serieuzere zaken aan de orde in de liederen.
’t Zelfde recht – echt en hecht –
waakt voor heer en knecht.

En

Vrij en blij werken wij! Werklust weert de bedelarij;
vlijtbetoon – vlecht bij ’t loon ons de burgerkroon.
Hebben wij geen overvloed, zuurverdiende kost is zoet;
in ons huis – maar een kluis, is het rein en pluis.

Hoe kregen zij het over hun lippen!

De oppassende werkmán hield zich natuurlijk verre van linkse opruiers, van de redenaars van de Internationale, zoals Maastricht hen betitelde. Een goede arbeider was geschoold en begreep, dat het niet altijd in zijn belang was om bijvoorbeeld loonsverhoging te wensen. Zij gaven geen aanleiding tot problemen; dat was veeleer het geval met de "ongeschikte, onzedelijke werklíeden" (Rotterdam), de "sukkelaars en onbekwamen" (Nieuwer Amstel) die zelfs in Luilekkerland nog ontevreden zouden zijn (Noord Beveland). De aanhangers van de Internationale waren vloekers, die op Zondag in een kroeg vergaderden, die geen verantwoordelijkheid gevoelden voor de onderneming en die waren aangetast door ontevredenheidskoorts (Winsum). Zij stookten elkaar op in de fabrieken (Alkmaar).

Het ideaal van de leden van het Nut was een maatschappij, waarin geschoolde arbeiders in harmonie met hun patroons samenleefden. Beide partijen waren in die samenleving vol wederzijds vertrouwen en waardering, bereid om met elkaars belangen rekening te houden.²³ Er waren maar tien departementale rapporten waarin de mening werd uitgesproken, dat bemiddelingsraden weleens nuttig zouden kunnen zijn bij de oplossing van problemen²⁴ en zelfs daar was dat niet in alle gevallen van harte. Het hoofdbestuur toonde zich daarover een beetje teleurgesteld; in de meeste departementen zag men blijkbaar de ernst van de situatie niet in. Het is niet uitgesloten, dat het daartoe kwam op grond van de verhoudingen in Amsterdam die veel ongunstiger waren dan in de rustige rest van Nederland. In diverse plattelandsdepartementen was men van mening dat dergelijke raden wel van nut zouden kunnen zijn in steden, maar zelf had men ze niet nodig. In dorpen voelden de mensen zich mans genoeg om hun eigen boontjes te doppen. Een scheidsgericht, waarin afgevaardigden van de betrokken partijen zitting hadden, zou in kleine gemeenschappen onmogelijk neutraal kunnen zijn. Als er een groot arbeidsconflict uitbrak zouden bijna alle dorpingen erbij betrokken zijn. In zulke gevallen kon bemiddeling beter worden beproefd door de eigen notabelen. Zouden de arbeiders wel voldoende ontwikkeling hebben om zich bij de uitspraak van een bemiddelingsraad neer te leggen (Alblasserdam)? Waarom moest men trouwens experimenteren met allerlei instellingen als men een perfect middel kende: goed onderwijs?

Ter afsluiting.

Er bestaan grote verschillen naar vorm en inhoud tussen de rapporten over de sociale kwestie die in de jaren 1872-1874 zijn opgesteld door een groot aantal Nutsdepartementen. Sommige lieten het bij een zeer summiere beantwoording van de vragen die het hoofdbestuur als leidraad had toegezonden. In veel gevallen werd echter na grondige discussie een gedegen werkstuk geproduceerd.

Ook de inhoud van de rapporten is verre van uniform. De heren waren het over vrijwel alle zaken met elkaar oneens. Grondige meningsverschillen bestonden ook binnen de departementen over de omstandigheden waaronder de arbeiders

leefden en werkten, over de oorzaken van betreurenswaardige ontwikkelingen en over de middelen die moesten worden toegepast ter verbetering. Geen wonder trouwens, want het leven bood aan arbeiders sterk uiteenlopende mogelijkheden. Op het platteland was de aard van veel werkzaamheden anders dan in de steden. Seizoensarbeid verschilde veel van geschoold werk in een ambachtelijke werkplaats of in een fabriek. Per departement liepen de lonen van de arbeiders sterk uiteen. In sommige departementen hadden de verhoudingen tussen patroons en werknemers nog weinig te lijden gehad van de nieuwe tijden, terwijl in andere spanningen en onenigheden werden geconstateerd. Daardoor was het niet goed mogelijk om een algemeen beeld van het arbeidersvraagstuk te schetsen.

Men was het in het Nut wel niet eens over de oorzaken die tot scheefgroei hadden geleid, een aantal daarvan kan men in veel rapporten aantreffen. Vooral de verzakelijking van de verhoudingen was een veelgesignaleerde boosdoener. Daardoor ontstonden wederzijdse onverschilligheid, hardheid en brutaliteit. Arbeiders werden in teveel gevallen beschouwd als uit te buiten werkezels, patroons als dieven die zich ten koste van de arbeiders verrijkten. De hoge prijzen maakten het in veel departementen vrijwel onmogelijk om met de lage lonen rond te komen. Daarom moesten vrouwen en kinderen meewerken met alle gevolgen van dien. De woningen waren vaak bedroevend van kwaliteit en werden veel te duur verhuurd, zodat er van een gezellig huiselijk leven niets terecht kon komen.

De grootste overeenstemming bestond over de middelen die moesten worden aangewend om zaken die waren fout gelopen te herstellen. Er waren enkele departementen waar men kon melden dat er eigenlijk niets aan de hand was, maar in de meeste haperde er wel wat aan het arbeidersbestaan. Het behoudende karakter van het Nut komt het beste tot uiting in de middelen ter verbetering die werden voorgesteld. Het aandringen op een wettelijk verbod van kinderarbeid en op de invoering van leerplicht was een moderne variant op een oud thema. De stichting van vakverenigingen en van coöperaties werd gepropageerd in het kader van het streven naar herstel van de oude maatschappij in al zijn glorie. Vanouds werd goed onderwijs beschouwd als het patentmiddel ter verheffing van de lagere volksklassen. Scholing zou arbeiders en patroons de kans geven om zich te ontwikkelen tot goede burgers, die in de samenleving elkaar waardeerden en die hun eigen plaats daarin kenden. Hooggeschoolde arbeiders zouden niet bij de bedeling behoeven aan te kloppen omdat ze wisten hoe ze op eigen benen moesten staan. Zij zouden daartoe ook alle kansen moeten hebben en niet verplicht zijn om onder vernederende omstandigheden fabrieksarbeid te verrichten. Goed onderwijs zou de dreiging afwenden van een radicaliserende massa die zich liet opruien door linkse leuzen. Dat alleen zou al een reden tot grote blijdschap zijn, want voor de Internationale hadden de heren van het Nut eenstemmig geen goed woord over: dat was de baarljke duivel.

Het Nut wilde de nieuwe en dreigende ontwikkelingen met de vertrouwde middelen in goede banen leiden. Harmonieus overleg, wederzijdse waardering en achting waren trefwoorden voor de toekomst. Geen revolutionair geschreeuw, geen experimenten zoals de Raden van Bemiddeling, geen holle beloften over een spoedig te verwachten aards paradijs. In de toekomst moest de vrouw weer in

de eerste plaats echtgenote en moeder zijn en daarop als dienstmeisje goed worden voorbereid. De arbeiders zouden zij aan zij met de patroons zingend en overvloeiend van wederzijds begrip en welwillendheid hun (voornamelijk ambachtelijke)²⁵ werk verrichten. Kinderen zouden op goede scholen worden voorbereid op hun maatschappelijk functioneren. Arbeiders zouden in hun eigen stand tevreden zijn en niet proberen om door uiterlijk vertoon zoals het roken van dure sigaren de grenzen tussen de standen te vervagen. Bovendien zouden ze geen duur en zuurverdiend geld aan overbodig luxe moeten uitgeven, al was het alleen maar om te voorkomen dat ze hulp zouden nodig hebben.

Voor het hoofdbestuur was duidelijk waar de taken van het Nut lagen. Het sloot de samenvatting van de departementale rapporten in de Punten ter Beschrijving van 1874 af met het formuleren van een aantal "hoofdgedachten". De leden van het Nut moesten de maatschappelijke ontwikkelingen nauwkeurig gadeslaan. Zij moesten oppassen voor overhaaste en subjectieve conclusies. De problemen zouden verdwijnen als voortdurend het hoofddoel van het Nut werd nagestreefd: opvoeden van onwetenden.

Men kan het Nut typeren als een overwegend kleinsteedse en dorpselite. Dat was geen schande in een land waar de meeste mensen nog in dorpen en kleine steden woonden. De leden van het Nut waren zeker niet ontbloot van sociale bewogenheid. Deze was vooral gericht op en geïnspireerd door het lot van de goedwillende arbeiders, want van oproerige schreeuwers moesten zij niets hebben. Hun stond als toekomst een geromantiseerd verleden voor ogen, waarin het Nut als een betrouwbaar baken de juiste wegen aanwees.

NOTEN

1. Zie bijvoorbeeld Welcker, J. M., *Heren en arbeiders in de vroege Nederlandse arbeidersbeweging 1870-1914* (Amsterdam, 1978).
2. De tekst van de vragen is opgenomen in de Punten ter Beschrijving van 1871. Een complete serie van de Punten is aanwezig in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam. De vragen werden verzonden in december 1871, vgl. het archief van het hoofdbestuur notulen dd. 7-11-1871 en 21-11-1871, in Gemeentearchief Amsterdam, serie Particuliere Archieven 211, nr. 35. De antwoorden bevinden zich in hetzelfde archief, Part. Arch. 211, nr. 258 en 259. Van een aantal departementen werd bericht ontvangen, dat men tijd en mankracht te weinig had om het gevraagde onderzoek behoorlijk te verrichten en zeker wanneer dat nog binnen de kortste keren moest gebeuren. Bijvoorbeeld Nijmegen, Groningen en Amsterdam II.
3. Er werd toen in Nederland en daarbuiten over dergelijke raden gesproken en in een aantal landen werd er mee geëxperimenteerd. Vgl. Heukelom, A. P. van, *Arbeidsraden* (Dissertatie Amsterdam, 1892) en Harms, D., *Die Holländische Arbeitskammern, ihre Entstehung, Organisation und Wirksamkeit* (Tübingen, 1903). Het waren uit arbeiders en patroons samengestelde commissies. De antwoorden op deze vraag in Gemeentearchief Amsterdam, Part. Arch. 211, nr. 260.
4. Het hoofdbestuur heeft een "bevoegd auteur" benaderd met het verzoek om de antwoorden van de departementen te bewerken tot een boek, vgl. Punten ter Beschrijving 1872. Blijkens de notulen van het hoofdbestuur was dat de bekende B. H. Pekelharing, vgl. Gemeentearchief Amsterdam, Part. Arch. 211, nr. 35 dd. 16-2-1875. Men kon echter niet tot overeenstemming komen over de definitieve versie van de tekst, vgl. Gemeentearchief Amsterdam, Part. Arch. 211, nr. 1165, 1874-1875. Van de concept-tekst heb ik geen spoor gevonden. Vooral de hoofdbestuurleden H. F. R. Hubrecht en G. A. van Tienhoven hebben zich met de enquête beziggehouden. Het

- samenvattend overzicht van de rapporten is gepubliceerd in de Punten ter Beschrijving van 1873 en 1874; de kwantitatieve informatie voornamelijk in de Punten van 1874.
5. De enquête wordt genoemd door Schilstra, W. N., *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft der negentiende eeuw* (Amsterdam, 1940), maar zij was verhinderd na te zoeken of er materiaal over bewaard gebleven was (67-68). Vleggeert, J. C., *Kinderarbeid in Nederland 1500-1874. Van berusting tot beperking* (Assen, 1964) 113 citeert rechtstreeks uit departementale rapporten. Welcker, *Heren en arbeiders*, 599, acht de mogelijkheid niet uitgesloten dat er materiaal bewaard gebleven is. Wellicht slaat noot 19 in Hoefnagels, E. J., *Een eeuw sociale problematiek. De Nederlandse sociale ontwikkeling van 1850-1940* (Roermond, 1966) 278 op één van de departementale rapporten.
  6. Een aantal departementen beantwoordde alle gestelde vragen in één rapport.
  7. In het rapport van Doesburg werd bijvoorbeeld gesteld, dat het daar best meeviel met de volkshuisvesting en het drankmisbruik. In een aparte brief berichtte de secretaris echter, dat het aldaar met die zaken helemaal niet deugde. Uit Alblasserdam werd door een aantal leden een afzonderlijke brief gestuurd, waarin het hoofdbestuur werd gewaarschuwd, dat het rapport niet erg nauwkeurig zou zijn, omdat het niet door het bestuur in de ledenvergadering was besproken. Uit Almelo kwam het bericht, dat het rapport was opgesteld door een commissie die niet aller gevoelens had weergegeven. In Ermelo vond de meerderheid, dat de fabriekslonen voldoende waren, hetgeen werd gedemonstreerd door het toestromen van arbeiders; de minderheid achtte de lonen te laag. Verdeeldheid werd ook gemeld uit Kuilenburg en Uithuizen. In Delden trokken twee van de drie leden van de commissie zich terug omdat ze te weinig van de sociale kwestie wisten. In Zutphen vond de meerderheid van de commissie dat de sociale kwestie werd overdreven. Een voorbeeld van de samenstelling van zo een commissie: in Zutphen zaten er vier fabrikanten in, de chef van de werkplaatsen van de Staatsspoorwegen en twee leraren van de H.B.S. Er was dan wel kennis van zaken aanwezig, maar of de heren ook steeds even objectief geweest zijn?
  8. Tussen haakjes staat telkens de naam van het departement waarover informatie is opgenomen.
  9. Vergelijk Vleggeert, *Kinderarbeid en Pekelharing*, B. H., "Herinneringen aan een tweetal comités" in *Vragen des Tijds* (1895) II, 360 e.v.
  10. Het lot van jeugdige kindermisjes werd bijvoorbeeld alleen in het rapport van Lemmer betreurd.
  11. De rapporten van Beesd, Leiden en Loenen. Wellicht waren de opstellers geïnspireerd door lezing van Cremer, J. J., *Fabriekskinderen. Een bede, doch niet om geld* (Arnhem, 1863).
  12. Uit Kampen werd gemeld, dat de grootste sigarenfabrikant aldaar veel goodwill had verworven door het organiseren van avondlessen voor volwassenen, terwijl de kinderen eenmaal per week catechisatie kregen. Vleggeert, *Kinderarbeid*, 71 veronderstelt dat fabrikanten onderwijs verzorgden om te voorkomen dat kinderarbeid zou worden verboden.
  13. Vgl. Vleggeert, *Kinderarbeid*, 96.
  14. In Enschede was men bang dat bij een verbod de kinderarbeid zich zou verplaatsen naar binnenshuis waar geen controle mogelijk was.
  15. In Almelo en Zwammerdam waren arbeiders tegen een verbod van kinderarbeid, omdat zij zich tezamen met hun kinderen plachten te verhuren.
  16. In Schoonoord waren de laatste tijd al drie kinderen verbrand terwijl hun ouders en de rest van het gezin de hele dag in het veen werkten.
  17. Vgl. bijvoorbeeld Witt Hamer, M. J. de, *De arbeidersverenigingen* (Leiden, 1866) 170.
  18. In het departement Tholen verbouwden arbeiders ook handelsgewassen zoals suikerbieten en uien.
  19. Margarine vormde nog een alternatief. De fabricage ervan was in 1871 op kleine schaal begonnen, vgl. Brugmans, I. J., *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940* (Den Haag, 1961) 289. Voorlopig werd het nieuwe produkt vooral uitgevoerd naar Engeland, vgl. Stuijvenberg, J. H. van, ed., *De economische geschiedenis van Nederland* (Groningen, 1977) 226.
  20. In de Punten ter Beschrijving van 1872 is de uitslag opgenomen van een onderzoek naar de salarissen van onderwijzend personeel. Uit de tabellen blijkt, dat meer dan de helft van de hoofdonderwijzers minder verdiende dan f 600,-; elf procent van hen verdiende minder dan f 400,-. Van de hulponderwijzers verdiende meer dan de helft minder dan f 400,-.
  21. Barneveld, Kuilenburg, Gouda, Leeuwarden, Tilburg en Zwolle. Aan huur, verlichting en verwarming werd gemiddeld 21,8% van het loon uitgegeven, aan kleding, schoeisel en onderhoud daarvan 11%, aan voeding 61,3% zodat voor de talloze overige uitgaven maar 5,9% beschikbaar was.

22. Door de veranderde belastingdruk waren bier en jenever ongeveer even duur geworden, maar voor de waard was het voordeliger om bier te schenken. In Tilburg dronk men in 1871 9 liter jenever en 80 liter bier per hoofd der bevolking; in Weesp 10 liter jenever; in Zwolle 12 liter jenever per jaar en per persoon. Dat behoeven niet alleen maar inwoners van de departementen te zijn geweest. Men denke aan reizigers en een garnizoen.
23. Een citaat uit het rapport van Rotterdam illustreert, dat de verandering een traag proces werd geacht. "Onbevoegden en ongeroepen mogen meenen dat de toestand van den werkman door vergaderingen en oproepingen spoediger kan worden verbeterd, zij, die meer met de arbeider onmiddellijk in aanraking komen, zijn overtuigd dat dit slechts zeer langzaam zal kunnen geschieden en dat te groote haast de gewenschte verbetering wel kon vertragen in plaats van te bespoedigen".
24. Wageningen, Woerden, Hauwert, Charlois, Drachten, Helder, De Wijk, Wieringerwaard, Capelle aan de IJssel en Tholen.
25. Men maakte in het algemeen geen scherp onderscheid tussen de categorieën arbeiders. In Neede bijvoorbeeld werd gesproken van "Fabrieksarbeiders (voornamelijk handwerkers en veldarbeiders)", in Breukelen van "handwerkslieden die een bepaald bedrijf uitoefenen". Het scherpste onderscheid werd in de rapporten gemaakt tussen geschoolden en ongeschoolden. Alleen in Leeuwarden werd gewezen op de "breede laag der proletariërs", maar daarover heeft het hoofdbestuur geen inlichtingen gevraagd, zodat het ontbreken van informatie niets zegt over de mening die men erover had e.d. Vgl. ook Giele, J. "Arbeidersbestaan. Levenshouding en maatschappijbeeld van de arbeidende klasse in Nederland in het midden van de negentiende eeuw" in: *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland* I (1976) 28.

PACIFICATIE EN PROFESSIE: KOHNSTAMM EN HET NUT*

E. Mulder

De deelnemers aan de Algemene Vergadering van het Nut in 1888 zullen niet erg geschrokken zijn van de toespraak die de voorzitter, de bankier en filantroop A. C. Wertheim, er hield. Het lag ook niet in zijn bedoeling ze schrik aan te jagen: waar hij naar streefde was verzoening, "verstandige, praktische verzoening".¹ Dat kon het Nut zelf trouwens wel gebruiken: het was de eerste Algemene Vergadering na het vertrek van Kerdijsk, en ook Quack was net afgetreden. Evenals in 1892, toen hij nogmaals als voorzitter optrad, bepleitte Wertheim de aloude Nuts-idealen: "wij allen, eenvoudige burgers, zorgzame huisvaders, eerlijke soldaten des levens, laat ons in eigen kring en bescheiden omgeving de toenadering en de menschenliefde leeraren door onze aanmoediging, onze welwillendheid en ons voorbeeld."² Hij beled een gematigd vooruitgangsoptimisme en riep op tot rustig en volhardend werken aan de verbetering van de samenleving – rustiger desnoods dan Kerdijsk wilde, al was Wertheim zelf het grotendeels met deze eens: hij zat immers in het hoofdbestuur dat Kerdijsk steunde en in de jaren '90 schaarde hij zich onder de Takkianen.³

Vooruitgang zou, volgens Wertheim, vooral het gevolg zijn van verstandelijke ontwikkeling: door volksonderwijs en voorlichting voor het lagere volk, door gemeenzaam overleg voor de burgerij en door de wetenschap voor iedereen.⁴ Het kon wel eens tijdelijk tegen zitten, maar uiteindelijk viel de evolutionaire verbetering niet tegen te houden: "Het voorwaarts gaan is een natuurwet, waaraan niemand zich kan onttrekken."⁵ Het Nut vervulde in die ontwikkeling een belangrijke rol en dat was een van de redenen waarom Wertheim tot de Maatschappij was toegetreden. Een ander belangrijk motief vormde zeer waarschijnlijk zijn streven naar assimilatie: Wertheim gold in de 19e eeuw als een van de voornaamste vertegenwoordigers van de liberale joodse bourgeoisie die wenste "volledig op te gaan in de Nederlandse samenleving."⁶ Verbaal uitte hij deze wens in de slagzin: "In de Kerk zijn wij *Israëlieten*, daarbuiten zijn wij *burgers*."⁷ en als een van de daden bij dit woord trad hij tot het Nut toe toen het in 1855 de gelederen opende voor joden.⁸ Wertheim was het eerste joodse hoofdbestuurslid en in 1888 landelijk voorzitter. In het kader van zijn vooruitgangsgeloof beschouwde hij dit een uiting van "de zege van den nieuwen tijdgeest op verouderde opvattingen."⁹ "Eigenbelang en humaniteit" waren volgens hem de twee drijfveren "die het

* Met dank aan prof. dr. L. Dasberg, drs. B. Kruihof en drs. J. Aarts.

menschelijk hart en daardoor de geheele maatschappij beheerschen." Ze bekeerden tenminste Wertheims hart en zouden ook de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen moeten beheersen: geen zuivere filantropie, maar een redelijke rente; geen klassenstrijd, maar solidariteit; niet de "zwijmel der sociaal-democratische illusiën, maar een gematigd, praktisch idealisme; geen revolutie, maar, als voorbehoedmiddel daartegen, evolutie.¹¹

Wertheim combineerde beide beweegredenen in een soort welwillend paternalisme: er moet voor gewaakt worden dat "de menigte, dat grote naïeve kind"¹² zich laat meeslepen door onbereikbare visioenen, dat er "onmogelijke eischen aan het leeven gesteld" worden "en bij de niet vervulling (...) met wraakneming (wordt) bedreigd."¹³ Daartoe moet het Nut "de uitingen des levens (...) in zich opnemen (...) om ze te verwerken (...) en aan te bieden *aan de wachtende menigte*."¹⁴ Daarbij moet die menigte ervan doordrongen worden, dat "tijd, geld en kennis, macht is."¹⁵ Wertheim hechtte dus groot belang aan de materiële en intellectuele krachten, de zedelijke leken daarvan afgeleid: "Het is juist het ongeluk der mindere klassen, dat de noodzakelijkheid, de onverbiddelijke eischen en ontberingen van het materiële leven haar dwingen, steeds op dezelfde onderwerpen te turen. *Vandaar* moreele kortzichtigheid en kleurenblindheid."¹⁶

Vijfentwintig jaar voor Wertheim de Nutsvergadering aldus de oorzaken van het ethisch tekort in de samenleving voorhield, was zijn jongste zuster getrouwd met Max Kohnstamm, die, als jonge joodse Duitser naar Nederland gekomen, op het bankierskantoor van Wertheim was opgeklommen tot diens medewerker.¹⁷ In 1875 kreeg dit echtpaar in Bonn een derde en laatste kind: Philip Abraham Kohnstamm. Deze zou, doordat de psychische toestand van zijn vader opname in een gesticht noodzakelijk maakte, een groot deel van zijn jeugd doorbrengen in het huis van zijn oom.¹⁸

Hij trad ook in diens voetsporen als voorzitter van het Nut en in 1919 sprak hij voor de eerste maal als zodanig de Algemene Vergadering toe. En ook hij sprak daar van het ethisch tekort, niet als afgeleide, zoals Wertheim, maar als oorzaak van zo niet alle dan toch de meeste ellende. Daarom heeft "aan één ding (...) de wereld behoefte, slechts één ding kan haar genezen: zedelijke vernieuwing..."¹⁹ Dit vormde niet de enige overtuiging waarin Kohnstamm van zijn oom afweek. Maar ogenschijnlijk verschilde hij niet erg van Wertheim: beiden waren voor algemeen kiesrecht, beiden voorstander van de openbare school maar bereid de bijzondere te subsidiëren, beiden voor particulier initiatief, ook in sociale kwesties, en tegen teveel staatsinmenging, tegen klassenstrijd en voor klassensamenwerking.

Kohnstamm leek met dit alles de liberale, verlichte traditie van zijn familie voort te zetten. Ook zijn studie natuurkunde en het extra-ordinariaat in de warmteleer²⁰ wijzen in die richting. Daarnaast echter waren er tekenen van sterk verzet tegen het milieu dat zijn oom representeerde. Het sterkst, althans het duidelijkst bleek dit in ethiek en vooral geloof. Maar al in hun liberalisme waren Kohnstamm en Wertheim niet hetzelfde. De eerste sloot zich in 1905 aan bij de Vrijzinnig-Democratische Bond, waardoor hij zich verbond met de radicalen met wie de laatste eigenlijk niet in één partij wilde zitten. De oprichting van de VDB had de

splitsing in het liberale kamp bewerkstelligd die Wertheim weliswaar niet meer meemaakte – hij stierf in 1897 – maar waar hij zich tegen had verklaard²¹ Een van Kohnstamms duidelijkste daden van tegenstand was echter zijn intrede in de Nederlandse Hervormde Kerk in 1917, naar hij zelf schreef een formele bevestiging van wat al lang had plaatsgevonden.²² Hiermee keerde hij in zekere zin terug naar het geloof der vaderen en verzette hij zich tegen de vage algemene religiositeit en het deïsme van zijn ouderlijk milieu. Maar tegelijkertijd assimileerde hij verder dan enig familielid.

Kohnstamm werd lid van het Nut in 1915, d.w.z. eveneens in de Eerste Wereldoorlog, een voor Kohnstamm emotioneel zeer bewogen periode.²³ Het heeft er alle schijn van dat de oorlog als een katalisator heeft gewerkt in Kohnstamms leven: zijn godsdienstig-politieke activiteiten werden ineens veel intensiever, hij werd lid van de kerk, hij kwam in het Nut en daar al snel in het hoofdbestuur en in de Nutscommissie voor onderwijs en in 1918 komt zijn benoeming rond tot Nuts-hoogleraar in de pedagogiek, een interessesfeer waar warmte en hoge druk toch een volstrekt andere betekenis hebben dan in de fysica. Een soortgelijke mengeling van assimilatie en antagonisme als bij zijn intrede in de kerk valt op aan zijn aansluiting bij het Nut: enerzijds een teken van opgaan in de Nederlandse samenleving op basis van een traditie van verlichte levensovertuiging die zijn milieu van afkomst en het Nut gemeen hadden, anderzijds een scherpe afwijzing van die traditie.

Een van de uitvoerigste aanklachten hield hij als feestredenaar: in het gedenkboek bij het 150-jarig bestaan van het Nut in 1934, onder de titel "De Nederlandse gedachte en "Het Nut", in verleden, heden en toekomst". Kohnstamm schetste hierin in grote lijnen de geschiedenis van het Nut en vanaf het begin, of eigenlijk al voor het begin, was het mis: de Verlichtingsfilosofen plaatsen hun mensbeeld op een klassieke sokkel en wel speciaal een stoïcijnse. Daarmee wendden ze zich geheel af van het christendom. "Want de Bijbel kent geen religie der humaniteit, d.w.z. geen goddelijken mensch. Onvergelijkelijk veel dieper of liever radikaal anders dan de stoïcijnse psychologie ziet de Bijbelsche de demonische machten in menschen-ziel en menschenmaatschappij."²⁴ In de 18e eeuw stonden dus humanisme en christendom ver van elkaar en het Nut stond eigenlijk aan de verkeerde kant, d.w.z. Nieuwenhuijzen c.s. waren "meer Stoïcijnsh dan Christelijk."²⁵

Datzelfde verwijt bleef gelden in de 19e eeuw, toen het Nut langzamerhand van kleine tot op zijn minst een forse minderheid was geworden. Met zijn grotere invloed wekte het ook steeds meer weerstand, vooral als vertegenwoordiger van de Geest der Eeuw, de geest ook van het "gematigd protestantisme". Want, schreef Kohnstamm, "God met gematigdheid dienen (...) is een contradictio in terminis, een logische en reële onmogelijkheid."²⁶ De erop volgende periode tot ongeveer 1880 schilderde hij als een van geestelijk imperialisme. Oorzaak daarvan was de verenging van het humanisme, ook in Nutskring, tot intellectualisme en naturalisme; mensenkennis en "erkenning van het levensmysterie (...) in deze wereld" werden daarmee onmogelijk en de verschillen tussen humanisme en

christendom werden tot vijandschap.²⁷ Waar het Nut, zoals Abraham Kuyper het formuleerde, haar dogma "verdraagzaamheid door opheffing van belijdenisverschil" verdedigde, daar had het beter kunnen streven naar "eerbied voor anderer overtuiging juist door vastheid van eigen overtuiging gewekt."²⁸

Had het Nut hierin volgens Kohnstamm dus niet genoeg vastgehouden aan haar oude stellingen, teveel deed het dat in de benadering van de sociale kwestie: teveel bleef het bij liefdadigheid, te weinig erkende het het recht van de arbeiders. En al werd in 1885 een nieuw wetsartikel aangenomen waarin gesproken werd van "de verheffing zoowel van het arbeidsvermogen als van den levensstandaard der werklieden", de uitkomst van het daarop volgende conflict-Kerdijk over algemeen kiesrecht betekende "een zwaren misslag tegen de Nederlandsche gedachte" en een bevordering van de gedachte van de klassenstrijd bij de Nederlandse arbeidersbeweging.²⁹

Er bestonden voor Kohnstamm dus nogal wat historische gronden om het Nut op zijn minst te negeren. Dat hij zich echter erbij aansloot, had zeker drie redenen. De eerste was, dat hij door D. Bos, de voorzitter van de Bevredigingscommissie van 1913, kamerlid voor de vrijzinnig-democraten en belangrijk Nutsman, met het Nut in contact kwam. Dat klinkt banaler dan het was. Het wegvallen van zijn eigen vader in zijn vroege jeugd maakte, dat Kohnstamm zijn hele leven probeerde concrete en richtinggevende voorbeelden te vinden.³⁰ Wertheim voorzag het eerst in die behoefte, later bijvoorbeeld zijn leermeester de fysicus Van der Waals. Ook Bos was voor Kohnstamm zo'n persoonlijkheid en hij schreef over de "grootte beteekenis" van "de nauwe kennismaking met dezen staatsman in den waren zin des woords, deze grootte en loutere figuur."³¹

Een tweede reden valt weer te vinden in Kohnstamms artikel in het gedenkboek. Mocht er dan veel zijn aan te merken op het Nut, in één opzicht kon het, behoudens een korte periode, volledig zijn goedkeuring wegdragen, namelijk als vertegenwoordiger van de Nederlandse gedachte. Dat begon meteen met Nieuwenhuijzens "revolutie", die, typisch Nederlands, was "gespeend van alle revolutionaire romantiek."³² Het Nut was, als de Republiek in zijn geheel, doortrokken van bezonnenheid, affectbeheersing, streven naar overleg en vrede en gericht op de daad. "Er is heel weinig mystiek in, en in het geheel geen magie."³³ Kohnstamm sloot zich aan bij Kuyper, die in zijn bekende brochure over het Nut uitlegde dat het zo echt Nederlands decentraal georganiseerd is, dat het bestaat door en niet voor de leden en verder dat het Nut zoveel gedaan had ter bevordering van de volkslectuur en, natuurlijk, van het nationale onderwijs.³⁴ En zelfs in de tijd van "geestelijk imperialisme", toen het Nut zich met het "denkend deel der natie" verbond tegen allerlei minderheden, wilde "waarschijnlijk de overgrootte meerderheid der Nutsmannen" eerbied voor en samenwerking met andere overtuigingen.³⁵

Kohnstamm legde zo sterk de nadruk op het Nederlandse karakter van het Nut, omdat hij zich zelf zijn nationaliteit zo goed bewust was. Zijn Nederlanderschap was zelf gekozen: door zijn vader was hij Pruisisch staatsburger en in zijn jeugd moest beslist worden of hij dat bleef. Geestelijke verwantschap met en een jaren-

lang verblijf in Nederland deden hem kiezen voor de nationaliteit van zijn moeder. Ook het steeds nadrukkelijker anti-semitisme in Duitsland droeg aan deze beslissing bij.³⁶ "Iedere Jood, in Duitsland geboren, kent dat gevoel van Pariah te zijn.", schreef hij jaren later.³⁷ En wat Kohnstamm betrof was duidelijk eerder het Duitse dan het joodse identiteitselement daarvan de oorzaak.

Ondanks zijn verregaande verbinding met Nederland heeft hij zijn joodse afkomst echter nooit verloochend.³⁸ Integendeel, in de jaren dertig nam het, juist door de gebeurtenissen in zijn geboorteland, een steeds duidelijker plaats in zijn gedachten in. "Kohnstamm behoorde zowel tot het Nederlandse als tot het Joodse volk.", oordeelde Sam de Wolff.³⁹ Het was de in zijn ogen bij uitstek Nederlandse gedachte die het Nut belichaamde, waardoor Kohnstamm met een actief lidmaatschap zijn Nederlandse status bevestigde tegenover zijn Duitse afkomst en die een invitatie tot assimilatie met behoud van joods bewustzijn bood.

Dit laatste was des te beter mogelijk omdat in de twintigste eeuw het Nut zich definitief verwijderd had van het eerder beschreven geestelijk imperialisme.⁴⁰ En dat was een derde reden voor Kohnstamm om zich bij het Nut te voegen en er te blijven: hij zag er een beweging in die de verdeeldheid van Nederland in zuilen zou kunnen overwinnen.⁴¹ Kohnstamm juichte de onderwijspacificatie toe en was tegelijkertijd voorstander van de openbare school. Hij volgde daarin zijn voorbeeld Bos, de architect van die pacificatie. Hij hoopte dat de bereikte vrede een voorwaarde zou zijn "waaronder de tegenstanders van voorheen voortaan gezamenlijk, ieder op zijn wijze, kunnen werken aan het groote, gemeenschappelijke doel", verbetering van het onderwijs, dat schromelijk ten achter was geraakt.⁴² Kohnstamm wilde een oplossing en geen institutionalisering van de schoolstrijd waarbij de partijen zich hardnekkig aan hun zuil vastklampten, en 'toen dit er toch van kwam, probeerde hij het Nut te bewegen als een soort bemiddelaar op te treden. Zijn persoonlijke voorkeur voor de openbare school berustte ook niet op – vermeende – neutraliteit, maar op de gedachte dat kinderen van verschillende achtergrond tezamen tot meer eerbied voor elkaars levensovertuiging en daarmee tot grotere volkseenheid zouden komen.⁴³

Kohnstamm ontdekte het volk vlak voor zijn kennismaking met het Nut. In 1913 deed hij mee aan de Tweede Kamerverkiezingen als kandidaat van de vrijzinnig-democraten en de daardoor gedwongen gedachtenwisselingen op diverse verkiezingsavonden leverden hem naar eigen zeggen een blik op het leven buiten het universiteitsmilieu van de grote stad, wat zijn "saamhorigheidsgevoel met het Nederlandsche volk" aanmerkelijk versterkte, maar hem bovenal deed beseffen "hoeveel groots en moois daar op ontwikkeling wachtte, hoeveel gezond verstand en fijne intuïtie daar aanwezig waren."⁴⁴

Het ontwikkelen van verstand en intuïtie, dat was de taak die Kohnstamm zich in Nutsverband stelde en de laatste was uiteindelijk het belangrijkste. Want, schreef hij een jaar later, "niet alleen verstand en redelijk inzicht, deze zelfs niet in de eerste plaats, maar irrationele elementen: intuïtie en wil, bepalen onze houding tegenover de grote problemen."⁴⁵ Dat een dergelijke erkenning niet alleen een bevrijding betekende uit het negentiende-eeuwse rationalisme, maar

ook kon leiden naar grote gevaren, werd vooral duidelijk in de jaren dertig. In 1933 besprak Kohnstamm voor de Algemene Vergadering van het Nut de door-slaggevende macht van irrationele factoren in de crisis en in twee lezingen in 1934 die in de dictatuur, in het bijzonder van het fascisme. De crisis was volgens hem in wezen niet van economische, maar van geestelijke aard⁴⁶: de mens heeft wel de natuur leren beheersen, maar "het stuur over zichzelf verloren, omdat hij den vijand in eigen boezem heeft onderschat."⁴⁷ Kohnstamm wist waarover hij het had: door zijn opleiding was hij buitengewoon deskundig in de natuurbeheersing en door zijn vader en door eigen ervaring had hij ontdekt wat de irrationele krachten konden aanrichten.⁴⁸ En diezelfde vijand maakt ook de dictatuur mogelijk en de democratie moeilijk: "wij moeten erkennen dat de instinctieve basis van het democratische systeem, vergeleken met de dictatuur, zwak is."⁴⁹

De vraag was met welke wapens de vijand bestreden moest worden. Kohnstamm koos ze uit het Nutsarsenaal: opvoeding en onderwijs. Om "de massamensch (...) een geestelijke inhoud en de expressiemiddelen" daarvoor te geven en de "psychische weerstanden" tegen een oplossing van de crisis te breken. En om mensen democratie te leren, die "een moeizame en langdurige opvoeding eischt", omdat "er diep in elke menschenziel een demon huischt, die haar werk tracht af te breken en ongedaan te maken."⁵⁰ Maar dat opvoeding en onderwijs van strategisch belang zijn voor verbetering van de wereld, dat wisten de filosofes ook al.⁵¹ Kohnstamms kritiek op de overheersing van het verstand was dan ook niet zozeer gericht tegen de Verlichting – al had hij ook daartegen bezwaren – maar meer tegen wat de 19e eeuw ervan gemaakt had.⁵² Hij wette zijn wapens op andere wijze dan men in de 19e eeuw gewoon was: opvoeding en onderwijs dienden gepaard te gaan met erkenning van het subjectieve, irrationele, persoonlijke element, zonder dat de overhand te laten krijgen. Dit eiste eigenlijk voortdurende introspectie: de zedelijke vernieuwing, waarvan Kohnstamm op de Algemene Vergadering van 1919 sprak, kon slechts bereikt worden door zelfinkeer. "Herzie u zelf.", hield hij de verzamelde Nutsmensen zijn eigen oplossing voor.⁵³

Toen in 1917 het Hoofdbestuur van het Nut ernstig overwoog om Kohnstamm een professoraat in de pedagogiek aan te bieden, opende dit voor hem een perspectief om zijn persoonlijke, politieke en professionele motieven te integreren. Zo'n betrekking "zou zekere eenheid brengen in de veelheid van werkzaamheden, welke hem in de laatste jaren in beslag namen.", vertelde hij zijn medebestuurders.⁵⁴

De plannen voor een dergelijke leerstoel dateerden al van 1912.⁵⁵ De toenmalige secretaris van het Nut, J. Bruinwold Riedel, wilde R. Casimir benoemen. Deze was rector van het Nederlandsch Lyceum en had in Groningen gestudeerd o.a. bij Heymans, de filosoof en psycholoog. De bedoeling was de hoogleraar te plaatsen in deze stad, waar hij zou kunnen profiteren van het psychologisch laboratorium van Heymans. Toen Casimir zich onder druk van de bestuurders van het Nederlandsch Lyceum terugtrok, zich weer aanmeldde voor beperkte tijd en vervolgens door het hoofdbestuur werd afgewezen, probeerde het curatorium voor de leerstoel een andere kandidaat te vinden. Na vele vergeefse pogingen kwam het ein-

delijk tot een voordracht.⁵⁶ De keus bleek niet gevallen te zijn op iemand die experimenteel-psychologisch geschoold was en daaraan had het hoofdbestuur toch eigenlijk wel gedacht als uitgangspunt voor praktisch pedagogisch werk.⁵⁷

Maar Kohnstamm had nog een geheel ander bezwaar: de kandidaat ontbrak het aan "enige zelfstandige wijsgeerige scholing."⁵⁸ Want als men – terecht, naar Kohnstamms idee⁵⁹ – de koppeling met de experimentele psychologie liet varen, dan was filosofische fundering van de opvoedkunde het belangrijkste. De secretaris van dat moment, Bloemers, opperde in een gesprek na afloop van de hoofdbestuursvergadering van 6 januari 1917, dat Kohnstamm zelf in aanmerking zou kunnen komen voor deze post. Kohnstamm weigerde aanvankelijk, maar kwam daar later in een brief op terug. Hij schreef daarin graag een band te zien tussen de te benoemen hoogleraar, het hoofdbestuur en de Nutscommissie voor onderwijs en in een nader gesprek vond hij tevens dat de leerstoel bij voorkeur gevestigd moest worden in Amsterdam, als landelijk centrum en als concentratie van onderwijzers. Het belangrijkste echter bleef de onderwijzers "een wereldbeschouwing bij te brengen."⁶⁰ Inderdaad leek dit enigszins een oratio pro domo, zoals het curatorium van de leerstoel later in andere woorden suggereerde: Kohnstamm behoorde tot het hoofdbestuur, sinds 1916 tot de Nutscommissie voor onderwijs, hij had ook wijsbegeerte gestudeerd en een privaat-docentschap op dit vakgebied vervuld, en hij woonde in Amsterdam.

Het hoofdbestuur, dat al jaren voor de Algemene Vergadering een begrotingspost had moeten verdedigen waarvan de bestemming onduidelijk bleef⁶¹, wilde hierover wel denken en verzocht Kohnstamm zijn opvattingen op schrift te stellen.⁶² In de nota die daarvan het gevolg was, herhaalde deze zijn argumenten en stelde bovendien voor een splitsing van de leerstoel: algemene pedagogiek met praktisch werk in de vorm van een seminar in Amsterdam, toepassing van de experimentele psychologie op de pedagogiek in Groningen, al waarschuwde hij tegen "overschatting" van de natuurwetenschappelijke methode.⁶³ Het hoofdbestuur oordeelde zeer gunstig over de nieuwe ideeën⁶⁴, maar het curatorium was minder enthousiast: in een woedende brief bestreed het met hier en daar honende uithalen Kohnstamms voorstellen. Het wilde juist geen "bespiegeling", maar methodisch-didactische voorlichting voor aanstaande docenten, "want steeds was de phrase de dood der paedagogiek."⁶⁵ Bovendien was het "pijnlijk" tegenover Groningen, waar de gemeente, de provincie, de universiteit en het Nutsdepartement al geld hadden toegezegd, om nu voor "bijzondere belangen te Amsterdam" te buigen.⁶⁶

De hoofdbestuursleden bleven echter bij hun steun aan Kohnstamm, die natuurlijk protesteerde tegen de "insinuaties" van het curatorium.⁶⁷ Voor Amsterdam kwam er twee weken later een commissie ter voorbereiding van de leerstoel.⁶⁸ Deze stelde voor: een pedagogisch seminarium vanwege het Nut onder leiding van de hoogleraar die betaald wordt door de gemeente.⁶⁹ De gemeente ging met deze constructie niet accoord: een buitengewoon hoogleraar in gemeentedienst en een seminarium onder Nutsbestuur, daarvan verwachtte men moeilijkheden. B en W zagen liever het Nut alles organiseren.⁷⁰ Het hoofdbestuur besloot daartoe ook maar, geholpen door Kohnstamms aanbod "buiten bezwaar

van de algemeene kas" de functie op zich te nemen. De gemeente keurde een bijzondere leerstoel goed en het hoofdbestuur benoemde Kohnstamm als hoogleraar en als directeur van het Nutsseminarium.⁷¹

In zijn intrede op 3 februari 1919 benadrukte Kohnstamm nog eens zijn pedagogisch credo: "de paedagogiek zal filosofisch zijn of ze zal niet zijn"⁷², d.w.z. wereldbeschouwing en ethiek staan centraal. Het zijn gevleugelde woorden geworden in de Nederlandse pedagogiek: opvoedkundigen van elke zuil of zonder zuil hebben ze instemmend herhaald. In zoverre had Kohnstamm succes. Maar ze werden veelal gebruikt om er de legitimiteit van de eigen overtuiging mee te onderstrepen.

Het was niet de enige teleurstelling, want ook het hoogleraarschap en het Nutsseminarium waren geen doorslaand succes, zonder dat daarvoor een duidelijke verklaring is. Vooral aanstaande docenten en onderwijzers bleven weg. Toen Kohnstamm in 1922 door de Universiteit van Groningen werd uitgenodigd op een leerstoel ethiek en godsdienstfilosofie plaats te nemen, besloot hij dan ook op het aanbod in te gaan. De minister hield de benoeming echter tegen.⁷³ Enkele jaren later erkende Kohnstamm dat de eerste periode van het professoraat en het seminarium hem meer "aan inspanning, maar nog meer aan illusies had gekost" dan hij in 1918 voorzag. "Ik heb gemeend dat het mogelijk zou zijn het Nut een soortgelijke plaats in onze volksontwikkeling te hergeven, als het honderd jaar geleden innam, maar ik zie thans in dat ik heb gedwaald ten opzichte van zijn positie in ons land, maar bovenal ten opzichte van zijn innerlijke kracht en besef van roeping."⁷⁴

Die kracht en roeping hadden volgens Kohnstamm bijvoorbeeld in 1924 tot uiting moeten komen. In dat jaar ontstond een conflict tussen de Nutshoogleraar en de algemeen secretaris, J. Hovens Greve, over het Nederlandsch Jeugdleiders Instituut, dat beoogde een overkoepelende organisatie te zijn voor leiders in het vrije jeugdwerk, onder meer door het doen plaatsvinden van cursussen. Dit instituut, waarin Kohnstamm voorzitter van het bestuur was, werd in 1923 overgenomen door het Nutsdepartement Amsterdam, waarin hij deel uitmaakte van het dagelijks bestuur.⁷⁵ Hovens Greve, die aanvankelijk tegen die overname niet zo'n bezwaar had, concludeerde een jaar later dat de werkmethode van dit instituut, waar ook specifiek levensbeschouwelijk gerichte cursussen konden worden gegeven, in strijd waren met het werk dat in het kader van het Nut mogelijk is, namelijk "uitsluitend humanistisch opvoedend werk."⁷⁶ Kohnstamm daarentegen zag als taak van het Nut "de verbindende synthetische schakel te zijn" tussen de verschillende richtingen, door "voorlichting, steun en medewerking" bij "algemeen-menschelijke en technische vragen". Het Nut zou als federatie alle richtingen die dat wilden een onderdak moeten bieden.⁷⁷ Greve verklaarde bang te zijn dat het Nut in zo'n federatie zijn zelfstandigheid zou verliezen.⁷⁸

Er kwam een geschillencommissie. Kohnstamm deelde deze mee de nieuwe lijn te zien als "noodzakelijk gevolg van het op den voorgrond treden van opvoeding (tegenover het onderwijs), van het anti-rationalisme, de waardeering van gevoel, geloofsovertuiging in onze tijd." Daarmee projecteerde hij zijn eigen ont-

wikkeling wel wat snel op de tijdgeest en in elk geval op die van het Nut, want de meeste Nutsleden en -departementen waren naar de mening van de commissie aan dit alles nog lang niet toe.⁷⁹ Kohnstamm, die inmiddels ontslag had genomen als bestuurder zowel van het instituut als van het departement, probeerde nog te wijzen op het federatieve karakter van het Nut zelf met zijn autonome departementen en op het feit dat "de leden der Nutsdepartementen thans vooral behoo- ren tot den geestelijk slapenden liberalen middenstand, die geen voeling heeft met de hoopvolle activiteit van andere kringen"⁸⁰, maar het mocht niet baten: de commissie adviseerde het hoofdbestuur geen partij te kiezen omdat dit prema- tuur en gevaarlijk zou zijn en de nieuwe, synthetische lijn slechts daar toe te laten waar dit mogelijk was en dan maar te zien wat ervan zou komen.⁸¹ Het hoofdbes- tuur, dat zich grotendeels achter de algemeen secretaris opstelde, nam deze con- clusies over⁸² en daarmee had Kohnstamm het pleit verloren, de verzuiling was niet verbroken. Het was trouwens maar zeer de vraag of de verzuilde verenigin- gen zelf wel zouden willen werken in een Nutsfederatie en zo ja, of ze het dan niet uitsluitend om het financiële voordeel zouden doen.⁸³

Met Kohnstamms nederlaag was echter ook een potentieel arbeidsterrein voor de Nutshoogleraar en het Nutsseminarium verdwenen. Kohnstamm zocht het daarom meer en meer in andere richting: professionalisering van de pedagogiek. De ervaring had hem geleerd, dat het in beperkte, min of meer technische kwes- ties mogelijk was met de verschillende gezindten tot een oplossing te komen. Zo was er in 1923 een conferentie belegd over het Frans op de lagere school en op de Algemene Vergadering van dat jaar meldde Kohnstamm "de op hoog peil staan- de discussies" van "onderwijsmannen van de meest verschillende richtingen" en de "grootte overeenstemming (...) in dezen bij uitstek deskundigen kring."⁸⁴ Des- kundig advies, vooral in onderwijskwesities, was ook wat hij in 1925 de gemeente Amsterdam aanbood⁸⁵ en hier bleek inderdaad professionele expansie mogelijk. Na enkele jaren onderhandelen ging de gemeente met het Nutsseminarium in zee en verstrekke een enkele opdracht zowel als subsidie.⁸⁶ Kohnstamm ontving in- middels van het Nut ook een salaris.

Die gemeentesubsidies bleken vooral in de jaren dertig geen vast genoeg, want elk jaar weer werd er op bezuinigd. Maar dat mocht niet verhinderen, dat het Nutsseminarium een toenemend aantal onderzoeksverslagen deed verschij- nen, eerst over selectie, later vooral over didactiek en denkpsychologie.⁸⁷ Een poging in 1931 om die deskundige status ook uit te drukken in een gewoon hoog- leraarschap aan de Gemeentelijke Universiteit in Amsterdam ging niet door.⁸⁸ Pas in 1938 benoemde de hoofdstad hem, zij het slechts tot buitengewoon hoogle- raar in de pedagogiek, Utrecht was daarin in 1932 al voorgegaan. Kohnstamms didactische werk vond ook enige weerklank bij de confessionele vakbroeders⁸⁹, maar meer dan wat fluisteren tussen de zuilen is het niet geworden.

Omgekeerd evenredig aan de subsidiebedragen liepen de aantallen leerlingen van het Nutsseminarium op: van 23 in 1926 tot 159 in 1936.⁹⁰ Dat kwam voorna- melijk door de in 1925 opgerichte Vereniging tot Bevordering van de Studie der Paedagogiek. Deze door Casimir bedachte samenbundeling van alle universitaire

docenten pedagogiek in Nederland (dus ook de katholieke en protestants-christelijke), regelde pedagogische cursussen en examens die tot een akte M.O.-pedagogiek opleidden; officieel erkend werd de akte niet, maar een regeringsvertegenwoordiger bij de examens was blijkbaar toch voldoende om een toenemend aantal studenten te lokken. Voor de universitaire studenten die leraar wilden worden, bleef nog lang "De kwaliteit der belangstelling (...) voortreffelijk; de quantiteit bedroevend gering."⁹¹

Al met al was hier dus sprake van een bescheiden succes, temeer daar eindelijk langdurige samenwerking over geloof en richting heen tot stand was gekomen, zij het slechts op academisch niveau en zij het dat de regeling geheel buiten het Nut stond, want het Nutsseminarium was maar een van de instellingen in het land waar de cursussen en examens plaats vonden.

Meer dan enige samenwerking op dergelijke organisatorische terreinen met vertegenwoordigers van andere levensovertuigingen en een welwillende houding tegenover zijn werk heeft Kohnstamm niet bereikt. Verschillende pogingen ook op andere gebieden meer toenadering te zoeken mislukten: *Paedagogische Studiën*, bij de oprichting in 1920 het wetenschappelijk tijdschrift van o.a. het Nutsseminarium, kon ondanks een redactiebeleid dat niet gebonden was aan partij of richting, nauwelijks protestants-christelijke of katholieke medewerking krijgen⁹²; de twee grote Nederlandsche Paedagogische Congressen in 1926 en 1930 werden eerst door de katholieken en later ook door de gereformeerden niet bezocht⁹³; en aan de bespreking van het probleem van nationaal bewustzijn en opvoeding wilden de confessionelen ook niet meedoen.⁹⁴

De pacificatie had in pedagogisch opzicht niet geleid tot de permanente samenwerking waar Kohnstamm op gehoopt had en ook het Nut had de verzuiling niet doorbroken. Integendeel, het leek zelf wel tot een zuil te behoren, want meestal trok het samen op met neutrale, liberale of sociaal-democratische verenigingen. Misschien beseftte Kohnstamm dit ook, toen hij in het jaarverslag van 1932 van het Nutsseminarium verzuchtte dat de Vrije Universiteit en de Katholieke Universiteit in Nijmegen hun zaakjes zoveel beter hadden geregeld.⁹⁵ Dat dit ondertussen een steeds professioneler aanpak niet hoefde te verhinderen, bewees het toenemende aantal publicaties van en studenten aan het Nutsseminarium. Tenslotte waren Kohnstamms middelen vrijwel dezelfde als die van Wertheim: volks- onderwijs en voorlichting, gemeenzaam overleg en wetenschap; en ook Kohnstamms streven valt samen te vatten in diens woorden: "Verstandige, praktische verzoening." Kohnstamm had zijn scherpe kritiek op het Nut in de 19e eeuw vooral gericht op het rationalisme en intellectualisme van de periode dat zijn oom er actief was. Maar al hield hij er in zijn personalisme een pessimistischer en psychologischer wereldbeeld op na, hij moest toch ook terugvallen op rationele behandeling van de problemen. Het Nut bood hem de gelegenheid hieraan te werken.

Kohnstamm werd als hebreër geboren en als helleen grootgebracht en is beide gebleven.

De hier gebruikte archiefstukken zijn alle te vinden in het archief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, dat berust bij de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam onder nummer PA 211.

1. "Overzicht van het verhandelde ter 102de Algemeene Vergadering, gehouden te Amsterdam op 23 en 24 Mei 1888" in: *Volksalmanak voor het jaar 1889*, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (inv.nr. 1442) xiv.
2. Ibidem, xxxii.
3. A. S. Rijxman, A. C. Wertheim 1832-1897. *Een bijdrage tot zijn levensgeschiedenis* (diss. Universiteit van Amsterdam, 1961) 286-288.
4. "Algemeene Vergadering 1888", xvii vlg., xxiii. "Overzicht van het verhandelde ter 106de Algemeene Vergadering, gehouden te Amsterdam op 8 en 9 Juni 1892" in: *Jaarboekje voor het jaar 1892-'93*, uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (inv.nr. 1443) 7,10,15,27.
5. "Algemeene Vergadering 1892", 32.
6. Rijxman, *Wertheim*, 13.
7. Ibidem, 36.
8. Ibidem, 250.
9. "Algemeene Vergadering 1888", xxvi.
10. "Algemeene Vergadering 1892", 27.
11. "Algemeene Vergadering 1888", xxv. "Algemeene Vergadering 1892", 20,23,31,32.
12. "Algemeene Vergadering 1892", 31.
13. "Algemeene Vergadering 1888", xxi.
14. Ibidem, xiv (curs. schr.).
15. Ibidem, xxxii.
16. "Algemeene Vergadering 1892", 16 (curs. schr.).
17. Ph. Kohnstamm, *Hoe mijn "Bijbelsch Personalisme" ontstond* (Haarlem, 1934) 5.
18. Ibidem, 7,16.
19. "Verslag van de 133ste Algemeene vergadering der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, op Woensdag 28 Mei 1919 te Amsterdam" in: *Nuuswerk* 3 (1919) 50 (inv.nr. 1576).
20. Kohnstamm, *Bijbelsch Personalisme*, 16,25 (van 1908 tot 1928).
21. G. Taal, *Liberalen en Radicals in Nederland, 1872-1901* (Den Haag, 1980) 389-390,387.
22. Kohnstamm, *Bijbelsch Personalisme*, 33.
23. M. J. Langeveld, G. A. Kohnstamm, H. F. M. Crombag, "Inleiding. Korte schets van leven en werken van Philip Kohnstamm" in: Philip Kohnstamm, *Persoon en samenleving. Opstellen over opvoeding en democratie*. (Meppel, 1981) 9.
24. Ph. Kohnstamm, "De Nederlandsche gedachte en "Het Nut" in verleden, heden en toekomst" in: *Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Amsterdam, 1934) 49. De filosofes zelf zagen dit onderscheid ook zeer duidelijk en ze zagen het graag. P. Gay, naar Heine, heeft het het conflict tussen Hebreërs en Hellenen genoemd. P. Gay, *The Enlightenment: An interpretation* (2 dln. 2e dr. Londen, 1973) I, 33.
25. Kohnstamm, "Nederlandsche gedachte", 51.
26. Ibidem, 57.
27. Ibidem, 63.
28. Ibidem, 65.
29. Ibidem, 69.
30. H. van Praag, *Philip Abraham Kohnstamm. Een man Gods* (Amsterdam, 1952) 7. P. A. Hoogwerf, *De paedagogiek van Prof. Dr. Ph. Kohnstamm* (Groningen, 1933) 7. Kohnstamm's behoefte aan dergelijke persoonlijkheden drukte zich ook uit in zijn filosofie, het personalisme: niet een idee, abstractie of vage algemeenheid is daarvan de grondslag, maar de concrete, duidelijke persoonlijkheid. Zijn Bijbels Personalisme was ook gegrond op de gedachte dat God geen abstractie, maar de hoogste levende persoonlijkheid was.
31. Kohnstamm, *Bijbelsch Personalisme*, 32.
32. Kohnstamm, "Nederlandsche gedachte", 45.
33. Ibidem, 52,53.
34. Ibidem, 54-56.
35. Ibidem, 65.
36. Kohnstamm, *Bijbelsch Personalisme*, 15-16.
37. Ph. Kohnstamm, *Psychologie van het anti-semitisme* (Amsterdam, z.j. (1934)) 35.
38. Van Praag, *Kohnstamm, T. S. de Wolff, Voor het land van belofte. Een terugblik op mijn leven* (Bussum 1954; herdr. Nijmegen 1978) 94.

39. De Wolff, *Land van belofte*, 94.
40. Kohnstamm, "Nederlandsche gedachte", 77.
41. Ibidem, 77-78; "Algemeene Vergadering 1919", 51. "Verslag van de 137e Algemeene Vergadering der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen" in: *Nutswerk* 8 (1923) 2.
42. Ph. Kohnstamm, "Staatspaedagogiek of persoonlijkheidspaedagogiek" in: Ph. Kohnstamm, *Individu en Gemeenschap. Verzamelde sociaal-paedagogische opstellen* ('s-Gravenhage z.j. (1929)) 57. Notulen Nutscommissie voor onderwijs (inv.nr. 841) 1/11/1918.
43. Ph. Kohnstamm, "De "neutraliteit" van ons openbaar onderwijs" in: Kohnstamm, *Individu en Gemeenschap*, 58-70.
44. Kohnstamm, *Bijbelsch Personalisme*, 27.
45. Ph. Kohnstamm, "De grondslag der Democratie" in: Ph. Kohnstamm, *Democratie in de branding* (Amsterdam, z.j. (1938)) 29.
46. Ph. Kohnstamm, "Democratie en economische ordening" in: Kohnstamm, *Democratie in de branding*, 162,174.
47. Ibidem, 170.
48. Kohnstamm, *Bijbelsch Personalisme*, 5,20. Langeveld, "Inleiding", 9.
49. Ph. Kohnstamm, *Democratie, dictatuur en opvoeding* (Groningen, 1934) 37.
50. Ph. Kohnstamm, "De beteekenis der school voor de geestelijke volksgezondheid" in: Hoogwerf, *Paedagogiek van Kohnstamm*, 351,352. Kohnstamm, *Democratie, dictatuur en opvoeding*, 38.
51. Gay, *Enlightenment*, II, 499,501.
52. Vgl. H. Stuart Hughes, *Consciousness and society. The reorientation of European social thought 1890-1930* (2e dr. New York 1961)36-37. Gay, *Enlightenment*, I, 141.
53. "Algemeene Vergadering 1919", 50,51.
54. Handelingen en Besluiten der Hoofdbestuurders van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (HB) (inv.nr. 47) 9/6/1917.
55. Notulen Nutscommissie voor onderwijs (inv.nr.) 12/10/1912.
56. HB (inv.nr. 47) 6/1/1917.
57. HB (inv.nr. 47) 3/6/1916.
58. HB (inv.nr. 47) 6/1/1917.
59. HB (inv.nr. 47) 3/2/1917.
60. Ibidem.
61. Copieboeken uitgaande stukken HB (inv.nr. 591) 7/4/1917.
62. HB (inv.nr. 47) 3/2/1917, 7/4/1917.
63. *Over de inrichting van een Nutsleerstoel in de paedagogiek* (inv.nr. 2117) 19/4/1917, 2, 18-22.
64. HB (inv.nr. 47) 5/5/1917.
65. Curatorium aan HB (inv.nr. 2116) Mei 1917.
66. Ibidem.
67. HB (inv.nr. 47) 23/5/1917.
68. HB (inv.nr. 47) 9/6/1917.
69. HB (inv.nr. 48) 15/9/1917.
70. HB (inv.nr. 48) 6/4/1918.
71. HB (inv.nr. 48) 2/11/1918.
72. Kohnstamm "Staatspaedagogiek", 21.
73. Kohnstamm, *Bijbelsch Personalisme*, 35-36.
74. Kohnstamm aan Nutscommissie voor onderwijs, Juni 1925 bij Notulen Nutscommissie voor onderwijs (inv.nr. 842) 27/6/1925.
75. Verslag Departement Amsterdam 1923-24 (inv.nr. 446) 3.
76. Geschil Hovens Greve en Kohnstamm betreffende de te volgen Nutspolitiek 1923-1924 (inv.nr. 815) (Geschil) Hovens Greve aan HB, 24/9/1924.
77. Geschil: Kohnstamm aan HB, 27/9/1924.
78. Geschil: Verslag vergadering 4/10/1924.
79. Geschil: Notulen Commissie van geschil, 8/11/1924.
80. Geschil: Notulen Commissie van geschil, 22/11/1924.
81. Geschil: Advies Commissie van geschil aan HB, 3/12/1924.
82. Geschil: HB, 6/12/1924.
83. Geschil: Hovens Greve op verg. Commissie van geschil, 22/11/1924.
84. "Algemeene Vergadering 1923", 2.
85. Kohnstamm aan E. Polak (inv.nr. 2117) z.d.
86. Jaarverslag van het Nutsseminarium voor Paedagogiek 1927-1928 (inv.nr. 898) 1 (Jaarverslag).

87. zie Ph. Kohnstamm, *Het werk van het Nutsseminarium in de jaren 1926-1936* (Groningen, 1936). N. Deen, *Een halve eeuw onderwijsresearch in Nederland. Het Nutsseminarium voor Paedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam 1919-1969* (Groningen, 1971).
88. Jaarverslag, 1931-1932, 1.
89. bijv. J. Waterink, *De "opvoedbaarheid" der kinderlijke intelligentie* (Wageningen, 1938).
90. Kohnstamm aan HB (inv.nr. 893) 3/3/1937, bijlage II.
91. Jaarverslag 1926-1927, 5.
92. "Ter inleiding" in: *Paedagogische Studiën* 1(1920)5-6.
93. J. H. Gunning Wzn., *De studie der paedagogiek in Nederland gedurende de jaren 1898-1938* (Amsterdam z.j.) 34.
94. Notulen vergadering ter bespreking van het onderwijs en nationalistische stromingen (inv.nr. 252) 17/3/1934.
95. Jaarverslag 1931-1932, 6.

HET NUT TUSSEN BESCHAVINGSOFFENSIEF EN DE NADAGEN VAN DE VERZORGINGSSTAAT

A. L. T. Notten

Elke tijd krijgt de sociale opvoeding die bij haar past, en omgekeerd biedt iedere opvoedingspraktijk een inkijk in de tijdsomstandigheden. Zo luidt het werkprincipe van veel hedendaagse opvoedkundigen, en het lijkt me ook een aantrekkelijke vuistregel bij de beschrijving van enkele ontwikkelingen binnen het twintigste-eeuwse vormings- en ontwikkelingswerk van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Voor zo'n aanpak zijn een paar ingrediënten onmisbaar. Ten eerste kunnen we niet om een korte behandeling van de geschiedenis van het Nut in de negentiende eeuw heen. Daarvoor, en voor de bespreking van het eigenlijke onderwerp van dit hoofdstuk, geldt – ten tweede – dat gekozen moet worden voor een methodisch amalgaam waarin, naast de maatschappelijke en sociaal-economische ontwikkelingen, de sociaal-pedagogische, volksontwikkelings-, vormingswerk- en de volwassenen-educatieve activiteiten van het Nut en de verzorgingsstaat, alsmede de daarvan gegeven rechtvaardigingen en de bereikte effecten, een plaats hebben.

Ik begin dus met een korte "voor"-geschiedenis van het negentiende-eeuwse Nut. Vervolgens telt mijn verhaal vier ronden. Van vitaal belang voor de geschiedenis van opvoeding en opvoedkunde (en met name van de sector "sociale pedagogiek") is beider vérgaande professionalisering die in de laatste honderd jaar haar beslag heeft gekregen. Het Nut heeft hieraan ook een bescheiden bijdrage geleverd. Ten tweede zet, na de oorlog, met rasse schreden de afbraak van de oude opvoedingsidealen door. Daarin heeft het Nut een belangrijke symbolische functie gehad met het uitbrengen van het handboek *Vorming*. Inmiddels ging de verzorgingsstaat met haar vele voorzieningen, waaronder de educatieve, de overheersende rol van het particulier initiatief verdringen. Van maatschappelijke groeperingen die met deze definitieve osmose van staat en maatschappij geen raad wisten, werd nadien niet veel meer vernomen. Tot die ondergaande initiatiefgroepen moet ook de toen al eerbiedwaardige Maatschappij tot Nut van 't Algemeen gerekend worden. Dat is de derde ronde van mijn verhaal. De vierde laat, zoals dat hoort, een open eind zien: het is zoveel als zeker dat het – in 1984 – met de verzorgingsstaat nooit meer zo zal worden als het geweest is. Allerwege wordt kritiek geleverd op de té sterke afhankelijkheid die de verzorgingsstaat veroorzaakt zou hebben; "de-regulering" luidt het parool, de verzorgingsstaat is een "uitwijkende" verzorgingsstaat geworden.

Het Nut als "beschavingsoffensief"

Een mooie combinatie van sociaal-politieke en sociaal-economische analyse en van "ideengeschichtliche" en feitelijke beschrijving van volksverheffingsactiviteiten – kortom, van een benadering die in de historische opvoedkunde naar mijn smaak de voorkeur verdient – geeft Kruithof.¹ Hij neemt daarbij het sociaal-politieke en sociaal-economische klimaat waarin sinds het eind van de achttiende eeuw vrijzinnig-liberale en van oorsprong patriotsgezinde burgers het idee opvat- ten om "de staat des gemenen Mans" door middel van opvoeding te verheffen, even ernstig als de "apostolische" ijver en de intenties waarmee het niet onmid- dellijk effect en rendement opleverende opvoedingwerk werd verricht.

Misschien liggen de diepste wortels van de pedagogische benadering van het armoedeprobleem zoals het Nut die in praktijk bracht, wel bij Karel V. Deze sociaal bewogen vorst en zijn adviseur Vives presenteerden, in vergelijking met de Middeleeuwse praktijk van lijfstraffen en opsluiting, een nieuwe aanpak. Nieuw was de analyse dat armoede een maatschappelijk probleem was dat als zodanig een opdracht aan de overheid inhield. Nieuw was ook het voornemen om de armoede op te heffen door de arme zelfstandig in zijn levensonderhoud te la- ten voorzien. Dat gebeurde meteen tweevoudige methode: een absolute arbeids- plicht voor iedereen die arbeidsgeschikt was, en een individuele steunverlening. Roven, landlopen en bedelen werden verboden op straffe van "gesteld te worden op water en brood", en kinderen van armen kregen de verplichting een ambacht of "negotiatie" te leren.² Overigens verdween met de introductie van de pedago- gische armoedebestrijding natuurlijk de straffende aanpak niet geheel. De zoge- naamde "onverbeterlijken" werden vanaf het eind van de zestiende eeuw opge- sloten in tuchthuizen (in Amsterdam, bijvoorbeeld, gingen sinds 1596 onverbe- terlijke vrouwen naar spinhuizen, en idem mannen naar rasphuizen). Maar ook daar viel op te voeden tot matigheid, godvrezendheid en arbeidsethos.

Dat deze sociaal-pedagogische aanpak van het armoedeprobleem juist in de zestiende eeuw opkwam, is natuurlijk niet uitsluitend aan de goede imborst van Karel V toe te schrijven. Dat zijn *Placaet* het eerst werd ingevoerd in grote laken- en handelssteden als Brugge, maakt al duidelijk dat met de armen-opvoeding een economisch doel werd gediend. De overgang van feodaliteit naar vroeg-kapitalis- me bracht de noodzaak met zich mee van goed opgeleide en gemotiveerde ar- beidskrachten. Deze mengeling van opvoeding en economie wordt zichtbaarder aan het eind van de achttiende eeuw. We zien dat aan de toename van het aantal armenscholen, industriescholen en educatieve werkinrichtingen. Zedelijke ver- betering, die diende te leiden tot arbeidsbereidheid, ging hand in hand met het doen herleven van vaderlandse bedrijvigheid (rederijen, handel en textiel). De straffe organisatie van de opvoedkundige armoedebestrijding zet zich in de loop van een kleine honderd jaar door, ondanks de weerzin die daartegen in brede lagen van de bevolking bestond. De successen ervan waren overigens niet groot, mede omdat het economisch herstel nog lang op zich liet wachten. Initiatieven van volksoplevende aard werden bovendien slechts in beperkte mate genomen door de plaatselijke, burgerlijke overheden, maar vooral door vrijzinnig-gods-

dienstige en welwillende genootschappen. Daarvan vormt de oprichting van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1784 het bekendste voorbeeld.

Het Nut is voortgekomen uit patriotse, burgerlijke sfeer, maar wist in de negentiende eeuw aanhang te verkrijgen in het gehele land, vooral in christelijk-liberale kringen. Het Nut was een door de idealen van de Verlichting aangestoken genootschap, wat o.a. blijkt uit zijn voor die tijd gedecentraliseerde organisatiestructuur (departementen die zeer autonoom waren) en door zijn sociaal-pedagogische uitgaven (prijsvragen, volksalmanakken). Daarmee vormde het Nut een van de eerste burgerlijke organisatievormen voor de ondergang van het ancien régime. Via het Nut richtte de burgerij zich zowel tot de overheden als tot de armen. Tot de overheden om hen te wijzen op de verplichting om voor goede volksvoorzieningen (met name het volksonderwijs) te zorgen, en tot de armen om hen te vermanen tot deugdzaamheid en beschaving. Volksopvoeding in de ruimste zin van het woord hield in: het bijbrengen van schaamte over de armoede en het moraliseren tot een beter leven. Kruithof vat deze pedagogiek van braafheid, eerlijkheid, oppassendheid in het werk, huiselijkheid, gezondheid en hygiëne, "kinderbescherming", seksuele zelfbeheersing, vertrouwen tussen de klassen en standen samen in de strategie van het "burgerlijk beschavingsoffensief".

Dit offensief zou karakteristiek zijn voor de eerste driekwart eeuw van zijn bestaan. Daarna verloor het Nut, mede ten gevolge van een richtingenstrijd, deze integratieve rol. Een omvattende sociale pedagogiek zou met het toenemen van de sociale desintegratie aan het eind van de vorige eeuw gaan tekortschieten. Het Nut werd na zijn bloei nu zelf een zuil tussen de andere zuilen. De vernieuwingspogingen van progressief-liberalen als Quack en Kerdijs strandden. Om Kruithof te citeren: "t Nut zou zelf aan vernieuwing niet meer toekomen. Oppericht om een standensamenleving voor ondergang te behoeden door op verbetering daarvan aan te dringen, dreigde in het midden van de negentiende eeuw een klasseconflict uit te barsten waar 't Nut geen verweer meer tegen had: deugd was niet genoeg. Maar andere groepen zouden zich aangorden om ook dit conflict te behoeden. De organisatievorm, de methoden en een groot aantal elementen uit de ideologie hadden zij van 't Nut geleerd".³ Die andere groepen waren de arbeidersbeweging en de eerste politieke partijen als de Anti-Revolutionaire Partij.

Het Nut heeft daarmee aan het begin gestaan van specifiek sociaal-pedagogische initiatieven — al liggen de wortels ervan, als gezegd, enkele eeuwen terug —, het Nut vormt een van de aanwijzingen voor het ontstaan van een sociaal-pedagogische "sector", én uit de kringen van het Nut zijn de eerste tendenzen van professionalisering en verwetenschappelijking van het sociaal-pedagogisch werk afkomstig. Over de laatste twee spreken we in de volgende paragraaf.

Van roeping naar professie.

Eén van de opmerkelijke zaken van het laat negentiende-eeuwse Nut is zijn stimulans tot een specifiek sociaal-pedagogische sector. Niet alleen heeft het Nut aan de wieg gestaan van sociaal-pedagogische instellingen, maar ook heeft het

bijgedragen aan de professionalisering van de uitvoerende werkers. Een aantal Nutsfiguren is actief geweest bij de oprichting van opleidingen als sociale en pedagogische academies. Deze ontwikkeling van "roeping" naar "professie" paste in het sociaal-politieke en sociaal-economische klimaat van de negentiende eeuw.

De intrede van de kapitalistische productiewijze en de industriële revolutie hebben de arbeids- en levensomstandigheden van de werkende klasse radicaal veranderd. De fabrieksarbeid zou de heersende productievorm worden, en de vroegere eenheid van werken en opvoeding (in het gezin) werd doorbroken. De standenmaatschappij werd klassenmaatschappij. De overheersende positie van de burgerij was in feite door de Grondwet van 1848 bezegeld, en met name de intellectuele kringen van die burgerij rekenden het tot haar taak om een "algemeen patronaat der goeden over de geringen" in te voeren "teneinde den oorlog die dreigt uit te barsten van de armen tegen de rijken, te verhoeden".⁴ Dit patronaat bevatte overigens een onderscheid tussen de "eigenlijke" opvoedingsaanpak en financiële ondersteuning: een kleine geldelijke steun zou gegeven moeten worden aan de armen, teneinde dezen te winnen voor een pedagogische benadering. Dit onderscheid zou – zoals we nog zullen zien – in de loop van de twintigste eeuw uitgroeien tot enerzijds een wettelijk stelsel van sociale zekerheid en anderzijds een pakket van andragogische welzijnsvoorzieningen.

Een aanwijzing voor het ontstaan van een specifiek sociaal-pedagogische sector vinden we bijvoorbeeld in de introductie in ons land van het zogenaamde Elberfelder-stelsel. Vanuit het Duitse Elberfeld (nu: Wuppertal) wordt in een aantal grote steden (in 1893 in Leeuwarden) dit systeem geïmporteerd, waarvan de voornaamste kenmerken waren: de verdeling van steden in goed overzichtelijke wijken, het toevertrouwen van het toezicht op weinige (maximaal vijf) arme gezinnen aan vrijwillige armenbezoekers die vanuit een zekere autonomie contact met elkaar onderhielden teneinde hun methodische aanpak te kunnen verbeteren. De opzet van dit systeem is duidelijk: armen moeten worden opgevoed tot zelfstandigheid, onder andere langs de weg van ambachtelijke scholing; die opvoeding moet starten bij kinderen en jeugdigen, en de nadruk moet liggen op de verbetering van het gezinsleven, met name in morele zin.⁵

Het Elberfelder-stelsel en de oprichting van de "Opleidingsinrigting voor sozialen arbeid" (de eerste sociale academie in Nederland, 1899) – maatschappelijk begeleid en erkend door tijdschriften die zich uitdrukkelijk bezighielden met de sociale kwestie – kunnen we typeren als de eerste tendenzen van de professionalisering van het sociaal-pedagogische werk. In de kring van degenen die deze ontwikkeling actief ondersteunden tellen we nogal wat Nutsfiguren: Helène Mercier, A. Kerdijk, M.G. Muller-Lulofs, en van hen is de programmatische term "wetenschappelijke philanthropie" afkomstig. Daarmee wilde gezegd zijn: een sociaal-pedagogische benadering die meer nadruk legde op onderzoek (naar de staat van iemands armoede en zijn verbeterbaarheid), op toezicht en contrôle (op de vorderingen die gemaakt werden), op rapportage, op meer samenwerking tussen de verenigingen en genootschappen die zich met de armen-opvoeding bezighielden, en op behoorlijke (methodische en wetenschappelijke) opleidingen. De roeping ("uit tederheid des harten") moest een professie worden.

Het kost weinig moeite om op deze professionalisering de algemene criteria die de beroepssociologische literatuur noemt, van toepassing te verklaren. Naast allerlei meer bijzondere kenmerken vallen er twee het meest op: het samenvallen van de behoefte aan (aanstaande) professionals en aan meer maatschappelijke (h)erkenning van het beroep met de maatschappelijke roep om professionele uitvoering van werk dat tot dan toe nog in desfeer van de goedwillende liefdadigheid werd verricht.

Deze ontwikkelingen vormen niet alleen het begin van de verzelfstandiging en de professionalisering van de sociaal-pedagogische sector, maar ook van zijn wetenschappelijk. De problemen waren de filantropen immers zodanig boven het hoofd gegroeid dat volgens Kerdyk voor "socialen arbeid, opdat hij naar den eisch worde verricht, deugdelijke en ernstige voorbereiding onmisbaar moet worden geacht; een voorbereiding die deels een wetenschappelijk karakter dragen moet, omdat 't aankomt en op algemeene sociologische ontwikkeling en op bekendheid met velerlei wetgeving en op geschiedkundige bestudering van verschillende vraagstukken".⁶

De professionalisering van de sociaal-pedagogische sector is dus niet alleen waarneembaar in het ontstaan van een aparte stand van beroepsbeoefenaren, maar ook in de opkomst van een eigen wetenschappelijke traditie. Het begrip "Social-pädagogik" was in 1835 voor het eerst door Diesterweg gebruikt. Zijn gedachten omvatten volksopvoeding tot het vierentwintigste levensjaar, gericht op het (pedagogisch) bestrijden van verpaupering, en ze staan model voor een welomschreven beveiliging van de belangen van de burgerklasse.⁷ Diesterwegs "vondst" en de mede door het Nut ondersteunde wetenschappelijke filantropie zijn uiteraard geen op zichzelf staande zaken. Sedert de tweede helft van de vorige eeuw komen ook andere wetenschappen op die zich zorgen maakten om de sociale kwestie. Comte en Durkheim zagen het bijvoorbeeld als de taak van de sociologie om voor een nieuw integratief wereldbeeld te zorgen, omdat huns inziens de actuele sociale problemen hun ontstaan vonden in het teloorgaan van de oude ideologie. Dat geldt ook voor de vaders van de Nederlandse psychologie en sociologie, resp. Heymans en Steinmetz.⁸ En de Amsterdamse stadsgeneesheer Coronel drukt zich overdrachtelijk uit over de taak van de economie: "Even als de geneeskundige wetenschap in den laatsten tijd zich ten doel gesteld heeft, meer de middelen uit te vorschen om ziekten te voorkomen dan die te genezen en zij, dien weg volgend (...) op het leven van den burger en de maatschappij heilzamer gevolgen heeft opgeleverd, dan de oude leer sedert eeuwen van haar bestaan, zo moet het ook de taak der staatkundige wetenschap zijn de maatschappelijke kwalen te voorkomen".⁹

Evenals de andere sociale wetenschappen werd de sociale pedagogiek pas laat een echte wetenschappelijke aangelegenheid. Tot voor kort gaf deze eerder een levensbeschouwelijke dan een wetenschappelijke denktrant te zien. Voor belangrijke opvoedkundigen als Natorp en Nohl, en in Nederland Kohnstamm, Casimir, Kohlbrugge, Mennicke, Langeveld, tot en met Ten Have, bestond het fundamentele probleem van de opvoedkunde in de vraag naar de verhouding tussen individu en samenleving, tussen een individualistische en een collectivistische pe-

dagogiek, of een persoonlijkheids- en een staatspedagogiek. Over het algemeen verliep de prille universitaire (sociale) pedagogiek langs moreel getinte banen, en was in hoge mate gescheiden van de praktijk van het uitvoerende werk. Vóór 1950 was overigens de opvoedkunde nauwelijks als een zelfstandige discipline bij de universiteiten ondergebracht. Hoogleraren waren werkzaam bij de Faculteiten van Letteren en Wijsbegeerte, en dan ook nog vaak met de status van bijzondere leerstoelen. In het voortschrijdende proces van professionalisering zijn hun benoemingen echter niet zonder betekenis geweest.

Slechts twee (para-)universitaire instellingen op het terrein van de pedagogiek vormden een uitzondering op de regel van de levensbeschouwelijke opvoedkunde. Beider oprichting is goeddeels te danken aan het Nut. Ten eerste het Sociaal-Pedagogisch Instituut te Groningen, in 1920 gesticht uit de nalatenschap van de vrijzinnig-liberale Nuts-voorman Bos, en gericht op het "ondernemen of steunen van sociaal-pedagogische arbeid ter bevordering van de vrije volksontwikkeling in den ruimsten zin van het woord". Directeur van het instituut was H. Brugmans (toen nog lector in de pedagogiek), en de latere Amsterdamse andragoloog Ten Have was ook aan het S.P.I. verbonden.¹⁰ Een tweede uitzondering vormde het Amsterdamse Nutsseminarium voor Pedagogiek, opgericht in 1918. Dit instituut omvatte een onderzoeksafdeling ten behoeve van het onderwijs, waar onder andere onder leiding van Kohnstamm tal van praktische methoden ten behoeve van het onderwijs (bijvoorbeeld het stillezen) tot ontwikkeling werden gebracht.¹¹

Aan de professionalisering en verwetenschappelijking van de sociale pedagogiek hebben figuren uit het Nut in niet geringe mate bijgedragen, en over het algemeen op een praktische manier. Bovendien heeft het Nut aan universiteiten eigen leerstoelen gecreëerd, en zelfs eigen opleidingsinstellingen ten behoeve van de Middelbare Akten Pedagogiek in het leven geroepen (Amsterdam, Rotterdam). Dergelijke initiatieven passen in de traditie van het Nut, dat in Nederland een spoor van instellingen heeft nagelaten: van lagere scholen tot bibliotheken.

Van volksopvoeding naar radicaliteit

In de jaren tachtig van de vorige eeuw is er binnen het Nut enige commotie geweest rond de sociale richting dit het Nut zou moeten ingaan. Feitelijk ging het bij deze affaire-Kerdijk (en Quack) om de vraag of en hoe het Nut zou moeten bijdragen aan de vestiging en uitbouw van de tweede benadering van het armoede-probleem: de materiële steun (naast de al besproken eerste: de sociale opvoeding). Ofschoon het Nut aanvankelijk het sociale standpunt van Kerdijk afwees, (reden voor hem om in 1887 als secretaris van het hoofdbestuur af te treden), heeft het rond de eeuwwisseling veel voorwerk verzet met betrekking tot de totstandkoming van de sociale wetgeving. Het Nut kon dat doen mede dankzij de uitstekende, ook personele relaties die het had in regering en Kamer.

Deze trend werd voortgezet tot ver in de jaren dertig. Het Nut richtte zijn aandacht op het ontwikkelingswerk voor werklozen en steuntrekkers, terwijl ook financiële steun werd verleend aan werkgelegenheidsprojecten. Samenwerking

werd gevonden met het Instituut voor Arbeidersontwikkeling, de SDAP en het NVV. Werklozenkampen werden georganiseerd, en het cursuswerk van de volkshogescholen ondervond in het algemeen de steun van het (hoofdbestuur van het) Nut. In feite is het volksontwikkelingswerk van het Nut in de jaren twintig en dertig goeddeels werklozen-ontwikkelingswerk geweest. Wél geschiedde dit werk op een typische Nutsmanier: het tijdschrift *Volksontwikkeling* (1933-1948, met een onderbreking tijdens de oorlog) publiceerde over de verbroedering tussen intelligentsia en volk, vernieuwing van de volkscultuur en dergelijke. Wat we boven opmerkten over de filosofische thema's van de pedagogiek in het algemeen – de centrale plaats die werd toegekend aan de controverserige "individu-gemeenschap" – gaat ook op voor de beschouwingen over crisis en werkloosheid.

Voor het overige hield het Nut zich bezig met relatief nieuwe zaken als radio, film en lichtbeelden (er kwamen een Filmdienst en een Lichtbeeldeninstituut), amateurtoneel, zelfstudie voor arbeiders (het schriftelijk onderwijs), en een landelijke begeleiding van de gespreksavonden ter gelegenheid van de Ontwapeningsconferentie te Genève (1931). Korte tijd was er een Nutsinstituut voor Volksontwikkeling (1919-1927), en in 1937 werd het Instituut voor Individueel Onderwijs opgericht. Deze nieuwe activiteiten kwamen naast de traditionele. De voordrachtencultuur bleef, evenals het bibliotheekwerk en de bijdragen aan de uitbreiding van het onderwijs (het vervolg – en het herhalingsonderwijs, zelfs de dienstbodenbegeleiding).

Voor en na de oorlog deed het Nut een tweetal bundels verschijnen, in 1934 ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan onder de titel *Gedenkboek*¹², en in 1959 vanwege de 175-ste verjaardag een "handboek voor sociaal-cultureel vormingswerk met volwassenen" met als opschrift *Vorming*.¹³ Beide werken geven blijk van de beste tradities van de Maatschappij: het herdenken, dat soms het vooruitdenken in de weg heeft gestaan. Mij gaat het in dit opstel vooral om het overzichtswerk dat in 1959 werd uitgebracht (en dat nog een herdruk zou beleven in 1966), onder redactie van hoofdbestuurslid Ten Have. *Vorming* ademt nog de oude sfeer van de volksopvoeding en het verlangen om deze traditie ook na de oorlog voort te zetten, en als zodanig is het een ideeën- en zedenschets van het Nut in de jaren vijftig en zestig.

In *Vorming* overheerst in de eerste plaats het personalisme. Zo schrijft de voorganger van het personalistisch socialisme, Banning, over een viertal typen van sociaal-cultureel vormingswerk dat deze de tijdsgrenzen van 1784 tot 1940 overstijgt: het spel- en ontspanningstype (muziek, zang, toneel), het patriarchale onderwijstype (waarbij "het cultuurbezit door de "haves" wordt overgedragen aan de "have nots", en voornamelijk door de onderwijsmethodiek, waarbij de deskundige geeft, de ondeskundige opneemt en ontvangt"), het emancipatietype ("het platteland", "de arbeiders", "de vrouw", "de jeugd") en het vormingstype (het volkshogeschoolwerk dat werd ingezet tegen "een diepgaande crisis der moderne cultuur" de Barchem-beweging, waarbij het niet gaat om "overdracht van inzicht noch om uitwerking van enige leer, doch om het vrijmaken van innerlijke kracht. En daartoe is nodig een geestelijk open, bereide kring die leeft uit de

eigenaardige dialectiek van geven en ontvangen: men leeft van het ontvangene, dat vraagt om te worden doorgegeven")¹⁴.

De Vries Reilingh schetst in het hem toegemeten hoofdstuk, geheel volgens de sociaal-democratische doorbraakgedachte, enige na-oorlogse ontwikkelingslijnen, waarbij hij meent dat de ervaring van de oorlog specifieke eisen aan het vormingswerk stelt: de voorlichting der bevolking, het vergroten van het inzicht in de "snelle dynamiek in onze samenleving", de morele wederopbouw van het land, het bevorderen van "de idee van het personalisme", de noodzaak van "community organization" (dus gemeenschapsvorming), het tegengaan van "de ontworteling" van de mensen in de moderne stadswijken, een zinvolle beroepsvervulling en vrijetijdsbesteding. De Vries Reilingh acht deze taken van het vormingswerk noodzakelijk onderdeel van een actieve cultuurpolitiek. Nieuwe vormingsidealen, een herziening van de verhouding tussen subject en object, de noodzaak van een verdere sociaal-pedagogische verwetenschappelijking, een versterking van het "sociale aspect der volksopvoeding" – dat zijn de centrale karakteristieken die hij aan de naoorlogse periode toeschrijft.¹⁵

"Personalisme" is een overheersende teneur die ook met andere *Vorming*-auteurs dan Banning en De Vries Reilingh geïllustreerd kan worden: Ten Have, Van Biemen, Kroft, Nieuwenhuis. Daarmee hangt een tweede karakteristiek nauw samen: een sterk morele en filosofische interpretatie van toen actuele maatschappelijke problemen. Van een empirische en feitelijke benadering van sociale omstandigheden die de wederopbouw begeleidden, is eigenlijk geen sprake. Daarvoor in de plaats komt een prescriptieve benadering van culturele en maatschappelijke veranderingen.

Daarom valt – ten derde – een element op dat nog maar weinige latere sociaal-pedagogische verhandelingen zou kenmerken: een sterk begripsrealistische aanpak. Soepel wordt ervan uitgegaan dat "concepten" verheldering behoeven, en dat de werkelijkheid zich laat beschrijven in termen van samenhangende ideaaltypische netwerken van begrippen. In het handboek *Vorming* worden tal van "persuasieve" omschrijvingen gegeven van zulke zaken als vorming, cultuur en expressie.

Michielse merkt op dat het spraakgebruik en de praktijk van de eerste twintig jaar na de oorlog kunnen worden samengevat in het trefwoord consensus.¹⁶ Ik wil dat trefwoord ook hanteren als vierde karakteristiek van het denken van de meeste auteurs van *Vorming*: een verlangen naar eensgezindheid in maatschappijvisie, mensopvatting, in methoden, in politieke ideologie. Een consensus die meermaalen duidelijk hunkert naar de "oude" integratieve maatschappij, wèg van het door industrialisering en verstedelijking verloren gegane paradijs.

Het handboek *Vorming* kan beschouwd worden als een monument van vooroorlogs volksopvoedingsdenken. Het drukt het verlangen van de jaren vijftig uit naar een terugkeer naar de bezonken en corporatieve samenleving van voor de oorlog. De vraag daarbij is natuurlijk of zo'n maatschappij echt bestaan heeft in de baaierd van crisis, werkloosheid en opkomend fascisme, ter bestrijding waarvan het Nut in die tijd overigens zijneigen bijdrage geleverd had. Dankzij het Nut heeft tot halverwege de jaren zestig de idealistische, personalistische, christelijk-

humanistische en bijwijlen zorgelijke sociaal-pedagogische intelligentia nog opgeroepen tot bezinning voordat Nederland definitief de moderne tijd zou ingaan.

Eigenlijk was het in 1966 bij de herdruk van *Vorming* al gedaan met de pastorale rust in het sociaal-culturele werk. In 1967 en 1968 werd door het NCVO (het Nederlands Centrum voor Volksontwikkeling) een tweetal conferenties belegd onder stimulerende leiding van Nijk en anderen, waarin werd geprobeerd om de oude consensus te vervangen door een nieuwe. De titels van die bijeenkomsten zijn veelzeggend: "De filosofisch-antropologische en theologische achtergronden van het vormingswerk" en "Vormingswerk en maatschappijvisie". Eigenlijk waren daarmee de oude kaders gehandhaafd, zij het in een nieuw en progressief jasje gestoken. Michielse merkt over Nijks positie in deze op: "Aan de ene kant zou ik zijn werk wel durven typeren als het *hoogtepunt* van de dominante naoorlogse vormingsconceptie met zijn idealistische, personalistische en (christelijke-)humanistische grondtrekken, terwijl Nijk aan de andere kant (...) ook mede de omslag naar meer radicale posities inluidde. Het zit beide in zijn zelfde werk" (cursivering van Michielse).¹⁷

Achteraf gezien is het gemakkelijk vast te stellen dat de breuk met de "gemeenschapsgedachte" door de introductie van nieuwe, meer radicale concepties niet meer te voorkomen was. Aan de ene kant waren de aanzetten tot een nieuw integratief beeld van het vormingswerk té inspirerend voor veel vormingswerkers om ze niet serieus te nemen en deze vervolgens op een politieke manier te interpreteren: vrijheid, verantwoordelijkheid, creativiteit, fundamentele democratisering, kritische bezinning op de maatschappelijke situatie zelf – het zijn méér dan fraaie parolen die voor een nieuwe eenheid staan, ze nodigen uit tot een radicale en politieke opstelling van het vormingswerk. De omstandigheid dat het vormingswerk in die tijd nog geliefkoosd werd door de subsidiegevers (tot 1972), heeft er zeker toe bijgedragen dat vormingswerkers "ruimte voor radicaliteit" kregen.

Anderzijds maakte de sociaal-economische conjunctuur het mogelijk dat met het verloren gaan van de arbeids- en maatschappelijke rust – de publiekrechtelijke maatschappij-inrichting en de ingehouden stilte op het werknemersfront werden in de tijd van hoogconjunctuur minder vanzelfsprekend – ook radicale vormingswerkers van zich deden horen. De lonen konden explosief stijgen, de politieke zeden veranderden door de opkomst van Nieuw-Links en D'66, de christendemocratie brokkelde af én streefde naar reïntegratie; Provo, Kabouters, Het Huwelijk (1966) en de Maagdenhuisbezetting brachten de monarchie én de academische traditie aan het wankelen. Het vormingswerk wordt, in de woorden van de vernieuwingsbeweging, maatschappij-kritiek-in-actie; vormingswerk beoogt revolutie door middel van educatie.

Dat in 1959 nog gesproken kon worden over het ontwikkelingswerk in enigszins patriarchale termen en in 1969 over een fundamentele democratisering, is een omslag die natuurlijk niet uitsluitend op het conto van het progressieve deel van het vormingswerk geschreven kan worden. Deze transformatie maakt deel uit van de nieuwe maatschappijvorm die sinds de tweede wereldoorlog definitief had doorgezet, de verzorgingsmaatschappij.

De verzorgingsmaatschappij

Het is niet eenvoudig om een beschrijving te geven van het fenomeen "verzorgingsmaatschappij". Gemeten naar haar politiek-historische constitutie kunnen we zeggen dat deze maatschappijvorm een convergentie te zien geeft van links-liberalisme en sociaal-democratie. Vanuit verschillende overwegingen – het verbeteren van de kwaliteit van de arbeid en van de arbeids- en levensomstandigheden van de arbeiders – is een netwerk van voorzieningen opgebouwd dat een kennis-, machts- en inkomens(her)verdelend effect beoogt. Tot dit pakket behoren niet alleen de materiële (sociale zekerheid, volkshuisvesting, gezondheidszorg), maar ook de meer immateriële welzijnsvoorzieningen, die – zij het in mindere mate – ook wettelijk geregeld zijn. De verzorgingsmaatschappij geeft daarmee een vérgaande doordringing van de staat in de samenleving te zien: de staat is niet meer de nachtwaker die in het ernstigste geval misbruik van de ene groep door de andere straft of voorkomt (zoals in 1848, men zie de *Armenwet* van 1854), maar de staat grijpt regelend in op tal van terreinen die zij, vanwege de elementaire functie ervan, niet langer aan het vrije spel van maatschappelijke krachten kan overlaten. In de eerste helft van deze eeuw betrof deze interventie vooral het terrein van de arbeid, het onderwijs en de volkshuisvesting, na de oorlog kwam ook het brede terrein van het "welzijnswerk" onder staatszorg. Andragogische voorzieningen berusten steeds minder in particuliere handen, en verliezen tegelijkertijd hun exclusieve gerichtheid op de arbeidende, resp. werkloze bevolking.

In de jaren zeventig is er bijna geen gebied meer te vinden waarop overheidszorg en -bemoeienis geheel afwezig zijn. De toenmalige minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Klompé, deed met haar *Memorandum* als eerste (in 1970) een poging om het welzijnswerk organisatorisch onder overheids-toezicht te krijgen – zij het op een corporatieve manier. Daarvóór, in 1952, was de oprichting van een eigen departement (voor Maatschappelijk werk, de voorganger van CRM, dat in 1982 zou worden opgevolgd door Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur, WVC) al een uitdrukking van een vergrote staatszorg op dit, traditioneel door particulier initiatief gedomineerde, veld (al waren formatieperikelen de aanleiding geweest voor de vorming van dit ministerie). Hoe hardnekkig deze traditie is blijkt al uit de stappen die zouden volgen. In 1974 volgde de *Knel-puntennota*, opgesteld door een gemengde beraadsgroep, en een uiteindelijk uiterst sobere *Kaderwet specifiek welzijn*, voorafgegaan en gevolgd door een zwerm van *Rijksbijdrage-regelingen*, waaronder één die zich speciaal met de planning van het welzijnsbeleid bezighoudt. Het welzijnswerk raakt geïnstitutionaliseerd, zoals Peper opmerkt.¹⁸

Dat het welzijnswerk in het algemeen voorwerp van zorg geworden is voor de overheid, blijkt overigens ook uit de steun die gegeven wordt aan de verdere wetenschappelijking van het sociaal werk. In de *Nota van Toelichting* op het Academisch Statuut dat in 1970 naast de studie der opvoedkunde die der andragologie regelt, heet het dat de andragologie op een viertal maatschappelijke terreinen aan de kwaliteitsverbetering van het uitvoerend werk en van de hogere beroepsopleidingen kan bijdragen: vormings- en ontwikkelingswerk en voorlichting, be-

geleiding van volwassenen in de arbeidssituatie, maatschappelijke hulp- en dienstverlening, en het maatschappelijk opbouwwerk. Van dat viertal wordt opgemerkt dat het in onze hedendaagse samenleving niet meer weg te denken is, en dat het "ambachtelijke stadium" waarin het tot dan toe verkeerde, vervangen dient te worden door een meer "wetenschappelijk verantwoorde" aanpak.¹⁹ Het is hier niet de plaats om stil te staan bij de wijze waarop deze piepjonge academische discipline zich van deze taak gekwetten heeft; elders bestaat daarover voldoende informatie.²⁰ Op dit moment volsta ik ermee te zeggen dat met steun van de overheid een deel van de sociale werkelijkheid tot object van wetenschappelijke aandacht wordt verklaard, en dat vele andragologen deze opdracht hebben verstaan als een verzoek om bij te dragen aan een grotere beheersbaarheid van de verzorgingsmaatschappij, soms met voorbijgaan aan het uiterst bescheiden instrumentarium dat de overheid hierbij op dit "zachte" terrein ten dienste staat.

In dit beleidsmatig denken gaan volksontwikkelingswerk en vormingswerk "volwasseneneducatie" heten, niet ten gevolge van een simpele woordwijziging, maar voortvloeiend uit een fundamentele maatschappijverandering. Volwasseneneducatie wordt een beleidsinstrument. Spreiding van voorzieningen over het hele land en over alle bevolkingsgroepen is een taak van de overheid geworden, daarbij overigens terzijde gestaan door commissies van deskundigen (bijvoorbeeld de Adviesgroep Volwasseneneducatie, ingesteld in 1980). De burger is niet langer andragoog, niet langer maken sociaal bewogenen uit wat "de bevolking" zou moeten worden aangeboden; de overheid stelt prioriteiten, daarbij uiteraard wel rekening houdend met behoeften en verlangens die uit de bevolking zelf komen.

Volwasseneneducatie

Bij "volwasseneneducatie" gaat het in de afgelopen vijftien jaar om een principe dat wel is samengevat in de term "permanente educatie", het leren van mensen als een activiteit "die het leven lang voortduurt, die in allerlei omstandigheden kan plaatsvinden en die vanuit een veelheid van levensaspecten een impuls kan krijgen".²¹ Volwasseneneducatie gaat daarmee samen met democratisering en emancipatie, en de aanspraken in die richting werden – na de reeds genoemde conferenties van 1967 en 1968 – in 1969 samengevat in de NCVO-nota "*Functie en toekomst van het vormings- en ontwikkelingswerk met volwassenen in de Nederlandse samenleving*".²²

In de jaren zeventig is deze omvattende maatschappelijke functie van de volwasseneneducatie conceptueel en beleidsmatig nader uitgewerkt. Daaraan kunnen bijvoorbeeld vijf aspecten worden onderscheiden: volwasseneneducatie als "aanvullende kwalificatie" (bij-, her-, om- en nascholing), als "sociale integratie" (die nodig is in een steeds complexer wordende maatschappij), als "legitimatie" (volwasseneneducatie als participatie aan het maatschappelijk bestel), als "democratisering" (volwasseneneducatie na en naast het onderwijs) en als "identiteitsvorming" (van individuen en groepen).²³

In meer principiële zin heeft bijvoorbeeld Hajer geprobeerd om de beleidscategorie "volwasseneneducatie" te verbinden met de progressieve intenties van een fundamentele democratisering van de maatschappij.²⁴ Historisch is zijns inziens het andragogisch terrein van de volwasseneneducatie verbonden met emancipatorische tradities, waarbij vergroting van individuele en collectieve vrijheid in het geding is. In de huidige maatschappij verkeert volwassenenvorming in een spanningsveld van tegengestelde krachten: sociale integratie én voortgezette en radicale democratisering. Hajer kan zich geen andere weg voorstellen dan een gerichtheid van de volwasseneneducatie op de vitale elementen van de moderne samenleving: politiek, arbeidsbestel en de woon- en leefomgeving (terwijl daarbij in deze tijd speciaal gedacht zou moeten worden aan specifieke bevolkingscategorieën als vrouwen, werklozen en arbeidsongeschikten, jongeren en minderheden).

De uitwijkende verzorgingsstaat

In het licht van de twee zojuist beschreven, samenhangende, tendensen – de opkomst van de verzorgingsstaat én de vorming van een specifieke sector van de volwasseneneducatie die tegelijkertijd beleidsinstrument en democratiseringsmiddel is – moet de relatieve teruggang van het burgerlijk particulier initiatief, ook van het Nut, bezien worden. Dat het sociaal-cultureel werk (en in het algemeen: het welzijnswerk) een voorwerp van overheidszorg en -politiek werd – ik gebruik daarvoor de term "vermaatschappelijking" – is overigens niet alleen aan de politieke dadendrang van de overheid toe te schrijven. Deze was zeker in de eerste twintig jaar na de oorlog niet zó groot dat er een administratieve en bureaucratische dwang werd uitgeoefend op het zelfstandige burgerlijke particulier initiatief. Die ontstond in feite pas op het moment dat de uitbreidingsdrang en de roep om overheidserkenning van dat particulier initiatief zo sterk waren geworden dat de overheid begon te spreken over de onoverzichtelijkheid (de spreekwoordelijke "lappendeken") en de financiële onbeheersbaarheid van het netwerk van stichtingen en koepels. Zo is de verzorgingsstaat enerzijds het resultaat van de politieke wil, en anderzijds het eindpunt van het ijveren van het particulier initiatief. Toen de overheid in de jaren zeventig niet slechts de rekening gepresenteerd wilde krijgen, maar ook actief beleid wilde voeren, werd dit burgerlijk particulier initiatief geconfronteerd met zijn eigen ontwikkelingsdynamiek. Toen ook de overheid bij zijn initiatieven verwees naar de "behoeften van de bevolking" – evenals de particuliere organisaties dat hadden gedaan –, werd het welzijnsbeleid een heuse politieke controverse.

Al vrij korte tijd nadat het particulier initiatief een tovenaarsleerling was geworden, betrapte de overheid – onder druk van economische teruggang – zichzelf op incrementalisme. De terugtocht werd ingezet. Zo is het intussen met de genoemde *Kaderwet* somber gesteld. Ten eerste is sprake van een uiterst globale regelgeving die pas "body" krijgt door Algemene Maatregelen van Bestuur, die door de minister zonder zeggenschap van de Kamer worden uitgevaardigd. Ten

tweede is de werkingsfeer van deze wet zeer beperkt, omdat centrale delen van het welzijn er niet door worden gedekt: onderwijs, gezondheidszorg, volwasseneducatie (de coördinatie van de laatste berust bij voorbeeld bij de Minister van Onderwijs en Wetenschappen). En ten derde is de wet in 1983 geruisloos buiten werking gesteld, nadat ze pas in 1981 in een bescheiden compromisvorm door de Kamer was goedgekeurd.

Feitelijk betekent deze terugtrekking van de centrale overheid uit het educatieve werk een reductie van haar verantwoordelijkheid in het stellen van prioriteiten op landelijk niveau. De planning van onder andere educatieve voorzieningen wordt overgelaten aan de lagere overheden (die bij onvoldoende bescherming op landelijk niveau speelbal kunnen worden van dorpspolitiek en van de krachtige terugkeer van de particuliere instellingen). Deze "decentralisatie" is bovendien een adequaat instrument geworden om op het plaatselijk vlak centrale bezuinigingen door te voeren.

Toch is deze neergang van de *Kaderwet* – overigens samenvallend met een nagenoeg volledige striptease van het wetenschappelijk onderwijs en onderzoek op het terrein van welzijnswerk en volwasseneducatie slechts petite histoire. De vette jaren van een overheid die zich centraal en plaatselijk verantwoordelijk stelde voor een steeds uitdijend netwerk van collectieve voorzieningen, zijn voorbij. Ten gevolge van de aanhoudende economische crisis is de materiële steunpilaar van een echt welzijnsbeleid weggefallen. De quataire sector wordt sterk geprivatiseerd en opnieuw aan vrijwilligers overgelaten.

Daarbij komt dat, met name in de afgelopen jaren, uiting is gegeven aan het forse onbehagen in een teveel-omvattende zorg van de overheid op terreinen die, bijeengevoegd, sinds 25 jaar de "verzorgingsstaat" zijn gaan vormen. De bezuiniger van 1972, de toenmalige staatssecretaris van CRM, Vonhoff, was in 1980 de voorzitter van een commissie die het rapport *Kiezels of tegels* publiceerde. Het rapport reikte een principiële en pragmatische rechtvaardiging aan voor het insnoeien van het overheidsbeleid ten aanzien van het welzijnswerk, en het sluit naadloos aan op de kritiek die al jaren door sommige filosofen-andragologen was geuit op het welzijnswerk: "welzijn en geluk" moeten terug naar de particuliere sector, in plaats van door de overheid daaraan onttrokken te zijn.²⁵

Uit een mengeling van economische en ideologische overwegingen trekt de overheid zich langzaam weer terug. Hajer spreekt in dit verband over een "uitwijkende verzorgingsstaat", die op het terrein van de volwasseneducatie merkbaar is in de afstoting en beperking van voorzieningen, reductie van deelneming aan vormingsactiviteiten, het saneren van het kritisch potentieel van cursussen, fragmentarisering van beleid, enzovoort. Dat de staat zijn bemoeienis met en zijn verantwoordelijkheid voor de educatieve sector inperkt, kan voor instellingen tot berusting leiden. Het vormingswerk kan opnieuw vervallen tot het idealiseren van het verleden, en daarmee de mogelijkheid ontkennen dat de huidige educatieve crisis ook een start voor vernieuwing kan inhouden.

De privatisering van de jaren tachtig impliceert niet per definitie een terugkeer naar de jaren van voor de oorlog. Met Hajer wil ik enkele "richtpunten voor een emancipatorisch beleid" noemen – een beleid dat niet slechts een overheidsbe-

leid is, maar ook een handelingspatroon voor educatieve instellingen, vormingswerkers, cursisten en maatschappelijke groeperingen en bewegingen. Volwassenenvorming, zo meent Hajer, zal zich concreet moeten richten op de stagnaties in de verzorgingsstaat (met name de stilstand op het niveau van de democratisering) en de conflicten die zich daarbij voordoen. Nodig is daarvoor een sterkere gerichtheid op concrete leerprocessen van doelgroepen. Dat laat overigens onverlet dat de zorg voor de verbetering van de infrastructuur, ook met het teloorgaan van de *Kaderwet*, moet blijven, zij het in een meer gedifferentieerde zin. Hajer geeft hiervoor een indicatie wanneer hij stelt dat "compenserende volwasseneneducatie" (de "inhaalfunctie") meer emancipatorisch gericht zou moeten zijn, en de beroeps-, algemene en de maatschappelijke vorming meer geïntegreerd. Tot slot meent Hajer dat de publieke en politieke context van welzijnsvoorzieningen in het algemeen nog verbetering nodig behoeft; hij wijst op de noodzaak van vergroting op het toezicht op wat tot nu toe private en ongecontroleerde instellingen waren – als verdieping van het democratisch gehalte van de maatschappij is deze noodzaak geen losstaande aangelegenheid –, op het benutten van mogelijkheden om het bestuur voortgaand te democratiseren en te decentraliseren. Mede daardoor kan de educatieve voorzieningenstructuur tegelijk pluriform en specifiek-ondersteunend zijn.²⁶

De nieuwe moraal

De "uitwijkende verzorgingsstaat" is niet alleen een bezuinigingsfenomeen, maar ook niet uitsluitend een veld van maatschappelijke tegenstellingen waarbinnen ruimte bevochten kan worden voor een nieuwe educatiepolitiek (Hajer). Het loont de moeite om verder te kijken, en vervolgens te beseffen welke perspectieven dan ontstaan. De pleidooien voor de-regulering en (re)privatisering die vandaag de dag door politici en (huis)kamer-filosofen naar voren worden gebracht, kunnen niet worden afgedaan als ideologische rechtvaardigingen van ombuigingen en bezuinigingen. Daarvoor sluiten ze enerzijds aan bij een algemene culturele trend, en anderzijds bij een nieuwe pedagogische en morele bezorgdheid. De jaren tachtig zijn wel eens getypeerd als de jaren van het individualisme en het narcisme. De gigantische oplagecijfers van de boeken van Lasch over het narcisme en over de ondergang van het gezin als een "toevluchtsoord in een harteloze wereld"²⁷ wijzen op een brede herkenning van het feit dat de traditionele primaire samenlevingsverbanden slijten en dat mensen in West-Europa steeds individueler worden. Ze zijn daarmee steeds moeilijker in te passen in oude schema's en categorieën. Het huwelijk met zijn standaardvorm vervaagt (evenals de standaardvorm om daaraan een eind te maken: echtscheiding); de vrouwenemancipatie heeft een mengeling van "nieuwe" vrouwen opgeleverd (de sober levende, maar niet arme en ongelukkige bijstandsvrouw, de LAT- en BOM-vrouw); de man is niet meer alleen huisvader en kostwinner, maar leeft soms met twee halve gezinnen, een vriend en enkele vriendinnen; de combinatie van loonarbeid en vrijwilligerswerk is vaak het gevolg van een nadrukkelijke keuze en niet van een

veroordeling; de branche-vervaging tussen kunst en, bij voorbeeld, sex, tussen gebruik en misbruik van sociale voorzieningen en tussen parlementarisme en oppositionele sociale bewegingen heeft oude zekerheden doorbroken; Nederland is allang een multiraciale en veelkleurige samenleving, waardoor het onderscheid tussen autochtonen en "gasten" onzinnig is geworden; therapie en kraken zijn naast noodoplossingen nieuwe omgangsvormen geworden. Mensen worden wat hun zelfgekozen levensstijl betreft, steeds onvergelykbaarder met elkaar. Het "individuele" gaat steeds meer het gezicht van het "maatschappelijke" bepalen.

Het zou wel eens kunnen zijn dat de verzorgingsmaatschappij, zelfs wanneer de economie weer zou "aantrekken", nooit meer terugkeert. Het was immers deze maatschappijvorm die een gelijkheid van kansen voor iedereen beoogde op basis van de opdeling van de bevolking in categorieën (het gezin, de werkloze, de bejaarde, de jongere, de gescheiden man). Nu deze categorisering vervaagt is het nog maar de vraag of het verzorgingsarrangement van de jaren zestig en zeventig feitelijk nog te herstellen is. De maatschappij van de formulieren, de regelingen, de standaardwoningbouw en de groeimodellen van "steeds meer van hetzelfde" is zeker niet alleen door de economische teruggang aan het wankelen gebracht, maar ook van binnenuit, door de individualisering van de mensen.²⁸

Politici, sociale wetenschappers en ook pedagogen en vormingswerkers die met deze psycho-sociale fenomenen worden geconfronteerd, kunnen globaal gezegd, twee kanten op. Conservatieven uiten vooral hun bezorgdheid om zoveel vergane beelden en idealen en zouden de ontwikkeling van de individualiteit het liefst een halt toeroepen door pleidooien voor de "traditionele waarden", of door de verloren strijd te strijden voor volledige werkgelegenheid en de voorbije verzorgingsmaatschappij. Wie een meer open oog heeft ziet de nieuwe mogelijkheden voor ontplooiing van individuen en groepen die deze gewijzigde psychosociale omstandigheden met zich meebrengen. De behoeften aan voortgaande vorming en ontwikkeling én de noodzaak van het openbreken van knellende maatschappelijke structuren (zoals onder woorden gebracht door Hajer) zullen daarbij maatgevend zijn.

Historici weten hoe gevaarlijk het is om uit de losse pols perioden te vergelijken die eigenlijk niet te vergelijken zijn. Daarom zou het me gesierd hebben als ik de volgende confrontatie tussen 1784 en 1984 achterwege had gelaten: zullen de andragogen van deze tijd – tot wie ik gemakshalve ook voorlichters, t.v.-commentatoren en politici reken – zich op dezelfde bevoogdende manier met de hedendaagse ontwikkelingstendensen bezighouden als de verlichte lieden die zich destijds groepeerden tot een "Genootschap van Konsten en Wetenschappen onder de zinspreuk Tot Nut van 't Algemeen"?

NOTEN

Bronnenonderzoek werd gedaan in het archief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen dat onder inventarisnummer PA 211 is ondergebracht bij het Gemeentearchief te Amsterdam.

1. B. Kruithof, "De deugdzaame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860" in: B. Kruithof e.a. ed., *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs; inleiding, bronnen, onderzoek* (Nijmegen, 1982) 363-377.

2. Vgl. G. Duitemeijer, *Encyclopedie van sociale arbeid* (Den Haag, 1972²) 35 e.v.
3. Over het Deugdzaam natie, 375.
4. P. Hofstede de Groot, *Over het eigenaardige karakter der menslievende Vereenigingen van onze eeuw* (Groningen, 1848) 33; geciteerd bij H. C. M. Michielse, *De burgers andragoog; een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk (1948-1972)* (Amsterdam/Meppel, 1977) 14.
5. Over het Elberfelder-stelsel zie H. C. M. Michielse, "Individualisering en levenssamenhang; over de stand van het historisch onderzoek in de andragologie", *Tijdschrift voor agologie*, 13 (1984) 20-48.
6. M. G. Muller-Lulofs, *Van Mensch tot Mensch* (Haarlem, 1916) 89 en 93; geciteerd bij B. van Gent, *Over andragologie; een inleiding tot de geschiedenis van het welzijnswerk* (Amsterdam/Meppel, 1982) 38.
7. Van Gent, *Andragologie*, 43.
8. Ibidem, 37.
9. A. C. J. de Vrankrijker, *Een groeiende gedachte* (Assen, 1959) 64 en 65; geciteerd bij Van Gent, *Andragologie*, 36.
10. Van Gent, *Andragologie*, 45.
11. N. Deen, *Een halve eeuw onderwijsresearch. Het Nutsseminarium voor Pedagogiek 1919-1969* (Groningen, 1969).
12. *Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1784-1934* (Groningen, 1934).
13. T. T. ten Have ed., *Vorming. Handboek voor sociaal cultureel vormingswerk met volwassenen, uitgegeven ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Groningen, 1959).
14. W. Banning, "Lijnen van ontwikkeling tot 1945" in: Ten Have, *Vorming*, 30-52.
15. H. D. De Vries Reilingh, "Lijnen van ontwikkeling na 1945" in: Ten Have, *Vorming*, 53-73.
16. H. C. M. Michielse, "Radicaliteit en ruimte; over de bijdrage van A. J. Nijk aan de Nederlandse vormingswerkdiscussie in de jaren zestig" *Tijdschrift voor agologie*, 12 (1983) 120-129.
17. Michielse, "Radicaliteit", 122.
18. B. Peper, *Vorming van welzijnsbeleid. Evolutie en evaluatie van het opbouwwerk* (Amsterdam/Meppel, 1972).
19. Nota van toelichting bij het Besluit van 30 november 1970 tot Wijziging van het Academisch Statuut, in *Staatsblad*, 588, 1970, 1382-1384.
20. Bij voorbeeld: A. L. T. Notten, "De praktijk van de theorie; veranderde strategieën van andragologische theorievorming", *Tijdschrift voor agologie*, 10 (1981) 132-160; H. C. M. Michielse, *Burger als andragoog* hoofdstuk VII.
21. G. van Enckevort en R. Hajer, "Volwasseneneducatie" in: B. van Gent, A. L. T. Notten en W. F. van Stegeren, ed., *Welzijnswerk en wetenschap; hoofdstukken uit de andragologie* (Alphen aan den Rijn, 1984) 35.
22. *Functie en toekomst van het vormings- en ontwikkelingswerk met volwassenen in de Nederlandse samenleving* (Amersfoort/Groningen, 1969/1970).
23. Van Enckevort en Hajer, "Volwasseneneducatie".
24. R. Hajer, *Volwassenenvorming - beleid en democratisering; terugblik en perspectief* (Amersfoort, z.j. (1981)).
25. *Kiezels of tegels. Kiezen of delen in welzijnsland. Onderzoek functioneren landelijke organisaties van de Nationale Raad voor Maatschappelijk Welzijn* (z.p., 1980); H. Achterhuis, *De markt van welzijn en geluk* (Baarn, 1981); zie voor een commentaar op *Kiezels of tegels*: T. Flesseman, *Kiezels of tegels*. Een voorstel om het sociale te reorganiseren, *Comenius*, 1 (1981) 193-204.
26. Hajer, *Volwassenenvorming*, 240-248.
27. C. Lasch, *Haven in a heartless world. The family besieged* (New York, 1977); C. Lasch, *The culture of narcissism. American life in an age of diminishing expectations* (New York, 1979).
28. M. van Dam, "De aanslag van de cultuur op de sociaal-democratie", *Vrij Nederland*, 44 (15 oktober 1983) 7 en 8.

Deel Drie

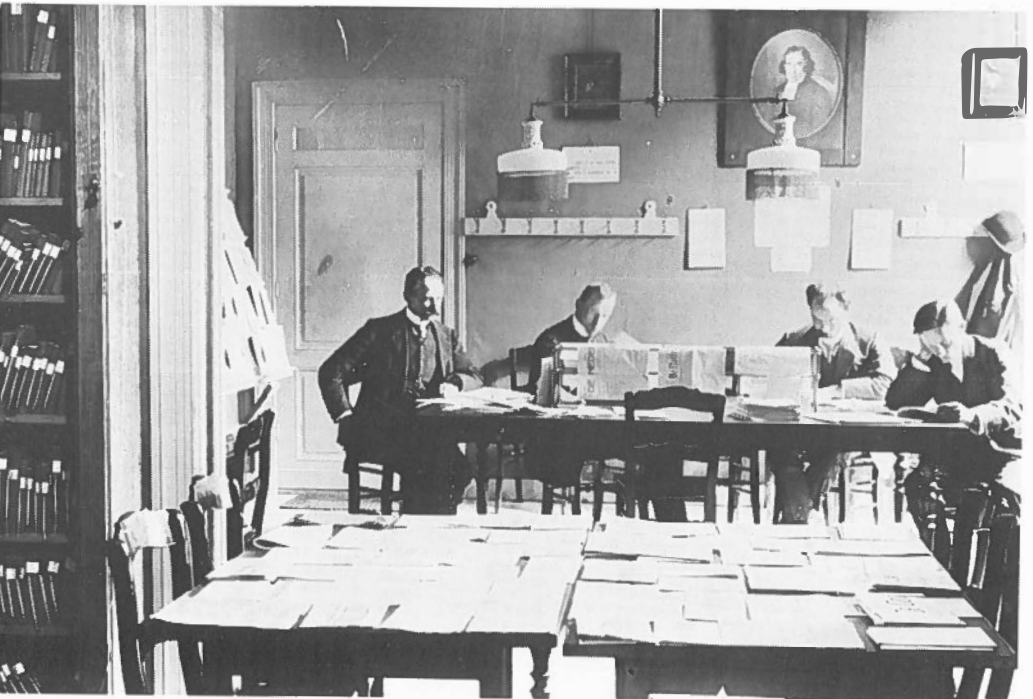
**Documentatie betreffende
de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.
1784-1984.**

F. B. Schenk.

Kookles, plaats onbekend

Leeszaal met bibliotheek te Schoonhoven

VERANTWOORDING

Het *Gedenkboek van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, dat in 1934 werd uitgegeven, is voorzien van een bijdrage, waarin verschillende overzichten worden gegeven van departementen, van hoofdbestuursleden vanaf 1784 en van diverse andere onderwerpen. De documentatie, die hier gepresenteerd wordt, dient als vervanging van deze bijdrage. Een uitzondering daarop vormt het overzicht van hoofdbestuursleden vanaf 1784. Dit overzicht is niet overgenomen in deze documentatie. Voor het overige is deze documentatie uitgebreider.

Deze documentatie is opgedeeld in vijf elkaar alfabetisch volgende delen, namelijk: **Algemene Documentatie**, **Archieven**, **Bibliografie** van Nutpublicaties, **Literatuur** over het Nut en **Nutssecretarissen**. De **Algemene Documentatie** betreft opgaven van leden en departementen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen vanaf 1784. Het deel **Archieven** is een opgave van de verzamelingen archiefmateriaal, die óf door de departementen óf door het Hoofdbestuur van het Nut zijn opgebouwd. De **Bibliografie** bevat de werken die het Nut heeft uitgegeven vanaf haar oprichting. De bibliografie bestaat uit vijf delen. Vier delen zijn chronologisch opgezet. Aan de vier delen gaat vooraf een Aanwijzer van Seriewerken. Het vijfde deel bevat Nutsperiodieken. Het gedeelte **Literatuur** biedt een (op auteur geordend) alfabetisch overzicht van publicaties, die de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen als onderwerp hebben. In het gedeelte **Nutssecretarissen** treft men enkele biografische gegevens van de Nutssecretarissen aan. De lijst **Hoofdbestuursleden 1934-1984** die als aanvulling dient op het *Gedenkboek* van 1934 is opgenomen onder de **Algemene Documentatie**.

Uitdrukkelijk moet vermeld worden, dat het streven naar volledigheid bijna altijd ten koste gaat van het informatiegehalte van een documentatie. Zo zijn bijvoorbeeld bij het deel *Redevoeringen (Bibl. D)* de redevoeringen van na 1873 niet opgenomen. Apárte druk en uitgave van de redevoering, gehouden in de jaarlijkse Algemene Vergadering van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, werd in dat jaar gestaakt, omdat men zo'n bijzondere, losse publicatie kennelijk niet meer belangrijk genoeg vond. De inventarisatie van het materiaal laat zich hierbij leiden door wat er aan materiaal is en wat er aan materiaal is, is weer bepaald door wat men (door de tijden heen) de moeite waard vond!

De samenstelling van deze documentatie had als doel verder onderzoek te vergemakkelijken. Mocht de indruk gewekt zijn, dat dit persé historisch onderzoek moet zijn, dan is dat niet terecht. De ontwikkelingen, die de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen sinds 1784 heeft doorgemaakt, lenen zich bijvoorbeeld zeker

ook als proefterrein voor sociologisch onderzoek. Daarnaast beoogt bijvoorbeeld het deel *Archieven Departementen (Arch. Dep.)* hem of haar, die zich interesseert voor de lokale ontwikkeling van het Nut, te bewegen de gang naar het archief of de bibliotheek te maken. Ten overvloede: archieven en bibliotheken zijn *openbare, kosteloos te raadplegen* instellingen, die voor iedereen toegankelijk zijn; een democratische traditie in 1984, die toch direct te maken heeft met bemoeienissen van het Nut in het prille begin van de negentiende eeuw.

ALGEMENE DOCUMENTATIE A

Aantal leden en departementen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. 1785-1971

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werd opgericht in 1784 in de Slagmaand, dat wil zeggen in de maand november. De eerste departementen werden in het volgende jaar opgericht, te weten Amsterdam, Bodegraven, Edam, Rotterdam en Woerden. Zie: Opgave van departementen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (Alg. Doc. B). Het gedecentraliseerde karakter van de Maatschappij, dat hiervan een gevolg was, leidde ertoe, dat opgave van het aantal leden en departementen tijdens de jaarlijkse Algemene Vergadering niet exact, maar vrij globaal was. Niet zeldengebeurde het, dat het Algemeen Verslag afweek van de notulen van de vergadering, omdat tussen vergadering en publicatie verschillende departementen opgericht of opgeheven waren. Over het algemeen nam men het aantal contribuanten als het aantal leden. Er dient rekening mee te worden gehouden, dat in

deze opgave ereleden meetellen en dat vanaf 1971 jaarlijkse vergelijkbare statistieken ontbreken.

Als bronnen voor het aantal leden en departementen werden gebruikt: *Algemene verslagen voorgelezen in de onderscheidene algemene vergaderingen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*; *Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*; *Bijlagen van de Handelingen en Besluiten der Hoofdbestuurders van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Aanwezig bij het Gemeente Archief Amsterdam, Archief Hoofdbestuur Nut PA 211 (inventarisnummer 62). Handelingen der Algemene Vergaderingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*; *Jaarboekjes*; *Volksalmanak en het archief van het Hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*.

	Leden	Departementen		Leden	Departementen
1785	345	5	1810	8500	106
1786	450	9	1811	7216	105
1787	470	8	1812	6238	99
1788	607	7	1813	5847	97
1789	686	12	1814	5365	90
1790	1164	16	1815	5428	90
1791	1641	19	1816	5736	88
1792	1912	21	1817	6440	98
1793	2147	23	1818	7801	115
1794	2331	25	1819	8929	124
1795	2437	27	1820	9806	137
1796	2623	29	1821	10 627	146
1797	2961	35	1822	10 856	150
1798	3362	41	1823	10 947	156
1799	3478	48	1824	11 258	161
1800	3678	52	1825	12 058	175
1801	4132	56	1826	12 409	180
1802	4497	59	1827	12 608	183
1803	4960	64	1828	12 873	187
1804	5270	65	1829	13 174	192
1805	5667	66	1830	13 188	192
1806	6341	75	1831	11 987	182
1807	6493	81	1832	11 371	183
1808	7098	89	1833	11 326	186
1809	7384	96	1834	11 775	193

	<i>Leden</i>	<i>Departementen</i>		<i>Leden</i>	<i>Departementen</i>
1835	12 700	204	1894	15 354	320
1836	13 214	210	1895	14 869	319
1837	13 510	219	1896	13 990	314
1838	13 721	231	1897	13 746	313
1839	13 937	236	1898	13 384	308
1840	13 892	236	1899	13 366	304
1841	13 861	242	1900	13 361	299
1842	13 841	246	1901	13 080	294
1843	13 958	256	1902	13 053	291
1844	13 795	258	1903	13 042	291
1845	13 821	269	1904	12 825	285
1846	14 289	273	1905	13 018	285
1847	13 766	280	1906	13 138	281
1848	13 729	284	1907	13 488	288
1849	13 597	284	1908	13 765	287
1850	13 792	289	1909	13 620	283
1851	14 072	294	1910	13 571	283
1852	14 653	298	1911	14 064	284
1853	14 854	303	1912	14 569	290
1854	14 520	300	1913	16 086	300
1855	14 392	304	1914	16 547	303
1856	14 398	310	1915	16 654	306
1857	14 303	316	1916	16 736	309
1858	14 720	315	1917	18 108	326
1859	13 592	307	1918	19 306	326
1860	14 003	307	1919	21 061	329
1861	13 903	310	1920	22 777	332
1862	13 931	308	1921	23 328	334
1863	13 931	310	1922	25 056	329
1864	14 009	307	1923	25 301	327
1865	13 856	304	1924	25 444	322
1866	13 816	297	1925	26 592	318
1867	13 635	297	1926	27 477	321
1868	13 635	297	1927	28 702	322
1869	14 235	303	1928	29 383	318
1870	14 939	309	1929	30 120	321
1871	15 177	313	1930	29 379	319
1872	15 353	318	1931	29 252	314
1873	15 819	321	1932	28 438	313
1874	16 193	323	1933	27 050	312
1875	16 645	333	1934	25 725	303
1876	17 028	333	1935	24 990	302
1877	17 279	330	1936	24 440	300
1878	17 449	332	1937	24 115	298
1879	17 469	333	1938	24 223	297
1880	17 653	334	1939	24 828	296
1881	17 230	336	1940	24 880	295
1882	17 448	339	1941	24 233	293
1883	17 477	343	1942	25 300	292
1884	17 002	341	1943	26 682	292
1885	17 504	343	1944	30 601	292
1886	16 742	343	1945	32 252	292
1887	16 148	333	1946	33 432	295
1888	16 513	333	1947	38 700	309
1889	16 390	332	1948	46 685	316
1890	16 370	332	1949	40 548	317
1891	16 345	332	1950	40 069	317
1892	15 465	326	1951	38 450	319
1893	15 551	325	1952	38 681	323

	<i>Leden</i>	<i>Departementen</i>		<i>Leden</i>	<i>Departementen</i>
1953	39 156	327	1962	46 688	343
1954	40 385	332	1963	45 770	340
1955	41 557	335	1964	45 134	335
1956	42 525	337	1965	44 600	324
1957	44 112	344	1966	44 100	325
1958	46 157	346	1967	41 500	317
1959	46 543	349	1968	37 100	316
1960	47 088	353	1969	35 082	312
1961	47 479	352	1970	33 770	309
			1971	32 850	306

ALGEMENE DOCUMENTATIE B

Alfabetische opgave van departementen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen met jaar van oprichting, opheffing, heroprichting en opheffing. 1784-1981.

Als bronnen voor deze opgave werden gebruikt: *Algemene verslagen voorgelezen in de onderscheidene algemene vergaderingen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen; Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen; Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1784-1934. Amsterdam 1934; Gedenkschriften der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen voor de eerste vijftienving jaar van haar bestaan. 1809; Gedenkschriften der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen voor de tweede vijftienving jaar van haar bestaan. 1834; Handelingen der Algemene Vergaderingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen; Jaarboekjes; Volksalmanak* en het archief van het Hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Bij kleine en/of kortbestaande departementen moet rekening worden gehouden met de mogelijkheid dat de genoemde (gedrukte) bronnen soms niet eensluidend zijn betreffende bestaan, jaar van oprichting of van opheffing. Omdat plaatsnamen aan verandering onderhevig zijn, kan het voorkomen dat een departement onder een andere plaatsnaam is heropgericht. Hetzelfde is van toepassing op departementen die de naam van een buurtschap aannamen, vervielen en onder een andere buurtschaps- of plaatsnaam werden heropgericht. In het bestek van deze documentatie was het niet mogelijk deze gevallen nader te bestuderen en door middel van kruisverwijzingen nader aan te duiden.

Aalsmeer	1814-1862	Anna Paulowna	1876-1961
Aalst	1957-	Annerveense Kanaal	1951-1978
Aalten	1818-1846	Apeldoorn	1837-1912
	1880-1968		1919-1973
Ter Aar	1852-1856	Appingedam	1809-1813
Aardswoud	1838- ?		1828-
Abbekerk en	1856-	Arnhem	1809-1905
Lammertschaag			1919-1961
Abcoude	1824-1893	Arum	1819-1973
Aduard	1835-1891	Assendelft	1826-1967
Akkrum	1830-1969	Assendelft- Hemelumer	1837-1857
Alblasserdam	1850-1971		1881-1884
Algem. Departement	1795-1875	Avereest en Ommeschans	1840-1873
Alkemade	1834- ?	Avenhorn- Oudendijk	1859-1969
Alkmaar	1786-1795	Axel	1854-1885
	1802-1970	Baambrugge	1845-1862
Almelo	1800-1975	Baard	1847-1895
Alphen aan de Rijn	1809-	Baarn	1824-1835
Alphen en Oudshoorn	1809-1819		1874-
Amerongen	1855-1974	Baflo	1852-1858
Amersfoort	1817-1972		1925-1962
Amsterdam	1785-	Balk	1910-1919
Amsterdam tweede dep.	1790-1877	Balkbrug	1947- ?
Andijk	1818-1823	Barneveld	1807-1814
	1835-1979		1845-1965
Anjum	1856-1865	Barsingerhorn	1807-1823
Anloo	1828-1864	Bathmen	1916-1967
Anna en Vrouwenparochie	1821-1956	Bedum	1843-

Bedijkte Schermer	1857-1864	Buitenpost	1874-
Beekbergen	1911-1933	Buren	1843-
	1953-1967	Burgerbrug	1906-1952
Beerta	1845-1913	Bussum	1893-1925
	1949-1962	Callantsoog	1818-1824
Beesd	1863-		1960-1975
Beetgum	1911-1967	Charlois en Katendrecht	1869-1975
Beilen	1826-	Culemborg	1805-1835
Bellingwolde	1802-1815		1870-1976
	1835-	Dalen	1835-1923
Bemmel	1845-1886	Dalfsen	1946-1976
Bennebroek	1851-1935	Dantumadeel	1847-1976
Benningbroek	1834-1847	Delden	1837-
Bergen	1852-1867	Delfshaven	1818-1887
Bergen op Zoom	1791-1835	Delft	1805-1975
	1838-1977	Delfzijl	1810-1813
Bergum	1799-		1886-1921
Berkenwoude	1875-1899	Deventer	1797-
	1917-1982	Diemen	1790-1791
Berkhout	1838-1863		1863-1905
	1890-1901	Diepenheim	1906-1909
Berlikum	1906-1926		1928-1961
Best	1966-	Dieren	1871-1972
Beusichem	1810-1814	Diever	1878-1917
Beverwijk	1790-	Dinteloord	1912-1922
Biervliet en Hoofdplaat	1814-1857	Dirksland	1810-1812
	1884-1886		1837-1847
	1924-1930	Dodewaard	1957-1968
Het Bildt	1956-	Doesburg	1809-
Bilhoven- De Bilt	1946-1977	Doetinchem	1822-1970
Binnenwijzend Westwoud	1945-1951	Dokkum	1797-1974
Blijham	1937-	Domburg	1801-1807
Bloemendaal	1845-1904		1867-1905
Blokzijl	1796-1814	Donkerbroek	1948-1965
	1835-	Doorn	1924-1964
Bobeldijk	1947-1964	Dordrecht	1790-1977
Bodegraven	1785-	Drachten	1806-1972
Boekelo	1926-1966	De Drie Egmonden	1851-1927
Bolnes- Slikkerveer	1919-	Driebergen- Rijenburg	1921-1972
Bolsward	1799-1965	Druuten	1847-1890
Boornbergum	1885-1898	Duiveland	1864-1909
Borculo	1872-1977	Duurstwold te Slochteren	1811-
Borger	1885-1974	Dwingeloo	1855-1910
De Borne	1809-1862		1912-1938
	1881-1971	Echten-Oosterzee	1849-1854
Boskoop	1836-1896		1946-1967
Bovencarspel- Grootehroek	1810-1964	Edam	1785-1787
Boxmeer	1924-1966		1796-
Brakel	1856-1864	Ede	1927-1968
Breda	1816-	Eelde	1904-1965
Breukelen	1846-1898	Eenrum	1808-1816
	1913-1923		1873-
Brielle	1812-1860	Eerbeek	1916-1980
	1882-1886	Egmond	1851-1961
Broek in Waterland	1821-	Egmond aan den Hoef	1928-1961
Broek op Langendijk	1890-1897	Eibergen	1875-1963
	1917-1923	Eindhoven	1875-
Brouwershaven	1888-1976	Elburg	1808-1973
Brummen	1840-1878	Ellecom en de Steeg	1873-1885
	1919-1929	Ellewoutsdijk	1920-1933
Budel	1959-1962	Elst	1904-1910

Emmen	1897-1973	Haastrecht	1843-1966
Enkhuizen	1798-	Hallum	1821-
Enschede	1806-1809	Den Ham	1835-1899
	1826-1906	Hardegarijp	1845-1977
Epe	1820-1844	Hardenberg	1848-1853
Tweede Excloérmont	1945-1961		1926-1969
Eijerland	1837-1858	Harderwijk	1809-1902
Ezinge	1837-1886		1912-1975
Farmsum	1883-1965	Hardinxveld	1823-1970
Ferwerd	1961-1965	Haren	1921-1929
Finsterwolde	1845-1974	Haringkarspel	1808-1811
Fochtelo	1959-1965	Harlingen	1818-1974
Franeker	1798-1804	Hasselt (O)	1869-1895
	1809-	Hattem	1819-1832
Frederiksoord	1826-1867		1869-1949
	1873-1972	Haulerwijk	1961-1967
Gaasterland- Sloten	1817-1830	Hauwert	1858-1978
	1847-	Havelte	1898-1978
Gasselternijveen	1919-1923	Heemskerk	1946-1976
	1959-1968	Heemstede	1818-1898
Geertruidenberg	1820-1858	Heenvliet	1847-1849
	1869-1976	Heerde	1819-1832
Geervliet	1810-1815		1917-1933
Geldermalsen	1841-	's-Heerenberg	1906-1908
Geldrop	1955-	Heerenveen	1795-1958
Geleen	1946-1974	Heerlen	1916-
Genemuiden	1823-1854	Heerhugowaard	1885-1910
Gennep	1931-1945		1945-1972
Gieten	1864-	Heiloo	1863-1866
Giethoorn	1799- ?		1897-1975
	1952-1969	Heinenoord	1874-1883
Goedereede	1858- ?	Hekelingen	1861-1868
Goënga	1839-1858	Den Helder	1822-
Goes	1824-1840	Hellevoetsluis	1835-1965
	1907-1909	Hemelumer-Oldephaart	1837-1899
Goor	1835-1972	Hengelo	1862-1967
Gorinchem	1794-1795	Hengelo in Gelderland	1953-1967
	1824-1967	Hensbroek	1833-1886
Gorredijk	1815-	's-Hertogenbosch	1819-
Gorssel	1938-1961	Herwijnen	1906-1953
Gouda	1795-1975		1963-
Graft	1833-1876	Heusden	1819-1863
Gramsbergen	1912-1916		1869-
Grave	1823-1840	Hevekes	1868-
's-Graveland	1832-1890	Hien en Dodewaard	1838-1939
	1912-1934	Hillegersberg	1813-1960
's-Gravemoer	1882-1900	Hillegom	1855-1865
	1908-1922		1872- ?
's-Gravendeel	1855-1890	Hilversum	1824-1927
's-Gravenpolder-Hoedekensker-	1923-1927	Hindeloopen	1802-1814
ke			1856-1903
's-Gravenhage	1796-	Hoek van Holland	1899-1961
's-Gravezande	1880- ?	Hollum	1911-1937
Groede	1841-	Holten	1919-1921
Groningen	1791-	Holwerd	1797-1807
Grouw	1799-1975		1820-
Grijpskerk	1832-1980	Hoogcarspel	1850-1973
Haaften	1869-1886	Hoogeveen	1803-1836
Haamstede-Burgh	1926-1974		1899-1919
Haarlem	1789-	Hoogezand-Sappemeer	1801-
Haarlemmermeer	1916-1968	Hoogkerk	1839-1855

Hoogwoud	1857-1967	Lemmer	1819-
Hoorn	1820-1949	De Leur	1809-1810
Hoornsterzwaag	1791-1892		1914-1937
Houtrijk en Polanen	1881-1886	Lienden	1954-1979
Huizen	1869-1897	Lippenhuizen	1858-1882
Huizum	1914-1923	Lisse	1917-1971
	1843-1868	Lobith	1839-
	1879-1919	Lochem	1831-1969
Hulst	1916-1931	Loenen aan de Vecht	1821-1904
Hummelo-Keppel	1946-1972	Loenen op de Veluwe	1914-1924
Ierseke	1921-1973	Loosdrecht	1823-1854
Ilpendam	1856-1903	Loosduinen	1895-1899
	1912-1928		1919-1924
Jelsum-Cornjum	1877-1975	Lopik-Jaarsveld	1856-1876
Jisp	1797-1905		1912-1926
	1912-1931	Loppersum	1841-
Joure	1822-	Maarheeze	1964-1966
Jutphaas	1818-1886	Maarn- Maarsbergen	1953-1980
Kampen	1791-1794	Maarsse	1809-1812
	1819-		1816-1831
Kantens	1948-1959		1833-
Kapelle aan de IJssel	1821-1960	Maassluis	1808-1814
Kapelle bij Goes	1921-1956		1819-
Kapelle bij Soest	1821- ?	Maastricht	1821-1973
Katwijk	1847-1958	Makkinga	1953-1964
Klaaswaal	1826-1896	Makkum	1811-
Knijpe	1961-1967	Markelo	1916-1924
Koedijk	1862-1951	Marne	1800-1807
Koevorden	1808-1823	Marrum	1844-1896
	1828-1909		1913-1918
Kolhorn	1807-1814	Marssum	1797-1975
	1870-1963	Marum	1847-1893
Kollum	1838-1887		1895-1975
Koog- en Zaadijk	1788-1979	Maurik	1955-1968
Kortenhoeff	1807-1810	Medemblik	1800-1979
Koudekerk	1835-1934	Meeden	1853-
Koudum	1811-1813	Meerkerk	1854-1965
Kralingen	1820-1895	Meeuwen	1912-1925
Krabbendijke	1822-1886	Menaldumadeel	1855-1980
	1917-1960	Meppel	1799-1976
Krimpen aan de Lek	1850-1975	Middelburg	1793-1965
Krimpen aan de IJssel	1961-	Middelharnis- Sommelsdijk	1810-1968
Krommenie	1804-	Middelie en	1850-1962
Kromstrijde	1835-1858	Kwadijk	
Kruiningen	1890-1900	Middelstum	1801-
Kuinre	1799-1800	Middenbeemster	1803-1816
	1913-1931		1841
Lage Zwaluwe	1842-1850	Midwolda-Oostwold	1827-
Landsmeer en den IJp	1855-1906	Midwolde	1805-1857
Langakkerschans	1803-1813	Midwoud	1829-1969
Langewold	1956-1965	Minnertsga	1829-1881
Langstraat	1848-	Monnickendam	1793-1812
De Leek en Nietop	1809-1820		1819-
Leens	1819-1847	Monster	1817-1980
Leerdam	1839-1940	Montfoort	1842-1866
Leersum	1921-1980	Moordrecht en	1847-
Leeuwarden	1792-	Gouderak	
Leiden	1786-	Muiden	1803-1853
Leidschendam	1952-1967	Muntendam	1851-1866
Lekkerkerk	1859-1967	Musselkanaal	1899-1900
Lemerlerveld	1946-1970		1917-1960

Mijdrecht en Wilnis	1847-1974	Oostburg	1823- ?
Mijnsherenland en Moerkerken	1809-1858		1840-1877
Naaldwijk	1807-1811	Oost-Dongeradeel	1848-1860
Neede	1862-1867		1891-1966
	1871-1978	Oosterbeek	1832-1980
Neuzen	1849- ?	Oosterdijk	1875-1969
Niedorp en Winkel	1794-1800	Oosterhesselen Zweeloo	1873-1886
Niedorperkogge	1843-1863	Oosterhout	1851-1869
Nieuw-Amsterdam	1911-1940	Oostermeer	1871-1873
	1959-1960	Oosterwolde	1845-1900
Nieuw Beerta	1871-1972		1922-1923
Nieuw Buinen	1911-1966	Oosthuizen	1829-1947
Nieuwenhoorn	1825-1977	Oostwoud	1870-1961
Nieuwe Niedorp	1843-1965	Oostzaan	1786-1788
Nieuwe Pekela	1843-		1846-1887
Nieuwer Amstel	1805-1812		1945-1961
	1820-1903	Oss	1883-
	1916-1927	Oterleek	1918-1921
Nieuwerkerk aan de IJssel	1834-	Oud-Beijerland	1805-1813
Nieuwe Schans	1836-1847		1817-
	1875-1914	Ouddorp	1848-1865
	1945-1975	Oudenbosch	1793-1809
Nieuwe Tonge	1850-1870	Oude Niedorp	1876-1885
Nieuwkoop	1810-1814	Oude Pekela	1805-
Nieuwland	1818-1838	Ouderkerk aan de Amstel	1827-1895
Nieuw Lekkerland	1850-	Ouderkerk aan de IJssel	1926-1967
Nieuwolda	1850-1975	Oude Tonge	1817-1965
Nieuwpoort	1819-1830	Oudewater	1833-
Nieuwveen	1850-1880	Oud Karspel	1832-1950
Nieuwvennep	1865-1899	Oudwetering	1820- ?
Nigtevegt	1807-1816	Overmaasse Dorpen	1834-
Noord Beveland	1842-	Overschie	1835-1873
Noordbroek	1847-	Purmer	1918-1923
Noorddijk	1872-1913	Purmerend	1789-
	1951-1976	Rauwerd	1843-1965
Noordgouwe	1880-1909	Ravestein	1816-1869
Noordoostpolder	1949-1972	Renesse	1872-1879
Noordwolde	1935-1956		1917-1936
Noordwijk	1859-1864	Rhenen	1875-1910
	1914-1961	Rhenoy	1952-1970
Noortheij	1823-1858	Rilland Bath	1961-1963
Nuenen	1964-	Roden	1878-1973
Numansdorp	1869-1877	Roermond	1856-1895
Nunspeet	1845-1854		1957-1974
Nijeveen	1904-1909	Rolde	1828-1832
Nijkerk	1813-1838		1925-1983
	1858-1975	Roodeschool	1957-1974
Nijmegen	1817-	Roordahuizum	1846-1964
Odoorn	1906-1968	Roosendaal	1917-1921
Oisterwijk	1909-1926	Rossum	1864-1891
Oldeberkoop	1845-1867		1913-1922
Oldeboorn	1815-	Rotterdam	1785-
Oldehove	1836-1848	Ruinen	1953-1970
	1917-1971	Ruinerwold	1897-1913
Oldekerk	1914-1964	Ruurlo	1885-
Oldenzaal	1823-1836	Rijnsaterwoude	1820-1973
	1871-	De Rijp	1789-1793
Olst	1832-1840		1817-
	1882-	Rijssen	1841-1865
Ommen	1822-	Rijswijk	1916-
Onderdendam	1801-	Sappemeer	1801-1816

Sassenheim	1853-1901		
	1917-1921	Terwispel	1831-1977
Sas van Gent	1952-1963	Terwolde	1868-1963
Schagen	1808-1921		1883-1891
Scharwoude	1882-1886	Texel	1920-1924
Scheemda	1805-1827	Tholen	1822-
	1853-1974		1799-1802
Schermerhorn	1849-1967	Tiel	1833-1977
Scheveningen	1835-1964	Tienhoven	1811-
Schiedam	1797-1940	Tietjerk	1842-1847
Schiermonnikoog	1878-1961	Tilburg	1959-1969
Schoonhoven	1806-1810		1870-1900
	1825-1965	Tjalleberd	1952-1972
Schoonoord	1860-1904	Twisk	1862-1968
	1906-1961	Uitgeest	1855-
Schouwen	1805-1811		1810-1812
	1821-1890	Uithoorn	1847-1879
Sellingen	1939-	Uithuistermeeden	1824-1962
Sexbierum	1818-1823	Uithuizen	1850-1975
	1843-1972	Ureterp	1846-
St. Jacobi Parochie	1807-1840	Usquert	1858-1899
St. Maartensdijk	1837-1960	Utrecht	1927-1977
St. Pancras	1847-1858		1786-1788
Sleen	1917-1932	Valkenburg	1790-1962
Sliedrecht	1810-1938	Valthermond	1823-1877
Sloterdijk	1795-1836	Varsseveld	1945-1961
	1844-1921	Veendam	1846-1858
Sluis-Aardenburg	1820-		1801-1820
Smilde	1826-1879	Veenhuizen (Dr)	1850-
	1911-1931	Veenhuizen (NH)	1838-1910
Snee ter Vijfga	1866-1893	Veldhoven	1883-1912
Sneek	1792-	Velp	1962-1972
Soest	1921-		1882-1905
Soesterberg	1933-1936	Velzen	1927-1977
Son	1958-1980	Venhuizen en Hem	1882-1897
Spanbroek	1820-1863	Venlo	1818-
	1877-1967		1820-1823
Spijkenisse	1857-1862		1878-1898
	1919-1930	Vianen	1917-1964
Stad aan 't Haringvliet	1912-1914	Visvliet	1811-1933
Stadskanaal	1945-1967	Vlaardingen	1800-1828
Stavenisse	1841-1849	Vlagtwedde	1805-1979
Steenbergen	1873-1916	Vlieland	1918-
Steenderen	1907-1939	Vlissingen	1829-1852
Steenwijk	1835-1972		1797-1810
Stevensweerd	1882-1885	Vollenhove	1818-
Stiens	1844-	Voorburg	1868-
Stolwijk	1928-1934	Voorne-Putten	1824-1973
Strijen	1823-1920	Voorschoten	1876-1882
	1926-1967	Voorst	1869-
Surhuisterveen	1855-1965	Vorden	1904-1922
Tenboer	1856-1920	Vredewold	1818-
	1928-1972	Vreeland	1838-
Terapel	1910-1979	Vries	1803-1812
Terborg	1872-1967	Vroomshoop	1947-1975
Termunten	1856-	Waalwijk	1885-1892
Terheijden	1824-1829	Wageningen	1821-1840
Ternaard	1899-1981	Wamel	1807-1977
Terneuzen	1843-1860	Warder	1842-1945
	1910-1960	Warffum	1838-1850
Terschelling	1802-1811	Warga	1956-
			1847-1910

Warghuizen	1917-1974	Zaanstad Zuid (voorheen	
Warmenhuyzen	1818-1834	Oostzaan en Westzaan)	1961
	1879-1969	Zaltbommel	1817-1976
Warmond	1793-1802	't Zandt	1817-1846
Warnsveld	1910-		1855-
Wassenaar	1919-	Zandvoort	1886-1889
Waterland	1789-1935	Zeddam	1921-1961
Weesp	1799-	Zeist	1865-1946
Wehe	1919-1955	Zelhem	1857-1871
Weidum	1865-1881		1912-
Werkendam	1838-	Zevenaar	1909-1923
Wervershoof	1861-1909	Zevenbergen	1829-1894
Westelijke gedeelte			1904-1919
Zuid-Beveland	1835-1903	Zevenhuizen	1834-1879
Westerbork	1921-1966	Zierikzee	1797-1970
Westervoort	1912-1918	Zonnemaire	1869-1910
Westgraftdijk	1837-1864	Zoutkamp	1872-1897
Westlandse Dorpen	1838-1880	Zuid-Beijerland	1837-1850
	1883-1937	Zuidbroek	1846-1974
West Langewold	1838-1867	Zuidhorn	1801-1820
Westzaan	1786-1788		1836-1858
	1828-1906		1879-
Wieringen	1835-1873	Zuidland	1837-1855
Wieringermeer	1937-	Zuidlaren	1864-1975
Wieringerwaard	1825-1964	Zuid- en Noordwolde	1861-1869
Wildervank	1837-		1915- ?
Willemstad	1906-		1957-1971
Wilnis	1875-1898	Zuidoostbeemster	1957-
Windesheim	1879-1883	Zuid Scharwoude	1843-1855
Winkel	1848-	Zutphen	1807-
Winschoten	1817-	Zijpe	1825-1874
Winsum (Fr)	1806-1970	Zwaag	1856-1884
	1873-1919		1947-1967
Winsum (Gr)	1829-	Zwaluwen	1913-1917
Winterswijk	1828-1850	Zwammerdam	1818-
	1853-	Zwartewaal	1880-1915
Wirdum	1868-1978		1917-1918
Witmarsum en Pingjum	1820-1837	Zwartsluis	1820-
	1884-1968	Zijdecarspel	1855-1879
Woerden	1785-1812	Zwolle verhinderd	1789
	1826-1976	Zwolle 2e oprichting	1798-1800
Wognum	1820-1976		1815-1981
Wolphaartsdijk	1910-1968		
Wolvega	1817-	België	
Workum	1806-	Antwerpen	1822-1830
Wormerveer	1789-1980	Breedene	1825-1830
Woudenberg	1955-1966	Brugge	1820-1830
Woudrichem	1850-1873		1891-1899
Woudsend	1835-1970	Brussel	1826-1830
Wijhe	1835-1866	Dendermonde	1823-1830
	1881-1934	Dixmuiden	1819-1830
Wijk (Dr)	1853-	Gent	1825-1830
Wijk bij Duurstede	1793-1811		1891-1899
	1856-1961	Leuven	1826-1830
Wijnaldum	1917-1935	Namen	1822-1829
IJlst	1805-1913	Nieuwpoort	1820-1830
IJmuiden	1909-1975	Ostende	1819-1830
IJsbrechtum	1869-1884	Thielt	1825-1830
IJsselmonde	1893-1899	Tongeren	1891-1892
IJzendijke	1881-1921	Yperen	1819-1830
Zaandam	1789-		

Duitsland		Batavia	1851-1859
		Buitenzorg	1853-1856
Embden	1808-1822	Curaçao	1817-1828
	1828-1945	Forth Bath (VS)	1843-1856
		Groningen aan de Saramacca	1849-1854
Overzee		Kaap de Goede Hoop	1802-1821
		Paramaribo	1794-1848
Aruba	1892-1897	Samarang	1851-1858
Banjoemaas	1852-1859	Soerabaje	1833-1859
		Tagal	1853-1858

ALGEMENE DOCUMENTATIE C

Hoofdbestuursleden 1934-1984

J. D. D. Pruissen	1917-1923;
A. H. Gerhard	1924-1930; 1931-1937; 1938-1949
Ir. Z. Th. Fetter	1921-1927; 1929-1935
Mr. G. J. Salm	1922-1928; 1929-1935; 1939-1948; 1949-1953
Dr. R. Miedema	1925-1932; 1934-1940
Mej. A. C. Gebhard	1928-1934; 1936-1945
Prof. dr. J. Boeke	1930-1936
Mr. A. T. Vos	1931-1937
Mr. V. G. A. Boll	1932-1938
Dr. W. E. van Wijk	1932-1938
Dr. A. J. van Pesch	1933-1939
Dr. J. E. Baron de Vos van Steenwijk	1933-1939
Dr. J. P. Kruijt	1934-1940
Prof. Dr. D. Cohen	1935-1941
W. C. Hudig	1935-1941
F. H. Charbon	1936-1945
Mej. J. J. A. Löhnis	1937-1945
D. J. Koopmans	1937-1945
Ir. G. Duijfjes	1938-1947
Mr. Dr. J. E. Hesse	1939-1948
L. Welling	1940-1949
Dr. H. G. W. van der Wielen	1940
Dr. H. B. Wiardi Beckman	1941-1944
Mr. H. Craandijk	1941-1951;
Dr. Ph. J. Idenburg	1953-1958; 1959-1966
Prof. Mr. H. R. Hoetink	1941
Dr. W. L. Brandsma	1945-1952;
W. Thomassen	1955-1960; 1961-1963
Dr. H. D. de Vries Reilingh	1945-1949
Mevr. Prof. Dr. C. W. Willinge Prins-Visser	1945-1951
Mevr. N. van der Pol-Posthuma	1945-1950;
Drs. I. van der Velde	1951-1957; 1958-1964
Mr. H. R. de Zaaijer	1948-1949
Dr. A. van Biemen	1948-1954;
Prof. Dr. P. J. Bouman	1955-1961; 1962-1966
	1948-1952;
	1957-1963
	1948-1954;
	1956-1962
	1949-1952

N. M. Posch	1949-1955; 1956-1962; 1963-1969
G. A. van Riemsdijk	1949-1953
Mevr. Dr. H. Verweij-Jonker	1950-1952
Prof. Dr. R. Hornstra	1951
Mej. Dr. J. J. van Dullemen	1952
A. E. Hannema	1952-1959
Mr. P. Dorhout	1953
Dr. C. Krijgsman	1953
Mr. H. M. de Vries	1954-1961
G. A. Lewin	1954-1959
Prof. Dr. T. T. ten Have	1954-1960; 1962-1968
Mevr. D. Elema-Bakker	1955-1959
Dr. W. Verkade	1957-1962
B. W. van Mourik Broekman	1958-1964
Mevr. T. Fuller-Tomson	1959-1965
Mr. L. D. Aeijselts	1960-1966
Mr. E. Heldring	1960-1966
Drs. L. Schultink	1961-1967
P. Krom Jr.	1963-1969; 1980- X
Mr. H. Boasson	1964-1970
Mr. G. F. W. Hartung	1964-1970; 1975-1979
Mevr. Drs. E. J. Sap-Jongkees	1964-1966
Drs. H. E. G. Berkhoff	1965-1971
L. Costers	1966-1973
J. Köhler	1966-1968; 1969-1975
Mevr. F. L. Kroese-Beltman	1966-1969
Drs. P. C. Tielrooij	1966-1973
J. Tromp	1966-1974
D. Wolf	1966-1973
Mevr. M. Schutler-Soesbeek	1968-1973
Dr. Ir. A. P. Kole	1969-1974
L. M. Thomas	1969-1974
W. A. de Jonge	1969-1972
Mevr. P. Beekhuis-v.d. Graaf	1970-1974
M. J. Hille	1970-1976
P. Winkelaar	1972-1975
J. F. Kokkes	1973-1977
B. J. J. van Spanje	1973-1974; 1976-1977
Ir. R. A. de Boer	1974-1975
Mevr. A. C. Hogendijk	1974-1980
Mevr. H. N. B. Lammerée-Tijssens	1974-1979
Jhr. J. op ten Noort	1974-1979
Mevr. T. Sterenberg-Quarré	1974-1978
Mr. J. F. de Groot	1975-1979; 1981- X
Mevr. E. Hoes-de Winter	1975-1977
Dr. H. C. de Wolf	1975-1978
A. Peters	1976- X
Mevr. J. Rutten-Verweij	1976-1980
Ir. G. T. Husslage	1976-1979
F. H. Arkenbout	1978-1980
Mevr. D. J. B. Booden-Vorsselman	1978- X
J. J. Klijn	1978-1980

Mevr. Th. Veldhuijzen van Zanten-Roest van Limburg	1978-1980
J. F. Gallé	1979-1980
H. Th. Nieuwenhuizen	1979-1980
H. K. Noordhuis	1979- X
G. Haremaker RA	1980- X
P. de Jong	1980- X
Mevr. Mr. M. Gutteling-Borstlap	1980- X
Mevr. T. Kleve-Koene	1981-1982
J. Norde	1981- X
Prof. Dr. A. J. Wichers	1981- X
Mr. C. A. M. Kleipool	1983- X
Prof. Dr. J. Sixma	1983- X
Mevr. F. A. Kars-Buitenwerf	1984- X
Prof. Dr. G. A. Kohnstamm	1984- X
Prof. Dr. W. Koops	1984- X

Met X aangeduid de hoofdbestuursleden die thans nog zitting hebben

ARCHIEVEN VAN DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN.

Handleiding voor de gebruiker:

Het archiefmateriaal van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen wordt verdeeld in drie soorten:

1. het archief van het *Hoofdbestuur* met daarbij de archieven van *departementen*, die deel uitmaken van het archief van het Hoofdbestuur.
2. de archieven van *departementen*, die gedeponeerd zijn bij een openbare archiefbewaarplaats.
3. de archieven van *departementen*, die berusten onder de hoede van het bestuur van het departement; dikwijls betreft dit recent archiefmateriaal gecombineerd (soms) met oud archief.

Het archief van het Hoofdbestuur wordt apart beschreven. In deze beschrijving is ook een lijst opgenomen van departementen, waarvan slechts enkele stukken aanwezig zijn in het archief van het Hoofdbestuur. In het geval, dat een departementaal archief vrijwel volledig aanwezig is bij het archief van het Hoofdbestuur, is het departementale archief opgenomen in het overzicht van Departementale Archieven.

De Departementale Archieven zijn alle opgenomen in één overzicht en alfabetisch gerangschikt. Alle departementen, waarvan een archief bestaat, worden vermeld. Bevindt het archief zich in een archiefdepot, waar meer archieven van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen worden bewaard, dan wordt in het overzicht van Departementale Archieven verwezen naar het betreffende archiefdepot. Bijvoorbeeld: de departementen Groningen en Winschoten deponeerden hun archief bij het Gemeente Archief Groningen. In beide gevallen wordt de gebruiker verwezen naar "Gemeente Archief Groningen". GRONINGEN, zie *Gemeente Archief Groningen*. WINSCHOTEN, zie *Gemeente Archief Groningen*.

Bevindt een archief zich onder de hoede van het bestuur van een departement, dan dient deze verzameling beschouwd te worden als niet toegankelijk, particulier archief. In dergelijke gevallen wordt soms in het overzicht van Departementale Archieven een *eventuele archiefbewaarplaats* vermeld. Bij de voorbereiding van deze documentatie in 1983 bleek namelijk, dat bij sommige departementen de bereidheid bestond om het verzamelde archiefmateriaal over te dra-

gen aan een archiefdienst. De gebruiker van deze documentatie zal van geval tot geval moeten onderzoeken of van daadwerkelijke overdracht inderdaad sprake is geweest.

De beschrijving van een archief verwijst naar het jaar van oprichting en eventuele opheffing van het departement en vermeldt of een inventaris aanwezig is. De periode welke het archief bestrijkt wordt aangegeven. Voorzover de bibliotheek van een departement als aparte verzameling is gedeponeerd wordt dit vermeld. Globaal wordt de inhoud van het archief weergegeven door verwijzing naar één of meer van de volgende categorieën:

A – ORGANISATIE EN BESTUUR

Hieronder vallen stukken als archief van het algemeen beheer, brievenboeken, correspondentie met het Hoofdbestuur, stukken betreffende feestvieringen, financiële stukken, ledenlijsten, notulenboeken, reglementen en wetten.

B – ONDERWIJS

Hieronder vallen alle stukken, die betrekking hebben op de plannen tot en de oprichting en het beheer van instellingen op het gebied van onderwijs. Bewaarscholen, huishoudscholen, kweekscholen, lichamelijke opvoeding, tekeninstituten, vakonderwijs, volksmuziekscholen enzovoort.

C – SOCIALE ZORG

Hieronder vallen alle stukken, die betrekking hebben op de plannen tot en de oprichting en het beheer van instellingen, die men in 1983 zou verstaan als *algemene sociale voorzieningen*. Zoals begrafenisbus, reddingsmaatschappij, spaarbank, tuingrondverhuring, woningbouw en ziekenfonds.

D – CULTURELE ZORG

Hieronder vallen alle stukken, die betrekking hebben op activiteiten, die als doel hadden de algemene en zedelijke ontwikkeling te ondersteunen of te bevorderen. Dit kreeg gestalte in de vorm van lezingen, oprichting van bibliotheken, het uitschrijven van prijsvragen, de uitgave van geschriften, tentoonstellingen, toneel- en zangverenigingen, Toynbeewerk enzovoort.

Departementale Archieven

ABBEKERK EN LAMMERTSCHAAG (1856). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarplaats*: Streekarchief Westfrieze Gemeenten.

ALKMAAR, zie *Gemeente Archief Alkmaar*.

Gemeente Archief Alkmaar

ALKMAAR (1786-1795 1802-1970). Inventaris 8 p. Archief van 1786-1969. **A B C D**. *Literatuur*: J. J. de Gelder ...; Nutsspaarbank... ST.PANCRAS (1847-1858). Archief van 1847-1858. **A**.

ALMELO, zie *Gemeente Archief Amsterdam*.

ALPHEN AAN DE RIJN (1809). Particulier archief.

AMERSFOORT, zie *Gemeente Archief Amsterdam*.

AMSTERDAM EERSTE DEPARTEMENT, zie *Gemeente Archief Amsterdam*.

AMSTERDAM TWEEDE DEPARTEMENT, zie *Gemeente Archief Amsterdam*.

Gemeente Archief Amsterdam

Archief Hoofdbestuur Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Zie: **Arch. HB**.

ALMELO (1800-1979). Inventaris PA 211 nrs. 1806-1815. Archief van 1869-1973. **A B C**.

AMERSFOORT (1817-1972). Inventaris PA 211 nrs. 1816-1821. Archief van 1933-1972. **A**.

AMSTERDAM EERSTE DEPARTEMENT (1785). Inventaris (PA 323) 18 p. Archief van 1785-1952. **A B C D**.

Literatuur: A. Ariëns Kappers...

AMSTERDAM TWEEDE DEPARTEMENT (1790-1877). Inventaris (PA 323) 18 p. Archief van 1790-1877. **A B C D**.

AVENHORN (1859-1969). Inventaris PA 211 nrs. 1822-1829. Archief van 1859-1969. **A**.

BEETGUM (1911-1967). Inventaris PA 211 nr. 1830. Archief van 1956-1966. **A**.

BOVENCARPEL-GROOTEBROEK (1810-1964). Inventaris PA 211 nr. 1851. Archief van 1956-1964. **A**.

DELFT (1805-1967). Inventaris PA 211 nrs. 1831-1838. Archief van 1905-1946. **A**.

DEVENTER (1797). Inventaris PA 211 nr. 1840. Zonder jaartal. **C**.

EDAM (1785-1787 1796). Inventaris PA 211 nrs. 1842-1850. Archief van 1870-1965. **A D**.

HARDENBERG (1848-1853 1926-1969). Inventaris PA 211 nrs. 1852-1854. Archief van 1925-1969. **A**.

HARDINXVELD (1823-1970). Inventaris PA 211 nrs. 1855-1857. Archief van 1962-1970. **A**.

HATTEM (1819-1832 1869-1949). Inventaris PA 211 nrs. 1098-1100. Archief van 1819-1949. **A**.

HAULERWIJK (1961-1967). Inventaris PA 211 nr. 1858. Archief van 1961-1967. **A**.

's-HERTOGENBOSCH (1819). Inventaris PA 211 nr. 1839. Betreft historisch overzicht 1819-1967.

JISP (1797-1905 1912-1931). Inventaris PA 211 nr. 1101. Archief van 1879-1927. **A**.

KNIJPE (1961-1967). Inventaris PA 211 nr. 1859. Archief van 1961-1967. **A**.

LEERDAM (1839-1940). Inventaris PA 211 nrs. 1102-1105. Archief van 1902-1940. **A**.

NIEUWER AMSTEL (1805-1812 1820-1903 1916-1927). Inventaris PA 211 nr. 1106. Archief van 1883-1893. **A**.

NOORDWOLDE (1935-1956). Inventaris PA 211 nr. 1860. Archief van 1935-1956. **A**.

RODEN (1878-1973). Inventaris PA 211 nrs. 1861-1862. Archief van 1878-1973. **A**.

RUINEN (1953-1970). Inventaris PA 211 nr. 1863. Archief van 1953-1970. **A**.

SLOTERDIJK (1795-1836 1844-1921). Inventaris PA 211 nrs. 1107-1109. Archief van 1844-1910. **A**.

SLUIS (1820). Inventaris PA 211 nr. 1864. **A**.

STRIJEN (1823-1920 1926-1967). Inventaris PA 211 nr. 1865. Archief van 1963-1967. **A**.

TIETJERK (1959-1969). Inventaris PA 211 nr. 1866. Archief van 1959-1969. **A**.

TJALLEBERD (1862-1968). Inventaris PA 211 nr. 1867. Archief van 1961-1968. **A**.

UTRECHT (1786-1788 1790-1962). Inventaris PA 211 nrs. 1868-1870. Archief van 1916-1962. **A B C**.

VOORBURG (1824-1973). Inventaris PA 211 nrs. 1872-1887. Archief van 1824-1961. **A B**.

WATERLAND (1789-1935). Inventaris PA 211 nrs. 1110-1119. Archief van 1826-1935. **A**.

WORMERVEER (1789-1980). Inventaris PA 211 nrs. 1120-1121. Archief van 1868-1911. **A**.

ZWAAG (1856-1884 1947-1967). Inventaris PA 211 nr. 1888. Archief van 1951-1967. **A**.

ANNA EN VROUWENPAROCHIE (1821-1956). *Gemeente Archief St. Annaparochie*.

APPINGEDAM (1809-1813 1828). Particulier archief.

ARNHEM (1809-1905 1919-1961). *Gemeente Archief Arnhem*. Inventaris 1 p. Archief van 1825-1905. **A B**. *Literatuur*: H. J. Hagelen...; Kweekschool ....

ASSEN, zie *Rijksarchief Drenthe*.

ASSENDELFT, zie *Gemeente Archief Zaandam*.

AVENHORN, zie *Gemeente Archief Amsterdam*.

BAARN (1824-1835 1874). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarplaats*: Rijksarchief Utrecht.

BARNEVELD (1807-1814 1845-1965). *Gemeente Archief Barneveld*. Inventaris 0,1 p. Archief van 1807-1884. **A**.

- BEERTA (1845-1913 1949-1962). *Gemeente Archief Beerta*. Archief van 1879-1913. A.
- BEETGUM, *zie Gemeente Archief Amsterdam*.
- BEILEN (1826). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarpplaats*: Rijksarchief Drenthe.
- BERGEN OP ZOOM (1791-1835 1838-1977). *Gemeente Archief Bergen op Zoom*. Archief van 1791-1976. A B C. *Literatuur*: H. F. J. M. van den Eerenbeemt...; H. A. van der Meulen...; C. J. F. Sloomans...
- BERGUM, *zie Rijksarchief Friesland*.
- BEVERWIJK (1790). *Gemeente Archief Beverwijk*. Inventaris 1 p. Archief van 1790-1979. A.
- HET BILDT (1821 als Anna Parochie - 1956; 1956 als Het Bildt). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarpplaats*: Rijksarchief Friesland.
- BILTHOVEN-DE BILT (1946-1977). Particulier archief aanwezig bij Hoofdbestuur te Edam. *Eventuele archiefbewaarpplaats*: Gemeente Archief Amsterdam.
- BOVENCARSPEL-GROOTEBOEK, *zie Streekarchief Westfrieze Gemeenten*.
- BREDA (1816). *Gemeente Archief Breda*. *Literatuur*: W. P. Nagel...
- BROEK IN WATERLAND (1821). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarpplaats*: Streekarchief Waterland.
- BROUWERSHAVEN, *zie Streekarchief Schouwen-Duiveland en St. Philipsland*.
- BUREN (1843). *Gemeente Archief Buren*. Archief van 1843-1960. A.
- CHARLOIS EN KATENDRECHT, *zie Gemeente Archief Rotterdam*.
- DELLEN (1837). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarpplaats*: Rijksarchief Overijssel.
- DELFT, *zie Gemeente Archief Amsterdam*.
- DEVENTER (1797). *Gemeente Archief Deventer*. Inventaris 30 p. Archief van 1797-1942. A B C D. *Zie ook: Gemeente Archief Amsterdam*. *Literatuur*: Honderd jaar in dienst...; J. E. Moltzer...
- DOESBURG (1809). *Gemeente Archief Doesburg*. Inventaris 18 p. Archief van 1809-1971. A B C D.
- DOETINCHEM (1822-1970). *Gemeente Archief Doetinchem*. Archief van 1846-1970.
- DOKKUM, *zie Streekarchief Noordoost Friesland*.
- DORDRECHT (1790-1977). *Gemeente Archief Dordrecht*. Inventaris 17 p. Archief van 1790-1928. A B C D. Bibliotheek.
- DRACHTEN (1806-1972). *Streekmuseum Smallingerland "It Bleekerhûs"*. Archief van 1806-1972. A C D *Literatuur*: A. Bosgraaf...; Nutsspaarbank ...
- Rijksarchief Drenthe*
- DISTRICT DRENTHE. Inventaris 0,5 p. Archief van 1922-1958. A.
- ASSEN (1826-1967). Inventaris 0,5 p. Archief van 1846-1905. A B.
- FREDERIKSOORD (1826-1867 1873-1972). Inventaris 0,5 p. Archief van 1855-1957. A.
- VEENHUIZEN (1838-1910). Inventaris 0,5 p. Archief van 1838-1907. A D. *Literatuur*: G. Broekhuizen...
- EDAM, *zie Gemeente Archief Amsterdam*.
- EENRUM, *zie Rijksarchief Groningen*.
- EGMOND (1851-1961). Particulier archief aanwezig bij Hoofdbestuur te Edam. *Eventuele archiefbewaarpplaats*: Gemeente Archief Amsterdam.
- EINDHOVEN (1875). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarpplaats*: Gemeente Archief Eindhoven. *Literatuur*: P. le Corbeiller-Posthuma...; K. C. Lambert-Anema...; Het Nut Eindhoven...; L. Schultink...
- ENKHUIZEN, *zie Streekarchief Westfrieze Gemeenten*.
- FRANEKER (1798-1804 1809). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarpplaats*: Rijksarchief Friesland. *Literatuur*: De spaarbank....
- FREDERIKSOORD, *zie Rijksarchief Drenthe*.
- Rijksarchief Friesland*
- BERGUM (1799). Inventaris 1 p. Archief van 1799-1914. A C D.
- HALLUM (1821). Inventaris 1 p. Archief van 1821-1911. A B. *Literatuur*: A. A. Kraus...
- HARDEGARIJP (1845-1977). Inventaris 3 p. Archief van 1845-1977. A B D.
- HEERENVEEN (1795-1958). Archief van 1795-1958. *Literatuur*: A. F. Jongstra...
- JELSUM-CORNJUM (1877-1975).
- JOURE (1822). Inventaris 4 p. Archief van 1859-1978. A B C D.
- MAKKUM (1811). Inventaris 11 p. Archief van 1811-1969. A B C D. *Literatuur*: J. A. Wagenaar...
- MARRUM (1844-1896 1913-1918)
- MENALDUMADEEL (1855-1980).
- ROORDAHUIZUM (1846-1964). Inventaris 0,5 p. Archief van 1846-1965. A D.
- SEXBIERUM (1818-1823 1843-1972).
- SNEEK (1792). Archief vanaf 1792.
- STIENS (1844). Inventaris 4 p. Archief van 1844-1970 A B C D.
- TJALLEBERD (1862-1968). Inventaris 0,5 p. Archief van 1862-1966. A.
- WEIDUM (1865-1881).
- WOLVEGA (1817). Inventaris 7 p. Archief van 1817-1968. A B C D.
- GEERTRUIDENBERG (1820-1858 1869-1976). *Streekarchief Kring Oosterhout*. Archief van 1820-1844 en van 1898-1921. A D.
- GORINCHEM (1794-1795 1824-1967). *Gemeente Archief Gorinchem*. Inventaris 1 p. Archief van 1824-1945. A D.
- GORREDIJK (1815). Particulier archief.

GOUDA, *zie Gemeente Archief Gouda.*

Gemeente Archief Gouda

GOUDA (1795-1975). Inventaris 0,5 p. Archief van 1828-1956. A. *Literatuur*: J. H. de Ridder...; De spaar- en hulpbank... .
MOORDRECHT (1847). Archief van 1890-1902. C.

'S-GRAVENHAGE (1796). *Gemeente Archief 's-Gravenhage*. Inventaris 16 p. Archief van 1796-1940. A B C D. Bibliotheek – catalogus 46 p. *Literatuur*: E. J. Borgesius...; H. W. Bosch...; Feestviering...; Gedenkschrift...; G. J. de Swart en C. P. J. Keiser... .

GROEDE (1841). *Rijksarchief Zeeland*. Inventaris 2 p. Archief van 1841 – 1958. A B C D.

GRONINGEN, *zie Gemeente Archief Groningen.*

Gemeente Archief Groningen

GRONINGEN (1791). Inventaris 27 p. Archief van 1791-1951. A B C D. Bibliotheek – catalogus 14 p. *Literatuur*: Eeuwfeest...; Gedenkboek...; A. Modderman...; Nutsspaarbank...; De school voor... .
WINSCHOTEN (1817). Inventaris 1 p. Archief van 1857-1892. B. Inventaris (nr. 83) 0,5 p. Archief van 1855-1877. C.

Rijksarchief Groningen

EENRUM (1808-1816 1873). Archief van 1873-1957. A.
WEHE (1919-1955). Archief van 1919-1955.

GROUW (1799-1975). *Gemeente Archief Grouw.*

HAAMSTED-BURGH, *zie Streekarchief Schouwen-Duiveland en St. Philipsland.*

HAARLEM, *zie Gemeente Archief Haarlem.*

Gemeente Archief Haarlem

HAARLEM (1789). Inventaris 56 p. Archief van 1789-1970. A B C D. Bibliotheek – catalogus 10 p. *Literatuur*: Een en ander over...; E. J. D. D. Enschedé...; H. Jacobi...; M. C. de Jong...; G. Pitlo... .
HILLEGOM (1855-1865 1872). Archief is onderdeel van archief departement Haarlem VI C. C.

HALLUM, *zie Rijksarchief Friesland.*

HARDEGARIJP, *zie Rijksarchief Friesland.*

HARDENBERG, *zie Gemeente Archief Amsterdam.*

HARDINXVELD, *zie Gemeente Archief Amsterdam.*

HARLINGEN (1818-1974). *Gemeente Archief Harlingen.*

HATTEM, *zie Gemeente Archief Amsterdam.*

HAULERWIJK, *zie Gemeente Archief Amsterdam.*

HEERENVEEN, *zie Rijksarchief Friesland.*

DEN HELDER (1822). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarplaats*: Gemeente Archief Den Helder.

HENGELO (1862-1967). *Rijksarchief Overijssel.*

'S-HERTOGENBOSCH (1819). *Gemeente Archief 's-Hertogenbosch*. *Zie ook*: Gemeente Archief Amsterdam. *Literatuur*: Het 175-jarig jubileum...; De spaarbank... .

HEUSDEN (1819-1863 1869). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarplaats*: Streekarchief Heusden.

HILLEGERSBERG, *zie Gemeente Archief Rotterdam.*

HILLEGOM, *zie Gemeente Archief Haarlem.*

HOLWERD, *zie Streekarchief Noordoost Friesland.*

HOOGCARSPHEL, *zie Streekarchief Westfrieze Gemeenten.*

HOORN, *zie Streekarchief Westfrieze Gemeenten.*

JELSUM-CORNJUM, *zie Rijksarchief Friesland.*

JISP, *zie Gemeente Archief Amsterdam.*

JOURE, *zie Rijksarchief Friesland.*

KNIJPE, *zie Gemeente Archief Amsterdam.*

KOOG-EN ZAANDIJK, *zie Gemeente Archief Zaanstad.*

KRIMPEN AAN DE IJSSEL (1821 als Kapelle – 1960; 1961 als Krimpen). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarplaats*: Gemeente Archief Rotterdam.

KROMMENIE, *zie Gemeente Archief Zaanstad.*

LANGSTRAAT (1848). *Gemeente Archief Waalwijk.*

LEERDAM, *zie Gemeente Archief Amsterdam.*

LEEWARDEN (1792). *Gemeente Archief Leeuwarden*. Inventaris 52 p. Archief van 1792-1963. A B C D. *Literatuur*: De spaarbank...; Het 50-jarig bestaan... .

LEIDEN (1786). *Gemeente Archief Leiden*. Inventaris 7 p. Archief van 1786-1911. A B C D. *Literatuur*: De Leidsche... .

LEIDSCHENDAM (1952-1967). Particulier archief aanwezig bij Hoofdbestuur te Edam. *Eventuele archiefbewaarplaats*: Gemeente Archief Amsterdam.

LEMMER (1819). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarplaats*: Rijksarchief Friesland.

LOPPERSUM (1841). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarplaats*: Rijksarchief Friesland.

MAKKUM, *zie Rijksarchief Friesland.*

MARRUM, *zie Rijksarchief Friesland.*

MEDEMBLIK, *zie Streekarchief Westfrieze Gemeenten.*

- MENALDUMADEEL, zie *Rijksarchief Friesland*.
- MIDDELBURG (1793-1965). *Gemeente Archief Middelburg*. Inventaris II p. Archief van 1793-1950. **A B C D**. *Literatuur*: F. Nagtglas...
- MIDDELSTUM (1801). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarpplaats*: Rijksarchief Groningen.
- MIDDENBEEEMSTER (1803-1816 1841). *Streekarchief Waterland*. *Literatuur*: Nutsdepartement...
- MIDWOOD, zie *Streekarchief Westfrieze Gemeenten*.
- MONNICKENDAM (1793-1812 1819). *Vereniging "Oud Monnickendam"*. Archief van 1793-1886 en van 1904-1959. **A**.
- MOORDRECHT (1847). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarpplaats*: Gemeente Archief Gouda. Zie ook: *Gemeente Archief Gouda*.
- NIEUWER AMSTEL, zie *Gemeente Archief Amsterdam*.
- NOORD BEVELAND (1842). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarpplaats*: Rijksarchief Zeeland.
- Streekarchief Noordoost Friesland*
- DOKKUM (1797-1974). Inventaris 4 p. Archief van 1797-1972. **A B C D**. *Literatuur*: Uit de geschiedenis...
- HOLWERD (1797-1807 1820). Inventaris 4 p. Archief van 1847-1974. **A B C D**.
- OOST-DONGERADEEL (1848-1860 1891-1966).
- TERNAARD (1899-1981).
- NOORDWOLDE, zie *Gemeente Archief Amsterdam*.
- NIJMEGEN (1817). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarpplaats*: Gemeente Archief Nijmegen. *Literatuur*: G. J. Derksen...; A. J. van der Paauw...; L. Strasser...
- ONDERDENDAM (1801). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarpplaats*: Rijksarchief Groningen. *Literatuur*: P. Biesta...
- OOST-DONGERADEEL, zie *Streekarchief Noordoost Friesland*.
- OOSTERDIJK, zie *Streekarchief Westfrieze Gemeenten*.
- OD-BEIJERLAND (1805-1813 1817). *Rijksarchief Zuid Holland*. Inventaris 0,5 p. Archief van 1863-1957. **A**.
- RAUWERD (1843-1965). *Gemeente Archief Rauwerd*.
- RODEN, zie *Gemeente Archief Amsterdam*.
- ROORDAHUIZUM, zie *Rijksarchief Friesland*.
- ROTTERDAM, zie *Gemeente Archief Rotterdam*.
- Gemeente Archief Rotterdam*
- CHARLOIS EN KATENDRECHT (1869-1975). Archief van 1869-1975. **A**.
- HILLEGERSBERG (1813-1851). Archief is onderdeel van handschriftenverzameling nr. 3924. **D**.
- ROTTERDAM (1785). Inventaris 3 p. Archief van 1785-1896 en van 1897-1971. **A**. *Literatuur*: Eeuwfeest...; Feestviering...; J. H. Kramers...; W. Moll...; J. E. van der Pot...; De spaarbank...; J. H. W. Swellengrebel...
- RUINEN, zie *Gemeente Archief Amsterdam*.
- RIJSWIJK (1916). *Gemeente Archief Rijswijk*. Inventaris 6 p. Archief van 1916-1962. **A B D**.
- SCHIEDAM (1797-1940). *Gemeente Archief Schiedam*. Inventaris 4 p. Archief van 1797-1935. **A C D**. *Literatuur*: De spaarbank...
- SCHOuwen, zie *Streekarchief Schouwen-Duiveland en St. Philipsland*.
- Streekarchief Schouwen-Duiveland en St. Philipsland*
- BROUWERSHAVEN (1888-1976). Inventaris 1 p. Archief van 1890-1903. **C**.
- HAAMSTEDE-BURGH (1926-1974). Inventaris 1 p. Archief van 1926-1962. **A**.
- SCHOuwen (1805-1811 1821-1890). Inventaris 1,5 p. Archief van 1842-1890. **A B**.
- ZIERIKZEE (1797-1970). Archief vanaf 1797. **A C**. *Literatuur*: Gedenkboek uitgegeven...
- SEXBIERUM, zie *Rijksarchief Friesland*.
- ST. PANCRAS, zie *Gemeente Archief Alkmaar*.
- SLOTERDIJK, zie *Gemeente Archief Amsterdam*.
- SLUIS (1820). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarpplaats*: Rijksarchief Zeeland. Zie ook: *Gemeente Archief Amsterdam*. *Literatuur*: J. van Amerongen...
- SNEEK, zie *Rijksarchief Friesland*.
- STIENS, zie *Rijksarchief Friesland*.
- STRIJEN, zie *Gemeente Archief Amsterdam*.
- TERMUNTEN (1856). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarpplaats*: Rijksarchief Groningen.
- TERNAARD, zie *Streekarchief Noordoost Friesland*.
- THOLEN (1799-1802 1833-1977). *Gemeente Archief Tholen*: Inventaris 11 p. Archief van 1799-1802 en van 1833-1977. **A B C D**. *Provinciale Bibliotheek Middelburg*: Inventaris 3 p. Archief van bibliotheekcommissarissen Nut in Tholen van 1885-1954. **D**. *Literatuur*: L. K. van Dijk...
- TJETJERK, zie *Gemeente Archief Amsterdam*.
- TILBURG (1870-1900 1952-1972). *Gemeente Archief Tilburg*.
- TJALLEBERD, zie *Gemeente Archief Amsterdam*. Zie ook: *Rijksarchief Friesland*.

TWISK (1855). Particulier archief.
 UTRECHT (1786-1788 1790-1962). *Gemeente Archief Utrecht*. Inventaris 36 p. Archief van 1786-1961. **A B C D**. Zie ook: *Gemeente Archief Amsterdam*. *Literatuur*: Feestviering...; J. van Veen...
 VEENDAM (1801-1820 1850). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarpplaats*: Gemeente Archief Veendam.
 VEENHUIZEN, zie *Rijksarchief Drenthe*.
 VENHUIZEN, zie *Streekarchief Westfriese Gemeenten*.
 VLAARDINGEN (1805-1979). *Gemeente Archief Vlaardingen*. Inventaris 9 p. Archief van 1805-1946. **A B D**. *Literatuur*: Maatschap-pij...; De spaarbank...
 VLISSINGEN (1797-1810 1818). *Gemeente Archief Vlissingen*. *Literatuur*: F. H. J. Dieperink...
 VOORBURG, zie *Gemeente Archief Amsterdam*.
 WATERLAND, zie *Gemeente Archief Amsterdam*.
 WEHE, zie *Rijksarchief Groningen*.
 WEIDUM, zie *Rijksarchief Friesland*.
 WERKENDAM (1838). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarpplaats*: Streekarchief Heusden.

Streekarchief Westfriese Gemeenten

BOVENCARSPHEL-GROOTBROEK (1810-1964). Inventaris 1 p. Archief van 1810-1964. **A**.
 ENKHUIZEN (1798). Archief van 1862-1936.
 HOOGCARSPHEL (1850-1973). Inventaris 3 p. Archief van 1850-1971. **A D**.
 HOORN (1791-1892). Inventaris 0,5 p. Archief van 1791-1892. **A**. Inventaris archief hulpbank 0,5 p. Archief van 1863-1903. **C**.
 MĒDEMBLIK (1800-1979). Inventaris 1,5 p. Archief van 1849-1971. **A C**.
 MIDWOUD (1829-1969). Inventaris 2 p. Archief van 1829-1969. **A**.
 OOSTERDIJK (1875-1969). Inventaris 2 p. Archief van 1951-1968. **A D**.
 VENHUIZEN (1818-1977). Inventaris 0,5 p. Archief van 1818-1926. **A**.
 WOGNUM (1820-1976). Inventaris 1 p. Archief van 1820-1954. **A**.

WESTZAAN, zie *Gemeente Archief Zaanstad*.
 WILDERVANK (1837). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarpplaats*: Rijksarchief Groningen.
 WINKEL (1848). Particulier archief.
 WINSCHOTEN (1817). *Gemeente Archief Winschoten*. Archief van 1817-1887. **B C D**. Zie ook: *Gemeente Archief Groningen*. *Literatuur*: J. H. Timmer en F. C. Oostman...
 WINSUM (1829). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarpplaats*: Rijksarchief Groningen.

WIRDUM (1868-1978). *Gemeente Archief Wirdum*.
 WOERDEN (1785-1812 1826-1976). *Streekarchief Rijnstreek*. Archief van 1807. **A**. *Literatuur*: Honderd jaar ...
 WOGNUM, zie *Streekarchief Westfriese Gemeenten*.
 WOLVEGA, zie *Rijksarchief Friesland*.
 WORKUM (1806). *Gemeente Archief Workum*. *Literatuur*: W. T. Beetstra...
 WORMERVEER, zie *Gemeente Archief Amsterdam*.

Gemeente Archief Zaanstad

ASSENDELFT (1837-1857). Archief van 1837-1857.
 KOOG- EN ZAANDIJK (1788-1979). Inventaris 9 p. Archief van 1788-1979. **A B C D**. *Literatuur*: Geschiedkundig...
 KROMMENIE (1804). Inventaris 3 p. Archief van 1804-1968. **A B C D**. *Literatuur*: D. H. van Vliet...
 WESTZAAN (1786-1788 1828-1906). Inventaris 14 p. Archief van 1828-1906. **A B C D**. *Literatuur*: Kort overzicht...; H. J. Minderhoud...
 'T ZANDT (1817-1846 1855). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarpplaats*: Gemeente Archief Amsterdam.

ZELHEM (1857-1871 1912). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarpplaats*: Gemeente Archief Doetinchem.
 ZIERIKZEE, zie *Streekarchief Schouwen-Duiveland en St. Philipsland*.
 ZUTPHEN (1807). *Gemeente Archief Zutphen*. Inventaris 2 p. Archief van 1807-1955. **A B C**. *Literatuur*: C. M. Henny...
 ZWAAG, zie *Gemeente Archief Amsterdam*.
 ZWAMMERDAM (1818). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarpplaats*: Gemeente Archief Amsterdam.
 ZWARTSLUIS (1820). Particulier archief. *Eventuele archiefbewaarpplaats*: Rijksarchief Overijssel.
 ZWOLLE (1789 verhinderd 1798-1800 1815-1981). *Gemeente Archief Zwolle*. Inventaris 3 p. Archief van 1799-1962. **A B D**. *Literatuur*: C. D. Viehoff...
 Archief Hoofdbestuur. Het archief van het Hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. 1784-1970

Algemene gegevens:
 Gemeente Archief Amsterdam
 MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. Inventaris (PA 211) 82 p. met bijlagen.

Archief van 1784-1945. A B C D. Inventaris (PA 211 aanvulling) 56 p. Archief van 1945-1970. A B C D. Bibliotheek.

Het archief:

Het archief van het Hoofdbestuur meet meer dan 100 meter en telt 2483 afzonderlijk genummerde stukken. De inventarissen hebben beide een afzonderlijke nummerwijzer. De inventaris is voor de periode tot 1945 voorzien van een alfabetische index op onderwerp. Van "Aanspraken en redevoeringen" tot en met "Ziekenfondsen". De inventaris voor de periode tot 1945 is bovendien aangevuld met 140 pagina's bijlagen. Dit betreft de index en inhoudsopgaven van door de Maatschappij uitgegeven geschriften.

Enkele complete departementale archieven maken deel uit van het Archief van het Hoofdbestuur. Deze zijn echter opgenomen in het overzicht van departementale archieven (Arch. Dep.) bij *Gemeente Archief Amsterdam*.

A ORGANISATIE EN BESTUUR. Inventarisnummers PA 211:

1 - 191 312 - 370 512 - 734 735 - 781
(jubilea) 782 - 800 (Duitse bezetting)
801 - 816 1131 - 1190 1199 - 1257
1625 - 1803 1896 - 1945 1946 - 1960 (jubilea) 1961 - 1984 2009 - 2023
2034 - 2064 2476 - 2483

B ONDERWIJS. Inventarisnummers PA 211:

195 - 257 825 - 904 916 - 968
2065 - 2196 *zie ook:* 1258 - 1610 (o.a. rapporten)

C SOCIALE ZORG. Inventarisnummers PA 211: 258 - 265 269 - 270 994 - 1048 2459 - 2475 *zie ook:* 1258 - 1610 (o.a. rapporten)

D CULTURELE ZORG. Inventarisnummers PA 211: 192 - 194 (ereblijken) 266 - 268 (drankbestrijding) 271 - 311 497 - 511 817 - 824 905 - 915 969 - 993 1049 - 1077 1078 - 1097 (fondsen) 1191 - 1198A 1258 - 1610 (publicaties) 1611 - 1624 1985 - 2008 2024 - 2033 (publicaties) 2197 - 2458 2477 - 2482

EN VERDER. De inventarisnummers PA 211 371-496 en PA 211 1804-1888 betreffen weliswaar geen volledige departementale archieven, maar kunnen wel dienen als aanvulling op departementale archieven. Het gaat hierbij om ingekomen jaarverslagen, correspondentie of reglementen van departementen. *Zie Lijst van Departementen met onvolledige Archieven opgenomen in het Archief van het Hoofdbestuur.*

De bibliotheek:

De uitgaven, die door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werden gedaan, zijn voor een vrij groot gedeelte onderdeel van het archief van

het Hoofdbestuur. *Zie ook:* Aanwijzer van Seriewerken (Bibl. A). Men treft deze uitgaven onder hun serienaam aan als onderdeel van de alfabetische index.

Daarnaast beschikte de Maatschappij over een eigen bibliotheek, die in het Gemeente Archief in Amsterdam is ondergebracht bij de *Bibliotheek van het Gemeente Archief*. Deze beschikt over een systematische catalogus: U XIV-XV MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. Men treft hierin veel departementale uitgaven aan.

Lijst van Departementen met onvolledige Archieven opgenomen in het Archief van het Hoofdbestuur

Het Archief van het Hoofdbestuur bevat stukken van departementen. Over het algemeen betreft dit stukken als ingekomen jaarverslagen (vanaf ± 1885), opgaven van ledental, aanvragen voor subsidie, begrotingen en dergelijke (vanaf ± 1900), alsmede reglementen, wetten en statuten van verschillende departementen. Men treft hier zelden volledige departementale archieven bij aan, maar incidenteel wel oude stukken. *Zie voor Departementale Archieven verder: Archieven Departementen (Arch. Dep.)*

Aalten
Aardenburg
Abbekerk en Lammertschaag
Abcoude
Aduard
Akkrum
Alblasserdam
Alkmaar
Almelo
Alphen en Oudshoorn
Amerongen
Amersfoort
Amsterdam
Andijk
Anna en Vrouwenparochie
Anna Paulowna
Anloo
Apeldoorn
Appingedam
Arnhem
Aruba
Arum
Assen
Assendelft
Axel
Avenhorn
Avereest en Ommeschans
Baambrugge
Baarn
Baflo
Balk

Banjoemaas
Barneveld
Barsingerhorn
Bathmen
Bedum
Beekbergen
Beerta
Beesd
Beetgum
Beilen
Bellingwolde
Benningbroek
Bergen
Bergen op Zoom
Bergum
Berkenwoude
Berkhout
Beverwijk
Biervliet
Bloemendaal
Blokzijl
Blijham
Bodegraven
Boekelo
Bolnes-Slikkerveer
Bolsward
Boornbergum
Borculo
Borger
Borne
Boskoop
Bovencarspel
Boxmeer
Breda
Breukelen
Broek in Waterland
Broek op Langendijk
Brouwershaven
Brugge
Brummen
Buitenpost
Buitenzorg
Buren
Burg
Burgerbrug
Bussum
Callantssoog
Charlois en Katendrecht
Culemborg
Dalen
Dalfsen
Dantumadeel
Dedemsvaart
Delden
Delft
Delfshaven
Delfzijl
Deventer
Diemen
Diepenheim
Dieren

Diever
Dinteloord
Dodewaard
Doesburg
Doetinchem
Dokkum
Domburg
Doorn
Dordrecht
Drachten
Dribergen-Rijzenburg
De Drie Egmonden
Druten
Duiveland
Duurstwold te Slochteren
Dwingeloo
Edam
Ede
Eelde
Eenrum
Eerbeek
Egmond
Eibergen
Eindhoven
Elburg
Ellewoutsdijk
Elst
Embden
Emmen
Enkhuizen
Enschede
Ezinge
Farmsum
Finsterwolde
Fochteloo
Forth Bath
Franeker
Frederiksoord
Gasselternijveen
Geertruidenberg
Geldermalsen
Genemuiden
Gennep
Gent
Gieten
Giethoorn
Goënga
Goes
Goor
Gorinchem
Gorredijk
Gorssel
Gouda
Gramsbergen
's Graveland
's Gravemoer
's Gravendeel
's-Gravenhage
's Gravenpolder-Hoedekenskerke
's Gravezande

Groede
Groningen
Groningen aan de Saramacca
Grootebroek
Grouw
Grijpskerk
Haaften
Haaksbergen
Haamstede-Burgh
Haarlem
Haarlemmermeer
Haastrecht
Hallum
Den Ham
Hardegarijp
Hardenberg
Harderwijk
Hardinxveld
Haren
Harlingen
Hasselt
Hattem
Hauwert
Havelte
Heemstede
Heenvliet
Heerde
Heerenveen
Heerhugowaard
Heerlen
Heilo
Den Helder
Hellevoetsluis
Hemelumer Oldephaart
Hengelo (Gld)
Hengelo (O)
Hensbroek
's-Hertogenbosch
Herwijnen
Heusden
Heveskes
Hien en Dodewaard
Hillegersberg
Hillegom
Hilversum
Hindeloopen
Hoek van Holland
Hoge Zwaluwen
Hollum
Holten
Holwerd
Hoogcarspel
Hoogeveen
Hoogezand-Sappemeer
Hoogkerk
Hoogwoud
Hoorn
Houtrijk en Polanen
Huizen
Huizum
Hulst

Ierseke
Ipendam
Jelsum-Cornjum
Jisp
Joure
Jutphaas
Kaap de Goede Hoop
Kampen
Kapelle aan de IJssel
Kapelle bij Goes
Katwijk
Klaaswaal
Knijpe
Koedijk
Koevorden
Kolhorn
Kollum
Koog- en Zaadijk
Kortenhoeff
Koudekerk
Krabbendijke
Kralingen
Krimpen aan de Lek
Krimpen aan de IJssel
Krommenie
Kruiningen
Kuinre
Kwadijk
Landsmeer
Langewold
Langstraat
De Leek
Leens
Leerdam
Leeuwarden
Leiden
Lekkerkerk
Lemmer
De Leur
Leuven
Lisse
Lobith
Lochem
Loenen aan de Vecht
Loenen op de Veluwe
Loosduinen
Lopik-Jaarsveld
Loppersum
Maarsssen
Maassluis
Maastricht
Makkum
Markelo
Marrum
Marssum
Marum
Medemblik
Meeden
Meerkerk
Meeuwen
Menaldumadeel

Meppel
Middelburg
Middelharnis-Sommelsdijk
Middelie
Middelstum
Middenbeemster
Midwoud
Minnertsga
Monnickendam
Monster
Montfoort
Moordrecht
Muntendam
Musselkanaal
Mijdrecht
Mijnsherenland en Moerker-
ken
Naaldwijk
Namen
Neede
Neuzen
Niederperkogge
Nieuw-Amsterdam
Nieuw Beerta
Nieuw Buinen
Nieuwenhoorn
Nieuwe Niedorp
Nieuwe Pekela
Nieuwer Amstel
Nierwerkerk
Nieuwe Schans
Nieuwe Tonge
Nieuwland
Nieuw Lekkerkerk
Nieuwolda
Nieuwpoort
Nieuwveen
Nieuw Vennep
Nigtevegt
Noord Beveland
Noordbroek
Noorddijk
Noordgouwe
Noordwolde
Noordwijk
Nijeveen
Nijkerk
Nijmegen
Numansdorp
Nunspeet
Odoorn
Oisterwijk
Oldeboorn
Oldekerk
Oldenzaal
Olst
Onderdendam
Oost-Dongeradeel
Oosterbeek
Oosterdijk
Oosterhesselen Zweeloo

Oostermeer
Oosterwolde
Oosterwoud
Oosthuizen
Oostwoud
Oostzaan
Oterleek
Oud-Beijerland
Ouddorp
Oude Pekela
Ouderkerk aan de Amstel
Ouderkerk aan de IJssel
Oude Tonge
Oudewater
Oud Karspel
Oud Wetering
Overmaasse Dorpen
Overschie
Paramaribo
Purmerend
Rauwerd
Renesse
Rhenen
Roden
Roermond
Rolde
Roordahuizum
Roosendaal
Rossum
Rotterdam
Ruinen
Ruinerwold
Ruurlo
Rijnsaterwoude
De Rijk
Rijssen
Rijswijk
Sassenheim
Schagen
Scharwoude
Scheemda
Schermerhorn
Scheveningen
Schiedam
Schiermonnikoog
Schoonhoven
Schoonoord
Schouwen
Sellingen
Sexbierum
St. Jacobiparochie
St. Maartensdijk
St. Pancras
Sleen
Sliedrecht
Sloten
Sloterdijk
Sluis-Aardenburg
Smilde
Sneek
Snee ter Vijfga

Soest
Soesterberg
Spanbroek
Spijkenisse
Stad aan 't Haringvliet
Stadskanaal
Steenbergen
Steenderen
Steenwijk
Stiens
Stolwijk
Strijen
Surhuisterveen
Tagal
Tenboer
Terapel
Terborg
Termunten
Ternaard
Terneuzen
Terschelling
Terwispe
Terwolde
Texel
Tholen
Tiel
Tienhoven
Tietjerk
Tilburg
Tjalleberd
Twisk
Uitgeest
Uithoorn
Uithuistermeeden
Uithuizen
Ureterp
Usquert
Utrecht
Valkenburg
Valthermond
Veendam
Veenhuizen (Dr)
Veenhuizen (NH)
Velp
Velzen
Venhuizen
Venlo
Vianen
Vlaardingen
Vlagtwedde
Vlieland
Vlissingen
Vollenhove
Voorburg
Voorschoten
Voorst
Vorden
Vredewold
Vroomshoop
Waalwijk
Wageningen

Wamel
Warder
Warfhuizen
Warga
Warmenhuyzen
Warnsveld
Wassenaar
Waterland
Weesp
Wehe
Weidum
Werkendam
Wervershoof
Westervoort
Westlandse Dorpen
Westelijk gedeelte Zuid-
Beveland
Westerbork
Westlandse Dorpen
Westzaan
Wieringen
Wieringermeer
Wieringerwaard
Wildervank
Willemstad
Wilnis
Winkel
Winschoten
Winsum
Winterswijk
Wirdum
Witmarsum
Woerden
Wognum
Wolphaartsdijk
Wolvega
Workum
Wormer
Wormerveer
Woudrichem
Woudsend
Wijhe
Wijk
Wijk bij Duurstede
Wijnaldum
IJlst
IJmuiden
Yperen
IJzendijke
Zaandam
Zaltbommel
't Zandt
Zeddam
Zeist
Zelhem
Zevenaar
Zevenbergen
Zevenhuizen
Zierikzee
Zonnemaire
Zoutkamp

Zuid-Beijerland
Zuidbroek
Zuidhorn
Zuidland
Zuidlaren
Zuid- en Noordwolde
Zutphen
Zwaag

Zwaluwen
Zwammerdam
Zwartewaal
Zwartsluis
Zwolle
Zijdekarspel
Zijpe

BIBLIOGRAFIE VAN WERKEN UITGEGEVEN DOOR DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN.

Handleiding voor de gebruiker:

De bibliografie bestaat uit de volgende onderdelen:

Aanwijzer van Seriewerken (Bibl. A)

Een deel van de geschriften die de Maatschappij uitgaf, verscheen als serie. In de achttiende en negentiende eeuw werden kleinere werken vaak gebundeld. Beide categorieën zijn in deze alfabetische titelbeschrijving opgenomen.

Bibliografie van werken van algemene en bijzondere aard (Bibl. B)

Chronologische titelbeschrijving van alle uitgaven

exclusief prijsverhandelingen, redevoeringen en werken betreffende het schoolwezen.

Bibliografie van Prijsverhandelingen (Bibl. C)

Chronologische titelbeschrijving 1785-1846.

Bibliografie van Redevoeringen (Bibl. D)

Chronologische titelbeschrijving van redevoeringen gehouden voor de Algemene Vergaderingen van de Maatschappij 1785-1873.

Bibliografie van werken betreffende het Schoolwezen (Bibl. E)

Chronologische titelbeschrijving.

Bibliografie van Periodieken (Bibl. F)

Alfabetische titelbeschrijving.

Bibl. A Aanwijzer van Seriewerken. Dit overzicht dient als hulpmiddel bij het zoeken van titels, die bij de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen verschenen zijn en in deze documentatie vallen onder **Bibliografie B, C, D, of E.** Dit overzicht is alfabetisch en bevat grotendeels werkelijk verschenen serie's. Onder een enkel nummer treft men een seriewerk aan, dat men strikt genomen echter geen serie kan noemen. Toch is dit opgenomen omdat de gebruiker van de bibliografie middels de gegevens horende bij een seriewerk snel een overzicht krijgt van de vindplaats. *Romeins cijfer verwijst naar nummer van de bundel.*

1 Algemene verslagen voorgelezen in de onderscheidene algemene vergaderingen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. (*Voortgezet als Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*). 1786-1841.

Universiteit van Amsterdam (1786-1824), Koninklijke Bibliotheek (1838-1841), Universiteit van Leiden (1786-1836), Universiteit van Utrecht (1786-1824), Gemeente Archief Amsterdam, Archief Hoofdbestuur Nut (1786-1841, behalve 1828-1831), Gemeente Archief 's-Gravenhage (1835-1841), Gemeente Archief Groningen (1786-1834, behalve 1824-1828).

2 Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

(*Voortzetting van Algemene verslagen voorgelezen in de onderscheidene vergaderingen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*). (*Voortgezet als Jaarboeken*). 1842-1853.

Universiteit van Amsterdam (1842-1852), Koninklijke Bibliotheek (1842-1849), Universiteit van Groningen (1842-1853), Universiteit van Leiden (1842-1853), Gemeente Archief Amsterdam, Archief Hoofdbestuur Nut (1842-1852), Gemeente Archief 's-Gravenhage (1842-1853), Gemeente Archief Groningen (1842-1852), Gemeente Archief Haarlem (1842-1852).

3 Gedenkschriften der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen voor de eerste vijftientig jaar van haar bestaan. 1809.

Universiteit van Amsterdam, Koninklijke Bibliotheek.

4 Gedenkschriften der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen voor de tweede vijftientig jaar van haar bestaan. 1834.

Koninklijke Bibliotheek, Gemeente Archief Amsterdam (bibliotheek), Gemeente Archief 's-Gravenhage (Archief Nut catalogusnummer 178).

5 Handelingen der Algemene Vergaderingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. 1833-1873.

Universiteit van Amsterdam (1840-1847), Koninklijke Bibliotheek (1840-1847), Gemeente Archief 's-Gravenhage (Archief Nut catalogusnummer 390; 1833-1860), Gemeente Archief Groningen (1833-1836, 1838-1839, 1842-1844, 1846-1856, 1858-1864, 1867-1873).

6 Handelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. (Voortgezet als onderdeel van *Volksalmanak*). **1785-1885.**

Universiteit van Amsterdam (1785-1885), Koninklijke Bibliotheek (1785-1836), Gemeente Archief Amsterdam, Archief Hoofdbestuur Nut (1785-1885), Gemeente Archief 's-Gravenhage (1861-1885).

7 Jaarboeken. (Uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen). (Voortzetting van *Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*). **1852-1884.**

Universiteit van Amsterdam (1852-1884), Universiteit van Groningen (1852-1884), Universiteit van Leiden (1852-1882), Universiteit van Utrecht (1861-1875), Gemeente Archief Amsterdam, Archief Hoofdbestuur Nut (1852-1884, behalve 1875-1877), Gemeente Archief 's-Gravenhage (1852-1879), Gemeente Archief Groningen (1852-1872).

8 Jaarboekjes. (Uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen). (Voortzetting van *Volksalmanak*). **1892-1939.**

Koninklijke Bibliotheek (1893-1939), Gemeente Archief Amsterdam, Archief Hoofdbestuur Nut (1892-1936), Gemeente Archief Groningen (1892, 1894-1897, 1898-1921, 1924-1930). Vanaf 1939 geen afzonderlijk verschenen Jaarverslagen meer.

9 Kleine Boekerij. (Voortgezet als *Nutsboekerij*). **1917-1919.**

10 Kleine Geschriften uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. **1844-1879.** Gemeente Archief Amsterdam, Archief Hoofdbestuur Nut (1844-1879), Gemeente Archief 's-Gravenhage (1844-1879).

II Kleine Geschriften uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Nieuwe Serie. **1879-1917.**

Gemeente Archief Amsterdam, Archief Hoofdbestuur Nut (1879-1888). *Uitgaven uit deze serie zijn over het algemeen op titel of auteur gecatalogiseerd.* Deze serie werd tot 1888 "Kleine Stukjes" en van 1888 tot 1917 "Volksgeschriften" genoemd.

12 Nutsboekerij. (Voortzetting van *Kleine Boekerij en Volksboekerij*). **1917-1954.**

13 Punten ter Beschrijving van de Algemene Vergaderingen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. **1785-1920.**

Universiteit van Amsterdam (1839-1848), Koninklijke Bibliotheek (1785-1836), Universiteit van Leiden (1798-1911), Gemeente Archief Am-

sterdam, Archief Hoofdbestuur Nut (1791-1915), Gemeente Archief 's-Gravenhage (1864-1884, 1889-1896, 1898, 1904-1910, 1912, 1915, 1916, 1918-1920), Gemeente Archief Groningen (1785-1873).

14 Rapporten uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. **1873-1913.**

Gemeente Archief Amsterdam, Archief Hoofdbestuur Nut (1873-1913). *Uitgaven uit deze serie zijn over het algemeen op titel of auteur gecatalogiseerd.*

15 Volksalmanak. (Deels voortzetting van *Handelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen voor de periode na 1885*). (Voortgezet als *Jaarboekjes*). **1856-1892.**

16 Volksboekerij. (Voortgezet als *Nutsboekerij*). **1917-1919.**

17 Werken der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Eerste Verzameling. Prijzverhandelingen. **1786-1835.**

Universiteit van Amsterdam (1786-1835), Koninklijke Bibliotheek (1789-1831), Universiteit van Groningen (1786-1835), Universiteit van Utrecht (1786-1828), Gemeente Archief Amsterdam, Archief Hoofdbestuur Nut (1786-1835), Gemeente Archief 's-Gravenhage (1786-1835), Gemeente Archief Groningen (1789-1802, 1806-1835).

18 Werken der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Eerste Verzameling. Redevoeringen en aanspraken gedaan in de onderscheidene vergaderingen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. **1786-1834.**

Universiteit van Amsterdam (1790-1831), Koninklijke Bibliotheek (1790-1834), Universiteit van Utrecht (1790-1802), Gemeente Archief Amsterdam, Archief Hoofdbestuur Nut (1786-1831), Gemeente Archief 's-Gravenhage (1786-1834), Gemeente Archief Groningen (1786-1792, 1799-1834).

19 Werken der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Eerste Verzameling. Stukken betreffende het Schoolwezen. **1788-1834.**

Universiteit van Amsterdam (1788-1834), Koninklijke Bibliotheek (1788-1833), Universiteit van Utrecht (1790-1811), Gemeente Archief Amsterdam, Archief Hoofdbestuur Nut (1788-1834), Gemeente Archief 's-Gravenhage (1788-1834), Gemeente Archief Groningen (1793-1796, 1804-1834).

20 Werken der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Eerste Verzameling. Stukken van Onderscheidenen Aard. **1789-1834.**

Universiteit van Amsterdam (1789-1834), Koninklijke Bibliotheek (1790-1826), Universiteit van Utrecht (1790-1811), Gemeente Archief Amsterdam, Archief Hoofdbestuur Nut (1789-1834), Gemeente Archief 's-Gravenhage (1789-1834 in afwijkende binding), Gemeente Archief Groningen (1792-1834).

21 Werken der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Gebundelde Verhandelingen betreffende het Schoolwezen en van Onderscheidenen Aard. 1790-1872.

Gemeente Archief Amsterdam, Archief Hoofdbestuur Nut (1790-1872). *Uitgaven uit deze serie zijn over het algemeen op titel of auteur gecatalogiseerd.*

22 Werken der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Nieuwe Verzameling. Prijsverhandelingen. 1835-1846.

Universiteit van Amsterdam (1839-1841), Universiteit van Groningen (1835-1846), Gemeente Archief 's-Gravenhage (1835-1846).

23 Werken der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Nieuwe Verzameling. Redevoeringen en aanspraken gedaan in de onderscheidenen vergaderingen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. (Niet meer ieder jaar gedrukt). 1835-1873.

Universiteit van Amsterdam (1835-1873), Universiteit van Groningen (1835-1873), Gemeente Archief Amsterdam, Archief Hoofdbestuur Nut (1835-1871), Gemeente Archief 's-Gravenhage (1835-1847), Gemeente Archief Groningen (1835-1841).

Bibl. B Bibliografie van werken van algemene en bijzondere aard. Chronologische titelbeschrijving. Opgenomen zijn alle uitgaven van het Hoofdbestuur van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen vanaf 1784, met uitzondering van Prijsverhandelingen (Bibl. C), Redevoeringen (Bibl. D) en Werken betreffende het Schoolwezen (Bibl. E). Ook zijn hier departementale uitgaven opgenomen.

Voor Serie's zie: Aanwijzer Seriewerken (Bibl. A).

- 1784 *BERICHT DER MAATSCHAPPIJ VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN ONDER DE ZINSPREUK: TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN OPPERIGT IN SLAGTMAAND 1784.* In: Serie 25 A.
- 1785 *HANDELINGEN VAN DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN.* 1785-1885. Serie 6. *PUNTEN TER BESCHRIJVING VAN DE ALGEMENE VERGADERINGEN DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN.* 1785-1920. Serie 13.
- 1786 *ALGEMENE VERSLAGEN VOORGELEZEN IN DE ONDERSCHIEDENE ALGEMENE VERGADERINGEN DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN.* 1786-1841. Serie I.

24 Werken der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Nieuwe Verzameling. Schoolwezen. 1838-1849.

Universiteit van Amsterdam (1838), Gemeente Archief Amsterdam, Archief Hoofdbestuur Nut (1838-1849), Gemeente Archief 's-Gravenhage (1847-1849), Gemeente Archief Groningen (1838-1849).

25 Zeldzame titels. Dit betreft geen door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen uitgegeven serie. Bibliografische verwijzing betekent dat de titel aanwezig is bij een der volgende instellingen:

25 A Bibliotheek van Gemeente Archief Amsterdam. Systematische catalogus U XIV-XV Maatschappij tot Nut van het Algemeen.

25 B Universiteitsbibliotheek Amsterdam.

25 C Gemeente Archief 's-Gravenhage. Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, bibliotheek.

25 D Gemeente Archief Groningen. Archief Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

25 E Gemeente Archief Haarlem. Archief Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

25 F Gemeente Archief Utrecht. Archief Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

WERKEN DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. EERSTE VERZAMELING. PRIJSVERHANDELINGEN. 1786-1835. Serie 17. Zie Bibl. C. WERKEN DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. EERSTE VERZAMELING. REDEVOERINGEN EN AANSPRAKEN GEDAAN IN DE ONDERSCHIEDENE VERGADERINGEN DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. 1786-1834. Serie 18. Zie Bibl. D.

1788 WERKEN DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. EERSTE VERZAMELING. STUKKEN BETREFFENDE HET SCHOOLWEZEN. 1788-1834. Serie 19. Zie Bibl. E.

1789 *VOLKSLIEDJES.* Deel 1 en 2 (1789), deel 3 (1790), deel 4 (1791) en deel 5 (1806). In: Serie 20 I.

1791 BOSCH, B., *Onze verpligting om tot Nut van 't Algemeen te werken; ter inwijding van het Bergenopzoomsche Departement tot Nut van 't Algemeen.*

1792 *ALMANAK TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN VAN BRENDER À BRANDIS.* 1792-1795. BOSCH, B., *Vaarwel aan het Bergenop-*

- zoomsche Departement tot Nut van 't Algemeen, den tweeden van Wijnaand 1792.
- HENDRIK EN ANNA, EEN VOLKSBOEK. In: Serie 20 II.
- 1793 BRENDER à BRANDIS, G. EN HALL, M. C. VAN, *Lijkredenen Martinus Nieuwenhuyzen*. In: Serie 21 I.
- IETS OVER DE MISSIVE VAN DEN HEERE JOHANNES VAN LAAR. (Missive uitgegeven in 1803). In: Serie 25 D (inventarisnummer 353).
- 1795 REGTEN VAN DEN MENSCH EN BURGER EN DE PLIGTEN DAARUIT VOORTVLOEIENDE VOOR DE VADERLANDSCHE JEUGD. In: Serie 25 D (inventarisnummer 229).
- PRIJSVERHANDELING OVER DE VRAAG: WELKE ZIJN DE BESTGESCHIKTE MIDDELEN OM HET NOG HEERSENDE VOORoorDEEL TEGEN DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 't ALGEMEEN WEG TE NEMEN? (Uitgegeven in Amsterdam). In: Serie 25 A.
- 1797 GRONINGER WEEKBLAD VOOR DEN ZOOGENAAMDEN GEMEENEN MAN. Uitgave van het departement Groningen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. (Voortgezet als WEEKBLAD TOT NUT VAN 't ALGEMEEN, 1801; als MAANDSCHRIFT, 1805; als NIEUW MAANDSCHRIFT, 1808; als GRONINGER MAANDSCHRIFT, 1815-1817).
- 1798 ALGEMEENE DENKBEELDEN OVER HET NATIONAAL ONDERWIJS, INGELEVERD IN DEN JAARE 1796, VAN WEGEN DE VERGADERING VAN HOOFDBESTUURDERS DER NEDERLANDSCHE MAATSCHAPPIJ: TOT NUT VAN 't ALGEMEEN, AAN DE COMMISSIE UIT DE NATIONALE VERGADERING, REPRESENTEERENDE HET VOLK VAN NEDERLAND; BENOEMD EN GELAST TOT HET ONTWERPEN VAN EEN PLAN VAN OPENBAAR ONDERWIJS. In: Serie 21.
- BERICHTEN VAN VERSCHIEDENEN COMMISSIËN VAN DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 't ALGEMEEN. Gebundelde verslagen.
- 1799 ERVE STICHTERS ENKHUIZER ALMANAK. 1799 is het eerste jaar dat de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen het mengelwerk verzorgt.
- 1800 BEETS PZ., P., *De vriend der jeugd, tot Nut van 't Algemeen*. In: Serie 25 C (catalogusnummer 611).
- 1801 BERICHTEN VAN COMMISSIËN VAN DRIE PERSONEN, AANGESTELD TOT HET REGELEN EN OPGEEVEN VAN PRIJSVRAAGSTUKKEN EN TE BEWERKEN ONDERWERPEN. Drie delen. 1801-1819. In: Serie 25 D (inventarisnummer 216).
- 1802 RIJK, G., *Aan de nagedachtenis van G. Brender à Brandis, overleden den 23 junij 1802*. In: Serie 25 C (catalogusnummer 450).
- WESTERBAEN, C. W., *Het verjaarsfeest van het Utrechtschen Departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. In: Serie 25 E (inventarisnummer 721).
- 1803 LAAR, J. VAN, *Missive aan den schrijver van het geschrift getiteld: welke zijn de bestgeschikte middelen om het noch heersend vooroordeel tegen de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen weg te nemen*. (Dit geschrift was uitgegeven in 1795). In: Serie 25 A. en
- CATHEGORISCH ANTWOORD AAN J. VAN LAAR. In: Serie 25 A.
- HET MORGENSLOKJEN; EEN GEMEENZAAM BUURPRAATJE. In: Serie 20 VI.
- 1804 EELHART, DE MENSCHENVRIEND. In: Serie 20 II.
- LOOSJES, A., *Vertoogen ter beschaving en verbetering van den zoogenaamden gemeenen man, voorgedragen in het openbaar volksonderwijs van het departement Haarlem*. In: Serie 25 D (inventarisnummer 330).
- 1805 HET ONWEER; EEN GEMEENZAME ZAMENSpraak. In: Serie 20 VI.
- ZAMENSpraak TUSSCHEN EEN LANDHEER EN ZIJN TUINMAN. In: Serie 20 VI.
- 1806 KROM, H., *De nagedachtenis aan den oprichter der Maatschappij Jan Nieuwenhuyzen*. In: Serie 25 D (inventarisnummer 364).
- DE ONDERVINDING IS DE BESTE LEERMEESTERES; EENE HUISELIJKE ZAMENSpraak OVER INENTING TEGEN KOEPOKKEN. In: Serie 20 VI.
- HET SPEL EN DE WELLUST, IN DERZELVER SCHADELIJKE GEVOLGEN GESCHETST. In: Serie 20 VI.
- 1808 ZEDEKUNDE IN VOORBEELDEN EN VERHALEN VOOR HUISGEZINNEN. Deel I (1808) en deel 2 (1809). In: Serie 20 III.
- 1809 GEDENKSCHRIFTEN DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 't ALGEMEEN VOOR DE EERSTE VIJFENTWINTIG JAAR VAN HAAR BESTAAN. In: Serie 3 en 20 VII.
- JONGH, J. DE, *Het vijftiengestigjarig bestaan der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen gevierd bij het Departement Enkhuizen*. In: Serie 25 E (inventarisnummer 670).
- LOOSJES PZ., A., *Hulde aan de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen bij derzelve 25-jarig bestaan*. Haarlem
- LOOTS, C., *Lof der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, toegepast op de feestviering van haar vijftiengestigjarig bestaan*. Amsterdam.
- SWAAN, J. S., *Dichterlijke voorlezing*

- betrekkelijk den jongsten watersnood. Uitgegeven door het Departement Culemborch der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In: Serie 25 E (inventarisnummer 706).
- 1810 UILKENS, J. A., *Technologisch Handboek of Beschrijving van het gebruik hetwelk de mensch van de voortbrengselen der natuur maakt*. Deel I (1809), deel 2 (1813) en deel 3 (1819). In: Serie 20 V.
- 1811 UYTENHOOVEN, A., *Ter nagedachtenis aan het 25-jarig bestaan van het Departement Zierikzee*. Zierikzee. In: Serie 25 E (inventarisnummer 712).
- 1813 VOLKNATUURKUNDE, OF ONDERWIJS IN DE NATUURKUNDE VOOR MINGEOEFENDEN TOT WERING VAN WANBEGRIPPEN, VOORORDEEL EN BIJGELOOF. In: Serie 20 VII.
- 1813 ZEDEKUNDE IN VOORBEELDEN EN VERHALEN VOOR HUISGEZINNEN. Deel 3 (1811) en deel 4 (1816). In: Serie 20 IV.
- 1813 BEELAERTS VAN BLOKLAND, G., *Redevoering uitgesproken voor de Algemene Vergadering der Maatschappij aan de Kaap de Goede Hoop 13 Augustus 1813*. Kaapstad. In: Serie 25 D (inventarisnummer 332).
- 1814 DRIE SCHUITPRAATJES. IN: SERIE 20 VI. LEVENS- EN KARAKTERSCHETS VAN COENRAAD WERTZ. In: Serie 25 A.
- 1814 SWAAN, J. S., *Terechtwijzing aan den Wel Eerwaarden, zeer geleerden Heer R. Speelman, predikant te Barneveld, betrekkelijk zekere aanmerkingen, welke Z. W. E. zich omtrent de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen heeft gelieven te veroorloven*. In: Serie 25 E (inventarisnummer 707).
- 1815 MULDER, J., *Oorzaken en verslapping van den ijver voor de instandhouding, den bloei en de welvaart der Maatschappij en nuttigheid en noodzakelijkheid van het bijwonen der Maandelijksche departementale vergaderingen*. Groningen. In: Serie 25 D (inventarisnummer 308).
- 1816 HOONAARD, W. VAN DEN, *Hulde aan zijne Koninklijke Hoogheid den Kroonprins der Nederlanden, voorgelezen in den vergadering van het departement Hillegersberg*. In: Serie 25 D (inventarisnummer 331).
- 1817 ALGEMEENE REGELEN TER OPRIGTING VAN SPAARBANKEN IN HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN TEN DIENSTE VAN DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. Bergum. In: Serie 25 C (catalogusnummer 496).
- 1817 MESSCHAERT, N., *Proeve tot wering der bedelarij in Rotterdam*. Gericht tot het departement Rotterdam der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.
- SURINGAR, W. H., *Bij de viering van het 25-jarig bestaan van het departement Leeuwarden*. In: Serie 25 D (inventarisnummer 333).
- 1818 VOORBEELDEN VAN DEUGDZAME BEDRIJVEN. In: Serie 20 VII.
- 1818 BERIGT WEGENS HET OPRIGTEN EENER SPAARBANK TE ZUTPHEN DOOR DE DIRECTEUREN VAN HET DEPARTEMENT ZUTPHEN DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN.
- DE GRONDWET DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN GEHANDHAafd. In: Serie 25 D (inventarisnummer 310).
- IETS OVER HET GROOTE NUT DER SPAARBANKEN VOOR DE MINVERMUGENDEN. Zwolle. In: Serie 25 D (inventarisnummer 352).
- PLIGTEN OMTRENT STERVENDEN EN GESTORVENEN. In: Serie 20 VI.
- 1819 INWIJDING DER NIEUWE LEESZAAL VAN HET ROTTERDAMSCH DEPARTEMENT DER MAATSCHAPPIJ.
- In: Serie 25 C (catalogusnummer 404) en 25 D (inventarisnummer 341).
- LAMMERS, A. F., *Redevoering ten betooge, dat de sterfte of het afnemen van het getal der neegerslaven in de kolonie Suriname niet zozeer aan mishandelingen, maar hoofdzakelijk aan andere oorzaken moet toegeschreven worden*. Paramaribo 1818. In: Serie 25 D (inventarisnummer 338).
- MENDELINGEN. VERHANDELING OVER DE ALMANAK. BESCHRIJVING EN VERKLARING VAN ALMANAKTERMEN. In: Serie 20 VI.
- NUMAN, A., *Handboek der genees- en verloskunde van het vee*. In: Serie 21.
- VIERING VAN HET 25-JARIG BESTAAN VAN HET DEPARTEMENT GRONINGEN DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN 1816. In: Serie 25 D (inventarisnummer 311).
- 1821 ALMANAK TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN VOOR HET DEPARTEMENT NIJMEGEN. 1821 1823 1836. ALMANAK TOTNUTVAN 'TALGEMEEN VOOR DE PROVINCIE GELDERLAND. 1821 1830 1838-1855.
- FEESTVIERING VAN HET 'S-GRAVENHAAGSCH DEPARTEMENT TER GELEGENHEID VAN DESZELFES 25-JARIG BESTAAN OP 16 VAN SLAGTMAAND 1821. 's-Gravenhage. In: Serie 25 D (inventarisnummer 328).
- RAPPORT VAN DE VIERING VAN HET 35-JARIG BESTAAN VAN HET DEPARTEMENT UTRECHT DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. In: Serie 25 F (inventarisnummer 533).
- 1823 ALMANAK. Tot Nut van 't Algemeen voor het Departement Dordrecht. 1823-1892.
- INWIJDING VAN HET NIEUWE GEBOUW DER AMSTERDAMSE DEPARTEMENTEN VAN DE MAATSCHAPPIJ TOTNUT VAN 'TALGEMEEN, 5 EN 10 NOVEMBER 1823. Amsterdam.

- 1824 **LOOTS, C.**, *Zangen ter gelegenheid van de algemeene vergadering der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen op 10 Augustus 1824*. Amsterdam.
ONTWERP PRIJSSTOFFEN. Voor de periode 1824-1834. In: Serie 25 D (inventarisnummer 217).
WARNSINCK BZ., W. H., *Tafereel van een gelukkig burgergezin; dichtstuk in den smaak van Cats*. In: Serie 25 A.
- 1825 **ALGEMEENE REGELN WELKE ZOUDE KUNNEN DIENEN TOT HET DAARSTELLEN VAN INRIGTINGEN BIJ DE DEPARTEMENTEN, VOOR DE JONGELINGEN, WELKE DE SCHOLEN VERLATEN HEEFT**. In: Serie 25 C (catalogusnummer 447).
- 1826 **ZEDEKUNDIG HANDBOEK VOOR DEN ZEE-MANSSTAND**. In: Serie 20 VII.
- 1829 **MANSVELT, G. J. VAN**, *Iets over belastingen en sluikerij*. Leiden. In: Serie 25 D (inventarisnummer 236).
- 1830 **ALMANAK. Ter Bevordering van kennis en Goeden Smaak. Uitgegeven door het departement Leens der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen**. 1830-1836 1837-1839 1840-1845.
ALMANAK. Tot Nut van 't Algemeen voor de provincie Gelderland. 1830 1836 1838 1843 1847-1849.
SURINAAMSE ALMANAK. Uitgegeven door het departement Paramaribo der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. 1830-1839 1840-1843 1845-1847.
BERICHT TER UITNOODIGING VAN DE VADERLANDSCHE COMPONISTEN. In: Serie 25 D (inventarisnummer 237).
- 1831 **WIERINGHEN BORSKI, G. VAN**, *Blik op den verledenen, tegenwoordigen en toekomstigen toestand des vaderlands*. Zierikzee. In: Serie 25 D (inventarisnummer 371).
- 1833 **BOURJÉ, J. P.**, *Leesboek over de maten en gewigten*. Middelburg. In: Serie 25 D (inventarisnummer 238).
HANDELINGEN DER ALGEMEENE VERGADERINGEN VAN DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. 1833-1873. Serie 5.
SIEWERTSZ VAN REESEMA, A., *Ter nagedachtenis aan N. Messchaert*. In: Serie 25 D (inventarisnummer 342).
- 1834 **BROEDELLET, D.**, *Feestrede gehouden te Purmerend ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. In: Serie 25 D (inventarisnummer 339).
FEESTVIERING VAN HET 50-JARIG BESTAAN VAN HET DEPARTEMENT ROTTERDAM VAN DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. GEDENKSCHRIFTEN DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN VOOR DE TWEDE VIJFENTWINTIG JAAR VAN HAAR BESTAAN. Serie 4.
NIEROP, A. S. VAN, *Proeve van beoogd dat de niet-toelating van Israëlieten in de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen strijdig is met haar oorsprong, doel en strekking*. In: Serie 25 A en 25 B.
TELTING, A., *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen als eene christelijke inrigting geschetst*. Franeker.
VERSLAG VAN DE FEESTVIERING VAN HET 50-JARIG BESTAAN DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN TE AMSTERDAM DEN 12, 13 EN 14 DEN AUGUSTUS 1834. In: Serie 25 C (catalogusnummer 457) en 25 D (inventarisnummer 322).
ZANGEN TER GELEGENHEID VAN HET 50-JARIG BESTAAN DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. In: Serie 25 A en 25 D (inventarisnummer 372).
- 1835 **HOFKAMP, T.**, *Verhandeling over de middelen welke aangewend kunnen worden om in de behoefte aan werk bij de geringere volksklasse te Groningen bestaande te voorzien*. In: Serie 25 D (inventarisnummer 312).
SHELTEMA, S. P., *De verbeeldingskracht*. In: Serie 21.
SOMEREN, R. H., *Jubelzang ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van het Departement Rotterdam der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. In: Letterkundig Maandschrift 1835. In: Serie 25 B.
- 1836 **ALMANAK. Van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen voor het departement Nijmegen**.
BLAUPOT TEN CATE, S., *Geschiedenis van de Nederlandse zeevaart en handel*. In: Serie 21.
- 1838 **VERSLAG VAN HET ONDERZOEK NAAR DE WERING VAN HET MISBRUIK VAN STERKEN DRANK VANWEGE HET HOOFDBESTUUR VAN DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN**. In: Serie 25 C (catalogusnummer 453) en 25 D (inventarisnummer 375).
- 1840 **AANWIJZER VAN ALLE MENSCHLIEVENDE INRIGTINGEN, AAN WELKE MEN IN DEZE STAD KAN DEELNEMEN**. Rotterdam.
- 1841 **MIDDELEN TER BEREIKING VAN HET DOEL DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN**. In: Serie 25 D (inventarisnummer 239).
- 1842 **BIJDRAGEN TOT BEVORDERING VAN DE KENNIS EN DEN BLOEI DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN**. 1842-1853. Serie 2.
ROSKE, H. T., *Proeve van den geest*,

- die in de Maatschappij heersende is. Groningen. In: Serie 25 D (inventarisnummer 240).
- STUART, A. A., *Opwekking tot persoonlijke medewerking tegen de vermeerdering der armoede en het misbruik van sterken drank*. In: Serie 25 D (inventarisnummer 323).
- VIJFTIGJARIG BESTAAN VAN HET DEPARTEMENT LEEUWARDEN VAN DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN, PLEGTIG GEVIJERD OP DEN DERDEN AUGUSTUS 1842. Leeuwarden.
- 1843 RIJKERS, R. G., *Practische handleiding voor kunstmatige lichaams oefeningen ten dienste van huisgezin en verschillende inrichtingen van onderwijs en opvoeding*.
- 1844 HIJ IS AL EEN MAN IN DE POT. In: Serie 10.
- MOENS, A., *Berijmd rapport van het verhandelde ter zestigste Algemene Vergadering der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen gehouden te Amsterdam 13 en 14 Augustus 1844*. In: Serie 25 C (catalogusnummer 482).
- 1845 JONGSTRA, A. F., *De viering van het halve eeuwgetijde der Departement Heerenveen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*.
- MODDERMAN, A., *Iets ter nagedachtenis van H. T. Roskes*. In: Serie 25 D (inventarisnummer 313).
- 1846 BAART DE LA FAILLE, J. en MODDERMAN, A., *Ter nagedachtenis van mr. H. de Ranitz*. In: Serie 25 D (inventarisnummer 314).
- RUERLO HOLST, H. L. VAN, *Een ernstig woord, in het belang mijner behoeftige Stadgenooten, (gevolgd van eene den 16e Februarij gehouden redevoering in het Departement tot Nut van 't Algemeen) over de zedelijke middelen, die wij kunnen en behooren aan te wenden tot bevordering van welzijn onder Zaandams minderen stand*. Zaandam.
- 1847 Afleveringen van Serie 10: HET STENEN VARKENTJE; DE AVOND VÓÓR HET IN DIENST TREDEN, IS PLEZIER HEBBEN; HOE IEMAND ZICH UIT DE LAAGTE IN DE HOOGTE KAN WERKEN; VANDAAR HET KWAM, DAT HET HUISGEZIN VAN PIET JANS MEER EN MEER ACHTERUITGING EN EINDELIJK TOT ARMOEDE VERVIEL; EEN ERNSTIG WOORD AAN DE NEDERLANDSE VRIJSTERS; IETS NUTTIGS OVER LEZEN VAN DEN BIJBEL; OP KAA'S BRUILOFT; WAT MOEDER AAGT ZEI, OF WAT DE VROUW DOEN MOET, ALS ZE DEN MAN VAN UITHUIZIGHEID WIL TERUGHOUDEN. In: Serie 10.
- 1848 Afleveringen van Serie 10: WEG MET HET BIJGELOOF; SPAARBANK; VRIJ WIJN; ANTIJE, LESSEN VOOR HET LEVEN; WAT ER VAN EEN SPELER WORDT; F 25 000 UIT DE LOTERIJ; EEN PAAR BLADEN UIT HET SPREUKBOEK VAN DEN OUDEN ABRAHAM; LESSEN VOOR HET LEVEN; BRIEVEN VAN EEN MOEDER AAN HARE DOCHTER OVER SOMMIGE STUKKEN, DE ZEDELIJKE OPVOEDING VAN KLEINE KINDEREN BETREFFENDE; ZOO LAAT DE HEER ZIJNE DIENAARS IN VREDE HEENGAAN; EEN KIND WORDT DE REDDER ZIJNER OUDERS; HET VERSCHIL VAN OPVOEDING; EERLIJKEHEID GAAT BOVEN BEDROG; HET ZIJN STERKE BENEN, DIE DE WEELDE KUNNEN DRAGEN; WIE WEEET, WAT VOOR DEN MENSCH GOED IS IN DIT LEVEN; WAT SPAARZAAMHEID AL NIET VERMAG; WAT RAMPEN DE VERKWISTING NIET KAN BAREN; DE KRACHT VAN HET GOEDE VOORBEELD; HET IS BETER TEN HALVE GEKEERD, DAN GEHEEL GEDWAALD; MEN WEEET NOOIT, HOE MEN IEMANDS HULP BEHOEFT; HOE MEN EEN MISDADIGER WORDEN KAN; VOORHEEN EN THANS; HUISELIJKE ONENIGHEID, EENE BRON VAN ELLENDE; GESPREK OVER DE LOTERIJ; GESPREK OVER HET VIEREN VAN DEN ZONDAG; HET VERTROUWEN OP GOD WORDT NOOIT BESCHAAMD; HOE VERKEERD HET IS, WANNEER OUDERS HUNNE KINDEREN TOT HET AANGAAN DWINGEN VAN EEN HUWELIJK TEGEN HUNNEN ZIN; HET NUT VAN DEN TEGENSPOED; DE RAMPZALIGE GEVOLGEN VAN LASTER EN KWAADSPREKENDHEID; HOE DWAAS HET IS, WANNEER OUDERS DEN GODDEN AANLEG VAN HUNNE KINDEREN WILLEN TEGENGAAN; TEVREDENHEID EN ONTEVREDENHEID MET ZIJNEN STAAT. In: Serie 10.
- 1849 CAAN, H. J., *Feestviering van het 25-jarig bestaan van de Voorburgse afdeling der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Voorburg.
- GÖRLITZ, P. K., *Geschiedkundig overzicht van het lager onderwijs in Nederland*.
- HOE DE JAPANEZEN FEEST VIEREN; WEESTE VREDEN MET UW LOT. In: Serie 10.
- 1850 KONIJNENBURG, J. VAN, *Landontginning, een middel tot wering van armoede*. In: Serie 21.
- OORKONDE. Ter gelegenheid van de inwijding van het nieuwe academiegebouw te Groningen; uitgave van het departement. In: Serie 25 D (inventarisnummer 315).
- TYDEMAN, H. W., *Denkbeelden omtrent een wettelijke regeling van het Armwezen in Nederland*. Amsterdam.
- VERTELLING BIJ HET ROER. In: Serie 10.
- VOLKSVOORLEZINGEN. 1850-1900. Geschiedenis en natuurwetenschappen. In: Serie 25 D (inventarisnummer 275).

- 1851 **BLAUPOT TEN CATE, S.**, *Armwezen en Armverzorging*. In: Serie 21.
SCHÖTLING, E., *De behandeling van dienstbaren*. In: Serie 21.
- 1852 **ALMANAK VOOR HET DEPARTEMENT WESTELIJK GEDEELTE VAN ZUID BEVELAND DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. DE GESCHIEDENISSEN VAN GOD'S WERELDBEHEER EN EENE LEERSCHOOL VAN LEVENSWIJSHEID**. In: Serie 10.
JAARBOEKEN. 1852-1884. Serie 7.
MODDERMAN, A., *Bijdragen tot de huishoudkunde in voorlezingen*. Groningen. In: Serie 25 D (inventarisnummer 376).
- 1853 **WERKEN DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN IN OOST-INDIË. 1853-1857**. Batavia. In: Serie 25 B.
- 1854 **EIGEN BROOD BOVENAL; VERTELLINGEN AAN HET ROER**. In: Serie 10.
- 1855 **ALMANAK VOOR FRIESLAND VAN DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. PROES, L.**, *Een woord tot verdediging der wetsherstelling bij de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Leeuwarden.
- 1856 **DE ELECTRICISCHE TELEGRAAF; VENSTERRUITEN; DE ZUIG- EN PERSPOMP**. In: Serie 10.
VOLKSALMANAK. 1856-1892. Serie 15.
Voor inhoudsopgave zie Gemeente Archief Amsterdam, Archief Hoofdbestuur Nut PA 211 (inventarisnummers 1437-1442).
- 1857 **CAPPELLE, H. VAN, Leven en gezond zijn**. In: Serie 21.
OORT, A. J. P., *Handleiding voor het patronaat over armen*. In: Serie 21.
SPIEGHEL, H. L., *Iets over regt*. In: Serie 21.
EEN VOERMANSPRAATJE; DE ZEESLAG BIJ KIJKDUIN. In: Serie 10.
- 1858 **MODDERMAN, A.**, *Bijdrage tot de kennis van het Departement Groningen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Groningen.
- 1860 **FEESTVIERING TER GELEGENHEID VAN HET 75-JARIG BESTAAN VAN HET DEPARTEMENT ROTTERDAM VAN DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN**. Rotterdam.
DE MENSCH EN DE STERKE DRANK. In: Serie 10.
VOLKSVOORLEZINGEN. I Geschiedenis: Nederland 1672 II Bloedsomloop, Spijsvertering III De omwenteling van 1813 IV Het leven van eenige insecten V Japan en de Japannezen, vooral in betrekking tot de volken van het Westen VI Over de zamenstelling en werking der voedingsmiddelen. In: Serie 25 C (catalogusnummer 389).
- 1861 **VOLKSVOORLEZINGEN. I** Geschiedenis: De opstand onzer voorouders tegen Spanje II Natuurwetenschap (3 delen) III De eerste vestiging der Nederlanders in Indië (3 delen) IV Warmte- en stoomwerktuigen (2 delen) V Staatshuishoudkunde: Adam Smith en zijn stelsel VI Steenkolen, gas en kunstlicht. In: Serie 25 C (catalogusnummer 389).
- 1862 **DEVENTER HAZ., J. VAN, Beschouwing over de werking van Nuts-spaarbanken**. In: Serie 7 (1862-1863).
JORISSEN, TH., *De omwenteling van 1813*. In: Serie 21.
PLEGTIGE VIERTING KWEKESCHOOL GRONINGEN OP DEN 15 EN 16 NOVEMBER 1861. Sluiting der kwekeschool van het departement Groningen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de opening der Rijkskwekeschool van Onderwijzers te Groningen.
- 1863 **DE CHAMPIGNONS**. In: Serie 10.
- 1864 **RIDDER, J. H. DE, Het 50-jarig bestaan van het Goudsche Departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen herdacht**. 's-Gravenhage.
- 1865 **PICCARDT, S.**, *Moet de werkking van den vrouw worden uitgebreid?* Amsterdam. In: Serie 25 D (inventarisnummer 324).
DE ZORG VOOR LUCHT BIJ GEZONDEN EN ZIEKEN; OVER WANDELEN EN GYMNASIEK. In: Serie 10.
- 1866 **MOLTMAN, F. C. G. VAN, Het heil van velen**. Zwolle. In: Serie 25 D (inventarisnummer 325). Uitgegeven door departement Bellingwolde.
NAGTGLAS, F., *Volksvermaken*, In: Serie 21.
DE TRICHINE; DE RUNDERPEST; GESPREK OVER TOONEEL. In: Serie 10.
- 1867 **APERÇU HISTORIQUE DE LA SOCIÉTÉ HOLLANDAISE DU BIEN PUBLIC (MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN)**. Amsterdam. In: Serie 25 A en 25 B.
NAGTGLAS, F., *Geschiedenis van het departement Middelburg der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1793-1866*. Middelburg. In: Serie 25 D (inventarisnummer 335).
VOLKSFEESTEN IN VERBAND MET DE AFSCHAFFING VAN DE KERMIS. Amsterdam. In: Serie 25 D (inventarisnummer 378).
WAT TE DOEN TEGEN SCHOOLVERZUIM; EEN KOFFIEPRAATJE. In: Serie 10.
- 1868 **DE OVERWINNING BIJ HEILIGERLEE; EEN GESPREK OVER MENSCHEN, OVER WIE MEN DOORGAANS TE VEEL OF TE WEINIG SPREEKT; DE LINTWORMEN**. In: Serie 10.
SMITS, W., *Feestgezangen*. In: Serie 25 A.
- 1869 **EIGENDOM, KAPITAAL EN INTEREST; ARBEID EN LOON**. Uitgegeven op initiatief

- van het Departement Rotterdam van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Rotterdam. In: Serie 10.
- DE VRIENDENKRING T E V L A S D O R P. GESPREKEN OVER DE NEDERLANDSE VOLKSSCHOOL. Deel 1 - 4. Strijdschrift in verband met schoolstrijd. In: Serie 10.
- 1870 EENIGE BESCHOUWINGEN OVER HET SPAARBANKWEZEN IN 'T ALGEMEEN EN DE BANK TE GORINCHEM IN 'T BIJZONDER. In: Serie 25 C (catalogusnummer 502). NAAR EN UIT EGYPTJE; WETTEN DER SAMENLEVING; EEN PRAATJE OVER TITELS. In: Serie 10.
- 1871 KENNIS I; KENNIS II. In: Serie 10.
- 1872 BLOEMLEZING UIT DE SPREKEN VAN JEZUS SYRAG; DE BRIELSCHE JUBELDAG. In: Serie 10.
- RAPPORT BETREFFENDE DE ARBEIDERS-QUAESTIE. Uitgegeven door het departement Zutphen. Zutphen.
- 1873 PICCARDT, R. A. S., *De geschiedenis van het cultuurstelsel in Nederlands Indië*. In: Serie 25 C (catalogusnummer 290). RAPPORT VAN DE COMMISSIE TOT HET INSTELLEN VAN EEN ONDERZOEK NAAR SPAARBANKEN, SPAARKASSEN, HULP- EN BELEENBANKEN, AAN HET HOOFDBESTUUR DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. In: Serie 25 C (catalogusnummer 497), 25 E (inventarisnummer 697) en 25 F (inventarisnummer 550).
- 1874 BRAAMBEEK, J. VAN, *De Nuts-catheder kan en mag dienstbaar gemaakt worden tot het aankweken van liefde tot het vaderland*. Amsterdam.
- 1875 ALLEBÉ, G. A. N., *Neerlands wettige strijdkrachten tegen een machtigen vijand; bijdrage tot de algemeene gezondheidsleer*. In: Serie 25 C (catalogusnummer 291) en 25 D (inventarisnummer 260). LEVEN EN GEZOND ZIJN. Amsterdam. In: Serie 25 E (inventarisnummer 676). RAPPORT VAN DE COMMISSIE TOT HET INSTELLEN VAN EEN ONDERZOEK NAAR DE WERKING VAN DE POSTSPAARBANKEN, AAN HET HOOFDBESTUUR DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. In: Serie 25 C (catalogusnummer 498).
- 1879 HANDWERK EN KUNST IN DE NATUUR; WAT ER IN DE 19E EEUW VAN EEN OUDE VOLKSGEWOONTE ONDER ONS IS OVERGEBLEVEN; GEORGE STEPHENSON. In: Serie 11. KERKDIIJK, A., *Sparen in de school*. In: Serie 10.
- 1880 CARELSEN, G., *De lep vóór het huis*. In: Serie 11. TROMP, T. M., *Beknopt overzicht van de stichting en de geschiedenis der Transvaal*. In: Serie 11.
- 1881 HAAKMA TRESLING, T., *Behandeling van drenkelingen*. In: Serie 11. HUIZINGA, D., *De bereiding van spijzen*. In: Serie 11.
- 1882 DE ZWALUW. Periodiek van departement Rotterdam. 1882-1883.
- 1883 SNELLEN, M., *De Nederlandsche Noordpoolexpeditie in 1882-1883*. In: Serie 11. ZIMMERMAN, Z., *De Surinaamsche inboorlingen*. In: Serie 11.
- 1884 BOHRINGER, J. A., *Ter gelegenheid van het eeuwfeest der Maatschappij*. In: Serie 25 A. BOS, P. R., *Iets over de vulkanische verschijnselen, in 't bijzonder over die in onze Oost-Indische bezittingen*. In: Serie 11. BRUINS, F., *Volks en Volksleven op Java*. In: Serie 11. BUYS, J. T., *Het eeuwfeest der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Leiden. DOUGLAS, D., *Ons schoeisel*. In: Serie 11. HUIZINGA, J. M., *Hygiënische maatregelen in het gezin*. In: Serie 11. JORISSEN, T., *Het genootschap van Kunsten en Wetenschappen, onder de zinspreuk: tot Nut van 't Algemeen, te Edam, 1784-1787*. In: Serie 15 (1884). SCHELTEMA EZN., M. W., *De wees in het huisgezin*. In: Serie 11.
- 1885 EEUWFEEST VAN HET DEPARTEMENT ROTTERDAM DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. 1885. REINDERS, G., *Naar aanleiding van de eerste internationale landbouwvontoonstelling in Nederland (1884)*. In: Serie 11. STEDE, M. TER, *Huishoudelijk overleg*. In: Serie 11.
- 1886 MEULEN, B. VAN DE, *Ons dagelijks brood*. In: Serie 11. QUACK, H. P. G., *Een sociale gedachte. Redevoering uitgesproken ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. In: H. P. G. Quack, *Studiën en Schetsen*. Amsterdam 1886. STEDE, M. TER, *Ook voor u staat de weg tot geluk open*. In: Serie 11.
- 1887 MOLKENBOER, W. B. G., *Waarom moeten wij leeren teekenen*. In: Serie 11. SOCIAAL WEEKBLAD. Gestart als Nutsuitgave tot aflevering 4. 1887.
- 1888 FRANZEN, J., *Handenarbeid als opvoedingsmiddel*. Uit Zweeds vertaald. In: Serie 11. HAMEL ROOS, P. F. VAN, *Een en ander over sommige voedingsmiddelen en hunne vervalschiagen*. In: Serie 11. MEULEN, B. VAN DER, *Het water uit een oogpunt van gezondheid*. In: Serie 11. STEPHAN, B., *Kindervoeding, kinder-*

- verzorging en kindersterfte in het eerste levensjaar. In: Serie 11.
- VEEGENS, J. D., *De Fransche omwenteling*. In: Serie 11.
- WERMEUS BUNNING, A., *Een kijkje in Java*. In: Serie 11.
- 1889 ENKLAAR, J. E., *Het bijgeloof in vroegeren en lateren tijd en de middelen om het te bestrijden*. In: Serie 11.
- GROENEVELDT, G. A. M., *Arbeidswetgeving*. In: Serie 11.
- LIJST VAN BOEKEN. Geschied op omgenomen te worden in de volksbibliotheken.
- MEIJBOOM, H. U., *Het verzekeringswezen*. In: Serie 11.
- PEKELHARING, C. A., *De strijd tegen smetstoffen*. In: Serie 11.
- SEIJFFARDT, A. L. W., *Onze nationale werkrachten*. In: Serie 11.
- STIGTER, D., *Waar de dubbeltsjes vandaan komen*. In: Serie 11.
- 1890 BRUINWOLD RIEDEL, J., *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, haar werken en streven naar de behoeften des tijds*. In: Serie 14.
- KOSTER, W., *De staat en de koepokinenting*. In: Serie 11.
- LINDEN, J. W. VAN DER, *Fierheid*. In: Serie 11.
- MEIJBOOM, H. U., *Armenzorg*. In: Serie 11.
- SNIJERS, A. J. C., *De invloed van alcoholische dranken op het menselijk lichaam*. In: Serie 11.
- VERSCHOOR, W. en HASSELT, J. VAN, *De arbeiderswoningen in Nederland*. In: Serie 14.
- 1891 ANDRIESEN, W. F., *Een en ander over landverhuizing*. In: Serie 11.
- BRUINWOLD RIEDEL, J., *De kunst om rijk te worden*. In: Serie 11.
- EEUWFEEST VAN HET DEPARTEMENT GRONINGEN DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. Groningen.
- FALKENBURG, P., *De werkeloosheid als maatschappelijk verschijnsel*. In: Serie 11.
- HUDIG, F. W., *Onze Marine*. In: Serie 11.
- MEULEN, B. VAN DER, *Uw huis en Uwe woning*. In: Serie 11.
- MOLENGRAAFF, W. L. P. A., LE-GEBEKE, G. J. en HUYSSINGA, J. L., *De begrafenisfondsen in Nederland*. In: Serie 14.
- 1892 BRUINWOLD RIEDEL, J., *Waar blijft het geld*. In: Serie 11.
- ENKLAAR, C. B. E., *De Midden-Europese handelstractaten*. In: Serie 11.
- JAARBOEKEN. 1892-1939. Serie 8. Voor in-
- houdsopgave zie Gemeente Archief Amsterdam, Archief Hoofdbestuur Nut PA 211 (inventarisnummers 1443-1447).
- KOSTER, W., *Hoe oud is de wereld?* In: Serie 11.
- SCHERMBEEK, A. I. VAN, *Een woord over het bosbouwvak en de opleiding daarvoor*. In: Serie 11.
- WERTHEIM, A. C., GOEMAN BORGESIUUS, H. en DIJKMANS, C. J. M., *Leidraad voor de oprichting van volksbanken*. In: Serie 14.
- 1893 BRUINWOLD RIEDEL, J., *De kleine huishouding en de groote huishouding des volks*. In: Serie 11.
- MEULEN, B. VAN DER, *Onze kleding*. In: Serie 11.
- 1894 BLIJDENSTEIN, W. J., DRUCKER, H. L., SMEENGE, H. en BRUINWOLD RIEDEL, J., *Rapport werkloosheid 1894*. In: Serie 14.
- GEUNS, S. J. M. VAN, *Onze staatsinstellingen in vogelvlucht*. In: Serie 11.
- LINDEN, W. J. VAN DER, *Waarheidsliefde*. In: Serie 11.
- MUELLER, F., *Die Gesellschaft "Tot Nut van 't Algemeen" nach ihren Character und in ihrem Wirken*. Embden.
- VISSER, H. W. C. A., *Herinneringen aan J. H. Nieuwold*. Leeuwarden. In: Serie 25 D (inventarisnummer 379).
- 1895 BLOEMBERGEN EZ., BLIJDENSTEIN, W. J., SICKENGA, F. N., PLEYTE, W., en GIJN, A. VAN, *Persoonlijke bemoeiingen van meer ontwikkelden in 't belang van minder ontwikkelden (Toynbee-werk)*. In: Serie 14.
- ENKLAAR, J. E., *De strijd tegen de koude*. In: Serie 11.
- GOEMAN BORGESIUUS, H., HARTOG, A. F. L., BLANKENBERG, J. F. L., DOMPIERRE DE CHAUFÉPIÉ, H. J. DE en PATIJN, R. J. H., *Het vraagstuk der armverzorging*. In: Serie 14.
- LOOY, S. L. VAN, JUNGSMANN, J. A. en MEULEN, R. VAN DER, *Lijst van boeken*. Geschied om opgenomen te worden in de volksbibliotheken. In: Serie 14.
- REILINGH, W., *De regeeringsvorm van onze O.I. bezittingen*. In: Serie 11.
- SPROKKELAAR, H. AZN., *Een handvol spreken*. In: Serie 11.
- STROEDER, W., SNIJERS, C. J., TIENHOVEN, G. P. VAN en RIBBE, D. A., *De Ziekenfondsen in Nederland*. In: Serie 14.
- 1896 BRUINWOLD RIEDEL, J., *Tuingrondverhuring aan kleine luiden*. In: Serie 11.

- DRUCKER, H. L., GREVEN, B. H. en KRUSEMAN, J., *Het vraagstuk der volkshuisvesting*. In: Serie 14.
- FOKKER, E., *De maatschappelijke en rechtstoestand der vrouw in Nederland in 1896*. In: Serie 11.
- LANGE, D. DE, KALFF, G., RIEMSDIJK, J. C. M. VAN en LOOSJES, A., *Nederlandsch Volksliederenboek*. In: Serie 25 D (inventarisnummer 273). In vele herdrukken verschenen.
- REILINGH, W., *De cultures in Nederlands Oost-Indië*. In: Serie 11.
- 1897 AKEN, S. VAN, *Volksfeesten en Volksoefeningen*. In: Serie 11.
- BIENFAIT, E. S., *De kunst om gezond te leven*. In: Serie 11.
- HARTEVELT, A. C., *Waarom lijkerbranding verboden?* In: Serie 11.
- MOLTZER, J. E., *Ter herinnering aan het 100-jarig bestaan van het departement Deventer der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Deventer.
- SPRUIJT, C. B., *Engelanden Transvaal*. In: Serie 11.
- 1898 BRUINWOLD RIEDEL, J., *Verslag omtrent "University Extension" (wetenschappelijke leergangen voor volwassenen)*. In: Serie 14.
- LEOPOLD, G., *Bloemen aan het venster*. In: Serie 11.
- LEVY, J. A., RETHAAN MACARÉ, A. J., HUGENHOLTZ, P. H. en NOLEN, T., *Rapport omtrent het vraagstuk van de verzorging der verwaarloosde kinderen*. In: Serie 14.
- SWART, G. J. DE en KEISER, C. P. J., *Kort overzicht van de gebeurtenissen der leesbibliotheek van het Departement 's-Gravenhage 1798-1898*. In: Serie 25 C (catalogusnummer 456).
- TREUB, M. W. F., *Over Coöperatie*. In: Serie 11.
- 1899 BEEKMAN, A. A., *Iets over onze groote rivieren – de Rijn*. In: Serie 11.
- BLEEKRODE, L., *De bliksemaflaider in beginsel en werking*. In: Serie 11.
- PIJNAPPEL, M. W., *De tuberculose*. In: Serie 11.
- TOELICHTING TOT HET VOORSTEL VAN URGENTIE VAN HET HOOFDBESTUUR INZAKE PROPAGANDA VOORDRACHTEN. In: Serie 25 D (inventarisnummer 274).
- TJEENK WILLINK, P., *Iets over werkliedenverzekering*. In: Serie 11.
- VRIES, H. DE, *Over veredelde landbouwplanten*. In: Serie 11.
- WITTOP KONING, M. en BIENFAIT, E. S., *Onze volkskeuken*. In: Serie 11.
- 1900 DAM VAN ISSELT, W. E. VAN, *Volksweerbaarheid*. In: Serie 11.
- STIPRIAAN LUISCIUS, J. M. VAN, *De oorlog en het scheidsgerecht*. In: Serie 11.
- VELDMAN, H. S., *Onze begrafenisdorpen*. In: Serie 11.
- 1901 DIJSERINCK, J., *Het recht der waarheid tegenover den staat (Bijdrage tot den eedsvraag)*. In: Serie 11.
- KOLFF, A. H. VAN DER, *Opmerkingen omtrent den geldelijken toestand van Nederland in de negentiende eeuw*. In: Serie 11.
- ROESSINGH, P. H., *De eedsvraag*. In: Serie 11.
- WIJHE EZN., M. VAN, *Achterlijke kinderen*. In: Serie 11.
- 1902 JOLLES, J. M., *Onze ziekenfondsen*. In: Serie 11.
- MEDEDEELINGEN. 1902-1916. Ledenblad Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Voor inhoudsopgave zie Gemeente Archief Amsterdam. Archief Hoofdbestuur Nut PA 211 (inventarisnummer 1560).
- POLVLIET, G., *Amsterdam in 1672, in verband met onze tegenwoordige weerbaarheid*. In: Serie 11.
- SLOTEMAKER LHZN., A., *De ongevallenwet, geschetst voor werklieden en werkgevers*. In: Serie 11.
- TREUB, M. W. F., CLERQ, A. DE, JONG, S. J. DE, RETHAAN MACARÉ, A. J., STOCKUM, D. J. VAN en TJEENK WILLINK, P., *De rechtskundige vormen van spaarbanken, productieve en credietassociaties in Nederland*. In: Serie 14.
- 1903 BEEKMAN, A. A., *Onze groote rivieren – de Maas*. In: Serie 11.
- PEKELHARING, C. A., *De waarde van suiker als voedsel*. In: Serie 11.
- 1904 KRUSEMAN, J., GIJN, A. VAN, BOS, D., SCHÖLVINK, J. G., BANNING, T. L. J. VAN en JOLLES, J. M., *Rapport over de banken van leening, particuliere leenbanken en huizen van koop met recht van wederinkoop in Nederland*. In: Serie 14.
- LIJST VAN BOEKEN. Een leidraad bij de samenstelling of aanvulling der volksbibliotheek. In: Serie 14.
- OOSTERBAAN, G., *De woningwet*. In: Serie 11.
- SCHRIJVER, J., *Voeding en ziekte*. In: Serie 11.
- 1905 BRUINWOLD RIEDEL, J., *Hoe de mensch zijn karakter opbouwt*. In: Serie 11.
- CANES, S. G., *De kindervetten*. In: Serie 11.
- KERBERT, E., *Het aquarium te Amsterdam*. In: Serie 11.

- KERNKAMP, G. W., *Jan Nieuwenhuyzen herdacht. Historisch gedenkschrift ter gelegenheid van den 100-jarigen sterfdag van den stigter, der Maatschappij*. In: Serie 11.
- RUTGERS-HOITSEMA, R., *Mode-dwaasheden*. In: Serie 11.
- 1906 BELINFANTE, J. J., *Het dienstbodenrecht*. In: Serie 11.
- BRUINSMA, G. W., *De kwakzalverij met geneesmiddelen*. In: Serie 11.
- GRÈVE, H. E., *Openbare leemusea en volksbibliotheken*. Amsterdam.
- HERDENKING VAN DEN 100-JARIGEN STERFDAG VAN JAN NIEUWENHUYZEN OP 27 FEBRUARI 1906 TE AMSTERDAM. Amsterdam.
- POLVLIET, G., *Volksopvoeding en volksleger*. In: Serie 11.
- 1907 BEZEMER, J. H. en H. B., *Een boekje over onze Oost*. Deel 1 (1907) en deel 2 (1908). In: Serie 11.
- LANGE, C. DE, *Een en ander over kinderverzorging*. In: Serie 11.
- 1908 BOER, W. DE, *Samenwerking van arbeid en kapitaal, een industriële onderneming*. In: Serie 11.
- BRUINWOLD RIEDEL, J., *Het eerste internationale congres inzake zedelijke opvoeding*. In: Serie 11.
- 1909 BILT, J. VAN DE, *De komeet van Halley*. In: Serie 11.
- BOLLAAN, C. W., *Het leven van Niels R. Finsen, in verband met lupusbehandeling en bestrijding*. In: Serie 11.
- BRUINWOLD RIEDEL, J., *De Nuts-spaarbanken in Nederland (1817-1908), met tabellen en bijlagen*. In: Serie 14.
- NABER, J. W. A., *De peetmoeders van prinses Juliana, Juliana van Stolberg en Louise de Coligny*. In: Serie 11.
- 1910 BEEKMAN, A. A., *Onze waterkeeringen*. In: Serie 11.
- BOS, D., VONK, H. J., OEVER, A. TEN, WILLINK, A., CAU, J. P. en BRUINWOLD RIEDEL, J., *Rapport inzake accountantsdienst en centraal-waarborgfonds bij Nusspaarbanken*. In: Serie 14.
- HEINSIUS, W., *Het afvallen der bladeren*. In: Serie 11.
- HOOS, E. J., *De ontwikkeling van de Nederlandse koopvaardijvloot*. In: Serie 11.
- MERKELBACH, H. M., *Het collectieve arbeidscontract*. In: Serie 11.
- 1911 BAREN, J. VAN, *Over aard- en zeebevingen*. In: Serie 11.
- NABER, J. W., *Onze intijding bij Frankrijk*. In: Serie 11.
- STAAL, H. P., *De nieuwe militiewet*. In: Serie 11.
- 1912 BEAUFORT, W. H. DE, *Onze vogels*. In: Serie 11.
- HALLO, J. J., *De beginselen der draadloze telegrafie*. In: Serie 11.
- KROON, J. P. H., *De nieuwe armenwet*. In: Serie 11.
- STOKVIS, C. S., *De verspreiding van besmettelijke ziekten door de school en het gezin en de daartegen te nemen maatregelen*. In: Serie 11.
- 1913 BEEKMAN, A. A., *De afsluiting en droogmaking der Zuider zee*. In: Serie 11.
- BILT, J. VAN DER, *De verduisteringen van zon en maan*. In: Serie 11.
- KOENRAAD, C., *Eenvoudige boekhouding*. In: Serie 11.
- NEDERLANDSCH VOLKSLIEDERENBOEK. DEEL 2. In vele herdrukken verschenen.
- RAPPORT OVER DEN STAND DER VOLKSTUI-NEN IN NEDERLAND. Uitgegeven vanwege het departement 's-Gravenhage van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.
- ROELVINK, J. B., GREVE, H. E., RUTGERS VAN DER LOEFF, J. D., SWART, G. J., SALM, G. J. en BRUINWOLD RIEDEL, J., *Rapport omtrent de Nutsbibliotheken (geschiedenis, toestand en wenschelijke reorganisatie)*. In: Serie 14.
- 1914 CORRESPONDENTIEBLAD VOOR NUTSBI-BLIOTHEKEN. 1914-1916. Periodiek.
- DAM VAN ISSELT, W. E. VAN, *Het aandeel der Nederlandsche troepen in den veldtocht van 1815*. In: Serie 11.
- LANGE, H. J., *De vredesbeweging*. In: Serie 11.
- LELIMAN, J. H. W., *De ontsiering van stad en land en hare bestrijding*. In: Serie 11.
- METHORST, H. M., *De beteekenis van den achteruitgang van het geboortecijfer in Nederland*. In: Serie 11.
- 1915 HEINSIUS, W. H., *Het ontwaken der natuur*. In: Serie 9.
- LOUTER, J. DE, *De roeping der kleine staten*. In: Serie 11.
- VOORST, W. F. VAN, *Wat wordt er van onze weezen*. In: Serie 11.
- 1916 NUTSWERK. 1916-1962. Ledenblad Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Voor inhoudsopgave tot 1941 zie Gemeente Archief Amsterdam, Archief Hoofdbestuur Nut Pa 211 (inventarisnummers 1574-1584).
- 1917 CENTRALE KEUKEN IN OORLOGSTIJD. Wenken, adviezen, recepten.
- GEBHARD, A. C., *Het Nut en het bibliotheekwezen*.
- GERHARD, J. W., *Boek en Tijdschrift. TUINBOUW IN FRIESLAND*. Door eene commissie uit het district Leeuwarden der

- Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, met een rapport van den Rijkstuinbouwleeraar voor Friesland, Groningen en Drenthe.
- VOLKERE, W. C. VAN DE, *Lichtbeelden*.
- WITTOP KONING, M., *Op rantsoen*.
- WITTOP KONING, M., *Wat zullen wij eten?*
- 1918 BIGOT, L. C. T., BLOEMERS, H. P. J., JOOSSE, J., KROT, A. J., LAMMERS, J. J., LANCEÉ, T., MEYER, A., MIERAS, M., STELLWAGEN, A. M., VRIES SZN., K., ZELVELDER, C. A., ZERNIKE, C. F. A. en KOHNSTAMM, P., *De uitwerking van het nieuwe artikel 192 der Grondwet*.
- GERHARD, J. W., *Zorg voor de jeugd in Nederland, Zwitserland en Duitschland*.
- RAPPORTEN IN OPDRACHT VAN HET DEPARTEMENT UTRECHT GESCHREVEN DOOR DE SUB-COMMISSIE VOOR HET BUREAU VAN BEROEPSKEUZE, VOOR WONINGINRICHTING, VOOR VOEDING EN OPVOEDING. In: Serie 25 F (inventarisnummer 551).
- 1919 BJÖRSON, B., *Een vrolijk knaapje*. In: Serie 16.
- BRUGMANS, H., *Koningin Elisabeth van Engeland*. In: Serie 16.
- COHEN, I. B., *De landarbeiderswet en hare toepassing*.
- DAUDET, A., *Het pleegkind van den houtschipper*. In: Serie 16.
- EYTH, M., *Bloeden IJzer*. In: Serie 16.
- HEEMSTRA, J., *Volkstuinen*. In: Serie 9.
- LELIMAN, J. H. W., *De ontsiering van stad en land en hare bestrijding*. In: Serie 9.
- ROSEGGER, P., *De geldhater*. In: Serie 16.
- SCHREINER, O., *Peter Halket in Mashonaland*. In: Serie 16.
- SPERL, A., *De overste*. In: Serie 16.
- TOXOPEUS, H. J., *Maarten Luther en de kerkhervorming der 16e eeuw*. In: Serie 9.
- VETH, C., *Jan Steen*. In: Serie 9.
- VOLKSONTWIKKELING. 1919-1972. Voor inhoudsopgave tot 1939 zie Gemeente Archief Amsterdam, Archief Hoofdbestuur Nut PA 211 (inventarisnummer 1559).
- VOS, I. H. J., *De zorg voor gezondheid in het leger*. In: Serie 9.
- WICHERT, E., *De brandstichter*. In: Serie 16.
- 1922 KOHNSTAMM, P., *Bioscoop en Volksonderwijs*. In: Serie 12.
- 1923 *WAT WEET GIJ VAN HET WERK DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN?*
- 1927 RIEMENS-REURSLAG, J., *Tot geluk geboren*. Deel 1: Opvoeding van het kind van den geboorte tot den schooltijd.
- 1928 MEDEDELINGEN VAN HET NUTSSEMINARIUM VOOR PAEDAGOGIEK. 1928-1971.
- 1929 RIEMENS-REURSLAG, J., *Tot geluk geboren*. Deel 2: Opvoeding van het kind gedurende de schooljaren.
- 1933 BRUGMANS, H., *Willem van Oranje*. In: Serie 12.
- 1934 GEDENKBOEK MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN 1784-1934. Amsterdam 1934. Met bijdragen van:
- Bigot, L. C. T.*, Het Nut en het onderwijs.
- Casimir, R.*, Het Nutsseminarium voor Paedagogiek.
- Cohen, I. B.*, De hulp- en voorschotbanken en de woekerbestrijding.
- Everts, J.*, Maatschappelijke steun ten tijde van Jan Nieuwenhuysen en nu.
- Hovens Greve, J.*, Het Nut - Nu.
- Huizinga, J.*, Nederland's Geestesmerk.
- Jorissen, T.*, Het genootschap van Kunsten en Wetenschappen, onder de zinspreuk: tot Nut van 't Algemeen, te Edam, 1784-1787.
- Knappert, E. C.*, Volksontwikkelingsvragen vóór 150 jaar en nu.
- Kohnstamm, P.*, De Nederlandsche gedachte en "het Nut", in verleden, heden en toekomst.
- Moltzer, M. J. A.*, De Nutsrapporten betreffende het Woningvraagstuk.
- Pruïssen, J. D. D.*, De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en het bijzondere Spaarbankwezen.
- Steenbergen, C. A.*, Onze volksbibliotheken. Toen en nu.
- 1935 ARIËNS KAPPERS, A., *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, departement Amsterdam*. Ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan 1 april 1935.
- 1936 BLONK, A., en KRUIJT, J. P., *De besteding van den vrijen tijd door de Nederlandsche arbeiders*. Rapport Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In: Serie 12.
- 1937 VEEN, G. VAN, *Tot geluk geboren*. Deel 3: Jeugd in de branding, bestemd voor: ouders van jongens van 14-20 jaar.
- 1938 HOVENS GREVE, J., *De vrijwillige arbeidsdienst in Duitsland*.
- VOS, A. T., HOOIJKAAS, A., VEEN, J. M. VAN DE, VERHAGEN, B. en WIELINK, H. J. VAN, *Rapport inzake het dillettantentoneel*. In: Serie 12.
- 1947 BOEKENKEUR. 1947-1948 en 1952-1971.

- 1948 CANNegiETER, H. G., *De wereld voor 50 jaar*.
- 1950 HAITsMA MULIER, *Hulp in de huis-houding* gevraagd.
PIT, M. A., *De Notedop*. Handleiding voor niet-geschoolde bibliotheekbeheerders.
SCHRÖDER, P. H., *Feest in stad en land*.
- 1951 BOUMAN, P. J., HOUTE, J. C. VAN en KRUIJT, J. P., *Ontwikkeling van volwassenen*. In: Serie 12.
PLATTELANDSLECTUURVOORZIENING. In: Serie 12.
- 1953 HET NUT - NU. Amsterdam.
NIJKAMP, W. M., *Kind en Sint. Opvoedingsproblemen in de Sinterklaastijd*.
- 1954 SCHMOOCK, G. en SCHRÖDER, P. H., *Boeken en Bibliotheken*. In: Serie 12.
HAVE, T. T. TEN en VASTENHOEW, M., *Groepsgesprekken over televisie in een zestal dorpen*. Groningen.
- Met televisieonderzoek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, p. 165.
HET NUT IN HET NIEUWS. Amsterdam.
1959 HET 175-JARIG JUBILEUM VAN DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. In: Nutswerk, 1959, oktober.
VORMING. *Handboek voor sociaal-cultureel vormingswerk met volwassenen*. Onder redactie van T. T. ten Have. Uitgegeven in opdracht van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. 3e druk, herzien, in 1970.
1960 CRAANDIJK, H., *Rede, uitgesproken ter gelegenheid van de viering van het 175-jarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 14 november 1959*.
1963 NUT. 1963-1977. Ledenblad Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.
ZOALS DE OUDEN ZONGEN.
DE SUBSIDIERING VAN NUTSDEPARTEMENTEN. Haarlem.
1978 NUT NIEUWSBRIEF. 1978-heden. Circulaire.

Bibl. C Bibliografie van Prijsverhandelingen. 1785-1846. Chronologische titelbeschrijving. Na 1846 werden Prijsverhandelingen verspreid gepubliceerd.

Voor Serie's zie: **Aanwijzer Seriewerken (Bibl. A).**

- 1786 SCHOUTEN, P., *Het bestaan van God*. In: Serie 17 I en 21. (Er is een Engelse vertaling).
- 1787 WIGERI, J., *Kenmerken eener Goddelijke Openbaring*. In: Serie 17 I.
- 1788 *De Vriendschap met God*. In: Serie 17 I.
- 1789 OEVER, H. H. TEN, en WIGERI, J., *De Zedelijke Opvoeding der kinderen*. In: Serie 17 I.
WIGERI, J. en BOING, D., *De brave man in 't burgerlijk leven*. In: Serie 17 II.
- 1791 BOING, D., *Aan de Schoolhouders in Nederland*. In: Serie 17 II.
BOING, D., *Pligten van handwerkslieden en dienstdoden*. In: Serie 17 II.
HINLOOPEN, D. VAN, *De Zeden der Nederlanders*. In: Serie 17 II.
SPOELSTRA, B. en WEILAND, P., *De opleiding der jeugd tot gezellige deugden*. In: Serie 17 III.
- 1793 FLOH, J. H., *Over het onwrikbaar verband, dat er is tusschen de deugd en het waarachtig geluk*. In: Serie 17 III.
MAANEN ADZ., J. VAN, *Voor welke zedelijke verbeteringen, enz., zijn de ambachten, kunsten, neringen, en is vooral de koophandel vatbaar*. In: Serie 17 III.
- 1794 BODISCO, M. en OUWERKERK DE VRIES, J. VAN, *De brave huisvader en moeder in het gemeen burgerlijk leven*. In: Serie 17 IV.
FLOH, J. H. en DAM, A. VAN, *Straffen en beoeningen in de scholen*. In: Serie 17 III.
LAAR, J. VAN, *De opleiding der kinderen tot ambachten en handwerken*. In: Serie 17 IV.
WESTER, H. en HORSTIG, C. G., *Gebreken in de burgerscholen*. In: Serie 17 III.
- 1795 JELGERSMA, W. B. en LAAR, J. VAN, *De Naarstigheit*. In: Serie 17 IV.
- 1797 BAKKER, G. en VITRINGA COULON, J., *De opvoeding der kinderen gedurende de twee eerste levensjaren*. In: Serie 17 V.
MOENS, A. M., *Het karakter van Jezus*. In: Serie 17 V.
- 1798 FEENSTRA, P., *Opwekking van den minvermogende tot ijver en werkzaamheid*. In: Serie 17 VI.
KROM, J. H. en BEEKHUIJS, A., *Middelen om den minvermogende met den inhoud des Bijbels bekend te maken*. In: Serie 17 V.
- 1799 CLARISSE, J., *Ongodsdienstigheid, de*

- bron van tijdelijk en eeuwig ongeluk. In: Serie 17 VI.
- STATIUS MULLER, J. W., BECKER-RING, W. en OUWERKERK DE VRIES, J. VAN, *Onderzoek, of men den kinderen behoore te leeren te bidden en danken*. In: Serie 17 VI.
- 1800 BAKKER, G. en BEEKHUIJS, W., *De waarzeggerijen, Tooverijen, Spokerijen enz.* In: Serie 17 VII.
- PLOEG, H. W. VAN DER, *De Volksverlichting*. In: Serie 17 VII.
- 1801 BENTHEM REDDINGIUS, G., *De boerenstand, leesboek voor landscholen*. In: Serie 17 VII.
- OEVER, H. H. TEN en VERWEIJ, B., *De Schepper in zijne volmaaktheden*. In: Serie 17 VIII.
- STRONCK, C. W. en OUWERKERK DE VRIES, J. VAN, *Pligten der Zamenleving*. In: Serie 17 VIII.
- 1802 CLARISSE, J. en PLOEG, H. W. VAN DER, *Middelen om de losheid in grondbeginselen en zeden te stuiten*. In: Serie 17 IX.
- REIJNDENZ., D. VANDER, *Verbetering van het Nationaal Gezang*. In: Serie 17 IX.
- VOS, W. DE en BUIJS, J., *Het horoskoop trekken en planeetlezen*. In: Serie 17 IX.
- 1803 HEIJ, J. VAN DER, *De Godsdienst, geen beletsel voor geoorloofd vermaak*. In: Serie 17 X.
- 1804 BOING, D. en REDDINGIUS, W. G., *De invloed van het gedrag des werkmans op den bloei der fabrieken*. In: Serie 17 X.
- 1805 ARRENBERG, R. en REDDINGIUS, W. G., *Merkwaardige gebeurtenissen uit de ongewijde geschiedenis*. In: Serie 17 XI.
- UILKENS, J. A., *Beschrijving van merkwaardigste voortbrengselen der Natuur*. Drie delen. In: Serie 17 XI.
- 1806 VISSER, H. W. C. A., *De Voor- en Nadeelen der middelen ter opwekking van den Nijver overwogen; de Voordeelen der eerste betoogd en derzelver juiste grenzen aangewezen*. In: Serie 17 XII.
- 1807 GREUVE, G. C. DE, *Volks-Lees- of Onderwijzers-Handboek*. Eerste en tweede Afdeling. Derde en vierde Afdeling 1808. In: Serie 17 XII.
- SWAAN, J. S., *Levensgeschiedenis van een Christen, of eens Christens Reize naar de Eeuwigheid*. In: Serie 17 XIII.
- 1808 GREUVE, G. C. DE, *Wilhelmina, of handboek voor het vrouwelijk Geslacht*. In: Serie 17 XIII.
- TUUK, G. VAN DER, *Karakterschets van eenige Hoofdpersonen in den Bijbel voorkomende*. Eerste stukje. Tweede stukje 1809. In: Serie 17 XIII.
- 1809 SWAAN, J. S., *Waarschuwing tegen het gevaar van alzulke Spelen, waarin, tegen eene groote, doch onzekere winst, een, al is het slechts gering, verlies overstaat*. In: Serie 17 XIV.
- 1810 SEBASTIAN, J. F. C., *Aanwijzing van het schadelijke en gevaarlijke gelegen in het raadplegen van Kwakzalvers; alsmede in het gebruik van Geneesmiddelen, die men onder den naam "universeel" uittent*. In: Serie 17 XIV.
- VISSER, H. W. C. A., *Het wijze en weldadige der Schoolverordeningen, door 's Lands Hooge Magten vastgesteld in het Jaar 1806*. In: Serie 17 XIV.
- 1811 BERG, J. VAN DEN, *Het schadelijke en gevaarlijke van het onbevoegd beoordelen van zijnen naaste aangewezenen*. In: Serie 17 XIV.
- 1814 BRAND, J. A., *De Voortreffelijkheid van den Mensch*. In: Serie 17 XV.
- HERINGA ELIZA'SZ., J., *Verklaring der Bergrede van Jezus*. In: Serie 17 XIV.
- STANT, C., *Natuur- en Huishoudkundig Handboek*. In: Serie 17 XV.
- VALK, L., *Pligt en belang, vereenigd in de groote les: Wat gij wilt, dat U de menschen zullen doen, doe hun ook alzoo*. In: Serie 17 XV.
- 1815 HANEWINCKEL, S. en FIL, H. C., *Zedekundig Handboek voor den Militairen Stand*. In: Serie 17 XV.
- SWAAN, J. S., *Invloed en grenzen der Vermakelijkheden voor de jeugd*. In: Serie 17 XV.
- 1816 BEETS, M. N., *Volks-Scheikunde*. Twee delen. In: Serie 17 XVI.
- REES, B. VAN, *De Ware en valsche Schaamte, in derzelver verschillende waarde en gevolgen*. In: Serie 17 XV.
- UILKENS, J. A., *Het nutten voordeel der insecten*. In: Serie 17 XVI.
- 1817 LASTDRAGER, A. J., *Gedenkstuk der verlossing en herstelling van Nederland*. Twee delen. In: Serie 17 XVI.
- WAL, G. DE, *De uitbreiding der Wetenschappen, en de verbetering der Kunsten, heilrijk voor de Burgerlijke Maatschappij*. In: Serie 17 XVI.
- 1818 KEIZER, S. D. DE, *Onderzoek naar de gegrondheid of ongegrondheid der klagen over toenemend Zedebederf*. In: Serie 17 XVII.
- 1819 HEPFENER, H., *De oorsprong en het nadeel van het Vooroordeel*. In: Serie 17 XVIII.

- HURAU, C. S., *Huiselijke Godsdienst-oefening, nuttig en noodzakelijk*. In: Serie 17 XVII.
- SWART, N., *Pieter Schijn en zijne Dorpsgenooten*. In: Serie 17 XVII.
- 1820 LASTDRAGER, A. J., *Onderzoek naar de beste middelen ter vorming en bevestiging van het Nederlandsch karakter*. In: Serie 17 XVIII.
- WILLIGEN, P. VAN DER, *De kracht en invloed der Gewoonte*. In: Serie 17 XVIII.
- 1821 HEPPEMER, H., *Raadgevingen bij het aangaan van een huwelijk*. In: Serie 17 XVIII.
- 1822 MESSCHERT, W., *De drie gebroeders Belestijn, of de zucht tot Standverwisseling*. In: Serie 17 XVIII.
- 1823 SIDERIUS DE WAL, M., *Handboek, of Gids des gedrags van jongelieden*. In: Serie 17 XIX.
- SURINGAR, W. H., *Onderzoek naar de oorzaken van het vervloeyen van aangeleerde kundigheden bij jongelieden, na het verlaten der scholen, met aanwijzing van gepaste middelen tot voorkoming daarvan*. In: Serie 17 XVIII.
- 1824 HEUSDEN JZ., C. J. VAN, *Geluk en Ongeluk, of de onderscheidene gevolgen van Huiselijkheid en Uithuizigheid*. In: Serie 17 XIX.
- KARSTEN, J. W., *Volks-Meetekunde, of Onderwijs tot nuttig gebruik, met Platen*. In: Serie 17 XIX.
- WARNSINCK BZ., W. H., *De Heer Roze en zijne Vrienden, in Gesprekken en Raadgevingen*. In: Serie 17 XIX.
- WARNSINCK BZ., W. H., *Tafereel van een gelukkig Burger-gezin, Dichtstuk*. In: Serie 17 XIX.
- 1825 WILLIGEN, P. VAN DER, *Een Spreekwoord niet altijd een waar woord, in Voorbeelden*. In: Serie 17 XIX.
- 1826 BENTHEM REDDINGIUS, C., *De Eed, in deszelfs hooge en gewigtige waarde*. In: Serie 17 XX.
- 1827 ROBIDÉ VAN DER AA, C. P. E., *De gevolgen van huiselijke achteloosheid, wanorde en verkwisting, in Voorbeelden*. In: Serie 17 XX.
- 1828 PENNINK, J. J., *Gezondheidsleer voor het volk*. In: Serie 17 XXI.
- SURINGAR, W. H., *Godsdienstig en Zedekundig Handboek voor Gevangenen; geschikt voor Zon- en Feestdagen*. In: Serie 17 XX.
- 1829 EGERDING, J. P., *Windhandel, het graf van welvaart en zedelijkheid*. In: Serie 17 XXI.
- WAL, G. DE, *De Voordeelen der Burgerlijke maatschappij boven die van den Natuurstaat, en die van andere volken*. In: Serie 17 XXI.
- 1830 SURINGAR, W. H., *Sluikerij, een valstrik voor de zedelijkheid; en het bederf der maatschappelijke welvaart*. In: Serie 17 XXI.
- 1831 WARNSINCK BZ., W. H., *Opwekking van het echt Godsdienstig gevoel bij de jeugd, de pligt van Ouders en Opvoeders*. In: Serie 17 XXII.
- 1833 HEUSDEN, L. VAN, *Handleiding tot de burgerlijke bouwkunde met Platen*. In: Serie 17 XXII.
- 1834 VISSER, J., *Het voordeel en het gemak van gelijke maten en Gewigten*. In: Serie 17 XXII.
- 1835 BIBEN, A., *Zondagsboek voor de huisgezinnen der Christenen*. In: Serie 17 XXIII.
- SCHELTEMA, S. P., *De Verbeeldingskracht in hare uitwerkselen*. In: Serie 22 I.
- WITHUYS, C. G. en ROBIDÉ VAN DER AA, C. P. E., *Bekroonde Volksliederen*. In: Serie 17 XXIII.
- 1836 BLAUPOT TEN CATE, S., *Geschiedenis van Nederlands Zeevaart en Handel*. In: Serie 22 I.
- WAAL, I. DE, *Jezus diepe wijsheid en Menschenkennis*. In: Serie 22 I.
- 1837 BIBEN, A., *Het Dorp aan Zee, of het heilzame van Gods beschikking, in het verbergen der Toekomst*. In: Serie 21 en 22 I.
- BIBEN, A. en GEMPT, B. TE, *Wenken voor Opvoeding, in trekken uit de Huwelijks-geschiedenissen van Willem ter Velden en den Timmerman Goedhart, met hunne huisvrouwen*. In: Serie 22 II.
- 1839 OORDT, J. W. L. VAN, *Volks-Wis- en Werktuigkundig Lees- en Leerboek*. In: Serie 22 II.
- 1840 PLOEG, F. VAN DER, *Zet de tering naar de nering! het beste behoedmiddel tegen armoede*. In: Serie 22 III.
- TIMMER, G. K., *Handleiding tot algemeene kennis van den Aardbol. Een Volksleesboek, met eene Plaat*. In: Serie 22 III.
- 1841 VOORMEULEN VAN BOEKEREN, G. R., *Het leven en de daden van Nederlands meest beroemde Zeehelden en Vlootvoogden*. In: Serie 22 III.
- WILDSCHUT, J., *De viering van den Dag des Heeren*. In: Serie 22 IV.
- 1842 HARDERWIJK RZ., J. VAN, *Leerrijke keur uit Benjamin Franklin's Zedekundige Schriften*. In: Serie 22 IV.
- HOEVE, A. H. VANDER, *De viering van den Dag des Heeren*. In: Serie 22 IV.

- 1844 BERKUM, H. VAN, *Over het gevoel van Eigenwaarde*. In: Serie 22 IV.
- 1846 BIBEN, A., *Tafereelen uit het leven van Dienstbaren*. In: Serie 22 IV.
- Bibl. D Bibliografie van Redevoeringen. 1785-1873.** Chronologische titelbeschrijving met vermelding van redenaar. Opgenomen zijn redevoeringen gehouden voor de Algemene Vergadering van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen voor zover als deze als serie gebundeld zijn. Na 1873 werden redevoeringen voor de Algemene Vergadering verspreid gepubliceerd in de Handelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, de Volksalmanak, het Jaarboekje, Nutswerk of Nut.
- Redevoeringen, zangstukken en dichtstukken, die bij departementale aangelegenheden werden gedrukt, zijn *niet* opgenomen. Behalve bij de departementale archieven zijn zij over het algemeen aanwezig bij: *Gemeente Archief Amsterdam, bibliotheek. Systematische catalogus U XIV-XV Maatschappelijk leven; Universiteitsbibliotheek Amsterdam. Systematische catalogus Db. 320 Maatschappij tot Nut van 't Algemeen; Gemeente Archief 's Gravenhage, bibliotheek van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen; catalogusnummers 395-420 en 448; Gemeente Archief Groningen. Inventaris van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen deel C.*
- Voor Serie's zie: **Aanwijzer Seriewerken (Bibl. A).**
- 1785 *De oorsprong, voortgang, het nut en de voortreffelijkheid der Kunsten en Wetenschappen*. J.A. HOEKSTRA. In: Serie 18 I.
- 1786 *Aanspraak aan de Leden der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen op derzelver jaarlijksche Algemeene Vergadering*. M. NIEUWENHUYZEN. In: Serie 18 I
- 1788 *Het ware doel der Maatschappij*. G. BRENDER À BRANDIS. In: Serie 18 II.
- 1789 *Pligten der Ouderen en kinderen*. W. VAN BARNEVELD. In: Serie 18 II.
- 1790 *De hoogere voortreffelijkheid der Zedelijke boven de Zinnelijke genoegens*. C. RENSING. In: Serie 18 II.
- 1791 *'s Menschen verplichting, om zijn eigen en zijns naasten geluk te bevorderen*. B. ZURMUHLEN. In: Serie 18 II.
- 1792 *De vermeerdering van ons eigen geluk in de bevordering van eens anders welzijn betoogd*. J. F. MULLER. In: Serie 18 II.
- 1793 *De invloed der ware Verlichting op het Lot der Vrouwen en het Huwelijksgenot*. J. KANTELAAR. In: Serie 18 III.
- 1794 *De verplichting en de nuttigheid der aankweking van de vermogens en begaafdheden, met welke ieder mensch beedeeld is*. H. TICHELAAR. In: Serie 18 III.
- 1795 *Betoog, dat de deugd alleen een veilige en duurzame grondslag voor een vrij Gemeenebest is, om hetzelfde gelukkig te doen zijn*. C. RENSING. In: Serie 18 III.
- 1796 *Betoog, dat er zonder Orde geen geluk bestaat*. A. J. VAN SOELEN. In: Serie 18 III.
- 1797 *Over de waarde van het Menschelijk verstand, zoo met betrekking tot het geluk der geheele menschelijke maatschappij, als van ieder afzonderlijk lid derzelve*. A. H. VAN GELDER. In: Serie 18 III.
- 1798 *Betoog van de volstreckte noodzakelijkheid dat de trap van Verlichting en zedelijkheid eener natie gelijk sta aan den vorm harer Staatsinrigting voor het volksgeluk*. H. RAVEKES. In: Serie 18 III.
- 1799 *Betoog, dat eene verstandige en Godsdienstige Opvoeding der jeugd een zeer voornaam middel is ter bevordering van het volksgeluk*. N. SINDERAM. In: Serie 18 IV.
- 1800 *Over de Standvastigheid van geest*. M. C. VAN HALL. In: Serie 18 IV.
- 1801 *Over de middelen om lang en vrolijk te leven*. IJ. VAN HAMELSVELD. In: Serie 18 IV.
- 1802 *Beschouwing van Gods almagt, wijsheid en goedheid in den aanleg der Natuur*. W. VAN BARNEVELD. In: Serie 18 IV.
- 1803 *Over den schadelijken, zoowel als heilzamen invloed der verbeeldingskracht op 's Menschen volmaking en gelukzaligheid*. J.L. WOLTERBEEK. In: Serie 18 IV.
- 1804 *Over den invloed der Bataafsche Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, op de gezellige samenleving en de vriendschap; en over de diensten, welke men onderstellen mag, te dien aanzien door haar reeds den Vaderlande bewezen te zijn*. A. H. VAN GELDER. In: Serie 18 V.
- 1806 *Redevoering ter nagedachtenis van Jan van Nieuwenhuyzen, Leeraar der Doopsgezinden te Monnickendam, Stichter der*

- Maatschappij, met het Afbeeldsel. C. WERTZ. In: Serie 18 V.
- 1807 *Over den invloed van het voorbeeld op den mensch.* M. C. VAN HALL. In: Serie 18 V.
- 1808 *Het geweten, beschouwd als eene bron van bestendig en duurzaam geluk.* W. H. HAMELSVELD. In: Serie 18 V.
- 1809 *Redevoering ter gelegenheid van de vijfentwintigste Algemeene Vergadering der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen.* C. WERTZ. In: Serie 18 V.
- 1810 *De beschouwing van de werken der Natuur, of der Schepping, eene juiste aanleiding tot wezenlijk vermaak en genoegen voor den redelijken mensch.* A. H. VAN GELDER. In: Serie 18 VI.
- 1811 *Betoog, dat de mensch zijn geluk voornamelijk in zich zelven behoort te zoeken.* C. W. WESTERBAAN. In: Serie 18 VI.
- 1812 *Over den invloed van een welingerigt werkzaam leven op de gelukzaligheid van den bijzonderen mensch.* M. C. VAN HALL. In: Serie 18 VI.
- 1813 *Gods handelwijze in de opvoeding der menschen, een rigtsnoer voor Ouders tot de Opvoeding hunner kinderen.* J. KOPS. In: Serie 18 VI.
- 1814 *Over de noodzakelijkheid om de beschaving van het verstand en de verbetering van het hart ten nauwste te verenigen, zal de mensch immer aan zijn hoge bestemming beantwoorden.* J. L. WOLTERBEEK. In: Serie 18 VI.
- 1815 *Betoog, dat de maatschappelijke Wetten hare weldadige bedoelingen niet kunnen bereiken, indien zij niet door de zedelijkheid van de leden der maatschappij worden ondersteund.* G. H. LAGERS. In: Serie 18 VI.
- 1816 *De voortreffelijkheid van de zorg voor de Nakomelingschap.* B. A. VAN HOUTEN. In: Serie 18 VII.
- 1817 *Over de volstreckte noodzakelijkheid, om, bij het Volksonderwijs een gepast gebruik te maken van de hulpmiddelen die de Schoone Kunsten en Wetenschappen aanbieden.* M. C. VAN HALL. In: Serie 18 VII.
- 1818 *Over de Verlichting en Beschaving des volks, als de voorname waarborgen van den roem en welvaart onzes Vaderland.* C. W. WESTERBAAN. In: Serie 18 VII.
- 1819 *Over den heilzamen invloed des Christendoms op de kweeking en vorming van het aankomend geslacht.* S. MULLER. In: Serie 18 VII.
- 1820 *Over den invloed der mindere standen op de Verlichting en Zedelijkheid der maatschappij in het algemeen.* N. SWART. In: Serie 18 VII.
- 1821 *Over de zedelijke en godsdienstige beschaving beschouwd als den voortreffelijksten band van vereeniging der menschen.* H. J. MATTHES. In: Serie 18 VII.
- 1822 *Over de noodzakelijkheid van orde in de samenleving.* N. SINDERAM. In: Serie 18 VII.
- 1823 *Het Maatschappelijk leven. Dichtstuk.* B. KLIJN. In: Serie 18 VII.
- 1824 *Over den weldadigen Invloed van het Christendom op het huiselijk leven.* S. MULLER. In: Serie 18 VII.
- 1825 *Over den invloed, dien rampen, inzonderheid die der Natuur, kunnen hebben op de grootheid van den mensch.* C. W. WESTERBAAN. In: Serie 18 VIII.
- 1826 *Over den geest des Christendoms, als Godsdienst tot Nut van het Algemeen.* D. H. WILDSCHUT. In: Serie 18 VIII.
- 1827 *Over de grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden, als overeenkomstig den staat onzer maatschappelijke Verlichting en Beschaving, en geschikt om die te bevorderen.* M. C. VAN HALL. In: Serie 18 VIII.
- 1828 *Over de Eerzucht, en derzelver betamelijk gebruik bij de leer en de instellingen der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen.* N. SWART. In: Serie 18 VIII.
- 1829 *Over den heilzamen invloed van het vervullen der Burgerpligten op den bijzondere en algemeene welvaart.* J. J. UIJTWERF STERLING. In: Serie 18 VIII.
- 1830 *De Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, eene Nederlandsche Stichting.* S. MULLER. In: Serie 18 VIII.
- 1831 *Betoog, dat de geest van orde, moed, zelfopoffering en andere volksdeugden, die de ingezetenen van Oud Nederland thans zoo loffelijk onderscheiden, aan ware Godsdienstige en Zedelijke Verlichting en Beschaving, voornamelijk, zijn dank te weten.* M. C. VAN HALL. In: Serie 18 VIII.
- 1832 *De Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, eene Populaire of Volksmaatschappij.* D. H. WILDSCHUT. In: Serie 18 IX.
- 1833 *Over het behouden en aankweken van den tegenwoordigen Nederlandschen Volksgeest.* J. J. UIJTWERF STERLING. In: Serie 18 IX.
- 1834 *Redevoering bij gelegenheid van het halve Eeuwgetijde der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, met Vignet.* M. C. VAN HALL. In: Serie 18 IX.
- 1835 *De Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, eene Christelijke Maatschappij.* N. SWART. In: Serie 23 I.

- 1836 *De Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, beschouwd in hare betrekking tot andere Volken.* C. A. DEN TEX. In: Serie 23 I.
- 1837 *De Godsdienst.* W. H. WARNSINCK. In: Serie 23 I.
- 1838 *Betoog, dat in de meer algemeen persoonlijke medewerking der leden der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, een krachtvol middel ligt opgesloten ter meer volkomene bereiking van het edel doel harer instelling.* B. TIDEMAN. In: Serie 23 I.
- 1839 *Beschouwing der waarborgen van duurzaamheid, welke de Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, in zich zelve bezit.* J. BOEKE. In: Serie 23 I.
- 1840 *Over den invloed van Verlichting en Beschaving op het gevoel en de begrippen van recht en billijkheid.* B. TIDEMAN. In: Serie 23 I.
- 1841 *Over de Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, in betrekking tot de zedelijke behoefte voor ons Vaderland, in den tegenwoordigen tijd.* W. H. DE VRIES. In: Serie 23 I.
- 1842 *Redevoering over eenige ongunstige en zorgwekkende verschijnselen des tijds.* J. C. LOMAN. In: Serie 23 II.
- 1843 *Het Onderwijs der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen gehandhaafd tegen de blaam dat het niet op Christelijke gronden gebouwd en naar Christelijke beginselen zou zijn ingerigt.* N. SWART. In: Serie 23 II.
- 1844 *De Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, eene blijvende weldaad voor Nederland.* W. H. SURINGAR. In: Serie 23 II.
- 1845 *Aanspraak ter aanmoediging eener werkzame en ijverige behartiging van de belangen der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen, uit hoofde van den geest der eeuw.* D. H. WILDŒSCHUT. In: Serie 23 II.
- 1846 *Aanspraak ter aanprijzing van de Staatshuishoudkunde vooral in onze dagen aan de leden der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen.* H. BEIJERMAN. In: Serie 23 II.
- 1847 *Volksvermaak als middel tot Volksgeeluk.* J. P. HEIJJE. In: Serie 23 II.
- 1850 *Den toestand en de behoeften van het onderwijs der jeugd in Nederlandsch Indië.* P. J. VETH. In: Serie 23 en 25 A (inventarisnummer 1428).
- 1851 *Het verleden, het heden en de toekomst der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen.* D. A. PORTIELJE. In: Serie 23 en 25 A (inventarisnummer 1429).
- 1852 *De geschiedenis des Vaderlands, een kostbaar Erfgoed voor Nederlandsche kinderen, en hun op de scholen noch te onthouden noch verminkt voor te stellen.* H. BEIJERMAN. In: Serie 23 en 25 A (inventarisnummer 1430).
- 1854 *Heilige en Algemeene Menschenliefde, het Christelijk Beginsel der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen.* H. J. SPIJKER. In: Serie 23 en 25 A (inventarisnummer 1431).
- 1856 *De Philantropie der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen.* C. HOOIJER. In: Serie 23 en 25 A (inventarisnummer 1432).
- 1857 *Het Nederlandsch karakter der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen.* J. G. DE HOOP SCHEFFER. In: Serie 23 en 25 A (inventarisnummer 1433).
- 1865 *Onpartijdig onderzoek naar den gezondheidstoestand onzer Maatschappij.* A. D. LOMAN. In: Serie 23.
- 1868 *Aanspraak.* A. E. J. MODDERMAN. In: Serie 23.
- 1869 *Aanspraak.* J. BOSSCHA. In: Serie 23 en 25 A (inventarisnummer 1434).
- 1870 *Aanspraak.* C. W. OPZOOMER. In: Serie 23 en 25 A (inventarisnummer 1435).
- 1871 *Aanspraak.* G. VAN TIENHOVEN. In: Serie 23 en 25 A (inventarisnummer 1436).
- 1872 *Aanspraak.* J. VAN VOLLENHOVEN. In: Serie 23.
- 1873 *Aanspraak.* H. F. R. HUBRECHT. In: Serie 23.

Bibl. E Bibliografie van werken betreffende het Schoolwezen. Chronologische titelbeschrijving. Opgenomen zijn titels over het onderwijs alsmede de eigenlijke lesboeken zelf.

Voor Serie's zie: Aanwijzer Sierewerken (Bibl. A).

- 1788 *SCHOOLBOEKJEN VAN VADERLANDSCHE DEUGDEN* (47 p.). In: Serie 19 I.
- 1789 *NIEUWENHUYZEN, M., Over het kunstmatig lezen* (72 p.). In: Serie 19 I.
- SPEL- EN LEESBOEKJEN VOOR EERSTBEGINNENDEN* (20 p.). In: Serie 19 I.

- 1791 LEESLESJENS, *BEHOORENDE TOT DE VERHANDELING OVER HET KUNSTMATIG LEZEN VAN M. NIEUWENHUYZEN* (68 p.). In: Serie 19 I.
LEVENSSCHETSEN VAN NEDERLANDSE MANNEN EN VROUWEN (59 p.). In: Serie 19 II
OVER HET ONDERWIJS IN HET SPELLEN, LEZEN EN SCHRIJVEN (47 p.). In: Serie 19 I.
TRAP DER JEUGD (64 p.). In: Serie 19 I.
- 1793 BOLHUIJS, L. VAN, *Beknopte Nederduitse spraakkunt* (100 p.). In: Serie 19 II.
- 1794 AENEAE, H., *Rekenboek voor de Nederlandsche Schooljeugd* (500 p.). In: Serie 19 III.
LOOSJES, A., *'t Gedrag van Elsje van Houwening, dienstmaagd van Huig de Groot*. Redevoering voor kinderen. Departement Haarlem. In: Serie 25 D (inventarisnummer 354).
- 1796 OOSTERWIJK HULSHOFF, W. VAN, *Jozef* (134 p.). In: Serie 19 II.
SCHNEITHER, J. J., *Nieuwe leerwijze om kinderen, binnen zeer korte tijd, te leeren lezen en denken*. Voor het eerst gebruikt op de Departementale School te Leiden. In: Serie 25 D (inventarisnummer 355).
- 1797 RAPPORT DER VEREENIGDE COMMISSIE. Ten einde een ontwerp tot verbetering der scholen te Oost- en West Zaandam te vervaardigen. In: Serie 25 C (catalogusnummer 449).
WESTER, H., *Bevatlijk onderwijs in de Nederlandsche Spel- en Taalkunde voor de schooljeugd*. In: Serie 25 D (inventarisnummer 356).
- 1798 ALGEMEENE DENKBEELDEN OVER HET NATIONAAL ONDERWIJS, INGELEVERD IN DEN JAARE 1796, VAN WEGEN DE VERGADERING VAN HOOFDBESTUURDERS DER NEDERLANDSCHE MAATSCHAPPIJ: TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN, AAN DE COMMISSIE UIT DE NATIONALE VERGADERING, REPRESENTEERENDE HET VOLK VAN NEDERLAND; BENOEMD EN GESTAST TOT HET ONTWERPEN VAN EEN PLAN OPENBAAR ONDERWIJS. In: Serie 21.
ANTWOORDEN OP H. AENEAE'S REKENKUNDIGE VRAAGEN (44 p.). In: Serie 19 IV.
LEVENSSCHETSEN VAN NEDERLANDSE MANNEN EN VROUWEN (52 p.). In: Serie 19 IV.
SALZMAN, C. G., *ABC en leesboekje*. Amsterdam. In: Serie 25 D (inventarisnummer 357).
- 1799 CURAS, M. en SCHROCK, J. M., *Kort begrip der algemeene geschiedenis*. Deel 1 (38 p. 1799), deel 2 (195 p. 1800) en deel 3 (383 p. 1804). In: Serie 19 V.
RUDIMENTA, OF GRONDSLAGEN DER NEDERDUITSCHES SPRAAKE (87 p.). In: Serie 19 IV.
WESTER, H. en HORSTING, C. G. *Gebreken in de burgerscholen*. In: Serie 21.
- 1800 BUYS, J., *Natuurkundig Schoolboek* (500 p.). In: Serie 19 IV.
- 1801 MOENS, A. M., *Zedekundig Schoolboek* (106 p.). In: Serie VI.
WESTER, H., *Schoolboek der Vaderlandsche Geschiedenislessen* (119 p.). In: Serie 19 IV.
- 1802 NIEUWE ANTWOORDEN OP DE REKENKUNDIGE VRAGEN VAN H. AENEAE (106 p.). In: Serie 19 VI.
- 1803 ADRIANI, M. J., *De geschiedenis van Jezus* (132 p.). In: Serie 19 VI.
VERWEY, B., *Kort begrip der Bijbelsche Geschiedenis* (128 p.). In: Serie 19 VI.
- 1804 KORTE NATUURLIJKE HISTORIE, IN LEESLESJENS VOOR DE JEUGD (96 p.). In: Serie 19 VII.
ZEDEKUNDIG LEERBOEK IN DEN VORM VAN GESCHIEDENISSEN, TEN DIENSTE DER SCHOLEN (136 p.). In: Serie 19 VII.
- 1805 ADRIANI, M. J., *De levensbijzonderheden der Apostelen van Jezus* (177 p.). In: Serie 19 VII.
NEDERLANDSE CHRESTOMATHIE. SCHRIJFSTIJL (128 p.). In: Serie 19 VII.
RUDIMENTA, OF GRONDEN DER NEDERDUITSCHES TAAL. VERBETERDE UITGAVE. Deel 1 (96 p.) en deel 2 (48 p.). In: Serie 19 VII.
SPEL- EN LEESBOEKJE VOOR DE JEUGD (63 p.). In: Serie 19 VIII.
- 1806 VOORSCHRIFTEN TOT HET OPSTELLEN EN SCHRIJVEN VAN BRIEVEN EN ANDERE SCHRIFTELIJKE OPSTELLEN (56 p.). In: Serie 19 VIII.
- 1808 HANDLEIDING VOOR SCHOOLLERAARS. Deel 1 (160 p. 1808), deel 2 (162 p. 1809) en deel 3 (130 p. 1810). In: Serie 19 VIII.
- 1809 BUYS, J., *Natuurkundig Schoolboek, verbeterde en vermeerderde uitgave*. Deel 1 (113 p. 1809) en deel 2 (340 p. 1812). In: Serie 19 IX.
- 1810 OVERBERG, B., *Handleiding voor Schoolleraars ten plattelande*. SYNTAXIS, OF WOORDVOEGING DER NEDERDUITSCHES TAAL (95 p.). In: Serie 19 VIII.
- 1811 FOKKE SIMONSZ., A., *Nieuw Volkzangboekjes*. In: Serie 25 A.
GESCHIED- EN TIJDREKENKUNDIGE TAFEL, BEHOORENDE BIJ CURAS EN SCHROCK (1799). In: Serie 25 C (catalogusnummer 365).
- 1812 WIELING, S. E., *Zedekundig Leerboek tot Onderwijs in den Natuurlijken godsdienst en zedeleer* (94 p.). In: Serie 19 X.
- 1813 SCHOOLGEZANGEN. In: Serie 21 en 25 E (inventarisnummer 657).
- 1814 GRAMMATICA, OF NEDERDUITSCHES SPRAAKKUNST (118 p.). In: Serie 19 X.
HOONAARD, W. VAN DEN, *Korte*

- uittreksels uit merkwaardige Land- en Zeereizen* (151 p.). In: Serie 19 X.
- 1816 SCHRANT, J. M., *Gezondheidslessen en regelen voor den kinderlijken leeftijd* (120 p.). In: Serie 19 X.
- 1817 OOSTKAMP, J. A., *De geschiedenis van Noäch*. In: Serie 25 D (inventarisnummer 367).
- 1818 ALGEMEENE OPHELDERENDE VERKLARING VAN HET OUD LETTERSCHRIFT IN STEENDRUKPLAAT, MET 17 ZEER ZELDZAME PLATEN (66 p.). In: Serie 19 XI.
 GRONDEN DER NATUURKUNDE, GETROKKEN UIT HET NATUURKUNDIG SCHOOLBOEK VAN J. BUYS (152 p.). In: Serie 19 X.
- 1819 OOSTKAMP, J. A., *De geschiedenis van Samuel*. In: Serie 25 D (inventarisnummer 369).
- 1820 SPREUKEN, BIJEENGESAMELD UIT SALOMO, JEZUS SYRACH EN HET BOEK DER WIJSHEID (58 p.). In: Serie 19 XI.
 VISSER, H. W. C. A., *Verhandeling over de volstrekt noodzakelijke kundigheden, welke in de openbare en Armenscholen in het Koninkrijk der Nederlanden, behooren medegedeeld te worden, en de beste Leerwijze voor dezelve, benevens eene vergelijking daarvan met de Bell-Lancastersche Scholen in Engeland* (175 p.). In: Serie 19 XI.
- 1821 KAMPEN, N. G. VAN, *Algemeene Geschiedenis, loopende van den jare 1795-1820; zijnde een vervolg op Curasen Schrock* (76 p.). In: Serie 19 XI.
- 1823 HANDLEIDING BIJ HET ONDERRIGT IN DE TOON- EN ZANGKUNST OP DE SCHOLEN. In: Serie 21 en 25 E (inventarisnummer 660.)
 HANDLEIDING VOOR DE HOUDERESSEN VAN KLEINE KINDERSCHOLEN (51 p.). In: Serie 19 XI.
 NIEUWE NEDERDUITSCH E CHRESTOMATHIE (82 p.). In: Serie 19 XII.
- 1824 BURGGRAAFF, P., *Aanwijzing voor het onderrigt der Aardrijks- en Geschiedkunde in de Lagere Scholen* (82 p.). In: Serie 19 XI.
- 1825 ALGEMENE WERELDKAART VAN EUROPA, BEHORENDE BIJ HET ONDERWIJS IN DE AARDRIJKSKUNDE. In: Serie 25 C (catalogusnummer 366).
 GESCHIED- EN TIJDREKENKUNDIGE TAFEL. In: Serie 25 D (inventarisnummer 235).
 ONDERWIJS IN DE AARDRIJKSKUNDE (474 p.). In: Serie 19 XIII.
- 1826 SCHOOLBOEK OVER DE GESCHIEDENIS VAN HET VADERLAND, ZUIDELIJKE PROVINCIEËN (105 p.). In: Serie 19 XII.
- 1828 BAKE, A., *Lessen over Redekunde* (222 p.). In: Serie 19 XII.
 BURGGRAAFF, P., *Middelen om het*
- geheugen te oefenen* (63 p.). In: Serie 19 XII.
- LEVENSSCHETSEN VAN VADERLANDSCHE MANNEN EN VROUWEN UIT DE ZUIDELIJKE PROVINCIEËN (113 p.). In: Serie 19 XII.
- 1830 BOONEKAMP, P. J., *Handleiding tot de schrijfkunst* (84 p.). In: Serie 19 XIV.
- 1831 BURGGRAAFF, P., *Willem en Maria, of gemeenzaam onderhoud over de grondwaarheden van de Natuurlijke en Christelijke Godsdienst* (204 p.). In: Serie 19 XIV.
- 1833 OOSTKAMP, J. A., *De geschiedenis der eerste wereld of de lotgevallen des menschedoms van Adam tot Noach*. In: Serie 25 D (inventarisnummer 351).
 WIJK RZ., J. VAN, *Het verband van opvoeding en onderwijs* (82 p.). In: Serie 19 XIV.
- 1834 LEVENSSCHETSEN VAN VADERLANDSCHE MANNEN EN VROUWEN (82 p.). In: Serie 19 XIV.
- 1837 BIBEN, A. en CREMPT, B. TE, *Wenken voor de opvoeding*. In: Serie 21.
- 1838 LEVENSSCHETSEN VAN UITMUNTENDE PERSONEN. Deel 1 (1838) en deel 2 (1839). In: Serie 24 I.
- 1839 OORDT, J. W. L. VAN, *Volks wis- en werktuigkundig lees- en leerboek*. In: Serie 21.
- 1840 WAAL, I. DE, *Karel Bouwens. Het strafwaardige en het misbruik van Gods heiligen naam, het vloeken en verwen- schen van zichzelf en van anderen* (66 p.). In: Serie 24 I.
 TIMMER, G. K., *Handleiding tot de algemeene kennis van den aardbol*. In: Serie 21.
- 1841 VOORMEULEN, G. B., *Nederland's meest beroemde zeehelden en vlootvoogden*. In: Serie 21.
- 1842 WEEDA, P., *Korte uittreksels uit merkwaardige land- en zeereizen*. Met kaarten (149 p.). In: Serie 24 I.
- 1843 BEPALINGEN VOOR DE COMMISSIE: TOT BEVORDERING VAN HET SCHOOLGAAN VAN MINVERMOGENDE KINDEREN, INGESTELD BIJ BESLUIT VAN HET DEPARTEMENT GRONINGEN DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN, VAN DEN 8 NOVEMBER 1820; HERSTELD BIJ BESLUIT VAN DEN 17 JANUARIJ 1840.
 HANDLEIDING TOT DE AARDRIJKSKUNDE VAN NEDERLANDSCHE OOST-INDISCHE BEZITTINGEN. MET KAART (375 p.). In: Serie 24 II.
- HARDERWIJK, J. VAN, *Leerrijke keus uit Benjamin Franklin's zedekundige geschriften*. In: Serie 21.
- 1845 MEERTEN, D. K. VAN, *Over de*

- zucht naar standsverheffing, beschouwd in verband met het Lager Onderwijs (71 p.). In: Serie 24 II
- SMITS, W., *Handleiding en Schoolboek voor het Volks-zangonderwijs*. Deel 1 en 2 (1846) en deel 3 (1850). In: Serie 25 C (catalogusnummers 385 en 386).
- 1847 EILERS, J. R. en EILERS-KOCH, J. R., *Bloemlezing uit Nederlandsche Dichtwerken* (175 p.). In: Serie 24 III.
- HEIJE, J. P., *Kinder gedichten* (61 p.). In: Serie 24 III.
- 1849 EILERS-KOCH, J. R., *Zedeleer in spreuken* (80 p.). In: Serie 24 III.
- GÖRLITZ, P. K., *Geschiedkundig overzicht van het Lager Onderwijs in Nederland* (298 p.). In: Serie 24 III.
- 1851 *HANDLEIDING TOT DE KENNIS DER NATUREN*. In: Serie 21.
- 1853 ALLEBÉ, G. A. N., *Het kind in zijn eerste levensjaren*. In: Serie 21.
- 1859 WINKLER PRINS, A., *Handboek der aardrijkskunde*. Deel 1-4. In: Serie 21.
- 1860 *BIJDRAGEN TOT DE KENNIS VAN DE VOORNAAMSTE VOORTBRENGSELEN VAN NEDERLANDSCH-INDIË*. Delen: Rijst, Koffie, Ka-toen, Sago. In: Serie 21.
- HANDLEIDING VOOR TEEKENONDERRIGT, MET MODELLEN VOLGENS METHODE DUPUIS*. In: Serie 21.
- 1861 VIERHOUT, C. H. M., *De geschiedenis van Nederland*. In: Serie 21.
- 1862 VETH, P. J., *Een blik op de Nederlandsche Volksschool*. In: Serie 21 en 25 E (inventarisnummer 714).
- 1863 FARNCOMBE SANDERS, A. J. W., *Eenige bedenkingen tegen het rapport omtrent de schoolpligtigheid, uitgebracht namens eene commissie uit de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Nota aan het bestuur der Utrechtsche afdeling dier Maatschappij aangeboden. Gedrukt op last van dat bestuur. In: Serie 25 D (inventarisnummer 347) en 25 F (inventarisnummer 549).
- 1869 *DE VRIENDENKRING TE VLASDORP. GESPREKKEN OVER DE NEDERLANDSE VOLKSSCHOOL*. Deel 1-4. Strijdschrift in verband met schoolstrijd. In: Serie 10.
- 1872 HUGENHOLTZ, P., *Schetsen en tafereelen: gödsdienstig leesboek*. In: Serie 21.
- 1875 *ONDERZOEK NAAR DE WERKING DER WETTEN OP HET LAGER- EN MIDDELBAAR ONDERWIJS EN VAN HAAR ONDERLING VERBAND*. Rapport. Deel 1 (1875) en deel 2 (1876). In: Serie 25 C (catalogusnummers 479-480) en 25 E (inventarisnummer 698).
- 1878 DUINEN, J. H. VAN, *Ontwikkeling van het schoonheidsgevoel in de lagere volksschool*.
- 1879 BLAUPOT TEN CATE, S. en MOENS, A., *De Wet op het Lager Onderwijs*. Groningen.
- 1883 RIJN, G. VAN, *Catalogus eener belangrijke verzameling kinderboeken, kinderspelen en kinderprenten*.
- 1892 PLEYTE, W., ZAAVER AZ., J. en BRUINWOLD RIEDEL, J., *Het onderwijs in handenarbeid in Nederland*. In: Serie 14.
- 1893 WITTOP KONING, M., *Huishoudonderwijs*. In: Serie 11.
- 1897 HUGENHOLTZ, P. H., SMEENGE, H., STEGHERS, H. J. en BRUINWOLD RIEDEL, J., *Rapport omtrent den toestand der opleiding van het onderwyzend personeel in bewaarscholen*.
- KANTER, H. P. DE, *Leerplicht*. In: Serie 11.
- 1900 DRUCKER, H. L., WESTEROUEN VAN MEETEREN, F. W., STORK, D. W., HELDT, B. H. en VERSCHUIJL, J., *Rapport over het Leerlingwezen in Oostenrijk, Zwitserland en Duitschland*. In: Serie 14.
- KANTER, H. P. DE, *De wet op de leerplicht*. In: Serie 11.
- 1901 COLENBRANDER, B. W., *De openbare en de vrije school*. In: Serie 11.
- 1903 BRUINWOLD RIEDEL, J., *Voeding en kleding van schoolgaande kinderen*. In: Serie 11.
- RAPPORT INZAKE HET HERHALINGSONDERWIJS, DOOR DE GEMENGDE COMMISSIE VOOR ONDERWIJSBELANGEN*. In: Serie 14.
- 1904 *RAPPORT INZAKE ARBEID, VERRICHT DOOR LEERPLIGTIGE KINDEREN, DOOR DE GEMENGDE COMMISSIE VOOR ONDERWIJSBELANGEN*. Serie 14.
- REENEN, J. H. VAN, *Bijde herdenking van het 100-jarig bestaan der Jongenschool van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen op 2 mei 1904, Departement 's-Gravenhage*.
- 1905 VLETTER, W. DE, *De openbare school en bijzondere school*. In: Serie 11.
- 1906 *RAPPORT; HET VOORBEREIDEND ONDERWIJS EN DE KLEIN-KINDERBEWAARPLAATSEN, DOOR DE GEMENGDE COMMISSIE VOOR ONDERWIJSBELANGEN*. In: Serie 14.
- 1907 BRUINWOLD RIEDEL, J., *Het leerlingwezen in Nederland*. In: Serie 14.
- LINDEN, J. W. VANDER, *Het kind en de school*. In: Serie 11.
- RAPPORT INZAKE HET ONDERZOEK WAAROP DE LEERLINGEN WORDEN TOEGELATEN TOT DE OPENBARE EN DE BIJZONDERE SCHOLEN*. In: Serie 14.
- 1908 BOS, D., FIKKERT, L. B., NOLEN, T. en URI, P. H., *Rapport over het onderwijs per correspondentie*. In: Serie 14.

- BRUINWOLD RIEDEL, J., *Het vakonderwijs in koken en huishouden*.
CASIMIR, R., *Hoger onderwijs voor leken*. Cursus van R. Casimir over godsdienstige en maatschappelijke idealen in de 19e eeuw. Uitgave departement Rotterdam.
- FISCHER, S., *Fröbelbewaarschoolonderwijs*. In: Serie 11.
- MOUTON, J. T., *De zelfwerkzaamheid van de leerlingen in de school*. In: Serie 11.
- 1909 SCHREUDER AZ., I., *Het onderwijs aan achterlijke kinderen*. In: Serie 11.
- BRUINWOLD RIEDEL, J., *De opvoeding van onze jonge mensen van 14-18 jaar*. In: Serie 11.
- LANSCHOT HUBRECHT, J. C. VAN, *Het vakonderwijs in ziekenverpleging*.
- SANDERS, T., *De organisatie van de school, in verband met de ontwikkeling der leerlingen*.
- 1910 NABER, J. W. A., *De school en het wetsontwerp tot regeling van de positie van vrouwelijke Rijksambtenaren en onderwijzeressen*.
- 1911 BRUINWOLD RIEDEL, J., *De lagere school op nieuw paedagogischen grondslag*. Deel 1: Pestalozzi. Deel 2 en 3. In: Serie 11.
- BRUINWOLD RIEDEL, J., *De Nutsbewaarscholen in 1911*. Verslag bewaarschoolslag 8 Juni. In: Serie 14.
- DE GRONDSLAG VAN ONS ONDERWIJS. Rapport.
- POLAK, A., *Het vakonderwijs in de industriescholen voor meisjes*.
- 1912 BRUINWOLD RIEDEL, J., *De lagere school op nieuw paedagogischen grondslag*. Deel 4.
- 1916 SCHEFFENER, W., *De school voor buitengewoon onderwijs*. In: Serie 11.
- 1916 RAPPORT DER COMMISSIE VAN ONDERZOEK INZAKE DE OPRICHTING EENER VOLKSUNIVERSITEIT TE ROTTERDAM. Uitgave departement Rotterdam der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.
- 1920 BONEBAKKER, E., *Het kleuterthuis, een handleiding bij het bouwen van bewaarscholen*.
- LIEFTINCK, J., BIGOT, L. C. T., KORENSTRRA, H. W., LANCEÉ, T., MARWITZ, H., MIDDENDORP, L. P., OOSTERLEE, A. en REINDERSMA, W., *De nieuwe opleiding tot het onderwijzersambt*.
- 1923 GERHARD, A. H. en KOHNSTAMM, P., *De toekomst van ons Volksonderwijs*. Deel 1.
- 1924 BIGOT, L. C. T., DIELS, P. A. en KOHNSTAMM, P., *De toekomst van ons Volksonderwijs*. Deel 2: Daltonscholen.
- WESTERMAN HOLSTIJN, J., *De Nutskweekschool voor Onderwijzeressen te Haarlem*. Haarlem.
- 1927 KOHNSTAMM, P., BIGOT, L. C. T., GALLAS, K. R., GERHARD, A. H., HOVENS GREVE, J., JOLMERS, C. S., LOBSTEIN, A., RIEMENS, K. J. en VEEN, G. VAN, *Het probleem van het Fransch op de lagere school*.
- 1929 GERHARD, A. H., BIGOT, L. C. T., BONEBAKKER, E., CASIMIR, R., DET, E. J. VAN, HOVENS GREVE, J., KOHNSTAMM, P., LELIMAN-BOSCH, M. E. en VOOGD, P., *De toekomst van ons Volksonderwijs*. Deel 3: Het vervolgonderwijs. In: Serie 12.
- 1931 BIGOT, L. C. T., BLINK, T. VAN DEN, DIJK, W. A. VAN, HOVENS GREVE, J., MANSHOLT, T., RIELSMEENGE, H. VAN, WESTERHOF, A. en EHRBECKER, M. J. F., *De toekomst van ons Volksonderwijs*. Deel 4: Het vervolgonderwijs ten plattelande. In: Serie 12.
- 1940 KOHNSTAMM, P., BIGOT, L. C. T., CASIMIR, R., HOEVE, A. H. VAN DE en HOVENS GREVE, J., *De geestelijke taak der openbare school in onze tijd*. Rapport.
- 1951 NIJKAMP, W. M., *De kleuter en zijn omgeving*. Deel 1. Lichamelijke opvoeding.
- NIJKAMP, W. M., *De taak van de kleuterleidster*.
- 1952 NIJKAMP, W. M., *De kleuter en zijn omgeving*. Deel 2. Gezin en kleuterschool.
- 1953 NIJKAMP, W. M., *De kleuter en zijn omgeving*. Deel 3. Uitingsmogelijkheden in de kleuterschool.
- 1954 NIJKAMP, W. M., *De kleuter en zijn omgeving*. Deel 4. Organisatie-mogelijkheden in de kleuterschool.
- 1955 NIJKAMP, W. M., *De kleuter en zijn omgeving*. Deel 5. Kinderspel zien en begrijpen.
- 1956 NIJKAMP, W. M., *De kleuter en zijn omgeving*. Deel 6. Het boek in kleuterland.
- 1957 NIJKAMP, W. M., *De kleuter en zijn omgeving*. Deel 7. Gedrag als vraag en antwoord.
- 1959 NIJKAMP, W. M., *De kleuter en zijn omgeving*. Deel 8. De kleuterleidster.
- 1960 NIJKAMP, W. M., *De kleuter en zijn omgeving*. Deel 9. Evenwicht zoeken.
- 1962 NIJKAMP, W. M., *Van begijneschool naar kleuterschool*. Groningen.

- NIJKAMP, W. M., *Ra, ra, ra wat is dat, 101 raadsels voor kleuters.*
- 1965 NIJKAMP, W. M., *De kleuter en zijn omgeving.* Deel. 10. Leven en denken in de kleuterschool.
- 1968 NIJKAMP, W. M., *De kleuter en zijn omgeving.* Deel 11. Samenwerking tussen kleuterschool en ouders.
- 1969 NIJKAMP, W. M., *De kleuter en zijn omgeving.* Deel 12. Samenspraak.
NIJKAMP, W. M., *De kleuter en zijn omgeving.* Deel 13. Overpeinzingen.
- 1970 NIJKAMP, W. M., *De kleuter en zijn omgeving.* Deel 14. Peuterspeelgroepen.
- 1971 NIJKAMP, W. M., *De kleuter en zijn omgeving.* Deel 15. Spelen en spelbegeleiding in de peuterspeelgroep.
NIJKAMP, W. M., *De kleuter en zijn omgeving.* Deel 16. Kleuters onderweg gevaarlijker dan u denkt.
- 1974 NIJKAMP, W. M., *Kleuters in het geding.* Kritische beschouwing over opvoeding en onderwijs in de jaren 1960-1975. Groningen.

Bibl. F Bibliografie van Periodieken. Alfabetische titelbeschrijving van grote landelijke periodieken uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Vermeld worden eerste en laatste jaar van bestaan. Op jaartal gerangschikt treft men deze titels ook aan onder **Bibliografie B.**

Boekenkeur. Nutsperiodiek. 1947-1948 en 1952-1971.
Correspondentieblad voor Nutsbibliotheken. 1914-1916.

Jaarboekjes. 1892-1939.

Mededeelingen. Ledenblad Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. 1902-1916.

Nut. Ledenblad Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. 1963-1977.

Nut Nieuwsbrief 1978-

Nutswerk. Ledenblad Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. 1916-1962.

Sociaal Weekblad. Gestart als Nutsuitgave tot aflevering 4. 1887.

Volksalmanak. 1856-1892.

Volksontwikkeling, 1919-1972.

LITERATUUR VERSCHENEN OVER DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN.

Alfabetische beschrijving op auteur of eventueel op titel. Opgenomen zijn boeken, artikelen en scripties die de Maatschappij tot onderwerp hebben. Daarnaast is een beperkte selectie gemaakt van auteurs in wiens werk het Nut meer dan zijdelings aan de orde wordt gesteld. Het

doel van dit literatuuroverzicht is om zoveel mogelijk informatie over het Nut te rangschikken en daarom zijn ook opgenomen een aantal gedenkschriften, die uitgegeven zijn bij jubilea van de Maatschappij zelf of van departementen van de Maatschappij

- AMERONGEN, J. VAN, *150 jaar departement Sluis-Aardenburg van het Nut van 't Algemeen*. In: Heemkundige Kring. West-Zeeuwsch Vlaanderen. Jaarboek 1969-70 p. 48-58.
- AMERONGEN, J. VAN, *De vrouw in het Nut Sluis-Aardenburg*. In: Heemkundige Kring. West-Zeeuwsch Vlaanderen. Jaarboek 1969-70 p. 59-62.
- APERÇU HISTORIQUE DE LA SOCIÉTÉ HOLLANDAISE DU BIEN PUBLIC (MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN). Amsterdam 1867.
- ARIËNS KAPPERS, A., *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, departement Amsterdam*. Ter gelegenheid van het 150 jarig bestaan 1 april 1935.
- BAKKER, J., *Over de oprigting, bedoeling en uitwerkselen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. In: Tijdschrift voor onderwijzers, en ter bevordering der huiselijke opvoeding, Groningen, 1835 III p. 129-153.
- BEETSTRA, W. T., *It Nut en syn ynstellingen*. In: De Sted Warkum. Ünder redaksje fan G. Bakker. Bolsward 1967 p. 167-188.
- BIESTA, P., *Het departement Onderdendam van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1801-1941*. In: Groningsche Volksalmanak, 1941 p. 171-191.
- BIGOT, L. C. T., *Het Nut en het onderwijs*. In: Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1784-1934. Amsterdam 1934 p. 79-117.
- BOELES, W. B. S., *Over de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. In: W. B. S. Boeles, De patriot J. H. Swildens gehandhaafd als vader der gedachte van het neutraal godsdienstig on-

- derwijs. Leeuwarden 1884 p. 103-108. Met bijlage van de door Swildens gecorrigeerde drukproef van het plan ter oprichting van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.
- BONDSSPAARBANKEN EN HUN RELATIE TOT HET NUT. In: Nut, 1974 3.
- BORGESIUUS, E. J., *Een eeuw Nutsziekenfonds 1848-1948*.
- BOSCH, H. W., *Overzicht van de ontwikkeling van de Nutsspaarbank te 's-Gravenhage 1818 - 10 juni - 1918*. Gedeponoerd bij het Gemeente Archief Haarlem.
- BOSGRAAF, A., *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, departement Drachten*. Scriptie 1978. Gedeponoerd bij het Streekmuseum "It Bleekerhûs" Drachten.
- BROEKHUIZEN, G., *Een Drentsch Nut*. In: Nieuwe Drentsche Volksalmanak, 1906 p. 197.
- BRUGMANS, H., *Het Gedenkboek der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1784-1934*. In: Volksontwikkeling, 1934-35 p. 102-104.
- BRUGMANS, H., *Het Nutsgebouw "Huis van Crevenna"*, *Nieuwe Zijds Voorburgwal 212*. In: Maandblad Amstelodamum, 1915 p. 53.
- BRUINVIS, C. W., e.a., *Edamsch Genootschap*. In: De Navorser, 1857 p. 250. Dit is een antwoord op de vraag aangaande de voorloper der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, zoals gesteld in De Navorser, 1857 p. 94. Zie ook De Navorser, 1863 p. 264-265.
- BRUINWOLD RIEDEL, J., *De instellingen van voorzorg opgericht door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. In: De Economist, 1889.

- BUYS, H. P. A. J., *Het departement Wageningen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1807-1932*. In: *Nutswerk*, 1932 17 p. 30-31.
- BUYS, J. T., *Het eeuwfeest der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Leiden 1884.
- CASIMIR, R., *Het Nutseminarium voor Paedagogiek*. In: *Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1784-1934*. Amsterdam 1934 p. 118-132.
- COHEN, I. B., *De hulp- en voorschotbanken en de woekerbestrijding*. In: *Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1784-1934*. Amsterdam 1934 p. 186-197.
- CORBEILLER-POSTHUMA. P. LE, *Het Nut in Eindhoven 1875-1950*. In: *Nut*, 1972 1.
- CORONEL, S., *Vereenigingen voor volksvoordrachten en volksvermaken*. In: *Staatkundig en Staatshuishoudkundig Jaarboekje*, 1867 p. 383-399.
- DEEN, N., *Een halve eeuw onderwijsresearch in Nederland: het Nutseminarium voor Paedagogiek aan de Universiteit van Amsterdam, 1919-1969*. Groningen 1969.
- HET DEPARTEMENT NIJKERK DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN 1813-1831; 1858-1928. Nijkerk 1928. Gedeponoerd bij het Gemeente Archief Nijkerk.
- DERKSEN, G. J., *Het departement Nijmegen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Zaken van weldadigheid in de eerste helft van negentiende eeuw*. Scriptie. Gedeponoerd bij Gemeente Archief Nijmegen.
- DERKSEN, G. J., *De spaarbank van Nijmegen 1819-1833*. Scriptie. Gedeponoerd bij Gemeente Archief Nijmegen.
- DEVENTER HAZ., J. VAN, *Beschouwing over de werking van Nutspaarbanken*. In: *Jaarboek uitgegeven door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, 1862-63.
- DIEPERINK, F. H. J., *Honderdvijftig jaar Nutdepartement Vlissingen 1818-1968*. In: *Zeeuws Tijdschrift*, Middelburg, 1968 18 p. 38-47.
- DODDE, N. L., *Een onderwijsrapport. Een historisch-pedagogisch onderzoek naar de invloed van een onderwijsrapport over onderwijsverbetering- en vernieuwing op de onderwijswetgeving na 1801*. 's-Hertogenbosch 1971.
- DODDE, N. L., *Het Rijksschooltoezicht in de Bataafse Republiek*. Groningen 1968.
- DIJK, L. K. VAN, *Gedenkschrift ter herinnering aan het honderdjarig bestaan der Nutspaarbank te Tholen 1835-1935*.
- EEN EN ANDER OVER DE OPRICHTING, HET RECHTSKARAKTER EN HET RESERVEFONDS VAN DE SPAARBANK, OPGERICHT DOOR HET DEPARTEMENT HAARLEM DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. Haarlem, 1910. Gedeponoerd bij het Gemeente Archief Haarlem.
- EERENBEEMT, H. F. J. M. VAN DEN, *Bernardus Bosch: Nutfiguur, schrijver en politicus*. In: *De Gids*, 1971 134 p. 489-499.
- EERENBEEMT, H. F. J. M. VAN DEN, *Jeugd en arbeid. Het streven tot verheffing van de lagere klasse door middel van onderwijs en opvoeding van de jeugd tot arbeidzaamheid, onder andere gepropageerd door de in 1784 opgerichte Nederlandse Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. In: *Spiegel Historiaal*, 1970 p. 203-209.
- EERENBEEMT, H. F. J. M. VAN DEN, *Streven naar sociale verheffing in een statische stad. Een kwart eeuw arbeid van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen te Bergen op Zoom 1791-1816*. Nijmegen 1963.
- EUWFEEST VAN HET DEPARTEMENT GRONINGEN DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. DECEMBER 1791-1891. Groningen 1891.
- EUWFEEST VAN HET DEPARTEMENT ROTTERDAM DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. Rotterdam 1885.
- EKKER, H. A., *Het eerste Nutsdepartement in Kampen 1791-1794 in 1819 opnieuw opgericht*. In: *Kamper Almanak*, 1957-58 p. 176-190.
- EKKER, H. A., *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en haar departement Kampen*. In: *Kamper Almanak*, 1952-53 p. 139-164.
- ENNEMA, J. H. P., *Waar stond de eerste Nutspaarbank?* In: *Kamper Almanak*, 1941-42 p. 104-112.
- ENSCHEDÉ, E. J. D. D., *Een stukje geschiedenis van de spaarbank van het departement Haarlem der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Haarlem 1909. Gedeponoerd bij het Gemeente Archief Haarlem.
- EVERTS, J., *Maatschappelijke steun ten tijde van Jan Nieuwenhuysen en nu*. In: *Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1784-1934*. Amsterdam 1934 p. 198-209.
- FEESTVIERING TER GELEGENHEID VAN HET 35-JARIG BESTAAN DER UTRECHTSCH E AFDEELING VAN DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN, BESTUURD DOOR ADAM SIMONS, 1822. Amsterdam 1823.
- FEESTVIERING VAN HET 50-JARIG BESTAAN VAN HET DEPARTEMENT ROTTERDAM VAN DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. 1834.
- FEESTVIERING TER GELEGENHEID VAN HET 75-JARIG BESTAAN VAN HET DEPARTEMENT ROTTERDAM VAN DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. Rotterdam 1860.
- FEESTVIERING VAN HET 'S-GRAVENHAAGSCH DEPARTEMENT TER GELEGENHEID VAN DESZELF'S 25-JARIG BESTAAN OP 16 SLAGTMAAND 1821. 's-Gravenhage 1821.
- FREDERICQ, P., *De Maatschappij "Tot Nut van 't Algemeen" in Zuid-Nederland tot aan de Belgische Omwenteling van 1830*. In: *Académie Royale de Belgique. Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques*, 1913 p. 269-340.
- GEDENKBOEK GEMEENTE KWEESCHOOL VOOR ON-

- DERWIJZERESSEN TE GRONINGEN 1876-1926. GEDENKBOEK MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN 1784-1934. Amsterdam 1934.
- GEDENKBOEK UITGEGEVEN TER GELEGENHEID VAN HET 125-JARIG BESTAAN VAN HET DEPARTEMENT ZIERIKZEE DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN 1797 - 10 JUNI - 1922. Zierikzee 1922.
- GEDENKSCHRIFT BIJ HET 130-JARIG BESTAAN DER EERSTE SCHOOL VAN HET DEPARTEMENT 'S GRAVENHAGE VAN DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN 1804-1934. Met lijsten van leerlingen 1804-1934. 's Gravenhage 1934.
- GEDENKSCHRIFTEN DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN VOOR DE EERSTE VIJFENTWINTIG JAAR VAN HAAR BESTAAN. 1809.
- GEDENKSCHRIFTEN DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN VOOR DE TWEDE VIJFENTWINTIG JAAR VAN HAAR BESTAAN. 1834.
- GELDER, J. J. DE, *Kijkje in het archief van Alkmaar's Oude Nut; september 1786 - 13 november - 1975.*
- GERHARD, A. H., *Ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.* In: *Volksontwikkeling*, 1934-35 p. 33-41.
- GESCHIEDKUNDIG OVERZICHT VAN DE SPAARBANK OPGERICHT DOOR HET DEPARTEMENT KOOG-EN ZAANDIJK DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN GEVESTIGD TE KOOG-EN ZAANDIJK 1818 - 12 DECEMBER - 1918. Gedeponneerd bij het Gemeente Archief Haarlem.
- GIEZEN, A. M. VAN DER, *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.* In: A. M. van der Giezen, *De eerste fase van de schoolstrijd in Nederland.* Assen 1937 p. 62-68.
- GILDEMEESTER, A., *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.* In: *Staatkundig en Staatshuishoudkundig Jaarboekje*, 1869 p. 448 en verder.
- GINKEL, G. A. VAN, *Volks-liedjens. Enkele opmerkingen over de liedboekjes van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, verschenen in de periode 1794-1808.* In: *Nederlandse Historiën*, 1978 12 p. 110-113.
- GREVE, H. E., *Openbare leeszalen en volksbibliotheken.* Amsterdam 1906.
- HAGELÉN, H. J., *Iets uit de geboortejaren van het Nederlandsche spaarbankwezen. Geschiedenis van de van 1818 tot 1827 te Arnhem bestaan hebbende Nutsspaarbank.* In: *De Economist*, 1908 november p. 782.
- HEIKENS, C. J., *Vijftig jaar Toynbee-werk te Groningen.* In: *Groninger Volksalmanak*, 1949 p. 126-130.
- HELDERMAN, D. M. E., *De Volksvoorlezingen van het Nut, 1818-1918.* In: *Rotterdams Jaarboekje*, 1919 p. 106-112.
- HELSLOOT, P. N., *Nieuwe luister voor de bakermat van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.* In: *Noordholland*, 1966 p. 97-100.
- HENNY, C. M., *Het Sociaal Weekblad en de Spaarbank-Vereeniging te Zutphen.* 1892.
- HENTZEN, C., *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.* In: C. Hentzen, *De politieke geschiedenis van het lager onderwijs in Nederland, deel 1: de vestiging van het staatsmonopolie 1795-1813.* Nijmegen 1920 p. 17-19.
- HIELKEMA, C., *Tot Nut van 't Algemeen.* 1885-1935. Scriptie 1982. Gedeponneerd bij de Vrije Universiteit van Amsterdam.
- HONDERD JAAR IN DIENST VAN DE GEZONDHEIDSZORG 1860-1960. Gedenkboek Algemeen Ziekenfonds "Deventer Onderling Ziekenfonds van 1860".
- HONDERD JAAR NUT. DEPARTEMENTGIETEN. Gieten 1964.
- HET HONDERDJARIG BESTAAN VAN DE NUTSSPAARBANK TE WEESP 1818-1918. Amsterdam 1918. Gedeponneerd bij het Gemeente Archief Haarlem.
- HONDERD JAAR NUTSSPAARBANK TE WOERDEN. Woerden 1971.
- HONDERDVIJFTIG JAAR NUT DEN BOSCH. 's-Hertogenbosch 1968.
- HET 175-JARIG JUBILEUM VAN DE MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. In: *Nutswerk*, 1959 oktober.
- HOVENS GREVE, J., *Het Nut - Nu.* In: *Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1784-1934.* Amsterdam 1934 p. 221-234.
- HUIZINGA, J., *Nederland's Geestesmerk.* In: *Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1784-1934.* Amsterdam 1934 p. 1-26.
- IDENBURGH, P. J., *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.* In: P. J. Idenburgh, *Schets van het Nederlandse Schoolwezen.* Groningen 1960 p. 147-151.
- JACOBI, H., *De spaarbank en het sparen in Haarlem.* (ca. 1888). Gedeponneerd bij het Gemeente Archief Haarlem.
- JONG, M. C. DE, *Departement Haarlem 175 jaar.* Bloemlezing.
- JONGSTRA, A. F., *De viering van het halve eeuwgetijde des Departement Heerenveen des Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.* 1845.
- JORISSEN, T., *Het genootschap van Kunsten en Wetenschappen, onder de zinspreuk: tot Nut van 't Algemeen, te Edam, 1784-1787.* In: *Volksalmanak*, 1884. Verkorte herdruk in: *Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1784-1934.* Amsterdam 1934 p. 27-43.
- KERNKAMP, G. W., *Jan Nieuwenhuysen herdacht. Historisch gedenkschrift ter gelegenheid van den 100-jarigen sterfdag van den stifter der Maatschappij.* Amsterdam 1905.
- KNAPPERT, E. C., *Volkontwikkelvragen vóór 150 jaar en nu.* In: *Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1784-1934.* Amsterdam 1934 p. 133-148.

- KOHNSTAMM, P., *De Nederlandsche gedachte en "het Nut", in verleden, heden en toekomst*. In: Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1784-1934. Amsterdam 1934 p. 44-78.
- KOHNSTAMM, P., *Het werk van het Nutsseminarium in de jaren 1926-1936*. Groningen 1936.
- KORT OVERZICHT VAN HET ONTSTAAN EN DE ONTWIKKELING VAN DE NUTSSPAARBANK TE ZAADAM TER GELEGENHEID VAN HAAR 100-JARIG BESTAAN 1826 - 25 OCTOBER - 1926. Zaandam 1926. Gedeponoerd bij het Gemeente Archief Haarlem.
- KRAMERS, J. H., *Blik op de geschiedenis van het Rotterdamse Nut inzonderheid de eerste tien jaren, 1785-1795*. Rotterdam 1885.
- KRAUS, A. A., *Onder de klokslag, een schets; 150 jaar openbaar onderwijs te Hallum*. 1980.
- KRUIJTHOF, B., *De deugdzaam natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860*. In: Symposion, 1980 1 p. 22-37.
- KRUSEMAN, A. C., *Martinus Nieuwenhuizen*. In: Volksalmanak, 1885 p. 10-66.
- KUYPER, A., *De Nutsbeweging*. Amsterdam 1869.
- KWEEKSCHOOL VOOR ONDERWIJZERESSEN TE ARNHEM, 1860-1910. Arnhem 1910.
- LAMBERT-ANEMA, K. C., *De Nutskleuterscholen te Eindhoven*. In: Volksontwikkeling, 1946-47 p. 215-218.
- DE LEIDSCHES SPAARBANK 1818 - 16 OCTOBER - 1918. Leiden 1918. Gedeponoerd bij het Gemeente Archief Haarlem.
- LOOGMAN, A. P. M., *Nuttige Heren. Een studie over de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en over de leden van haar Alkmaarse departement in de periode 1786 - c. 1850*. Doctoraalscriptie Subfaculteit Geschiedenis Vrije Universiteit Amsterdam 1983.
- MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. DEPARTEMENT AALST-WAALRE 1957-1982-2007. Jubileum uitgave 1982.
- MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. DEPARTEMENT MAARSSEN 1833 - 1983.
- MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN, DEPARTEMENT VLAARDINGEN, 1906 - 1926. Gedenkboekje uitgegeven ter gelegenheid van het 20-jarig bestaan van de Nutsbewaarschool Vlaardingen 1926.
- MEES, W. C., *Het Nut en Groot-Nederland*. In: Nutswerk, 1916 p. 59.
- MEPPELINK, H. P., *Technisch Vakonderwijs voor jongens in Nederland in de 19e eeuw*. Proefschrift 1961.
- MEULEN, H. A. VAN DER, *De Nutsavondjes van vroeger*. In: Nutswerk, 1916 p. 44.
- MEULEN, H. A. VAN DER, *Het Nutsdepartement te Bergen op Zoom*. In: Sinte Geertruydsbronnen, 1925 p. 38-40.
- MINDERHOUD, H. J., *Honderdvijftig jaar Nutswerk in het departement Zaanstad van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1789 - 1939*. Zaandam 1939. Met naamregister.
- MODDERMAN, A., *Bijdrage tot de kennis van het departement Groningen der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Groningen 1858.
- MOLL, W., *Beschrijving van het departement Rotterdam in de eerste 50 jaar*. In: Rotterdamsch Jaarboekje, 1921 p. 11-41.
- MOLTZER, M. J. A., *De Nutsrapporten betreffende het woningvraagstuk*. In: Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1784-1934. Amsterdam 1934 p. 210-220.
- MOLTZER, J. E., *Ter herinnering aan het 100-jarig bestaan van het departement Deventer der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Deventer 1897.
- MOQUETTE, H. C., *Instellingen van liefdadigheid*. In: Rotterdam in den loop der eeuwen, II zesde stuk p. 355.
- MUELLER, F., *Die Gesellschaft "Tot Nut van 't Algemeen" nacht ihren Character und in ihrem Wirken*. Embden 1894.
- MIJNHARDT, W. W., *Het Nederlandse genootschap in de achtentiende en negentiende eeuw*. In: De Negentiende Eeuw, 1983 2.
- NAGEL, W. P., *Geschiedkundig overzicht betreffende het Departement Breda der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Breda 1901.
- NAGTGLAS, F., *Geschiedenis van het departement Middelburg der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1793-1866*. Middelburg 1867.
- DE NEDERLANDSE VOLKSSCHOOL. In: De Wekker, weekblad voor onderwijs en schoolwezen, 1863 6.
- DE NEUTRAAL-CHRISTELIJKE STAATSKERK VOOR NEDERLAND; RAPPORT, UITGEBRACHT AAN 'T NUT VAN 'T ALGEMEEN. 1875.
- NINABER, W. C., *Het Nut in 't Algemeen*. In: Nutsdepartement Beemster 1841 - 1941.
- NOORDAM, N. F., *De "Christelijke en maatschappelijke" deugden van onze eerste schoolwetten*. In: Paedagogische Studiën, 1966.
- HET NUT IN BODEGRAVEN 125 JAAR. In: Mededeelingen, ledenblad Nut, 1910 oktober.
- HET NUT EINDHOVEN GROEIDE TEGEN DE VERDRUKING IN. In: Nut, 1975 1.
- HET NUT - NU. Amsterdam 1953.
- NUTSDEPARTEMENT BEEMSTER 1841 - 1941.
- HET NUTSRAPPORT 1875. In: Stemmen voor Waarheid en Vrede, 1876 p. 177-183.
- NUTSSPAARBANK TE ALKMAAR 1847-1947. Alkmaar 1947. Gedeponoerd bij het Gemeente Archief Haarlem.
- NUTSSPAARBANK TE DOETINCHEM; OPGERICHT 9 DECEMBER 1846. In: Almanak Doetinchem 1970.
- NUTSSPAARBANK DRACHTEN 1830 - 1955. Drachten 1955. Gedeponoerd bij het Gemeente Archief Haarlem.

- NUTSSPAARBANK TE GRONINGEN 1820 - 1920. Groningen 1920. Gedeponoerd bij het Gemeente Archief Haarlem.
- NUTSSPAARBANK TE KAMPEN, GEDURENDE EEN EEUW 1820 - 20 DECEMBER - 1920. Gedeponoerd bij het Gemeente Archief Haarlem.
- PAAUW, A. J. VAN DER, *De Nutsleesbibliotheek te Nijmegen 1827-1915*. In: Correspondentieblad voor Nutsbibliotheken, 1915-16 p. 109-118.
- PAPE, C. W., *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. In: C. W. Pape, *De stad en het land van Heusden. 's Hertogenbosch 1824*.
- PITLO, G., *De Nutsspaarbank te Haarlem 1817-1917*.
- POT, J. E. VAN DER, *Het departement Rotterdam der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, 1785 - 24 augustus - 1960*. Rotterdam 1960.
- PRUISSEN, J. D. D., *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en het bijzondere Spaarbankwezen*. In: Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1784-1934. Amsterdam 1934 p. 174-185.
- QUACK, H. P. G., *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen rond 1885*. In: H. P. G. Quack, *Herinneringen uit de levensjaren van Mr. H.P.G. Quack, 1834-1913*. Amsterdam 1913 p. 470-480.
- RIDDER, J. H. DE, *Het 50-jarig bestaan van het Goudsche departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. 's Gravenhage 1864.
- RITTER, P. H., *Het Nut in België*. In: Nuts-*werk*, 1916 1.
- RITTER, P. H., *Het Nut in overzeesche landen*. In: Nuts-*werk*, 1916 1.
- ROMEIN, J. EN ROMEIN-VERSCHOOR, A., *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. In: J. Romein en A. Romein-Verschoor, *De lage landen bij de zee*. Amsterdam 1979 p. 390 en 513-514.
- RUTGERS VAN DER LOEFF, J. D., *Die Volksbibliotheken der "Maatschappij tot Nut van 't Algemeen"*. In: *Niederländisches Bibliothekswesen*. Utrecht 1914 p. 28-32.
- SASSEN, A., *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in Noord-Brabant*. In: *Taxandria*, 1908 p. 107.
- SCHAMA, S., *School and politics in the Netherlands*. In: *Historical Journal*, 1970 4 p. 584-610.
- SCHOLTE, A. J., *Enkele opmerkingen over Nutsdepartementen in Drenthe*. In: *Drenthe*, 1952 23 p. 170-174.
- DE SCHOOL VOOR VOLWASSENEN VAN HET DEPARTEMENT GRONINGEN DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN. In: *Volksontwikkeling*, 1926-27 p. 245-253.
- SCHRÖDER, P. H., *Lusten en Lasten van de ouderdom. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 175 jaar*. In: *Noordholland*, 1959 p. 203-206.
- SCHRÖDER, P. H., *Organisatorische tekorten in de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. In: *Volksontwikkeling*, 1946-47 p. 261-267.
- SCHULTINK, L., *Het departement Eindhoven van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Getypt verslag 1975. Aanwezig bij archief van het departement Eindhoven (particulier archief).
- SIGAL, M. C., *Een "openbare leesbibliotheek" in het begin der 19e eeuw*. In: *Bibliotheekleven*, 1920 p. 276.
- SIMONS, L., *Toen "Ons Huis" gesticht werd*. In: *Volksontwikkeling*, 1931-32 p. 283-293.
- SLOOTMANS, C. J. F., *Bergen op Zoom op het eind der 18e eeuw; de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in de jaren 1791-1798*. In: *Taxandria*, 1929 p. 283-287.
- DE SPAARBANK TE FRANEKER: 1838 - 16 AUGUSTUS - 1938. Gedeponoerd bij het Gemeente Archief Haarlem.
- DE SPAAR- EN HULPBANK TE GOUDA 1857-1907.
- DE SPAARBANK TE 'S HERTOGENBOSCH GEDURENDE HAAR 50-JARIG BESTAAN IN STATISTIEKE OPGAVEN GESCHETST, 1820-1869.
- DE SPAARBANK TE LEEUWARDEN GEDURENDE HAAR 75-JARIG BESTAAN. Leeuwarden 1893. Gedeponoerd bij het Gemeente Archief Haarlem.
- DE SPAARBANK TE LEEUWARDEN GEDURENDE HAAR 100-JARIG BESTAAN 1818 - 22 SEPTEMBER - 1918. Leeuwarden 1918. Gedeponoerd bij het Gemeente Archief Haarlem.
- DE SPAARBANK TE ROTTERDAM 150 JAAR. Rotterdam 1968.
- DE SPAARBANK TE SCHIEDAM 1820-1920. Gedeponoerd bij het Gemeente Archief Haarlem.
- DE SPAARBANK TE VLAARDINGEN 1823-1923. Gedeponoerd bij het Gemeente Archief Haarlem.
- STEENBERGEN, C. A., *Onze volksbibliotheken. Toen en nu*. In: Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1784-1934. Amsterdam 1934 p. 149-173.
- STRASSER, L., *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in Nijmegen 1817-1840*. Scriptie 1968. Gedeponoerd bij het Gemeente Archief Nijmegen.
- SWART, G. J. en KEISER, C. P. J., *Kort overzicht van de gebeurtenissen der leesbibliotheek van het Departement 's Gravenhage 1798-1898*.
- SWELLENGREBEL, J. H. W., *De spaarbank te Rotterdam gedurende een eeuw 1818 - 6 mei - 1918*.
- THIERSCH, F., *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. In: F. Thiersch, *Ueber den gegenwärtigen Zustand des öffentlichen Unterrichts in den Westlichen Staaten von Deutschland, in Holland, Frankreich und Belgien*. II. Stuttgart 1838 p. 4-15.
- TIMMER, J. H. en OOSTMAN, F. C., *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. In: J. H. Timmer en F. C. Oostman, *Uit Winschotens Verleden*. Winschoten 1948 p. 208-214.

- UIT DE GESCHIEDENIS VAN HET DEPARTEMENT DOKKUM. In: Nutswerk, 1948 oktober.
- VEEN, J. VAN, *Een burgerinitiatief tot Volksbeschaving. Het departement Utrecht van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en haar activiteiten, 1786-1815*. Scriptie 1982. Gedeponneerd bij Universiteit van Utrecht.
- VELDE, I. VANDER, *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en het volksonderwijs*. In: Paedagogische Studiën, 1959.
- VELDE, I. VANDER, *Nuten Onderwijs 1784-1959*. In: Nutswerk, 1959 oktober.
- VELDE, I. VANDER, *Het Nut en het Onderwijs*. In: Nut, 1967 1, 2 en 3.
- VERSEPUT, J., *De lange reis langs de tweede weg. Geschiedenis van de middelbare opleiding in Nederland vanaf 1864*. Rotterdam 1980. Ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Rotterdamse Nutsacademie 1979.
- VERWIJS, E., *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in vroeger dagen en de volksletterkunde: eene voorlezing*. In: Vaderlandse letteroefeningen, 1866, N.S. 1866, Wetenschap en Belletrie X p. 676-702.
- VIEHOFF, C. D., *150 jaar Zwolse Nutsschool*. In: Nut, 1967 2.
- VIERING VAN HET 100-JARIG BESTAAN VAN HET DEPARTEMENT WAGENINGEN 1807-1907, OP 14, 15 EN 17 OCTOBER 1907. Wageningen 1907.
- VIERING VAN HET 100-JARIG BESTAAN DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN TE WAGENINGEN. In: Het Leven, 1907 p. 1352.
- VLIET, D. H. VAN, *Het feestelijk Nut. Het departement Krommenie van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1804-1979*. Krommenie 1979.
- VOS, K., *Gedenkschrift ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van het departement Middelharnis-Sommelsdijk der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 1810-1910*. Middelharnis 1910.
- VRANKRIJKER, A. C. J. DE, *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-culturele werk in Nederland*. Assen 1962.
- VRIES, J. DE, *Ontsloten poorten, vijftig jaren Volksuniversiteit in Nederland, 1913-1963*. Assen 1963.
- HET 50-JARIG BESTAAN VAN HET DEPARTEMENT LEEUWARDEN DER MAATSCHAPPIJ TOT NUT VAN 'T ALGEMEEN, PLEGTIG GEVIERD OP DEN 3 AUGUSTUS 1842. Leeuwarden 1842.
- WAGENAAR, J. A., *Het departement Makkum van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Scriptie 1982. Gedeponneerd bij de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden.
- WUMKES, G. A., *It Frys yn it Nut*. In: Sljucht en Rjucht. Uitgegeven in 1929 p. 277-281.

NUTSSECRETARISSEN

Nutssecretarissen. Enkele biografische gegevens.

Toen het Nut twintig jaar bestaan had was de functie van algemeen secretaris uitgegroeid tot een volledige, gesalarieerde dagtaak, met een steeds groter maatschappelijk aanzien.

Deed Martinus Nieuwenhuyzen het algemeen secretariaat in een politiek zeer onstabiele periode nog naast een dokterspraktijk, een kleine eeuw later stond de algemeen secretaris bekend als vertegenwoordiger van de vrijgestelde en zelfverzekerde burgerij. Weer een eeuw later (in 1778) werd de rijkssubsidie ten behoeve van het landelijk werk van het Nut stopgezet, ten koste van een aparte functie van algemeen secretaris. Zie hier in een notedop hoe het een particulier initiatief tot volksbeschaving vergaan is.

Wie waren zij nu, die soms jarenlang soms slechts korte tijd, soms in harmonie met de geest van het Nut soms met een omstreden beleid de post van algemeen secretaris bekleed hebben?

1785-1793 M. Nieuwenhuyzen
1793-1802 G. Brender à Brandis
1802-1841 H. Ravekes
1841-1881 P. M. G. van Hees
1881-1887 A. Kerdijk
1887-1915 J. Bruinwold Riedel
1915-1917 H. P. J. Bloemers
1917-1943 J. Hovens Greve
1945-1946 P. J. Bouman
1946-1965 P. H. Schröder
1965-1978 J. J. Klijn

waarnemend secretarissen:

1943-1945 J. D. D. Pruissen
1978-1984 A. A. van Bommel

Martinus Nieuwenhuyzen

Middelharnis 9 december 1759 – Haarlem 6 maart 1793.

Martinus Nieuwenhuyzen, de zoon van Jan Nieuwenhuyzen en Gezina Wijnalda, groeide op in Middelharnis en Aardenburg. Op zijn twaalfde jaar verhuisde hij naar Leiden om onder de hoede van Daniël Hovens de lessen aan de Latijnse School te volgen. Evenals Jan Nieuwenhuyzen was Daniël Hovens doopsgezind "le-

raar" (dominee). Hij was gehuwd met Jans zuster en werd later medeoprichter van het departement Leiden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

In Leiden ontstond de interesse van Martinus voor botanisch en farmaceutisch onderzoek. In Harderwijk en Franeker studeerde hij vervolgens geneeskunde, waarin hij in 1784 promoveerde. Een maand daarvoor was hij aanwezig toen het Nut opgericht werd. Van 1785 tot medio 1787 was hij arts in Edam en secretaris van de Maatschappij.

Toen ontstonden er echter moeilijkheden binnen de Maatschappij. Tegenover elkaar stonden de departementen en het Hoofdbestuur te Edam, dat tijdens de politieke woelingen een prinsgezind signatuur had gekregen. De positie van Martinus kwam aan het wankelen toen hij protest aantekende tegen de weigering van het Hoofdbestuur om in te gaan op een voorstel van het departement Amsterdam om een vergadering te houden buiten Edam. Het Hoofdbestuur gaf Martinus te verstaan dat hij moest vertrekken. Op 30 juni 1787 begreep hij dat er weinig anders op zat en reisde hij met medeneming van de Nutspapieren via Monnickendam af naar Amsterdam. Een bevel tot arrestatie in Edam hiermee ontwijkend. In Amsterdam vestigde hij zich als arts en stichtte hij een gezin met Anna Maria Herdingh, met wie hij in 1789 trouwde. In het huis van haar ouders in Haarlem overviel hem in 1793 een fatale ziekte, waaraan hij binnen enkele dagen stierf.

Naast zijn interesse voor de natuur, had Martinus een liefde voor de letteren. Hij schreef en dichtte menig werk, waaronder *Desdemona* (1789). Uitzonderlijker voor deze tijd was echter dat hij ook een paar schoolboeken schreef, die natuurlijk door het Nut uitgegeven werden. Is het idee voor de oprichting van de Maatschappij vooral de inbreng van zijn vader, dan is het toch het werk van de zoon geweest, waardoor het idee gestalte heeft gekregen. Toen hij in 1793 stierf telde het Nut meer dan 2000 leden, verspreid door het hele land, en kon men bogen op een flink aantal publicaties. Maar belangrijker was dat reeds toen de brug was geslagen tussen het

departementaal opgezette Nut en de landsregering, waardoor talrijke bemoeienissen van het Nut verwezenlijkt zouden kunnen worden.
Literatuur: G. BRENDER à BRANDIS en M. C. VAN HALL, *Lijkredenen op Martinus Nieuwenhuyzen*. Werken der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Gebundelde Verhandelingen betreffende het Schoolwezen en van Onderscheidenen Aard. 1793; A. C. KRUSEMAN, *Martinus Nieuwenhuyzen*. In: *Volksalmanak*, 1885 p. 10-66.

Gerrit Brender à Brandis

Leiden 21 maart 1751 – Amsterdam 23 juni 1802.

Gerrit Brender à Brandis, van beroep leraar in de wis- en sterrekunde en examinator van "Stadsmaten- en gewigten", was bestuurder van het departement Amsterdam en lid van het Hoofdbestuur, toen Nieuwenhuyzen in 1793 stierf. Hij had alle kwaliteiten van bestuurder en werd de opvolger van Martinus Nieuwenhuyzen als algemeen secretaris. In 1795 werd hij bovendien secretaris van de municipaliteit van Amsterdam, een niet onbelangrijke openbare post. Omdat hij lid was van een aantal genootschappen, verenigde hij in zich allerlei posities, die bijdroegen aan het leggen van persoonlijk contact tussen het Nut en de overheid.

Brender à Brandis was een uomo universalis in zijn interesses en kundigheden; temeer viel dat (in zijn tijd) op, omdat hij van lage komaf was.* Wijsbegeerte, geschiedenis, poëzie, maar ook natuurkunde hielden hem bezig. Hij publiceerde talloze werken en was lid van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen in Haarlem, de Maatschappij van de Nederlandse Letterkunde in Leiden, het Zeeuwsche en het Utrechtsche Genootschap der Wetenschappen en van Felix Meritis in Amsterdam. Onder de titels, die op zijn naam staan vindt men *Rekenkundige Regelen om de Thermometers van Fahrenheit, del'Isle en Reaumur met elkander te vergelijken* (1780) maar ook *Inleiding tot de Weereldgeschiedenis voor Kinderen* (1780). Slechts negen jaar was hij algemeen secretaris geweest, toen hij op eenen- en vijftigjarige leeftijd, met achterlating van een groot gezin plotseling overleed.

Literatuur: G. DE RIJK, *Aan de nagedachtenis van G. Brender à Brandis, overleden den 23 juni 1802*. 1802; P. G. WITSEN GEYSBEEK, *Biografisch Woordenboek der Nederduitschen Dichters*. Met opgave van het gepubliceerde werk van Brender à Brandis.

Hendrik Ravekes

Amsterdam 2 mei 1765 – Amsterdam 1 juli 1841.

De loopbaan van Hendrik Ravekes, de enige zoon van de kaarsemaker Dirk Ravekes, kreeg zijn definitieve richting pas toen hij in 1802 secretaris van 't Nut was geworden. Hoewel zijn vader hem van zijn veertiende tot zijn zeventiende jaar in de zaak had weten te houden en hoewel hij eigenlijk predikant wilde worden, blande hij op een administratieve post bij de Staatswisselbank. Daar werd hij in 1786 wegens patriotistische sympathieën ontslagen. Nog enige tijd werkte hij op het ontvangkantoor van de Oostindische Compagnie, maar volgde even later zijn oom op als boterkoper. Hij stond bekend als gematigd revolutionair en begon als kapitein van de gewapende burgermacht in 1795 aan een staatkundige carrière. Maar zijn besluit veranderde weer en in 1802 werd hij algemeen secretaris van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Voor de Maatschappij betekende dit onder andere dat men een secretaris had met voldoende boekhoudkundige kennis om belangrijke verbeteringen in de financiën aan te brengen.

Ravekes was in veel dingen autodidact. Zo verraste hij op vijfjarige leeftijd zijn ouders door daar waar zijn twaalfjarige zuster even wachtte met voor te lezen uit de bijbel, de passage hardop uit te lezen. In tegenstelling tot zijn voorgangers bij 't Nut was Ravekes geen geleerde. Toch was hij buitengewoon geïnteresseerd in alles wat met rekenkunde te maken had en zijn intellectuele vriend vond hij in de Nutsrekenboekenschrijver H. Aeneae.

Ravekes werd getroffen door een beroerte in 1834, maar stond erop als secretaris aan te blijven. Hij overleed ongehuwd in 1841.

Literatuur: *Levens- en karakterschets van Hendrik Ravekes*. Gemeente Archief Amsterdam, Archief Hoofdbestuur Nut (inventarisnummer 1612).

Petrus Marius Gerardus van Hees

Utrecht 23 augustus 1807 – Haarlem 3 september 1881.

Over Petrus Marius Gerardus van Hees is eigenlijk weinig bekend. Hij was het zevende kind uit een gereformeerd gezin met acht kinderen. Zijn grootvader, Carel van Hees, was advocaat in Utrecht en in goeden doen. Zijn vader, Petrus van Hees, was waarschijnlijk eerste clerk van de politie. Na zijn promotie in de rechten (Utrecht 1834) werd de zoon Petrus van Hees assistent-secretaris onder Ravekes. Toen deze overleed in 1841 volgde hij hem als algemeen Nutssecretaris op. Tot 1881 bleef hij in functie. Toen vertrok hij naar Haarlem, waar hij drie maanden later stierf. Hij was ongehuwd.

Literatuur: H. P. G. QUACK, *Herinneringen uit de levensjaren van Mr. H. P. G. Quack, 1834-1913*. Amsterdam 1913 p. 470-480.

* Bron: G. De Ryk, *Aan de nagedachtenis*, 4

M. Nieuwenhuyzen

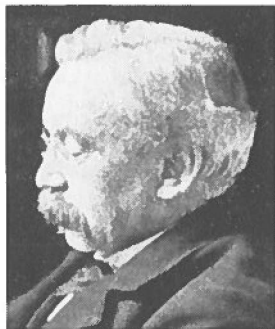
G. Brender à Brandis

H. Ravekes

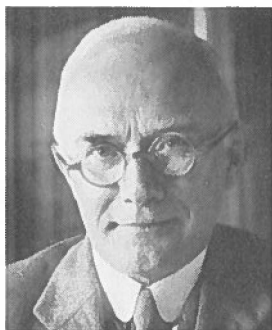
A. Kerdijk

J. Bruinwold Riedel

H. P. J. Bloemers

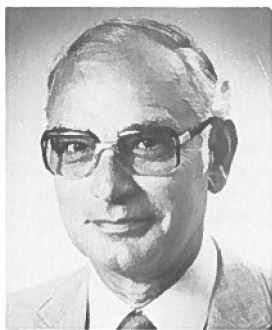
J. Hovens Greve

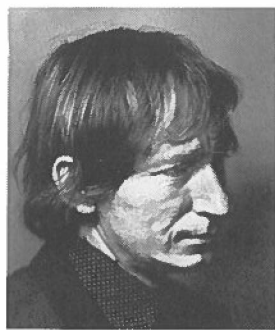
P. J. Bouman

P. H. Schröder

J. J. Klijn

A. A. van Bommel

Van de heer
P. M. G. van Hees
was helaas geen
portret beschikbaar

Arnold Kerdijk

Rotterdam 24 mei 1846 – München 15 maart 1905.

Arnold Kerdijk was afkomstig uit een welgestelde Joodse familie uit Rotterdam. Hij studeerde vanaf 1863 in Utrecht onder de rechtsgeleerde C. W. Opzoomer en promoveerde in 1873. Hij stond bekend als uitbundig, hardwerkend en veeleisend, maar ook kleurden buien van diepe neerslachtigheid zijn hele leven. Hij trouwde in 1876 en begon zijn loopbaan als schoolopziener in Zuid-Holland in 1880. Vervolgens werd hij directeur van de Rijkspostspaarbank in Den Haag. Een jaar later koos het Hoofdbestuur van 't Nut hem als algemeen secretaris. Een politieke keuze, door veel departementen als té politiek gezien. In menig publicatie had Kerdijk inmiddels blijk gegeven een sociaal hervormer te zijn en zijn bekendheid zou hij tenslotte ook ontlenen aan zijn lidmaatschap van de Tweede Kamer voor de liberalen (1887-1901). Hij was voorvechter van volksonderwijs, de leerplicht, het algemeen kiesrecht en sociale hervorming. In 1887 botsten echter het beleid van Kerdijk en de geest van 't Nut, toen Kerdijk, op voorhand van de goedkeuring, die hij verwachtte te krijgen van de departementen, begon met de uitgave van het Sociaal Weekblad. Het conflict, dat hieruit voortvloeide noopte Kerdijk het algemeen secretarisschap neer te leggen. Zijn werkzaamheden concentreerden zich nadien op activiteiten voor talloze verenigingen en de politiek.

Literatuur: B. H. PEKELHARING, *Mannen en vrouwen van betekenis in onze dagen*. 1906 p. 247-304; H. P. G. QUACK, *Herinneringen uit de levensjaren van Mr. H. P. G. Quack, 1834-1913*. Amsterdam 1913 p. 395-397;

Jan Bruinwold Riedel

Saaxum (Gr) 20 februari 1849 – 's-Gravenhage 27 maart 1921.

Jan Bruinwold Riedel, een geboren en getogen Groninger, was predikant in Hoorn, toen hij in 1887 gekozen werd tot algemeen secretaris. Met zijn vrouw en zes kinderen vestigde hij zich in Amsterdam. Zijn secretarisschap duurde tot 1915 en meer dan van enig ander secretaris vindt men zijn naam als auteur van een Nutsuitgave of als opsteller van een Nutsrapport. Zie hiervoor de jaren 1890-1913 van Bibl. B en Bibl. E.

Henri Petrus Johan Bloemers

Hummelo (Gld) 18 april 1880 – Arnhem 16 september 1947.

H. P. J. Bloemers doorliep het gymnasium in Doetinchem, studeerde biologie in Utrecht en werd in 1905 burgemeester. Dit ambt zou hij eigenlijk zijn hele leven blijven vervullen, zij het dat zijn eerste burgemeesterschap dat van Willemsstad was en zijn laatste dat van Arnhem (van 1934 totdat het Duitse gezag hem ontsloeg in

1944). Hij was secretaris van 't Nut tussen 1915 en 1917.

Jacob Hovens Greve

Steenwijk 26 januari 1882 – Amsterdam 26 juli 1943.

Relativerend, geen fanaticus, humaan, wijs en mild, zo karakteriseerde Kohnstamm Jacob Hovens Greve, toen deze tijdens de oorlog aan ziekte overleed. Na de H.B.S. te Groningen en een studie Duits te Amsterdam, Groningen en Heidelberg, werd Hovens Greve leraar aan het gymnasium van Hilversum en de H.B.S. te Amersfoort.

Eenmaal secretaris van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1917, maakte hij zich onder andere sterk voor Nutsbemoeiingen met radiolezingen en filmvertoningen. Hij was ook voorzitter van het "Lichtbeelden Instituut". Zijn werkzaamheden werden waargenomen door de voorzitter J. D. D. Pruisen tot 1945.

Literatuur: PH. KOHNSTAMM, *In Memoriam Jacob Hovens Greve*. In: *Volksonwikkeling*, 1946-47.

Pieter Jan Bouman

Batavia 19 september 1902 – Epe 10 maart 1977.

De vader van Pieter Jan Bouman was gezagvoerder bij de Koninklijke Paketvaartmaatschappij en bijgevolg bracht de zoon zijn jeugd afwisselend in Indië en Nederland door. In Rotterdam studeerde hij economie, specialiseerde zich (terwijl hij leraar was) in de economische geschiedenis en publiceerde na zijn proefschrift talloze cultuurhistorische werken, waarvan enkele bestsellers werden. Bouman is slechts één jaar secretaris van 't Nut geweest. In 1946 werd hij benoemd tot hoogleraar sociologie in Groningen, waar hij in 1967 afscheid nam.

Pieter Hendrik Schröder

Alkmaar 27 april 1900 – 25 december 1983

Pieter Hendrik Schröder doorliep het gymnasium te Alkmaar, behaalde een graad in Nederlands en geschiedenis en promoveerde in 1925 in de Nederlandse letterkunde. Vervolgens was hij tot 1944 leraar, in Tiel en in Haarlem. Zijn secretarisschap van 't Nut loopt van 1946 tot 1965. In die hoedanigheid is hij onder meer betrokken geweest bij de oprichting van diverse overkoepelende verenigingen op cultureel gebied, zoals het Nederlandse Cultureel Contact (1949) en het Nationaal Overleg voor Gewestelijke Cultuur (1950). Naast zijn werkzaamheden vervulde hij bestuursfuncties, onder andere bij het beroepstoneel. Hij was auteur van enige hoorspelen en toneelstukken.

Jan Jacob Klijn

18 februari 1918

Na het gymnasium volgde Jan Jacob Klijn de

studie theologie in Amsterdam. Vervolgens was hij tot 1952 predikant en tegelijk leraar in Harlingen. Zijn loopbaan ging verder in de journalistiek, eerst bij de Arnhemsche Courant en later bij het Algemeen Handelsblad als redacteur voor onderwijs en geestelijk leven. Tussen 1965 en 1978 bekleedde hij de post van algemeen secretaris bij de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. In 1978 leidden bezuinigingen ertoe dat deze post niet meer vervuld kon worden.

Albert Antonius van Bommel

Oostvoorne 17 december 1933 - Amsterdam
mei 1983

Albert Antonius van Bommel kreeg een administratieve opleiding. Op 1 april 1965 trad hij in dienst van de Maatschappij, aanvankelijk als administrateur, na 1980 bovendien als waarnemend secretaris. Einde van de jaren zeventig is de Maatschappij door een financiële crisis gegaan. De heer Van Bommel bleek de juiste man – twee jaar lang als enig overgebleven personeelslid – deze te helpen bezweren. Hij putte daarbij uit een brede culturele belangstelling, als natuurliefhebber en natuurfotograaf, als groot minnaar en kenner van muziek en als literair-filosofisch bibliofiel met omvangrijke en voortdurend bijgehouden bibliotheek. Helaas is hem de beleving van het tweehonderdjarige bestaan van de Maatschappij ontgaan.

REGISTRATIE VAN PERSONEN

Aa, A. J. van der	215, 260	Berlage, N. W.	61
Aarts, J.	325	Beumer, R.	159
Achterhuis, H.	353	Beyerman, H.	298, 304, 306, 307
Adriani, M. J.	237, 245	Biart, G.	262
Aeneae, H.	15	Biemen, A. van	345
Agulhow, M.	259	Bienfait, E. S.	89
Alphen, A. van	218, 251, 256, 257	Bierens de Haan, J.	215, 219, 306
Arbor, A.	295	Bigot, L. C. J.	21, 46, 48, 69, 86, 116, 117, 118, 119, 127, 128
Arts, W.	220	Bilderdijk, W.	214
Artz, F. B.	293	Blankaart A.	237, 245
Ashwin, C.	295	Blarkom, J. van	254
Asselbergs, A. J. M.	184	Blaupot ten Cate, S.	57
Aubert, R. R.	261	Bloemaart, A.	280, 295
 		Bloemers, H. P. J.	144, 331
Baalen, H. J. van	295	Blok, P. J.	100, 184
Bagelaar, A.	160	Blom, H. W.	220
Bakker, H.	12	Blonk, A.	134
Baltensz., Fr.	244	Bodisco, P.	272
Baltus, F.	234	Boekholt, P. Th. F. M.	260
Bank, J. H. van de	245	Boeles, W. B. S.	215, 218
Banning, W.	<i>XXIII</i> , 160, 344, 345	Boer, W. de	302, 307
Barneveld, W. van	14, 215	Boing, D.	25, 33, 240, 245
Bartstra, J. S.	216	Boks-Schoute, M.	155
Baschwitz, K.	159	Bolhuis, L. van	15, 29
Basedow, J. B.	204	Bolten, J.	295
Beaufort, W. H. de	307	Bommel, A. A. van	181
Bedaux, J. B.	296	Bommel, C. R. A.	258, 262
Beekelaar, G. A. M.	250	Bonnet, G.	197, 215
Beekhuis, A.	236, 245	Booden, K.	V, X
Beeloo, A.	61	Boogman, J. C.	214, 215
Bellamy, J.	218	Booy, E. P. de	215
Berg, J. van den	244	Bornewasser J. A.	216, 228, 260
Berg van Dussen Muilkerk, W. E. J.	64	Bos, A.	86
 		Bos, A. M.	129
Bergkamp, N.	259		

Bos, D.XIV 84, 86, 88, 90, 100, 107, 113, 115, 121, 185, 328, 343	Clemens, Th.	XX, 221, 245
Bos, H. J. M.	Clerq jr, P. de	229
Bosch, B.13, 14, 195, 222, 228, 247, 259	Cobden, R.	299, 306
Bosch Kemper, J. de	Cohen, I. B.	106, 139
Bosvelt, G. van	Comenius	353
Bots, J.	Comte, A.	342
Bouman, H.	Coronel	342
Bouman, P. J.	Couperus, L.	94
Bouwmeester, F.	Craandijk, H.	166
Böhringer, J. A.	Crahay R.	261
Brender à Brandis, G.13, 14, 19, 29, 32, 33, 196, 199, 200, 209, 215, 216, 222	Crajenschot, Th.	229
Bright, J.	Cramer, J.	250, 251
Broek, C. J. H. van den	Cremer, J. J.	323
Brogie, M. de	Crombag, H. F. M.	335
Brok, C. J. M.	Curas, H.	25, 261
Bronkhorst, S. van	Cuylenburgh, C. van	271
Brouwer, W. H.		
Brugmans, H.	Dam, M. van	353
Brugmans, I. J.	Damme, P. van	23
Bruin, R. E. de	Dann, O.	262
Bruinsma, V.	Dasberg, L.	325
Bruinwold Riedel, J.40, 41, 86, 89, 92, 93, 94, 100, 105, 107, 110, 113, 115, 116, 121, 144, 184, 301, 302, 303, 304, 306, 307, 330	Deen, N.	121, 123, 154, 185, 353
Bruijn, G. de	Deken, A.	233, 244, 245
Buning, J. R. A.	Delft, M. van	292
Burgh, D. G. van den	Descartes, L.	229
Burman, P.	Deursen, A. Th. van	220
Busken Huet, C.	Dibbits, J. E. G. C.	185
Buijnsters, P. J.	Diels, P. A.	118
Buys, J.	Dodde, N. L.	21, 185, 294
Buys, J. Th. (J. T. B.)	Does, I. van der	216
Bijmholth, B.	Dongen, A. van	251
	Drucker, H. L.	84, 103
Carasso, D. G.	Duinen, J. H. van	69, 289
Casimir, R.118, 119, 121, 122, 130, 133, 134, 143, 330, 333, 342	Duinkerken, A. van	260
Chappin, M.	Duitemeijer, G.	353
Clarisse, J.	Dulken, A. van	219
Clark, J. M.	Dupuis, Gebr.	284, 287, 295, 296
	Durkheim, A.	342
	Duijvendijk, A. J.	215
	Dijk, G. C. M. van	261
	Dyserinck, J.	246
	Eck, P. L. van	295
	Eeghen, I. H. van	185

Eerenbeemt, H. F. J. M. van den,	216, 228, 259, 261	Goudszwaard N. B.	292, 293, 294, 295
Effen, J. van	191, 220	Görlitz P. K.	284, 286, 295
Eggenkamp H.	304, 307	Graafhuis A.	217
Ellenius A.	294	Greuve, G. C. de	268, 275, 294
Elling P.	291, 296	Greve, H. E.	94
Enckevort, G. van	185, 353	Greven, H. B.	78
Esveld, N. E. H. van	185	Groen van Prinsterer, G.	45, 258
Everts, J.	57	Groot, A. de	231, 246
		Guermontprez, O.	138
		Gunning Wzn J. H.	337
		Gunning, L. P.	127, 128, 144
Faber, J. H.	140		
Falkenburg Ph.	302, 306	Haas, M. de	260
Fardon, A. B.	10, 195, 215	Hajer, R.	160, 349, 350, 351, 352
Feenstra, P.	28, 306	Hall, M. C. van	31, 33, 211, 212, 213,
Fikkert, L. B.	90		219, 268, 269, 277, 294
Flesseman T.	353	Hamel, G. A. van	84, 86
Floh J. H.	23, 240, 245, 268, 293	Hamelberg, W. A.	108
Fockema Andreae S. J.	230	Hamelveld, Y. van	237, 245
Fokker, E.	113	Hanewinkel, S.	250, 251, 252, 260
Formsma W. J.	245	Haremaker, G.	V
Frijhoff W.	215, 216, 220	Harms, D.	322
		Hart, P. D. 't	308
Gay P.	335, 336	Hartman, E.	66
Gebhart, A. C.	95, 113, 124, 125, 161	Hartog, J.	216, 229
Gelder, A. H. van	21	Hasselt, J. M. van	158
Gelder, H. A. E. van	185	Have, T. T. ten	XIV, 160, 163, 342,
Genebeth, P. van	43		343, 344, 345
Gent, B. van	353	Hees, P. M. G. van	62, 63, 68, 79
Gerhard, A. H.	142, 145	Heide, H. van der	113
Gerhard, J. W.	117, 118, 126, 134	Heldring, O. G.	XXI, XXIV
Gerhards, W.	57	Helsloot, P. N.:	V, IX, X, XII, XIII,
Gevers J. K. M.	220		XIV, XIX, XXI, I, 168, 184, 244
Geyl P.	229	Hennert, J. F.	217
Ghijsen Ha. C. M.	244	Heringa Ezn., Jod.	238, 245
Gide Ch.	303	Hermans, C. R.	261
Giele J.	324	Heukelom, A. P. van	322
Giezen, A. M. van der	215	Heukelom, J. van	219, 227, 322
Gils, A. van	257	Heijden, M. J. M. van der	260
Gilse, J. van	57	Heye, J. P.	53, 54, 57, 184
Gebbers W.	217, 295	Heyermans, I.	113
Goeman Borgesius, H.	84, 86, 104	Heymans,	121, 330, 342
Goens, R. M. van	217	Himbergen, E. J. van	215, 216
Goes, F. van der	303	Hinloopen, D. van	14, 33, 238, 245
Gool, A. J. van	161	Hoefnagels, E. J.	323
Gorris G.	229, 260, 261, 262		

Hoekstra, J. A.	XIX, 12, 192, 201, 202, 203, 209, 214, 216, 217, 225, 231, 244, 266, 293	Juchter, W.	95
Hoer, P. 't	208, 218	Jurriaanse, M. W.	261
Hoeve, A. H. van de	119	Kalff, G.	96
Hoffman, E. R. M.	261, 262	Kalle, F.	301
Hofstede de Groot, P.	353	Kant, J.	250
Holthe tot Echten, S. van	293	Kautsky, K.	q303
Holvoet, J. B.	254	Keizer, S. D.	245
Hoog, C.	245	Kamp, W.	292, 293
Hoogenboom, A.	292, 293, 296	Kemper, J. M.	214, 220
Hoogwerf, P. A.	335	Kerbs, D.	294, 296
Hoop Scheffer, J. G. de	61	Kerdijk, A.	XIV, XXI, 69, 76, 79, 80, 81, 84, 89, 98, 100, 111, 325, 340, 341, 342, 343
Hooijkaas, A.	132	Kernkamp, G. W.	10, 185
Hoppenbrouwers, F. J.	253, 254, 260	Kerschensteiner, G.	128
Horstig, C. G.	267, 268, 272, 293	Keynes, J. M.	304
Houte, I. C. van	155, 159, 161	Keijzer, H.	229
Hovens, D.	13, 222, 227, 229, 234, 239, 245	Kielstra, E. B.	64
Hovens Greve, J.	XIII, XXII, 118, 119, 127, 128, 131, 134, 135, 136, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 332, 336	Klashorst, O. van de	216
Hovy, J.	215	Kleyn, K.	137
Höweler, H. A.	216	Klinkhamer, P. J. C.	291
Hubrecht, H. F. R.	74, 86, 295, 322	Kloek, J. J.	216, 217, 218
Huf, P.	137	Klomp, M. A.	129
Hugli, J.	14	Klompé, M.	347
Huisman, C.	245	Klijn, J. J.	179
Huizinga, J.	XI, XIII, XVIII, 220	Knappert, A.	129, 130
Hultman, C. G.	253, 254	Knappert, E. C.	113, 127, 128, 129, 185
Hulst van, J. W.	185	Knappert, L.	215, 216
Huran, C. S.	245	Knigge, J. C.	XXIV
Idenburg, Ph, J.	155, 170	Knip-Kooy, J. B.	185
Jacobs, A. C.	158	Knoef, J.	294
Jacobs, A. H.	303	Knolle, P.	22, 23, 35, 216, 219, 263, 277, 292
Jaffé, H.	161	Koe, A. de	129
Jedin, H.	261	Kohnstamm, Ph. A.	XII, XIII, XV, XXIV, 14, 81, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 126, 128, 133, 134, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 153, 154, 159, 163, 170, 326 t/m 343
Jong, L. de	146	Kohnstamm, M.	326
Jong, Th. P. M. de	215, 220, 241	Kok, J. de	217
Jong, O. J. de	245, 260	Kolff, A. H. van der	302, 307
Jongeneel, J. A. B.	229	Koning, J. de	148, 149, 160
Joosz, B.	283		
Jorissen, Th.	9, 12, 14, 215, 221, 228		

Koning, Z. M. den	40	Maanen, J. Adz. van	240
Kossman, E. H.	185, 215, 218, 220	Maas, K.	244
Konijnenburg, J. van	217	Maclean, J.	293, 295
Koopman, W.	219	Maistre, J. de	257
Krom, H. H.	245	Maltus, Th.	306
Krom, J. H.	237	Manning, A. F.	260, 262
Krom Ir., P.	1, 4, 168, 181	Mansbridge, A.	128
Kruithof, B.	220, 228, 292, 293, 325, 339, 340	Marck, F. A. van der	232
Kruijff, J. R. de	29, 68, 290, 291, 296	Martinet, J. F.	XIX, 13, 197, 222, 232
Kruijt, J. P.	134, 159	Martis, A.	22, 23, 35, 216, 219, 263, 292, 294, 296
Kuiper, G.	185	Marx, K.	303
Kuijper, J.	32	Mazio, R.	261
Kuyper, A.	XXI, XXII, 16, 45, 46, 86, 88, 185, 214, 244, 246, 328	Mëan, F. A. de	261
Lairesse, G. de	280, 295	Meeuwen, P. van	255
Lako, D.	294, 296	Menu, J.	258
Lambers, H. W.	155	Meppelink, H. P.	18, 22, 35, 50, 185, 292, 294
Lamennais, F. de	257	Mercier, H.	98, 113, 341
Lande, Jac. de la	233	Messchaert, N.	37
Lange, D. de	82, 96	Meulen, J. ter	113
Langebeek, A.	244	Michielse, H. C. M.	XXIII, 185, 346, 353
Langeveld, M. J.	148, 155, 335, 342	Minderhout, H. J.	261
Langerhuizen, P.	127	Moens, A. M.	238, 242, 245, 246
Lasch, E.	351	Molkenboer, W. B. G.	289, 290, 296
Leeuw, G. van der	148	Molster, J. A.	61
Leeb, I. L.	216	Moltzer, J.	295
Leliman, J. H. W.	140	Mommers, A. R. M.	259
Lennep, W. W. van	291	Mooy, Ch. C. M. de	259
Levy, I. A.	84	Muhlen, B. zur	14, 299, 306
Lieshout-Bruinsel, D. A.	X, 181	Mulder, E.	123, 325
Lightenveld, L. A.	255, 258	Mulder, R.	137
Linsen, J.	256	Muller, H. C.	99
Locke, J.	198	Muller, J. F.	14, 215, 299
Lodewijk Napoleon	20, 26, 31, 32	Muller, K.	140
Loggen, J. L.	XIX, 12	Muller-Lulofs M. G.	341
Loo, L. F. van	185	Mulock Houwer J. A.	293
Loosjes Pz, A.	15, 29, 96	Mijnhardt W. W.:	V, IX, X, XIX 8, 10, 189, 193, 205, 214, 215, 216, 217, 218, 220
Lottman, E. B. M.	293	Naber, J. W. A.	86, 220
Luga, P. de	298, 306	Nagtglass, F.	55, 219, 295
Luttenberg, G.	59	Nahuys P.	239, 245
Luyben, J. L. A.	257		
Maanen, C. F. van	254		

Nieuwendijk, J. van den	219	Poort, H.	130
Nieuwenhuis, D.	73, 303	Post, P.	154, 155, 159, 161
Nieuwenhuis, H.	155, 160	Pot, C.	130
Nieuwenhuis Th.	291, 345	Pot, J. E. van der	37, 155, 163
Nieuwenhuijzen, J.XIX, 7, 9, 10, 11,		Praag, H. van	335
14, 32, 82, 86, 167, 186, 233, 239, 327		Praalder, L.	206
Nieuwenhuijzen, M.10, 11, 12, 13,		Prins, F. W.	155
14, 15, 19, 110, 196, 197, 200, 201,		Pruissen, J. D. D.	107, 148, 304, 307
209, 218, 222, 229, 233, 267		Quack, H. P. G.XXI, 63, 76, 78, 79,	
Nolen, Th.	86, 90	80, 81 84, 92, 185, 303, 325, 340, 343	
Noordman, J.	292	Quak, M.	244
Nooten, D. H. van	298	Quay, J. E. de	260
Nooy, J. de	260	Raalte, E. van	185
Notten, A. L. T.	338, 353	Rabus, P.	190, 191
Numan, H.	278, 279, 280, 295	Ravekes, H.	31, 32, 33, 63
Nijenhuis, H.	185	Rebel, E.	293
Nijk, A. J.	346	Reddingius, W. G.	25
Nijkamp, W. M.151, 152, 153, 158,		Reekers, J.	272
161, 169, 170, 172, 185		Reinsma,	261, 262
Nijkerk, K. J	160	Rensing, C.	14
Nijland, J. A.	218	Reijers, J.	215
Olie, J.	288, 291	Riemsdijk, J. C. M. van	96
Oomen, W.	254	Riemsdijk, W. C. P. van	247, 259
Oort, H.	99	Rietveld, G. T.	291
Oosterhout, N.	137	Ritter, jr., P. H.	42, 64
Ouden, de	199	Robidé van der AA, C. P. E.	38, 57
Paardekoper, J. C.	129	Roekel, J. van	292
Palier, H.	254, 256	Roelfsema, H.	150
Palm, J. H. van der	21, 29, 30, 243	Rogier, L. J.	185, 216, 260, 261, 262
Pekelharing, B. H.	322	Roland Holst H.	303
Peper, B.	347	Romein, A.	117, 186
Perkins Stetton, Ch.	303	Romein, J.	117, 186
Perponcher, W. E. de	193, 215	Roos, J.	12, 197
Pevsner, N.	292, 293	Rooy, N. de	261
Pierson, M. H. A.	218	Rooy, P. de	292
Pierson, N. G.	78, 84, 303	Rosenblum R.	294
Pieters, A.	161	Rossijn J. Th.	207, 217
Plaatzter von der Hull, H. W.	286	Rousseau J. J.	217, 280, 295
Ploeg, H. W. van der	25, 33, 236, 241,	Rutgers van der Loeff, J. D.	124
242, 245, 246, 267, 293		Rijkens, R. G.	295
Ploos van Amstel, C.	292	Rijkers, R. G.	49
Polak, E.	336	Rijxman, A. S.	335
Polman, P.	259		

Sabbe, J.	113	Son P. van	255
Sage ten Broek, J. J. le	XIX 12, 13, 45, 46, 197, 222, 229, 257, 258, 260, 261, 262	Spiegel L. P. van de	201, 216
Sage ten Broek, J. le	46	Spoelstra B.	269
Sailer, J. M.	250	Spoor A. P.	255
Sandberg, H. H. J. B.	161	Spijker, H. J.	64
Sande, A. W. F. M. van de	XX 247, 260	Statius Muller J. W.	239, 245
Sande Meijs, M. van de	260	Steenbergen, C. A.	24, 91, 93, 124, 125, 129, 136, 148
Sassen, J. H.	255, 258	Stegeren W. F. van	353
Say, J. B.	306	Steinmetz, S. R.	98, 99, 126, 342
Schaaff, J. H. van der	33	Stokman S.	261
Schaepman, H. J. A. M.	93	Stoof W. B.	286
Scheffer, M. C. J.	154, 159	Stronck C. W.	240, 245
Schenk, F. B.	V, IX, 355	Stuart, A. A.	56
Schilstra, W. N.	322	Stuart L.	289
Schimmelpenninck, R. J.	21	Stuart Hughes H.	336
Schmid, J.	295	Stuyvenberg J. H. van	306, 323
Schoch, L. W.	155	Stijl S.	194, 215
Schouten, P.:	XX, 12, 126, 221, 222, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 234, 235, 245, 251, 267, 293	Suringar, W. H.	35, 39, 57, 60
Schötling, E.	58	Swart, N.	241, 245, 268, 294
Schrant, J. M.	250, 260	Swellengrebel, W. M.	218
Schröck, J. M.	25, 261	Swildens, J. H.	10, 194, 218
Schröder, P. H.	153, 155, 157, 159, 161, 165, 167, 179	Taal G.	385
Schubert, F. P.	130	Tagage S.	262
Schuer, A. van der	229	Thijm, A.	45
Schwiers, C.	229	Tichelaar, H.	21, 29, 33
Schijn, P.	245	Tienhoven G. A.	322
Segaar, J. W.	165	Tilborgh van L.	292, 293, 296
Siegenbeek, M.	29, 30	Tinga E.	238
Sigault, C.	32	Thobokholt B.	216
Simons, A. F.	239, 245	Tjeenk Willink, H. D.	81
Simons, L.	96	Tolk A.	229
Sinderam, N.	31	Tosseram, B. G. L. M.	XXIII
Sloos, R.	185	Treslong, T. P.	56
Smies, J.	275	Treub, M. W. F.	84, 96, 105, 106, 111, 112, 186
Smit, J. W.	220	Tuithof C. P. M.	261
Smith, A.	298, 300, 301, 306	Tuuk G. van den	240
Smits, W.	49	Tijdeman jr., M.	86, 218
Smitskamp H.	215	Tijdeman, T. W.	56
Snijders, H.	84, 86	Tijn, Th. van	185
		Uilkens, J.	25
		Uiterwaal J.	296

Uri, P. H.	90	Vroom, L.	57
Valk J. P. de	261, 262	Vugt, J. van	262
Varrik, G. van	29, 35	Wal, G. de	268, 294
Vastenhouw, M.	163	Wal, M. S. de	241
Veen G. van	120, 122, 148	Warnsinck, W. H.	32, 33, 56, 57
Veen J. van	216, 217, 245	Waterink, J.	337
Veen, J. M. van der	132	Watervliet, J.	219
Velde, I. van der	159, 185	Wefers Bettink, H.	109
Velthoven, H. van	261	Weiland, P.	30
Verhaak, G. Th. M.	185	Weiler, A. G.	260
Verhagen, B.	132	Welcker, J. M.	322, 323
Verheijen, F. X.	255, 257	Wertheim, A. C.	84, 325, 326, 335
Verweij, B.	245	Wertz, C.	21, 32, 33
Vet, J. de	214	Wester, H.	25
Veth, P. J.	63	Westerbaen, C. W.	213, 220
Vink, P. M.	126	Westriehen, F. van	216
Visser, H. W. C. A.	34, 243, 246	Wetering, A. van	219
Visser, J.	41	Wetzels, J. W. H.	262
Visser, S. de	208	Wiardi Beckman, H. B.	148
Vleggeert, J. C.	322, 323	Wibaut, F. W.	98
Vlerk, A. J.	155, 159	Wichers, A. J.:V, IX, IX, XXI, XXIII	
Vliet, P. van den	245		1, 4, 168, 181, 219
Vloten, J. van	289	Wiedhaup, C. J. J.	159
Volkomen, W. van	254, 256	Wielen, H. G. W. van der	132
Vollenhoven, C. van	223, 234, 235, 244	Wieling, S. E.	239, 245
Vondel, J. van de	254	Wielink, H. J. van	132
Vonhoff, H.	350	Wigeri, J.	234, 240, 293
Voogd, P.	118	Wille, J.	218
Voorthuyzen, W. D.	297	Willem I:	XIX 32, 34, 41, 42, 45, 105, 211, 252, 256, 263, 304
Vos, A. T.	132	Willem IV	8, 9
Vrankrijker, A. C. J. de	18, 185, 353	Willem V	9
Vree, J. van	258, 259, 262	Willems, J. F.	XXI
Vreede, G. W.	216, 250, 260	Willinge Prins-Visser, C. W.	159
Vreede, P.	249	Wit, J. de	280
Vries, C. de	229, 260	Withuys, C. G.	38
Vries, H. de	127	Witlox, J. H. J. M.	260, 261, 262
Vries, Joh. de	185, 215, 216	Witt Hamer, M. J.	323
Vries, J. C. de	61	Wittop Koning, M.	89, 126, 137
Vries, K. de	86	Wolferen, M. D. van	90
Vries, P. de	159	Wolf, H. C. de	260
Vries Reilingh, H. D. de	132, 159, 160, 345	Wolff B.	193, 244, 245
Vroede, M. de	22, 294	Wolff M.	219

Wolff S. de	329, 335, 336	Zeeman, J.	109
Wouw, D van der	XXIII	Zilverberg, S. B. J.	244, 259
Wijs, F. de	257	Zuylen, R. A. van	293
Wijs, H. de	255, 257	Zijl L. van	291

Personalia van de auteurs

DRS. TH. CLEMENS (1948), wetenschappelijk assistent Theologische Faculteit Tilburg.

DR. A. DE GROOT (1929), wetenschappelijk hoofdmedewerker Faculteit der Godgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Utrecht.

DR. P. D. 'T HART (1933), wetenschappelijk hoofdmedewerker Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht.

P. N. HELSLOOT (1929), directeur van de stichting Ondersteuningsinstituut Welzijnswerk Zaanstad.

DRS. P. KNOLLE (1952), kunsthistoricus te Enschede.

P. KROM jr. (1913), oud-burgemeester, vice-voorzitter der Maatschappij, Edam.

DRS. J. A. MARTIS (1944), wetenschappelijk medewerker Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit Utrecht.

DRS. E. MULDER (1953), onderzoeksmedewerker (ZWO) Pedagogisch-Didactisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam.

DRS. W. W. MIJNHARDT (1950), wetenschappelijk medewerker Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht.

DRS. A. NOTTEN (1946), wetenschappelijk medewerker Vakgroep Theoretische en Historische Andragogie van de Universiteit van Amsterdam.

DR. A. W. F. M. VAN DE SANDE (1942), wetenschappelijk hoofdmedewerker Instituut voor Nieuwere Geschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

DRS. FREDERIEKE B. SCHENK (1956), historica te Utrecht.

DR. W. D. VOORTHUYSEN (1923), directeur van de N.V. Alg. Financierings-Mij "AVISTA" en van de N.V. De Landbouwbank.

PROF. DR. A. J. WICHERS (1921), bijzonder hoogleraar in de sociale en culturele aspecten van het humanisme, Rijksuniversiteit Utrecht.

